

270555

A XIX. SZÁZAD ALAPVETÉSE.

A
NAGYHATALMAK
MEGALAKULÁSA.

1648—1715.

KÖZTÖRTÉNETI TANULMÁNY.

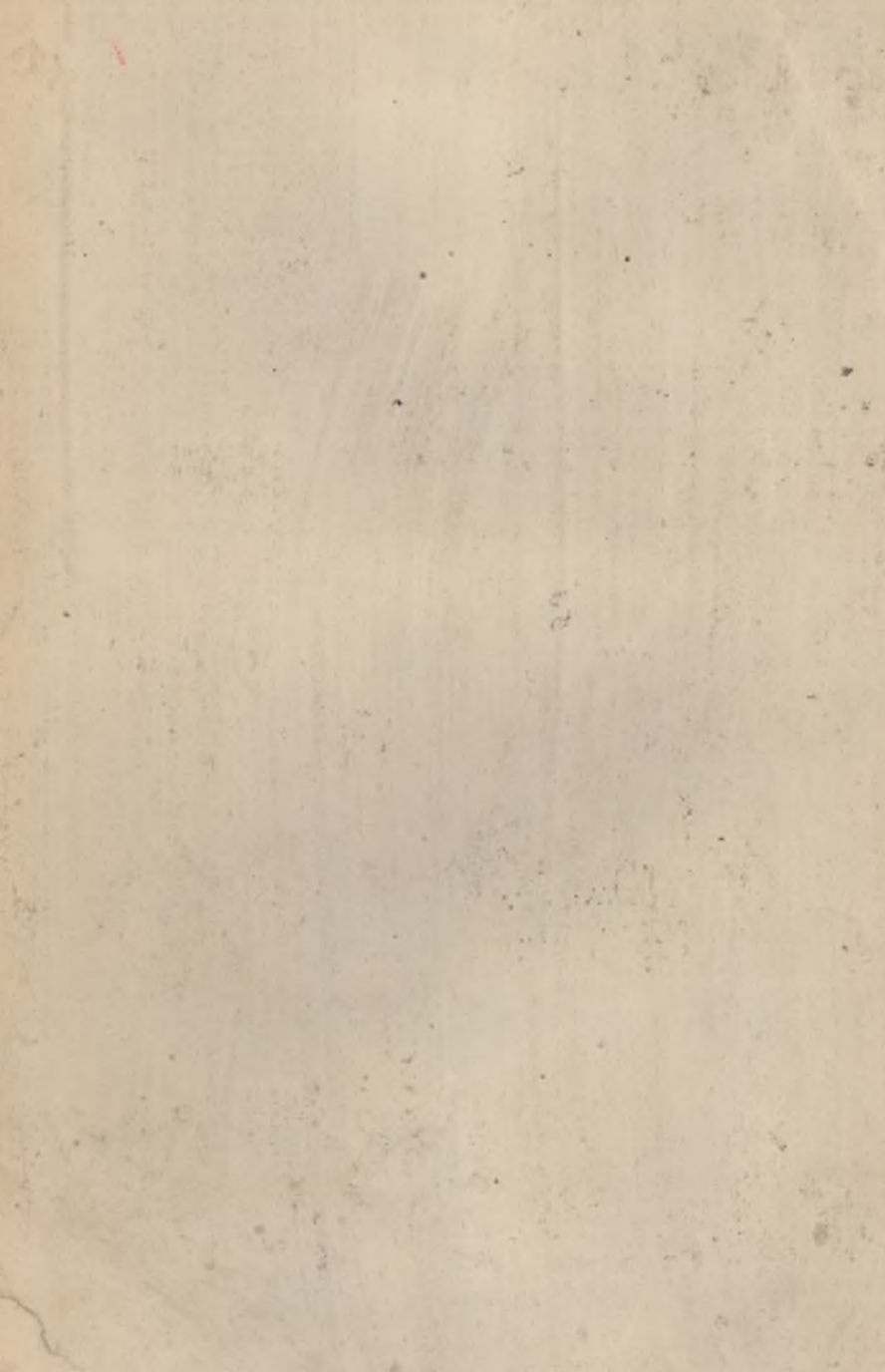
IRTA:

DR. HORVÁTH JENŐ
ÁLL. GYMNASIUMI TANÁR.

GYULA, 1910.
DOBAY JÁNOS KÖNYVNYOMDÁJA.

Ára 20 korona.

Szakleltár *792/1*
1a

A XIX. SZÁZAD ALAPVETÉSE.

A
NAGYHATALMAK
MEGALAKULÁSA.

1648—1715.

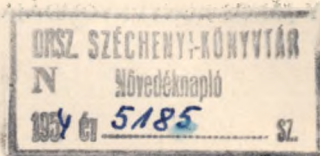
KÖZTÖRTÉNETI TANULMÁNY.

IRTA:
DR. HORVÁTH JENŐ
ÁLL. GYMNASIUMI TANÁR.

GYULA, 1910.
DOBAY JÁNOS KÖNYVNYOMDÁJA.

270555

*A jellemben férfi,
A barátságban hű
Atyám emlékének.*

ELŐSZÓ.

E tanulmány bevezetést óhajt nyújtani a XIX. század történetéhez.

Bármily nagy egésznek tekintjük is a köztörténeti fejlődést, annak előttünk álló jelentősebb phasisait az egészét részekre osztó korszakoknak nevezzük; és bármennyire önkényes korszaknak tűnjék fel a XIX. század, oly phasisát képezi az emberi fejlődésnek, melynek lényeges jegye a többitől megkülönböztető társadalmi érvényesülés.

A köztörténet utolsó nagy korszakai, a közép-, új- és legújabb kor önmagokban is közös egészet alkotnak, melyet az angol történeti iskola modern történelemnek nevezett el. E modern történelem a ma uralkodó nyugati fajok gyermekkorával, iskolai nyelven a középkorral vette kezdetét, melyben a korabeli alakulások a pápaság vezetése alatt egyesültek. A pápaság befolyásának gyengülésével lépést tartott a részek, az egyes nemzetek megerősödése és helyet adott a nemzetállamok virágkorának, iskolai nyelven a középkort felváltotta az újkor. Az újkor tehát kiválóan politikai korszak, melyben a korunkbeli hatalmak nyertek elhelyezkedést. Ezek további sorsának viszont a nagyobb és erősebb alakulások adtak irányt (1648—1715) és ez elhelyezkedés és irány szabás keresése jelen tanulmányunk feladata.

Valamennyi között talán a Britt Birodalom volt a legmesszebb kiható alakulás, mert ott az európaszerte

uralomra jutott absolutismust a modern parlamentarismus, a ministeri felelősség és a nép érvényesülése váltotta fel, és velők a szabad fejlődés új irányai, a társadalmi, gazdasági és értelmi munka versenye. Azért a további korszakot — XIV. Louis halálától Waterlooig — e szabad fejlődés átalakító hatása képezi (1715—1815).

Ezzel elértük a XIX. századot is, melyet az új világnézetnek fontolva és szabad haladást kívánó irányai, a conservatismus és liberalismus jellemeznek.

Ez összefüggő nagy egésznek áttanulmányozása valójában nem könnyű feladat. A részleteknek aránytalan bősége a kutatót hosszassá és az áttekintést nehézé teszi. Kétszeresen szükséges azért, hogy a nyert adatok a fejlődés láncának alkotó részét adják. A helyinek és a köznek ilyen összekapcsolása, az egyes hatalmi alakulásoknak az egyetemes fejlődéshez illesztése képezi tanulmányunknak, a XIX. század alapvetését adó hatalmi törekvések monographiájának módszerét is.

A politikai fejezeteket bő művelődéstörténeti tárgyalások követik.

Gyula, 1910. Húsvét.

Horváth Jenő.

TARTALOM.

Első fejezet. A hatalmi alakulások természete.

	Lapszám
<i>I. A korszak határai</i>	3
<i>II. A korszak áttekintése.</i> — 2. Összefoglalás. — 3. A spanyol hegemonia természete 1515—88. — 4. A tengeri entente megalakulása 1588—1660. — 5. A tengeri entente kiterjesztése 1588—1660. — 6. A continentalis entente megalakulása 1648—60. — 7. Küzdelem a hegemoniáért 1660—1710. — 8. A kiegyezés és Európa átalakulása 1710—15	4
<i>III. Az alakulás problémái.</i> — 9. Összefoglalás. — 10. I. A nemzetközi kérdések természete. — 11. II. A foederatív törekvések természete. — 12. Foederatív törekvések a Habsburgok austriai birtokain. — 13. A dunai összm monarchia kísérletei. — 14. Foederatív törekvések a Habsburgok többi országaiban, — 15. a Bourbonok országaiban, — 16. Itáliában, — 17. a Wittelsbachok országaiban, — 18. a szász hercegek országaiban, — 19. a Hohenzollernek országaiban, — 20. a Wasák országaiban, — 21. az oraniai hercegek országaiban, — 22. a Welfek országaiban, — 23. a Stuartok országaiban. — 24. Az erdélyi oláh foederatio kísérletei. — 25. Az európai confederatio terve. — 26. III. Az örökösödés nemzetközi vonatkozásai. — 27. A spanyol, — 28. az angol, — 29. az osztrák, — 30. a magyar örökösödés ügye. — 31. IV. Az uniótörekvések természete. — 32. Az iberiai, — 33. a skandináv, — 34. az erdélyi, — 35. az orosz-kozák, — 36. az oláh unio kísérletei. — 37. A keresztény unio terve. — 38. V. A hegemonikus törekvések természete. — 39. Az iberiai, — 40. italiai hegemonia kísérletei. — 41. A Ponente hegemoniája. — 42. A középeurópai, — 43. a skandináv, — 44. a balti, — 45. az északkeleti, — 46. és a délkeleti hegemonia kísérletei. — 47. A Levante	

hegemoniája. — 48. Az európai hegemonia kísérletei. — 49. VI. Az egyensúly kérdése. — 50. Schweiz semlegesége. — 51. Az európai egyensúly. — 52. A világegyensúly. — 53. A világbéke. — 54. VII. A beavatkozás kérdése. — 55. A spanyol birodalom, — 56. a lengyel királyság, — 57. a Habsburg országok, — 58. a török birodalom felosztása. — 59. A balkáni keresztények felszabadítása. — 60. A keleti keresztények protectoratusa. — 61. Az Atlanti Óceán birtoklása. — 62. Az amerikai, — 63. az afrikai, — 64. az indiai, — 65. a keletázsiai kérdés. — 66. A Csendes Óceán birtoklása	12
IV. <i>Az alakulás eredményei.</i> — 67. Összefoglalás. — 68. A műveltség átalakulása. — 69. Az állami és kulturterületek kiterjesztése. — 70. A környezet és a természettudományok befolyása. — 71. Az ethnikai alakulások. — 72. Az egyházi alakulások. — 73. A társadalmi, — 74. a gazdasági, — 75. az értelmi, — 76. az aesthetikai, — 77. az ethikai, 78. a katonai, — 79. a politikai átalakulás. — 80. A gyarmatosítás	27
Második fejezet. Hatalmi alakulások a latin államokban.	
V. <i>A francia absolutismus felépítése 1588—1660.</i> — 81. Összefoglalás. — 82. A tengeri hatalmak kikapcsolása a vallásháborúból. Franciaország csatlakozása. — 83. IV. Henri trónralépése 1589. — 84. A spanyol befolyás megtörése 1588—89. — 85. A királyi absolutismus kormányzati berendezése 1598—1608. — 86. Fordulat a külpolitikában. Henri küzdelme a Habsburgok austriai ága ellen 1601—10. — 87. A regenség és XIII. Louis 1610—24. — 88. Az egységes, centralisált Franciaország megalkotása. Richelieu 1622—42. — 89. Richelieu külpolitikája. — 90. A királyi absolutismus megszilárdulása. Mazarin és XIV. Louis 1642—61. — 91. A spanyol hegemonia megtörése 1642—58. — 92. A spanyol-francia entente születése 1658—60	30
VI. <i>A királyi absolutismus fénykora 1661—1715</i> — 93. Összefoglalás. — 94. XIV. Louis és udvara. — 95. A kormányzat. — 96. Külpolitikai törekvések.	52
VII. <i>Hatalmi alakulások Itáliában.</i> — 97. Összefoglalás. — 98. Itália közviszonyai a francia hegemonia előtt. — 99. Savoia	

Lapszám

emelkedése 1588—1720. — 100. Milano hercegség és Lombardia. — 101. Montferrat űrgrófság. — 102. Mantova hercegség. — 103. Guastalla grófság és hercegség. — 104. Modena, — 105. Mirandola, — 106. Parma és Piacenza hercegségek. — 107. Genova, — 108. és Lucca köztársaságok. — 109. Toscana hercegség és nagyhercegség. — 110. Venezia köztársaság. — 111. Roma és a pápaság. — 112. Urbino hercegség. — 113. San Marino köztársaság. — 114. Sicilia királyság	66
<i>VIII. Hatalmi alakulások a spanyol birodalomban 1660—1715.</i> — 115. Összefoglalás. — 116. Spanyolország hanyatlása 1588—1658. — 117. II. Carlos és az osztrák párt uralma. 118. XIV. Louis az osztrák párt ellen 1667—97. — 119. A spanyol örökösödés ügye 1697—1700. — 120. A Bourbonok küzdelme a spanyol koronaért. — 121. A Habsburgok küzdelme a spanyol koronaért. — 122. V. Felipe országlása 1700—25	86
<i>IX. Hatalmi alakulások a portugál birodalomban 1640—1715.</i> — 123. Összefoglalás. — 124. A portugál forradalom 1640. — 125. A függetlenség európai elismerése 1640—68. — 126. Küzdelem a francia hegemonia ellen 1655—1715. .	101
<i>X. Műveltség és művelődés a latin államokban.</i> — 127. Összefoglalás. — 128. A latin államok területi viszonyai. A súlypont áthelyezkedése a földközi partvonalról az atlantira. — 129. A természettudományok művelése. — 130. A latin népek ethnikai mozgalmak. A nemzetiségi mozgalom. — 131. A nyelvtudomány művelése. — 132. A vallások és egyházak. Az itáliai katolikus egyház. — 133. A katolikus egyház az iberiai államokban. — 134. A francia katolikus egyház restaurációja. — 135. Az egyházi élet újjászervezése. — 136. Hitélet és hittudomány. — 137. A Bourbonok és a római Curia. A gallicanismus. — 138. Harc a reformkatolikusok ellen. A jansenisták. — 139. A protestantismus a latin államokban. — 140. Zsidók és mohamedánok a latin államokban. — 141. Társadalmi fejlődés. Társadalmi élet az iberiai államokban. — 142. A francia társadalom. 143. A francia papság, — 144. nemesség — 145. és polgárság a közéletben. — 146. A francia parasztság. — 147. A francia nők a közéletben. — 148. Jogviszonyok és jogtudomány. — 149. Gazdasági fejlődés és gazdaságtan a latin államokban. A történelmi materialismus. — 150.	

Gazdasági viszonyok Italiában, — 151. Franciaországban.	
— 152. A francia őstermelés, — 153. az ipar, — 154.	
kereskedelem, — 155. közlekedésügy, — 156. pénzügyek.	
— 157. Gazdasági viszonyok az iberiai államokban. —	
158. Értelmi művelődés a latin államokban. — 159. A	
költészet. A lyra. Az epos. — 160. A széppróza. — 161.	
A dráma. — 162. A bölcelettudomány. — 163. A történet-	
tudomány. — 164. Társaságok és akadémiák. — 165.	
Hirlapok. — 166. Encyclopaediák. — 167. Könyvtárak.	
— 168. Aesthetikai, — 169. ethikai, — 170. politikai	
művelődés a latin államokban. — 171. A végrehajtó hata-	
lom. — 172. A törvényhozó hatalom. — 173. A birói	
hatalom. — 174. A közigazgatás. — 175. Katonai műve-	
lődés. — 176. Gyarmatosítás a latin államokban. — 177.	
A francia gyarmatpolitika. — 178. A francia, — 179. a	
spanyol, — 180. a portugál gyarmatok	104

Harmadik fejezet. Hatalmi alakulások a germán államokban.

<i>XI. Hatalmi alakulások a német-római birodalomban</i>	
<i>1648—1715.</i> — 181. Összefoglalás. — 182. A császári	
absolutismus kísérletei és akadályai 1438—1648. — 183.	
Fordulat a császár javára 1648—68. — 184. Összbirodalmi	
kísérletek 1669—79. — 185. Küzdelem a francia hege-	
monia ellen I. 1679—99. — 186. II. 1700—15. — 187.	
A katolikus alakulások természete. — 188. A Wittels-	
bachok országai. — 189. A protestáns alakulások termé-	
szete. — 190. A Wettinek és a szász alakulások. — 191.	
A Pfalz. — 195. A Welfek és országai. — 193. A	
Hohenzollernek országai 1648 előtt. — 194. A belső átala-	
kulás. — 195. Fordulat a porosz politikában. 1648—85.	
— 196. Küzdelem a franciák ellen 1685—1700. — 197.	
A porosz királyság kezdete 1700—15.	141
<i>XII. Schweiz mint semleges hatalom 1648—1715.</i> — 198.	
Összefoglalás. — 199. Schweiz semlegessége 1648—1715.	167
<i>XIII. A független Németalföld 1588—1715.</i> — 201. Össze-	
foglalás. — 202. A függetlenségi mozgalom 1567—88. —	
203. A függetlenség katonai biztosítása 1589—1609. —	
204. A politikai szervezkedés. Vereenigde Nederlanden.	
— 205. Küzdelem a végrehajtó hatalom körül. Holland	
és a confoederatio. Maurits herceg és Oldenbarneveldt	

Lapszám

- 1609—19. — 206. A függetlenségi harc befejezése
 1618—48. — 207. II. Willem herceg 1647—50. — 208.
 III. Willem herceg és Jan de Witt. Küzdelem a francia
 hegemonia ellen 1650—88. — 209. Az angol-hollandi
 entente politikája 1688—1702. — 210. Heinsius és a béke-
 szerződések 1702—15 168
- XIV. Hatalmi alakulások a britt szigeteken 1588—1688.* —
 211. Összefoglalás. — 212. Elizabeth királyné utolsó évei
 1588—1603. — 213. I. James trónralépése 1603. — 214.
 A katolikus ellenzék és a lőporösszeesküvés 1605. — 215.
 Az 1610-diki parlament. — 216. A Howard család be-
 folyása 1612—18. — 217. Bacon befolyása 1618—21. —
 218. Küzdelem a spanyol hegemonia ellen 1585—1630.
 — 219. Kísérletek a francia szövetséggel 1624—30. —
 220. Kísérletek az absolutizmussal 1629—46. — 221. Ki-
 sérletek a parlamenttel 1643—53. — 222. Kísérletek a
 hadsereggel 1645—60. — 223. A restauratio 1660. —
 224. A restauratio belső politikája 1660—85. — 225. A
 restauratio külső politikája 1660—79. — 226. A második
 forradalom okai 1679—88. — 227. Az utolsó Stuartok
 1688—1807. 184
- XV. A társadalmi berendezkedés a britt szigeteken 1689—
 1715.* — 228. Összefoglalás. — 229. A dicsőséges forra-
 dalom. — 230. A compromissum-kormány 1689—96. —
 231. Skócia és Írország lecsendesítése. — 232. A királyság
 védelme. — 233. Whig kormány és tory parlament. —
 234. Az első pártkabinet 1696—98. — 235. A toryk
 visszatérése 1698—1704. — 236. III. William és Marlbo-
 rough 1700—10. — 237. A whigek térfoglalása 1705—10. —
 238. A tory reactio 1710—15. — 239. A jacobita reactio
 1713—15. — 240. A Britt Birodalom kiépítése 1689—1715. 216
- XVI. Hatalmi alakulások a skandináv államokban 1648—
 1722.* — 241. Összefoglalás. — 242. Skandinavia európai
 helyzete. — 243. Dánia és IV. Christian 1588—96. —
 244. IV. Christian reformjai — 245. és hatalmi politikája
 1611—45. — 246. A hatalmi politika kudarca 1654—60.
 — 247. III. Frederik. Az abszolút átalakulás Dániában
 1660—71. — 248. Dánia külpolitikája 1661—96. — 249.
 IV. Frederik. Dánia és az északi háború 1699—1720. —
 250. A svéd nagyhatalom 1599—1719. — 251. Christine
 és Oxenstjerna 1648—54. — 352. A lengyel örökösései

háború 1654—61. — 253. XI. Karl és a svéd királyi absolutismus. — 254. XI. Karl külpolitikája 1661—79. — 255. Az északi háború kezdete. XII. Karl előnyomulása 1698—1708. — 256. A svéd nagyhatalom bukása 1708—22.	234
XVII. Műveltség és művelődés a germán államokban. — 257.	
Összefoglalás. — 258. A germán államok területi viszonyai. — 259. A természettudományok művelése. — 260. A germán népek ethnikai mozgalmi. — 261. Az orvostudomány, — 262. a nyelvtudomány művelése. — 263. Vallások és egyházak. A katholicismus, — 264. a protestantismus a germán államokban — 265. A lutherismus. — 266. A calvinismus térhódítása általában, — 267. és Németalföldön. — 268. Az angol egyház fejlődése. — 269. Hitélet és hittudomány Angliában. — 270. A calvinismus térhódítása a britt szigeteken. A presbyterianismus. — 271. A puritánok. — 272. Az independensek. — 273. Az angol sekták, — 274. a continentalis sekták. — 275. A schweizi 276. és skandináv protestantismus. — 277. Zsidók a germán államokban. — 178. A társadalmi fejlődés természete. A társadalmi osztályok. — 279. A nők érvényesülése a germán államokban. — 280. A jogtudomány művelése. — 281. A társadalmi élet. — 282. Gazdasági művelődés a germán államokban. — 283. Az őstermelés. — 284. Az ipar. — 285. A közlekedésügy. — 286. A kereskedelem. 287. A pénzügy. — 288. Értelmi művelődés a germán államokban. Költészet és széppróza. — 289. A dráma. — 290. A bölcsellettudomány. — 291. A történettudomány. 292. Társaságok és akademiák. — 293. Hirlapírás. — 294. Encyclopaediák. — 295. Aesthetikai, — 296. ethikai — 297. és politikai művelődés a germán államokban — 298. A végrehajtó hatalom. Az absolutismus és ellenszere. — 299. A törvényhozó hatalom. — 300. A bírói hatalom. — 301. Katonai művelődés — 302. és gyarmatosítás a germán államokban. — 303. A hollandi, — 304. angol, — 305. német — 306. és skandináv gyarmatok.	253

Negyedik fejezet. Hatalmi alakulások az északi szláv államokban.

XVIII. A lengyel királyság küzdelmei 1645—1720. — 307.	
Összefoglalás. — 308. Lengyelország a westphaleni szerződés.	

Lapszám

- dés előtt. — 309. Lengyelország és a német-francia verseny. Az osztrák és francia pártok politikája. — 310. A királyi hatalom tervei. Ossolinsky Jerzy és az osztrák párt 1645—50. — 311. A birodalom védelme 1647—67. Ukrajna elvesztése. A liberum veto. — 312. A francia párt szervezkedése. Sobiesky Jan 1660—73. — 313. III. Jan és a francia entente politikája 1673—80. — 314. Az osztrák entente politikája 1680—1720. 295
- XIX. Az orosz nagyhatalom megalakulása 1645—1725.* — Összefoglalás. — 316. Az orosz birodalom a Romanovok előtt. — 317. I. Michail cár 1613—45. — 318. Alexej cár 1645—76. — 319. Alexej fiai és a regens kormány 1676—89. — 320. Nagy Peter cár 1689—1725. — 321. Nagy Peter belső — 322. és külső politikája 304
- XX. Műveltség és művelődés az északi szláv államokban.* — 323. Összefoglalás. — 324. Az északi szláv államok területi viszonyai. — 325. Faji viszonyok. — 326. Vallások és egyházak. — 327. Társadalmi, — 328. gazdasági, — 329. értelmi, — 330. aesthetikai és ethikai, — 331. katonai — 332. és politikai művelődés. — 333. Gyarmatosítás . . 314
- Ötödik fejezet. Hatalmi alakulások a délkeleti continensen.**
- XXI. Hatalmi alakulások, műveltség és művelődés a Habsburgok austriai birtokain 1648—1725.* — 334. Összefoglalás. 335. Az austriai dominium 1648 előtt. — 336. Az austriai ház egyetemes politikai kísérletei 1648—69. — 337. Összbirodalmi kísérletek 1669—79. — 338. Küzdelem az örökös monarchiáért 1679—1715. — 339. Az új Austria 1715 1725. — 340. Műveltség és művelődés 324
- XXII. Hatalmi alakulások a magyar birodalomban. Az új magyar birodalom kezdete 1645—60.* — 341. Összefoglalás. 342. A magyar birodalom a linzi békéig. — 343. A királyi területek 1645—60. — 344. A társországok közállapotai. Zrinyi közéletének első évei. — 345. Erdély és II. Rákóczi György. — 346. Rákóczi külpolitikája és bukása 1650—60. . 335
- XXIII. Nemzeti királyság és alkotmányos biztosttékok. 1661—1671.* — 347. Összefoglalás. — 348. Az erdélyi kérdés 1661—63. — 349. A török háború 1663—64. — 350. A nádori mozgalmak. Az ellenállás joga. — 351. Zrinyi Miklós, — 352. Wesselényi, — 353. Nádasdy — 354. és Zri-

	Lapszám
nyi Péter kísérletei. — 355. A felkelés. — 356. Az elnyomás	356
XXIV. <i>Önkényuralom és ellenállás. 1669—79.</i> — 367. Összefoglalás. — 358. A királyi absolutismus alapvetése. Lobkovitz és Széchenyi. — 359. Az alkotmány felfüggesztése. A kormányzóság. — 360. Az Apaffy uralom kezdete 1661—1671. Teleki. — 361. Erdély beavatkozása. A francia szövetség 1671—79. — 362. A bujdosók és Thököly 1671—79.	366
XXV. <i>Küzdelem a hatalomért 1679—1703.</i> — 363. Összefoglalás. — 364. A török elnyomulás. A király és nemzet közeledése 1679—83. — 365. Charles Iorrai nei herceg elnyomulása 1683—88. — 366. Thököly bukása. — 367. Az erdélyi fejedelemség bukása. — 368. A további elnyomulás 1688—96. — 369. Zenta és Karlóca. — 370. A politikai berendezkedés. A provisorium 1683—1703	374
XXVI. <i>Küzdelem a szabadságért. 1703—10.</i> — 371. Összefoglalás. — 372. A kuruc felkelés természete. — 373. hatása, — 374. válsága — 375. és hanyatlása	389
XXVII. <i>A kiegyezés. 1710—15.</i> — 376. Összefoglalás. — 377. A hadjárat befejezése. A szatmári béke. — 378. A politikai berendezkedés. Az új magyar hirodalom	400
XXVIII. <i>Műveltség és művelődés a magyar birodalomban. 1645—1715.</i> — 379. Összefoglalás. — 380. A területi alakulások természete. — 381. A faji alakulások természete. A magyarság és magyar nyelv. A nyelvtudomány. — 382. Új népelemek a birodalomban. A nemzetiségi kérdés. — 383. A németség. — 384. A románság — 385. A görögök. 386. A bolgárok. — 387. A ruthének. — 388. Az örmények. — 389. A szerbek — 390. A társországok területi és faji viszonyai. A délszlávok elnyomulása. — 391. Egy új metropolia kezdetei. — 392. A társországok műveltsége. — 393. Politikai alakulások a társországokban. — 394. Egészségügy és orvostudomány. — 395. Egyházak és vallásügyek. A katolikus actio. — 396. A többi egyházak. — 397. A magyar társadalom küzdelmei. — 398. Gazdasági viszonyok. — 399. A termelés. — 400. A forgalom. — 401. A pénzügyek. — 402. A restauratio irodalma. A költészet. — 403. A széppróza. A dráma. — 404. A tudományos irodalom. A böleselettudomány. — 405. A történettudomány. — 406. A hirlapírás. — 407. A censura. — 408. A könyvtárak és akadémiák. — 409.	

	Lapszám
Aesthetikai, — 410. ethikai, — 411. katonai, — 412. és politikai művelődés	408
XXIX. Hatalmi alakulások, műveltség és művelődés a Balkán félszigeten 1645—1715. — 413. Összefoglalás. — 414. A török hódítás természete 1588—1715. — 415. A balkáni keresztények 1645—1715. A hellének. — 416. Az albánok. — 417. A szerbek. — 418. A bolgárok. — 419. a románok. — 420. Műveltség és művelődés a Balkán félszigeten. — A balkáni kérdés 1588—1715	443

Hatodik fejezet. A periferikus alakulások.

XXX. Hatalmi alakulások a többi continensen 1648—1715. — 422. Összefoglalás. — 423. Hatalmi alakulások a turáni népeknél. Levante és Kisázsia. — 424. Az özbégek. — 425. Az indiai mongol birodalom. 426. A szélső Kelet. 427. Hatalmi alakulások az árja népeknél. Persia. — 428. Az örmények. — 429. A semita alakulások. A zsidóság. — 430. Az arabság. — 431. Az ethiopiai alakulások. Abyssinia — 432. Az európai gyarmatosítás. — 433. Az afrikai, 434. ázsiai — 435. és amerikai gyarmatterületek	460
---	-----

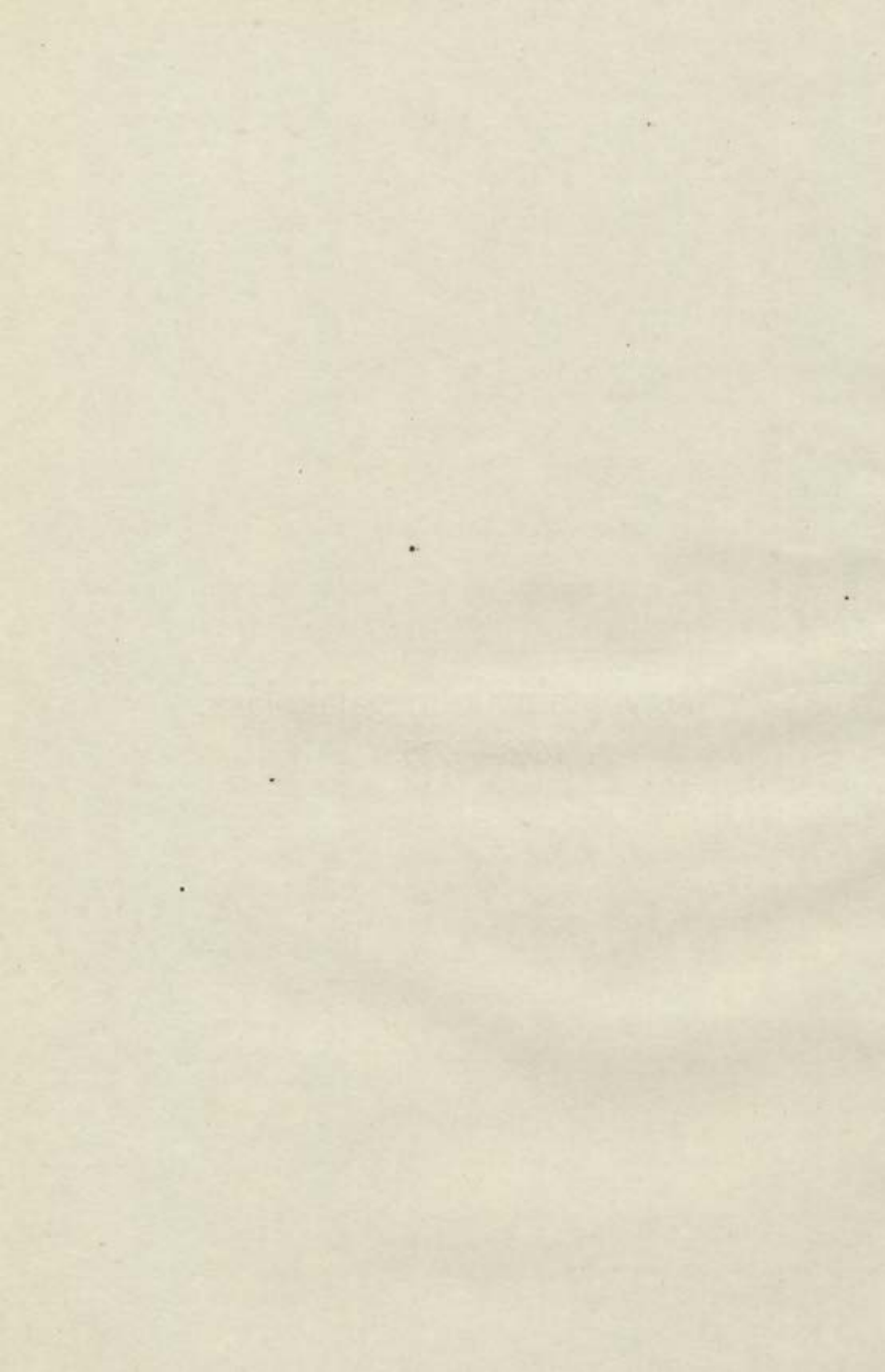
Függelékek I—IV.

I. A nagyhatalmak megalakulásának irodalma. — 436. Közpolitikai alakulások a nyugati continensen. — 437. Az északkeleti, — 438. a délkeleti alakulások. — 439. Nemzetpolitikai alakulások. — 440. Műveltség és művelődés	466
II. Családtörténeti jeyzetek a nagyhatalmak megalakulásához. — 441. A Bourbonok törvényes — 442. és törvénytelen ágai. — 443. A lorrainei hercegek. — 444. A Mancini — 445. és Turenne család. — 446. A savoiai uralkodóház. — 447. A Della Rovere, — 448. Este, — 449. Farnese, — 450. Gonzaga, — 451. Medici család. — 452. A Braganza, — 453. Habsburg — 454. és Hohenzollern ház. — 455. Holstein—Gottorp hercegei. — 456. Az Oldenburg — 457. és Wasa ház. — 458. A Welfek. — 459. A Wettinek. — 460. A Wittelsbach, — 461. az oraniai ház. — 462. A Stuartok törvényes — 463. és törvénytelen ágai. — 464. A Holles, — 465 Hyde, — 466. Montagu es Rich, — 467. Russel. — 467. Sidney	

	Lapszám
és Spencer, — 469. Villiers és Fairfax családok. — 470. A Romanov ház — 471. Az Apaffy, — 472. Bánffy, — 473. Baresay, — 474. Bethlen, — 475. Esterházy, — 476. Haller, — 477. Kemény, — 478. Koháry, — 479. Nádasdy, — 480 Pálffy család. — 481. A Rákóczi ház. — 482. A Rhédey, — 483 Széchenyi, — 484. Teleki, — 485. Thököly, — 486. Wesselényi — 487. és Zrinyi ocs- lád. — 488. A török szultánok dynastiája. — 489. A Köprili család	574
<i>III. Chronologiai jevezetek a nagyhatalmak megalakulásá- hoz. — 490. 1661—1715</i>	<i>589</i>
<i>IV. A nagyhatalmak megalakulását érdeklő fontosabb szerző- dések, törvények és rendeletek 1660 -1715. — 491. A magyar birodalom</i>	<i>643</i>
<i>Index. 492. Névmutató</i>	<i>649</i>

A nagyhatalmak megalakulása.

1648—1715.

ELSŐ FEJEZET.

A hatalmi alakulások természete.

I. A korszak határai.

1. Ma már kézikönyveinkben sem ismeretlen, hogy A korszak határai.
a középkori alakulásokat egyházi, korunk alakulásait társadalmi szempontok irányítják és hogy a közbeeső korszakot az uralkodók abszolút érvényesülése tölti ki.¹

E törekvés a bourgesi *pragmatica sancti*ótól a wien-i congressusig (1438—1815) egységes történelmi folyamat, melynek kátéi közt Macchiavelli, sarkelvei közt az uralkodók autokratikus érvényesülése állnak első helyen.² Az autokratikus törekvéseket a renaissance vezeti be és a francia forradalom törli meg, előbbi a nemzetállamoknak, utóbbi az emberi jogok nagy birodalmának, a társadalom fejlődésének nyitván utat.

E szerint az autokratikus törekvések kora, az u. n. újkor, a középkor egyházi és korunk társadalmi universalismusával ellentétben kiválóan individualis alakulás,

¹ Weber-Baldamus: *Lehr- und Handbuch der Weltgeschichte*. 21. kiadás. III. Leipzig, 1908. 371. l.

² A némely történetirótól használt udvari (Koser H. id. értt. Sybel's *Historische Zeitschrift* LXI. 1889. 246. l.) és despotikus absolutismus (Johnson A. H.: *The age of the enlightened despots 1660—1789*. London, 1909.) és egoistikus államalakulás (Zwiedineck-Südenhorst H.: *Deutsche Geschichte 1648—1740*. I. Stuttgart, 1890 309. l.) elnevezések, bármennyire jogosultak is, nem fedik a korszak fogalmi körét.

melynek individuuma politikai egységek, államok. Ez individuumok fejlődésének főbb mozzanatai: az individuumok alakulása (renaissance), válsága (reformatio és ellenreformatio), megszilárdulása (1588—1648), küzdelme (1648—1715), hanyatlása (felvilágosult abszolútizmus 1715—89) és bukása (francia forradalom 1789—1815).

A küzdelem harcosai az individuumok, célja a hatalmas individuumok hegemoniája, eredménye az általános kimerülés, a társadalmi eszmék térhódítása; kezdete a vallásos hegemonia bukása (1648) és befejezése az általános kiegyezés (1710—15).

A nagyhatalom egyetemes érvényesülésre törő individuum (Spanyolország, Franciaország), vagy több individuum egyesüléséből alakult államegység (a német, brit és orosz birodalmak), vagy államcsoport (Austria és Magyarország).

II. A korszak áttekintése.

Összefoglalás. 2. *Összefoglalás.* — 3. A spanyol hegemonia természete 1515—88. — 4. A tengeri entente megalakulása 1588—1648. — 5. A tengeri entente kiterjesztése 1588—1660. — 6. A continentalis entente megalakulása 1648—60. — 7. Küzdelem a hegemoniáért 1660—1710. — 8. A kiegyezés és Európa átalakulása 1710—15.

A spanyol hegemonia természete 1515—88. 3. A renaissance köztörténeti eredménye a nemzetállamok megerősödése, a vallásos abszolútizmusé a spanyol katolicizmus és a spanyol hegemonia; klasszikus kútfőik Macchiavelli és a Tridentinum. A XVII. század viszont a politikai érvényesülés kora, melyben az európai nemzetek a világszerte uralkodó spanyol hegemonia ellen küzdelembe lépnek.

A spanyol nemzetállam megalakulása egyik legfényesebb fejezete a renaissance történetének. Castília és Aragon (1479) és Navarra uniója (1515) egy kiválóan con-

tinentalis birodalomnak adtak létet, melyet a „katholikus“ dynastia kihalásakor (1516) európai függőségeivel (Sicilia) és gyarmataival együtt I. Maximilianus császár unokája, Habsburg Karl, Austria főhercege és Bourgogne hercege, I. Carlos spanyol király (1516—56) örökölt. Családjának közhatalmi érvényesülését már az 1496-iki kettős házasság óta vitássá tették a francia Valoisk (1496—1559), de a leszámolás a vallásháborúk miatt halasztást szenvedett. Spanyolország az európai meghasonlás idején politikailag és egyházilag egységes ország maradt, mely I. Carlos lemondásakor (1556) a polgárháborúval küzdő német birodalom vezetését a Habsburgok austriai házá-
nak engedte át, míg II. Felipe (1556—98) egyete-
mes érvényesülést keresett a kimerült nemzetek fölött. Mint trónörökös 1551 óta önállóan vezette Spanyolország, 1554 óta Sicilia és Milano ügyeit; 1546-ban Milano, 1548-ban Bourgogne hercegévé, az aranygyapjas rend nagymesterévé és Németalföld souverain urává lett, melyet 1556-ban a spanyol királysághoz csatolt, 1559-ben pedig helytartósággá szervezett. Trónörökös korában vette el Tudor Mary angol királynőt is, de annak halála (1558) után Elizabeth királyné kezével hiába kérte az angol koronát, követeivel és ügynökeivel hiába szervezett felkeléseket. A Valoiskkal francia házassága (1559), a châteaucambrésisi béke és a Szent Bertalan-éj (1572) óta jó viszonyban élt; Portugal királyságot meghódította (1580), Savoia hercegét vejévé tette, a török flottát pedig egy európai armada élén tönkre verte (1571). A kiterjedt birodalmat és befolyást a szigorú egyházi politika szinte osztatlan egységgé tette.¹ Ma sem volna könnyű eldönteni,

Habsburg-
országok.

¹ Por „la gloria de Dios y bien universal de toda la republica Christiana“ (Veress E.: Carillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai 1591—1608. Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria XXXII. Budapest 1906. 182. l.).

vajjon egyházi vagy politikai eszköz és intézmény volt-e a korabeli spanyol inquisitio, a spanyol kormány és a spanyol hadsereg. Attól az állambureautól, melynek élén II. Felipe állott, a nemzetek egyaránt féltették politikai és egyházi függetlenségüket; abból merítette félelmetes erejét a jesuitismus, annak fegyvereire támaszkodott a Tridentinumban megújhódott spanyol szellemű pápaság; végül annak tervei szerint indultak a spanyol hadseregek és flották a heretikus országok felé. A döntés éveiben a joinvillei szerződés (1585) biztosította a Franciaország ügyeibe avatkozást, Farnese Alessandro herceg sikerei a németalföldi csapatok felszabadulását, Stuart Mary skót királyné kivégzése (1587) pedig maga után vont a hadizenetet. Egész Európát izgalom fogta el, mikor Medina Sidonia herceg 1588 május 20-án a lisboai öbölből Anglia meghódítására indult.

A tengeri entente megalkakulása 1588—1648.

4. A támadás kudarca a fenyegetett államok fel-lendülését vont a maga után. Az oraniai hercegek élet-erős monarchia építéséhez fogtak, Elizabeth királyné Angliá-ját Shakespeare és a tengerek Angliájának ismeri a a történelem, IV. Henri pedig a Valois-birodalom rom-jain egy új és nagyobb Franciaország alapját vetette meg. A közös veszedelem érzete egyre szorosabb kapcsokat létesített a három ország között, melyek 1596-ban for-malis szövetségre léptek és a spanyol előnyomulásnak sikerrel útját állották (1598. francia-spanyol, 1604. angol-spanyol békekötések, 1609. spanyol-hollandi fegyver-szünet). Az angolok és hollandok a tengeren fejtették ki erejüket, IV. Henri lelkét azonban a vervinsi béke után egy spanyolelleses európai szövetség eszméje ragadta meg, melynek vezetését magának igényelte, de halála, a regenskormány visszavonulása és Németalföld belső viszályai csakhamar utat engedtek a hatalomra vágyó Stuartoknak, kik a protestáns fejedelmekkel (1612. márc.)

és a pfalzi választóval (máj.) kötött szerződésekkel a protestáns unio élére kerültek. A védekezés a Habsburgok austriai ága ellen irányult; a küzdelmet a 30 éves háború neve alatt ismeri a történelem, valójában azonban II. Ferdinándnak a magyar trónra lépésétől a francia-spanyol háború megszűntetéséig (1618—58) vagy I. James vejének cseh királyvá proclamálásától a pyreneusi szerződésig (1619—59) 40 éves küzdelem áll előttünk. A küzdelem vezetői a Habsburgok és a tengeri entente.

A Habsburgok feje II. Ferdinandus császár, II. Ferdinánd magyar király, II. Felipe hagyományainak örököse, a jezsuiták ingolstadt-i egyetemének növendéke volt, ki Styria visszatérítése után a cseh (1617) és magyar koronának örökösévé (1618), a német birodalom császárává lett (1610. aug.). Egy héttel előbb a cseh rendek V. Friedrich pfalzi választófejedelemet tették királyukká, ki a választást apósa és neje befolyására elfogadta. Vállalatában azonban egyedül Bethlen Gábor támogatta, ki csak a fehérhegyi csata, a király menekülése (1620. nov.) és a protestáns unio felbomlása (1621. ápr.) után vonult vissza (nikolsburgi béke, dec.). Pfalz a császári, bajor és spanyol csapatok zsákmánya lett, mi ellen Digby lord wieni követése és a londoni parlament tiltakozása keveset ért, mert I. James feloszlatta (1621. nov.), fiát pedig egy angol-spanyol házassági szerződés megbeszélése végett Madridba küldte (1623. febr.).

A tengeri entente csak Richelieu és IV. Henri grand desseinjének felújításával nyerte vissza régi befolyását. Richelieu mindenekelőtt a Stuartokat nyerte meg egy angol-francia házassági szerződésre (1624. dec.) és néhány hónap múlva már IV. Henri leánya, Bourbon Henriette Marie királyné vezette az angol politikát. A spanyol-hollandi fegyverszünet lejárta új háborúba sodorta Németalföldet (1624), mi Franciaországnak lehetővé tette az

italiai, német- és spanyolországi események szemmel tartását, de szövetségeseiről elterelte figyelmét (monzoni francia-spanyol egyezmény, 1626). A kellően nem támogatott I. Charles angol király franciabarát politikája kemény ellentállásra talált a londoni parlamentben, mely Angliát a tengeri ententéből kikapcsolta. Stuart Elizabeth és Bourbon Henriette Marie száműzött királynék a 's gravenhagei udvarban vonták meg magukat. A francia-hollandi entente (1635. febr.), az angol-hollandi házasság (1641) és Dunquerque megvétele (1646. okt.) még egyszer a tengeri ententera vonták Európa figyelmét, de a szövetségre oly dicsőséges westphaleni szerződést (1648. jan.) követő angol-hollandi háború (1652—54) végzetesnek bizonyult. Mazarin csak a Stuartok, De Witt az orániai hercegek elejtése árán nyerték meg Cromwell bizalmát, ki a hármasszövetséget dynastikus ententenak tartotta és egy protestáns unióval akarta helyettesíteni. Az antidynastikus egyezmények értékét viszont Cromwell halála rontotta le (1658), mire a magára maradt Mazarin egy új grand desseinnel lépett a világ elé.¹

A tengeri entente kiterjesztése. 1588—1660.

5. A vervinsi béke óta nem egyedül a három hatalom actióján nyugodott a tengeri entente ereje. IV. Henri egy európai confoederatio szervezésével akarta meggátolni a Habsburgok egyetemes érvényesülését és szövetségeit az Association très chrétienne első pilléreinek tekinthetjük.

A tengeri entente szövetségébe vonta mindazon suzerain és souverain területeket és államokat, melyeket tartományi kiváltságaik (Brandenburg, Catalonia, Csehország, Pfalz, Sicilia és Szászország), függetlenségük védelme (Erdély, Lengyelország, Portugal, Savoia, Schweiz

¹ A tengeri entente fontosabb szerződései: az 1596. angol-francia-hollandi, 1598. angol-hollandi, 1624. angol-francia, 1625. angol-hollandi és 1635. francia-hollandi szövetségek.

és Venezia), vagy hegemoniájuk természete (Dánia, Svédország és Törökország) a Habsburgok törekvéseivel a natura szembeállítottak. Ez alakulások Anglia, Németalföld és Franciaország sikereitől remélték sorsuk jobbrafordulását.¹

6. A tengeri entente célja a Habsburgok hegemoniájának megtörése volt, mit a westphaleni (1648) és pyreneusi szerződések (1659) szentesítettek. Az 1648-diki garantiapontok és a Rheinbund (1658) azonban tullepték a függetlenségi törekvés határait és a spanyol-osztrák hegemoniát a franciával helyettesítették. Ennek célja viszont IV. Henri grand desseinjének gyakorlati megvalósítása, a német-római császárság helyét elfoglaló francia imperium volt, „the noblest aim“, jegyezte meg egy korabeli angol politikus.²

A continen-
talis entente
megalakulása
1648—60.

¹ A tengeri entente fontosabb kapcsolatai: 1600. I. savoiai, modenai, toscanai, 1602. schweizi, 1607. veneziai, (1608. protestáns unio), 1609. II. és 1610. III. savoiai szövetségek Franciaországgal, 1610. I. hollandi-veneziai, 1614. I. hollandi-svéd, 1619. II. hollandi-veneziai szövetségek, 1623. francia-savoiai-veneziai, 1624. franciádán-angol, 1625. angol-dán-hollandi entente, 1628. I. dán-svéd, 1629. IV. savoiai szövetség, 1630. francia-svéd-veneziai entente, 1631. I., 1634. II., 1635. III. svéd és IV. savoiai szövetség, 1636. IV., 1637. V., 1638. VI. svéd és VI. savoiai szövetségek Franciaországgal, 1640. II. svéd-hollandi szövetség, 1641. VII. svéd, I. portugál és monacoi szövetségek Franciaországgal, hollandi-portugál 1642. portugál-svéd szövetség, francia-parmai-modenai-veneziai entente, I. angol-portugál, 1643. francia-svéd-erdélyi, 1644. III. hollandi-svéd szövetségek, 1645. VII. savoiai és dán szövetség Franciaországgal, 1647. I. dán-hollandi szövetség, (1648. a westphaleni béke francia-svéd garantiapontjai), 1649. II. dán-hollandi szövetség, 1651. cölni-mainzi-trieri, 1652. brannschweigi-svéd, 1654. brandenburgi-braunschweigi-svéd entente, II. angol-portugál, angol-dán és angol-svéd, 1656. IV. hollandi-svéd I., II. és III. svéd-porosz, francia-porosz és svéd-erdélyi szövetségek (1658. Rheinbund).

² Mittheilungen des Institus für oesterreichische Geschichtsforschung VIII. 1887. 314. l.

A madridi és wieni udvarok lethargiában szemléltek a francia előnyomulást. A spanyol-osztrák entente campeadorai, Feria, Fuentes, Spinola és Tilly félelmes csatákban estek el, a politikusok és ministerek a béke és megalkuvás hívei voltak. Pedig a kérdések halmaza megoldásra várt, s hogy többé-kevésbé megoldatott, a Habsburgok a spanyol Lisola Franciscónak és a magyar Zrinyi Miklósnak köszönhették. Az egyik európai befolyásukat, a másik magyarországi helyzetüket mentette meg; az egyik a korabeli diplomata világnak XIV. Louis után legnagyobb alakja, a másik a XVII. század legnagyobb magyarja volt. Talán még senki sem hasonlította össze őket, pedig az egybevetés magát kínálja, szinte kényszeríti a történetírót.

Lisola köztörténeti fontossága abban áll, hogy a megalkuvást nem kereső francia terjeszkedés célját sejtve és szem elől nem tévesztve megalkuvást nem tűrő actióba vitte a Habsburgokat. Ez actio dogmája: hadizenet a francia politika barátainak és szövetség ellenségei között. A közeli lengyel-svéd örökösödési háború (1654—60) kedvező alkalmat adott megvalósítására és az osztrák-porosz-lengyel entente évszázadokra eldöntötte Közép-európa sorsát, a franciaellenes hatalmak egyesítésével pedig a Habsburgok európai súlyát is biztosította.

Zrinyi Miklós köztörténeti jelentősége viszont az ország visszaszerzésének és a magyarság megújulásának munkálásában áll. A török és német befolyástól független Magyarország valóban értékesebb lehetett, a mint hogy értékesebb is volt a Habsburgokra nézve a korlátozott és szívtelen wieni kormánytól vezetett tartománynál:

Küzdelem a
hegemoniáért
1660—1710.

7. A következő félszázad (1660—1710) e hegemonikus elemek küzdelmét tárja elénk. A franciák következetes előnyomulását és a második grand dessein fokozatos érvényre jutását, a franciaellenes hatalmak szervezkedését,

küzdelmét, lassú diadalát és az új világrend elhelyezkedését.

A második grand dessein célja a spanyol korona megszerzése és egy Bourbon-imperium alapítása, eszköze egy második association très chrétienne, melyben a Habsburgokon kívül mindenki hivatalos volt, de csak három család tartott ki komolyan, a Stuartok, a Wasák és a Rákócziak. A kudarc nagyságát viszont semmi sem mutatja jobban, mint a Stuartok (1688) és a Rákócziak trónvesztése (1711), a svéd nagyhatalom összetörése (1722).

A közdelem phasisai: a spanyol hozomány megszerzése (1659—78), a szerzemények bekebelezése (1679—97), a spanyol korona megszerzése (1697—1700) és biztosítása (1700—10) az egyik oldalon; a franciaellenes coalitio kiterjesztése (1658—78), a Habsburg országoknak (1679—99) és az angol-hollandi ententenak nagyhatalmi magaslatra emelkedése (1688—97), a franciabarát országok elszigetelése és lefegyverzése, a francia előnyomulás visszaverése (1700—10) a másik oldalon.

8. A küzdelem az egész világot átalakította. Franciaország megmaradt ugyan természetes határai között, de hódításait elvesztette; szövetségesei elpártoltak (Savoia és Portugal) vagy pusztulásnak indultak (a Stuartok, a svédek, az erdélyi fejedelemség), ellenségei hatalomra vergődtek (a porosz és savoiai királyságok alapítása). A spanyol és francia koronák ismét ketté váltak (1712), nyugaton egy új tengeri (Anglia és Hollandia), keleten egy új continentalis entente (VI. Carolus császár, III. Károly magyar király országai) és egy új hegemonia (az orosz birodalom) alakult; Skandinavia megszűnt a birodalmi, a török a magyarországi protestánsok védője lenni. Röviden új csoportok és nagyhatalmak vetették át a vezetést: nyugaton Franciaország és Anglia,

A kiegyezés és Európa átalakulása 1710—15.

Középeurópában a német-római birodalom, keleten a Romanovok és délkeleten a Habsburgok (1725).

III. Az alakulás problémái.

Összefoglalás. 9. *Összefoglalás.* — 10. I. A nemzetközi kérdések természete. — 11. II. A foederatív törekvések természete. — 1. Foederatív törekvések a Habsburgok austriai birtokain. — 13. A dunai összm monarchia kísérletei. — 14. Foederatív törekvések a Habsburgok többi országaiban, — 15. a Bourbonok országaiban, — 16. Itáliában, 17. a Wittelsbachok országaiban, — 18. a szász hercegek országaiban, — 19. a Hohenzellernek országaiban, — 20. a Wasák országaiban, — 21. az orániai hercegek országaiban, — 22. a Welfek országaiban, — 23. a Stuartok országaiban, — 24. az erdélyi-oláh foederatio kísérletei, — 25. az európai confoederatio terve. — 26. III. Az örökösödés nemzetközi vonatkozásai, — 27. a spanyol, — 28. az angol, — 29. az osztrák, — 30. a magyar örökösödés ügyei. 31. IV. Az uniótörekvések természete, — 32. az iberiai, — 33. skandináv, — 34. erdélyi, — 35. orosz-kozák, — 36. oláh unio kísérletei. — 37. a keresztény unio terve. — 38. V. A hegemonikus törekvések természete, — 39. az iberiai, — 40. itáliai hegemonia kísérletei, — 41. a Ponente hegemoniája, — 42. a középeurópai, — 43. skandináv, — 44. balti, — 45. északkeleti, — 46. és délkeleti hegemonia kísérletei, — 47. a Levante hegemoniája, — 48. az európai hegemonia kísérletei. — 49. VI. Az egyensúly kérdése, — 50. Schweiz semlegessége, — 51. az európai egyensúly. — 52. a világegyensúly, — 53. a világbéke. — 54. VII. A beavatkozás kérdése. — 55. A spanyol birodalom, — 56. a lengyel királyság, — 57. a Habsburg országok, — 58. a török birodalom felosztása, — 59. a balkáni keresztények felszabadítása, — 60. a keleti keresztények protectoratusa. — 61. Az Atlanti Óceán birtoklása, — 62. az amerikai, — 63. az afrikai, — 64. az indiai, — 65. a keletázsiai kérdés, — 66. a csendes Óceán birtoklása.

A nemzetközi kérdések kezdete. 10. A középkor azon államok alakulásával vette kezdetét, melyek a római világbirodalom romjain helyezkedtek el, az újkor a római egyház közpolitikai befolyá-

sának megszűnésével. E szerint a nemzeteknek egymáshoz való viszonya is az újkor felé haladva hova-tovább fontosabbá, egy világbirodalom felállítása nehezebbé, az 1588-diki fordulat óta lehetetlenné lett. XIV. Louist és I. Napoleont egy francia világhegemonia ábrándja is Utrechthez és Waterloohoz vezette.

Helyét a nemzetek és társadalmi csoportok érintkezése foglalja el. A modern történelem helyi alakulások és universalis fejlődés folyamata, melynek individumai a hatalmi alakulások idején politikai, korunkban társadalmi foederatióra, unióra és hegemoniára törnek.

11. A foederatio államok időleges vagy állandó természetű egyesítése. Freeman Edward oxfordi professzor a XIX. század közepén a foederatív mozgalom tükrében akarta bemutatni Európa történetét, de a nemzetközi kérdések codexének készült művet befejezetlenül hagyta reánk.¹ Különös érdeklődéssel bírt volna megismernünk a képet, melyet a nemzetközi evolutiónak e classikus koráról rajzolt volna meg s melynek constructiv egészét mind- eddig nélkülözzük. E pár vonás, melylyel alább a részletes tárgyalást bevezetjük, a kérdés néhány pontját akarja megvilágítani.

12. A foederatio főképviselelői a korszak elején a Habsburgok, kik országaikat I. Maximilianus császár szel- lemében szerves egésszé akarták olvasztani. Ezt célozták a birodalmi kormányzat, birodalmi kerületek (1500), birodalmi szövetségek,² új választófejedelemségek³ és királyságok felállítása⁴ és az osztrák-spanyol entente (1496 —

¹ Freeman A. E.: History of federal government in Greece and Italy. II. kiadás. London, 1894. XLVIII, 692. l. csak néhány szót szól a latin és germán népek foederatív alakulásairól.

² 1657, 1672. és 1686. osztrák-porosz szövetségek.

³ 1623. Bajorország és 1692. Hannover.

⁴ 1709. Poroszország és 1713. Savoia-Sicilia (1720. Sardinia.)

1700). Az idők folyamán azonban a királyságok hegemóniára, a birodalmi fejedelemségek önállóságra jutottak, Spanyolország pedig a Bourbonok kezébe került (1700—13).

Egyedül az ausztriai dominium megalapozása sikerült, mely 1665. óta compact birodalomként terült el Silesiától az Adriáig. E foederatio első kísérlete az 1497-iki Hofrathsordnung, az 1498-diki Hofkammerordnung, az innsbrucki Landtag (1518.), az udvari tanács (1526.), udvari kamara, titkos tanács (1527) és az udvari cancellaria felállítása (1528). Később az udvari hadi tanács (Hofkriegsrath) két (wieni és grazi, 1556), a dynastia pedig három ágra szakadt (ausztriai, styriai és tiroli ág, 1564). 1619-ben a styriai ág nyerte el a császári méltóságot, végül az ausztriai-styriai ág (1619—65) Tirolt is megszerzte (1665). Csehország annexiója (1620) óta Ausztriai mai alakját nyerte.

A dunai összmonarchia kísérletei.

13. Egy dunai összmonarchia ábrándja régi jelenség Európa történetében.

A folyam felső folyása mellett a bajorok alapítottak a Rajnától Veronáig és Csehországig terjedő birodalmat (907—1255), melynek keleti tartományai, Karinthia (955), Ostmark (1156) és Styria hercegségek (1180) több-kevesebb önállóságra tettek szert. A megmaradt bajor területeket a Wittelsbach hercegeknek (1180—1623) és választófejedelmeknek (1623—1806) IV. Ludovicus német-római császártól (1314—47) származó ága egyesítette ismét (1565). Müncheni IV. Albrecht bajor herceg e területeket osztatlan birtoknak nyilvánította. Ez időtől kezdve a Wittelsbachok a dunai hegemoniáért versengő Habsburgok ellen foglaltak állást, mi rövid megszakításokkal 300 évig tartott (1531—1813). Az 1866-diki berlini béke örökre véget vetett egy Wittelsbach-birodalom álmainak.

A csehek északi (627—62) és a szlovének déli birodalmának (VII—IX. század) a frankok, a morva-szlávok dunai birodalmának a magyarok bejövetele és Svatopluk halála (894), a Przemyslidák cseh birodalmának (870—1306) a magyarok, a luxemburgi (1310—1437) és Jagiello házakének (1471—1526) a Habsburgok vetettek véget, kik 1526 óta választás, 1547 óta örökösödés jogán, 1620 óta korlátlan jogkörrel bírtak és kormányozták Csehországot. A luxemburgi ház sikerére mutat, hogy négy tagja viselte a cseh, három a császári és egy a magyar koronát, valójában azonban németek voltak és maradtak.

Ostmark és Styria egyesítése (1186) egy új dunai monarchia alapja lett, de a Babenbergekek (976—1246) hatalmát messze túlszárnyalta a Duna középső vonalán elhelyezkedett magyar királyság, mely 1091-ben Horvátországban 1102-ben Dalmáciában, a XI. és XII. századokban az Adriától a Fekete tengerig egy új dunai birodalom alapját vetette meg. Az Árpádok 1246-ban Ausztriára és Styriára is igényt emeltek; másodszer is megakadályozták egy dunai szláv birodalom létrejöttét (1278) és ez által lehetővé tették az ausztriai dominium megalapítását (1282). Ez időtől kezdve Ausztria és Magyarország versenye a délkeleti alakulások központját képezi. Ausztria Krainával (1335), Tirollal (1363), Breisgauval (1368), Feldkirchhel (1375), Bregenzzel (1380) és Triesttel (1382) növekedett; a privilegium maius (1359) az új dominiumot császári jóváhagyás nélkül főhercegséggé tette, az 1361-diki osztrák-magyar és osztrák-cseh örökösödési szerződések pedig az Anjouk és a Luxemburgok országait igyekeztek a Habsburgok érdekkörébe vonni. Ez időtől kezdve Ausztria hercegeit és főhercegeit cseh királyokká (Rudolf 1307, Albrecht 1437—39 és Vladislav 1440—57) és német-római császárokká választották (I. Rudolphus 1273—91, I. Albertus 1291—1308, I. Fridericus megh.

1330 és II. Albertustól II. Franciscusig 1438—1806).

Az austriai dominium a foederativ alakulások láncolata, mely schweizi és rajnai birtokainak elvesztése (sempachi csata, 1386) óta kelet felé terjeszkedett. A cseh (1307, 1437—57 és 1526—) és magyar koronák megszerzése (1437—57 és 1526—) a Habsburgokat oly területekkel kárpótolták, melyek Austria közvetlen közelében terültek el s melyeket 1526 óta családi birtokaikba akartak illeszteni. Ez újabb foederatio eszközei: a katonai megszállás kísérletei (Csehországban 1526, 1547 és 1620, Magyarországon 1551—53, 1595—1604 és 1669—1703), az örökös királyság intézményének behozatala (Csehországban 1547, Magyarországon 1687 és 1722—23), az országnak részekre osztása és részenként való birtokába vétele (1579. a károlyvárosi határőrvidék, 1648. a kassai kapitányság szervezése, 1551, 1600, 1687. és 1690. Erdély megszerzése, 1691. a szerb vajdaság és 1702. a szerb határőrvidék szervezése). Ez előnyomulás négy részre szakította Magyarországot. A Habsburgok Pozsonyon és Budán át megszerezték a nagy magyar Alföldet, melynek birtokát Szatmár, Szolnok, Várad és Szeged biztosították. E területtől északra volt Felsőmagyarország, keletre Erdély, mely 1690—1848 külön tartomány maradt. Horvátországot és Slavoniát a báni kormányzat eltörlésével Styriához akarták kapcsolni (1670), majd önállósítani (1712, 1849—59 és 1868) és egy új foederatio vezérállamává avatni (illyrismus). E törekvéseket a Rákóczi-felkelés elseperte ugyan, de újra meg újra életre kelve, napjainkig nem vesztették el ható erejüket.

Végeredményben Magyarország független állam, az Austriához való viszony végre nem hajtott personalis unio maradt, de az ország minden részében, még Horvátországban és Dalmáciában is megnövekedett az összetartás vágya; a századok óta szenvedett és megfogyott magyar nép vérében,

nyelvében és szokásaiban megújhdott; a béke helyreállása közös munkára szoritotta a társadalom osztályait; a gazdaság, irodalom, művészet és iskola közügygyé lettek; az alkotmány szilárdnak, a nemzeti jövő biztatónak mutatkozott.

Még egy dunai foederatiót ismer a történelem, de az oláh vajdaságok az orosz-görög egyház függőségei, a török suzerain tartományai, orosz, török, német, lengyel és magyar csapatoknak hódított területei voltak.

14. Már az 1519-diki császárválasztás sejteni engedte, hogy a Habsburgok világbirodalma nem sokáig marad egységes vezetés alatt. Az 1522-diki bruxellesi pacte de famille a császári koronát, Spanyolországot, Németalföldet, Milanot és Siciliát V. Carolusnak, az austriai dominiumot Ferdinand főhercegnek adta. V. Carolus birtokai még így is távol estek Madridtól és a császári korona az austriai ágnak jutott. A westphaleni béke után már csak a házassági szerződések és az örökösödés ügye tartotta össze a Habsburgok spanyol és osztrák ágait, de az 1700-diki fait accomplival ez a ka-pocs is elszakadt.

Foederativ
törekvések a
Habsburgok
többi orszá-
gaiban.

15. A Bourbonok állama körül elhelyezkedő francia területék (Belgium, Lorraine) egyre szorosabb viszonyba léptek a francia koronával, de a foederatio jellegét csak hamar elvette a legteljesebb beolvasztás; a spanyol-francia foederatióknak ellenben véget vetett az utrechti béke (1713), mely Belgiumot Austriának adta.

a Bourbonok
országában,

16. Az italiai foederatio is a Bourbonok, nevezetesen IV. Henri terve volt, de a kísérletből Milano és Sicilia spanyol tartományok, Genova és az egyházi állam mindvégig kimaradtak, Veneziát viszont Austria, Magyarország és a török előnyomulása hova-tovább eltértették a francia szövetségtől. Valójában tehát csak a többi szabad államokról, Sávóiáról, Mantováról, Modená-

Itáliában,

ról és Toscanáról lehet szó, de hova-tovább ezek is felmondták a francia szövetséget. Lényeges változást szült Savoia feladása, a piemontei berendezkedés és a sardiniai királyság felállítása, mert az új monarchia a franciáktól, a birodalomtól és a pápaságtól egyaránt független államéletet nyitott meg.

a Wittelsbachok országaiban,

17. A Wittelsbachok foederatióiról már említést tettünk. Wittelsbach területek voltak: a pfalzi (1623), bajor (1648) és cölni választófejedelemségek (1583–1761) és a liègei püspökség (1581–1763). Ehhez járult a spanyol Németalföld helytartósága (1691–1701) és Wittelsbach Joseph Ferdinand bajor herceg spanyol trónörökösége (1698–99). A család spanyol igényeinek a rastatti béke vetett véget.

a szász hercegek országaiban,

18. A Wettin ház meisseneni örgrófságából (1089–1423) fokról-fokra megszerezte Lausitzot (1136), Thüringiát (1247) és a szász választófejedelemséget (1423). E birtokokat az 1485-diki leipzigzi pacte de famille Ernest és Albrecht hercegek között osztotta meg, de később a wittenbergi capitulatiók az albertin ágat tették kizárólagos uraivá. Ez ág a prágai békében Lausitzot (1635) és Magdeburg érsekséget (1635–88), később a lengyel koronát nyerte (1697–1763), az idősebb ág pedig részekre töredezett (Sachsen-Gotha, Sachsen-Weimar). Valójában tehát egy szász foederatio lehetősége már 1485-ben megszűnt.

a Hohenzollernek országaiban,

19. Sokkal jelentősebb szerep jutott a Hohenzollerneknek, kik Zsigmond magyar királytól a brandenburgi választófejedelemséget nyerték (1415). Az első Hohenzollern választófejedelem az 1397-iki pacte de famille óta Ansbach ura volt, 1415-ben Bradenburgot nyerte, 1420-ban pedig Bayreuthot örökölte. E birtokokat az 1471-diki pacte de famille örök időkre egyesítette. Utódai megszerezték a porosz lovagrend nagymesteri méltóságát (1511–1618),

Brandenburg és Havelberg püspökségeket (1498), Cleve hercegséget (1609—14) a porosz lovagrend birtokait (1618), Hátsó-Pommeraniát, Halberstadt és Minden püspökségeket (1648) és Magdeburgot (1688). E területek a porosz királyság felállítása (1700) óta souverain államot alkottak, mely 1707-ben Neuchâtel, 1714-ben egész Pommeraniával növekedett. A Habsburgok austriai és magyarországi gondjai, a Wittelsbachok spanyol és a hannoveriek angol igényei csakhamar lehetővé tették egy nagyobb Hohenzollern-foederatio ábrándjait.

20. A Hohenzollernek államát azonban egy kiterjedt Wasa-foederatio vette körül. A Wasák 1520 óta Svédország királyai voltak, de növekvő erejüket és hatalmú vágyaikat az 1614-diki hollandi és az 1631-diki francia szövetségek a Habsburgok ellen értékesítették. A német-római birodalom ügyeibe avatkozás (1630—48) új területekkel, a nőág trónra lépése (1654) pedig Pfalz-Zweibrücken hercegséggel növelte országaikat, de a svéd-lengyel-német Wasa területeken a nagy távolságok, ethnikai, nyelvi, egyházi és politikai különbségek miatt erős foederatio nem tudott megvalósulni.

21. Jelentékenyebb volt az orániai foederatio, melyet szabatosabban angol-hollandi entente névvel kell illetnünk. E foederatio századokon át rokon népek szoros szövetsége volt, a dynastikus kapcsolatok ellenben csak 1688—1702. állottak fenn.

22. A Welf család ágai (Braunschweig, Celle, Göttingen és Lüneburg) nem alkottak szoros foederatiót; e viszonyon a hannoveri választófejedelemség felállítása (1692) és az angol korona elnyerése (1715) sem sokat változtatott.

23. A Stuartok 1603-ban Angliát és Skóciát egyesítették ugyan, de a dynastia elűzése után egy új, parlamentari unio vált szükségessé (1707). Múló szervezet volt Cromwell angol-skót-ir három-egy köztársasága is.

- Az erdélyi-oláh foederatio kísérletei. 24. Az erdélyi-oláh foederatio sem volt életképes alakulás. Mihai Viteazul kevésbé vitéz kegyetlenségei megdöbbenést, sajnálatot és ellenállást kelthettek ugyan, de semmi esetre sem foederatiót; Erdély viszont még a Rákóczyak idejében is gyengének bizonyult egy erdélyi-moldvai-havasalföldi foederatio fentartására.
- Az európai confoederatio terve. 25. Végül egy európai confoederatio terve kedvenc témája volt a korabeli politikusoknak, íróknak és állam-bölcseleőknek. E problémát a Habsburgok birodalomnak, a franciák hegemónikus, Leibniz harmonikus, a pápa keresztény szövetségnek értelmezte, de megvalósítani sem ők, sem követőik nem tudták.
- Az örökösödés nemzetközi vonatkozásai. 26. A foederatív törekvések mellett az örökösödés-ügyek keltettek európai érdeklődést, hatalmi terveket és törekvéseket.
- A spanyol, az angol, az osztrák, a magyar örökösödés ügye. 27. Elsősorban a spanyol örökösödés ügye, mely a francia, osztrák és magyar, bajor és savoiai uralkodóházakat illette, s mely Spanyolországot a Bourbonok kezébe juttatta (1658—1715).
28. Az angol trón Tudor Elizabeth királynő (1603), orániai III. William király (1702) és Stuart Anne királynő halálakor (1714) ismételve dynastiát cserélt, de függetlenségét minden idegen hatás ellenében meg tudta védelmezni.
29. A császári trón öröklése (1657) nagyobb hullámokat vert ugyan, de a pragmática sanctiot 1725-ig a legtöbb európai hatalom elismerte.
30. A magyar örökösödés ügyét az 1687-diki és 1722—23-diki törvények (és nem pragmática sanctio) biztosították.
- Az uniótörésvérek természetete. 31. Az unio rokon területek és fajok szerves egyesítése. Ily rokon területek Spanyolország és Portugal, Skandinávia, Oroszország és Ukrajna, rokon fajok országai Erdély és Magyarország, Moldva és Havasalföld.

32. Az iberiai uniót vér és vas alkotta meg (1580), de a népek kölcsönös gyűlöletére épült szövetségállam II. Felipe halála után a bomlás lejtőjére jutott. Mindkét országra megváltás volt az 1640-ben kitört portugál forradalom. A gyűlölet magas fokát mutatja, hogy a 25 éves háború (1643—68) után az európai bonyodalmak idején is lehetetlen volt létre hozni egy spanyol-portugál szövetséget.

Az iberiai,

33. A skandináv unio közel hasonló természetű problema volt és a dán-svéd küzdelmet csak rövid életű szövetségek (1628 és 1679) szakították meg.

a skandináv,

34. Erdélyt I. Lipót király kormányai a nemzet ellenére külön tartományként kormányozták. A közös nyelv, irodalom és hagyományok azonban tovább ápolták az egyesülés vágyát, melyet a kuruc mozgalom rövid időre meg is valósított.

az erdélyi,

35. Az orosz-kozák unio Ukrainával növelte a Romanovok országait (1654).

az orosz-kozák,

36. A moldvai-havasalföldi uniót először Basarab Constantin (Havasalföldön 1654—58, Moldvában 1659—61), tökéletesebben a stambuli görög (phanariota) helytartók valósították meg (Maurokordatos Nikolaos 1709—30), de ezt csak dynastikus uniónak tekinthetjük.

az oláh unio kísérletei.

37. A keresztény unio eszméjét a pápák és a török veszedelem a korszak egész folyamán ébren tartották. Ezért ödvözlötték úgy Zrinyi Miklós diadalait, de XI. Incentius komoly tervei halálával együtt feledésbe mentek.

A keresztény unio terve.

38. Sokkal inkább jellemzi a kort a szakadás, a hegemonikus küzdelem, a bellum omnium contra omnes, amint a korabeli Hobbes magát kifejezte. Ily küzdelemtől hangzottak az országok, a földrészek és a tengerek; a hatalomvágy láza fogta el az uralkodókat és népeket és azok szövetkezései, foederatiói és uniói is a hatalomra jutást támogatták.

A hegemonikus törekvések természete.

Az iberiai,

39. Alig érezték a népek a spanyol Habsburgok gyengeségét, félelmes felkelés rázta meg az iberiai félszigetet. A szabadságuktól megfosztott catalánok és portugálok fegyverfogása olcsó diadalra segítette a franciákat, kik Barcelonába és Siciliába helytartókat, Lisboaába ügynököket küldtek. A 25 éves spanyol-portugál háborút nyomon követte a spanyol örökösödési harc, melyben a Pyreneusok, Barcelona, Coruna és Lisboa felől egyik hadoszlop a másik után nyomult a félsziget szíve felé. Végül is a hegemonia kérdése eldöntetlen maradt; Franciaország nem segítette Spanyolországot, Portugal ellenben a britt hatalomra támaszkodott.

italiai hege-
monia
kísérletei.

40. Nem kevesebb küzdelem folyt Itáliában, hol a spanyol és egyházi államok kezéből a hegemonia Austria kezébe került (1714).

A Ponente
hegemoniája.

41. Egy magasabb nézőpontból kell megfigyelnünk a Földközi tenger nyugati medencéjének, a Ponentenak hegemoniáját. A középkorban Genova volt a Ponente első hatalma, a XVI. században Spanyolország, de a XVII. században Genova elszegényedett, Barcelona forrongott, Marseille emelkedett. Lakói élénk kereskedést kezdtek a levantei partokkal, Tunissal, Algirral és Marokkóval; az afrikai kalózokat francia flotta üldözte, fészkeiket irtotta, Genovát bombázta, Barcelona felkelőit támogatta. Az afrikai városok francia consulokat kaptak, Marokkó szerződéseket kötött, de mikor szultánja Conti hercegnő hófehér kezéért Versaillesba küldött, gúnyos hahotára fakadt XVI. Louis udvara. Itt nem foederatióról vagy unióról volt szó, hanem hegemoniáról.

A közép-
európai.

42. E ponentei hegemonia fölött játszott le a latin és germán népek nagy küzdelme Középeurópa birtokáért. A küzdelem gyökerei évszázadokra, szinte egy évezredre visszanyúlnak. A chateau-cambrésisi béke (1559) után egymással párhuzamban indul meg a küzdelem nyugaton

(1585—1715) és keleten (1600—1715). Phasisai: Spanyolország előnyomulása (1585—88), az angol-spanyol (1585—1604), francia-spanyol (1588—98) és spanyol-hollandi háborúk (1588—1609), a II. spanyol-hollandi (1621—48), a II. francia-spanyol háború (1635—48), az I. angol-hollandi (1652—54), a hollandi-portugal (1657—62), a II. angol-hollandi (1664—67), a III. francia-spanyol (1667—68), a francia-hollandi (1672—78) és III. angol-hollandi háborúk (1672—74) a nyugaton; az I. (1635—48), II. (1672—78), III. (1688—97) és IV. francia-német háborúk (1700—14) a keleten.

43. A skandináv hegemonia kérdése a calmari a skandináv, unio felbomlása óta szintén európai jelentőségre jutott. A viszály tárgya Norvégia és a dán tengerszorosok birtoka, célja a svéd hegemonia volt, phasisai: az I. (1643—45), II. (1657—60), III. (1675—79) és IV. (1699—1710) dán-svéd háború.

44. A Wasák a Balti tengert svéd öböllé akarták a balti, tenni, és ennek támogatására következetes diadalaikkal megszerezték a keleti partvidék tartományait. 1648 óta a német-római birodalomban is előkelő helyet foglaltak el, de az 1658-diki osztrák-porosz unio útjaikat állta, Poltavánál pedig tökéletes vereséget szenvedtek. A küzdelem phasisai: az I. (1599—1611), II. (1621—29), III. (1655—60), IV. (1700—20) lengyel-svéd, az I. (1610—18), II. (1632—34), III. (1654—61) és IV. (1661—67) lengyel-orosz, a porosz-svéd (1674—79) és svéd-orosz (1700—21) háborúk.

45. Az orosz birodalom fokozatos térfoglalása talán az észak-örök időkre eldöntötte az északkeleti hegemonia ügyét; keleti, Nagy Péter már a török birodalmat jelölte meg a terjeszkedés új irányául. A küzdelem phasisai a lengyel-török (I. 1620—21, II. 1666—67, III. 1671—92, IV. 1674—76,

V. 1683—99), orosz-svéd,¹ orosz-lengyel² és orosz-török háborúk (I. 1677—78, II. 1695—1700, III. 1711—13).

a délkeleti
hegemonia
kísérletei.

46. A délkeleti hegemoniát a magyar királyok és a bizantin császárok jogán a Habsburgok és a török szultánok igényelték. Valójában tehát a magyar és török határok eltolásán fordult meg a Duna egész vízrendszerének birtoka. A küzdelem célja is a dunai előnyomulás, török részről Wien, magyar részről Buda felé. Ez utóbbit sürgette a XVII. század Széchenyije, Zrinyi Miklós is, de az udvart csak Wien fenyegetése (1663) és ostroma (1683) kényszerítette komoly háborúra, melynek sikereit azonban a vasvári (1664) és karlócai szerződések (1699) jelentékenyen megcsonkították és lovat adtak a király öntelt miniszterei alá, kik a szuronyok hegemoniájában kerestek jövőt silány ábrándjaiknak. E kísérleteket Rákóczi felkelése illusorikussá tette a szatmári béke pedig fényesen megmutatta, hogy a hatalmi politikának első feltétele és legszilárdabb alapja a lelkekben megbékélt, alkotmányos Magyarország. Ebből az alkotmányból merítette a király a délkeleti hegemonia jogát; szent István utódának kiáltványa lealázó szolgaságukból felrázta a balkáni népeket, Ragusa neki hódolt, az oláh vajdák az ő védelmét keresték, Skutariban és Sofiában az ő katonái parancsoltak.

A Levante
hegemoniája.

47. A Levante hegemoniája a peraj követek ambícióját képezte. A hollandok és angolok kereskedelmök érdekében, Franciaország a Habsburgok miatt, Venezia levantei birtokai megtartása végett jó viszonyban voltak a nagyvezérekkel, de a XVII. század közepe óta ők is korlátlan hegemoniát kerestek, mit Venezia birtokainak elvételével (1644—1718) sikerült megalkotniok.

Az európai
hegemonia
kísérletei.

48. A területenként folyó háborúk lehetetlenné tették egy európai hegemonia megalkotását; a francia kísérletet

¹ V. ö. a balti hegemoniánál.

² V. ö. u. ott.

(1661—1715) viszont tönkre tették a területenként hatalomra került nemzetek ellenállása, szövetkezései, az utrechti, rastatti és badeni szerződések.

49. Korszerűbb volt a IV. Henriknek tulajdonított európai egyensúly keresése. Valójában a spanyol előnyomulással szembeállított politika is az egyensúly politikája. Az egyensúly kérdése.
A francia politika azért tartja meg népszerűségét 1648-ig ; XIV. Louis alatt azonban az orániai hercegek, a Habsburgok és Anglia kerülnek az egyensúlyt kereső népek élére.

50. Ez egyensúly gondolata szülte az ellentétes erők találkozásán fekvő Schweiz semlegességét (1648), Schweiz semlegessége.

51. és az európai egyensúly tervét, mely szintén a hatalmi területek tagoltságán szenvedett hajótörést. Az európai egyensúly.

52. A világegyensúly gondolatát a gyarmati terjeszkedés tette aktuálissá, de a döntés a versaillesi békéig (1783) elmaradt. A világ-egyensúly.

53. Sokat beszélnek ma IV. Henrikről a világbékével kapcsolatban is, de az Association très chrétienne (1603) egy francia hegemoniától vezetett egyensúly ábrándja volt. Jóval fontosabbak Grotius Hugo (De iure belli et pacis, 1625), Penn William (Essay on the present and future peace of Europe. London, 1693) és Castel de Saint Pierre (Projét pour perpétuer la paix. Paris, 1713) művei. A világbéke.

54. Hogy mennyire korai volt a világbékéről beszélni, azt a legveszedelmesebb politikai elvnek, a beavatkozás kérdése.
A beavatkozás kérdése.
elvének gyakori alkalmazása mutatja. Az autokratikus alakulások idején a hatalmak sorban ítéletet mondtak a gyengébb államok fölött.

55. Az elitéltek elseje a spanyol birodalom volt, mely 1700-ban francia kézbe, a végrehajtás pedig egy spanyol birodalom,
A spanyol birodalom,
teljes francia nemzedék vérébe került. Az erővesztséget egyik oka volt a francia forradalomnak.

- a lengyel királyság, 56. Egy második beteg ember volt Lengyelország, melyet a szász választófejedelmek kormánya a teljes megsemmisülés felé vezetett.
- a Habsburg országok, 57. A Habsburg országok már ekkor találtak trónkövetelőket, politikusokat és bölcsekedőket (köztük XIV. Louist), kik felosztásukat hirdették és keresték.
- a török birodalom felosztása. 58. A fegyverrel alakult török birodalom katonai gyengülését nyomon követte megcsonkítása és feldarabolása,
- A balkáni keresztények felszabadítása. 59. a balkáni keresztények felszabadítása, erős katolikus és orosz propagandának előnyomulása, Stambul latin és byzantin hagyományainak újraélesztése,
- A keleti keresztények protectoratusa. 60. a keleti keresztények protectoratusa, melyet a katolikusok részéről a XVI. században a spanyolok, a XVII-ben a franciák gyakoroltak.
- Az Atlanti Óceán birtoklása. 61. Az intenzív gyarmatosítás az egész világot fontos események színterévé tette. A franciák, angolok és hollandok előnyomulása először az Atlanti Óceánt szabadította fel a spanyol uralom alól (1588), azután kivívta a szabad kereskedelmet (1697).
- Az amerikai, 62. Az amerikai gyarmatokban már is új küzdelemre fegyverkeztek az angolok és a franciák. Céljuk a Mississippin vonalának megszerzése.
- az afrikai, 63. Az afrikai gyarmatokban északon a franciák, délen a hollandok kezdik meg az előnyomulást.
- az indiai, 64. Indiában ezekhez járulnak még a portugalok. Az angolok egyelőre északon, a franciák délen foglalnak helyet.
- a keletázsiai kérdés. 65. A Sunda és Filippin szigetek, Siam, China és Japán európai telepeinek sorsa és a sárgák előnyomulása sejtetik velünk egy későbbi kor problémáit.
- A Csendes Óceán birtoklása. 66. A Csendes Óceán partján vagyunk, hol a sárga népek épen kiüzik az európaiakat és előzönlük a Filippin szigeteket, a hollandok épen felfedezik Ausztráliát, a spanyolok és az angolok alászállnak az Andok nyugati lejtőin a tenger felé.

IV. Az alakulás eredményei.

67. *Összefoglalás.* — 68. A műveltség átalakulása. — 69. Az állami és kulturterületek kiterjesztése. — 70. A környezet és a természettudományok befolyása. — 71. Az ethnikai alakulások. — 72. Az egyházi alakulások. — 73. A társadalmi, — 74. a gazdasági, — 75. az értelmi, — 76. az aesthetikai, — 77. az ethikai, — 78. a katonai, — 79. a politikai átalakulás. — 80. A gyarmatosítás.

Össze-
foglalás.

68. E politikai alakulásoknak eseményekben és eredményekben gazdag művelődéstörténeti hátterük van. A népeknek számban, vagyonban, vállalkozásban és igényekben való emelkedése, és eszközeiknek tökéletesedése az emberiség egész életét és világnézetét átalakította. Ez átalakulásnak viszont kiváló fontosságot adott a társadalmi szempontok fokozatos érvényre jutása, mi a feudális rendet megbontotta és előkészítette a XIX. századot bevezető társadalmi átalakulást.

A műveltség
átalakulása.

69. Az államok terjeszkedése nemcsak külső területek megszerzését, hanem a műveletlen területek megtörését is tervbe vette. A nyugati országok különösen sokat nyertek a vadvizek lecsapolásával, a mocsarak kiszáritásával, fejlett csatornáikkal, miről Magyarországon a belső háborúk miatt még kevés szó eshetik.

Az állami és
kulturterületek
kiterjesz-
tése.

70. E területek egész természetvilága átalakult. Az erdők hova-tovább elvesztették őserdő jellegüket, a bányászat és mezőgazdaság fellendült, a vadállatok ellen európszerte hadjárat indult meg, melynek győztese a tudomány új fegyvereivel előre nyomuló emberiség lett. A természettudományok egy egészen új világot nyitottak meg szemei előtt, melynek egyetemét harmonikus, természetes egységnek ismerte meg. Az égi testek zenéje és meséi helyett mozgásukra és természetükre figyelt (Galilei és Newton), a növényeket és állatokat anatómiai vizsgálat alá vette (Harvey és Malpighi), az ismeret terén a tapasztaláshoz folyamodott (Bacon és Locke).

A környezet
és a termé-
szettudomá-
nyok befo-
lyása.

- Az ethnikai alakulások. 71. Önmagát, a népeket és nemzeteket is hová-
tovább szerves egésznek ismerte meg, mely szenved,
örül, lelkesedik, előre nyomul, melynek önfentartó ösz-
töne és ereje van. A terület, a faj, a nyelv, a vallás és
az állam összetartó kapcsokká lettek. Ekkor született
meg a területek, fajok, nyelvek, egyházak és államok
szorosabb egyesítése, szövetkezése, a hasonló fajú, nyelvű
és vallású területek, népek és államok foederatioja és
uniója (panslavisumus).
- Az egyházi alakulások. 72. Az egyesülés és terjeszkedés vágya hatotta át
az egyházakat is, melyek tanaik terjesztésére társaságo-
kat és szervezeteket alapítottak. Az egész ismert világot
katholikus, protestáns és orthodox missiók árasztották
el, melyek a kereszténység határait messze kiterjesz-
tették.
- A társadalmi, 73. A társadalom korlátai különösen Angliában
meggyengültek és csakhamar kész anyagot adtak Mon-
tesquieu vizsgálódásainak és Rousseau tanainak. A terü-
leti, faji, nyelvi, egyházi és államsoportok szorosabb
összetartása erejét vette a feudális tagolásnak, melyet a
Bourbonok veszedelmesnek, a népek megalázónak tar-
tottak. Az általános műveltség színvonala lassan, de ál-
landóan emelkedett. A continensen lassabban, mint
Angliában, hol a nép a közélet és kormányzat jelentős
tényezője lett.
- a gazdasági, 74. A gazdasági életben a kereskedelem túltengése
és az őstermelés viszonylagos elhanyagolása észlelhető.
Az ipar Franciaországban 1685-ig, Angliában 1688 óta
jelentős emelkedést mutat, de a kor jeiszava elszánt
mercantilismus és exclusiv védővamos politika (1651.
angol és 1667. francia védővámok). A szabad kereske-
delem térfoglalása a korszak végén azonban egyre inkább
tért engedett a nemzeti munkának, mi a physiokraták
industrialismusához vezetett.

75. Az értelmi műveltség terén sajnálhatjuk a clas- az értelmi,
sikus írók csökkenését, de helyöket hatalmas szervezetek
(társaságok és akadémiák), egységes nemzeti munka vál-
tották fel.

76. Az esztétikai műveltség terén is a nagy mes- az aesthe-
tereket iskolák, műhelyek, praktikus alkalmazás követik. tikaik,
A szép lehetését érezzük a házon, lakáson, az ember
közvetlen környezetén. A mozgalom Franciaországból és
Angliából útra kelve, napjainkban aratja legszebb diadalait.

77. Az iskolák is megszűnnek a scholastikus mű- az ethikai
veltség kiváltságos otthonai lenni. Comenius, de különö-
sen Locke a társadalom nevelése mellett kezdenek prop-
agandát.

78. A katonai műveltség terén az egységes tömeg- a katonai,
harc jut érvényre, melyet a technikai felfedezések alkal-
mazása, új administratio, egészségügyi csapatok támo-
gatnak.

79. Az abszolút rendszerek diadala a renaissance és politikai
szellemében fejlődött végrehajtó hatalom zenithjét mu-
tatja; az 1688-diki angol forradalom azonban példát
adott a társadalom szélesebb rétegeinek politikai érvé-
nyesülésére is. E két irány küzdelme a continensen a
forradalomhoz vezetett.

80. A continentális vagy nemzetek fölöslegének le- A gyarmato-
vezetésére Európán kívül telepek (gyarmatok) alakulnak, sítás.
melyek a fehér ember hatalmát, világnézetét, magasabb
kulturáját messze földre kiterjesztik.

A tárgyalt korszak valóban a köztörténet fontos
eseményeivel és eredményeivel ismerteti meg a késő
kor gyermekeit.

MÁSODIK FEJEZET.

Hatalmi alakulások a latin államokban.

V. A francia absolutismus felépítése.

1588—1660.

Összefog-
lalás.

81. *Összefoglalás.* — 82. A tengeri hatalmak kikapcsolása a vallásháborúból. Franciaország csatlakozása. — 83. IV. Henri trónra lépése 1589. — 84. A spanyol befolyás megtörése 1588—98. — 85. A királyi absolutismus kormányzati berendezése 1598—1608. — 86. Fordulat a külpolitikában. Henri küzdelme a Habsburgok austriai ága ellen 1600—10. — 87. A regensség és XIII. Louis 1610—24. — 88. Az egységes, centralisált Franciaország megalkotása. Richelieu 1622—42. — 89. Richelieu külpolitikája — 90. A királyi absolutismus megszilárdítása. Mazarin és XIV. Louis 1642—61. — 91. A spanyol hegemonia megtörése 1642—58. — 92. A spanyol-francia entente születése 1658-60.

A tengeri
hatalmak ki-
kapcsolása a
valláshábo-
rúból.
Franciaor-
szág csatla-
kozása.

82. Talán napjainkig nem avult el I. Napoleonnak az a mondása, hogy a francia royalisták mindig az ő IV. Henrijüket emlegetik,¹ mert IV. Henri egyéniségének súlyát és varázsát a történelmi kutatás csak növelni tudta.² Sok alkotása közt csak a francia királyi absolutismus újjászervezésére és a francia hegemonia megalapozására szorítkozunk.

A francia királyi absolutismus a renaissance kormányhatalmi elveit és a Valois-család öntudatos autokra-

¹ „Les royalistes ont toujours à la bouche leur Henri IV. Henri IV, c' est moi!” Revue des questions historiques II. 1889. 191 l.

² Revue Henri IV. Paris, 1907. és köv.

tiáját tükrözte a bourgeois pragmatica sanctiótól a vallásháborúk befejezéséig (1438—1588). E nagy korszakot csak a Guise hercegek és a hugenották, Medici Cathérine és a Bourbon hercegek versengése szakította meg, mely a hugenották fegyvereivel és a Calvin rendszerében gyökerező *ius resistendi* elméletnek felépítésével útját állta a királyi hatalom korlátlan érvényesülésének. A külpolitikai események is az ellenzék érdekeit szolgálták; az orániai hercegek és az utolsó Tudor visszaverték a spanyol Habsburgok hadseregeit és a kormányhatalom alá rendelték a különböző egyházakat.

Németalföldön és Angliában új kor hajnalaként üdvözölték a spanyol hegemonia kudarcát (1588), mely válsággal és veszedelemmel terhes évek után következett. Már a közös veszedelem érzete is szorosabb kapcsolót létesített a gazdasági, egyházi és politikai érvényesülést kereső germán népek között, melyekhez egy évvel utóbb azon hugenották vezére is csatlakozott, kik a protestáns angolokkal együtt a hollandi hadsereg önkéntes contingenseit alkották. Ez események és IV. Henri trónra lépése vezetik be a tengeri entente megalakulását, mely évtizedeken át (1589—1659) a spanyol hegemonia hatalmas ellenfelének bizonyult.

83. Bourbon Henri az utolsó Valois sógora és a IV. Henri korona örököse¹ a liga² ellenségeként nyomult Paris felé trónralépése 1589.

¹ Henri, Bourbon Antoine navarrai király és Jeanne d'Albret navarrai és béarni hercegnő fia, protestáns nevelésben részesült. Mint Navarra királya (1562 óta) a hugenották élére került, de esküvőjekor lemészárolták barátait (Bertalan-éj 1572). A katholikussá lett Henri azonban 1576-ban ismét a hugenották élére állott és mint ilyen lett a trón örököse (1584). Neje III. Henri király nővére, Valois Marguerite hercegnő volt.

² A spanyol vezetés alatt állt európai katolikus párt, melyet a joinvillei francia-spanyol szerződés (1585. jan.) hozott létre, mely a trónörökös kiátkozását (szept.) és letételét keresztül vitte (roueni

hogy III. Henri trónját megvédje Guise (Mayenne) Charles herceg¹ támadása ellen, de a király halála őt emelte trónra. IV. Henri protestáns volt ugyan, a nemzet túlnyomó része pedig katolikus, de a spanyol befolyás ellenében ő képviselte a tiszta francia pártot és a nemzeti érdeket. Nem volna könnyű eldönteni, hogy a trónralépését követő röpiratháborúban² kié volt a diadal, de áttérése³ és a chartresi koronázás (1594. febr.) után a liga vezérei elvesztették befolyásukat, a hugenották külön államiságuk biztosítékát. Egy kiválóan pactumszerű királyság jött létre, melynek további sorsát a király személye volt hivatva eldönteni.

A spanyol
befolyás
megtörése
1588—98.

84. A korabeli Franciaország tartományokra oszlott, melyeket a renaissance óta szorosabb viszonyba hoztak a koronával, de feudalis nagyuraik a XVI. század folyamán több-kevesebb függetlenségre tettek szert. Épen mert Franciaország törvényes királya e fejlődéssel ellentétes érdeket képviselt, a tartományi kormányok a spanyol befolyás fészkeivé lettek. IV. Henri azonban erős kézzel

pactum, jul.) II. Felipe megbízottjai korlátlan hatalmat gyakoroltak, míg a trónjára féltékeny III. Henri Guise Henri herceget meg nem ölte (dec.). A másik szobában anyja, Medici Cathérine vívott a halállal, mely őt és Guise cardinalist (ezt a vérpadon) egyszerre ragadta el (1589. jan.). A király most a dauphinnal szövetségbe Mayenne herceg, a liga új vezére ellen nyomult, de Paris alatt Clement Jacques dominikánus töre véget vetett hányatott életének (aug.).

¹ Guise (Mayenne) Charles herceg (1554—1611) trónkövetelő a spanyol szövetségre, a Sorbonnera és a parisi népre támaszkodva a roueni pactumban (1588. jul.) Bourbon herceg cardinalist jelölte királylyá (X. Charles 1589—90).

² A royalista röpiratok legkiválóbbjai az Anti-Espagnol (1590) és a Satyre Menippée (1593); ez iratok a legszélsőbb abszolút és radikális felfogásokat sem nélkülözték.

³ Az áttérés (1593. jul.) útját a francia papság és a király római barátai egyengették, sőt a protestáns Béthune Maximilien, a későbbi Sully herceg is ajánlotta.

lefegyverezte őket,¹ idegen szövetségeseiktől pedig megtisztította Franciaországot.² E kettős háborút nyomom követte a kettős békekötés: a spanyolok a vervinsi békében lemondtak Franciaországra emelt igényeikről, a nantesi edictum pedig szabad vallásgyakorlatot biztosított a hugenottáknak (1598), kik a spanyol katholicismusnak és a királyi hatalom korlátlan érvényesülésének egyformán határt szabtak.

85. A pactumszerű királyság azonban nem volt életképes alakulás. Létrejött Franciaország urává tette

A királyi absolutismus kormányzati berendezése 1598—1608.

¹ Burgundiát 1595-ben szerezte meg Mayenne hercegtől, kit 1596-ban Isle de France tartomány kormányzójává tett; Provence 1596-ban, Bretagne 1598-ban csatlakozott. Ez utóbbit csak úgy tudta megszerezni, hogy Mercoeur herceg leányát természetes fiával, Vendome Césarral jegyezte el (a házasságot csak 1609-ben hajtották végre). Guise Charles herceget Provence, a királyi vérből származó Montpensier herceget Normandia kormányzójává, Turenne diplomatát pedig Bouillon és Sedan hercegévé tette.

² A trónkövetelő Bourbon Charles (X. Charles) francia-spanyol hadseregét a Normandiában partra szállt angol csapatok segítségével Ivry mellett sikerült szétvernie (1590. márc.). A katolikus schweiziek a spanyolok, a protestánsok IV. Henri oldalán szintén részt vettek az ütközetben; Farnese Alessandro parmai herceg németalföldi spanyol helytartó beavatkozása egyszerre megszerezte neki az angol-hollandi közvéleményt; Turenne francia követ meghívására Essex gróf Dieppen át Rouen ostromára sietett, de Villars parancsnok ellenállásán és Farnese kipróbált csapatain minden igyekezete megtörött (1591—92). A háború folyamán (1595—98) Calais és Amiens Fuentés helytartó kezébe esett, de a küzdelemben kifáradt ősz spanyol király lemondott a sikerek növeléséről. Francia részről Biron maréchal (1562—1609) vezette a béketárgyalásokat Bruxellesben, hol Albrecht főherceg helytartó és az 1600-ban Parisban járt Carlo Emanuele savoiai herceg megnyerték őt a spanyol ügynek. Biron Bouillon herceget is beavatta, Savoival pedig szerződésben kötötte ki magának Burgundiát és a herceg egyik rokonának kezét. Az összeesküvés felfedezése kivégzését (1602. jul.) vonta maga után; Bouillon herceg külföldre menekült és Sedant csak hosszas alkudozás után sikerült visszanyernie.

ugyan a királyt, de a *ius resistendi* elvének és az alkotmányos garantiák keresésének csakhamar véget vetett a királyi hatalom öntudatos szervezkedése.¹

A *traditio* maga is elősegítette IV. Henri absolut törekvéseit, de úgy véljük, ekkor lesz állandóvá a francia politikát annyira jellemző, a belső rendet és külső háborút hangoztató kormányzati elv,² melyet a franciák nyomán a többi államok sorban megvalósítottak. E belső rend lényege a királyi méltóságnak jogban, fényben (*Fontainebleau*) és befolyásban való emelése, ethnikai, egyházi, társadalmi, gazdasági és politikai korlátainak lerontása.³ Ez utolsó téren, melynek súlyát a politikai történetírók annyira kiemelik, IV. Henri nevéhez fűződik a politikai közvélemény tudatos mellőzése,⁴ a tartományi parlamentek jogának megszorítása⁵ és a hivatal-kormány felállítása,⁶ oly mozzanatok, melyek szabad kezet engedtek a külpolitikai *acti*óhoz.

¹ A politikai pártok közül a mérsékelték voltak IV. Henri leghivebb támaszai: az államhoz hű katolikusok és hugenották és az u. n. politikusok (*politiques*) pártja.

² Greppi comte: *Notes de voyage du comte Giandemaria*. *Revue d'histoire diplomatique* III. 1889. 365. l.

³ V. ö. a latin államok műveltségéről és művelődéséről szóló pontokat.

⁴ IV. Henri többször hívta össze az országgyűlést (*États généraux*). Nyomában így jártak el a portugál, angol, dán, svéd és magyar királyok, az orosz cárok és a német-római császárok is. IV. Henri magának tartotta fenn a rendelkezést, a kezdeményezést és a szentesítést.

⁵ 1598 óta egyre több esetben tartotta szükségtelennek, hogy rendeleteit a parlamentek becikkelyezzék.

⁶ E kormány a régi francia államtanácsból alakult a királyi hercegek, főpapok és főurak kirekesztésével. Valójában csak azok és csak addig lehettek tagjai, akiket és a meddig a király bizalma oda rendelt. Ezzel a rendi tanács rendi ellenállása is megszűnt, mert az új ministerek a királyi hatalom exponensei, készséges szolgálói voltak.

86. A spanyol világhegemoniát a Habsburg család, Fordulat a külpolitikában. IV. Henri küzdelme a Habsburgok austriai ágai ellen 1600—10. a castiliai és aragoni házak örököse képviselte oly hatalommal, mely V. Carolus császár kezében félelmesnek bizonyult. A család spanyol és austriai ágai e nagy birodalom megosztása (1555) után is megegyezést kerestek családi és politikai érdekeikben és törekvéseikben, sőt az európai nagy válság idején (1585—88) II. Felipe spanyol király és II. Rudolphus császár személyében azon egy testületnek bizonyultak. A függetlenné lett Franciaország királyának alig lehetett más célja, mint a Habsburg országok egységének megbontása, Franciaország függetlenségének és hatalmi érvényesülésének tovább építése.

E cél szolgálatában IV. Henri maga mellé vonta a Habsburgokkal ellenséges dynastiákat és országokat és Franciaország régi hadi útain új szövetségek és új alakulások szálaiból egy új, nagyszabású politika nyert életet. IV. Henri inductive dolgozott, az egyes államokkal külön-külön tárgyalván és megegyezvén; azután az ő synthetikus nagy elméjével egy hatalmas szövetségben egyesítette új barátait, hogy ellenségeit ellensúlyozni tudja. Ime röviden az európai egyensúly, az európai confederatio és a grand dessein kulcsa és lényege.

Az európai egyensúlyt a Habsburgok köré gyűlt hatalmak elvonásával vélte elérhetni. Ily értelemben tárgyalt és részben szövetkezett a spanyol hegemonia ellen küzdő államokkal, Angliával¹ és Németalfölddel,² kapcso-

IV. Henri kormányában Villeroy (meghalt 1617), a külügyek intézője és a hugenotta Béthune Maximilien, Rosny bárója, később Sully hercege (1606), IV. Henri fiatalkori barátja (1560—1641), a pénzügyek intézője, voltak a legtehetségesebbek.

¹ 1596. angol-francia-hollandi entente, 1603. Rosny báró londoni követsége a hollandi segély kieszközlése végett.

² IV. Henri 1596-ban szövetkezett először a németalföldi tartományokkal (Blok J. P.: Geschichte der Niederlande. III. Gotha,

latot keresett a skandináv országokkal, Dániával¹ és Svédországgal,² mi a tengeri entente északi vonalát egészítette ki; a német birodalom protestáns fejedelmeivel,³ Schweizzal,⁴ az italiai szabad államokkal⁵ és Portugállal,⁶ a csehekkel,⁷ lengyelekkel, oroszokkal⁸ és törökökkel.⁹ E tárgyalások és szövetségek közül természetes előnnyel bírtak a Franciaországhoz közelebb esők, az italiai és németalföldi; Italia pacificálása és az 1609-diki spanyol-hollandi fegyverszünet után a birodalmi kapcsolatok; a fejlemények során: a francia entente kiépítése délen (1607. veneziai szövetség), keleten (1608. protestáns unio) és északon (1609. fegyverszünet) az austriai befolyás határáig, végül a birodalom ügyeibe avatkozás,¹⁰ melynek

1907, 534—35. l.), de az 1598-diki vervinsi békében cserben hagyta őket. 1605. óta békét közvetített a spanyolok és hollandok között, 1608. jan. ismét szövetséget kötött és sokat tett az 1609-diki fegyverszünet érdekében.

¹ A Stuartok útján, mert I. James angol király neje oldenburgi kercegnő volt

² Az angolok, hollandok, dánok és lengyelek útján.

³ V. ö. alább.

⁴ IV. Henri már 1590-ben kérte, de nem nyerte meg a kantonok hozzájárulását egy francia-schweizi szövetség megkötéséhez, mi csak 1602-ben sikerült (francia-schweizi és francia-graubündeni szövetség a vellíni hágók biztosítására).

⁵ Savoiával (1600. febr. parisi szerződés), Modenával, Toscanával (1600. házassági szerződés) és Veneziával (1607).

⁶ A trónkövetelő Braganza Antonio herceg támogatása.

⁷ I. Mátyás cseh királyllyá választásakor.

⁸ Waliszewszki K.: *Les origines de la Russie moderne. La crise révolutionnaire 1584—1614.* Paris, 1906 231. l.

⁹ V. ö. a Balkán történetéről szóló pontokat.

¹⁰ A beavatkozás formális okai és előzményei: Albrecht austriai főherceg spanyol-németalföldi helytartói kinevezése (1596), a Habsburgok erdelyi befolyásának megerősödése (1596—1600), a stiriai ellenformatio (1536—1602), a magyarországi ügyek rendezése (1606. wieni és szitvatoroki szerződések), a strassburgi püspöki

folyamán a fanatikus Ravailac töre kioltotta a nagy király életét.¹

Az európai confoederatio (association très chrétienne) terve Sully emlékirataiban, az Oeconomies royalesban maradt reánk, de kétségtelen, hogy élénk megbeszélés tárgya volt. A confoederatio² alapját a végrehajó hatalom mértéke, a Bourbon-monarchia sarkelve (1589—1789) képezte. E szerint voltak elsőrendű államok, melyeknek uralkodói a tiszta örökösödés jogán léptek trónra;³ má-

szék megüresedése és Charles cardinalis lorrainei herceggel, utóbb Habsburg Leopold austriai főherceg, passau püspökkel való betöltése (1607), Donauwörth szabad birodalmi város katonai megszállása (1607), Matthias austriai főhercegnek, Mátyás királyi hercegnek a cseh és magyar trónra jutása (1608), a birodalmi protestán unio megalkotása (1608), a hollandi hadsereg felszabadulása (1609), végül Jülich és Cleve hercegségek öröklése és a katolikus párt európai szervezkedése (1609), szóval az austriai Habsburgoknak előnyomulása. IV. Henri az egyetemesen előnyomuló, politikai katholicismus ellen a protestáns hatalmak egyesítéséhez folyamodott. Talán ettől a tervtől indíttatva küldötte át az európai confoederatio tervét I. James angol királynak is, ki azt jóváhagyta (Revue historique LVI. 1894. 311. l.) Az 1608—58 actualis panprotestáns szervezkedésben mindvégig a katolikus Bourbonoké volt a vezető szerep; a Stuartok (1613—23), az oldenburgiak (1625—28) és a Wasák (1628—48) csak figurális szerepet játszottak. Mikor a porosz és pfalzi csapatok Jülichbe és Clevebe vonultak, a császár Leopold főherceget a hercegségek visszavételére küldte. E lépést nyomon követte IV. Henri és a protestáns unio tiltakozása, szövetkezése és fegyverkezése. A király nagy előkészületeket tett, hadseregeket állított, pénzalapot létesített, szövetségeseket szerzett.

¹ Ravailac François francia ember és a liga vak eszköze volt, ki Parisban, nyílt utcán szúrta le a királyt.

² A confoederatio 15 államból (5 katolikus, 5 lutheranus és 5 calvinista) volt alakulandó A török kiűzése fictiv cél lehetett, mert IV. Henri a szultán szövetségese volt és a marokkói törzsekkel is tárgyalást folytatott.

³ Ezek az u. n. örökös monarchiák: Franciaország, Spanyolország, Anglia, Dánia, Svédország és Lombardia.

sodrendűek, melyekben az örökösödés és választás együtt volt irányadó,¹ végül harmadrendűek, melyekben a tiszta választás érvényesült.²

E grand dessein az első, talán hamis végrendelet, mely az európai politikának irányt adni törekszik. Százötven évvel utóbb jött létre a második (a nagy Péter cáré), mely a schizmatikus orosz birodalom szempontjából szabályozta a kontinenst. Valójában mindkét terv napjainkig érvényesült, mert a francia és orosz aspirációk hamisítatlan kátéi voltak. Hitelök hiányában ebben áll el nem évülő becsük a történetiró előtt.

A regenség és XIII. Louis 1610—24. 87. IV. Henri halála visszavetette nagy álmainak megvalósulását. XIII. Louis³ gyöngye gyermek volt, ki helyett anyja, Medici Marie⁴ még a király táborba szállásakor átvette a kormányt.

Fia érdekében elejtette férje terveit és a Habsburgok kiengesztelésére törekedett; a spanyolokat házasság ígéréssel nyerte meg (fontainebleau-i szerződés, 1611. ápr.), az austriai házat a Jülichbe küldött francia csapatok visszavonásával és a méltatlankodó Sully elbocsátásával (jan).

A belügyekben természetszerű szakadás állt be a katolikus és protestáns, a spanyolbarát és nemzeti pártok között. A kormány oszlopa Villerói, a spanyol entente

¹ Roma, a német-római császárság, Csehország, Lengyelország és a magyar birodalom. A magyar királyt 8 souverain uralkodó fogja választani: a pápa, a császár, a francia, spanyol, angol, dán, svéd és Lombardia királya.

² Schweiz, Venezia, az olasz és belga (hollandi) köztársaságok.

³ XIII. Louis (1601—43) nem is kormányzott személyesen (V. ö. Zeller B.: La minorité de Louis XIII. 1610—14. 2 kötet. Páris, 1892-97.)

⁴ Medici Marie sohasem tudta levetni a firenzei olasz-spanyol udvar légkörét; „était redevenue tout Espagnole“, „avait plus de vanité que d'ambition“. mondta róla a firenzei követ (Revue d'histoire diplomatique XIII. 1899. 531. l.)

szerzője maradt, a vezetést pedig a királyné kegyence, az olasz Concini Concino¹ vette át, ki mint első minister (1614) a király szerepét játszotta. Az utolsó États Généraux (1614—15) mellette nyilatkozott,² a spanyol-francia házasságot királyi fénnel kötötte meg,³ de hatalma teljében megfeledkezett a nagykorúvá lett (1614) XIII. Louisról és a királyi hercegek⁴ és főurak kormányellenes uniójáról (1611). Ezek és a hugenották élén Condé herceg kicsikarta sérelmeik orvoslásának ígérését (louduni pactum 1616. máj.), de Concini elfogatta (szept.) és az erős kezű Richelieut⁵ tette ministerré (nov.), ki a felkelők ellen a hadsereghez folyamodott. A hadjárat alatt azonban XIII. Louis kegyence, Luynes⁶ tanácsára, anyja kegyencét megölette (1617. ápr.), a felkelőket maga mellé vonta, anyját Bloisba, Richelieut Avignonba küldte (máj.), a kormányt pedig maga vette át.

¹ A firenzei Concini Concino (megh. 1617) Medici Marie kíséretében került Párisba, hol neje, Galigai Eleonora útján korlátlan befolyásra tett szert. A királyné Ancres marquissá és maréchallá tette.

² Az utolsó États Générauxban a harmadik rend, a polgárság, egy sereg reformmal járult a trón elé: az adók leszállítása, a vámok és monopoliумok eltörlése, a rendi kiváltságok megszorítása és a királyi hatalom kiterjesztése.

³ Bourbon Elisabeth francia és Habsburg Anna spanyol hercegnők kicserélése (1615. nov.).

⁴ Bouillon, Condé, Longueville, Mayenne, Nevers, Rohan és Vendome hercegek.

⁵ Armand Jean du Plessis de Richelieu (1585—1643) nemes családból született; bátyja halála után a luçoni püspökséget örökölte (1607). Az 1614—15. országgyűlésen a papi rend szónoka volt, 1617-ben államtitkárrá lett, Concini után pedig az anyakirályné környezetébe került (v. ö. Hanotaux G.: Histoire du cardinal de Richelieu 2 kötet. Páris, 1893—96., és folytatásaként több tanulmány a Revue des deux mondesban).

⁶ Luynes Charles, Albert marquijsa és Luynes hercege (1578—1621) mint apród XIII. Louis mellett nőtt fel.

Luynes gondoskodott, hogy ő is teljhatalmú minis-
terré legyen, de Medici Marie Richeliut maga mellé vette,
kibékült fiával (angoulêmei pactum (1619. ápr.), Luynest
pedig a hugenották elleni béarni hadjáratban láz ragadta
el (1621. dec.).¹

Halála egy új kegyencnek nyitott utat, ki franciább,
eszesebb és erélyesebb volt, mint elődei; ki a belső vi-
szályok után elszántan vette fel a királynétól elejtett ha-
talmi politika fonalát, ki Franciaországot korának első
hatalmává, a franciaságot első nemzetévé tette. Richelieu-
höz értünk.

Az egységes,
centralisált
Francia-
ország meg-
alkotása
Richelieu
1622—42.

88. Richelieu a társadalmi és politikai kiváltságok
éleinek gondos eltüntetésével IV. Henri és Sully politi-
káját akarta folytatni és befejezni.

A tartományok feudális hercegeinek politikai függet-
lenségét megszüntette és a központi kormány biztosaival
(intendants) szigorú ellenőrzést gyakorolt. Vaskézrel össze-
törte a protestáns egyház autonomiáját. A gazdasági
érdekek felkarolásával és az irodalom irányításával (Aca-
démie française, a sajtószabadság korlátozása) az egész
közvéleményt a kormányhoz fűzte, mit sem hagyván a
nemzetnek az engedelmességen, az elégedetlenek bünte-
tésén és a nagy áldozatok árán szerzett külügyi babérok-
on kívül. Ezzel szemben egyéniségének súlya, rangja
és befolyása következetesen emelkedett; 1622-ben cardi-
nalissá, 1626-ban admiralissá, 1629-ben clunyi apáttá,
1631-ben herceggé lett, 1633-ban pedig a trieri érsekség
coadiutoratusát és a cisterci és prémontrai rendek genera-
latusát kérte a pápától, ki e nagy igények teljesítését

¹ XIII. Louis a béarni hadjáratra Lesdiguières François
(1543—1626) hugenotta tábornokot választotta, kit 1621-ben a
katholikus hitre térített, 1622-ben pedig connétable-á tett.

vége is megtagadta.¹ Munkájában Leclerc du Tremblay François, a híres capucinus atya (père Joseph) osztozott.²

Richelieu a jogszokás ellenére magáévá tette a tartományok belső ügyeit. Sedant katonai erővel meghódította, Languedoc kormányzóját, az utolsó Montmorency herceget vérpadra küldte, Lorraine hercegét menkülésre kényszerítette. Ugy látszott, Franciaország kormánya csakhamar igényt fog emelni minden területre, melyen a francia nyelv uralkodott.

Magáévá tette Richelieu az egyház ügyeit is;³ a hitélet élére állott, hogy a mozgalmat értékesítse; püspökségéhez, mely a főpapok közt és az 1614-diki országgyűlésen szóhoz juttatta, bíboros kalapot szerzett, hogy a római collegium is számoljon igényeivel; azután, mint II. Fernando a spanyol lovagrendek nagymesteri jelvényeit, egymás után elnyerte és igényelte a bencések, cisterciek és prémonstreiek vezetését, végül a trieri coadiutor-ság útján választófejedelemmé akart lenni, hogy urát a császári trónra segítse. E világi törekvések mellett sem feledte el, hogy a francia egyház a történelem folyamán különös kiváltságok birtokába jutott, melyek a bourgesi pragmática sanctio óta hova-tovább a trónhoz fűzték a papság érdekeit. E centralizáló, kiválóan állampolitikai törekvés nyilatkozott meg a gallicán mozgalom támoga-

¹ Lavissee E.: Histoire de France VI. 2. Paris, 1906. 384. l.

² Mint Richelieu, ő is Párisban született (1577—1638); előbb katona volt, azután mint szerzetes megfordult az amerikai gyarmatokban és a Balkán-félszigeten. 1634 óta az államtanács tagja volt, kortársai az Eminence grise nevet adták neki. Politikai elveit Le Mercure d'État ou Recueil de divers discours d'État című munkájában fejtette ki (v. ö. Fagniez G.: Le père Joseph et Richelieu 1577—1638. 2 kötet. Páris, 1894.)

³ V. ö. a latin államok műveltségéről és művelődéséről szóló pontokat,

tásában és a homogen rendbe illeszkedni nem tudó francia protestantizmus összetörésében. Egy későbbi kor előrevetett árnyékaként már ekkor látták egyesek, hogy a francia politika előtt az egyház, a protestantizmus és minden csak eszköz egy francia világhatalom kiépítésére.

Ez a törekvés hova-tovább áthatotta a francia társadalmat is, melynek büszke hajtásait letörte, simuló elemeit a trón köré vonta, gazdagjaival fedeztette a kormányzás költségeit és szegényeivel vívatta a kialakuló hegemonia első csatáit.

A gazdasági élet terén kevésbé önzetlennek bizonyult, mint Sully herceg. Richelieu a gazdasági erőket is a politikai terjeszkedés szolgálatába vonta, egy hatalmas külpolitikának és egy hatalmas gyarmatbirodalomnak körvonalait alapozván meg.

Az udvarban az anyakirályné és a nyugtalan vérű Gaston királyi herceg¹ befolyásával kezdett megküzdenie, ki a tőle kijelölt dúsgazdag Montmorency hercegnő helyett Gonzaga Mariát akarta nőül venni. Richelieu az orléansi hercegi címmel (1626) rá kényszerítette a kijelölt arát,² de barátai, a fegyverkező Condi és Vendôme hercegek fogságba, barátaik a vérpadra kerültek. A meg egyezés csak a király közbenjárására jött létre (1630), hogy a viszály ismét lángra lobbanjon. A második viszály Medici Marie, Gaston és Guise hercegek emigrációjával és pártjuk feloszlásával ért véget (1631).³ Montmorency Henri herceget, Languedoc kormányzóját kivégezték (1632. okt.), a lorrainei herceg pedig a császárhoz me-

¹ Gaston Orléans hercege IV. Henri második fia volt (1608 – 60).

² A pápa később elváltatta őket.

³ Gaston herceg nem sokára Bruxellesbe, az anyakirálynéhoz költözött, ki ott is halt el.

nekült (1634.)¹ Végül Gaston herceg volt a lelke annak az összeesküvésnek is, melynek háttérében Anne királyné, élén a hatalomvágó Cinq Mars vicomte² állottak. A mozgalom központja Sedan volt, hol Bouillon herceg, Soissons grófja és az utolsó Guise herceg vezetése alatt a régi spanyol párt töredékei találkoztak. A nagybeteg Richelieunak még volt annyi ereje, hogy a király segítségével a tervnek elejét vegye. A büntetés Sedan annexiója és Cinq Mars feje volt (1642).

A dynastikus és feudális ellenzék megtörése maga után vonta a gazdátlanra lett tartományok újjászervezését,³ a központi ellenőrzés behozatalát és a főúri várak lerontását. Ha hozzá vesszük, hogy a tartományok és parlamentok jogkörét a királyi akarat jelentékenyen megszorította és ez akaratnak megbizottjai (intendants) útján a birodalom legtávolibb részeiben is érvényt szerzett, akkor előtünk áll Richelieu állama, a feudális jogaitól és helyi szabadságaitól megfosztott centralizált, modern Franciaország.

89. A belső átalakulás, mint IV. Henrinél, úgy Richelieu Richelieunél is, egy nagy arányú külpolitikának, a grand Richelieu külpolitikája. dessein megújításának háttérét alkotta.

A francia politika visszavonulását és az európai vezetés elejtését (1610) a legnagyobb protestáns országnak, Angliának előtérbe nyomulása követte. A Stuartok Dánia, Hollandia és Pfalz bekapcsolásával (1613. angol-pfalzi házassági szerződés) egy protestáns coalitio élére kerültek, melynek legszélsőbb tagjai Svédország (1614.

¹ A westphaleni béke azonban mélyen hallgatott az incidensről és a császár a tartományt kiszolgáltatta Franciaországnak.

² Cinq Mars Henri marquis (1620—42) mint Richelieu személyes ellensége volt ismeretes.

³ Bourgogne 1630-ban, Sedan 1642-ben közvetlen királyi rendelkezés alá kerültek.

hollandi-svéd szövetség, 1615. pfalzi-svéd házassági szerződés) és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem voltak. E kapcsot szorosabbá tette Ferdinand stiriai főhercegnek a cseh (1617) és magyar trónra választása (1618) és trónralépése (1619), az austriai, cseh és magyar ellenreformatio térfoglalása, a prágai forradalom és Bethlen Gábor felkelése (1618—21), de I. James angol király vejének, V. Friedrich pfalzi választófejedelemnek és a protestáns unio fejének a cseh ügyekbe avatkozása teljes kudarc-hoz vezetett (fehérhegy csata, 1620. nov.). Királysága császári csapatok kezébe került, fejedelemsége a katolikus Maximilian bajor hercegé lett (1623); Bethlen Gábor fegyverszünetet kötött (1621); a spanyol csapatok három oldalról is előnyomultak, hogy Ausztriát megment-sék és a hegemoniát visszaszerezzék; végre V. Friedrich bukásával eltűnt az unio is, melyet IV. Henri létre hozott. Ezzel egy időben lépett az események színterére Richelieu (1622). Mesteri kézzel válaszfalat vont a spanyol és austriai Habsburgok közé, Italiát maga mellé vonta, Spanyolországot elszigetelte, spanyol Németalföldet lekötötte, a birodalmi egységet megbontotta és hosszú időre véget vetett egy austriai hegemonia lehetőségének.

A grand dessein első dogmája a Habsburg területek megosztásának szüksége volt. A kapcsolat alapja Milano hercegség, mely a Barcelona és Sicilia felől Genovában partra tett spanyol csapatokat a Veltinen át Németalföldre és Ausztriába közvetítette. Azért ígérte IV. Henri Lombardiát a savoiai hercegnek és azért tervezte a szabad államok unióját, hogy az összekötötést lehetlenné tegye. Richelieu hivatalba lépésekor az itáliai kérdés a Luynestől kötött madridi szerződésen (1621. ápr.) nyngodott, mely a Veltint Graubündennek visszaadta, de végrehajtását megghiusította Leopold tiroli főhercegnek és a milanoi spanyol helyőrségnek előnyomulása, a mila-

noi (1622. jan.) és lindai conventiók (szept.) melyek a spanyol-osztrák befolyást visszaállították. Richelieu a francia-savoiai-veneziai entente (1623. febr. és 1624. szept. parisi, dec. lyoni conventiók) megkötése után kicsikarta Veltlin függetlenségét és az alpesi hágók birtokát (monzoni szerződés 1626. márc.), melyeket Rohan herceg francia tábornok megtisztított helyőrségeiktől (1635). De a német ügyek miatt kellően nem támogató expeditio (1635—37) egyre népszerűtlenebbé lett a szabad parasztok előtt. Austria egy kedvező alkalommal a Veltlint Graubündennek ígérve ismét a hágók ura lett (1639. szept. milanoi egyezmény). Sokkal kedvezőbb volt a mantovai kérdés megoldása, Mantovát franciabarát hercegének halála (1627) után a császár mint birodalmi feudumot visszakövetelte, de XIII. Louis, Richelieu és père Joseph a monzoni béke óta ellenséges Savoia-ba nyomultak. Spinola spanyol tábornok¹ Milanoból, Collalto² császári tábornok a Veltlinen át nyomultak Mantova felé, mely csakhamar megadta magát. Nyomon követte ezt a savoiai Pignerolnak Franciaországhoz csatolása és a savoiai entente. A császár a regensburgi birodalmi gyűlésen père Joseph tárgyalásai után végre is a francia jelöltet investálta, ki Richelieu exponense volt és a rivolii liga (1635. jul.) lelke lett. E ligának hosszú jövőt biztosított a savoiai entente újabb megerősítése és Bourbon Christine hercegnőnek a savoiai trónra lépése.

A francia-hollandi szövetség megújítása (1624. jun.) és az angol-francia házassági szerződés (nov.) a francia-

¹ Spinola Ambrogio marchese (1569—1630) Genovában született, 1603—20. Németalföldön vezényelt, ekkor a Pfalzba nyomult.

² Collalto Rainoldo conte (1575—1630) Mantovában született, 1624. óta a wieni Hofriegsrath elnöke volt. Az itáliai hadjáratban Spinolával együtt vezényeltek és haltak el.

barát I. Charles angol király és Bourbon Henriette hercegnő szereplése (1625) ismét egy táborba vonták IV. Henri első szövetségeseit, de Richelieu a monzoni francia-spanyol egyezményben (1626. ápr.) cserben hagyta őket. Anglia hadat izent III. Felipének, Richelieu viszont spanyol ententeot emlegetett és a hugenották fészke, La Rochelle ellen nyomult, mely a két hugenotta háború (1625—26 és 1627—28) után capitulált. Végre a susai angol-francia egyezményben (1628. ápr.) I. Charles elejtette a hugenottákat, Richelieu pedig lemondott az angol katolikusok támogatásáról és visszatért a hollandi szövetséghez (1635. febr.).

Richelieu még a német-francia háború előtt hadat izent Spanyolországnak (1635. ápr.); a háború jelentősebb mozzanatai a catalan és portugál felkelések támogatása volt (1641. febr. francia-portugál szövetség).

Végül a császári absolutismus korlátozását célzó németországi actio szoros összefüggésben állott Franciaország belső viszonyaival. A XVI. és XVII. század folyamán több vitás terület volt a két birodalom között, így Cambrai, Metz, Toul és Verdun püspökségek, Bouillon, Franche Comté és Lorraine tartományok, a francia elnyomulás első étapéjai. A küzdelem Lorraineban vette kezdetét, melynek hercege Gaston orléansi herceget és az anyakirálynét XIII. Louis kormánya ellen támogatta. Richelieu elejtette a birodalmi fendumra emelt igényeit, a császár ellen küzdő angol és hollandi szövetségeseit (monzoni béke), Gustaf Adolphus svéd király szövetségajánlatát,¹ de lorrainei igényeit gondosan felszínen tartván, a regensburgi birodalmi gyűlésen père Joseph fran-

¹ Tárgyalásairól v. ö. Gindely A.: Geschichte des 30 jährigen Krieges. II. Prága 1882. 60. és köv ll.

cia megbizott¹ keresztül vitte a győztes császári vezér, Wallenstein elbocsátását és a mantovai kérdés kedvező elintézését, de viszont Ferdinand austriai főhercegnek római királylá választását nem tudta meghiusítani. A svédek benyomulásakor már maga szövetkezett királyukkal,² Cöln és Trier érsekeinek és választófejedelmeinek pedig megadta a kért támogatást (1632), mi csakhamar francia protectoratussá alakult át. Ez új úton nyomult most a Rajna felé. Az 1632-iki francia-lorrainei szerződés alapján megszállotta Nancyt (szept.), a német fejedelmekkel folytatott tárgyalásai pedig a császárellenes területek heilbronn unióját eredményezte (1633. ápr.). Kevéssel azután a lorrainei herceget lemondatta (1634. jan.), a svédektől megszerezte Philippsburg elsassi várost (aug.) és a parisi szerződésben (nov.) a brandenburgi és szász választófejedelmek hozzájárulásával jogot nyert Elsass birtokára. Philippsburg elvesztése (1635)

¹ „ni un plénipotentiaire, . . . ni un simple docteur“ (Fagniez id. értt. *Revue historique* XXVIII. 1885 44. l.)

² Francia-svéd szövetségek: 1631. baerwaldei, 1634. parisi, 1635. compiégnei, 1636 wismari. 1637., 1638. hamburgi és 1641, miután père Josephnek a katolikus bajor választóval tervezett szövetsége nem sikerült. Charnacé kjoebenhavni francia követ, ki először ajánlotta Svédországnak a francia szövetséget, most Münchenből a német fejedelmekkel kezdett tárgyalást. A francia szövetség értékét különben kiválóan jellemzi a père Joseph-től XIII. Louis elé helyezett emlékirat: „Quant à l'Espagnol et au Suédois, l'on doit surtout éviter que, voulant en abaisser l'un, l'on ne relève l'autre jusqu' à tel point qu'il soit plus à craindre que celui là. Il faut aussi se conduire avec telle prudence qu'au lieu d'opposer l'un à l'autre de s'accroître, tandisque le roi seroit occupé avec incertitude de profiter autant, quand même il seroit le vainqueur qu'il recevrait de dommage par la facilité que l'autre auroit de s'agrandir.“ (*Revue des questions historiques* V. 1891. 466. l.) Père Joseph irta Avaux gróf utasításait is, ki a német-francia háború előtt a dán, svéd és porosz udvarok megnyerésére ment (1634. U. ott 487. és köv. ll.),

után azonban megelégedett az új szerzemények védelmével. Az Elsassba nyomult lorrainei herceget és Gallas¹ császári tábornokot visszaűzte (1635), a Picardiába hatolt Werth Johann hadvezért pedig foglyul ejtette (1636). A zsoldba vett svéd ezredek weimari Bernard (megh. 1639) és Baner (1641) svéd tábornokok alatt egyre kevesebb sikerrel küzdöttek, de még megérte Torstensson breitenfeldi diadalát (1642. dec.).²

Richelieu a török szövetséget is igénybe vette az austriai ház ellen és keresztényellenes eljárását röpiratban magyaráltatta meg.³

A királyi absolutizmus megszilárdulása. Mazarin és XIV. Louis 1642—61.

90. Richelieu külpolitikája épen úgy kimeríttette Franciaországot, mint IV. Henrié. Mindkettő halála után nyomor és fejetlenség mutatkozott; Medici Marie és Habsburg Anne királynék nem értették át, vagy nem akarták végsőig vinni a grand dessein terveit. Egyben mégis volt különbség az első és második regenség között. IV. Henri uralkodását több kegyenc kormánya követte. XIII. Louis ellenben egy kézben hagyta Richelieu gazdátlaná lett örökét. A négy éves XIV. Louis⁴ nevében az olasz Mazarin cardinalis⁵ vette át a kormányt, mely Orléans és Condé hercegekkel szűkebb államtanácscsá bővült.

¹ Gallas Matthias gróf (1584—1647) a 30 éves háború híres tábornoka, 1632 óta birodalmi gróf és maréchal volt, 1650-ben Collalto vezetése alatt részt vett a mantovai háborúban.

² V. ö. Gindely id. m. III. 97—143. l.

³ La légitimité des alliances du roi très chrétien avec les hérétiques et les infidèles. Paris.

⁴ XIV. Louis (1638—1715) XIII. Louis és Habsburg Anne fia volt.

⁵ Mazarin Jules (Mazarini Giulio 1602—61) sicíliai családból született, Rómában és Salamancában nyerte nevelését; előbb katona, 1634 óta parisi nuntius volt, 1639-ben Richelieu kérésére francia szolgálatba lépett; 1640-ben savoiai követté, 1641-ben cardinalissá,

Az ellenzék sietett kihasználni a regensség feltételezett gyengeségét. A parlamentok megtagadták az adórendeletek becikkelyezését és az intendaturák eltörlését követelték; Paris utcáin barrikádok emelkedtek, míg a mozgalom népszerű vezéreit szabadon nem bocsátották. A további ellenállás folyamán az udvar elhagyta Parist (1649. jan.), mert a parlament a londoni mintájára törvénytelennek jelentette ki a be nem cikkelyezett rendeleteket, a nép pedig fegyvert fogott. Épen ideje volt, hogy a westphaleni békét megkötötték, mert Anglia után Franciaországnak is el kellett ejtenie a protestáns érdekek támogatását.

A forradalom (1648—54), mely a királyság diadalával ért véget s mely után XIV. Louisnak hosszú ideje maradt, hogy hatalmát teljessé és korlátlaná tegye, Parisra, a súlyos adók miatt szenvedő polgárságra (*frondeurs*), Retz cardinalisra¹ és a németországi hadseregre támaszkodott, melyet Turenne Henri tábornok² Condé herceg ellen és Paris felmentésére vezetett. Köréje csoportosultak a feudális ellenzék töredékei, az „importants“,³ fivére, Turenne Frédéric Maurice, Bouillon hercege, Riche-

1642-ben Richelieu ajánlatára államministerré lett (V. ö. Chéruei: *Histoire de France 1643—51.* 2 kötet. Paris, 1879 és Lacour-Gayet G.: *Rapports de Louis XIV. et Mazarin.* Revue historique LXVIII. 1898. 225. l.).

¹ Gondi Jean François, Retz cardinalis (1614—79) a firenzei Gondik honfiusított ágából született, mint Richelieu és Mazarin személyes ellensége 1643-ban a parisi érsek coadiutorává, azután korinthusi érsekké, 1651-ben cardinálissá és 1661-ben Saint Denis apátjává lett. Mind ezt nagy népszerűségének és számító olasz eszének köszönhette.

² Turenne Henri vicomte (1611—75) a híres tábornok.

³ Philippson M.: *Das Zeitalter Ludwigs XIV. Oncken: Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen III.* 5. Berlin 1890. 27—29. l.

lieu ellenfelének fia, Gaston orleansi herceg és leánya, Beaufort,¹ Conti² és Longueville hercegek.³

A Frondeot befejező rövid békét (1649—50) Condé, Conti és Longueville hercegek elfogatása (1650. jan.) szakította meg. Mazarin a második forradalom elől a cölni érsekhez menekült (1651. febr.), de csakhamar sereggel tért vissza és Turennet maga mellé véve Paris utcáin megütközött Condé csapataival (1652. jul.). Turenne diadalt aratott, de az addig semleges polgárság megnyitotta kapuit Condé üldözött katonái előtt. A népszerűtlen Mazarin másodszor is elhagyta Franciaországot, míg a felkelők megoszlása haza nem szólította. Retz cardinalis most az anyakirálynéval, a regensségtől elesett Condé herceg⁴ pedig Cromwellel és a spanyolokkal szövetségbe lépett a Bourbonok ellen. A viszályt a király (okt.) és Mazarin visszatérése (1653. febr.) tette teljessé, mire a magára hagyott Bordeaux is kaput nyitott (aug), a spanyol szolgálatba lépett Charles lorrainei herceg fogságba került (1654—59), országát csak a pyreneusi béke adta vissza; az ideiglenes kormány (Gaston, Condé és Beaufort hercegek, Retz cardinalis) száműzetett, a parlament pedig készséggel meghódolt a király előtt, ki a fényes rheimsi

¹ Beaufort hercege, Vendome François, IV. Henri természetes unokája (1616—69).

² Conti Armand, Condé herceg öccse (1629—66).

³ Longueville hercege, (II. Henri) Condé és Conti hercegek Anne nővérének férje, az orléansi hercegek természetes ágának sarja volt (1595—1655).

⁴ Condé Henri herceg (1588—1646), 1609. óta Montmorency hercegnő férje, a nagy Condé és Conti hercegek apja és Longueville herceg apósa volt. Fia, Louis, a nagy Condé (1621—86), 1646-ban a Condé család fejévé és XIV. Louis gyámjává lett, a Fronde alatt Mazarin hive volt, de a többi hercegekkel ő is fogságba került (1650), a király nagykorúsításakor (1752) pedig elvesztette nagy befolyását, melyet csak hadvezéri hírnevével tudott visszaszerezni.

koronázás (1654. jun.) után miniszterével együtt mindent megtett a pusztulás romjainak eltüntetésére. Oly nagy varázsa volt XIV. Louis személyének és a királyi hatalomnak, hogy a haldokló Mazarin a személyes kormányzást ajánlotta.

91. Mazarin nem született a grand dessein diplomatájának és katonájának, mi több, működéséből hiányzott a nemzeti érzésnek oly nagy fajsúlya, mely Richelieu alkotásait jellemezte. Mazarin csak addig tartott ki a spanyol hegemonia elleni küzdelemben, míg a westphaleni béke létre nem jött és Cromwell le nem hunyta szemeit. 1658-ban elhagyta a tengeri entente 70 éves politikáját és Franciaország sorsát az anyakirályné hazája sorsához kötötte.

Condé és Turenne hadjáratai, Rocroi (1643. máj.), Nordlingen (1645. aug.) és Lens (1648. aug.) teljessé tették a francia hadsereg diadalát. Az ősz Fuentes tábornok 10,000 spanyollal fedte Rocroinál a csatateret, Lensnél pedig az utolsó csapatok is összetörték. Turenne kétszer is (1645 és 1648) megkísérelte, hogy a Duna mentén Wienbe jusson, de a bajorok mindannyiszor fel tartóztatták. Franciaország hova-tovább egyedül maradt a küzdelemben. A svédek Dánia ellen harcoltak, a cataloniai és sicíliai felkeléseket vérbe fojtották, I. Rákóczy György erdélyi fejedelem (1645) és Németalföld (1648. jan.) békét kötöttek. A francia-német tárgyalások csak négy évi tárgyalás (1645—48) után eredményezték a westphaleni szerződést (1648. okt.), mely Középeurópa nyugalalmát volt helyreállítandó. A szerződés a svéd és francia királyok kezébe tette a német fejedelmek garantiáját és mélyen hallgatott a lorrainei hercegről, kinek területeit kiszolgáltatta Franciaországnak.

A westphaleni béke után Mazarin az angol köztársasággal szövetkezett Spanyolország ellen (1656. márc.),

A spanyol hegemonia megtörése 1642—58.

mi Dunquerque angol kézbe adta (1658. jun.). III. Ferdinándus halálával (1657) viszont XIV. Louis császárrá választására gondolt és Lionne Hugues és Gramont maréchal francia követek erős korlátokat szabtak a császári hatalom érvényesülésének (Rheinbund, 1658. aug.). Cromwell halálával (aug.) a protestáns-francia érdekek utolsó támasza is eltűnt.

A spanyol-francia entente születése 1658--59.

92. Habsburg Anne királyné szívvel-lélekkel spanyol maradt és hő vágya volt egymáshoz közelebb hozni a Habsburg és Bourbon családokat. A tervtől ministere és barátja, Mazarin sem idegenkedett. A fordulat következményei: a szövetséges Portugal elejtése, a hódítások nagy részének visszatérítése (pyreneusi béke 1659) és a spanyol házasság (1660. jun.). Maria Teresia infanta megérkezése óta XIV. Louist szertelen vágy emésztette V. Carolus meseszerű birodalma után.

Élete utolsó éveiben Mazarin a kjoebenhavni és olivai békeszerződésekkel új utat nyitott fiatal ura szertelen ambíciójának.

VI. A királyi absolutismus fénykora.

1661—1715.

Összefoglalás. 93. *Összefoglalás.* — 94. XIV. Louis és udvara. — 95. A kormányzat. — 96. Külpolitikai törekvések.

XIV. Louis és udvara. 94. A Mazarin halálát követő félszázadot a francia hegemonia küzdelméről ismeri és nevezi el a történelem.¹

A küzdelem irányítója XIV. Louis, a francia állam megtettesülése, kinek legnagyobb ellenfelei csodálattal

¹ Kétségtelen, hogy a haláleset jelentős fordulatok idejére esik, de úgy véljük, legfontosabb a francia-spanyol bözeledés (1658), béke (1659), házasság (1660) és a dauphin születése (1661).

adóztak.¹ Alig egyesült még valakiben két annyira különböző természet. Könnyed és meggyerő volt, az udvari élet, a kényelem, a pompa, a nők, az irodalom és a művészet barátja, de a közügyekben komoly, szertartásos, zárkózott és egyoldalú, büszkeségében és önzésében határtalan. Mint magán ember fényes otthont adott a társaságnak, melynek nyelve, szelleme és szokásai ekkor nyertek igényt az egész világ tiszteletére és utánzására; mint politikus a filippin komolyságot örökölte annak titoktartásával,² önfejűségével, egyoldalúságával és féktelenségével. Az egyetlen kapocs, mi a kettőt összekötötte, a francia nemzet szeretete és a minden franciaság gondolata volt. Élete utolsó éveiben azonban teljesen kegyencei, Maintenon asszony³ és Louvois hadügyminister befolyása alá került, kik türelmetlen ambíciójukkal háborúról-háborúra vezették.⁴

A király Versaillesban élt, mely XIV. Louis óta az udvari élet fogalmává alakult s melynek egy milliárd frankon épült palotáját napjainkig nem multák felül. Ide sereglett a nemesség is, mely feudális jogából kivetkőzve és vagyonát elkölteve udvari szolgálatot keresett. Itt éltek a ministerek, diplomaták, írók, művészek és az előkelő világ asszonyai, kiknek hiresebbjei a király barátnőivé

¹ Lisola végrendeletében csodálatát hagyományozta XIV. Louisnak („l'admiration profonde.“) *Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung* VII. 1887. 317. l.)

² A zárkózottságot nejjével szemben is megőrizte (*Revue d'histoire diplomatique* III. 1889. 363 l.). Titoktartásának legolassikusabb példája a Bastille foglya, a Vasálarc, kinek kilétét ma sem tudták felderíteni.

³ 1884-ben titkos nejjé lett (V. ö. Baudrillart: *Mme de Maintenon, son rôle politique pendant les dernières années de Louis XIV.* *Revue des questions historiques* XLVII. 1890.)

⁴ Lacour-Geyet: *L'éducation politique de Louis XIV.* Paris 1898.

lettek. Családi élete azonban nem volt szerencsés. Egyetlen fia, Louis dauphin (1661—1711) még életében elhalt unokájával, a második dauphinnal, Louis burgundi herceggel (1682—1712), Fénelon neveltjével és ennek öccsével, Charles de Berry herceggel (1686—1714) együtt. A 72 éves agg királyt alig 5 éves dédunokája, XV. Louis követte a trónon, ki helyett ismét regensség vette át a kormányt.

A kormányzat. 95. A kormányzat mindenható feje a király (l' état c' est moi). Tartományok,¹ városok² és parlamentok, feudális javak és egyházak, egyesületek és magánszemélyek a souverainitas látszatával sem bírnak. Ügyeiket a király ministerei és megbízottjai (kormányzók, biztosok, intendants) vezetik felelőtlenül és korlátlanul. A kormány az absolutismus szellemének megfelelően az alsóbb rendnek értelmes és arra használható embereiből kinevezett udvari kabinet (conseil), melylyel egyedül a király rendelkezik. Egyedül neki tartoznak felelősséggel, mert Franciaország királya az isteni gondviselés kegyelméből bírja az országot, melynek egyetlen kiváltságul maradt, hogy lábaihoz borulva kegyelmére bizza magát. A külső politikai alakulások, rázkódások és forradalmak idegenül hangzottak, mert XIV. Louis szigorú censurája lehetlenné tette, hogy a tartományok felkeljenek, mint Catalonia, az elnyomott felekezetek fegyvert fogjanak, mint a magyarországi protestánsok, a parlament a törvényhozás és adómegszavazás jogát biztosítsa, mint Angliában. „A német császár“, — írta egyszer Ismail marokkói szultán XIV. Louisnak, — „választóinak társa, az angol király

¹ XIV. Louis volt az első uralkodó, ki Franciaországot kerületekre (24) osztotta, tekintet nélkül a régi francia tartományok határaitra és jogaira.

² A polgármesterválasztás eltörlése 1692-ben.

parlamentjének rabszolgája, a spanyol király az asszonyok bábja, a francia király („empereur de France“) az egyetlen, aki úgy uralkodik, amint akar.“¹

E korlátlan uralkodás terhe a ministerek vállaira nehezedett, kik a félszázados államministeri kormányt (Concini, Luynes, Richelieu és Mazarin 1611—61) felváltották. Testületök Mazarin halálakor a gőgös Fouquet Nicolasból, Le Tellier Michelből és Lionne Hugues marquisból állott. A kabinet súlyát Fouquet² surintendant des finances viselte, ki 1653 óta vezette Franciaország pénzügyeit s aki Mazarin bizalma után nehezen alkalmazkodott XIV. Louis rendeleteihez. Hirtelen vagyonosodása gyanút keltett, elbizakodottsága pedig elfogatását eredményezte (1661. szept.). A király a surintendance des finances méltóság helyett alkotott hivatalt megfosztotta kiváltságaitól, vezetőjévé (controleur général des finances) Colbert Jean Baptisteot tette.³ Colbert átvette a tengerészetet is, melyet halála után fia, Colbert Jean Baptiste, marquis de Seignelay⁴ örökölt (1683—90). Le Tellier Michel⁵ a hadügyek élén és közel a király bizalmához állott (1661—66), ki egyik fiának, Le Tellier Francois Michel, marquis de Louvoisnak⁶ saját hivatalát (1666—91),

¹ Plantet i. m. 345. l.

² Fouquet Nicolas (1615.—85) Párisban született; gyorsan emelkedett, de életének utolsó két évtizedét a Bastilleban töltötte el.

³ Colbert Jean Baptiste (1619—83), egy rheimsi kereskedő fia, Le Tellier Michel útján került udvari szolgálatba (v. ö. Clément P.: Histoire de Colbert et de son administration. 2 kötet. Paris, 1874. Ballagi A.: Colbert. 2 kötet. Budapest, 1890)

⁴ Élt 1651—90.

⁵ Le Tellier Michel (1603—85) 1643 óta állott a hadügyek élén.

⁶ Louvois (1641—91) atyja oldalán nevelkedett és Colbert halála után nagy befolyásra jutott (v. ö. Rousset C.: Histoire de Louvois et de son administration. 4 kötet. Paris, 1891).

a másíknak a rheimsi érsekséget adta (Charles Maurice 1642—1710). Fia után unokája, Barbezieux örökölte a hadügyi tárcát (1691—1710), mely azután a király folytonos beavatkozása és rendelkezése miatt elvesztette jelentőségét. Lionne Hugues marquis¹ a XVII. század legnagyobb diplomatáinak egyike, 1659 óta Loménie-Brienne Henri Augustenak,² Mazarin külügyminiszterének hivataltársa (1661—66) és utóda (1666—71). Halála után Arnauld de Pomponne (1671—79),³ majd Colbert Charles, marquis de Croissy,⁴ a nagy Colbert öcscse (1679—96), tőle ismét Colbert második fia, és Pomponne veje, Torcy marquis⁵ örökölte (1696—1718). A belügyeket a teljes kabinettanács intézte, melynek végleges elnöke az egykor államministeri joggal felruházott cancellár volt.

XIV. Louis uralkodásának első korszakát a békés fejlődés, a másodikat a háború korának nevezhetjük. Colbert és Louvois ellentétes politikai fogalmak és irányzatok, melyek egymás után felemelték (1661—85) és aláásták a francia hegemóniát (1685—1715). Tagadhatatlan, hogy a katonai előnyomulás hősei, Bart,⁶ Catinat,⁷

¹ Lionne Hugues marquis (1611—71) előbb parmai (1642—43), római (1654—56), madridi (1656) és frankfurti követ volt (1658).

² Élt 1595—1606.

³ Pomponne marquis (1618—99) előbb stockholmi (1665—68) és 's gravenhagei követ volt (1669—71): kegyesztését jansenista elvei okozták.

⁴ Croissy marquis (1625—96) előbb wieni (1660) és londoni követ volt (1668—74),

⁵ Colbert Jean Baptiste, marquis de Torcy (1665—1746) az utrechti és rastatti szerződések atyja volt.

⁶ Bart Jean (1651—1702) admirális.

⁷ Catinat Nicolas (1637—1702) 1693. maréchal.

Condé,¹ Duquesne,² Luxembourg,³ Tallart,⁴ Turenne,⁵ Vendôme,⁶ Villars⁷ és Villeroi⁸ maréchalok és admirálisok megteremtették a francia gloiret, de a hugenották kiűzése, az ország kimerülése és az örökös háború egy fölötté kétes jövő felé sodorták Franciaországot. Hogy a nagy forradalom már ekkor ki nem tört, egyedül az agg király halála gátolta meg.

96. „Itt senki sem hisz a béke tartós voltában“, — Külpolitikai irta egyszer a parmai követ, — „mert a franciáknak az törekvések. a szokásuk, hogy a belső zavaroktól háború előidézésével menekülnek.“⁹ Ezzel jelezni akartuk, mily nagy volt az ancien régime királyainak a háború iránt való szeretete. Mégis a kormány, melyet Colbert befolyása vezetett, nem ragadott meg minden alkalmat a háborúra. Mig Mazarin egész figyelmét a politikai, Colbert a gazdasági fejlődésre fordította. A királynak szabad választás jutott a két irány között és XIV. Louis mindkettőt választotta.¹⁰ Egyéniségének nem is pszichologiai, hanem physiologiai elégtelenségén mult, hogy őszült fejvel egy hanyatló birodalmat kellett gyermekutódára hagynia.

¹ Condé Louis (1621—86) királyi herceg.

² Duquesne Abraham marquis (1610—88) admirális, azou kevés hugenották egyike, kiket nem üldöztek.

³ Luxembourg François Henri herceg (1628—95), a nagy Condé tanítványa, 1672 óta maréchal.

⁴ Tallart Camille herceg (1652—1728) maréchal.

⁵ Turenne Henri herceg (1611—75) 1634 óta maréchal.

⁶ Vendome Louis (1654—1712) és Philippe (1656—1727) hercegek, IV. Henri természetes unokái.

⁷ Villars Claude marquis (1653—1734) maréchal.

⁸ Villeroi François herceg (1614—1730) maréchal.

⁹ Greppi id. értt. *Revue d'histoire diplomatique* III. 1889. 265. l.

¹⁰ Chérueil: *Politique extérieure de Louis XIV. au debut de son gouvernement personnel. Revue d'histoire diplomatique* IV. 1890.

XIV. Louis egész életén át hiven kitartott Mazarin grand desseinje mellett, melynek bevezetése a francia-spanyol közeledés, a szövetséges portugál elejtése és a birodalmi hátvéd szervezése (1658), a pyreneusi béke (1659. nov.), a francia-spanyol házassági szerződés (1660. jun.) és a dauphin születése (1661. nov.) volt. A király hanyagul vezette a lengyelekkel, svédekkel és magyarokkal vitt tárgyalásokal, sőt francia csapatok segítették diadalra Montecuccolit a Rába mellett (szentgotthardi csata 1664. aug.) Egész figyelme Madridra irányult. Mikor a spanyol trónörökös elhalt (nov.), egy hétig a dauphin volt az egyetlen trónjelölt, Carlos asturiai herceg születése (nov.) azonban eloszlatta a hirtelen támadt reményt. A madridi udvar hallani sem akart Maria Teresa francia királyné trónigényeinek elismeréséről, mire XIV. Louis a devolúción-jog feltámasztásával lépett az ámuló világ elé¹ és tervei hátvédeül kieszközölte a spanyol-portugál háború megindítását. A császárral folytatott tárgyalásait (1664) azonban ketté vágta IV. Felipe spanyol király végrendelete, mely Maria Teresát az örökségből kizárta (1665); mikor pedig egy évvel utóbb I. Leopoldus császár a francia királyné nővérét nőül vette, az nem mondott le trónigényeiről (1666). Ily előzmények után Turenne 50,000 ember élén megszállotta Flandriát (1667. máj.—aug.), a Magyarországon lekötött császár pedig elfogadta XIV. Louis felosztási tervét (1668. jan.), mely II. Carlos spanyol király halála esetére Franciaországnak ígérte a spanyol korona függőségeit (I. felosztási szerződés). Mikor azonban XIV. Louis Franche Comtéba

¹ V. ö. a Spanyolország történetét tárgyaló pontokat. A devolúción-jogot Duhan műve feljette ki: *Traité des droits de la reine très chrétienne sur divers états de la monarchie d'Espagne*. Paris, 1667.

nyomult (febr.), az angol-svéd-hollandi entente (Triple alliance 1668. jan.) közbelépésére békét kellett kötnie (aacheni béke, máj.). Flandriát megtartotta ugyan, de Colbert 1667-diki védővámjáról és Hollandia megfenyítéséről le kellett mondania.

A Colbert-féle védővám és a devolución-terv bukása Németalföldre terelte a figyelmet, melyben Colbert a gazdasági, a király a politikai hegemonia veszedelmes ellenfelét ismerte meg. Ehhez járult a hollandi kormány fegyverkezése, a féktelen röpiratháború, Pomponne és Lisola 's gravenhagei francia és császári követek diplomatai bajvívása. Mikor Colbert de Croissy londoni francia követnek sikerült II. Charles angol királyt a hármasszövetségből kikapcsolni (doveri szerződés, 1670. jan.), a francia-cölni entente az átkelést a Maas és Rajna vonalán biztosította (francia-cölni szerződés, 1672. jan.), Arnauld de Pomponne pedig a svéd entente megújítása végett Stockholmba utazott, XIV. Louis érkezettnek látta a döntés idejét. Anglia szövetségében hadat izent Hollandiának, mely nagyatyjának trónt, trónjának erőt adott, Franciaországot függetlenségre és hatalomra segítette. Elhatározása tiszta és az európai nemzetekre tanulságos képét adta hegemonikus törekvéseinek. A hadjárat folyamán Turenne és Condé 120,000 emberrel nyomultak a köztársaság szíve, a hollandi tartomány felé, hova Utrecht megvétele (jun.) egyenes utat nyitott. A kétségbeesett nép Jan de Witt alkudozó kormányát elsöpörve a fiatal III. Willem herceget tette helytartóvá (jul.). Oly nagy volt az oraniai név varázsa, hogy aristokraták és demokraták habozás nélkül támogatták őt a nemzeti védelemben. Amsterdam csak a Zuyder-tó gátjainak átmetszésével, a főváros elkeseredett ellenállás után menekült meg a franciáktól, kiknek az áradás jegén át tervezett előnyomulása megghiúsult. Az 1673-iki hadjáratban Maastrichtot

sikerült ugyan bevenniök, de III. William diadalmas felvonulására kiűritették az ellenséges területeket. A katonai kudarcot nyomon követte a politikai, a politikait a gazdasági. A francia betörés első hatása alatt alakult I. (osztrák-porosz-hollandi) coalitio (1672. okt.) a vossemi francia-porosz béke (1673. jun.) után elvesztette ugyan ható erejét, de a II. (osztrák-porosz-spanyol-dán-hollandi) coalitio (1673—74) Franciaország minden ellenségét egyesítette. Anglia kikapcsolása (angol-hollandi béke, 1674. febr.) a francia-svéd ententeot Európa rendzavaró szövetségének tüntette fel. Condé, Turenne és Vauban két éves hadmenete (1674. jun. Franche Comté, jul. Flandria megszállása, aug. Condé Seneffnél, hol a szövetségesek 12,000 embere földte a csatateret, 1675. jun. Turenne Sasbachnál, hol Montecuccoli császári tábornokot visszaverte, de maga is elesett) Franche Comté, Flandria és Elsass birtokát, Duquesne admiralis sicíliai sikerei és Ruyter halála (1675) a tengeri fölényt biztosították ugyan, de a svédek verebége (Fehrbellin 1675. jun.) és az angol-hollandi entente megszilárdulása (1677. nov. házassági szerződés) után XIV. Louis kénytelen volt elfogadni a nijmegeni békét (1678). Németalföldet a védővám elejtésével és Maas-tricht, Spanyolországot Gand és Limburg, végül a császárt Philippsburg átengedésével elégitette ki, ezek ellenében azonban megtartotta Franché Comté tartományt, Breisach, Cambrai, Freiburg és Ypres városokat, Svédországot pedig kártalanította (1678—79). Ezzel a devolución-örökség nagy része a franciák kezébe került, de Németalföld független köztársaság, az angol és hollandi kereskedelem diadalmas versenytárs maradt, a függetlenségüket féltő európai nemzetek pedig hatalmas francia-ellenes táborrá fejlesztették e hármas szövetséget, melynek a haldokló Lisola szívét hagyta örökölni: je

donne libéralement mon coeur à la Triple alliance.¹

A grand dessein csakhamar átdolgozott és bővített kiadásban mutatkozott be az európai nemzetek előtt. Az új kiadás atyja IV. Henri unokája, ki a francia világ hegemonia jövőjét az 1648—78. szerzett területeknek a Merovingok és Karolingok jogán a francia államba olvasztásában (reunio), egy nagyfrancia politika megvátósításában vélte megtalálni és ki az egykori Karoling-birodalom határait megszerelve bizonytal magának követelte volna a császári címet is.²

Az új politika keresztülvitelét Colbert öcsöce, Louvois kedvence és kész eszköze, Croissy marquis külügyminister (1679—96) vállalta magára. Valójában tehát ekkor (1679) szűnik meg a nagy Colbert befolyása és veszi át a vezetést a harcias és kiméretlen Louvois. Első intézkedése³ a metzi chambre royale (chambre de réunion) felállítása (szept.) volt, mely Metz, Toul és Verdun egyházi tartományok beolvasztását szorgalmazta. Nyomon követte ezt Elsass bekebelezése (1680), egy új hátvéd szervezése (francia-porosz entente 1681. jan., francia tárgyalások Šobieskyval és Thökölyivel), Strassburgnak, Chlodvig és Dagobert frank királyok egykori várának⁴ megszállása (szept.) és a francia-dán szövetség (1683. nov.). E fejlemé-

¹ Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforshung IX. 1888. 315. l.

² Aubéry: Des justes prétensions du roi sur l' Empire. Paris, 1667, és Vast rövid tanulmánya: Les tentatives de Louis XIV. pour arriver à l' Empire. Revue historique LXV. 1897.

³ A szerző személye nincs ugyan megállapítva, de Croissynak nagy része volt a terv kivitelében (v. ö. Bourgeois: Louvois et Colbert de Croissy. Revue historique XXXIV. 1887.). Ezt hangoztatja Immich is (i. m. 100. l.), kinek bevezetése (VII. 45. §. 90—100. l.) igazán classikus.

⁴ Lavisse E.: Histoire de France VII, 2. Paris, 1907. 356. l.

nyekkel szemben a svéd-hollandi entente (1681. szept.), a III. franciaellenes coalitio (spanyol-osztrák-hollandi-svéd szövetség 1682. máj.), a spanyol hadizenet (1683. okt.) és az osztrák-lengyel szövetség (márc.) tehetetlennek bizonyultak. A 20 éves osztrák-francia-spanyol fegyverszünet Luxemburgot és Strassburgot XIV. Louis kezében hagyta (1684. aug.).

A nagy színjáték első felvonása tehát a coalitio visszavonulásával és a franciák absolut diadalával ért véget, de az európai nemzetekre nehezedő vihar előtti csend jelentős fordulatot eredményezett. Maria Teresa francia királyné halálát és Mme de Maintenonnak korlátlan befolyásra emelkedését, Colbert halálát és Louvois kormányra jutását (1683—84) nyomon követte a császárbarát Philipp Wilhelm neuburgi hercegnek a pfalzi trónra lépése (1685. jun.), az angol-hollandi és porosz-hollandi entente (aug.), a francia hugenották kiűzése (okt.) és a protestáns ellenállás európai szervezkedése, a hollandi-svéd (1686. jan.), svéd-porosz (febr.) és osztrák-porosz szövetségek megújítása (márc.), az augsburgi liga (jul.), a magyarországi török hadjárat döntő sikere (szept.), az örökös magyar királyság felállítása (1687), I. Friedrich Wilhelm brandenburgi választófejedelem halála és a császárbarát III. Friedrich trónra lépése (1688. máj.), az angol forradalom (jun.) és végül XIV. Louis jelöltjének a kölni érseki széktől való mellőzése (aug.). Ezek után senki sem tartotta különösnek a franciák előnyomulását, bár az hirtelen volt és kockázatos.

Louis dauphin rövid két hónap alatt megszállotta Pfalzot, a Rajna balpartját, Heidelberg, Mainz, Philippsburg, Speyer, Stuttgart és Worms városokat (szept.-okt.). Kölnben a brandenburgi, Coblenzban a császári csapatok sikerrel ellenálltak a franciáknak, kik a helyőrségek megőrsítése után visszavonultak, de támadástól tartva Hei-

delberget és a rajnai városokat feldúlták és kifosztották (1689. jan.-jun.). E felvonulással párhuzamban egymást követték a hollandi (1688. nov.), német (1690. febr.), spanyol (ápr.) és angol hadizenetek (máj.), a IV. francia-ellenes coalitio megalakulása (angol-hollandi-dán-osztrák-porosz-savoiai szövetség, Grande Alliance, máj.), Charles lorrainei herceg birodalmi fővezér előnyomulása, Mainz (szept.) és Bonn (okt.) visszavétele. XIV. Louis azonban ismét a helyzet ura lett; a birodalmi fővezér elhalt (1690. ápr.), serege Fleurusnál (jul.), a savoiai hercegé Staffardánál (aug.) döntő vereséget szenvedtek, Tourville admiralisnak a Beachy Head mellett vívott diadala pedig megszerezte a Colberttől álmodott tengeri hegemoniát (jul.). A szövetségesek összes embervesztése 20,000 főre rugott. Louvois halála (1691. jul.), III. William angol király és savoiai Eugenio sikerei, Russell admiralis diadala (1692. máj.) sem tudták meghiusítani Catinat, Luxembourg (megh. 1695. jan.), Tourville, Vendôme és Villeroi előnyomulását, Namur megvétele (1692. jun.), a steenkerkei (aug.), saint vincenti (1693. jun.), neerwindeni (jul.) és marsagliai diadalokat (okt.). A savoiai herceg a franciákhoz állott (torinói szerződés, 1696. aug.), a császáriak kiürítették Itáliát, az angolok pedig békét kerestek, mely az 1678-diki statusquo alapján létre is jött (ryswyki béke, 1697. szept.-okt.). A németek hosszú időre elvesztették Elsasst és a reunio hódításait, a franciák viszont kénytelenek voltak elismerni III. William angol királyságát, a lorrainei herceg fejedelemségét és a bajor hercegnek cölni érsekké választását.¹

¹ Hogy a béke XIV. Louisra kevésbé kedvező volt, annak fő oka Franciaország elszegényedése, az 1691—94. évek silány termései miatt gyakori inség és általános kimerülés (Philippon M.: Das Zeitalter Ludwigs XIV. 315. l.). A háború gyarmatügyi vonatkozásait illetőleg v. ö. a periferikus alakulások történetét tárgyaló pontokat.

A béke megkötését II. Carlos spanyol király lassú halódása tette szükségessé. XIV. Louis 40 év óta minden figyelmét Madridra irányította, hol Harcourt marquis francia követ a király egyenes megbízásából egy francia párt létrehozásán fáradozott. Ő maga még a ryswyki tárgyalások idején egyezsége lépett a IV. coalitio fejével, III. William angol királylyal és Hollandiával (1698. szept.-okt.), mely a trónt Joseph Ferdinand bajor hercegnek, Siciliát pedig Franciaországnak biztosította (II. felosztási szerződés). Egy hónappal utóbb II. Carlos a bajor jelöltet egyetlen örökösévé tette (nov.), de az alig hét éves herceg csakhamar elhalálozott (1699. febr.). Ezzel a Bourbonok és Habsburgok érdekei tisztábban, élesebben és elszántabban állottak szemben egymással, mint bármikor. A III. felosztási szerződés (jun.) már Louis dauphin és a császár második fia közt osztotta meg a spanyol birodalmat, melynek koronája és tengerentúli függőségei az utóbbinak, Milano és Sicilia az előbbinek jutott. A császár tiltakozott és megszakította tárgyalásait, Harcourt marquis pedig az osztrák párt vezéreit gondosan eltávolítva keresztül vitte a dauphin elismerését (1700. nov.), mit XIV. Louis Mme de Maintenonnak és Torcy marquis külügyministernek javaslatára¹ spanyol házasságának 40. évfordulóján elfogadott.

E kihívás ismét ketté osztotta Európa országait. Savoia (1696. aug.) és Portugal (1700. aug.) egyedül álltak XIV. Louis mellett, ki a barrièret megszállotta (1701. febr.), az V. coalitio hírére III. Jamest angol királynak ismerte el (szept.), a cölni (1701. febr.) és bajor választófejedelmekkel szövetségre lépett (márc.). Az V. coalitióban viszont a császár, a porosz királylyá lett brandenburgi választófejedelelem, Mainz és Trier, Pfalz és

¹ Lavisse i. m. VIII. 1. Paris, 1908. 74. l.

Hannover, Baden és Württemberg, Németalföld és Anglia foglaltak helyet. Az előnyomulást a császár kezdte meg, ki a karlócai béke után felszabadult savoiai Eugenio herceget 20,000 emberrel Lombardia megszállására küldte. Eugenio herceg Catinat hadseregét viaszorította, utódát, Villeroit pedig megverte (Chiari, szept.). III. William angol király halála nem képezett komoly akadályt, mert Marlborough tábornok megszállotta Lièget (1702. okt.) és Bonnt (1703. máj.), azután a Duna vonalához sietett, hol Villars tábornok friedlingeni (1702. okt.) és höchstädti diadalai (1703. szept.) és gyors előnyomulása (1704. máj.) megnyitották a Wien felé vezető utat. Az angol-hollandi és birodalmi csapatok egyesülése (jun.) és a fényes blenheimi diadal (jul.) megmentették az austriai dominiumot. 20,000 francia holtteste fedte a csatateret és közel annyi lett fogolylyá, a franciabarát Wittelsbachok pedig pfalzi V. Friedrich sorsára jutottak. Ettől kezdve a franciák szerencséje aláhanyatlott. Az osztrák-savoiai entente (1703. nov.) és Torino megvétele (1706. aug.) kikapcsolta Italiát a küzdelemből, a birodalmat, Angliát és Németalföldet pedig Eugenio és Marlborough hercegek diadalai (Ramillies 1706. máj., Oudenaarde jul. és Malplaquet 1709. szept.) megtisztították a franciáktól. Mikor a tory kormány a britt continenst haza rendelte (1711. okt.), már folytak a békekísérletek, melyek az utrechti (1713), rastatti, badeni (1714) és madridi szerződéseket eredményezték (1713. ápr. francia-angol-, hollandi-, porosz-, portugál- és savoiai, jul, angol-spanyol, 1714. márc. és szept. francia-német, jun. spanyol-hollandi és 1715. febr. spanyol-portugál béke). E szerződésekben XIV. Louis Lille és Landau városokat és Orange tartományt megtartotta, a Wittelsbachokat országaikhoz segítette, de elvesztette Breisach, Freiburg, Neuchâtel, Nizza és Savoye városokat és tartományokat, Dunquerque erődítéseit és a

barrièret, unokája Gibraltart és Minorca szigetét; lemondott a spanyol és francia koronák egyesítéséről és a Stuartok támogatásáról; elismerte a sicíliai és porosz királyságokat és a hannoveri örökösödést.

Ezzel a második grand desseinnek és XIV. Louis életének is végéhez értünk. Franciaország compact, centrális, absolut birodalom, tengerek és messze földek úrnője, továbbra is nagyhatalom maradt. De a hatalmi expansio szertelen vágyait vivő szárnyak letörtek, Franciaország népe gyermekeit, vagyonát, erejét és türelmét, a királyi hatalom fiatalos kedvét veszítette. XIV. Louisval rendszere is megöregedett, hiszen ő és állama osztatlan egységet alkotnak a történelemben. Mikor Franciaország jövőendő királyát a haldokló agghoz vitték, környezetének lelkére kötötte a háborús politika feladását. Azon a szomorú őszön senki sem érezte jobban XIV. Louisnál a földi kincsek múltó természetét.

VII. Hatalmi alakulások Itáliában.

Összefoglalás. 97. *Összefoglalás.* — 98. Italia közviszonyi a francia hege-
monia előtt. — 99. Savoia emelkedése 1588—1720. — 100. Milano
hercegség és Lombardia. — 101. Montferrat örgrófság. — 102.
Mantova hercegség. — 103. Guastalla grófság és hercegség. — 104.
Modena, — 105. Mirandola, — 106. Parma és Piacenza hercegségek.
— 107. Genova — 108. és Lucca köztársaságok. — 109. Toscana
hercegség és nagyhercegség. — 110. Venezia köztársaság. — 111.
Roma és a pápaság. — 112. Urbino hercegség. — 113. San Marino
köztársaság. — 114. Sicilia királyság.

Italia közvi- 98. Italia másfél ezer éven át, a nyugatrómai biro-
szonyai a dalom bukásától Roma utolsó megszállásáig (476—1871)
francia hege- nélkülözötte a nemzeti és államegységet. A Karolingok, Hohen-
monia előtt. staufok és arabok idegen birodalmak függőségévé akarták
tenni, az egyházi állam is merőben idegeneket, a francia

normannokat és Anjoukat hívta meg az egységes Italia felépítésére. Ez épületből azonban állandóan kimaradtak egyes területek, mint Genova és Venezia, melyekhez a Hohenstaufok bukása után a városállamok, a XIII. századbeli communek, a későbbi signoriák és a XVI. századbeli szabad államok (stati liberi) csatlakoztak. A renaissance, egy kiválóan állampolitikai fejlődés bevezető korszaka, e városmonarchiák szervezkedésével veszi kezdetét. Mikor a periferikus hatalmak előnyomulása az italiai otthon és haza fogalmát a küzdelem színterére dobta, az idegen donatiók kötelékeitől megszabadult egyházi állam feje, II. Julius pápa az idegenek eltávolítását követelte (fuori i stranieri). Genova, Lucca, Venezia és az egyházi állam mellett alakultak a parmai, modenai, mantovai, toscanai és savoiai fejedelemségek, de az egész világot uralt olasz renaissance ez alakulások unióját, az egységes, nemzeti hegemoniától vezetett Italiát létre hozni nem tudta.

A részekre szakadt félsziget szabad verseny tárgya volt a periferikus hatalmak között. A spanyol Habsburgok Milano és Sicilia birtoklásával és a pápaság megnyerésével egész Italiát érdekkörükbe vonták, de az 1588-diki fordulat megingatta befolyásukat. Előbb a középitaliai szabad államok kerestek kapcsolatot a Bourbonokkal, de csakhamar az egész olaszság tőlük várta Italia felszabadítását a spanyol uralom alól. IV. Henri külpolitikájának végső célja a Habsburgok spanyol és austriai ágainak elkülönítése, a spanyol és német birodalmak felől Franciaország felé irányuló hegemonikus törekvések elhárítása volt. E cél szolgálatában a vervinsi béke (1598) után mesteri kézzel magához vonta Savoiát, melyet Lombardia megszerzésére akart szorítani, a szabad államokat, melyeknek dynastiáit házassággal emelte magához és rendeihez és Veneziát, melyet Austria ellen a francia politika végvárává avatott. Italiai politikájának sarkelve: a nem

A francia hegemonia eredményei.

foglalás és a kis államok egyesítése, az italiai foederatio, a grand dessein egyik fénypontja.¹ Halála után a francia kormány elejtette az olaszszágot, mely a spanyol elnyomás elől kivándorolt,² de Richelieu a confoederatio eszméjének életre keltésével³ aratta legszebb diadalait, az olasz Mazarint meg épen honi érzelmek vezették az italiai érdekek felvételére a westphaleni (1648) és pyreneusi szerződésekbe (1659).

XIV. Louis alatt a francia befolyás elvesztette garantiatermészetét és Italia függetlenségének formális akadályává lett.⁴ A spanyol örökösödés vitái meg épen súlyos veszedelmek árnyékát idézték fel az olaszok előtt és a szabad államok egymás után a continentális ententehez csatlakoztak.⁵

XIV. Louis birvágynak súlyos következménye az austriai Habsburgok előnyomulása, Lombardia, Mantova és Sicilia megszállása volt. Veneziát a 70 éves török háború teljesen kimerítette. (1644—1718), Romát az egyetemes katholicismus kérdései (hitterjesztés, küzdelem

¹ Cosci A.: *L' Italia durante le preponderanze straniere 1530-1789.* Milano, 1875. 206. l.

² A Franciaországba menekült Alberti (Luynes), Concini, Condi (Retz), Mancini és Mazarini családok olaszok voltak.

³ *Recueil des instructions X.* Paris, 1893. CIX. l. és XIV. Paris, 1898. XXXIX. l.

⁴ Lameire: *Les occupations militaires en Italie pendant les guerres de Louis XIV.* Paris 1903.

⁵ Savoia 1689-ben és 1703-ban Modena, Venezia 1684-ben. Később az olasz Alberoni a spanyol Bourbonok segélyével akarta felszabadítani Italiát, mely Magyarország leigázásának költségeit fedezte („le roi d'Espagne ne fera jamais la paix sans conquérir les états qui servent aux Allemands et ils les regardent comme les Indes, en tirant de la pour faire la guerre en Hongrie.“ Alberoni II. Rákóczy Ferenchez. Madrid, 1718. jan. Hormuzaki: *Documente VIII.* Bucuresci 1894. 208 l.)

az iszlám és a schisma ellen) hova-tovább elvonták az italiai egység munkálásától, mely a nyugati hatalmak részvétlensége¹ miatt a sardiniai királyságban találta meg hivatott zászlóvivőjét.

99. Savoia² közvetlenül érdekelték az európai mozgalmak, mert Franciaország és Italia, Spanyolország és a német birodalom átjáró útjain feküdt. Különösen sokat szenvedett a spanyol-német-francia háborúk miatt és csak a chateau-cambrésisi békében (1559) nyerte vissza függetlenségét, míg az igényelt Saluzzo őrgrófság francia kézben maradt. Földrajzilag és ethnikailag is két részre, a francia Savoyera és az olasz Piemontera oszlott, az előbbi a schweizi és francia, az utóbbi az italiai kérdéseket nyitván meg a herceg előtt. A XVI. század háborúiban a herceg a biztosabb Piemonteba tette át udvarát (1562), de spanyol házassága ellenére sem tudott érvényt szerezni saluzzoi és genèvei igényeinek. II. Felipe előnyomulásakor veje, I. (a nagy) Carlo Emanuele (1580—1630) Saluzzot megszállva egy újabb trónkövetelőként Provenceba nyomult (1588). IV. Henri ellen mestéri védelemben megóvta határait (1592—98), de hűneje, apósa és a spanyol túlerőbe vetett reményei egymást követték a sirba.² A herceg most az első Bourbonhoz sietett, de az a kért Saluzzo átengedése helyett Savoyet, a herceg segítségére küldött spanyol contingens Piemontet szállotta meg, a francia-savoiai szerződést (1600) követő lyoni béke (1601) pedig Saluzzo fejében egyéb birtokait megcsonkítván, a herceget a spanyol

¹ II. Rákóczy Ferencz is megjegyezte: „Exigua Anglis et Hollandis Statibusque Imperii a potiori cura est Italia.“ (1709. Archiv für oesterreichische Geschichte XLIV. 1871. 46: 1)

² Az eseményeket kimerítően tárgyalja Raulich I: Storia di Carlo Emanuele I. duca di Savoia. 2 kötet. Milano 1896—1902. Sajnos, hogy a II. kötet csak 1598-ig terjed.

szövetség karjaiba üzte. Egy évvel utóbb a franciabarát protestáns Genève megtámadása is kudarchoz és a Bourbonokkal való tárgyalás felvételéhez vezetett; az 1609-iki szerződés végre a két dynastiát egyesítette, a herceg fiának igérvén Bourbon Christine hercegnő kezét.¹ Richelieu, ki Párisban (1603. febr.) és Susában (1624. okt.) Savoiával és Veneziával oly elszántan szövetkezett, a monzoni francia-spanyol békében elejtette szövetségeseit (1624. márc.). Erre a herceg ismét a spanyolokhoz csatlakozott, azokkal szállotta meg a gazdátlanná lett Montferrat örgrófságot (1628), míg Richelieu Savoyet vette el (1629).² Christine hercegnő trónralépése (1630), a chierascoi béke (1631)³ és a rivolii szerződés (1635) azonban hosszú időre a Bourbonokhoz fűzték.⁴

A francia befolyás korlátlan érvényesülése (1635—90) a hercegek⁵ figyelmét az italiai ügyekre szorította. A regensburgi birodalmi gyűlés a mantovai kérdést Savoia ellenére szabályozta ugyan (1630), de a rivolii entente

¹ A brussoli szerződés (1610. ápr.) Savoye fejében Milanot ígérte a hercegnek. A torinói udvar ekkor lépett először érintkezésbe az olasz államokkal, így Veneziával az 1613—17. osztrák-veneziai háború idején, mikor a herceg maga is háborút viselt a Habsburgok ellen (montferrati örökösödési háború 1612—17) és kapcsolatot keresett a protestáns unióval (1615).

² Mig XIII. Louis Susában tartózkodott, Richelieu és Carlo Emanuele Chaumontban létrehozták a Mantova védelmét célzó szövetséget (1629. márc.), de Savoia nem járult hozzá az italiai confoederatio tervezetéhez.

³ A béke szerint Pignerol Franciaországhoz került.

⁴ A rivolii confoederatio a madridi politika ellen egyesítette Savoiát, Parmát, Mantovát és Modenát. Venezia már évekkel előbb szövetségre lépett a franciákkal. A susai (1629. márc.) és rivolii szerződéseket Richelieu a francia fegyverekkel csikarta ki.

⁵ A hercegek sorrendjét és családi viszonyait illetőleg v. ö. a genealogiai és chronologiai függelék megfelelő pontjait.

hatalmai egy franciabarát olasz confoederatio alakítását vette munkába. Az alig négy éves II. Carlo Emanuele helyett uralkodó Bourbon Christine anyahercegné a második, kedvezőtlen, francia szövetséget is keresztülvitte (1638) és Susát francia kézbe szolgáltatta (1640), mire Tommaseo és Maurizio hercegek, a gyermek nagybátyjai, a spanyolbarát ellenzék élén a császár nevében magukoz ragadták a regensséget (nov.), Savoia-t pedig, mint birodalmi hűbért, III. Ferdinandus császár lábaihoz tették (1639. márc.). Eredménytelen küzdelem után el kellett hagyniok az ország területét (torinói szerződés, 1642. jul.),¹ a magára maradt anyahercegné pedig megkötötte a III. francia-spanyol szerződést (1645. ápr.), de a nép csak Susa visszaadása (1648), a pyreneusi béke (1659) és a francia csapatok eltávozása után békült meg a francia szövetséggel, melynek fenntartását az anyahercegné (megh. 1663), II. Carlo Emanuele francia nejei (Jeanne de Nemours és Françoise d'Orléans), Villars Pierre marquis és Estrades abbé torinói francia követek biztosították.

A 60 éves dynastikus és népszerűtlen szövetségnek (1620—89) XIV. Louis féktelen birvágya csakhamar véget vetett és II. Vittorio Amadeo herceg a koalícióhoz csatlakozott (1689). Csapatainak veresége² visszatértette

¹ Tommaseo, Savoia-Carignano hercege (1596—1686), Soissons gróf veje Franciaországban virágzó ágat alapított; ebből származott savoiai Eugenio herceg is

² Savoia csak 1690. jun. hajtotta végre a formális csatlakozást és aug. már vereséget is szenvedett a benyomult francia hadseregtől, mely Nizzát, Savoyet és Susát megszállotta. 1692-ben viszont a herceg nyomult Dauphinéba és megjelent Pignerolnál (1693) de a francia sikerek az 1696. juniusi szerződésre kényszerítették, mely ismételen cserébe ígérte Lombardiát Savoye tartományért. Szept. a francia és a savoiai csapatok egyesültek, az okt. vigevanói békében pedig a császáriak elhagyták Italiát. Ez állapotot

ugyan (1696—1703). de spanyol igényeivel együtt mel-
lőztetvén, végleg elszakadt a francia politikától. Hívására
megjelent Auersperg gróf császári követ és előkészítette
Savoia csatlakozását a Grande Alliancehoz (1703), Star-
hemberg Guido császári hadvezér pedig egyesült a sa-
voiai hadsereggel (1704). Egy évvel később Eugenio
herceg megtisztította Savoia-t a francia csapatoktól (1705)
és a torinoi csatában véget vetett a francia hegemoniá-
nak (1706). 1710-ben még egyszer közeledtek egymás-
hoz XIV. Louis és II. Vittorio Amadeo,¹ de az utrechti
congressus kellően gondoskodott a herceg igényeinek ki-
elégítéséről. Szövetsége jutalmául Montferrat és Alessan-
dria birtokát nyerte; 1712-ben egy osztriai főhercegnő
kezét igérték neki, ha lemond a spanyol trónra támasz-
tott igényeiről; az 1713-diki szerződésekben visszanyerte
a franciáktól elhódított területeket, Spanyolországtól Si-
ciliát kapta, és felvette a sicíliai királyi címet. Még egy-
szer megingott és XIV. Louis-hoz közeledett, mire wieni
követét fegyveres erővel kiutasították.² Végre a 's graven-
hagei békében (1820) sicíliai királyi címét a sardiniaival
cserélte meg .

Ez alakulások Italia legnagyobb szabad államává
avatták Savoia-Piemonte-Sardiniát, melyben az olasz
elem és az olasz érdek vette át a vezető szerepet.³

a ryswyki béke szentesítette (1697). XIV. Louis a spanyol tárgya-
lások idején ismét felajánlotta Lombardiát (1698. ápr.) és 1701.
áprilisban ismét szerződést kötött (v. ö. Haussonville gróf: *La
reprise des relations diplomatiques entre la France et la Savoie*,
1697. *Revue d'histoire diplomatique* XIII. 1899. 345. l.)

¹ Berwick herceg maréchal francia meghatalmazott tárgyalá-
sairól v. ö. *Recueil des instructions* XIV. Paris 1898. 269—91 l.

² Syveton G. id. értt. *Revue d'histoire diplomatique* VI.
1892. 500 l.

³ V. ö. Carutti D. *Il primo re di casa Savoia, storia di Vit-
torio Amadeo II. 3. kiadás. Torino 1897.*

100. A milanoi hercegséget és tartományt a Milano hercegség és Lombardia. Sforza család kihalásakor (1535) szuzerain ura, V. Carolus császár visszavette és új feudumként fiának, Felipe infantnak adta (1546). Ettől kezdve a spanyol világhegemonia jelentékeny tényezőjévé és a Habsburg országok összekötő kapcsává lett, melyet Spanyolország leghíresebb hadmérnökei újra építettek.¹ IV. Henri Savoianak ígérte és ettől az időtől kezdve Milano ellensúlyozta a szomszéd hercegek támadásait (1615. astii és 1617. pisai szerződés, 1620—31. mantovai háború, 1647—48. francia támadás.). Savoia elpártolása (1690) után XIV. Louis magának magának szánta Lombardiát, de az a torinoi csata (1706. szept.) és a milanoi egyezmény (1707) folytán a császáriak kezébe került. Az utrechti és rattati szerződések Austriának adták (1713—14).

101. Montferrat őrgrófság közel száz évig (1536—1627) a mantovai Gonzagák birtoka, 1575 óta hercegség volt. A Gonzagák kihalása után spanyol és savoiai csapatok szállották meg (1629); a chierascoi béke (1631) a Gonzaga-Nevers családnak adta ugyan, de Casale fővárost megtartotta. Casale 1652-ben capitulált, de 30 évvel utóbb a herceg maga adta el XIV. Louisnak, ki azt a reunio-mozgalom idején rövidesen beolvasztotta és csak 1695-ben engedte át. A tartomány különben Mantova sorsában osztozott. Montferrat őrgrófság.

102. Mantovábn a Gonzagák uralkodtak (1536—1707), kik Montferrat őrgrófságot és hercegséget, és Guastalla grófságot és hercegséget császári feudumként birták, ez utóbbit secundo-geniturává alakították. IV. Henri Mantova hercegség.

¹ Milano a Wien-Torino-Genova útvonal őre volt. Kormányzói közül az egy Fuentes Pedro spanyol tábornok (1560—1643). Alba herceg tanítványa érdemel említést (1609), ki rövid ideig Németalföld helytartója volt.

ben ők is támaszt kerestek a spanyol hegemonia ellen, de II. Vincenzo hercegnek halála (1627) örökösödési háborút eredményezett (1627—31). Mária hercegnő, a Gonzagák utolsó sarja a kolostorból Charles neversi herceghez szökött, ki most Gonzaga-Nevers néven csapatok élén sietett országa megszerzésére. Ezzel a mantovai kérdés európai jelentőségre jutott. A savoiai herceg, a milanoi spanyol helyőrség és a mantovai Collalto Rainboldo gróf császári tábornok Charles csapatait megverték, a fővárost pedig, melyet Estrées francia tábornok védelmezett, elfoglalták (1630. jul.). Ez alatt XIII. Louis és Richelieu is átkeltek az Alpokon, a susai szerződésben Savoia-t a spanyol-austriai ententéből kikapcsolták (susai szerződés, 1629. márc.), père Josephet pedig Italiából a regensburgi birodalmi gyűlésre küldték, hol keresztül vitte a francia jelölt investálását (1630).¹ Charles herceg (II. Carlo) nevelésben és érzelemben francia volt ugyan, de családja érdekeit a jövőre való tekintetből a Habsburgokhoz fűzte.² IV. Carlo versaillesi látogatása (1678) után a Bourbonok barátja lett,³ de 1680-ban ő is I. Leopoldushoz csatlakozott. Mikor a spanyol örökösödési háború kezdetén ismét a franciákkal szövetkezett,⁴ a császár kiátkozta, országát, mint a megszállás (1707. ápr.) és a herceg halála (1708) óta gazdátlan feudumot, visszavette és egy osztrák lombardiai királyság alapjává tette (1714).

¹ Gindely i. m. II. 158. és köv. ll.

² Egyetlen fia III. Carlo Habsburg Isabella austriai főhercegnőt vette el (1649), leánya Eleonora pedig III. Ferdinandus császár, III. Ferdinánd magyar király nejevé lett.

³ Casale megszállása (1681. a szerződés pontjai Recueil des instructions XV. Paris 1899. 274—77. l.).

⁴ Az 1700. febr. francia-mantovai szerződés pontjai u. ott 344—48. l. (V. ö. Beaucaire H.: Le dernier duc de Mantoue, Charles VI. de Gonzague. Revue d'histoire diplomatique XVI. 1902. 368. l.)

103. Guastalla grófságban (1539—1621) és hercegségben (1621—1746) a Gonzagák mellékága uralkodott, de Gonzaga Audrea herceg fia Vincenzo (1692—1702) a császári csapatok elől Veneziába menekült, mire Guastallát Mantovával egyesítették. Vincenzo herceg egy évvel utóbb maga is elhalt (1714).

Guastalla
grófság és
hercegség.

104. Modena hercegség (1450—1860) az Este család birtoka volt, melynek idősebb ága Ferrarát is bírta (1459—1597), de II. Alfonzo ferrarai herceg (1558—97) utódát, a törvénytelen Cesare herceget VIII. Clemens pápa kiátkozta (1597. dec.), mert Ferrarát mint pápai feudumot magának igényelte. A vitában IV. Henri francia király a Curia mellé állott,¹ mely Ferrarát visszavette (1598. jan.), Cesare pedig Modenába költözött. Maga sem idegenkedett a francia szövetségtől; utódai csak a spanyol örökösödési háború idején álltak a császár mellé, kitől Mirandola hercegséget kapták (1710).

Modena her-
cegség

105. Mirandola hercegség (1596—1708) urai a Pico család, a franciák barátai, Mantovával együtt el függetlenségüket (1708).

Mirandola
hercegség.

106. Parma és Piacenza hercegségeken (1545—1860) a Farnese család férfiága uralkodott (1531—1731) és tehetséges helytartókat adott Németalföldnek és Navarának. A 30 éves háború idején VIII. Urbanus pápa kiátkozta I. Odoardo herceget, ki francia-veneziai-modena¹ szövetségben Roma ellen nyomult, míg a Lionne Hugues francia követtől közvetített veneziai béke (1644) ki nem elégítette (parmai háború 1642—44). Utódai a francia szövetség hívei voltak; II. Ranuccio a franciabarát dynastiákból nőült,² II. Odoardo Wittelsbach leányt vett

Parma és
Piacenza
hercegségek.

¹ Brosch M.: Geschichte des Kirchenstates I. Gotha 1880. 317. l.

² Első neje savoiai, második és harmadik pedig modenai hercegnő volt.

nőül, leánya, Elisabeth pedig Bourbon Philippe. V. Felipe spanyol király nejévé lett (1714).

Genova köztársaság 107. Genova köztársaság csak 1528-ban, a Habsburgok segítségével nyerte vissza függetlenségét. Nagy kereskedelme és középtengeri befolyása megszűnt, Marseille diadalmas versenytársának bizonyult. Richelieu, hogy itáliai terveiben támaszt nyerjen, tárgyalást kezdett a genovai elégületlenekkel és szabad kezet engedett a savoiai hercegnek, kinek két háborúja (1624 és 1631) épen úgy eredménytelen maradt, mint a város előtt vívott tengeri ütközet (1638), II. Carlo Emanuele savoiai herceg támadása (1672) és az 1678-diki bombázás. Duquesne francia tengernagy rövid időre meghódította ugyan (1685. jan.), de a Versaillesben hódoló doge csakhamar a császár pártjára állott. Ettől az időtől kezdve a köztársaság mindvégig kitartott a Habsburgok mellett.

Lucca köztársaság 108. Lucca köztársaság 1432 óta függetlenséget élvezett, de a XVI. század folyamán spanyol befolyás alá került.

Toscana hercegség és nagyhercegség. 109. Toscana hercegei (1531—69) és nagyhercegei (1569—1860), a Mediciek¹ jelentős szerepet vittek Italia történetében. I. Fernando függetlenítette magát a spanyol befolyástól,² és minden igyekezetét az ország gazdasági feilendítésére fordította; ez indította a Spanyolországból kiűzött mórok befogadására is. Minden fáradozása meddő maradt azonban, hogy országának régi fényét és tekin-

¹ Közelebbről a Mediciek ifjabb ága ez, mely Giovanni dei Medici (1360—1429) második fiától, Lorenzotól származott. Lorenzo il Magnifico, X. Leo pápa és Medici Caterina francia királyné az idősebb ág sarjai voltak.

² Ő volt az első itáliai fejedelem, ki a spanyol udvartól elfordulva, a Bourbonokkal kezdett tárgyalást. Fia, Cosimo Marie Magdalene austriai főhercegnőt vette nőül. Udvara fényes otthona volt a korabeli olasz műveltségnek.

télyét visszaállítsa. Elődeinek Firenzéje kedvező fekvése és uralkodóinak continentális politikája folytán erős monarchiává alakult. Valamikor itt írta Macchiavelli a *Princippet*, a renaissance politikai kátéját is, melyet a korabeli uralkodók és államférfiak szinte könyv nélkül megtanultak. A madridi udvar szövetségében sikerült létrehozniok a toscanai nagyhercegséget, de a renaissance utolsó fejedelmeinek, tudósainak és művészeinek halála után Firenze fogalma is Toscana fogalmába olvadt. E hatalmi szervezkedés véget vetett az utolsó sienai műtermek csendes munkájának és Pisa függetlenségének; hajói a levantei vizeken jártak,¹ államférfiai a syriai druzokkal szövetkeztek a török hatalom megdöntésére. A spanyol hatalom gyengülésével I. Fernando herceg Henri dauphin szolgálatait sem utasította el,² sőt II. Felipe spanyol király halálakor és unokanővérének Maria dei Medici hercegnőnek a francia trónra lépésekor (1600) a francia-toscanai szövetséggel az italiai szabad államok közt is magának biztosította az elsőséget. Toscana a XVII. század európai mozgalmaiban semleges politikát követett, s e politikát még III. Cosimo nagyhercegnek, Bourbon Louise orléansi hercegnő férjének is sikerült fentartania. Az európai átalakulások nem is érintették Toscanát, a hosszú béke pedig javára vált, de visszavonulásával elvesztette az italiai hegemonia jogát és lehetőségét.

110. Annál többet szenvedett Venezia köztársaság, melynek birtokai a Levanteban terültek el. A török hatalom előnyomulása hova-tovább a terra fermára és az

Venezia köztársaság.

¹ 1595-ben sikertelenül kísérelte meg Chios megvételét (Finlay G.: *The history of Greece under Othoman and Venetian domination*. London, 1856. 90—91. l. Az 1610-iki tengeri actióról v. ö. Hammer I.: *Gesehichte des osmanischen Reiches* II. Pest, 1834. 733—34. l.)

² A spanyol-savoiai előnyomulás elhárítása, 1591.

Adria északi medencéjére (Dalmácia) szorította, hol meg az Adda felől alá szálló császári csapatokkal és a Stiria felől előnyomuló austriai Habsburgokkal került szembe.¹ Csak idő kérdése volt, hogy a Habsburgok magyar elődeik igényeivel is alá szálljanak az Adriához. A köztársaság a török előnyomulás ellen fermánokkal és capitulációkkal biztosította kiterjedt kereskedelmét, de a 30 éves békének (1540—70) a cyprusi kérdés csakhamar véget vetett. A háború (1570—73) Lepanto ellenére is a sziget elvesztésével végződött. A hosszú török béke alatt (1573—1644) a Habsburgoknak három irányból is érzett előnyomulása ellen igyekezett védekezni, és az első hatalmak egyike volt, mely IV. Henrivel tárgyalást kezdett. A grand dessein is előkelő szerepet szánt a köztársaságnak, melyet a Bourbonok a francia érdekek őrszemének és végső várának tekintettek.

De az atlanti érdekek rohamos emelkedése hovatovább elterelte a nyugati hatalmak figyelmét az Adriától. Venezia kereskedelme és művészete alá hanyatlott. Tintoretto képeinek hatást kereső tömegei és Veronese túlzott színezése teljesen kielégítették az igényeket. Mélyebbre ható átalakulás érte az igényeiben megfogyott társadalmat is. A gazdasági hanyatlás szelét súlyos és gyakori csapások pusztító viharra növelték, mire a renaissance-politika macchiavellista ravaszságát egyre jobban áthatotta egy új érzés, a hazaszeretet. A köztársaság politikája két színt öltött. Az intrikus kameleon színét, melylyel a hatalmakat egymás ellen ingerelte, hogy kockázatos időkben, mint a spanyol örökösödési háború idején, mély hallgatásba és classikus semlegességbe zárkozzék, és a hazaszerető patricius szertartásos színeit, melyekre keresztet varrva büszke daccal tudott elesni a levantei csatatereken.

¹ Triest 1382 óta a Habsburgok birtoka volt.

Nyugati actióját az események gyors egymásutánja jellemezte. Szövetséget kötött Schweizzal (1603), IV. Henrivel (1607),¹ a hollandokkal (1610 és 1619) és Savoiaival (1613); megegyezést keresett az Imperium protestáns fejedelmeivel; hadat izent Austriának az uskókok pártolása miatt (1613—17)² és elszántan harcolt a sicíliai spanyol flotta ellen (1617—18),³ miután az egyházi ügyeket állami ellenőrzés alá helyezte (1604)⁴ és a spanyolbarát jezsuitákat eltávolította (1607). Szövetségesei a monzoni békében cserben hagyták ugyan (1626), mi nem kis mértékben hozzájárult, hogy a dán expeditio támogatásától idegenkedett, de Mantova megszállása után semlegességéből kilépve a francia-svéd ententéhez csatlakozott (1630) és a mantovai háborúban a francia jelöltet segítette diadalra. A parmai háborúban (1642—44) Parma szövetségese volt a pápa ellen, de török háborúja csakhamar elvonta az európai politika intrikáitól.

¹ Venezia elsőnek ismerte el IV. Henri királyságát (1589. nov. Lavisse E.: Histoire de France VI 1. Paris, 1903. 411. l.

² A háború részben Gradiska ostromára szorítkozott. Venezia szövetségesei Savoia, Schweiz és Németalföld voltak (Daru i m. II. 181—85. l.).

³ Ossuna sicíliai spanyol alkirály segílyt akart vinni a császárnak a protestánsok ellen (u. ott 222. és köv. l. és Zwiedineck-Südenhorst: Die Politik der Republik Venedig I. Stuttgart, 1883. Szakszerűbb Raulich fejtegetése: La congiura spagnuola contro Venezia. Nuovo Archivio Veneto IV. 1892, 5. l.)

⁴ Ez incidens okát abban kell keresnünk, hogy a köztársaság az egyházi birtokügyekben magának tartotta fenn a rendelkezést (1603). A vitát egy bünper tette végzetessé, melynek folyamán a római Curia oktalanul állást foglalt egy gyilkossággal vádolt pap mellett, a köztársaságot kiátkozta (1607), az állam érdekeit védő Sarpí Paulo servita theologus ellen pedig gyilkosokat bérelt, kik a csak részben sikerült merénylet után a nuntius palotájába menekültek. Végre is francia közvetítéssel sikerült létre hozni a békét (Raulich J.: La contesa fra Sisto V. Venezia per Enrico IV. di Francia.

1644 folyamán a maltai flotta elfogott egy török hajót, mely a szultán nejét és fiát Mekkába vitte és a zsákmánnyal együtt horgonyt vetett Kandia partjai előtt. A nagyvezér a megtorló csapatok partra szállásával egy időben a perai veneziai követet is fogságba vetette (1645).¹ A sziget fővárosa, Kanea csakhamar elesett, a megremült köztársaság pedig az európai hatalmak segélyét kérte, hivatalait, nemességét áruba bocsátotta. A közvélemény megoszlott. Morosini patriarcha Kandia feladását ajánlotta az államtanácsnak, rokona, Morosini Tommaso pedig Stambult vette zár alá (1645—46). Rettimo eleste után a köztársaság a dalmát partokon nyomult előre, de Clissa megvétele (1647) nyomon követte a híres tengeri blokád Kandia körül (1648). Morosini Bernardo két éven át őrködött a Dardanellák kijáratán (1648—49) és a foschiai csatában (1649), Mocenigo fővezér pedig Parosnál (1651) és Stambulnál (1656) teljes diadalt arattak a török flotta fölött, melyben 10,000 moszlim mellett Mocenigo Lazaro admirális is elesett. Venezia részéről most Morosini Francesco (1618—94), török részről maga Mohammed vette át a fővezényletet és a Mazarintól küldött francia contigenst szétszórta (1660). 1664-ben 12,000 francia és bajor katona, 1665-ben 2000 savoyard kötött ki a szigeten, melyet a törökök a nyu-

U. ott 243. l.) E fejlemények a köztársaságot a protestáns unióhoz vonták; IV. Henrivél, I. Jamessel és a spanyoloktól megtámadott Graubündennel szövetkezett; Bethlen Gábort is szövetségre kérte, Thurn Matthias grófot és a cseh emigránsokat szolgálatába fogadta (Zwiedineck-Südenhorst H.: Graf Heinrich Matthias Thurn im Dienste der Republik Venedig. Archiv für oesterreichische Geschichte LXVI. 1884. 257. l.), a török portánál a jezsuiták eltávolítását szorgalmazta (Hammer i. m. II. Pest, 1834. 760—61. l.).

¹ A katonai eseményekről v. ö. még a balkáni alakulásokat tárgyaló pontokat és Finlaynál i. m. 129—32. l., Darunál III. 289—343. l.

gati hatalmaktól elzárva (1668) megadásra kényszerítettek (1669). A Beaufort és Noailles hercegektől vezetett francia hadtest már csak a megadás szemtanúja volt. A saloni béke Kandia helyett Dalmáciában biztosított némi előnyt a megalázott Veneziának (1671).

A köztársaság e vereségek után is fentartotta levantei igényeit¹ és az 1683-diki alkalmat megragadta, hogy Kandiát visszaszerezze. A doge a szent ligába lépett (1684), Morosini Francesco admirális pedig egymásután megvette Santa Maura, Prevesa szigeteket és Moreát (1684—87), de negropontei (1698), kandiái (1691) és chiosi expedíciói (1694) eredménytelenek maradtak. Morosinit, ki 1688-ban letette és 1693-ban ismét átvette a fővezényletet, halála megakadályozta új sikerek szerzésében, de a törökellenes európai coalitio (1697) meggyűlöletét² követő karlócai béke Moreát Venezia kezén hagyta (1699).³

A spanyol örökösödési háborúban a köztársaság szigorú semlegességet tartott, és talán ez volt az oka, hogy később egyetlen szövetséges nélkül maradt. Az utrechti béke után még egyszer megújította levantei követeléseit. Morea elvesztése (1714) az osztrák szövetség karjaiba úzta, de a Habsburgokra oly dicsőséges pozsareváci béke szentesítette Morea elvesztését (1718).⁴

¹ 1670-ben visszahívta torinói követét, mert a savoia herceg nem akart elállani a cyprusi királyi cím használatától (Nuovo Archivio Veneto I. 1891. 390. l.)

² A veneziai-osztrák-magyar-lengyel-orosz szövetség terve Hormuzakinál: Documente V. Bucuresci 1885. 478—79. l.

³ A háború eseményei Finlaynál i. m. 209. és köv. II, és Darunál i. m. III. 357. és köv. II, (v. ö. Locatelli A.: Historia della Venetá guerra in Levante. 2 kötet. Cöln, 1705), az 1701-diki béke pontjai pedig Hormuzakinál i. m. IX. 1. Bucuresci 1897. 367—80. l.

⁴ A háború eseményei az előbb idézett helyeken.

Ezzel a köztársaság a gyors hanyatlás útjára került. A terra fermán elmulasztotta megvetni egy szilárd jövő alapjait, levantei befolyását pedig a török tette tönkre. A két hanyatló birodalom, a Bourbonok gyengülő oldalvédei közt már a tengerig ért a Habsburgok befolyása. Ragusa ismét a magyar király lábaihoz tette hagyományos hódolatát, VI. Carolus császár pedig Triestben megvetette az osztrák expansio alapjait.

Roma és a pápaság.

111. Ha az italiai államok sokáig haboztak, hogy a francia hegemonia mellé álljanak, ennek az 1512-diki franciaellenes liga óta szilárdan Habsburg- és spanyolbarát pápaság volt az oka.¹ V. Sixtus, ki utolsó volt az Egyházi Állam restauratorai és a spanyol hegemonia barátai között, aggódó lélekkel látta szent Louis trónjára ülni a heretikus Bourbon herceget,² de a spanyolok iránt érzett gyűlöletét sem tudta elpalástolni.³ Második utóda, XIV. Gregorius⁴ szenvedélyesen gyűlölte és kiátkozta a francia királyt (1591), de VIII. Clemens⁵ nem zárkózott el

¹ V. ö. Philippson M. rövid összefoglalását: Philipp II. von Spanien und das Papstthum. Sybel's Historische Zeitschrift XXXIX. 1878 és Richard P.: La Papauté et la Ligue française. Paris 1901, az események legbővebb összefoglalása.

² 1589. szept. Gaetani cardinalis a liga megerősítésére küldött pápai követ (Manfroni C.: La legazione del cardinale Caetani in Francia 1589—90. Torino 1893).

³ A nagy armada sikertelensége után beszüntette a spanyoloknak adott pápai segélyt (Sybel's Historische Zeitschrift XXXIX. 1878. 439. 1)

⁴ Sfondrato N. spanyolbarát cardinalis (megh. 1591. okt.).

⁵ Aldobrandini Ippolito cardinalis (1536—1605) a spanyolok elől emigrált firenzei Aldobrandini család sarja volt. Ő alapította a Collegium Clementinumot a skót és illyr ifjak részére; ő vette rissza a modenai Este család törvénytelen ágától Ferrarát, hova nagy diadallal személyesen bevonult (1598. máj.), de a jubileumi év harmonikáját lerontotta Giordano Bruno megégetése (1600 febr.).

a megtért IV. Henri elismerésétől¹ és feloldozta őt az egyházi átok alól (1595). A király ez alatt francia pártot szervezett a bibornoki Collegiumban, mely Medici biborost, a király rokonát emelte a pápai székbe.² XI. Leo korai halála V. Paulusnak³ engedte át a trónt, ki a spanyoloktól megvonta ugyan a támogatást, de Veneziát is kiátkozta.

XV. Gregorius⁴ az első pápa, ki a katholicismus egyetemes előnyomulását tervezte és támogatta. Hű szövetségese volt a 30 éves háború katolikus pártjainak, és megalapítója a Congregatio de propaganda fide collegiumnak (1622), mely a katolikus hitlejlesztést napjainkig vezeti.

VIII. Urbanus⁵ a Barberini család hatalomvágya és világi érdekei vezették. Minden erejét családjá birtokainak és befolyásának növelésére fordította, és a pápaságot elsőrendű katonai hatalommá tette. A spanyolok szövetségében a schweizi határra küldte csapatait, de azok kiszorítása után a monzoni szerződésben Richelieu itáliai szövetségeseit is kijátszva (1626) a franciákkal keresett érintkezést. Örömmel hallotta a svéd diadalok hírért, bár a beavatkozástól tartózkodott. Megszerezte Urbinot, de Parma meghódításában megakadályozta őt az északkeleti államok szövetezése (parmai háború 1642—44).⁶ X. Inno-

¹ A király első követét nem fogadta, a másodikat, Nevers herceget, csak mint az itáliai Gonzaga fejedelmi család sarját (1593. Lavisse E.: Histoire de France VII. 1. Paris 1903. 393. 1.)

² Alessandro dei Medici cardinalis.

³ Borghese Camillo hires jogász, a hitlejlesztés apostola.

⁴ Családi nevén Ludovisi Alessandro.

⁵ Barberini Maffeo cardinális (1568—1644), a firenzei Barberini család feje. (Spanyol viszonyát illetőleg v. ö. Gregorovius F.: Urban VIII. im Widerspruch zu Spanien und dem Kaiser. Stuttgart, 1879).

⁶ 1641-ben Castrot követelte Odoardo parmai hercegtől és a tiltakozó herceget kiátkozta (1642). A Parma védelmére alakult ita-

centius¹ részben ellenkező politikát folytatott. Leszámolt a Barberinikkel és tiltakozott a westphaleni béke pontjai ellen. Otthon levette a fermoi felkelést,² az egyházban elitélte Jansen tanait,³ de a nepotismust kiirtani nem tudta.

VII. Alexander⁴ két elődének eredménytelen kormányzatát áthidalva, a pápaság erkölcsi súlyát és egyetemes egyházi befolyását akarta emelni. Segítségére volt ebben a vallásos vitákban kimerült európai közlélek, mely a XVII. század közepe felé tekintélyt tisztelő korba lépett, mely a Curia nepotikus intrikáitól eltekintve, az egyetemes egyház fejét kereste és látta szent Péter székén. Christine svéd királyné nyitja meg a neophyták hosszú sorát, kik a következő évtizedekben az egyházba és Romába özönlenek. Nyomon követte őt II. Charles angol király (1669) és több jansenista püspök. XI. Innocentiusban⁵ végre szerepéhez méltó főt nyert az egyház, melyet a büszke Odescalchi régi nagyságához vezetett. Merész gondolattal megelőzte Savoiaát a Habsburgokhoz való csatlakozásban és a hanyatló Veneziát a török ellen való szervezkedésben.⁶ A francia hegemonia felől II. Julius

liai szövetség tagjai fegyvert fogtak, de a Lionne Hugues római francia követ közvetítésével létre jött ferrarai béke véget vetett az incidensnek (1644. márc.) 1658-ban a pápa mégis birtokaihoz csatolta, de a pisai béke ismét előbbi urának ítélte oda (1664. febr.)

¹ Pamfilii Giambattista cardinalis.

² Brosch i. m. I. 414—15. l.

³ V. ő a latin és germán népek műveltségéről és művelődéséről szóló pontokat.

⁴ Chigi Fabio cardinalis.

⁵ Odescalchi Benedetto (1611—89) a belső rendet is teljesen visszaállította. Leginkább megbízható életrajza Immichtől: Papst Innocenz XI. Berlin 1899.

⁶ A kandioti háború 1645 óta foglalkoztatta a római Curiát, és IX. Clemens (1600—69) törökellenes koalíciójához (1668) az európai hatalmak egy részét sikerült is megnyernie (XIV. Louis,

olasz elméjével gondolkodott,¹ hallgatagon tűrte a Stuartok letételét és egy franciaellenes coalitio alakulását; a török ellen viszont III. Innocentius lelkesedésével buzdította a keresztény fejedelmeket, és a magyarországi eseményeknek már ezért is szorgalmas megfigyelője volt.² Gyöngye utódai azonban letértek a merész útról³ és a francia túlhatalmat támogató pápaság nem tudott védekezni a Habsburgok növekvő befolyása és Italia új veszedelme ellen.⁴

112. Urbino hercegséget az agg Della Rovere Francesco herceg halála után VIII. Urbanus pápa örökölte (1623). Urbino hercegség.

Savoia, Modena, I. Leopoldus, a bajor választófejedelem és Braunschweig). A sziget eleste (1669) véget vetett a tervnek, de a pápa unokaöccse 8,500 emberrel Toulonból Noailles herceg francia maréchal vezénylete alatt a haretérre vitorlázott (márc.); csak júniusért Kandia elé, de Beaufort herceg a juniusi kirohanásban elesett, Noailles pedig haza vitorlázott (aug.).

¹ Még az idegen államok követeitől is megvonta az extritorialitas jogát, melyet XIV. Louis átengedni vonakodott; VIII. Alexander pápa (a veneziai Ottoboni család sarja) kénytelen volt róla a király javára lemondani (Dubruel M.: Innocent XI. et l'extension de la régale. Revue des questions historiques XXXVII. 1907. 101. l. és Gérin: La pape Alexandre VIII. et Louis XIV. U. ott. 1877).

² V. ö. Fraknoi Vilmos szép tanulmányát: XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. Budapest 1886.

³ A néptől gyűlölt burokrata kormányt teremtettek és a pápai alkotmányt absolut alapokra fektették.

⁴ Az urbinói XI. Clemens (1649—1721) állandó rettegésben élt. Előbb a franciák és a spanyolok (V. Felipe) látogatták meg a pápai területeket, 1707. júliusban pedig Daun osztrák tábornok vonult át a Patrimoniumon. A pápa átkát I. Josephus császár semmisnek nyilvánította és csak 1709. januárban békült ki vele. Az utrechti béke a délitáliai, egykori pápai feudumot a savoiai hercegnek adta, de XI. Clemens a sicíliai királyt is átkok alá vetette (1715. febr.). Egyházi érdemei között megemlíthjük a jansenismus eltiltását (1705. Vineam Domini bulla) és a lisboai patriarchatus felállítását (1716)

- San Marino köztársaság. 1631-ben elismerte. 113. San Marino köztársaság függetlenségét a Curia 1631-ben elismerte.
- Sicilia királyság. 114. Aragonon és Catalonián kívül kevés ország szenvedett annyit a castiliei uralomtól, mint Sicilia. Dél-Italia századok óta elvesztette függetlenségét és köztörténeti jelentőségét, mert a spanyol uralom a nyomoron kívül semmit sem eredményezett. Csak egyszer emelte fel fejét Napoli népe, hogy a spanyol igát lerázza, de az amalfii Aniello Tommaseo¹ felkelése (1647—48) nélkülözte a nemzeti jelleget és szervezettséget. Rövid időre Guise herceg, az Angevinek ivadéka vette át a kormányt, de a felkelő vezér halála és a francia vezér távozása után Don Juan d'Austriá spanyol admiralis meghódolásra kényszerítette.² Ellenállás nélkül szállotta meg Daun gróf osztrák tábornok is (1707. jul.),³ III. Carlos spanyol király nevében. Az utrechti béke a sicíliai királyi címmel együtt a savoiai hercegnek adta (1713), ki a 'sgravenhagei szerződésben Sardiniával cserélte meg (1720).

VIII. Hatalmi alakulások a spanyol birodalomban.

1660—1715.

- Összefoglalás. 115. *Összefoglalás.* — 116. Spanyolország hanyatlása 1588—1658. — 117 II. Carlos és az osztrák párt uralma. — 118 XIV. Louis az osztrák párt ellen 1667—97. — A spanyol örökösödés ügye 1697—1700. — 120. A Bourbonok küzdelme a spanyol koronáért. — 121. A Habsburgok küzdelme a spanyol koronáért. — 122. V. Felipe országlása 1700—25.

¹ Masaniello 1623—47.

² Ugyanily véget ért az 1674-iki messinai felkelés és Vivonne herceg alkirálysága is.

³ A spanyol alkirály Gaetába menekült, de 1707. szeptemberben megadta magát.

116. A spanyol birodalom Fernando el Católico, a spanyol királyi absolutizmus kialakulása óta személyes kormányzat alatt állott, mely a tartományok és városok szabadságait (fueroit) mellőzve a XV. század vége óta nem ismert egyebet a királyi akaratnál. Fernando a renaissance hatalom és pompaszeretetével uralkodott, de unokája, I. Carlos (1515—55) és ennek fia II. Felipe (1555—98) az ország erőit európai igényeik szolgálatában pazarolták el. A spanyol uralom és befolyás a XVI. század folyamán az ismert világ határaihoz ért. Spanyol csapatok uralták Milanot és Siciliát; segítették az Imperium császárait a protestánsok ellen; megszállták Portugalt és Németalföldet; fenyegették Párist és az angol partokat; Európán kívül a nap nem nyugodott le I. Carlos országaiban.¹ II. Felipe utolsó éveiben, különösen a nagy armada veresége (1588) után, az általános kimerülés jelei mutatkoztak,² de III. és IV. Felipe kormányai (1598—1665) folytatták a hatalmi politikát a francia hegemónia megszilárdulásáig. Gondos igyekezettel Spanyolország mellé vonták az emelkedő francia államot. A spanyolbarát Medici Marie francia királyné kettős házasságban egyesítette a spanyol és francia érdekeket (XIII. Louis és Anna infante, Don Felipe duque de Asturia és Elisabeth de France házassága 1615). Nem sokkal azután

Spanyol-
ország
hanyatlása
1588—1658.

¹ E hatalmas birodalom jelentékeny haderőt követelt és a spanyol király nagy hadserege mellett kiváló flottával rendelkezett. Mint az agg II. Felipe fiához írt utasításaiban megvallotta: „il principe che non habbia potenza in mare l'ha molto imperfetta e manchevole, per grande che ella sia in terra.“ (1598. Turba G. id. értt. Archiv für oesterreichische Geschichte LXXXVI. 1899. 447—48. l.

² Uralkodásának utolsó évtizedét (1588—98) a kudarcok sorozata keserítette meg: a nagy armada veresége (1588), a protestáns IV. Henri trónralépése (1589) és pápai megerősítése (1595), a németalföldi tartományok monarchikus szervezkedése (1589—94), a pénzügyi bukás (1596) és a vervinsi francia béke (1598).

I. James angol király is spanyol infantát keresett a walesi herceg részére (1622). Az állandó kegyencuralom és a belső forradalmak azonban hova-tovább aláásták a tekintélyt, mely a birodalmat hanyatlásában is fentartotta¹ és a független Németalföld elismerése és a pyreneusi béke között (1609—59) ismét súlyos csapások következtek. Portugal elszakadt (1640), Catalonia (1640—42)² és Napoli felkeltek (1647—48), a gyarmatok egy része a hollandok kezébe került,³ az európai háborúkat lezáró münsteri, osnabrücki (1648) és pyreneusi békekötések (1659) pedig a francia hegemoniát biztosították.⁴

¹ Röviden a következőkben jellemezhetjük Spanyolország belső viszonyait: a tartományok autonómiáját az olygarchia túlkapásai váltották fel; a szorgalmat mórok és zsidók kiűzték, a gondolat szabadságát vérbe fojtották (inquisitio, autos da fé); a mezőgazdaság és ipar aláhanyatlottak, mert a munkások kivándoroltak és a spanyol nem dolgozott; a kereskedelem francia, angol és hollandi kezekbe került, a nép bevitelből élt, az államadósság felszökött és pénzügyi bukást eredményezett; a közjövödelmek aránya csökkent. a pénz értékét devalválták; irodalom és művészet elvesztették pártfogóikat; a kormány kegyencek, a gyarmatok vezetése kalandorok kezébe került; a hadsereg lerongyolódott és messze földön híres gyalogcsapatai, a fanterija századok szétzüllöttek; az egykori armada, melyre II. Felipe oly büszke volt, két-három hajóra fogyott.

² A cataloniai felkelést erős francia párt támogatta, melynek élén Aguilar marquis kormányzó állott; a vezetést később Schomberg francia alkirály vette át (1648); a mozgalom csak akkor ért véget, mikor Mazarin a felkelők ügyét a pyreneusi békében elejtette (1659. V. ö. Toreilles i. m. 75. és köv. l.)

³ V. ö. a periferikus alakulások történetét tárgyaló pontokat.

⁴ Az 1649—50. béketárgyalásokat v. ö. Recueil des instructions XI. Paris 1894. 1. és köv. II. Az 1650. dec. békefeltételeket u. ott 39—43 l. Az 1655-diki, a madridi nuntiusától és a veneziai követőtől közvetített tárgyalások folyamán Lionne Hugues rendkívüli követ Portugal, Monaco és Graubünden függetlenségének elismerését és Elsaszt követelte, de Savoiát kiszolgáltatta a spanyoloknak (u. ott 57—114. l.). Három évvel később Mazarin Portugalt elejtette (u. ott

117. II. Carlos (1665—1700), a Habsburgok spanyol II. Carlos és ágának utolsó férfi sarja,¹ nem örökölt egyebet a birodalom hagyományainál, terheinek és a felelősség súlyánál, az osztrák párt uralma. melylyel a hanyatló birodalom vezetése az utolsó királyok vállaira nehezedett. Az alig négy éves gyermek helyett anyja, Marie Anne (Marianne, Mariana) osztrák főhercegnő, I. Leopoldus császár nővére vitte a kormányt. Carlos féltestvérét, a franciabarát Don Juan d' Austria herceget² az udvarból eltávolította, de visszatérése a regensség (1665—77) bukását eredményezte.³ Carlos most Marie Louise orléánsi hercegnőt vette nőül (1679), de Don Juan halálával az anyakirályné és az osztrák párt befolyása is visszatért.⁴ Marie Louise halála (1689) után a király Marie Anne neuburgi hercegnőt vette nőül (1690), ki mindvégig az osztrák párt erőssége maradt.

118. E pártalakulások hátterét a francia hegemonia XIV. Louis az előnyomulása és a hatalmak ellenállása képezték. A Bour-osztrák párt ellen 1667—97.

98—99. 1) és ezen az alapon kötötte meg a pyreneusi békét Gramont Antoine herceg maréchal (u. ott 149—53. l.).

¹ II. Carlos IV. Felipe harmadik fia volt (1661—1700); 1675. nov. már nagykorúvá lett ugyan, de anyja gyámsága alatt, melytől csak Don Juan d' Austria szabadította meg (1677. jan.). A király ezután francia neje barátainak kedvezett (1679—89), de a királyné halálával (1689. febr.) ismét az osztrák befolyás lett uralkodóvá.

² Don Juan d' Austria (1629—79) IV Felipe természetes fia 1647—48 Siciliában, 1656—58 spanyol Németalföldön, 1660—67. a portugálok ellen két évtizedet töltött a táborban (1647—67). Az udvarban csak Carlos nagykorúsítása után jelent meg. Utolsó éveiben Aragon alkirálya és a despacho elnöke volt.

³ A regensség La Feuillade francia követet elszigetelte (1661—67), Villars marquisit hidegen fogadta (1668—69), Pierre de Bonysersek előterjesztéseit elutasította. Don Juan kormánya viszont a franciáknak kedvezett (1679. házassági szerződés).

⁴ Különösen Medina Celi (1780—85) és Oropesa Manuel gróf kormánya alatt (1685—90).

bonok és Habsburgok mindent elkövettek, hogy a beteges spanyol király barátságát és koronáját magoknak biztosítsák. A westphaleni szerződés elvágta a közvetlen összeköttetést a Habsburgok két ága között, a pyreneusi béke, XIV. Louis házassága és Portugal elejtése viszont elősegítették a francia-spanyol közeledést. Mariana anyakirályné osztrákbarát kormánya utat nyitott a devolúcióháborúhoz (1667—68),¹ de az aacheni béke Spanyolország kezén hagyta a XIV. Louistól igényelt németalföldi tartományokat (1668). A második háborút (1672—78) befejező nijmegeni béke (1678) végre a franciáknak adta Cambray, Valenciennes és Ypres városokat, de Gandot és Limburgot visszavette. E mérközések sikere nem Spanyolországnak, hanem szövetségeseinek, a császárnak és az angol-hollandi ententenak erején fordult meg. A harmadik háborúban (1688—97) Catinat több sikert ért el Flandriában, Vendôme pedig bevette Barcelonát, de a ryswyki béke a hódításokat ismét visszaadta (1697).

A spanyol örökösödés ügye 1697—1700.

119. XIV. Louis 30 éves kísérletezésének a spanyol örökösödés vitája vetett véget.² II. Carlos beteges volt és mindkét házassága gyermektelen. A francia király már a pyreneusi béke tárgyalásait oly számíttással vezette, hogy engedményei fejében (Portugal elejtése) majd nejjének (1660. Maria Teresa infanta) atyja, IV. Felipe és öccse, II. Carlos az öröklés jogát a Bourbon háznak biztosítsák. Ily módon Franciaország egyik oldalon az angol, másikon

¹ A csak néhol érvényes spanyol devolúciójog szerint az első házasságból született leány megelőzi a másodikból született fiút, tehát Maria Teresa francia királyné II. Carlos spanyol királyt és I. Leopoldus ivadékait.

² A kérdés genealogiai, háttérét v. ö a függelékben, részletes tárgyalását pedig Legrelle (*La diplomatie française et la succession d'Espagne*. 4 kötet Paris, 1889—92) és Noorden műveiben (*Europäische Geschichte* 1700—10. 3 kötet Leipzig, 1870—82).

a spanyol birodalommal, korlátlan hegemoniára tett volna szert.¹ Már Lisola osztrák diplomata észre vette, hogy a támadás iránya a német-római birodalom és célja a császári korona megszerzése, azért a Habsburgok német ágában kereste az ellenzék méltó és természetes vezéreit. E felfogás helyes voltára mutat, hogy XIV. Louis első sorban a császárral kereste a megegyezést, mert IV. Felipe spanyol király leányai közül az első házasságból (Bourbon Elisabeth francia királyi hercegnő) származó Maria Teresa XIV. Louis (1660), a második házasságból (Habsburg Marie Anne austriai főhercegnő) származó Margareta infanta pedig I. Leopoldus császár neje volt (1665). A francia királyné 1661-ben, a császárné 1667-ben szült trónörököst. Az 1668-diki osztrák-francia egyezmény² szerint II. Carlos spanyol király elhalása esetén XIV. Louis öröklí a németalföldi spanyol tartományokat, Franche Comté, Siciliát és az afrikai spanyol gyarmatokat, a császár az anyaországot a spanyol koronával, a többi tartományokat és függőségeket. A spanyol kormány azonban a két ház mellőzésével a Wittelsbach családot vette pártfogásába³ és 1685-ben a németalföldi spanyol tartományokat a bajor választófejedelemnek ígérte. Ez eseményekkel kapcsolatban tört ki a harmadik francia-spanyol háború (1683. okt.), melynek a regensburgi fegyverszünet vetett véget (1684. aug.) és a negyedik (1689. ápr.), melynek folyamán a franciák ismét Cataloniába

¹ A francia politikának Porto Carrero Luis gróf (1631—1509) toledoi érsek cardinalis, egy genovai emigrans család ivadéka volt az oszlopa, ki az exclusiv francia jelölést előkészítette (1700).

² E szerződésnek a magyar politikára gyakorolt kihatásáról v. ö. XXIV. Nemzeti királyság és alkotmányos biztosítékok a magyar birodalomban 1631—71.

³ A császár és Margareta infanta leánya, Marie Antoinette Max Emmanuel bajor választófejedelem nejevé lett.

nyomultak; a tartomány megszállásának Russell angol admirális (1694), Vendôme herceg invasiojának (1697) és Barcelona megvételenek (1696. jun.-aug.) a ryswyki béke vetett végét (okt.).

XIV. Louis már előbb megbizta madridi követét a francia párt újjászervezésével,¹ örökösödési igényeinek és a dauphin személyének előtérbe tolásával és terveinek keresztülvitelével;² az angol ministerekkel folytatott tárgyalásokban pedig elejtette azt a tervét, hogy unokáját teszi királylyá, mert neje még 1660-ban lemondott trónigényeiről, mit a császár nejétől annak idején nem kívántak. Az 1698-diki 's gravenhagei szerződésben elfogadta Joseph Ferdinand bajor herceg jelölését; a függőségek közül Siciliát kötötte ki. Milano Karl austriai főhercegnek, Károly magyar királyi hercegnek jutott, de az elkeseredett II. Carlos a szerződés hírére kiadott végrendeletében a bajor herceget egyetemes örökösévé nevezte ki (1698).

Joseph Ferdinand trónörökös halálával (1699) a spanyol korona szabad verseny tárgya lett. Ily szellemben jött létre a III. szerződés a francia és angol királyok között, mely a koronát és tengerentúli függőségeit Károly királyi hercegnek, Milanot és Siciliát a dauphinnak adta. Milano helyett Lorraine, Luxemburg vagy Navarra is felcserélhető. A császár tiltakozása után a két uralkodó II. Carlos haláláig felfüggesztette tárgyalásait. A küzdelem színtere Wienből és Versaillesból Madridba került, hol XIV. Louist Harcourt marquis,³ a császárt Harrach

¹ „... pour former un grand parti en faveur de Monseigneur.“ (Recueil des instructions XI. Paris, 1894. 95. 1).

² U. ott 397—402. l.

³ Harcourt Henri marquis (1654—1705) az első francia követ volt az 1689—98. megszakadt diplomáciai összeköttetés helyreállítását követően (1698—1700. V. ö. Recueil des instructions XII. Paris 1899. 449—89. l. Macaulay mestéri képét rajzolja meg II. Carlos utolsó

gróf¹ képviselte. A francia király intrikái folytán a hollandi, angol és osztrák követeknek távoznok kellett és II. Carlos utolsó napjaiban a francia befolyás lett irányadó. A király 1700. november 1-én elhunyt és másnap felbontott végrendelete Bourbon Philippet, Anjou hercegét jelölte meg osztatlan örökösül.²

120. Az udvari futár megérkezése után XIV. Louis „a spanyolok sürgető kérésére”³ azonnal elismerte unokája királyságát, és a herceg egy hónappal a hír vétele után (dec.) útnak indult, diadalmenetben kelt át a ledöntöttnek vélt Pyreneusokon (1701. jan.), Madridba vonulva (febr.) száműzte az osztrák párt vezéreit és kezébe vette a sóváran keresett világbirodalom („cette grande monarchie”) vezetését. Nagyatyja az új király helyzetét vélte

A Bourbonok
küzdeme a
spanyol
koronáért.

napjainak: History of England ed. 1906. III. 662. és köv. ll. és Critical and historical essays ed. 1907. II. 85. és köv. ll.)

¹ Harrach Bonaventura Ferdinand gróf (1637—1706) madridi császári követ (1668—98) 1697 újév napján vette át utasításait (Archiv für oesterreichische Geschichte XLVIII. 1872. 292—302. l.), melyek Spanyolországnak szerencsét és boldogságot ígértek, ha osztrák kézbe kerül, míg a francia uralom alatt „miserabel erschöpft und unterdrückt“ lenne (u. ott 300 l.). Pár nappal utóbb Harrach gróf wieni lakásán élénk tárgyalás vette kezdetét a spanyol korona megszerzésének módzatairól („die monarchia in das hauss Oesterreich perpetuiren.“ U. ott 270. l.). Mikor Madridot elhagyta (1698. okt.), az osztrák párt a török béke megkötésére és fegyveres készenlétre kérte („wohl armiret bleibe, das negocium successionis zu Wien dirigire“ U. ott 288. l. Harrach madridi szereplését illetőleg v. ö. Gaedeke A. publicatióit és tanulmányait u. ott és Sybel's Historische Zeitschrift XXVIII. 28. l.).

² A végrendelet ily sorrendet állapított meg: Philippe Anjou hercege³ Charles Berry hercege, Károly magyar királyi herceg és Vittorio Amadeo Savoia uralkodó hercege. A pápa franciabarát magatartása nagyban elősegítette Anjou herceg sikerét.

³ „... aux instantes prières des Espagnols.“ (Recueil des instructions. XII. Paris 1899. 4. l.).

megerősíteni, mikor a németalföldi barrière hollandi helyőrségeit francia csapatokkal cserélte meg (febr.), Catinat tábornokot Lombardiába küldte (márc.), II. James fiát (III. James) angol királynak elismerte (szept.) a spanyol kormányt pedig Marcin Ferdinande gróf tábornok hezeibe tette, ki a kormány feje és külügyminisztere, a hadsereg fővezére és a francia kormány madridi követe is volt (1701—2). Ily minőségben követték őt Estrées César admiralis (1702—3). Gramont herceg (1704—5), de nyolc évi kísérlet után¹ a követ és kormányelnök hivatalait ketté választották.

XIV. Louis szövetségesei közé kell sorolnunk a Wittelsbach területeket (a bajor és cölni választófejedelemségeket), Savoia és Mantova hercegségeket és a pápaságot. Ezzel megjelöltük a felvonulást is, melylyel a franciák Európát meglepték.

A háború folyamán Catinat tábornok savoiai Eugenio támadása elől visszavonult (Carpi jul. és Chiari szept.), utóda Villeroi tábornok fogságba esett (1702. febr.), a császáriak megszállták Mantovát, Modena a Habsburgok pártjára állott, végül V. Felipe is kénytelen volt itáliai körútját félbeszakítva, visszavonulni (1702).

Peterborough spanyolországi és Marlborough németalföldi hadjárata meggyengítették a király helyzetét, mely a kifejlett kegyencuralom miatt otthon sem volt erős; III. Carlos király megjelenése a régi szabadságaikat féltő tartományokat, Cataloniát, Valenciát és Aragont is elvonta, végre a Madridba nyomuló Galway angol tábornok elől a király is kénytelen volt Burgosba menekülni.

A spanyol nép természetéhez tartozik, hogy szenvedélyesen gyűlöli az idegent. E gyűlölet törte meg az arabok uralmát, az almanzai csatamezőn pedig a spanyollá

¹ U. ott 1—151. l.

lett Anjou herceg javára döntötte el az örökösödést (1707. ápr.) Felipe ismét birtokba vette az elszakadt tartományokat, mert az oudenaardei és malplanqueti csatavesztések inkább a franciákat érintették. Az 1710 év még egyszer próbára tette az új királyt. Stanhope angol tábornok Madridba nyomult, Starhemberg császári tábornok Villaviciosa mellett diadalt aratott, de a tory párt kormányra jutása és Josephus császár halála egyszerre véget vetett a küzdelemnek. Az utrechti béke V. Felipe kezében hagyta a spanyol birodalmat, de Gibraltar és Menorca angol kézbe, Sicilia Savoiához, Dél-Italia, Milano és Németalföld a császárhoz került, a császári csapatok ismét megszállták a barrièret (1713—14).

121. A császár és az angol király a II. Carlos rendelkezését követő meglepetés után szövetségre léptek, melyben a Habsburgok Spanyolország itáliai birtokait, a tengeri hatalmak a nyugatindiai területeket igényelték (1701. szept.). A császár két év múlva spanyol királylyá proclamálta Károly királyi herceget (1703. szept.), mire az európai közvélemény figyelme Spanyolországra terelődött. III. Villiam 1702. tavaszán az iberiai vizekre küldte Rooke admiralist¹ egy angol-hollandi flotta élén, melynek szárazföldi contingensét Ormonde herceg vezényelte. Cadixi tervük kudarca után sikerült a Vigoba igyekvő spanyol-francia flottát elsülyeszteni (okt.), melynek a Nyugat-Indiákról hozott ezüstjéből több millió értékű az angolok kezébe esett. Egy évvel azután (1703. okt.) Rooke admiralis vette fel Don Carlost 's Gravenhageban az egyesült angol-hollandi flottára, melynek élén Lisboába vitte (1704. febr.), Georg hessen-darmstadti hercegnek partra tett contingensével pedig meg-

A Habsburgok küzdelme a spanyol koronáért.

¹ Rooke George (1650—1709) a korabeli angol tengerészet kiváló tisztje volt.

szerezte Gibraltart (jul.). A következő évben a Londonból jött Peterborough¹ Lisboában hajóra vette Don Garlost (1705. jun.), Gibraltarban Georg herceget (aug.) és megjelent Barcelona előtt, mely rövid ellenállás után megadta magát (szept.). A főváros elestét Catalonia, Valencia és Aragon csatlakozása és a francia helyőrségek elűzése követte. Galway angol tábornok² ez alatt Lisboából Estramadurán át Madridba nyomult. Don Carlos is előnyomulást sürgetett kelet felől, de Peterborough Valenciában élt kedvteléseinek „Don Quixotét olvasva, bálakat és ebédeket adva és a valenciai szép nemet foglalkoztatva.“³ Macaulay még nem sejtette, hogy e hanyagság háttérében Vittorio Amadeo savoiai herceg trónigényei állottak⁴ és hogy Peterborough távozása nem csak a szerencsétől vonta el, de az oktalan szeszélytől is megóvta Don Carlos ügyét. Barcelona bevételén kívül annak meg-

¹ Lord Peterborough (Mordaunt Charles 1658—1735) „az utolsó kalandor lovag“, „a művelt, tanult és szerelmes XII. Karl“, amint Macaulay nevezte őt (Critical and historical essays ed. 1907. II. London 96—97. l.), valóban hányatott életet élt. Előkelő családból született; különös hajlamot érzett a tengerészet és vágynak az utazások iránt, de szertelensége miatt csak nehezen kapta meg a vezényletet.

² Lord Galway (Henri de Massue, marquis de Ruvigny 1648—1720) Ruvigny marquis hugenotta tábornok fia, mint francia emigrans (1688) lépett angol szolgálatba (1690) és Írországban szerzett érdemeiért (1691—92) gróffá (1692), dublini helytartóvá (1697—1701) és a portugál földön állomásozó britt csapatok parancsnokává lett (1704). Madridba nyomulása csak 1706. jun. sikerült, de Berwick herceg francia hadteste Valencia felé szorította, hol Don Carloszhoz csatlakozott.

³ U. ott 105. l.

⁴ Dictionary of National Biography II. kiadás XIII. London, 1909. 844. l.

tartása volt egyetlen érdeme, a többi a megfontolt Galway tábornoké, ki Madridban is királylányt tette Carlost és még egyszer lelket öntött a száműzött toledo-i udvar osztrákbarát remetéinek, Mariana anyakirálynénak és barátainak reményeibe. Don Garlos és Galway összetűzése azonban véget vetett a rövid sikernek. A király magára hagyta a tábornokot, ki angol, hollandi és portugál csapataival² és 18,000 halottal elvesztette az almanzai csatát (1707. ápr.) és feladta a tervet, hogy Eugenio és Malborough hercegek csapataival egyesüljön. Karját és félszemét vesztve, nyomorékul távozott lisboai állomáshelyére (1708. febr.), Stanhope britt és Starhemberg császári hadvezérek soha sem tudták helyre hozni az almanzai vereséget.

Oudenaarde (jul.) és Malplaquet (1709. szept.) kevésbé érintették Don Carlos ügyét, mint Menorca megszállása az angoloktól (1708. szept.), a tory párt kormányra jutása (1710), I. Josephus császár halála (1711) és a béketárgyalások. Az 1710-diki események még egyszer a helyzet urává tették. Felipe Madridban, Carlos Barcelonában lázasán készültek az utolsó mérkőzésre. A zaragozai csatát Starhemberg Guido nyerte meg (aug.). Stanhope erőltetett menetben Madridba nyomult (szept.), de a főváros hidegen fogadta. Carlos sietve visszatért, Stanhopénak Vendôme hercegtől körülrzárt hadseregét csak Starhemberg villaviciosai diadala mentette meg a pusztulástól (dec.). Don Carlos az év utolsó napjaiban örökre elhagyta Spanyolországot és Savoián, Tirolon át Frankfurtba sietett, hol császárrá választották (okt.) és megkoronázták (dec.)

¹ 1706. ápr.-máj. V. Felipe és Tessé francia maréchal 25,000 katonája ellen.

² Cambridge Modern History V. Cambridge, 1908. 419. 1

V. Felipe
országglása
1700—25.

122. V. (merész) Felipe, (Felipe el animoso) királyt nagyatyja, XIV. Louis vezette be az uralkodó jogainak és kötelességeinek ismeretébe. E bevezetés nem sokban különbözött attól, melyet az ősz II. Felipe fiának adott. Mindkettő az uralkodói akarat korlátlan érvényesülését,¹ az uralkodó személyének védelmét² és a katonai fölényt kereste. A versaillesi kormány döntő befolyással intézte Spanyolország ügyeit 1700 és 1709 között, és bevezette Anjou hercegét a Versaillesból hozott szellem megvalósításába. Meg kell vallanunk, hogy a francia államrend átültetése szerencsétlen intézkedés volt. Franciaország a XVII. század végén minden ízében centralisált királyság volt, Spanyolország egyes tartományai azonban jelentős kiváltságokat élveztek. Még az utolsó Habsburgok alatt is a spanyol birodalom foederatív állam természetét mutatta, melyben a castiliai jog és politika birtokában volt ugyan a hegemoniának, de nem a korlátlan érvényesülésnek. A spanyol birodalmat tartományi (Aragon, Castilia, Italia) és gyarmati (Africa, America és India) tanácsok (conseil) kormányozták. Ezeknek elseje a castiliai államtanács volt és annak elnöke a birodalmi kormány (despacho) feje. A XIV. Louistól küldött instructorok idegenek voltak, kik a francia áliapotok ismeretével, sok erélylyel és elszánt akarattal, a versaillesi állambureauban kelt utasításokkal ellátva keltek át a Pyreneusokon, kik egy mintára, homogen sujet gyanánt vezették a heterogen spanyol nemzetet.

V. Felipének³ nejétől Ludovica savoiai hercegnőtől,

¹ „Le prince“, mondja a madridi francia követnek és dictatornak adott utasítás „est maître d' une monarchie ou le pouvoir des rois à toujours été absolu“. (Recueil des instructions XII. Paris, 1899 l.)

² U. ott 14. l.

³ A király a dauphin második fia volt, élt 1683—1746.

II. Vittorio Amadeo leányától született fiát, Luis asturiai herceget a cortes 1709-ben trónörökösnek ismerte el, 1710-ben pedig, Don Carlos kivonulása után, a madridi nép önkakarral királylyá proclamálta. Barcelonában még Elisabeth királyné és Starhemberg Guido vitték a kormányt, de az utrechti congressus az anyaországot a Bourbonoknak adta. 1712. júliusban a király a hatalmak óhajára proclamatióban tudatta népével, hogy lemondott francia trónigényeiről, a spanyol trón további örököséivé pedig Savoia Carignano hercegi családját tette.

Don Carlos után a britt csapatok is elhagyták Cataloniát (1712), melynek felkelését magok szervezték; a britt kormány amnestiát és a fuerók megtartását köttötte ki. Mikor Elisabeth királyné (1713. márc.), Starhemberg és az osztrák csapatok is elvitorláztak (jul.), Catalonia elszánt védelemre készült a castiliali király, jog és hadsereg ellen. Vendôme tábornok halála (1711) után Berwick herceg francia maréchal¹ vette át a fővezéretet, de csak ezerszámba elhullott katonái testén át tudott Barcelonába hatolni (1713. szept.). A tartomány kiváltságait a castiliali-francia hadsereg jelenlétében eltörölték és napjainkig a castiliali jog szerint kormányozzák.²

XIV. Louis halála (1715) felkeltette V. Felipében a reményt, hogy Franciaország királya lehet és a két birodalmat egyesítheti. E reményből szötte terveit második

¹ Berwick herceg (Fitzjames James 1670—1734) II. James angol király és Churchill Arabella fia volt. 1704-ben Galway lord ellenében megvédte Castiliát, 1707-ben megvívta az almanzai csatát és 1714-ben lecsendesítette Cataloniát. 1704 óta az aranygyapjas rend lovagja és 1706 óta francia maréchal volt.

² A castiliali jog kiterjesztését az angol parlament vitája után az utrechti angol-spanyol béke is szentesítette; a vezető politikus, maga Bolingbroke is elejtette a catalanokat (Sichel W.: Bolingbroke and his times. I. London, 1901. 463—65. l.).

neje Fanese Elisabeth parmai hercegnő is, kit Alberoni püspök madridi parmai követ¹ ajánlatára vett nőül (1714). A királyné Orsini hercegnőt² eltávolította és Alberonival uralkodott, ki a britt-osztrák-hollandi-francia szövetkezősek után Austriának hadat izent (1717), megszállotta Sardiniát és bevette Palermot (1718. jul.). E hadjárat a négyes szövetséget eredményezte (aug.), melyben Sicilia VI. Carolus császárnak, Sardinia Vittorio Amadeo királynak jutott. A Messina előtt álló spanyol flottát Byng³ admiralis már napokkal előbb tönkretette (jul.). A király most a francia követet távozásra kényszerítve felkelésre birta a franciákat. Nagy-Britannia (1719. jun.) és Franciaország hadat izentek. A kalandor Alberoni XII. Karl svéd királyba, III. James angol trónkövetelőbe és II. Rákóczy Ferencbe vetette reményét, de Karl meghalt, a Skóciába küldött armadát vihar szórta szét, Rákóczy semmit sem tehetett. Berwick herceg a Pyreneusokat átlépve, bevette San Sebastiant (1719. aug.), az osztrákok Messinát (aug.), a brittek Vigot (okt.). A kudarc Alberoni bukását (dec.) és a 's gravenhagei békét eredményezte (1720. aug.), melyben Spanyolország lemondott nagyhatalmi álmairól és itáliai birtokairól, de kárpótlásul jogot nyert a parmai-piacenzai trónra. A kétségbeesett V. Felipe maga is lemondott, de Luis asturiai herceg halála után ismét átvette a kormányt (1724.). Az ellentétet az osztrák-spanyol szerződés oszlatta el (1725), mely Spanyolországnak is nyugalmat hozott.

¹ Alberoni Giulio (1664—1752) a parmai herceg madridi ügyvivője volt.

² 1702—14 Orsini hercegnő (La Trémouille Marie 1642—1722) vitte a kormányt. XIV. Louisra megharagudván a franciákat is üldözni kezdte (1709), de a királyné halála (1714) után elvesztette a király kegyét és Romába költözve halt el.

³ Byng George (1663—1733) 1621. ben Torrington viscountja lett.

IX. Hatalmi alakulások a portugál birodalomban.

1640—1715.

123. *Összefoglalás.* — 124. A portugál forradalom 1640. — *Összefoglalás.*
 125. A független:ég európai elismerése. 1640—68. — 126. Küzdelem a francia hegemonia ellen 1659—1715.

124. Portugal 1580—1640. Spanyolország tartománya volt, melyet a castiliai törvények szerint kormányoztak¹ és melyet a spanyol világhatalom ellenségei, különösen a hollandok, megfosztottak virágzó gyarmataitól. Olivarez spanyol miniszter a lisboai cortest is a madridiba akarta olvasztani (1638—40), mire Braganza Joao herceg trónkövetelő a Lisboa előtt álló francia flotta ellen küldött spanyol csapatok fővezére, felkelést szervezett és IV. Joao néven (1640—56) trónra lépett (1640. dec.).

A portugál forradalom 1640.

125. A hódoltság ideje alatt nem egy kísérlet történt az ország felszabadítására.² A spanyol hegemonia

A függetlenség európai elismerése 1640—68.

¹ A forradalom kitörésekor Carlo Emanuele savoiai herceg leánya és Francesco mantovai herceg özvegye, Margareta hercegnő lisboai helytartó castiliai tanácsosai kormányoztak. A helyzet nem különbözött Németalföld helyzetétől 1569-ben. Granvellának itt Vasconcellos Miguel (megöletett 1640. okt.) és Olivarez gróf kegyenc (1587—1645) feleltek meg. A kormányzat eszközei és eredményei ugyanazok voltak.

² Az új állam alapjait az 1641—42. constituáló cortes rakta le. Az ország e szerint királyi helytartóktól (governador) kormányzott tartományokra oszlott; a birodalom ügyeit bizottságok vezették, a gyarmatügyi (conselho d' ultramar, újjászerveve 1642), hadügyi (c. da guerra 1643) és pénzügyi tanácsok (c. de fazenda 1643), ezek élén állott a birodalmi államtanács (c. d' estado 1645). A Portugalhoz visszakerült gyarmatok közül Ceuta nem ismerte el a Braganza házat és napjainkig spanyol kézben maradt.

³ Drake angol admirális cadizi expedíciója Braganza Antonio érdekében (1588), kit IV. Henrik is támogatott. A Bourbonok különben minden alkalmat megragadtak, hogy Portugalt felkelésre bírják

ellen küzdő hatalmak siettek elismerni és szövetségükbe vonni az új államot, köztük Hollandia (1641),¹ Franciaország² és Anglia (1642. 1654. 1660. 1662.), melylyel régi szövetségeit újította meg³ és a többiek, mi ellen a münsteri congressusra küldött spanyol követ hiába tiltakozott.⁴ A pyreneusi béke megvonta ugyan a francia segítséget,⁵ de függetlenségét sikerült biztosítania (1644—46. és 1657—68. spanyol-portugal háborúk).⁶

IV. Joao fia VI. Alfonso (1656—67) tehetségtelen

(1627, 1637. 1638. „la sincerité de la France“, írta Richelieu, „si grande envers eux que s' ils se veulent délivrer de la sujétion d' Espagne elle ne prétend autre chose que la gloire de les secourir.“ Recueil des instructions III. Paris 1886. XXI. l.); Lisboában francia ügynököt tartottak, kit 1641-ben követi rangra emeltek.

¹ A brazil telepek kérdése utóbb surlódásokra vezetett, de a lisboai kormánytól támogatott felkelés ismét Portugalhoz segítette őket (1648. Schaefer H.: Geschichte Portugals IV. Gotha 1852) 567. l) Ceylon hollandi kézben maradt (1650).

² IV. Joao mindjárt megválasztása után biztosította magának Richelieu támogatását (1641 örök szövetség) és Portugal elismerését. A münsteri békecongressuson az ország érdekeit Mazarin képviselte (1648); végül a király neje francia volt (Marie de Nemours-Aumale hercegnő).

³ 1648-ban elkerülhetetlenné lett az angol-portugal háború, mert IV. Joao szívesen látta Ruprecht pfalzi herceget. A Cromwell-től Lisboa elé küldött Blake admirális jelentékeny veszteségeket okozott ugyan, de a herceget nem kapta meg (1650). Az angol-hollandi háború idején Portugal az angolok pártjára állott (1654. jul. angol-portugal szerződés u. ott 571—74. t.; 1655. nov. II. szerződés és 1656. gyarmati conventio, mely Tangert és Bombayt az angoloknak adta. II. Charles angol király portugal házasságával a béke teljesen helyreállott (1662).

⁴ Schaefer i. m. IV. 511—13. l.

⁵ XIV. Louis a hozzá fordult portugal követet fogadni sem akarta, sőt az 1641. örök szövetség ellenére Portugal megszállását ajánlotta a madridi udvarnak (u. ott XI. Paris 1894. 243. l.)

⁶ Az 1668. febr. lisboai békét II. Charles angol király közvetítette.

uralkodónak bizonyult. Előbb anyja, Luiza de Guzman spanyol hercegnő vitte a kormányt, azután franciabarát neje, Elisabeth savoiai hercegnő, ki férje letételekor (1668) sógorának, a hazafias párt fejének, Pedro királynak nyújtotta kezét.¹ A governador a devolución-háború alatt XIV. Louissal szövetségbe, ² Spanyolország pedig elismerte Portugal függetlenségét.

126. XIV. Louis közeledése után a királyné védősége alatt ismét a francia befolyás emelkedett, de az 1666. francia-portugal szövetség után a francia praetensiók miatt aláhanyatlott. II. Pedro XIV. Louis és lisboai követeinek minden igyekezete ellenére a continentális hatalmakhoz, Spanyolországhoz és a császárhoz csatlakozott, de a küzdelem folyamán távol tartotta magát a beavatkozástól. A királyné halálával (1683) és az új királyné beköltözésével (1687) az osztrák párt kerekedett felül, mely a francia követet elszigetelte. XIV. Louis sietett megváltoztatni az addig követett politikát. 1692-ben szövetséget ajánlott a spanyol örökösödés rendezésére és a ryswyki békébe felvétette azt a Portugalt, melyet a Pyreneusi békéből tudalosan kizárt, mely most még egyszer a francia szövetség felé hajlott (1700. jul.) és az V. Felipe védelmére alakult spanyol-francia ententehez harmadikul csatlakozott (1701. jun.).

Methuen John³ lisboai britt követ azonban a coali-

¹ Az államesiny a férjére bosszús királyné műve volt. Alfonso a cintrai vár foglyaként halt el.

² A háborút spanyol részről Don Juan d'Austria vezette, de a döntő csatákat az angol-portugal hadsereg ellenében elvesztette (Évora 1661, Amegial 1663, Villaviciosa 1615).

³ 1650—1706. Befolyására jött létre az V. angol-portugal szövetség (Methuen szerződés, 1703. dec.) mely a kivitt portugal borra és a behozott angol szövetárúkra a legnagyobb kedvezményt szabta.

Küzdelem a francia hegemónia ellen 1659—1715.

tióhoz vonta a királyt,¹ ki Don Carlost királyként fogadta (1704. márc.), Franciaországgal megszakította a diplomáciai összeköttetést (1704—13), a nemzetet felkelésre hívta, de a harctérre indulóban elhalt (1706. dec.). Erre a csapatok vezényletét Schomberg és lord Galway angol tábornokok vették át. Galway Madridon át Barcelonába vezette, de az almanzai csatavesztés után visszatérésre kényszerült (1711). V. Joao király (1706—50) a nagy áldozatok mellett az utrechti békében semmit sem kapott; uralkodását a gazdasági és politikai élet pangása és korlátlan angol befolyás jellemezte.

X. Műveltség és művelődés a latin államokban.

Összefoglalás. 127. *Összefoglalás.* — 128. A latin államok területi viszonyai. A súlypont áthelyezkedése a földközi partvonalról az atlantira. — 129. A természettudományok művelése. — 130. A latin népek ethnikai mozgalmi. A nemzetiségi mozgalom. — 131. A nyelvtudomány művelése. — 132. A vallások és egyházak. Az itáliai katolikus egyház. — 133. A katolikus egyház az iberiai államokban. — 134. A francia katolikus egyház restaurációja. — 135. Az egyházi élet újjászervezése. — 136. Hitélet és hittudomány. — 137. A Bourbonok és a római Curia. A gallicanismus. — 138. Harc a reformkatolikusok ellen. — 139. A protestantizmus a latin államokban. — 140. Zsidók és mohamedánok a latin államokban. — 141. Társadalmi fejlődés. Társadalmi élet Itáliában és az iberiai államokban. — 142. A francia társadalom. — 143. A francia papság, — 144. nemesség — 145. és polgárság a közéletben. — 146. A francia parasztság. — 147. A francia nők a közéletben. — 148. Jogviszonyok és jogtudomány. — 149. Gazdasági fejlődés és gazdaságtan a latin államokban. A történelmi materializmus. — 150. Gazdasági viszonyok Itáliában, — 151. Franciaországban. — 152. A francia őstermelés. — 153. az ipar, — 154. kereskedelem, — 155. közleke-

¹ 1703. máj. lisboai, aug. 's gravenhagei és okt. torinoi szerződések.

désügy, — 156. pénzügyek. — 157. Gazdasági viszonyok az iberiai államokban. — 158. Értelmi művelődés a latin államokban. — 159. A költészet A lyra. Az epos. — 160. A szépróza. — 161. A dráma. — 162. A böleselettudomány. — 163. A történettudomány. — 164. Társaságok és akadémiák. — 165. Hirlapok. — 166. Encyclopaediák. — 167. Könyvtárak. — 168. Aesthetikai, — 169. ethikai, — 170. politikai művelődés a latin államokban. — 171. A végrehajtó hatalom. — 172. A törvényhozó hatalom. — 173. A birói hatalom. — 174. A közigazgatás. -- 175. Katonai művelődés. — 176. Gyarmatosítás a latin államokban. — 177. A francia gyarmatpolitika. — 178. A francia, — 179. a spanyol, — 180. a portugál gyarmatok.

128. A latin népek a continens nyugoti és déli területeit, a római birodalom legrómaibb tartományait lakták. Ez országok részben az atlanti, részben a földközi partokra támaszkodtak. Az újkor első századának gazdasági átalakulása az európai vezetés súlypontját a földközi partról az atlantira helyezte át. E folyamat részben háttérét képezi a spanyol hegemonia bukásának és a franciaság hirtelen szárnyabontásának. Fontos történelmi következmény a középkori ponentei és levantei hatalmaknak, Genovának és Veneziának rohamos hanyatlása, a déli országoknak és városoknak — Marseille kivételével — elszegényedése és az atlanti klímán nevelt francia partlakóknak, hajósoknak és kereskedőknek vagyosodása.

Mégis az 1713—14. szerződések a gyorsan emelkedő franciaságot jelentékenyen háttérbe szorították. Ennek közvetlen okát azon politikai rendszer hibáiban kell keresnünk, melyet IV. Henri kezdeményezett, Richelieu, Mazarin és XIV. Louis szigorú következetességgel végrehajtottak. Mert a korszak iránya, Sully és Colbert törekvései a gazdasági és tengerentúli expansiót sürgették, a királyi kormány ellenben számadás nélkül pazarolt pénzt és vért egy hatalmas, de fölötte kockázatos, nem egyszer értelmetlen és nagyjában indokolatlan külpoliti-

A latin államok területi viszonyai. A súlypont áthelyezkedése a földközi partvonalról az atlantira.

kára. A nemzet a kettős erőfeszítés súlya alatt épen úgy tönkre ment, mint az olasz és spanyol. Mint a korszak végén Vauban ősz királyának megjegyezte, nem voltak már Franciaországban, csak koldusok. A siker a hollandi és britt népeké lett, melyek continentális érdekeiket az első kudarc után a gazdasági expansio alá rendelték és a németeké, kiknek hihetetlenül erős continentális massívát sikerült alkotniok.¹

A természet-
tudományok
művelése.

129. A természettudományok művelése nyomon követte a hegemonikus vonalak eltolódását. Délen a

¹ A területváltozások Italia elaprózását, Spanyolország veszteségeit és Franciaország növekedését mutatják. *Italiában Savoia* nyerte Szaluzzot (1601), Montferrat örgrófságot (1628 és 1713), Alessandriát, Siciliát (1713) és Sardiniát (1718), elvesztette (1631) és visszanyerte (1696) Pignerolt (Pinerolo), Susát (1640 és 1648). elvesztette Savoyet (1629) és Siciliát (1718). *Venezia* nyerte Clissát (1647) és Moreát (1699 és 1701), elvesztette Kandiát (1669) és Moreát (1718). Az *Egyházi állam* nyerte Urbinot (1623 és 1644). Az italiai területen hódító hatalmak közül Spanyolország elvesztette Milanot és Siciliát (1713), melyek az austriai ház birtokaivá lettek. A *spanyol birodalom* európai birtokai közül elvesztette Portugalt (1640), Roussillont (1659), Gibraltart (1704 és 1713), Menorcaát, Milanot és Siciliát (1713). *Franciaországban* a korona birtokaivá lettek Navarra, Béarn, Bouillon, Vendome és Orange tartományok és hercegségek (1589—1713). Franciaország nyerte Pignerolt (1630—31), Susát (1640), Elsass és Sundgaut, Philippsburgot, Metz, Toul és Verdun püspökségeket (1648), Artoist és Roussillont (1659), Lillet (1668), Cambrayt, Franche Comté, Freiburgot, Yprest (1678) és Strassburgot (1697), elvesztette Susát (1648), Philippsburgot (1678), Avignont (egy évi birtoklás után 1688—89), Freiburgot és Pignerolt (1697). Metz, Toul és Verdun püspökségek már 1552 óta francia kézben voltak. Elsass három részből állott: 10 szabad birodalmi városból (dekalopolis), melyek 1648 után is összeköttetést tartottak fenn a német-római birodalommal; az alsó és felső helytartóságból, melynek landvogtja 1648 előtt egy-egy austriai főherceg volt. XIV. Louis csak 1649-ben nevezte ki Elsass új helytartójául Henri lorrainei herceget.

szabad kutatás vértanúi, északon annak aránytalanul nagy eredményei növekednek. Galilei és Newton azon egy korszak szülöttei, de sorsuknak ellentétes háttérrel adott a környezet. A latin népeknél az olasz Campanella¹, Galilei,² Grimaldi,³ Malpighi⁴ és Torricelli,⁵ a francia Mariotte⁶ és a dalmát De Dominis⁷ voltak a korszak legkiválóbb tudósai. Colbert támogatásával alakult meg a parisi Académie des sciences (1666), de csak 1699-ben nyerte szabályzatait.

¹ Campanella Tomaseo (1568—1639) előbb a spanyolok fogságában szenvedett; utolsó éveit Parisban töltötte.

² Galilei Galileo (1654—1642), a pisai és padovai egyetemek tanára, a mozgás elméletét alapította meg (*Sidereus nuntius* című munkájában a holdat és Jupiter holdjait írta le, 1610; *Discorsi e dimostrazioni matematiche*. Leiden 1638). 1611-ben Romába utazott, hogy felfedezéseit a pápa elé terjessze. de az inquisitio pörbe fogta (1613) és bizonytalan időre fogságba helyezte (1632), a pápa pedig átok alá vetette (1630). Köszvényétől gyötörve, megtörtén halt meg tanítványa, Torricelli karjai között. Galilei nevéhez fűződik a kísérleti physika megalapítása, mint Bacon nevéhez az empirikus bölcselést. Halála után e kísérleti módszer alkalmazására alakult a firenzei kísérleti akadémia (*Accademia del Cimento* 1657).

³ Grimaldi Francesco Maria (1618—63) jezsuita, bolognai egyetemi tanár, korának leghíresebb optikusa volt.

⁴ Malpighi Marcello (1628—94) bolognai egyetemi tanár, a század egyik leghíresebb anatomusa, a mikroszkopikus kutatás alapítója.

⁵ Torricelli Giovanni (1608—47) Galilei tanítványa és meghitt barátja, a barometer felfedezője.

⁶ Mariotte Edmonde (megh. 1684) bencés, physikus.

⁷ V. ö. a Balkán történetéről szóló pontokat. A matematika terén meg kell még említenünk a francia Descartes René (1596—1650) geometriáját (*Géométrie* Paris 1637), mely az algebrát és mértant szoros kapcsolatba hozta és először jelölte az ismeretlen mennyiségeket az x, y és z, betűkkel; Pascal Blaise (1623—62), kinek számelmélete fontos (*Traité du triangle arithmétique*). A chemia terén kevés új dologról adhatunk számot. Az alchemia és modern chemia között a XVII. század gazdasági és technikai felfedezései és

A latin népek
ethnikai moz-
galmi. — A
nemzetiségi
mozgalom.

130. A latin népek sajátos vonása a körülhatárolt-
ság és helyhezkötttség. Egyedül a vallásüldözés és a
gyarmatosítás hozott létre nagyobb mozgalmakat (mór,
zsidó és hugenotta emigratio,¹ spanyol és portugál kiván-
dorlás, az északafrikai francia telepek szervezése). A
népesedés a háborúk és a pestis (Venezia) miatt nem
volt kedvező. Franciaország a continens legnépesebb
állama volt, Spanyolország lakossága 150 év alatt 15
millióról 6 millióra szállt alá.²

Jelentősebb mozgalom a nemzeti eszme megjele-
nése a történelmi tényezők között. Valóban addig is vol-
tak nemzetek, de a nemzetiség a középkor egész folya-
mán az egyház, az újkor első századaiban (1400—1600)
az állam fogalmába olvadt. Most halljuk először, IV. Henri
szájából, hogy a nemzet ethikai egység, tekintet nél-
kül idegen egyházakra és államokra, melyeknek határai
között élnek. „A mig franciául beszéltek“, — mondta az
első Bourbon, — „az én alattvalóim vagytok. Je veux
bien que la langue espagnole demeure à l' Espagnol,
l' allemande à l' Allemand; mais toute la française doit
être à moi.“³ Ugyanez a politika érvényesült a reuniós
kamarák szervezésében is, melyek a franciáktól lakott
területeket államokra és nemzetekre való tekintet nélkül
egyesíteni törekedtek.

újításai csak később eredményeztek sikert Lavoisier elméletében. A
botanikában és zoológiában ismét Malpighi tünt ki a növénysejtek
és az állati embryo tanulmányozásával, a francia Tournefort pedig
az első botanikai kézikönyvvel (Éléments de botanique Paris, 1694).

¹ Németalföldre, Schweizba, Poroszországba, Angliába, Vene-
ziába, Délafrikába és Amerikába.

² Philippon id. m. 63. l.

³ Mathieu: Histoire de France 1598—1604. Paris, 1606. E
dogmának érvényesüléséről Italiában v. ö. Cosci A.: L'Italia durante
le preponderanze straniere 1530—1789. Milano 1875. 203. l.

131. A nyelvtudomány részben a classica philológiával¹ és a középkori hellén és latin,² részben a modern nyelvek sajtóságainak felderítésével és szókincsének összeállításával foglalkozott. Így jöttek létre a francia és olasz akademiák nagy szótárai.³ A nyelvtudomány művelése.

132. Az itáliai katolikus egyház a XIX. század közepéig többé-kevésbé közvetlen subjectuma volt a római Curiának, mely előjogait és feudalis igényeit suffraganeus püspökeivel, követeivel és vicariusaival gyakorolta. A Patrimoniumban e rendelkezés, a fermoi felkelés (1647) kivételével korlátlanul érvényesült; Savoia⁴ és Toscana alkalmi politikája elhárította a Curia haragját, de Genova befogadta az inquisitiót (1625), Venezia pedig végig szenvedte az interdictumot (1607—9), mert a területén levő egyházak vagyonát ellenőrzés alá vette, kitiltotta a jezsuitákat (1606, visszafogadva 1656) és nem fogadta be az inquisitiót. E viszály azonban a vallási dogmákat még Sarpi Paolo műveiben (Istoria del concilio di Trento, London 1622) és működésében sem érintette. Itt említ

¹ Casaubon Isaac (1559—1614) genèvei tudós, IV. Henri személyes ismerőse és könyvtárnoka, Medici Marie katolikus kormányzó elől Angliába költözött, hol I. James király kedveltje lett; fontosabb kiadásai: Suetonius. Paris 1595, Persius 1605 és Polybios 1609. Fiát Casaubon Meric (1599—1671) anglikán lelkészt Christina svéd királynő is udvarába hívta. Itt említjük meg Dati Carlo (1619—75) kiváló francia hellenistát is.

² Du Cange Charles (1610—88) francia kinestartó: Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis. 3 kötet. Paris 1678 és Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis. 2 kötet. Lyon 1688. Montfaucon Bernard francia bencés: Palaeographia Graeca. Paris 1708, a hellén palaeographia megalapítója.

³ Az 1634-ben alapított francia akadémia Chapelain Jean (1595—1674) indítványára tette magáévá a szótár ügyét (1639): Dictionnaire de l'Académie. 2 kötet. Paris 1694.

⁴ A korszak végén Savoia francia hatás alatt üldözte az Alpesek protestánsait.

jük meg a római egyház berendezését, mely a Patri-
monium egyházai fölött korlátlan temporalis hatalommal
rendelkezett, de az egyetemes catholicismust is kormá-
nyozta és a politikai milieuból egyre inkább kivetkezően,
most alkotta meg új terveit egy új egyetemes monarchiá-
nak, melynek szerves kapcsa nem e világból való.¹

A katolikus
egyház az
iberiai álla-
mokban.

133. A spanyol katolikus egyház a XVII. század
folyamán is megtartotta különös tiszteletét és odaadását
a római Curia iránt,² de politikai érdekeit soha sem en-
gedte háttérbe szorítani. VIII. Urbanus pápa valóban za-
varban lehetett, mikor Borgia cardinalist kérdőre vonta,
vajjon a spanyol király követeként vagy a római egyház
papjaként ül a consistoriumban,³ mert a spanyol Habs-
burgok az államot és egyházat egyetlen és elválasztha-
talan fogalomnak ismerték.⁴ Innen a spanyol gyarma-
tok szigorú hierarchikus berendezése is.

A Braganza ház első intézkedéseinek egyike a por-
tugal egyház régi rendjének és fényének visszaállítása
és a római kapcsolat megújítása volt (1641). Negyven
évvel utóbb a Curia visszaállította a lisboai inquisitiót
(1681), II. Pedro pedig sorban betöltötte a püspöki szé-
keket és keresztül vitte a szerzetek reformját.

A francia
katolikus
restaurációja.

134. A francia katolikus egyház a legnagyobb és
legtekintélyesebb egyházak egyike volt, melyet a refor-
mationak inkább csak politikai, mint dogmatikus sikerei
osztottak pártokra az utolsó Valoisk alatt. A nantesi ren-

¹ A Collegium de Propaganda Fide alapítása (1622) és XI. Innocentius pápasága mindenképen e fordulat emlékei.

² „Sarete dunque sempre figliulo ossequentissimo de sommi pontifici,” írta II. Felipe fiának adott utasításában (1598. Turba G. id. értt. Archiv für oesterreichische Geschichte LXXXVI, 1899. 429. l)

³ A sevillai érsek oly kiméretlenül képviselte a madridi udvar érdekeit, hogy a consistorium egyik ülése verekedéssé fajult.

⁴ A viszony alapját II. Felipe az isteni jogban és az egyház monarchikus elveiben vélte megtalálni („La religione adunque sara

delet (1598) inkább csak ellentéte volt a Bertalan-éj borzalmainak, egy újabb pactum, melyet a türelemhez nem szokott franciaság ismét megsemmisített, (1685), és helyét az új életre ébredő, homogén francia egyház foglal el.

135. A Bourbonok és miniszterei különös kedvvel dolgoztak a szerzetes házak reformjain,¹ új rendek alapításán,² terjesztésén (a parisi Missions étrangères alapítása, 1663)³ és a jezsuitáknak adott kedvezményeken.⁴ Franciaország bencéskolostorai visszanyerték régi hírnevéket a fegyelem szigorával, az elvonult élet erkölcsi és tudományos eredményeivel⁵ és kiterjedt szervezeteikkel.⁶

Az egyházi élet újjászervezése.

il piú severo presidio per la persona e per li regni nostri che haver possiate da qualsivoglia esercito, o gente armata “ U. ott.)

¹ Már IV. Henri megígérte, hogy a szerzetek reformját támogatni fogja (Revue des questions historiques V. 1891. 130. l.) A reformpapatok Clunyban képezték ki, melynek apátja 1629 óta Richelieu volt, ki az összes francia bencés kolostorokat egy szövetségben akarta egyesíteni. Az ő kezdeményezésére nyílt meg a bencések első capitulum generaleja 1635-ben; ő egyesítette Cluny és Saint Maur congregatióit is. A cisterci rend újjászervezése Beaufort Eustache cisteauxi apát (1635—1709) nevéhez fűződik.

² 1604. orsolya szűzek (Sainte Beuve Magdaléne), 1610. salesi nővérek (salesi szent Francisco), 1611. oratorianusok (Bérulle Pierre), 1617. irgalmas nénék (paulai szent Vincent), 1624. lazaristák (pulai szent Vincent), 1662. trappisták (Rancé) és 1681. iskolatestvérek (de La Salle Jean Baptiste).

³ A francia jezsuiták és lazaristák misszióiról v. ö. a periferikus alakulások történetét tárgyaló pontokat.

⁴ XIV. Louis trónralépésekor 120 francia jezsuita ház és intézet volt Franciaországban.

⁵ Dom Luc d' Achéry (1609—85) történetíró, Mabillon Jean (1632—1707) a diplomatika megalapítója és Montfaucon Bernard (1655—1741) hellenista. A munkásság iránya nagyrészt egyháztörténeti (A jezsuita atyáktól kiadott zsinatgyűjtemény: Sacrosancta concilia. 17 kötet. Paris 1672—72 és szentek élete: Acta sanctorum. Anvers 1643 és köv.; a bencésektől kiadott Acta sanctorum ordinis sancti Benedicti. 9 kötet. Paris 1663—1701 és Gallia Christiana. 4 kötet. Paris 1656. a legnevezetesebbek).

⁶ 1618. a Congregatio Sancti Mauri alapítása (1621. pápai megerősítése).

Valójában e szervezkedés volt a korabeli francia egyház alapvonása.

Hitélet és hittudomány. 136. Hosszas volna felsorolni azon francia papok neveit, kik a theologiai és egyéb tudományok terén kitűntek. Csak Abelli,¹ Bérulle,² Bossuet,³ Bourdaloue,⁴ Fénelon,⁵ père La Chaise⁶ és Mabillon neveket említjük meg. Még többen voltak, kik szent életükkel emelték az egyház fényét, így de La Salle,⁷ Rancé⁸ és paulai szent Vincent.⁹

A Bourbonok és a római Curia. A gallicanismus. 137. E tekintélyes egyház személyes és anyagi érdekeit már a bourgesi pragmática sanctio (1438) és az 1516-diki concordatum a koronához vonták. Mint Venezia, Franciaország is rendelkezett az egyházi javadalmakkal

¹ Abelli Louis (1663—91) rhodosi püspök, parisi theologus : *Medulla theologiae*. Paris, 1650.

² Bérulle Pierre (1575—1029) cardinalis, az oratorianusok szerzetének alapítója.

³ Bossuet Jacques (1627—1704) püspök és hitszónok. Leghíresebb műve a katolikus egyház alaptanairól írt értekezése: *Explication de la doctrine catholique* (Paris 1671). A protestánsok ellen írta *Histoire des variations des églises protestants* című munkáját (2 kötet. Paris 1688. V. ö. Bellou A.: *Bossuet directeur de conscience* Paris. 1896. Lanson G.: *Bossuet*. Paris, 1991, különösen Brunetière id. tanulmányát *Revue des deux mondes* 1892).

⁴ Bourdaloue Louis (1632—1704) jezsuita hitszónok.

⁵ François Salignac de Fénelon (1651—1715) nemes szülők gyermeke, 1689 a bourgognei herceg nevelője, 1695 óta Cambray érseke volt. Szépprózai, retorikai és paedagogiai műveiről v. ö. alább (V. ö. Crouslé L.: *Fénelon et Bossuet*. 2 kötet, Paris, 1894).

⁶ père La Chaise (1624—1709) a jezsuiták provincialisa és XIV. Louis gyóntatója.

⁷ de La Salle Jean Baptiste (1651—1719) rheimsi kanonok, az iskolatestvérek társulatának alapítója.

⁸ Rancé apát (1626—1700) a trappista rend alapítója.

⁹ paulai szent Vincent (1576—1660) a lazaristák és az irgalmasnénék rendjének alapítója.

(gallikán szabadság),¹ de a jog kiterjesztése körül nyílt szakadás történt a francia és római udvarok között. A tridenti zsinat kihirdetését Richelieu is csak a királyi előjogokkal kapcsolatban hozta szóba (1625), melyekhez az 1673-diki rendelet a püspöki birtokok rendelkezési jogát is hozzá vette. XI. Innocentius pápa kevés sikerrel tiltakozott (1678), de a beavatkozás után összeült nemzeti (gallikán) zsinat (1681—82) a rendelkezés jogát királyi jognak (regale) nyilvánította, az egyetemes zsinatot a pápa fölé helyezte és a gallikán egyház szabadságait pontokba foglalta. A zsinat vezére Bossuet püspök volt. Mikor XIV. Louis Rómához közeledett (1691), a radikális gallikánok a jansenistákkal szövöttek és elvesztették jelentőségüket.

Meg kell említenünk egy másik római-francia incidenst is, melynek oka a Rómában székelő idegen követések exterritoriális jogának megszüntetése volt. XI. Innocentius pápa nem hajlott XIV. Louis tiltakozására, de VIII. Alexander kénytelen volt a franciákra kivételt tenni.

138. A királyi hatalomtól támogatott homogén francia egyház először azon reformkatholikusok ellen lépett harcba, kiket a történelem a tisztelet nem kis je-lével és nem méltatlanul elhalmoz. A jansenistákat,² Port

Harc a reform-
katholikusok
ellen. A jan-
senisták.

¹ A korabeli gallicanismus kátéját Pithou Pierre, a parisi parlament ügyésze írta meg: *Les libertés de l'Église gallicane*. Paris 1594. A szabadságokat Richelieu is kiadatta (*Traité des libertés de l'église gallicane*. Paris 1638), de a pápa közbelépésére elkobozták.

² A jansenismus a hitélet és a szent Augustinus-féle praedestinatatio felújításában kereste a katolikus egyház reformját. A mozgalom atyja Jansen Cornelius (1585—1638) ypresi püspök volt (műve: *Augustinus*. Louvain 1640. Paris 1641), első francia tanítványai Arnauld Angélique (1591—1661), 1502 óta a kis Port Royal kolostor apátnője, és fivére, Arnauld Antoine (1612—94), kik Port Royal községél egy szigorúbb élet otthonává tették. A mozgalom első

Royal tevékeny papjait és nővéreit értem. Szinte magyarázatot sem érdemel, hogy a protestánsbarát pietista és quietista mozgalmak hasonló elbánásban részesültek.¹

A protestantismus a latin államokban. 139. A protestantismus rövid életet élt a latin népeknél, de a gondolat tisztasága és ereje itt volt a legnagyobb. Egyedül Calvin tanai jutnak abszolút magaslatig a protestáns felekezetek tanai között, talán ezért oly hosszú és elszánt a küzdelem is, mely francia hiveit kiirtotta.

ellenségei a jezsuiták voltak, kik a Sorbonne és a francia főpapság támogatásával keresztül vitték Jansen tanainak elítélését (1653 máj. Cum occasione bull.) és Pascal védőiratának (Lettres provinciales. Paris 1656—57) elégetését (1660). Az üldözést csak az apátnő (1661) és Pascal halálát (1662) követő királyi kegyelem szüntette meg (1669). A tíz éves béke (1669—79) idején a mozgalom kitűnő papokra (az oratorianus Quesnel Pascale 1634—1719, műve: Réflexions morales sur le Nouveau Testament. Paris 1671 és a szentírás fordítása 1694) és magas pártfogókra tett szert, de Retz cardinalis és Longueville hercegű halála (1679) Arnauldöt (1679) és Ouesnelit is menekülésre kényszerítette (1685). Arnauld távozása és halála (1693) mérhetetlen üldözést vont maga után, melyben XIV. Louis a pápa támogatását kérte ki (1703). XI. Innocentius tartózkodó állást foglalt, de utóda ellenök nyilatkozott, XI. Clemens pedig a Vineam Domini bullában elítélte őket (1705. aug.). Az üldözés folyamán a király Port Royalt elpusztította (1709. jul.), és miután Quesnelit, ki Bruxellesből is fenntartotta összeköttetéseit, elfogatnia nem sikerült, egy második bullát eszközölt ki szentírás fordítása ellen. (1713. szept. Unigenitus Dei Filius).

¹ A francia pietisták nevesebbjel: Guyon Jeanne Marie (1648—1717), Lebadie Jean (1610—74) genévei és altonai protestáns lelkes elöb jezsuita, Lacombe, Fénelon (Maximes des saints. Paris 1697) és Mme de Maintenon. Bossuet felszólalása után Fénelon száműzetésbe ment (1697). A quietismust az 1699. márc. breve ítélte el. A mozgalom vezére különben a zaragozai Molinos Miguel (1640—97), egy Romában élt spanyol pap volt, kit műve (Guida spiritual Roma 1675), de inkább XIV. Louis beavatkozása folytán a pápa elfogatott (1685).

A IV. Henri megtérését követő katolikus ellenhatás idején a hugenották már az angolok és hollandok beavatkozását kérték, mikor a nantesi edictum teljes vallásszabadságot, a protestáns városoknak protestáns helyőrségeket engedélyezett (1598. ápr.—máj.). Erre a nagybárá Schweizba menekült hugenották hazatértek. A regenség egyházpolitikája (Béarn katholisálása 1617—22) okozta vallásháborúban (1620—22) Rohan Henri herceg (1579—1638) és Lesdiguières tábornok vezették a hugenottákat, de Luynes halála a montpellier-i békét eredményezte (1622. okt.). A korabeli francia protestantizmus vezéreihez kell sorolnunk Arnauld Antoinet (1560—1619), Arnauld Angélique és Antoine jansenisták atyját és Dumoulin Pierret (1568—1658) is, kinek panprotestáns elvei I. James angol király és a dordrecht-i zsinat tetszését is megnyerték. Richelieu külpolitikai actiója új elégedetlenségre adott okot, de a hugenották az első (1625—26) és második háborúban (1627—28) vereséget szenvedtek. Vezéreik Rohan herceg és Rohan Marie, Chevreuse hercegnője, szövetségeseik az angolok voltak, de La Rochelle elestével politikai szabadságaikat (területi jogok, külföldi tárgyalások és szövetkezések joga) elvesztették (1628. okt.). E háborúk elsősorban politikai célt szolgáltak és homogén elemmé tették a franciaságot. Mikor XIII. Louis az öszszelőtt La Rochellebe bevonult, az utcára tóduló nép, katolikusok és hugenották, a királyt éltették.

Richelieu és Mazarin megelégedtek a politikai hódítás sikerével, de XIV. Louis egy katolikus világbirodalom eszméje a protestánsok térítéséhez, üldözéséhez és kiirtásához vezette. A hugenották, jobbra iparosok és kereskedők, külön társadalmi osztályt alkottak, melynek szervezettsége, virágzása és vagyona önértékét és befolyását jelentékenyen megnövelték. Ennek térfoglalása ellen lépett actióba a hova-tovább korlátlan tekintélyre

jutott katholicismus és XIV. Louis. Az erőszakos térítés (dragonadeok 1679—88) folyamán a hugenották a nantesi edictum megtartására kérték a királyt, ki válaszul azt visszavonta (1685. okt.), a protestáns templomokat és iskolákat bezáratta, a lelkészeket száműzte, az ellenszeggűlőket gályákra küldte.¹

Az angol forradalom hírére a Cevennesekben kitört az első hugenotta felkelés (1688—89), melynek folyamán III. William engedékenységre kérte a királyt. A második felkelés vezére Cavalier Jean pásztorfiu² volt, a királyi csapatoké Villars és Berwick herceg tábornokok; a camisardok csak kétségbeesett küzdelem után, lépésről-lépésre hódoltak meg (1705—10).

Venezia köztársaság a területén tartózkodó idegéneknek teljes vallásszabadságot engedélyezett.

Zsidók és mohamedánok a latin államokban.

140. Ezek után könnyen számot adhatunk a zsidók és mohamedánok helyzetéről a latin államokban. A teljes elnyomás mindkét népet kivándorlásra birta; a spanyol zsidók észak felé, Németalföldre és Angliába vándoroltak, a moriskok Afrikába (1609).

Társadalmi fejlődés. Társadalmi élet Itáliában és az iberiai államokban.

141. Italia társadalmilag épen úgy területekre és csoportokra szakadt, mint politikailag; a csoportok a bomlás és átalakulás jeleit tükrözik. A lombardiai, genovai, firenzei és veneziai patricius osztályok hanyatlása, a nemesség általános elszegényedése, háborúk és pestis, betörések és kivándorlások, a közbiztonság hiánya, rablás jellemzik a korabeli társadalmat. Sem a savoiai herceg, sem a pápa, a spanyol király még kevésbé voltak

¹ Colbert magatartásáról v. ö. Ballagi A.: Colbert. II. Budapest 1890. 174—87. l. — Csak Zürichben 25.000 hugenotta telepedt meg. 1688-ig a réfugiés száma 100,000 főre rugott.

² Cavalier Jean (1681—1740) 1704-ben Schweizba menekült, savoiai, utóbb hollandi, 1711. angol szolgálatba lépett. 1738-ban Jersey sziget kormányzója lett.

képesek határt szabni a lehetetlen állapotnak. Egész Italia sóvárgott valami után, amivel a többi államok rendelkeztek; Dante, de különösen Machiavelli óta egyre várta „principéjét“, ki az Alpokról alászállva megalkotja az italiai „monarchiát“.

Az iberiai társadalomban viszont túltengett a királyi autokratia, a papság és a nemesség. A polgárság vagyónával és szabadságaival együtt azt az erkölcsi tőkét is elvesztette, mely nélkül az állami rend elképzelhetetlen. A parasztság nyomorban élt és a mórok után a gyarmatokban keresett megélhetést.

142. A francia társadalom minden fénye és pompája mellett is hanyatlásnak indult. Talán lassabban, mint az előbbieket, de biztosan és ellenállhatatlanul. Osztályainak egyensúlya hiányzott, a dúsgazdagok és a szegények száma növekedett, a középosztályt a súlyos adók és üldözések (hugenották) összetörték. A bomlást betetőzte a nők korlátlan érvényesülése.

143. A papság (clergé) hagyományainál, gazdagságánál és befolyásánál fogva mindig első rend maradt. Az 1516-diki concordatum a koronához fűzte ugyan, de nem fosztotta meg politikai jogaitól. A hitélet és a szerzetes rendek reformja csak növelte erkölcsi súlyát, mely az 1614 - 15. országgyűlésen és az 1681—82. nemzeti zsinaton kiválóan érvényesült. XIV. Louis alatt azonban egyre gyakoribb lesz az absentismus, a székes papok távolléte községeiktől és megyéiktől, mi a papság elvilági-asodását eredményezte.¹

144. A nemesség (noblesse) a király szolgálatában (udvari élet, háború) teljesen elszegényedett, a közhivatalokban, hadseregben és egyházban elfoglalt tisztségek

¹ Colbert megkísérelte a papok és apácák létszámát (körülbelül 150,000) csökkenteni.

és beneficiumok a hanyatlás útján nem tudták feltartóztatni. Nem egyszer maga is megkísérelte az újjászervezkedést, de ereje cserben hagyta. XIV. Louis felkarolta az ügyet, de a kiválnalmaknak eleget tenni nem tudott. A szabadságok féktelenekké lettek, a közbiztonság meglazult, a párbajdüh ellen királyi rendeletet kellett kibocsátani (1626).

A francia polgárság a közéletben. 145. A polgárságot viszont a háborúk, a gazdasági verseny, a súlyos adók és vallásháborúk tették tönkre. A protestáns elem kivándorolt, a katolikus gyengének bizonyult; corporatiói nem feleltek meg a kor igényeinek.

A francia parasztság. 146. Végül a parasztság a földesúrtól, a bérlőtől, megbizottaiktól és a hadseregtől szenvedett. Nem egy falu romokban kevert, lakói kivándoroltak. XIV. Louis alatt, de előbb sem (1594—95) volt ritka a parasztmozgalom; egy-egy tartomány népe fegyvert fogott, de a királyi csapatok vérbe fojtották.

A francia nők a közéletben. 147. A vallásos absolutismus spanyol világnézete kevés szerepet juttatott a nőknek; az annak ellenhatásaként felépült francia absolutismus azonban a társadalmi életben, irodalomban és politikában egyaránt előkelő helyet szánt nekik. A visszahatás természetesen a fény- és árnyoldalakkal együtt jelentkezett; a francia absolutismust finomság, exclusiv irányok, el nem árult törekvések, szertelen vágyak és hirtelen fordulatok jellemezték.

Az érvényesülés vágya hozta létre az Amaranta női rendet is (1653).

A fontosabb személyek közül megemlíjtjük a dynastiából: Valois Marguerite királynét és Medici Marie királynét, IV. Henri nejét, Habsburg Anne királynét, XIII. Louis nejét, Bourbon-Condé Anne hercegnőt,¹ Longueville Henri herceg nejét, a Fronde lelket, Bordeaux védőjét és Port Royal lelkes hívét, Montpensier Marianne

¹ Élvt 1619—79.

orléansi hercegnőt,¹ Gaston herceg leányát és Bourbon Christine hercegnőt,² I. Vittorio Amadeo savoiai herceg nejét; a királyi maitressek közül: Estrées Gabriellet³ és Entragues Henriettet,⁴ IV. Henri kegyenceit, Delorme Mariannet,⁵ XIII. Louis barátnéját, Fontanges Marie hercegnőt,⁶ La Vallière Louiset,⁷ Mme de Montespan⁸ és Mme de Maintenont,⁹ XIV. Louis kedveseit; a társaságból: a beteges, de hatalomra vágyó Galigai Eleonorát, Concini

¹ Montpensier Marianne hercegnő (1627—99) csak Mazarin halála után tért ismét haza és kezével Gascogne hercegevé tette Lauzun grófot (1663—1723), ki utóbb a király kegyeit elvesztette.

² A francia befolyás lelke Savoiában.

³ Estrées Antoine leányát IV. Henri 1590-ben látta először, de akarata ellenére is férjhez ment (1592). A király maga siettetette a válópört, mely az asszonyt kedvesévé tette. Tőle született gyermekei: Vendome César és Alexandre hercegek. Az anya Beaufort hercegnője, César Mercoeur hercege címet nyerték.

⁴ Entragues Henriette, Verneuil hercegnője, 1600 óta birta a király kegyeit. IV. Henritől született gyermeke Henri metzi püskök.

⁵ Élt 1613—59.

⁶ 1661—81. birta a király kegyeit, azután Port Royalba vonult.

⁷ Mlle Louise de La Vallière (1644 - 1710) udvarhölgy hosszú ellenállás után engedett, utóbb a karmeliták kolostorába vonult (1674). A királytól született gyermekei: Bourbon Louis, Vermandois grófja és Bourbon Marianne, Mlle de Blois, Armandnak, Conti hercegének neje (V. ö. Duclos H.: Mlle de La Vallière et Marie Thérèse d' Autriche, femme de Louis XIV. 2 kötet. Paris, 1890).

⁸ Mme de Montespan Francesque marquise (1641—1707) befolyása (1668—87) után szintén kolostorba vonult. A királytól született gyermekei: Mlle de Nantes, Bourbon herceg neje, Bourbon Louis, Maine hercege és Louis, Toulouse grófja.

⁹ d' Aubigné Francesque, marquise de Maintenon (1635—1719) mint Scarron író elszegényedett özvegye került az udvarhoz és XIV. Louis utolsó éveiben állandó befolyásnak örvendett (1685—1715. V. ö. Baudrillart A.: Mme de Maintenon, son role politique 1700—15. Revue des questions historiques III. 1890. 101. l. és Haussonville comte; Mme de Maintenon. Paris, 1901),

nejét, a Mancini leányokat,¹ Chevreuse hercegnőt² Luynes özvegyét és Claudenak, Lorraine és Chevreuse hercegének nejét, Mme de Sévigné³ és Ninon de Lenclost.⁴

Jogviszonyok
és jogtudo-
mány.

148. A jogtudomány az egyházi, királyi és parlamenti jogászok élénk vitája mellett sem fejlődött tovább a latin államokban. Az olasz Vico Giambattista (1668—1743) munkái egy későbbi kor szülöttei, Grotius és angol társai germánok voltak. A codificatio terén azonban megemlítjük a Colberttől szorgalmazott polgári, büntető és kereskedelmi törvénygyűjteményeket (1667—81).

Gazdasági
fejlődés és
gazdaságtan
a latin álla-
mokban. A
történelmi
materialis-
mus.

149. A renaissance idején az olasz államok, a valóságos absolutismus idején a spanyol birodalom uralták a világpiacon. Bukásuk legfőbb okát magukban hordták. Genova és Venezia csak közvetítették a rajnai-németalföldi árukat kelet, a keletieket nyugat felé, de a török előnyomulása (1669. Levante elzárása), az indiai út és Amerika felfedezése tönkre tették a földközi kereskedelmet. A spanyol birodalom viszont a termelés hiánya miatt az exportállamok piaca volt és II. Felipe világhódító tervei részben az angol-hollandi-francia kereskedelem elnyomását célozták. Az 1588-iki kudarc a tengeri hatalmak kezébe adta a világpiacon, mely Cromwell

¹ Mancini Hortensia, Armand Charles duc de Mazarin neje, Laura, Mercoeur herceg neje, Maria, Olimpia, Tommaseo Savoia-Carignano herceg neje és Marianna, Bouillon herceg neje. Maria és Olimpia XIV. Louis barátnői voltak (V. ö. Chantelauze R.: Louis XIV. et Marie Mancini. Paris, 1880.)

² Rohan Marie (1600—79) korának egyik legszebb, legértékesebb és leginkább hatalomra vágyó asszonya, Richelieu nagy ellenése és a fronde lelke.

³ Mme de Sévigné marquise (1626—96) leányához írt levelei (1671—96) révén lett ismertté.

⁴ A szellemes Ninon de Lenclost (1626—1706) a szabad szerelem hive volt; híres salonját Christine svéd királynő is felkereste.

(1651) és Colbert (1667) között szabad verseny tárgya lett. A hollandok kétségbeesetten védekeztek az angol és francia gazdasági hegemonia ellen (1651—78), de csak Colbert halála után érték el céljukat. Végre az angol-hollandi-német entente hosszú küzdelemben, magához ragadta a vezetést a világpiacon.

A kor uralkodó iránya a mercantilismus, illetőleg annak francia typusa, a colbertismus. A rendszer célja a kereskedelemből folyó készpénztermelés fejlesztése, alapjában önkényes cél, önkényes eszközökkel.

Itt kell megemlítenünk a gazdaságfejlődési szempontból értelmező történelmi módszert is, melynek atyja Montchrétien Antal francia kereskedő.¹

150. Italia spanyol tartományai (Milano és Sicilia) Gazdasági viszonyok Itáliában, idegen államok piacai voltak, Genova szerepét Marseille vette át, Venezia kereskedelmét a török pusztította el. Gazdasági pangás, inség és pestis dúlt a félszigeten, mely hovatovább francia piaccá lett. Ezt célozták Franciaország szövetkezései és katonai vállalatai is, míg Triestnek szabad kikötővé nyilvánítása az utolsó gazdasági központot, Veneziát tönkre nem tette és utat nem nyitott az Adrián a német kereskedelemnek.

151. IV. Henri szegény és kimerült államként vette Franciaországban. át Franciaországot. Termelni nem tudott, évek óta bevételből élt. IV. Henri és Sully érdemei, hogy e siralmas helyzetből kiemelkedett, de Richelieu és Mazarin háborúi új veszedelembé sodorták. A Colbert régime (1661—85) visszaállította Sully Franciaországát, leszállította az állam adósságait, de a Colbert halálát követő háborúk minden eredményt tönkre tettek (1685—1715). Franciaország el-

¹ Montchrétien A.: *Traité de l'oeconomie politique*. Paris 1615. (v. ö. Funck—Brentano Th.: *Antoyne de Montchrétien, Traité de l'oeconomie politique*. Paris 1889).

néptelenedett, munkásai kivándoroltak, ipara pangott, kereskedelme tönkre ment, pénzügyei teljes bukást eredményeztek Colbert eszményi államából, a két polus között elterülő francia birodalomból így lett a XVIII. század beteg embere.

A francia őstermelés.

152. Az őstermelés sorsa már kezdetben sejteni engedte a késő bajokat. IV. Henri Franciaországa még a birtokos osztályra helyezkedett. Sully maga is birtokos nemes volt, ki állami védelem alá vette a szántóföldeket, eltiltotta a gabona kivitelét, meghonosította a selyemtenyésztést; Franciaország útain eperfákat ültettek, a mocsarakat kiszáradtatták, a művelt föld határait kiterjesztették. Ugy látszott, Franciaország visszatér a földhöz, a mint azt a korabeli Serres Olivier kifejtette,¹ de az agrártörékvéseknek véget vetett IV. Henri halála, a nemesség elszegényedése, az absentismus, a külpolitikai actio, a mercantilismus és colbertismus. Colbertet már az éhínség készítette gabonaraktárak építésére, a birtokügyek szabályozására és az állami javak visszavételére. Mint polgárembernek kevés érzéke volt a mezőgazdasághoz, utódainak semmihez sem.

Ipar.

153. Az ipart az 1597-diki rendelet szabályozta. Megelőzte azt az ipari viszonyok gondos megvizsgálása² és nyomon követte a parisi enquête (1598—1600),³ mely az iparos szervezetek rendjét állapította meg. Colbert, mint vérbeli polgár, az ipar minden fajtát védelmébe vette. A szövő- és vasipar különös fejlődésnek indult (gobelin-gyár). Colbert a fejlődő ipart hatalmas védővámokkal igyekezett felvirágoztatni, de rendszere az 1668-diki és 1697-diki kereskedelmi szerződésekben teljes vereséget

¹ Théâtre d' agriculture. Paris 1600.

² Fagniez id. értt Revue historique, XXIII. 1883. 83—84 l.

³ Ugyanott 91—92. l.

szenvedett. Mikor a hugenották kiűzése és a háborúk elvonták a munkás kezeket, az ipar a mezőgazdaság sorsára jutott.

154. A kereskedelem a XVII. század gazdasági Kereskede-
életének központja. Ez adott szárnyat a franciák vágyai- lem.
nak, a mercantilismus és colbertismus rendszereinek.

Sully még a szabad kereskedelem híve volt, mert Franciaország szegényen került ki a vallásháborúkból.¹ Ő szervezte a kereskedelmi tanácsot (conseil du commerce 1602), ő kötötte meg a spanyol (1603), török (1604), hollandi és angol kereskedelmi szerződéseket (1606). E kereskedelem kiválóan tengeren folyt le, amint hogy a tengeri kereskedelem biztosabb eszköze is volt a pénzszerzésnek, mert az ország belső vámvonalai járhatatlanná tették a százazföldi utat. A forgalom nyomán a kikötők is fejlődésnek indultak. Marseille a Ponente és Levante kereskedelmi központja lett, Havre az Oceáné. Richelieu az első, ki az ipar védelmére és a jövedelmek fokozására a védővamos politika útjára lépett (1629) és az első francia-spanyol vámháború (1604) után többkevesebb sikerrel megívta a másodikat (1635—39).

Colbert született mercantilista volt. Geniálisabb elmét soha sem mutatott fel a kereskedelem története, bár terveinek áldozatul esett a mezőgazdaság. E tervek a kivitel tudatos fejlesztését, Franciaország gazdasági erejének fokozását és befolyásának kiterjesztését célozták. Eszközei közül kettőt kívánunk bemutatni, a kereskedelmi társaságokat és a védővámot.

A társaságok a kivitel lobonyolítását, piacok és gyarmatok szerzését szorgalmazták. Fontosabbak : a Compagnie des négociants de Saint Malo (1601), des Molu-

¹ Egy 1601-ben kiküldött angol-francia bizottság a szabad kereskedelem elvéhez ragaszkodott (u. ott XVI. 1881. 34—35. 1.).

ques (1611), des Indes occidentales és d' Afrique occidentale (1626), de Madagascar (1635), d' Orient (1662), des Indes orientales (1664), du Nord, du Levant (1670—88), du Sénégal és de l' Acadie (1683), d' Occident (Louisiane kiaknázására 1684), d' Afrique (1690) de Sainte Domingue (1698), de Chine (1688 és 1712--19), de Guinée (1685 és 1701—13) és du Canada (1703). A társaságok részben monopoliumot nyertek (így a kelet-indiai társaság Keletáziára 1664—82) részben a rabszolgakereskedést közvetítették. A levantei kereskedelem bukása (1671) maga után vonta a levantei társaságéj is (1678).

A Colbert-féle védővámot az 1667-diki rendelet léptette életbe, de a francia-hollandi háború megbuktatta. Az aacheni béke (1668) a korlátoltan, az 1699-diki francia-hollandi kereskedelmi szerződés pedig (az 1697-diki ryswyki béke nyomán) a szabad kereskedelem álláspontjára helyezkedett. A kereskedelmi érdekek támogatására szervezték később a kereskedelmi tanácsot (conseil du commerce 1700).

Közlekedés-
ügy.

155. A közlekedésügy terén a folyók szabályozása (Loire), utak és csatornák építése (Languedoc, Canal du midi), Sully surintendant des voies működése kezdi meg a korszakot, de a tengeri kereskedelem csakhamar háttérbe szorította. A kereskedelmi tengerészet, melynek Colbert államtitkára volt (1669 óta), fia pedig miniszterévé lett, mindenütt ismertté tette a francia lobogót.

Pénzügyek.

156. Franciaország a korszak egész folyamán egy pénzügyi lángelmének sem örvendhetett. Sully legfőbb igyekezetét a vallásháborúk rémes deficitjének és az államadósságnak (mintegy 300 millió livres)¹ eltüntetésére fordította.

¹ Mai értékben 800 millió korona (Herbst W.: Enzyklopaedie der neueren Geschichte II. Gotha 1884. 482. l.).

képezte. E célból a koronajavak visszavételére bizottságot szervezett (1604), mely az egyenes adók csökkentésével a parlamentok támogatását is a király részére vonta. Amint ezek adómehtagadási jogukat elvesztették, az adóemelés egyre gyorsabbá, terhe súlyosabbá lett. A forradalom praeludiumaként az államadóság ismét felszökött, a deficit Richelieu óta állandóvá lett, az elszaporodott bankjegyek értéküket veszítették.

157. Az iberiai államok szükségleteit az angol, francia és hollandi kereskedelem látta el. A mók távozásával szintén az angol-hollandi befolyás tört utat Vigon, Corunán és Portugalon¹ át Gibraltar és Afrika felé Lisboa még egy ideig az indiai kereskedelem lerakó helye maradt, de a XVII. század folyamán London és Amsterdam váltották fel.

Gazdasági viszonyok az iberiai államokban.

158. Az értelmi művelődés tökéletes képét adja a hegemonia vándorlásának A trecento, quattrocento és cinquecento olasz óriásai (Dante, Petrarca, Boccaccio, Ariosto, Tasso és Macchiavelli) után a verőfény az iberiai népekhez költözött (Cervantes, Lope de Vega, Camoes); ezek romjain a francia irodalom indult gyors fejlődésnek, sőt az Alpokon és a Pyreneusokon is átkelve a gall szellem az olasz, spanyol és portugál szellem fölött is magához ragadta a vezetést, Boileau, Bossuet, Corneille, Descartes, Lafontaine, Molière és Racine messze földön iskolákat teremtettek. Franciák alapították meg a modern akadémiát, a hirlapot és az encyclopaediát.

Értelmi művelődés a latin államokban.

159. Az olasz lira Petrarca óta nem igen fejlődött, ironiába és reflexiókba süllyedt. Classikusai közt meg

A költészet.
A lira.
Az epos.

¹ Az 1703. dec. angol-portugál szerződés a kivitt portugál borra és a behozott angol szövetárúkra a legnagyobb kedvezményt szabta meg. Ezzel az 1688-iki portugál-francia szerződés értékét veszítette

kell említenünk a firenzei Buonarotti Michelangelot¹ és Filicaia Vincenzot,² kinél az olasz nemzet és haza szeretete csendül meg (All' Italia); Barberini Antonio³ cardinalisnak, Rheims érsekének és Urbino hercegének diletans versei csekélyebb jelentőségűek.

A spanyol epikusok remekművei után a Gongora Luis⁴ szóképektől és alakzatoktól tarka lirája és annak utánzóí teljesen kiforgatták a castiliai nyelvet (gongorismus). A portugál költészetet Mello Manoel fejlesztette tovább.

A francia irodalom aranykorát Malherbe François⁵ újszerű, hazafias lirája nyitja meg. Parisba költöztével (1605) hatalmas irodalmi központ alakul, mely a francia műveltség kohójává lett. Pártfogói, a Bourbonok, következetes támogatásban részesítették,⁶ mert küzdelmükben bátorította, diadalukban fényben fürösztötte. Míg Malherbe a modern francia stílust alkotta meg, Boileau Nicolas⁷ a költészet szabályait foglalta rendszerbe.

Az epika terén az olasz Graziani,⁸ Maffei,⁹ és Ma-

¹ Élt 1568—1646 (v. ö. Radó A.: Az ifjabb Michelangelo Buonarotti. Egyetemes philologiai közlöny XXI. 1897.)

² Élt 1642—1707.

³ Élt 1608—71.

⁴ Élt 1561—1627.

⁵ Malherbe François (1555—1628) Caenben született és az első Bourbonról irt ódáihoz zamatos, tiszta francia nyelvet választott.

⁶ V. ö. Cohn G.: Ludwig XIV. als Beschützer der Gelehrten. Sybel's Historische Zeitschrift XXIII. 1. és köv. l.

⁷ Boileau Nicolas (1636—1711) parisi polgárszülök gyermeke volt; előbb papnak, azután jogásznak készült, 1677-ben pedig udvari történetíróvá lett. A társaságban a jansenisták és Ninon de Lenclos barátja volt.

⁸ Graziani Girolamo gróf (1604—75) Tasso utánzója (Conquista di Granada. Modena 1650).

⁹ Maffei Scipione veronai költő (1675—1755).

rini¹ a nagy epikusok gyenge utánczóik voltak; utóbbi az eposzt unalmas, terjengős és dagályos verssé tette (marinismus). Sikerültebb volt a portugál Castro Gabriel eposa (Ulissea), melyben a nemzeti elem (Lisboa alapítása) vette át a fő szerepet.

A francia epikusok közül Scarron Paul² és Lafontaine³ említjük meg; az előbbi travestiáiról (Virgil travesti Paris 1648) ismeretes, az utóbbi meséiről (Fables. Paris 1668), melyek a társadalom ferdeségeit feltárva reflexiókban és intésekben végződnek.

160. A széppróza terén a marseillei Urfé Honoré A széppróza. (Astrée),⁴ Calprenède (Cassandre 10 kötet. Paris 1644. és köv., Cléopatre 12 kötet. Paris 1647 és köv.)⁵ Scudéry Madeleine (Clélie. Paris 1654),⁶ Galland Antoine,⁷ az ezeregy éj meséinek átültetője és Fénelon terjedelmes regényei (Télémaque. Paris 1699),⁸ a parisi La Bruyère⁹ jellemrajzai a számottevő alkotások.

Ide vesszük a retorikai műfajok classikusait, Bossuet,¹⁰ Bourdaloue¹¹ és Fénelon szónoki műveit is.¹²

¹ Marini Giambattista (1569—1625) Napoliban született és megfordult Parisban is. Főműve Adone eposz 20 énekben.

² A köszvényes Scarron Paul (1610—60) élete javarészt betegágyban töltötte, hű neje Aubigné Francesque ápolása mellett.

³ Lafontaine Jean (1621—95) soha sem örvendett a királyi kegynek. Viharos élet után vallásos érzés szállotta meg és két évvel halála előtt a katolikus hitre tért.

⁴ Urfé Honoré a liga embere volt (1568—1625).

⁵ Élt 1609—63.

⁶ Magyarra fordította Báróczy Sándor: Kassandra. 7 kötet. Wien 1774.

⁷ Les mille et une nuits. 12 kötet. Paris 1704.

⁸ V. ö. fennebb.

⁹ La Bruyère Jean (1645—96) parisi polgárszülők gyermeke volt.

¹⁰ V. ö. fennebb.

¹¹ V. ö. fennebb.

¹² Dialogues sur l' éloquence. Paris 1718.

A dráma. 161. A drámai költészet Spanyol- és Franciaországban egyaránt kiváló műveket alkotott. A madridi Calderon Pedro¹ IV. Felipe és II. Carlos királyok udvari káplánja száznál több vígjátékot írt, de azok tartalma és személyei keveset különböznek egymástól, egyedül kitűnő stílusa és képzelőereje emelik emelik ki. Ő volt az utolsó nagy költő, kí a castiliai Habsburgok hanyatló udvarát még egyszer fényre emelte.

Hatása mindenekelőtt a roueni Corneille Pierre² művein tapasztalható.³ Főbb drámái: Cid (1636—37), Horace és Cinna (1640). Tanítványai közül a Rostandtól megörökített Cyrano de Bergerac⁴ nem, csak Racine Jean⁵ érte utól a mestert (Andromaque 1667, Britannicus 1669, Bajazet 1672, Phèdre 1677, Esther 1689 és Athalie 1691). Molière Jean⁶ vígjátékai minden nyelven ismereteseek (Les précieuses 1659, Tartuffe 1664, Don Juan 1665, Misanthrope 1666, L'avare 1668, Les femmes savantes 1672, Le malade imaginaire 1673).

A bölcsélet-tudomány. 162. Nem könnyű kapcsolatot találunk a XVII. század bölcselői és rendszerei között, de úgy véljük, a latin deductio és a germán inductio csak eltérő útai egy közös alapnak, az ismeretnek. Bruno és Galilei sejtetik egy empirikus bölcsélet szükségességét, melyet Bacon

¹ Élt 1600—81.

² Corneille Pierre (1606—84) csak 1662 óta élt Párisban.

³ V. ö. Huszár V.: P. Corneille et le théâtre espagnol. Paris 1903.

⁴ Élt 1619—55.

⁵ Racine Jean (1639—99) polgárszülők gyermeke, 1677-ben udvari történetíróvá lett.

⁶ Molière Jean (1622—73) parisi polgárszülők gyermeke, egy vidéki szintársulattal került Parisba (1651). 1658-ban először lépett fel az udvar előtt, hol Les précieuses ridicules vígjátékával egyszerre ismertté tette nevét (1659). XIV Louis elvállalta fiának keresztapaságát és a társulat fizetését (1664—65. V. ö. Haraszi Gy.: Molière élete és művei. 2 kötet. Budapest 1897).

és Newton formába öntötték. Descartes deductiv rendszerétől sem tagadhatjuk meg a kapcsolatot Bacon eszméivel.

Az olasz bölcselethez nagy érdemük a szabad vizsgálódás, de nem kis hibájuk a túlzott képzelődés, melynek csapongása a környezet rendjébe ütközik Brunónak¹ és Campanellának² egy mystikus világ felépítése miatt kell bűnhődniök, csak Galileinek a föld forgása miatt.

Descartes René³ először munkája szabadságát biztosította és Németalföldre költözött. Azután deductiv módszerrel akart oda jutni, hova Bacon eljutott. (*Discours de la méthode*. Leiden 1637 és *Principia philosophiae* 1644). Galilei mellett ő az első latin ember, ki a bölcseséggel önállóan foglalkozik. Rendszere, a cartesianismus, az olasz és angol bölcséleti rendszerek egyeztetése, gyorsan elterjedt.⁴

A spekulatív, kritikai bölcselethez és bölcséleti írók közül említésre méltók Bayle,⁵ Gassendi,⁶ Huet,⁷ La

¹ A nolai Bruno Giordano (1548—1600) dominikánust a római inquisitio megégette a világűr végtelenségéről és a naprendszerekről hirdetett nézeteiért.

² Campanella Tommaseo (1568—1639) a természeti erőkhöz is lelket tulajdonított, miért élete javarészt börtönben töltötte. Műve: *Philosophia realis*. 1629.

³ Descartes René (1596—1650) a jezsuitáknál tanult, azután katona lett; 1629 óta Németalföldön, 1649 óta Stockholmban élt és ott halt el (V. ö. Fouillée A.: *Descartes* Paris 1893).

⁴ Németországi tanítványai közül megemlítjük Elisabeth pfalzi hercegnőt, Leibnizot és Spinozát; Svédországban Christine királynőt; magyarországi követőiről v. ö. a magyar birodalom műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat.

⁵ V. ö. alább.

⁶ A délfraancia Gassendi Pierre (1599—1655) Bacon követője: *Disquisitio metaphysica*. Amsterdam 1644.

⁷ Huet Pierre (1630—1721) jezsuita, Descartes ellenfele: *Censura philosophiae Cartesianae*. Paris 1689.

Rochefoucauld,¹ Pascal² és Richer,³ kik nagyrészt Descartes tanítványai és követői voltak.

A történet-tudomány. 163. Az absolutismus sehol sem kedvez a történet-írásnak, azért a korabeli munkák részben monographiák, részben a segédtudományokat fejlesztik tovább.

Az olaszok között Bartoli Daniele⁴ a jezsuita rend történetét dolgozta fel, Muratori Ludovico⁵ a legkiválóbb, Italia chronológiáját és az olasz történelem középkori forrásait állította össze, Sarpi Paolo⁶ Venezia történetét írta meg.

A spanyolok közül Ferreras Juan⁷ nemzeti történetét és Solis Antonio gróf⁸ gyarmattörténetét kell említenünk.

A franciáknál a korszak elején dívott hazai (Dupleix,⁹ Matthieu¹⁰ és Thou)¹¹ és egyetemes történelmi

¹ La Rochefoucauld François (1613—89) Richelieu elszánt ellenfele, életbölcselelő (Maximes. Paris 1665).

² Pascal Blaise (1623—62) jansenista, fiatalon halt el. Pensées című művében (Paris 1670) keresztény bölcseletet ad.

³ Richer Simon a szentírást tette kritika tárgyává.

⁴ Bartoli Daniele (1608—85) műve: Storia della compagnia di Gesu. 5 kötet. Roma 1661—73.

⁵ Muratori Ludovico Antonio (1672—1750) modenai könyvtárnok művei: Annali d'Italia 1601-től és Rerum Italicarum scriptores. 29 kötet. Milano 1723—51. II. kiadás Città di Castello (folyamatban). Mint író Leibniz barátja volt (v. ö. Campari Matteo kiadványait).

⁶ Sarpi Paolo (1552—1623) műve: Istoria del concilio Tridentino. London 1619.

⁷ Ferreras Juan (1652—1735) műve: Historia de Espana. 16 kötet Madrid 1700—27.

⁸ Solis Antonio gróf (1601—86) pap és politikus, Mexico történetét írta meg: Historia de la conquista de Mexico. Madrid 1686.

⁹ Histoire de Henri le Grand. Paris 1633.

¹⁰ Matthieu Pierre: Histoire de Henry IV. Paris 1631.

¹¹ Thou Jacques (1533—1617) mint IV. Henri könyvtárnoka és bizalmas tanácsadója részt vett a nantesi edictum megalkotásában is; műve: Historia sui temporis 1604—17. Paris 1620.

(Aubigné,¹ Bossuet,² Coeffetan,³ Du Cange⁴ és Duchesne)⁵ kísérletek a királyi absolutismus censurája miatt tért vesztettek, és helyöket a segédtudományok (biographia, diplomatika, genealogia, nyelvtörténet, szerződések és törvények) művelése (Achéry,⁶ Anselme,⁷ Baluze,⁸ Bolland,⁹ Du Cange,¹⁰ Léonard,¹¹ Mabillon¹² és Papebroch)¹³ és a mémoire-irodalom (Retz cardi-

¹ Aubigné Agrippa (1550—1630) lelkes hugenotta volt; műve (Histoire universelle. Paris 1620) először emliti IV. Henri grand desseinjét.

² Bossuet Jacques püspök történelmi műve: Discours sur l'histoire universelle (Paris 1681 és több kiadásban) az egyetemes történelemnek rövid, bölcséleti összefoglalása; a fejlődés vezéreleme az isteni gondviselés és az egyház.

³ Coeffetan N. ókori történelemmel foglalkozott: Histoire romaine. Paris 1621,

⁴ Du Cange a keletrómai birodalommal: Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français. Paris 1657,

⁵ Duchesne André (1584—1640) királyi történetiró a középkorral: Historiae Normannorum scriptores antiquiores 838—1220. Paris 1619, és Historiae Francorum scriptores coetanei. 5 kötet. Paris 1639—49.

⁶ A beteges Dom Luc d' Achéry (1609—85) bencés szerzetes Mabillon munkatársa volt a rend történetének megírásában.

⁷ Histoire généalogique de la maison royale de la France. 2 kötet. Paris 1674.

⁸ Capitularia regum Francorum. 2 kötet. Paris 1677.

⁹ Bolland Jean (1596—1665) jezsuita spanyol Németalföldön indította meg a szentek itéletének nagy vállalatát. (Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur, folyamatban). Munkatársait bollandistáknak nevezik.

¹⁰ V. ö. fenneb.

¹¹ Recueil des traités. 7 kötet. Paris 1693, egy napjainkig használható es sokat forgatott gyűjtemény.

¹² Mabillon Jean (1632—1707) bencés szerzetes, a diplomatika (oklevéltan alapítója; művei: De re diplomatica libri sex. Paris 1681. Acta sanctorum ordinis S. Benedicti. Paris 1669—1702 és Vetera analecta (Paris 1675—85), a rend történetéhez.

¹³ Papebroch Daniel (1628—1714) anversi bollandista író.

nalis,¹ Saint Simon herceg,² Mme de Sévigné³ és Sully)⁴ foglalta el. A Boileau és Racine királyi történetíróktól irt történelem, talán a tudomány nem nagy kárára, tűzvész áldozata lett.

Társaságok és akadémiák. 164. A társaságok irodalmi körei és salonjai mellett az olasz akadémia-mozgalom is áttért Franciaországba és az iberiai államokba. Ekkor alakultak a veneziai (Accademia veneta 1593), római (Accademia dei nuovi Lincei 1603), bolognai (1618), párisi (Académie française 1635, Richelieu kezdeményezésére és vezetése alatt), lisboai (Academia dos generosos 1649), caeni (1652), sevillai (1660), párisi természettudományi (Académie des sciences 1660), lisboai (Academia dos singulares 1663), circalei (1671), modenai (1680), római (Arcadia 1689), lyoni és lisboai (Academia portugueza 1700), a párisi régészeti (Académie des inscriptions et médailles 1701), bordeauxi (1708) és madridi (Real Academia Espanola 1713) akadémiák. A latin akadémiák közt legfontosabb volt a firenzei Accademia della Crusca (alap. 1587) és a párisi Académie française, melyek az olasz és francia nyelvek kincseit vették vizsgálat alá.⁵

Hírlapok. 165. A hírlapírás terén a francia Mercure français (Paris 1611 és köv.), a Gazette (Paris 1631 és köv.),⁶ és a Journal des Savants (Paris 1665 és köv.) lapokat és szemléket említjük meg,

¹ Mémoires (csak 1655-ig). 6 kötet Paris 1717.

² Mémoires sur le règne de Louis XIV. 22 kötetben, Paris 1878 és köv.

³ Mémoires. 14 kötet. Paris 1862.

⁴ Oeconomies royales, pontosabban Mémoires des sages et oeconomies d'état domestiques et politiques de Henri le Grand. 4 kötet. Paris 1662-64.

⁵ Vocabolario della Crusca. Venezia 1612.

⁶ A Gazette (1762 óta Gazette de France) kezdetől politikai lap volt.

166. az encyclopaediák közül a francia Bayle Encyclo-
Pierre¹ és Moreri Louis,² az olasz Coronelli Vincenzo³ paediák.
szótárait és lexikonait,

167. végül a könyvtárak közül a Barberini család Könyvtárak.
római könyvtárát⁴ és az ujonnan alapított madridi királyi
könyvtárt (1711).

168. A festészet terén a seicento olasz (Albani Aesthetikai
Francesco⁵ és Reni Guido)⁶ spanyol (Murillo Bartolomé művelődés.
Esteban⁷ és Velazquez Diego⁸ és francia (Claude
Lorrain,⁹ Lebrun Charles,¹⁰ Rubens Paul Pierre,¹¹ Teniers

¹ Bayle Pierre (1647—1706) hugenotta emigrans bölcseleti
műve: Dictionnaire historique et critique. 2 kötet. Rotterdam
1695—97.

² Megh. 1680: Le grand dictionnaire historique. Lyon 1673.

³ A veneziai Coronelli Vincenzo (1650—1718) minorita
generalis műve: Bibliotheca universalis. 7 kötet.

⁴ Alapította Barberini Francesco cardinalis (1597—1668).

⁵ A bolognai Albani Francesco (1578—1660) az első csata-
festők egyike.

⁶ A bolognai Reni Guido (1575—1642) korának legnagyobb
olasz festője volt.

⁷ Murillo Bartolomé Esteban (1617—82) Velazquez legna-
gyobb tanítványa, a sevillai festőiskola legtehetségesebb tagja volt,
nagyreszt vallásos tárgyú képeket festett (Madonna. V. ö. Justi C.:
Murillo. II. kiadás. Leipzig 1905).

⁸ Velazquez Diego élt 1599—1660 (V. ö. U. az: Diego
Velazquez und sein Jahrhundert II. kiadás. 2 kötet. Leipzig 1903,
mindkét monographia mintaszertől).

⁹ Élt 1600—82.

¹⁰ A parisi Lebrun Charles (1619—90) korának legnagyobb
festőművésze volt.

¹¹ Az anversi Rubens Paul Pierre (1577—1540) a flamand
festőiskola mestere, olasz és spanyol hatások alatt kezdett festeni.
(Műveiről v. ö. Philippi A. id. vállalatának V. kötetét: Rubens und
die Flamländer. Leipzig 1900, politikai működéséről a kútfők
között).

David¹ és Watteau Antoine)² fényes neveivel találkozunk. Az olaszok közül azonban csak Reni alapított iskolát, a spanyolok és a flamand Rubens egy hanyatló műveltség utolsó nagyjaiként szárnyalták túl II. Felipe, Calderon és Camoes alkotásait; csak a franciák törtek utat egy új iránynak, mely a quattrocento merevségét és a cinquecento sötét árnyalását derűs harmoniába oldotta fel. Ez irányzat részére alakult a francia Académie de peinture (1648) és az Académie de Rome (1666) nevű római francia ház.

A szobrászat terén az olasz Bernini Lorenzo volt a legnagyobb.³

Az építészet terén újat és maradandót alkottak a barokk stílus első mesterei, az olasz Bernini Lorenzo, Borromini Francesco,⁴ Guarini Guarino⁵ és a francia Mansart François és Louis.⁶

A zeneművészet terén Carissimi Giacomo⁷ vallásos alkotásait, Cavalli Francesco,⁸ Lulli Giovanni⁹ és Rinuccini Ottavio¹⁰ operáit, Tartini Giuseppe¹¹ hegedűjátékait kell

¹ Az anversi Teniers David (1582—1649) szintén a flamand festőiskola tagja volt,

² Watteau Antoine (1684—1721) pedig az ifjabb Teniers tanítványa.

³ A napolii Bernini Lorenzo (1598—1680) részt vett a parisi Louvre építésében.

⁴ A római Borromini Francesco (1599—1667) a barokk stílus első mestereinek egyike.

⁵ A modenai Guarini Guarino (meghalt 1624) olasz, francia, spanyol és portugál földön alkotott barokk-épületeket.

⁶ Mansart François (1598—1666) és fia Jules (1645—1708) francia udvari építészek.

⁷ Élt 1604—74.

⁸ A veneziai Cavalli élt 1600—76.

⁹ A firenzei Lulli a hetvenes és nyolcvanas években a francia udvarban korlátlan tekintélynek örvendett.

¹⁰ A firenzei Rinuccini (1559—1621) az opera megalkotója.

¹¹ Élt 1692—1770.

említenünk; az egyesületek közül a parisi zeneakadémiát (Académie royale 1672).

A színművészet nagymestere Molière, kinek társulata az első udvari színházat alkotta (1644)¹

169. Az ethikai művelődés legnagyobb alakja és reformere a morva Comenius.² A latin államokban a humanista nevelés szinte változatlanul élt tovább; a jezsuiták világszerte a Ratio Studiorum (1584) szerint tanítottak, csak a jansenisták törtek utat a szemléltető (inductiv) oktatásnak. A kor eseményei közül kiválik Fénelon tevékenysége,³ a Sorbonne újjáépítése (Richelieutől 1627) és a modenai egyetem alapítása (1683).

170. A hatalmi alakulások dogmája a hatalmi erő szervezése az állam határain belül és a hatalmi expansio idegen területeken. A XVII. század a végrehajtó hatalom korlátlan erejében látta a belső megszilárdulást és indokolatlan háborúkban kereste az expansiót. E felfogás kátéja ugyan korabeli politikus kezéből nem maradt ránk, de XIV. Louis gondolatvilága, tervei és politikája minden elméletet pótolni tud. Bossuet politikája (Politique tirée de l'Écriture sainte) tetszetős formában írt scholastikus bölcséleti munka, melynek gyakorlati értéke és hatása csekély, Saint Simon viszont már kételkedik az abszolutizmus jogos és célszerű voltában.

171. A végrehajtó hatalom túltengését megtaláljuk A végrehajtó hatalom. Italiában is, hol a renaissance autokratikus fejedelmei és hercegei uralkodnak. A savoiai herceg partriarchalis módon vezeti a kormányt, a pápa korlátlan hatalommal XI. In-

¹ A kor aesthetikai nézeteit illetőleg v. ö. Jánosi B.: Az aesthetika története. II. Budapest, 1900. 104. és köv. ll.

² V. ö. az északi szláv népek műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat.

³ Fénelon a nők és előkelők nevelését igyekezett tovább fejleszteni (Traité de l'éducation des filles. Paris, 1687).

centius még az idegen követségek exterritoriális jogát is megszüntette, mi ellen csak Franciaország tiltakozása nem volt sikertelen. A köztársasági államformák elvesztették azt a varázst, melylyel a reformatio idején rendelkeztek; Genova és Venezia egyre kisebb körre szorultak és tért engedtek az idegen hatalmak előnyomulásának.

V. Felipe spanyol király a castiliai királyok abszolút jogát Aragonra, Cataloniára és Valenciára is kiterjesztette. E tartományok alkotmányainak eltörlése örökre kiszolgáltatotta őket a forradalomnak, mely Catalonia lecsendesítése (1648) és Barcelona második megvétele (1709) óta ki nem aludt. E rendelkezés viszont egyenes következménye volt a nevelésnek, melyet a király nagyatyjától, XIV. Louistól és nagyatyja madridi követeitől nyert, kik a kormány és hadsereg fölött is abszolút rendelkezést nyervén bevezették őt az országlás művészetébe.

A portugál királyok szintén francia mintára rendezték be kormányukat.

Franciaország valóban mintája lett a kormányhatalmi berendezésnek. E berendezés alapelve az Isten kegyelméből való, örökös (hereditarius), felelőtlen és korlátlan végrehajtó hatalom. Az Isten kegyelméből való királyság codificatora Richelieu (Testament politique) és Lebret (De la souveraineté du roi. Paris 1632); az örökös királyság (hérédité) exclusiv elvének hirdetője IV. Henri, a felelőtlenségé és korlátlanságé XIV. Louis. Az ily szellemben átalakított végrehajtó hatalmon kívül nem is volt egyéb hatalom Franciaországban.

A törvényhozó hatalom. 172. Ritkán volt azonban szomorúbb sorsuk a parlamenteknek, mint a francia hegemonia évtizedeiben. A francia országgyűlést (États généraux) 1614—15, a portugál cortest 1698 óta nem hívták össze; a spanyolok politikai közvéleményét XIV. Louis tábornokai vérbe fojtották, a feldarabolt Italia álmodni sem mert olasz köz-

véleményről. A francia parlamentok ugyan megkisérelték, hogy londoni bálványuk példájára hatalomra vergődjenek, de IV. Henri következetesen mellőzte őket, Richelieu pedig felfüggesztette jogaikat (1641).

173. A birói hatalom nem volt független a latin államokban. A francia királyi bailli egyformán ítélte a kiváltságos tartományokban és városokban. A birói hatalom.

174. A tartományok és városok önkormányzatát a királyi rendelkezés váltotta fel. Már IV. Henri úgy vélte, hogy a tartományi jogok lázadások csirái, XIV. Louis pedig túltette magát a tartományi beosztáson. A közigazgatás.

175. A végrehajtó hatalomnak XIV. Louis felfogása szerint legszilárdabb alapja a hadsereg. A katonai berendezés alapjai: állandó hadsereg (IV. Henri), annak katonai (Le Tellier és Louvois hadügyministerek) és adminisztratív újjászervezése (Richelieu katonai intendatúrái) erődök és erődvonalak építése.¹ XIV. Louis hadserege korának lehatalmasabb és legtökéletesebb alkotása volt, az első hadsereg, mely gyalogos, lovas és tüzér hadtestekkel, adminisztratív, műszaki és egészségügyi contingensekkel együtt jelent meg a harctereken. Számra is tekintélyes erőt képviselt, mert félmillió emberével az ujkor tömegharcait nyitotta meg. A hadsereg és haditengerészet.

XIV. Louis rendszerének nagy hibája, hogy egyedül a szárazföldi hadseregre támaszkodott. Mazarin és Colbert szerveztek ugyan flottát, de annak Colbert halála és az 1692-iki mérkőzés után jelentéktelen szerep jutott.

176. A tengerészet érdekeinek ápolását szükségessé tették Franciaország gyarmatai. Gyarmatosítás a latin államokban.

¹ Lamothe François (megh. 1678) Toulon erőd építője, Vauban Sebastien (1633—1707) 1669 óta Franciaország összes erődeinek felügyelője volt. Ő építette a birodalom keleti és északkeleti erődvonalát és alkalmazta a lándzsa helyett a bajonettet.

A modern gyarmatosítást a renaissance nagy felfedezései vezették be. A spanyolok és portugálok a XVI. században szabadon osztozkodtak három világrészen, míg Portugal bekebelezése (1580) után annak gyarmatai is Spanyolország birtokába jutottak. II. Felipe birodalmában valóban nem ment le a nap, míg előnyomulását a tengeri entente flottái és hadseregei meg nem állították és a spanyol gyarmatok előzőnlése után kezdetét nem vette az exclusiv gyarmatosítás.

A francia gyarmatpolitika.

177. Franciaország utolsónak jelent meg a tengeri hatalmak versenyében, de terveit túlhaladták társaiéi. IV. Henri át akarta vágni a Panama földszorost,¹ utódai egy új Franciaországot akartak alapítani a Szent Lőrinc és Mississippi folyamok között. A megvalósítás terén azonban fel kellett adniuk merész álmaikat. A hollandok és Sully herceg anticolonialis pártja megakadályozták a gyarmatosítás végett alakítandó nagy társaság létrejöttét,² a regensz kormány pedig hallani sem akart gyarmati akcióról. Richelieu és Colbert a tengerészet újjászervezésével eszközt alkottak egy gyarmatbirodalom alapítására,³ de a Colbert halálát követő európai bonyodalmak minden tervet eltemettek.

A francia gyarmatok.

178. Franciaország gyarmatai: Afrikában IV. Henri francia gyarmatnak proclamálta Délafrikát (1608), de a reális gyarmatosítás csak Colberttel vette kezdetét, ki az afrikai francia telepeket (Madagascar 1642, Réunion 1646) a nagy indiai társaság hatáskörébe vonta (1664). A madagascari telepek elpusztulása (1672) után csak Mauritius

¹ Revue des questions historiques XXXII. 1904. 178. l.

² A tervet egy amsterdami kereskedő vetette fel IV. Henri előtt, de Maurits orániai herceg és Oldenbarneveldt megghiúsították (1603).

³ Colbert 1663 óta állott a gyarmatügyek élén,

birtokba vételével növekedhetett a francia gyarmatbirodalom (1715).

Ázsiában a kereskedelem és gyarmatszerzés joga a keletindiai társaságé volt (alap. 1664), mely Pondichéryből az indiai és keletázsiai kereskedelmet kezében tartotta. XIV. Louis háborúi miatt azonban a franciák egymás után elvesztették a siami (1690) és chinai piacot (1698).

Amerikában a nyugatindiai szigeteken (Guadeloupe, Martinique, Santo Domingo) és az északi continensen (Acadia, Kanada, Louisiane) létesültek francia gyarmatok. Az 1601-iki saint-malo-i kereskedő társaság monopólium jogot nyert az amerikai kereskedelemre és telepeket létesített az acadiai (Nova Scotia) partokon (1603. Champlain Samuel) E telepeket az utrechti béke a briteknek adta (1713). Az acadiai expeditio egyik tagja, Champlain, Quebec alapításával a Szent Lőrinc folyam mellett megvetette Canada (Nouvelle France) alapjait (1608). A város az angolok előtt capitulált ugyan, (1628), de a franciák ismét visszanyerték (1632). Champlain canadai kormányzó halála (1635) után létesült Montréal (1642) és Saint Louis, míg a hollandi Nieuwe Amsterdam (a mai New York) az észak felé nyomuló angolok kezébe jutott (1664). A két nép között elterült Alleghany hegység a franciákat az Öt tó és a nyugati síkságok felé terelte, hol Cavalier Robert de La Salle kanadai gyarmatos¹ Colbert megbízásából a Mississipp mentén a mexicói út felkeresésére indult (1676)² és Louisianeval növelte XIV. Louis birodalmát (1682). A canadai gyarmatosítás a Compagnie des Indes Occidentales ügy-

¹ Élt 1643—87.

² Thwaites G. R.: France in America 1497—1763. The American nation VII. New York 1905. 60 l,

körébe tartozott; első kormányzói közül Champlain és Frontenac¹ érdemelnek említést.

A spanyol
gyarmatok.

179. II. Felipét hatalma tetőpontján a japáni keresztények fényes követséggel tisztelték meg és XIII. Benedictus pápa a jezsuiták kezébe adta Keletázsia megtérítését (1585). A nagy armada kudarca után azonban a spanyol gyarmatbirodalom szabad prédává lett, és nem a madridi udvaron múlt, hogy az el nem hódított spanyol telepek nem a XVII. században proclamálták függetlenségüket. Japán kitiltotta a keresztényeket (1606) és az európaiakat (1624); nyomban utána ugyanezt tette a chinai birodalom (1616). A spanyol befolyás gyengülésével a benszülött területek fellendültek, a japánok és kínaiak előzönlöttek a filippin szigeteket. Amerikában az angol Drake, nyomában kalózok jelentek meg, Chile lázadásban tört ki (1655), a gyarmati aristokratia pedig ellene szegült a madridi kormány rendeleteinek.²

A portugal
gyarmatok.

180. Az 1580-diki annexio a portugal gyarmatokat is spanyol rendelkezés alá vonta, de Ceylon (1602) és Brazil hollandi kézbe jutott (1658), Ceuta pedig spanyol kézben maradt.

¹ 1672–82 és 1689–98. Meghalt 1698-ban. Frontenac a francia gyarmattörténet kimagasló alakja volt. (Az északamerikai angol telepekkel folytatott háborúiról, Hill, Philipps és Walker canadai expedícióiról v. ö. a germán népek műveltségét és művelődését és a periferikus alakulásokat tárgyaló pontokat).

² Elliot F. G. S.: Chile. South America sorozat I. London 1907. 96. és köv. ll.

HARMADIK FEJEZET.

Hatalmi alakulások a germán államokban.

XI. Hatalmi alakulások a német-római birodalomban.

1648—1715.

181. *Összefoglalás.* — 182. A császári absolutismus kísérletei és akadályai 1438—1648. — 183. Fordulat a császár javára 1648—68. — 184. Összbirodalmi kísérletek 1669—79. — 185. Küzdelem a francia hegemonia ellen I. 1679—99. — 186. II. 1700—15. — 187. A katolikus alakulások természete. — 188. A Wittelsbachok országai. — 189. A protestáns alakulások természete. — 190. A Wettinek és a szász alakulások. — 191. A Pfalz. — 192. A Welfek és országai. — 193. A Hohenzellernek országai 1648 előtt. — 194. A belső átalakulás. — 195. Fordulat a porosz politikában 1648—1685. — 196. Küzdelem a franciák ellen 1685—1700. — 197. A porosz királyság kezdete 1700—15.

Összefog-
lalás.

182. A westphaleni béke a birodalmi rendek diadalát szentesítette a Habsburgok absolut törekvései fölött. E kétszázados, eseményekben és eredményekben gazdag küzdelem (1438—1648) mindvégig az európai fejlődés gerince maradt. Bármily életerős államokat alkottak is a

A császári
absolutismus
kísérletei és
akadályai
1428—1648.

¹ E szerződés fontosabb következményei: délen a függetlennek elismert Schweiz elszakítja a birodalomtól Savoyet, mely Franciaország és Piemonte között szabad verseny tárgya lesz, Milanot, Parmát és Mantovát, a császárok italiai feudumait; Svéd- és Franciaország területszerzései és Brandenburg hirtelen megnövekedése.

franciák, a spanyolok, az angolok és az oroszok, valamennyien egy hatalmas germán massiva körül helyezkedtek el, melynek sorsa ezer év óta érdekelte az emberiséget.

E massiva élén I. Albertus császár megválasztása (1438) óta a Habsburg család állott, mely austriai domíniumaiból egy Habsburg-világbirodalom, egyetemes érvényű autokratia létrehozásán fáradozott. Kellő jogcímet adott erre a Sacrum Romanum Imperium római-frank-német hagyományköre, melynek a renaissance államhatalmi eszméitől eltelt I. Maximilianus császár érvényt szerezni törekedett. Austriai tartományainak vezetését Wienben egyesítette és innen igyekezett megszerezni — házasság útján — a nagy Habsburg-birodalom jövődj országait.¹ Burgundi Marie, az utolsó angevin hercegnő kezével elnyerte Németalföldet (1477), Sforza Bianca kezével megújította elődeinek Milanora emelt igényeit (1493), fia, szép Philipp herceg számára megkérte katolikus Fernando és castiliani Isabella egyetlen gyermekének, Juana infantának kezét (1496), végre kisebbik unokájával, Ferdinand austriai főherceggel elvettette II. Lajos magyar és cseh király leányát (1515). Még megérte, mikor fia (1504) és unokája a spanyol trónra jutottak (1516). Ilyen egyetemes igények támogatása végett szükség volt a birodalmi egység megerősítésére is, melyet a wormszi (1495. Landfriede, Reichskammergericht) és augsburgi (1500. Reichsregiment, Reichskreise) birodalmi gyűlések restauráltak. 1508-ban pápai jóváhagyás nélkül császárrá proclamálta magát.² Az itáliai birodalmi feudumok miatt háborúba

¹ V. ö. az Austria történetét tárgyaló pontokat.

² Unokája, I. Ferdinandus 1556-ban a pápai tiltakozás ellenére is felvette a császári címet. V. Carolus volt az utolsó, ki Romából kérte megerősítését.

keveredett a francia Valoisokkal (1496—1516), melyet unokája, V. Carolus is folytatott (1521—59).¹ A châteaucambrésisi béke (1559) után Franciaország is (1559—89), a német-római birodalom is (1559—1648) a belső politikai kérdéseknek szentelték idejüket.

A belső politikai alakulásokkal párhuzamban haladt a katolikus és Habsburg-érdekek előnyomulása, melyet az evangélikus unio (1608), a cseh felkelés (1609) és IV. Henri gyors beavatkozása (1610) megállított ugyan, de mely Ferdinand stiriai főhercegnek a cseh (1617), magyar királyi (1618) és német császári trónra lépésével (1619) erélyes és elszánt alakulást vett. I. James angol király vejét, V. Fridrich pfalzi választófejedelemet, az evangélikus unio fejét szintén cseh királylyá választották ugyan, de a fehérhegyi csatában (1620. nov.) országait elvesztette, az unio feloszlott (1621), a lindai szerződés utat nyitott Italia felé (1622), Pfalz egy része pedig a választófejedelmi méltósággal együtt a császárbarát Maximilian bajor herceg birtokává lett (1623).

A tengeri entente vezetését IV. Henri halála után a Stuartok vették át, kik a dánokat beavatkozásra birták ugyan (1625—29), de IV. Christiannak a lübecki békében le kellett mondania német igényeiről (1629. jun.).² E békével egy időben I. Charles angol király is búcsút

¹ I. Maximilianus halála után két unokája közül V. Carolus örökölte a spanyol és német-római birodalmakat és Németalföldet öccse, Ferdinand pedig az austriai dominiumot (1522).

² IV. Christian dán király az angol-francia-hollandi ententera támaszkodott, de Richelieu a monzoni szerződésben elejtette szövetségeseit (1626). Wallenstein Holsteinba és Schleswigbe nyomult és a balti kérdés eldöntésében csak Stralsund sikeres védelme állította meg (v. ö. Maresch F. kimerítő tanulmányát: *Die maritime Politik der Habsburger 1525—28. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung I—II. 1880—81*).

mondott a continentalis politikának, hogy helyette húsz éves nagy perének vezetését átvegye. A vezetést most Richelieu vette át,¹ Németalföldet előnyomulásra bírta (Hertogenboesch bevétele 1629), az altmarki lengyel-svéd fegyverszünettel Svédország erejét felszabadította (szept.) és követe útján beavatkozásra bírta (1630 febr.). Mikor a regensburgi birodalmi gyűlésen père Joseph Wallenstein elbocsátását is keresztül vitte, Gustaf Adolphus már a birodalomban volt, melynek Habsburgellenes fejedelmei és népei szabadítóként üdvözölték.

Franciaország szövetségeivel (1631—41) támogatta a svédeket, míg Ferdinánd magyar királynak Elsass felé nyomulása és a prágai béke nyílt hadüzenetre nem kényszerítették (1635). A küzdelem folyamán a szász (1635) és brandenburgi választófejedelmek a császár mellé állottak (1637), ki Baner, Königsmarck, Torstensson és Wrangel svéd, Condé és Turenne francia tábornokok urainak a birodalmi szabadságok védelmének jogát biztosította (westphalemi béke).²

¹ V. ö. a 8). pontot.

² Mikor a császári jogászok ezzel ellentétben a római jogra hivatkoztak, a svéd megbizottak megjegyezték, hogy Tiberius császár kora elmúlt (Zwiedineck-Südenhorst H.: Deutsche Geschichte 1648—1740. I. Stuttgart, 1890. 11. l.) A béke értelmében Franciaország nyerte Metz, Toul és Verdun püspökségeket, Elsass tartományt, Breisach és Philippsburg birodalmi városokat és a cherascoi béke (1631) megerősítést; Svédország Bremen és Verden püspökségeket, Vorpommern tartományt, Rügen és Usedom szigeteket, Stettin és Wismar birodalmi városokat. E területek a francia-svéd ententenak jogot adtak a német-római birodalom ügyeibe való mindenkori beavatkozásra. A birodalomban a bajor Wittelsbachok megtartották az V. választófejedelemséget, Oberpfalzot és Donauwörth birodalmi várost; Brandenburg nyerte Hinterpommern tartományt, Halberstadt és Minden püspökségeket és Magdeburg birodalmi várost; Braunschweig-Lüneburg Osnabrück püspökséget; Cöln visszanyerte Hildes-

Szinte önkéntelenül szemünkbe ötlük, hogy a westphaleni szerződésben említve sincs az austriai ház, melynek birtokszerzéseivel megismerkedtünk. A Habsburgok valóban egyedül álltak az osztozkodó fejedelmek között és hegemoniájuk roncsaival Austriában vonták meg magukat. E romokból a magyarság segítségével egy új világ és egy új nagyhatalom született, az austriai dominiumok és a magyar birodalom personalis uniója folytán létre jött osztrák-magyar monarchia, mely a linzi (1645) és westphaleni szerződések (1648) után Austria fejlődését is hova-tovább kikapcsolta a birodalomból.¹

A birodalomban a fejedelmek uniójáé lett a jövő; nem ugyan a westphaleni szerződésben megjelölt katolikus és protestáns, hanem az egyházi ütköző pontok eltávolítása után létrejött politikai szövetkezéseké. Az első ligát Cöln, Mainz és Trier franciabarát választófejedelmei alkották rajnai birtokaik védelmére (1651. márc.), a másodikat Braunschweig és a svéd király a császár ellen (1652. heilbronni liga). Úgy látszott, hogy Brandenburg e protestáns ellenzék élére fog állani. Pomerania miatt a svédektől hova-tovább elidegenedett ugyan, és hozzájárult IV. Ferdinánd magyar és cseh királynak római

heimot; Mecklenburg Schwerin püspökséget; (Unter) Pfalz a VIII. választófejedelemséget, végül Szászország Lausitzot, de Magdeburgra emelt igényeinek elvesztésével a nyugat felé való terjeszkedésről le kellett mondania (v. ö. Droysen G.: Allgemeiner historischer Handatlas. Bielefeld und Leipzig 1886. 47. l) A birodalmi fejedelmek souverain jogot nyernek (Landeshoheit), az egyházi javadalmak visszatérítése ügyében pedig 1624. újév napja lesz irányadó. Az egyházi javak tömeges saecularisatioja miatt X. Innocentius pápa a Zelo domus Dei bullával (nov.) tiltakozott a végzések ellen, de a császári udvar volt az első, mely e lépést kedvezőtlenül fogadta (Cambridge Modern History IV. Cambridge, 1906. 415. l.)

¹ V. ö. az Austria és a magyar birodalom történetét tárgyaló pontokat.

királylyá választásához (1653) de a római királynak (jul.) és III. Ferdinandus nejének, Eleonora császárnénak megkoronázását (aug.) követő regensburgi birodalmi gyűlésen (1653. jun.—1654. máj.) a protestáns ellenzék élén egy IX. (protestáns) electoratus felállítást indítványozta, hogy a katolikus és protestáns szavatok aránya egyenlő (4—4) legyen.¹ A kérdést végre is compromissum alakjában oldották meg és a három protestáns választófejedelem egy negyedik szavazatot kapott. A római király halála (1654. jul.) ismét nyílt kérdéssé tette az örökösödés ügyét. Brandenburg a heilbronni ligához csatlakozott (brandenburgi-braunschweigi-svéd entente, szept.), a jülich-i birtokait féltő neuburgi herceg pedig az 1651-diki cölni-mainzi-trieri lígát erősítette meg; az óvatos szász választófejedelem nem mert ugyan a protestáns ellenzék élére állani, de a bajor választófejedelem a gazdátlan római koronára táplált reményeivel új rivalisként jelent meg a látóhatáron.

Fordulat a
császár
javára
1648—68.

183. Karl pfalz-zweibrückeni hercegnek és a Wasa család leányágának a svéd trónra lépése (1654) a lengyelországi Wasák tiltakozását, Hedvig Eleonora gottorpi hercegnővel kötött házassága pedig a dánok féltékenységet vonta maga után. X. Karl a brandenburgi választófejedelemmel és Mazarinnal folytatott tárgyalások után habozás nélkül hadat izent Jan Casimier lengyel királynak (1655. jun.), ki trónját veszelve Ausztriába menekült és a császár segélyéhez folyamodott.

III. Ferdinandus egész figyelmét a császári trón öröklésének ügye kötötte le. Maga is öreg ember volt, egyetlen gyermeke, Leopoldus római király (1656. jun. óta) alig 17 éves beteges ifjú. Mikor Mazarin német-

¹ Az indítványt Waldeck Georg Friedrich gróf brandenburgi államminister tette meg.

alföldi szövetségesei is a svédek mellett nyilatkoztak (1656. jan. königsbergi I. svéd-porosz, febr. francia-porosz, jun. marienburgi II. svéd-porosz, szept. svéd-hollandi, nov. labiaui III. svéd-porosz és dec. svéd-erdélyi szövetségek), még kevesebb kedve volt egy európai háború felidezéséhez. 1655-ben meg is tagadta Jan Casimier király kérelmét. Lisola stockholmi császári követ éles eszének, éberségének és sürgetésének volt köszönhető a fordulat, mely a Habsburgok előtt egy új politika perspektíváit nyitotta meg. Lisola már 1656 nyarán megjósolta, hogy X. Karl svéd királynak, a 30 éves háború svéd tábornokának egyenes célja Lengyelország megszerzése és a császár elszigetelése, Franciaország és Brandenburg segítségével. A francia-svéd-porosz előnyomulás ellenszeréül Brandenburg lekapcsolását és Lengyelország támogatását, egy osztrák-lengyel-porosz szövetség létrehozását és a svédek fegyveres kiszorítását ajánlotta.¹ E jelentés szellemében jött létre az osztrák-lengyel entente (dec.).

Lisola a hadjárat egész ideje alatt állandó kísérője volt a svéd hadseregnek. Maga köré gyűjtötte a poroszkatolikusokat, kik választófejedelmük politikáját helytelenítették;² Königsbergben és Berlinben osztrák pártokat szervezett; egy félelmes viadalban megtörte d'Avagour francia követ befolyását és Wienbe sietett, hogy az új császárnak és környezetének tanácsot adjon.

A Habsburgok legválságosabb napjaiban meghalt III. Ferdinandus (1657. ápr.). Leopoldus aggodalmas és erélytelen ifju, szövetségese hontalan király volt; brandenburgi alattvalója ellenségeinek szövetségese; a svédek

¹ 1656 jun. Archiv für oesterreichische Geschichte LXX. 1887. 170. és köv. 11

² U. ott 201. l.

Krakowieban állottak; az erdélyi fejedelem átkelt a Kárpátokon; császárrá választása még bizonytalan reményt táplált a wieni politikusokban. Most Lisola Francisco, az egyetlen ember, ki a kavarodásban nem vesztette el a helyes megoldás fonalát, vette kezébe az austriai ház sorsát. Hosszú enlékiratban, melyet fiatal ura elé terjesztett, a kor egyik legfontosabb államiratában,¹ rögtöni hadizenetet, osztrák-lengyel és osztrák-dán szövetségeket javasolt. Még fontosabb volt, hogy e javaslatok valóra váltak és tényleg fordulatot adtak az európai politikának. Az osztrák-lengyel szövetség megerősítését (máj.) és a dán hadizenetet (jun.) nyomon követte a svéd és erdélyi hadseregek elszakadása (jun.), egy osztrák hadtestnek Lengyelországba nyomulása (jul.), a dán-lengyel (jul.), lengyel-porosz (wehlai szerződés, szept.) és dán-porosz szövetségek megkötése (okt.). A wieni udvar az oroszokat és kozákokat is szövetségébe vonta,² Lisola pedig Königsbergbe sietve, kierőszakolta a francia követ elutazását (aug.) és az osztrák-porosz szövetség megkötését (1658. jan.).³ Úgy véljük, e harcban csakugyan Mazarin és Lisola, a kor legnagyobb diplomatai állottak szemben egymással;⁴ a diadal az utóbbié lett.

Leopoldus római király hetek óta türelmetlenül várta, hogy császárrá választása végett Prágából Frankfurtba indulhasson. Itt értesült a roeskildei dán-svéd békéről és itt ratificálta az osztrák-lengyel szövetséget (márc.). Mazarin azonban egy utolsó erőfeszítéssel megcsonkította a császár diadalát. Jan Casimier király francia neje újjászervezte a lengyelországi pártot és lehetetlenné tette

¹ U. ott 242—60. l.

² V. ö. a magyar birodalmat tárgyaló pontokat.

³ Archiv für oest. Gesch. LXX. 1887. 341. és köv. II.

⁴ Cambridge Modern History IV. Cambridge 1906. 429. l.

Lisola működését; a brandeburgi választófejedelem XIV. Louisval kezdett tárgyalást, mi a császárválasztás (jul.) egyhangú és a koronázás ünnepélyes voltát (aug.) a választási capitulatiók kiterjesztésével és a Rheinbund létrehozásával lerontotta.¹ A liga vezérei a francia és svéd királyok voltak, tagjai Braunschweig, Cöln, Hassen, Mainz, Neuburg és Trier fejedelmei, célja a francia befolyás biztosítása, eszköze egy önálló, császárellenes hadsereg. Valójában azonban csak a franciák hátvéde volt, hogy lehetővé tegye a spanyol korona megszerzését.

E hátvédet a svéd haderő felszabadítása és a Rheinbund kiterjesztése volt hivatva megerősíteni.

Svédországot az osztrák-porosz-lengyel entente északra szorította. Friedrich Wilhelm brandenburgi választófejedelem most egy kombinált hadsereg élén a dánok segítségére Holsteinba nyomult,² de a tengeri entente még egyszer gátat vetett a Habsburgok előnyomulásának. Mazarin csapatokat küldött a Rajna felé, Ruyter és Montagu admirálisok pedig a balti vizeken egyesültek. Az olivai békében (1660. ápr.) Jan Casimier elvesztette svédországi trónigényeit, Svédország Pommerania, Mecklenburg, Schleswig és Holstein birtokába jutott, Brandenburg pedig souverain jogot nyert porosz birtokaira.

A Rheinbund kiterjesztése szintén Mazarin érdeke volt, de a regensburgi gyűlést a török veszedelem foglalkoztatta. A pápa már 1661. februárban fegyverre szólította a keresztény, a császár a birodalmi fejedelmeket, kiknek contingensei Leopold badeni őrgróf vezérlete alatt a harctérre siettek. A Rheinbund csapatait, élükön Hohen-

¹ V. ö. Joachim: Die Entwicklung des Rheinbundes 1658. Leipzig 1886.

² A császári contingens élén Montecuccoli Raimondo gróf állott.

lohe Wolfgang birodalmi gróffal, a horvát bán támogatására, a franciákat Montecuccoli megerősítésére vezényelték; valamennyien résztvettek a szentgotthardi ütközetben, mely az austriai dominiumot megmentette ugyan, de Magyarországot a megvert török lábaihoz dobta (vasvári béke, 1664. aug.). Ez incidens után Brandenburg a Rheinbundba lépett (1665. nov.),¹ de a franciáknak Németalföldre vonulása véget vetett a megosztás politikájának. Lisola éppen Bruxellesben tartózkodott és a Bourbon ház praetensiói ellen ismét az egyesülést ajánlotta ellenszerül.² Ez egyesülést a Triple alliance (angol-hollandi-svéd szövetség, 1668. jan.) pótolta,³ az aacheni béke (1668. máj.) pedig véget vetett a Rheinbundnak (aug.) Ezzel a császár szabad kezét nyert a birodalomban.

Összbirodalmi
törekvések
1669—79.

184. Az aacheni béke után a császári politika vezérelése a franciabarát Auersperg herceg kezéből Lobkowitz kezébe került, ki Lisola szellemében egy hasonlóan erős foederatióban kereste a francia praetensiók ellenszerét. E foederatio alapja az austriai dominium, célja a Habsburg országoknak a Bourbonok mintájára és szellemében való egyesítése, eszköze a Bourbonok fegyvere, a vér és a vas. Kétszáz évvel utóbb így egyesítette Bismarck a német birodalmat a Hohenzollernek alatt, de a XVII. század Bismarckja előtt a hatalma delén álló Franciaország állott és a Richelieu munkáiból vett kormányzati elvek nem tették egységes birodalommá a Habsburg országokat. A magyarországi Wesselényi mozgalom francia összeköttetéseit csak az alkalmoszerűség-

¹ A szász választófejedelem már 1664. ápr. szövetkezett XIV. Louisval (Revue historique LXV. 1897. 20—21. l.)

² Londoni tárgyalásai egy franciaellenes coalitio érdekében nem jártak sikerrel (1667).

³ Nem sokkal utóbb alakult a Rajna védelmére a leimburgi coalitio (Lorraine, Mainz és Trier, okt.)

gel menthetjük ugyan, de a francia-magyar kapcsolatok gyengítésére más út is nyílt volna egy ázsziainál kegyetlenebb invasiónál: a királyhű elemek támogatása a királyi esküvel szentesített alkotmány védelmében. Mily kicsinnyé lett ez a korai Bismack, mikor politikájának kezdő lépéseit kellett megtenni s mennyivel egyenesebb volt Lisola, ki mélyen járó lelkével messze túlszárnyalta ura ministereit.

Az austriai dominium az utolsó tiroli herceg lemondása (1665) óta ismét egy kézben egyesült. Bár egy IX. — császárbarát-electoratusnak és Liebniz császárbarát birodalmi uniójának terve nem sikerült (1670);¹ bár a bajor választófejedelem XIV. Louisval szövetségzett,² Cöln pedig a francia csapatok országútjának ajánlkozott, az osztrák-porosz entente (1672. jun.) lassan Pfalzzal, Braunschweiggal, Cölnnel és Mainzzal (1674) egy hatalmas nemzeti unióvá bővült. A svéd invasio visszaverése (Fehrbellin, 1675. jun., Rügen, Stettin és Stralsund megvétele 1677—78) végre új fordulatot adott a háborúnak, melynek befejező szerződésai azonban sem a császár sem Brandenburg igényeit ki nem elégítették. A választófejedelem úgy vélte, a méltánytalanság oka Wienben rejlik. Elszakadása ismét lehetetlenné tette a császári

¹ Később a római Curia ajánlotta egy 412 tagú birodalmi javagrend szervezését (1680. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung XI. 1890. 93—96 l.)

² 1670. febr. követte ezt az osztrák-francia semlegességszerződés (1671. nov.), melynek erejét azonban csakhamar lerontotta az osztrák-hollandi entente (1672. dec.). E szerződésekkel közel egy idejű a sassenbergi coalitio (a császár és Münster püspöke, 1671. jul.), melyhez a szász választófejedelem is csatlakozott, és a széleskörű tárgyalás, mely a birodalom fejedelmeit a császárhoz közelebb hozta. A tárgyalások hátterében még mindig Lisola áll (La France démasquée. 1670. Eclaircissements sur les affaires de Lorraine. Cöln 1671 és La politique désintéressée. Cöln 1671).

politikusoktól tervezett monarchikus alkotmányrevisiót, féltékenysége pedig utat nyitott a francia előnyomulásnak.

Küzdelem a francia hegemonia ellen I. 1679—99.

185. Ez előnyomulás — a reunio mozgalom, — a nijmegeni szerződés (1678) előnyeit akarta értékesíteni, de Strassburg váratlan megvétele (1681. szept.) a franciaellenes német közvélemény megszilárdulását (laxenburgi liga 1682. jun., osztrák-bajor szövetség 1683. jan.), a birodalmi hagsereg újjászervezését (1681. birodalmi kerületenkint 40,000 ember, és egy franciaellenes coalitio létrejöttét (osztrák-hollandi közeledés) eredményezte.¹ A küzdelem sikerét azonban kétségessé tette a francia hegemonia félelmétől sugalmazott francia-entente (1679. okt. és 1681. jan.), mely Dánia csatlakozásával egy újabb hármasszövetséggé bővült (1682. jan. dán-porosz, 1683. ápr. francia-dán-porosz szövetség). A helyzetet még kritikusabbá tették az 1681, 1682 és 1683. török hájáratok, melyek végveszélylyel fenyegették a Habsburgok országait. XIV. Louis most a reuniók elismerése fejében fegyverszünetet ajánlott, melyet a királyhű magyarok, a császárhű bajorok és szászok és a császárbárát lengyelek fegyvereitől megmentett (Wien felmentése, szept.), de a francia előnyomulástól (1684. jun. Luxemburg, jul. Trier megszállása) szorongatott császár végre is kénytelen volt elfogadni (regensburgi fegyverszünet, aug.)

Az 1648, 1658 és 1684. szerződések egy erőteljes és kiméretlen francia hegemonia fátyolát lebbentették meg az európai nemzetek előtt, melyeknek komolyan

¹ A mozgalom élén Waldeck Friedrich Georg herceg, Maas-tricht kormányzója és Lisola eszméinek egyik örököse állott. Waldeck (1620—92) előbb brandenburgi (1651—58), azután svéd szolgálatban szerzett érdemeket (1658—59), 1664-ben Szentgotthardnál vezényelt, végre 1672-ben hollandi szolgálatba lépett. Katonai érdemeiért birodalmi marsallá (1681), a laxenburgi liga szervezéseért birodalmi herceggé lett (1682).

kellett gondolkodniok függetlenségük biztosítékairól. A helyzet nem; sokban különbözött az 1585-diktől és a megoldás az 1588-diktől. Akkor II. Felipe egész erejével a tengeri ententera feküdt és az austriai ágat oldalvéddé tette; most XIV. Louis a Rajna egész vonalára, Baseltől Amsterdamig, igényt emelt és oldalvédekül Angliát, Dániát és Brandenburgot szerezte meg. Nagy armadáját azonban a hugenották leverése kötötte le, mi protestáns szövetségeseit egy csapással elidegenítette. Így Brandenburgnak az európai coalitíóba lépése (1685. aug. porosz-hollandi szövetség, nov. potsdami manifestum a hugenották védelmére, 1686. jan. és márc. osztrák-porosz szövetség, febr. porosz-svéd szövetség, jul. augsburgi osztrák-spanyol-svéd-bajor-szász coalitio), a Stuartok bukása és az angol-hollandi tengeri entente létrejötte (1688. dec.) nyitotta meg a tiz éves háborút, mely a francia és német nemzetet egymás ellen állította.

Az osztrák-hollandi entente, melyet Waldeck gróf hosszú fáradsággal ismét létre hozott hozott (1682), utolsó sóhajtása volt a haldokló Friedrich Wilhelmnek is („London und Amsterdam“) és Brandenburg a tengeri hatalmakkal és az osztrák-lengyel szövetséggel a birodalmi ellenállás oldalvédévé lett. A küzdelmet a pfalzi örökösödés vitája nyitotta meg. A simmerni ág kihalása után e választófejedelemséget az ifjabb, neuburgi ág örökölte, míg XIV. Louis az utolsó simmerni herceg nővérének férje érdekében habozás nélkül fegyvert fogott, Pfalzot megszállotta (szept.—okt.) és elpusztította (1689). A birodalmi actió az osztrák-hollandi entente megkötésére (máj.), Mainz (szept.) és Bonn megvételére (okt.) szorítkozott,¹

¹ A Rajna felső folyása mellett a bajorok, középen a szászok és Caprara császári csapatai vettek állást, Westphalent a poroszok egészen megtisztították a franciáktól.

az események további színtere pedig Hollandia és Anglia lett (Fleurus, La Hogue, Steenkerke). 1693-ban a fővezényletet Ludwig Wilhelm badeni őrgróf vette át, de Heidelberg második feldulása (máj.) után ő is védelemre szorítkozott. A háborút befejező ryswyki békében (1697) a franciák elejtették jelöltjüket a cölni érseki székre, és a Stuartokat, Lorrainet előzőtt hercegének adták, de Elsasszt megtartották.

E fejlemények ismét előtérba helyezték a császárságot, melynek európai helyzetét Joseph austriai főhercegnek római királylyá választása (1690. jan.) megerősítette ugyan, de a IX. (hannoveri) electoratus (1692. márc.) és a porosz királyság felállítása (1700. nov.) új hatalmakat szervezett a birodalomban, a karlócai béke (1699) pedig egy új alakulás alapjait rakta le a birodalom határain kívül.¹

II. 1700—15. 186. Ezzel a német-római birodalom utolsó átalakulásához értünk. A császár kielégítette a dynastikus igényeket (Hohenzollernek, Welfek és Wettinek), de megfélemezett a Wittelsbachokról, kik a grand dessein második kiadásában a francia előnyomulás eszközei lettek; Cöln és Pfalz mint az új rajnai szövetség vezérei, a bajor választók mint a Bourbonok császárjelöltjei. Ilyen alapon jöttek létre az 1670, 1673 és 1701. francia-bajor szövetségek és ezt a hivatást teljesítette II. Max Emanuel választófejedelem, ki Ulm megszállása (1702. szept.) után Tirolba nyomult (1703), de Villars haderejét Wien felé segítve teljes vereséget szenvedett (Höchstädt, 1704. aug.) A választó a birodalmi átok elől (1706. ápr.) Francia-

¹ V. Charles lorrainei hercegnek állítólagos végrendelete, melyet Pozsonyban Leopoldus császár kezébe adott, a török békét és a francia háborút, Magyarországot X. választó választófejedelemségnek ajánlotta. Az egész különben francia koholmánynak bizonyult.

országba menekült és ott maradt, míg a rastatti békében megcsonkított országait vissza nem kapta (1714).

A császári hatalom még egyszer fényben tündökölt. A Habsburgok megszerezték spanyol Németalföldet és Lombardiát; egymás után és ellenmondás nélkül léptek a császári trónra (I. Josephus 1705, VI. Carolus 1711), melynek örökös jogát a *pragmatica sanctio* volt hivatva megerősíteni (1713), közelebbi megfigyelés azonban sejteti velünk a jövő kódétól takart fordulatot. A Habsburg-hatalom alapja még mindig, sőt még inkább az austriai dominium, melylyel Lombardia és Németalföld össze nem függő területek, a birodalmi hegemonia pedig a szorosabb értelemben vett német területekre költözik, hol két más családnak velök született igényei várják. A Hohenzollerneket és a Wittelsbachokat értem.

187. A német-római birodalom királyságok, fejedelemségek, hercegségek, őrgrófságok, grófságok és szabad városok halmaza volt, melyek egyházi és dynastikus összetartozás szerint külön csoportokat alkottak. A westphaleni szerződés ez alakulásoknak *souverain* jogot biztosított (*Landeshoheit*), mely viszont a hatalmasabb családoknak lehetővé tette a küzdelmet a birodalmi hegemonia elnyerése végett.¹

A birodalmi alakulások eloszlása.

E csoportok a választófejedelemségek szerint katólikus (*Corpus Catholicorum*: Cöln, Mainz, Trier, Bajorország) és protestáns területeket (*Corpus Evangelicorum*: a pfalzi, brandenburgi, szász választófejedelmek) alkottak, családok szerint pedig a Habsburgok, a Hohenzollernek, a Welfek, Wettinek és a Wittelsbachok körül tömörültek.

¹ E területek neveit illetőleg v. ö. a germán népek műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat.

A katolikus
alakulások
természete.

188. A katolikus alakulások fontosabbjai az egyházi fejedelemségek Cöln,¹ Mainz² és Trier,³ a világiak közül a Wittelsbach-bajor alakulás, melyhez a tulajdonképeni bajor területek, Augsburg, Bamberg, Freising és Regensburg püspökségek, a Fugger-birtokok, Lindau és Ulm szabad birodalmi városok kivételével és a Wittelsbachok szerzeményei, Pfalz (1559—1803)⁴ és Cöln (1583—1761) tartoztak.

¹ Cöln érsekei és választófejedelmei 1583—1761: Wittelsbach Ernest (1583—1612), Ferdinand (1612—50), Heinrich (1650—88) és Joseph Clemens (1688—1723) voltak, kik birtokaikat Hildesheim, Liège és Münster püspökségekkel hatalmas országgá, a német katolicizmus végvárává fejlesztették. A francia szerződések (1669 és 1701. febr.; 1688—1701. diplomáciai szakítás) viszont félelmes fegyverré tették a Habsburgok praetensiói ellen. Mikor a császár a hiú és költsékes Joseph Clemenstől sanyargatott polgárság érdekében szót emelt, az XIV. Louistól kért segítséget. Országá osztrák és porosz kezekbe került, magának Franciaországba kellett menekülnie (1703), hol a birodalmi átok kihirdetése (1706. máj.) után pappá szentelték, de csak a rastatti béke után térhetett vissza országába (1717).

² Mainz is kiváló szerepet vitt a német-francia küzdelemben. Franciabarát választófejedelme, Schönborn Johann Philipp (élt 1605—73, uralkodott 1647—73; később követte őt rokona, Schönborn Lotthar, élt 1655—1729, uralkodott 1695—1729, 1701. birodalmi grófi rangra emelték) Erfurt birodalmi várossal növelte országá területét (1667), de a franciabarát Mainzot császári csapatok szállották meg (1689. szept.).

³ Trier szintén a franciák szövetségében állott, de a reunio mozgalom idején a császárral szövetségzett. Elért a franciák 1684—97 megszállva tartották. Utolsó érseke a lorrainei hercegi családból származott herceg volt, Charles Joseph olmützi püspök (1711—15).

⁴ Pfalzban a Wittelsbachoknak simmerni protestáns (1559—1685) és neuburgi katolikus ágai uralkodtak (1685—1803). A simmerni ágból származó IV. Friedrich (1583—1610) a protestáns unio atyja (1608) és IV. Henri francia király szövetségese, fia V. Friedrich (1610—22) az unio feje volt, ki I. James angol király leányának, Elizabeth hercegnőnek kezével erősítette meg vezető szerepét (1613). Apósa tanácsára elfogadta cseh királyi koronát

A bajor hercegséget I. Maximilian (1597—1651) a birodalom első hatalmává tette. Mint atyja (V, Wilhelm herceg 1579—97; anyja Renée lorrainei hercegnő volt), ő is az ellenreformatio híve, a jezsuiták ingolstadti egyetemén Ferdinand stiriai főherceg, a későbbi II. Ferdian-dus császár barátja volt. Szereplését a protestáns Donau-wörth birodalmi város megszállásával kezdte meg (1607. dec.), az unio ellensúlyozására pedig megalkotta a birodalmi katolikus ligát (1610—17). A protestáns Wittelsbachok (V. Friedrich pfalzi választófejedelem) előnyomulása után a császárral szövetkezve (1619f. okt.) Tilly császári tábornokkal együtt Csehországot (1620. nov. fehérhegyi csata) és Pfalzot (1620—22) a protestánsoktól megtisztította. Jutalmul a pfalzi választófejedelemséget (1623) és Oberpfalzot nyerte (1628), de az austriai hegemoniától tartva hirtelen fordulattal a regensburgi birodalmi gyűlésen keresztül vitte Wallenstein elbocsátását (1630), XIII. Louisval pedig szövetséget kötött (1631. máj.) A svéd előnyomulás és München megvétele (1632. máj.) ismét a császári, fiának, Ferdinand Marie hercegnek (1651—79) savoiai házassága (1651) a francia befolyásnak nyitott utat, míg a westphaleni béke a souverai-

(1619), mi bukását vonta maga után. Gustaf Adolphus előnyomulása új reménnyel töltötte el, de a hódítóval együtt érte a halál. Bukása után Pfalzot ketté szakították; Oberpfalzot a választói méltósággal együtt a Wittelsbachok müncheni ága örökölte (1623. febr.) míg a többi részt V. Friedr.ch fia a VIII. electoratussal együtt a westphaleni békében visszapta (1648). X. Karl Ludwig uralkodását (1648—80) szigorú semlegesség, a sokat szenvedett ország sebeitnek gyógyítása jellemezte, de fia, XI. Karl (1080—85) alatt az ország a reunio érdekkörébe esvén, a francia barbarismus áldozatává, a neuburgi ág trónralépésekor pedig francia tartománnyá lett (pfalzi örökösödési háború); hercege, Philipp Wilhelm (1685—90) Wienbe menekült. Fia Johann Wilhelm (1690—1716), az ellenreformatio híve, csak 1705. nov. engedte meg a vallásszabadságot.

nitas jogával (Landeshoheit) ajándékozta meg (1648). A választófejedelem a császári koronát elutasította ugyan (1658), de neje ösztönzésére másodsor (1670. febr.) és harmadszor (1673) is szövetséget kötött a Bourbonokkal, melyet csak rövid időre szakított meg II. Max Emanuelnak (1679—1726) osztrákbarát politikája (1683—1701). E fordulatok egy Wittelsbach-hegemonia útját egyengették, melynek éle a Habsburgok ellen irányult. A törekvés mestere viszont XIV. Louis volt, ki Cöln (1669), Pfalzot (1671. házassági szerződés) és Münchent (1670. febr. és 1673) gondosan magához fűzte. Mikor München a francia ententétől elszakadt (1683. jan. osztrák-bajor szövetség), Pfalz pedig a neuburgi ág kezébe került (1685), habozás nélkül hadat izent a Habsburgoknak (1688), kik a Wittelsbachokat a császár leányának, Marie Antoinette austriai főhercegnőnek kezével akarták magukhoz vonni (1685). A fejedelemné egyetlen fia, Joseph Ferdinand (1692—99) lett a spanyol trón örökösévé (1698—99), férje a spanyol Németalföld helytartójává (1691—1701); az ő (1692) és a herceg halála (1699) után férje a németalföldi örökös helytartóságra törekedett, eszközül pedig a francia szövetséget választotta. Valóban hiba volt, hogy a magyarországi hadjárat alatt hozott áldozataiért semmi jutalmat nem kapott¹ és kevésbé csodálkozhatunk azon, hogy a porosz királyság felállítása (1700. nov.) a Bourbonok karjaiba űzte (1701. márc.).² A porosz és angol-hollandi csapatokkal erősö-

¹ II. Max Emmanuel és Ferdinand Marie hercegek, Degenfeld Hannibal maréchal kitüntek a törökök, Christian Ernest bayreuthi örgróf (1644—1712) a franciák ellen.

² „... soustraire tout l' empire de la domination despotique, dont l' empereur le menace, . . . pour entrer en guerre et attaquer l' empereur et tous ceux qui sont de son partie“ (a választófejedelem emlékirata XIV. Louishoz, 1702. Archiv für oesterreichische Geschichte XLIV. 1871. 297—98. l.).

dött hadseregtől teljes vereséget szenvedett (Höchstädt és Blenheim, 1704. aug.), a birodalmi átok (1706. ápr.) következtében országait veszítette, a rastatti béke után szegényen és összetört reményekkel tért haza (1715). Keserű tapasztalatai óvatossá tették és élete végén maga is VI. Carolus császárhoz közeledett.

A többi katolikus területek közül Baden-Baden érdemel említést, melynek őrgrófjai (Wilhelm 1600—77, Ludwig Wilhelm 1677—1707 és Ludwig Georg 1707—61) mindig a császár hívei voltak.¹ Wilhelm Tilly wimpffeni győzelem után a protestáns Baden-Durlachot is megszerzte (1622), de a svédek és franciák sikerei és a westphaleni béke visszaadták előbbi urainak (1648). Az országot unokája, Ludwig Wilhelm örökölte, ki atyja fivéreivel (Leopold varasdi tábornok és Hermann hadvezér) együtt a magyar csatatereken szerzett érdemeket.

189. A protestáns alakulások a birodalom nagyobb felét foglalták el. Választófejedelmek királyságokra (Lengyel, porosz és angol koronák), hercegeik és grófjaik választófejedelemségekre törekedtek. A bajor-frank területek fölött Baden-Durlach, Hessen és Württemberg voltak az első protestáns területek. Az elsőt súlyos csapások látogatták. 1648-ig a Bourbonok szövetségében a Habsburgok ellen, 1688-tól ez utóbbiaktól lanyhán támogatva a Bourbonok ellen kellett harcolnia (V. Friedrich 1692—59, VI. Friedrich 1659—77 és Friedrich Magnus 1677—1709). E harcokban az ország teljesen elpusztult. Hessen 1567 óta két területből a református Hessen-Cassel és a lutheranus Hessen-Darmstadt hercegségek-

A protestáns alakulások természete.

¹ Badeni Friedrich (1617—77) a franciák ellen harcolt; Hermann Wilhelm (1628—91) a wieni Hofkriegsrath elnöke volt (1682), azután magyarországi fővezér; Ludwig Wilhelm (1655—1707), Hermann öccse, a leghíresebb hadvezérek egyike.

ből állott. Mindkettő résztvett a francia hegemonia elleni küzdelemben. E sorsban osztozott Württemberg hercegség is¹ és valamennyi udvar megegyezett a francia szokások majmolásában. Északon Holstein birodalmi grófság, Mecklenburg, Oldenburg és Schleswig birodalmi hercegségek kerültek el. Mecklenburgot Wallenstein hadjárata teljesen tönkretette (1627—31); a güstrowi ág kihalt (1695), Schwerin hercege, I. Christian Ludwig (1658—92) francia zsoldban, országától távol, üldözve és rettegésben töltötte életét. Porosz és svéd szomszédai egy századon át dúlták e területeket. Oldenburgot utolsó grófja, Anthon Günther (1603—67) 1649-ben a dán Oldenburgokra hagyta, kik 1667-ben kormányzóssággá alakították. Schleswig és Holstein 1460 óta szintén unióban volt Dániával.

A Wettinek
és a szász
alakulások.

190. A protestáns közvéleményt a XVI. század folyamán a szász választófejedelmek irányították, de I. és II. Christian gyenge kormányait (1586—1611), a katolikus és császári befolyás visszavoulásra kényszerítette. Helyét a tengeri hatalmak foglalták el, Szászország pedig megelégedett az óvatos, alkalomszerű politikával. A calvinismus (Pfalz és a Wasák) előnyomulásáért nem tudott lekesedni és csak kényszerűségből kötötte meg a szász-svéd szövetséget (1631. máj.), de Gustaf Adolphus és Wallenstein halála után a prágai békében kiegyezett a Habsburgokkal (1635. máj.). A calvinista érdek feladásáért Magdeburgot nyerte, 1653-ban pedig a protestáns választófejedelmek elnöke lett. I. Johann Georg (1611—56) országát részekre osztotta (1640); II., III. és IV. Johann Georg (1656—94) a császár hivei voltak (cinnai

¹ Hercegei közül különösen kitűntek: Ferdinand Wilhelm (1659—1701), ki Dániától Ukraináig minden csatatéren megfordult és Karl Alexander (1684—1737) szerbiai helytartó (1718).

osztrák-szász egyezmény, 1667. szept.);¹ I. Friedrich August (1644—1733)² katolikussá és lengyel királylyá lett (1699), mi országának visszaesését vonta maga után.

191. A protestánsok vezetését az 1608-diki unióban a Wittelsbachok pfalzi ága, V. Friedrich, Louise orániai hercegnő fia és Stuart Elizabeth angol hercegnő férje vette át, de a fehérhegyi csatában elvesztett országait csak 1648-ban nyerte vissza. Unokájában kihalt a pfalzi ág³ és helyette a katolikus neuburgi ág lépett a trónra.⁴

Pfalz.

192. A braunschweig-hannoveri dinastiát I. Ernest herceg (1497—1546) alapította. Első fia, Heinrich Braunschweigot örökölte, ennek fia, August felvette a Braunschweig-Wolfenbüttel hercege nevet (I. Ernest), unokája pedig megszerezte Braunschweig városát (1671); I. Ernest második fia, Wilhelm Calenberg, Celle és Lüneburg tartományokat nyerte, unokái közül a calenbergi ág emelkedett jelentőségre. Georg calenbergi herceg (1582—1641) fia, I. Ernest August (1629—89), az uralkodó Georg Wilhelm lüneburgi herceg öccse egyházi pályára készült, 1658-ban nőül vette Wittelsbach Sophie pfalzi hercegnőt, I. James angol király unokáját.⁵ Mint Osnabrück püspöke (1661—79) a császári párt hive volt (1674. dec. a coaliti-

A Welfek és országaik.

¹ II. Johann Georg egy időben maga is XIV. Louis felé hajlott, fia 1691. magyarországi fővezér volt.

² „Chargeable and useless friend“ (Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforsung VIII 1887. 313. l.), „plutot inquiet qu' ambitieux“, mondta róla Bonac (Revue d'histoire diplomatique III. 1889. 106. l.).

³ V. ö. a Függelék genealogiai tábláit.

⁴ V. ö. a 188. pontot.

⁵ Az új pár Hannoverben telepedett meg és ott született Georg Ludwig herceg, a későbbi I. George angol király (1660). Ernest August herceget 1661-ben Osnabrück püspökévé választották, mire 1662-ben oda költözött.

tióhoz csatlakozott), mi a franciák és svédek támadását vonta maga után. Fivérével, Georg Wilhelm lüneburgi herceggel azonban sikerült megverniök Créqui francia tábornokot (1675. aug.), mire a svédek is visszavonultak. Hannoverhez, mely 1658 óta birtokában volt, 1679-ben Calenberget is megszerezte és ismét Hannoverbe költözve (1680) Calenberg és Hannover hercegségeket az elsőszülöttségi jog alkalmazásával egységes állammá tette (1682). A francia támadás idején elsőnek sietett a birodalom védelmére (hannoveri-porosz-szász szövetség, 1688. okt.) minek jutalmául a IX. (hannoveri) electoratust nyerte (1692. márc.), melyet a katolikus választók ellen a szász (jul.) és porosz szövetségekkel erősített meg (dec.). Fia és utóda, az elsőszülött Georg Ludwig (1660—1727) kora fiatalságától kezdve megfordult az európai (magyar és francia) csatatereken, családi életét azonban viszály dúlta fel.¹ A porosz királylyal kötött foedus perpetuum (1700) és leányának házassága (1706) kellő hátvédett adott angol trónigényeinek érvényesítéséhez. A fejedelem már 1680-ban megfordult Stuart rokonainál, III. William angol király pedig Celleben (1698). Gloucester herceg trónörökös halála (1700) után a parlament is megszavazta a hannoveri successiót (1701). Ettől kezdve a választófejedelem magáévá tette III. William politikáját; az angol-hollandi entente vezérével, Marlborough herceggel együtt küzdött a franciák ellen (1707—9. mint fővezér), a herceget bizalmába vonta és az ő útján összeköttetést tartott fenn a whigekkel; a toryktól fölött tartózkodott. Anyja, a successio-törvény megalkotója már nem érte meg törekvéseinek teljes diadalát.

¹ Neje, Sophie Dorothea hercegnő, a braunschweig-cellei ág utolsó sarja, Königsmark Philip svéd gróffal folytatott szerelmi viszonya miatt fogságba került.

193. A Hohenzollern országok alapja a branden- A Hohenzol-
burgi választófejedelemség (1415—1700) volt, mely később lerneк orszá-
Brandenburg és Havelberg püspökségekkel (1598), Cleve gai 1648 előtt.
és Mark őrgrófságokkal növekedett (1614). A család ágai
Poroszországban (1511—1618), Bayreuthban (1769-ig) és
Ansbachban (1806-ig) külön kormányt vittek, de a XVII.
század folyamán érdekeiket hova-tovább összeegyeztették.
Az activ calvinismus térfoglalása és az 1618-diki unio
korszakalkotó események a Hohenzollern országok törté-
netében. A választófejedelmek a Memeltől a Rajnáig
uralkodtak, a megszakító hatalmak (Lengyelország és
Hannover) távozása pedig természetszerűen maga után
vonta Németország északi területeinek egyesítését (1772
és 1866).

194. Brandenburg választófejedelme, Cleve és Porosz-
ország hercege az alig 28 éves Friedrich Wilhelm,¹ a
választófejedelmek ágának egyetlen világi férfi tagja² a
westphaleni szerződésben Hátsó-Pomeránia tartomány-
nyal, Halberstadt és Minden püspökségekkel növelte
országait, melyek most az Elbától a Keleti tengerig egy
tagban terültek el, s melyekből egy félszázad kitartó
munkájával a hatalmas porosz államot sikerült megalkotnia
(1640—88). Ez állam 1648 óta Brandenburg, Cleve,
Pomerania és a porosz tartományokból állott, melyeket

A belső
átalakulás

¹ „Non sublime ingenium, nec inferioris ordinis, vagum tamen
ac nutans, nec satis tenax propositi, facile aulicorum artibus patens,
magna spirans, nihil modice appetens“, mondta róla Lisola (Archiv
für oesterreichische Geschichte LXX. 1887. 225. l.), „pas un esprit
assez fort pour gouverner par lui-même“, jegyezte meg Danckelmann
(Revue historique LXXVIII. 1902. 84. l.). Friedrich Wilhelm a
leideni egyetemen és az oraniai hercegek udvarában nyerte nevelését.

² Atyjának nagybátyja, Christian Wilhelm Halberstadt katho-
likus püspöke (1587—1665) még életben volt. Friedrich Wilhelm
neje Louise Henriette oraniai hercegnő volt (1646); fia Wilhelm
Heinrich trónörökös 1648-ban született.

helytartók és tartománygyűlések vezettek. A foederatív kormányt a titkos államtanács képviselte, melynek első ministerei Waldeck Friedrich Georg birodalmi gróf (1651—58),¹ Otto von Schwerin báró (1658—95),² Danckelmann Eberhard (1695—97)³ és Wartenberg Johann Casimir gróf voltak (1697—1710).⁴ Mellettük és általuk korlátlanul érvényesült a fejedelmek akarata. E befolyást Friedrich Wilhelm alatt takarékoság és gazdasági reformok (okszerű telepítés, a hugenották befogadása, iparpártolás, kereskedelmi társaságok és gyarmatok alapítása), III. Friedrich alatt pompa és pazarlás tüntették ki. Uralkodásukat egyaránt jellemezte a hadsereg és haditengerészet fejlesztése (Derfflinger⁵ és Fleming tábornokok).⁶

Fordulat a
porosz poli-
tikában
1648—85.

195. Friedrich Wilhelm külpolitikáját tartózkodás, habozás, fiáét a család hatalmi vágyainak merész érvé-

¹ Waldeck Friedrich Georg (160—92), a Waldeck grófság ura, 1651—58. brandenburgi, 1658—59. svéd, 1672—92 hollandi szolgálatban egyformán kiváló érdemeket szerzett (v. ö. Erdmannsdörfer B.: Graf Georg Friedrich von Waldeck. Berlin, 1869.)

² Otto von Schwerin báró (1616—97) a pomeraniai Stettinben született; fia, Otto von Schwerin gróf (1645—1705) parisi, wieni és londoni porosz követ volt.

³ Danckelmann Eberhard báró (1643—1722) Otto von Schwe-
rinnek köszönte sikereit, melyek korlátlan befolyásra emelték. Irigyei azonban kiereszkolták elbocsátását, és bár a bírák a fejedelem-
asszonytól beszolgáltatót adatok alapján elítélni nem tudták, fogság-
ban maradt (v. ö. Breysig C.: Der Prozess gegen Eberhard Dan-
ckelmann. Leipzig 1889.).

⁴ Wartenberg (Kolbe) Johann Casimir gróf (1643—1712) csak 1688-ban lépett brandenburgi szolgálatba, de mint ügyes udvaronc gyorsan ura kegyeibe, 1696-ban az udvar, 1697-ben az államtanács élére jutott, visszaélései miatt azonban elbocsátották (1710).

⁵ Derfflinger Georg báró (1606—95), Fehrbellin hőse és fia, Friedrich báró (1663—1724) porosz maréchalok (v. ö. Fischer E.: Georg Derfflinger. München 1894).

⁶ Fleming Haus gróf (1632—1706) maréchal.

nyesítése jellemezte. A westphaleni béke végrehajtását (1648—53) követő években (1653--58) Waldeck egy porosz grand dessein megvalósításán fáradozott. E terv Cromwell grand desseinjével együtt egy protestáns világ-hegemonia felépítését célozta, de az angol felsőséget a porossal kívánta helyettesíteni.¹ Míg azonban a lord protector nyiltan és erős kézzel fogott a megalkotáshoz, Friedrich Wilhelm Waldeck befolyása mellett is fölötte tartózkodó, „vagus ac nutans“ maradt. A lengyel-svéd örökösödési háború végre nyilt véleményadásra kényszerítette és a nagy választófejedelem porosz és pomeraniai partjai védelmére a hollandokkal szövetséget kötött (1655. jul.), a svéd hadizenet hírére pedig Königsbergbe nyomult. A császártól magára hagyva nem tudta megóvni semlegeségét. A königsbergi (1656. jan.) és marienburgi szerződések (jun.), a francia szövetség megújítása (febr.) X. Karl svéd király támogatására kötelezték. A fordulatot a warszavai csata hozta meg, hol a fejedelem maga vezényelte a porosz haderőt, Waldeck pedig a lovasságot (jul.); a csatát követő labiaui szerződésben ki is csikarta a souverainitas jogát (nov.)² A decemberi osztrák-lengyel szerződés, az osztrák hadizenet, a lengyel nemzeti felkelés, Rákóczy kudarca és a dán hadizenet végleges fordulatot adtak az eseményeknek. A választófejedelem habozása egyre nagyobb tért engedett Lisolának, ki a porosz udvarban a porosz-svéd entente ellenségeit és a porosz katolikusokat maga köré gyűjtve, egy osztrák-

¹ Erdmaunsdörfer B.: Deutsche Geschichte I. 186—92. l.

² Különben Brandenburg versenytársának tekintette a protestáns Svédországot, míg a hollandok állandóan kegyben voltak („un crédit si grand et si naturel.“ Revue historique LXXVIII. 1902. 79. l.), a lengyel ügyek pedig állandóan előtérben és tárgyalás alatt („sont toujours présents à cette cour et la négociation y est toujours vive“. U. ott 80. l.)

porosz-lengyel entente megalkotásához fogott.¹ Mikor ennek hatása alatt a fejedelem a harcot beszüntette, Waldeck lemondott (jul.), a kormányt a fejedelem maga vette át, a lengyelekkel fegyverszünetet (aug.), majd szövetséget (a souverainitas megerősítésével, wechlai szerződés szept.), a dánokkal szintén szövetséget kötött (okt.). Waldeck az osztrák-porosz szövetség megkötése (1658. jan.) után svéd szolgálatba lépett (aug.), az olivai béke pedig Brandenburgot hatalmi magaslatra emelte (1660).

Friedrich Wilhelm ezután Angliával (1661. jul.), a Rheinbunddal (1665. nov.) és XIV. Louisval (1669. dec.), a francia támadás után ismét a hollandokkal (1672. máj.) és a császárral szövetekezett (jun.). Montecuccoli kudarcá békére kényszerítette ugyan (vossemi béke, 1673. jun.), de az 1674-diki franciaellenes coalitio tagjaként Fehrbellinnél fényes diadalt aratott a svédek fölött (1675. jun.). A vossemi béke miatt bosszús szövetségesek a nijmegeni békében mellőzték, mire Fridrich Wilhelm a saint germaini külön szerződés (1679. jun.) után ismét a franciákhoz csatlakozott (okt. 1681. jan. és 1682. jan.)

Küzdelem a
franciák ellen
1685—1700.

196. Strassburg megvétele és a nantesi edictum visszavonása a személyes politikát ismét az elvek harcával helyettesítették. Friedrich Wilhelm vallásossága és hazaszeretete a porosz-hollandi szerződésben egy új alakulásnak adott létet (1685. aug.), mely három évvel utóbb a porosz-hollandi-angol protestáns-politikai szövetséggé bővült és a francia előnyomulás hatalmas akadályává lett. E szövetséghez egy évvel utóbb a császár is csatlakozott (1686. márc.). III. Friedrich csapatai 1688 óta a harctéren feküdtek, de a ryswyki békével elégedetlen porosz fejedelem kárpotlásul a porosz koronát szerezte meg (1700).

¹ Friedrich Wilhelmmel folytatott tárgyalásait illetőleg v. ö. Archiv für oesterreichische Geschichte LXX. 1887. 212—29. l.

197. A király a spanyol örökösödési háborúban szerződés szerűen a koalícióhoz csatlakozott (1701. dec.), de az északi hatalmak versenyében egykori szövetségese, a svédek mellett foglalt állást (1707. aug.). Poltava után egész figyelmét ismét a francia háború kötötte le, melynek döntő csatáiban mindenütt vitézül küzdöttek a porosz ezredek. A bajor, szász és hannoveri választófejedelem-ségek hanyatlása idején a fiatal porosz királyság nagy jövőre hivatott államként terült el a német-római birodalom északi felén.

A porosz királyság kezdete 1700—15.

XII. Schweiz mint semleges hatalom.

1648—1715.

198. *Összefoglalás.* — 199. Schweiz 1588—1648. — 200. *Összefoglalás.* Schweiz semlegessége 1648—1715.

199. Az Eidgenossenschaft tényleg a baseli (1499), formailag a westphaleni békében vált el a német-római birodalomtól (1648). E két időhatár között a schweizi nép otthon polgárháborúiról, a külföldön zsoldosairól volt nevezetes, kik különböző országok és uralkodók szolgálatában nem egyszer egymás ellen küzdöttek.¹

Schweiz 1588—1648.

A spanyol világhegemonia a katolikus kantonok külön ligájában egy új eszközt nyert Franciaország ellen (1586. okt.), míg IV. Henri a protestáns kantonokkal keresett szövetséget (1602). Az első Bourbon halála után azonban a schweiziek sem a franciákat, sem a svédeket, sem a spanyolokat, sem a császárt nem támogatták, hanem erős közvéleményt teremtettek az abszolút függetlenség mellett.² Basel polgármesterének, Wettstein Ru-

¹ V. ö. a 84. pontot.

² Az Eidgenossenschafttal különben lazán összefüggő Graubünden volt az egyetlen, mely a középeurópai harcokba keveredett

dolphnak¹ ily értelmű indítványát a westphaleni congressus el is fogadta (1648. okt.).

Schweiz szem- 200. A német-római birodalommal és Austriával
legessége szemben kivívott diadal természetszerűen teret nyitott a
1648—1715. francia befolyásnak (1602. és 1663. francia-schweizi szövetségek), mi a schweizi zsoldosok tömeges igénybe vételét vonta maga után (1667—97).

XIII. A független Németalföld.

1588—1715.

Összefoglalás. 201. *Összefoglalás.* — 202. A függetlenségi mozgalom 1567—88. — 203. A függetlenség katonai biztosítása 1589—1609. — 204. A politikai szervezkedés. Vereenigde Nederlanden. — 205. Küzdelem a végrehajtó hatalom körül. Hollaud és a confoederatio. Maurits herceg és Oldenbarneveldt 1609—19. — 206. A függetlenségi harc befejezése 1618—48. — 507. II. Willem herceg 1647—50. — 208. III. Willem herceg és Jan de Witt. Küzdelem a francia hegemonia ellen 1650—88. — 209. Az angol-hollandi entente politikája 1688—1702. — 210. Heinsius és a békeszerződések 1702—15.

A függetlenségi mozgalom 1567—88. 202. Az egykori Németalföld az Ardennek és az Északi tenger között a Rajna deltáin terült el, gazdag tartományokkal és virágzó városokkal, de természetes és politikai egység nélkül. A burgundi Angevinek (1437—77) és a német császárok hegemónikus törekvései (1477—1555) ingatag alapra találtak itt, míg II. Felipe a szuzerain viszonyt mellőzve, abszolút meghódolást keresett.

Mikor atyja lemondásakor² kormányra lépett (1556),

¹ Wettstein Johann Rudolf (1594—1666) 1645 óta Basel polgármestere és 1646—47. a münsteri congressus egyik legismertebb tagja volt. 1650-ben Wienben tárgyalván, III. Ferdinandus császár a birodalmi nemességgel tüntette ki.

² Gyönyörű leírása Motleynél: The rise of the Dutch republic. ed. 1906. London I. 92—105. l.

Willem oraniai herceget, Holland, Utrecht és Zeeland helytartóját¹ az aranygyapjas renddel tüntette ki; azután Spanyolországba utazott, Margareta parmai hercegnő helytartóra,² Loyola Ignacio tanítványára és Granvella cardinalis arrasi püspökre,³ az inquisitóra⁴ és a spanyol helyőrségekre bizván a kormányzatot. Granvella erőszakos kormánya (1559—64) erős és egységes ellenzékert hozott létre,⁵ mely ellene szegült adójavaslatainak, az inquisitio növekvő befolyásának és az országot megszálló idegeneknek. A közvélemény irányítói Brederode,⁶ Egmont,⁷ Hoorne⁸ és az oraniai herceg már 1562-ben kér-

¹ Willem oraniai herceg, Wilhelm nassauai gróf fia (1533 - 84) unokafivérének, a gyermektelen René oraniai herceg és nassauai gróf birtokainak egyetemes örököse volt és Mária özvegy magyar királyné bruxellesi udvarában nevelkedett. Ott ismerkedett meg Egmont Anne grófnővel, kit nejévé tett. V. Carolus császár szeretetével és bizalmával tüntette ki. Az ifjú vállaira támaszkodva vett búcsút kedvelt rendeitől. Második neje Anne hercegnő, Moritz szász herceg leánya volt (1561).

² Margareta hercegnő, V. Carolusnak egy németalföldi nőtől született természetes leánya és II. Felipe mostoha nővére, Farnese Ottavio parmai herceg neje, Flandriában született.

³ A francia Granvella cardinalis (Pierrenot Antoine 1517—86) egész életét spanyol szolgálatban töltötte; mint Arras püspöke V. Carolus bizalmasa volt, mint II. Felipe kegyence malinesi (mechelni) érsekké és cardinalissá lett (1561).

⁴ Hova-tovább az egész igazságszolgáltatás az inquisitio kezébe került. Ezzel egy időben az ellenreformatio keresztülvitelére 3 érsekséget és 15 új püspökséget állítottak.

⁵ Ez volt az első alkalom, mikor az absolut elnyomás az összes társadalmi rétegeket egyformán érintette.

⁶ Brederode Hendrik gróf (1531—68) ősi bruxellesi család sarja volt.

⁷ Egmont Lamoral gróf (1532—68) kitűnő katona, de gyenge politikus, Brabant és Artois helytartója, az aranygyapjas rend lovagja volt.

⁸ Hoorne Filip gróf (1518—68) admiralis, Gelderland és Zutphen helytartója volt.

ték Granvella eltávolítását, de a király a vádak személyes tolmácsolására kérte őket, végre csak a helytartó egyenes kérésére hívta vissza kedvelt ministerét (1564). Ugyanakkor a Tridentinum végrehajtására is rendeletet adott, mire az orániai herceg heves beszéde után a bruxellesi rendek Egmont grófot Madridba küldték, hogy a királyt mérsékletre bírja.¹ Ennek meghiusulása után országos mozgalom keletkezett, a rendek és a nép a király koldusainak nevezték magukat (vivent les gueux). Willem herceg tartományait lecsendesítette ugyan (1566), de a hűségeskü elől ősei birtokára, Dillenburghba menekült (1567)²

Ugyanakkor vette át utasításait Madridban Don Fernando Alvarez duque de Alba is, hogy 10,000 veterán spanyol katona élén a királyi rendeleteket végrehajtsa. Bruxellest megszállotta, a helyőrségeket megerősítette (aug.), Egmont és Hoorne grófokat elfogatta (szept.), katonai kormányt (conseil des troubles) szervezett és vértörvényszékeket (bloedraet) állított. Margareta hercegnő a kért felmentést kézhez vevén, Parmába sietett (okt.), a nép pedig vezetőivel együtt hangját is elvesztvén, emigrációban keresett menekülést.

Alba herceg az idézésre meg nem jelent orániai herceget birtokaitól megfosztotta (1568. jan.), a fogoly vezéreket pedig Bruxelles főterén kivégeztette (jun.). Hírhedt adórendelete minden birtokot 1, birtokeladást 5 és árúcikket 10 0/0 illetékkal sújtott, be nem hajtas esetén 2 millió forint lefizetését rendelve el.

¹ Egmont csak 1565-ben tért vissza Farnese Alessandro parmai herceg kíséretében, ki Bruxellesben nagy fénnel esküdött meg Maria portugál királyi hercegnővel.

² A távozását nyomon követő emigrációról v. ö. Blok I. P.: Geschichte der Niederlande III. Gotha 1907. 70—85. l.

Az ellenzék a külföldön szervezkedett. Willem herceg emigráns barátai, a hugenották¹ és a német birodalom protestánsainak segítségével néhány ezer katonát gyűjtött, de Adolph és Ludwig nassauai hercegek döntő vereséget szenvedtek Alba herceg csapataitól; az előbbi a heiligerleei mezőn maradt, az utóbbinak seregét a félelmes spanyol fanterija az Emsbe szorította.

II. Felipe hatalma kiválóan százazföldi hadseregen nyugodott, a mint az absolutismus is csak continentális országokban érhet el állandó sikert. Épen itt fordult meg a németalföldi nép sorsa is. A hollandi halászok és kereskedők hajóikon megszállották Brielt (a Maas torkolatában), az első helyet, mely az oraniai hercegnek hűséget esküdött (1572. ápr.). A felkeléshez a helytartó régi kerületei, Holland, Utrecht és Zeeland tartományok is csatlakoztak, Willem herceg pedig hű rendeivel Dordrechtben megalkotta az északi confoederatiot Friesland, Holland, Utrecht és Zeeland tartományokkal és Delft fővárossal. A szövetségnek Willem herceg lett a királytól független stadhoudere (1572). Ezzel a Lepantónál diadalt aratott spanyol hegemonia érzékeny csorbát szenvedett és a kegyvesztett Alba herceg jutalmul nyerte a hidegséget, melylyel urának felkelt alattvalóit kormányozta.

Don Luis Requesens y Zuniga milanoi helytartó németalföldi kormányzatát (1573—76) szelidség tüntette ki. A madridi államtanács autonómiával és örökös helytartósággal akarta megajándékozni az országot, de a protestáns hitre tért Willem herceg politikai függetlenséget és vallásszabadságot követelt. Requesens amnestiát hirdetett és Leiden ellen nyomult, melyet a herceg felmentett ugyan, de három rokonát elvesztette az ostrom alatt (Christophor, Heinrich és Ludwig nassauai herce-

¹ A francia beavatkozás tervéről u. ott. 115—19. l.

gek, 1574). A helytartó halála hírére Holland és Zeeland rendjeinek Delftben tartott értekezlete Willem herceg helytartót souverain urának ismerte el és felhatalmazta, hogy a letett II. Felipe helyett másokkal is tárgyalhasson a trón betöltése felől (1576. ápr.). Don Juan d' Austria helytartó (1576—79) a lepantói hős még nem érkezett meg, mikor Anvers feladásának híre a gandi szövetséggel erősítette a felkelés ügyét. A katolikus és protestáns, francia, flamand és hollandi tartományok szövetkeztek itt a spanyolok elűzésére (a 15 loyális tartomány bruxellesi uniója, 1576. jan.). Don Juan csak úgy foglalhatta el helytartói széket, hogy Willem herceg füglen helytartóságát és a gandi pontokat megerősítette, a különben is fizetetlen spanyol csapatokat pedig eltávolította (1577. febr.).¹ Namuri vállalatának kudarcra végre Willem hercegnek Bruxellesbe vonulását is lehetővé tette (szept.), hol lelkesedéssel vették körül a tíz év óta nem látott vezért.

Don Juan tehetetlennek bizonyult a félelmes foederatio ellenében, de az új, önmagához bizalmatlan államra is szerencsétlen volt a delfti határozat, mely a souverainitas jogához idegen gazdát keresett. Ezzel egy új trón lett szabad verseny tárgya az európai hatalmak között. A kor felfogása szerint katolikus és protestáns csoportok jelentkeztek. Valois Marguerite, Bourbon Henri navarrai király neje fivére, Anjou François herceg számára a régi angevin hagyomány jogán kérte a trónt (1577), Habsburg Matthias austriai főherceg, Mátyás magyar királyi herceg I. Maximilianus császár örökségeképen, Tudor Elizabeth angol királynő pedig Willem herceg helytartó és a hollandi

¹ Terveinek balsikere is azon múlt, hogy a szükséges pénz és katonát nem bocsátották rendelkezésére (Brosch id értt. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung XXI. 1900. 463. l.).

nép meghívását véve alapul. A küzdelmet azonban elhalasztotta Farnese Alessandro parmai herceg gemblouxi diadala, hol 6000 hollandi maradt a csatateren (1578. jan.) és Don Juan dicstelen távozása. A lepantoi hőszegényen és tehetetlenül fejezte be babéroktól ékes pályáját. Sorsát nyomon követte a spanyol hegemonia hanyatlása és bukása is.

Farnese Alessandro parmai hercegnek¹ jutott a feladat (1578—92), hogy a király számára megmentse azt, ami még megmenthető. A király abszolút álmait és régi eszközeit mellőzve machiavellista politikájával megszította a közvéleményt. Első alkotása egy katolikus közvélemény megteremtése volt az arrasi unióban, melyhez Artois, Flandria és Hainaut tartományok csatlakoztak s melyet nyomon követett a protestáns területek szervekedése, a Friesland, Geldern, Holland, Utrecht és Zeeland tartományokból alakult utrechti unio. E megoszlással nyilvánvalóvá lett a határ a loyális és független területek között. Valóban kevés volt az, mi a gazdag Németalföldből megmaradt, de a royalistákat most a vallási kötelék is II. Felipéhez fűzte, a vallási különbség pedig elválasztotta Willem herceg tartományaitól, melyeket az agg király még egyszer kiátkozott. Az átok már csak addig ért, ameddig az arrasi unio barátai laktak. Ott egy független ország vette kezdetét, melyet vallásának és alkotmányának védelme az oraniai herceghez fűzött, ki az átokra válaszképen kiadta az Apologiet és a függetlenségi nyilatkozatot² és felvette a grófi címet.

A természetes berendezkedést azonban megakasz-

¹ Élt 1545—92.

² Az Apologiet, mint Rákóczy Reerudesount kezdetű röpiratát, szintén átadták a hatalmak képviselőinek. A függetlenségi nyilatkozatot Brabant, Flandria, Geldern, Holland, Utrecht és Zeeland tartományok képviselőinek 's gravenhagei gyűlése szentesítette.

tották a trónkövetelők. Előbb a katolikusok jelentkeztek. Az élénk természetű Mátyás magyar királyi herceg inkább kalandra vágyott; sem hadserege sem befolyása nem volt. Előbb az oraniai herceg védősége alá helyezte magát, azután a spanyol király elnézését kérte németalföldi tartózkodásáért. Anjou herceg komolyabb versenytársnak bizonyult.¹ A souverainitast elfogadván (1580), Anversben a brabanti hercegség birtokába igtatták. A herceg a helyi szabadságok szellőzésével Németalföld korlátlan ura akart lenni, de francia csapataival tervezett államcsinjának, Willem herceg elfogatásának és Anvers megvételének kudarca (1583. jan.) után kevés hívének rokonszenvét is elvesztette. Németalföld az oraniai herceg nevével volt összeforva, ki hosszas unszolás után elfogadta Holland és Zeeland ajánlatát az örökös grófságot illetőleg (dec.) Félévvel azután egy spanyolbarát francia golyójától halt meg, vagyontalanul, az állam könyörületére hagyván nejét és gyermekeit. (1584.)² III. Henri francia király kitért a köztársaság második ajánlata elől (1585), melyet Elizabeth angol királyné kézséggeel elfogadott. Leicester gróf helytartót azonban a rendek kedvök ellenére igtatták a főkormányzói méltóságba, melyet maga nevezett így el, s melyet autokratikus hatalommá fejlesztett. Eltitotta az arrasi unio tartományaival úzótt kereskedést, mi kedvező intézkedés volt az angol érdekekre, de szerencsétlen a hollandokra. E rendelet kimé-

¹ V. ö. Tourrasse L. La négociation pour le duc d' Anjou aux Pays-Bas 1598—85. Revue d' histoire diplomatique XII. 1898 527. l.

² A gyilkos Gérard Baldassar az Anjou herceg halálhírével jutott a helytartó delfti lakására. Farnese herceg, kit előzőleg megjátogatott, nem ellenezte a tervet, Motleynek különben megkapó e-írása (i m. III. 434—48. l.) szerint egyenesen ő bérelte fel (Willem herceget illetőleg v. ö. Putnam terjedelmes életrajzát: William the Silent, prince of Orange. 2 kötet. New York 1895),

letlen végrehajtása és a türlmetlen calvinisták támogatása ellenzékbe űzte a tartományokat, melyeknek hangulatát Holland polgársága kezdte irányítani. A demokrata calvinisták Leicester, az evangélikus patriciusok Holland ügyésze, Jan van Oldenbarneveldt¹ köré gyűltek, ki Leicester ellen Willem herceg fia, Maurits nevében egyesítette az oraniai család örökös tartományainak, Hollandnak és Zeelandnak szabadságszerető népét. A szakadás a főkormányzó távozásához, ez az oraniai hercegek régi befolyásának visszaállításához vezetett.

203. Németalföld sorsát az európai helyzet dön- A független-
tötte el. A válsággal teljes 1585—88. években a trón- ség katonai
követelők egyenkint elmaradtak, Németalföld pedig önállóság biztosítása
tagként illeszkedett az európai államrendszerbe. A függetlenség 1589—1609.
getlenséget Maurits és Lodewijk nassauai hercegek biztosították, kik a hollandi militiát rendes hadsereggé fejlesztették és egymás után megvették a spanyol tartományok végvárait, Bredát (1590), Zutphent, Deventert, Nijmegen (1591) és Groningent (1594). Farnese herceget viszont a franciaországi események vették igénybe és a kudarc feletti bánatában lelkileg megtörve meghalt (1592). Utódai Spinola Ambrosio marchese² és Mansfeld gróf nem tudták meggátolni Maurits herceg előnyomulását. Habsburg Ernest austriai főherceg, az új spanyol helytartó (1593—95) harcok között érkezett és halt meg,

¹ Odenbarneveldt Jan (1547—1619) előbb (1576) Rotterdam, később Holland tartomány ügyésze volt (raadspensionaris 1586—1609). Az utrechti unio tartományai Willem herceg halálakor kormánytanácsot szerveztek, melynek első tanácsosa Maurits herceg lett. A pártok többsége az abszolút függetlenség híve volt (v. ö. Motley classikus életrajzát: *The life and death of John Oldenbarneveldt* 2 kötet. London 1874).

² Spinola Ambrosio marchese (1569—1630) Genovában született; Ostende megvétele főleg az ő érdeme (1606). 1620-ban Pfalzban alkalmazták.

Habsburg Albrecht főherceg cardinalis, Portugal volt helytartója, Ernest utóda (1595—1621) pedig tanúja volt a döntő vereségnek, melyet a régi és vele jött spanyol csapatok Turnhoutnál szenvedtek (1597). Maurits herceg most a brabanti várak megvételehez fogott, de dunquerquei vállalata csak részben sikerült (1600),¹ míg Albrecht főhercegnek három évi kitartó küzdelem és ezerszámba elesett katonái árán sikerült Ostende bevétele (1606). Ezzel a két állam többé-kevésbé természetes határookra tett szert.

II. Felipe utolsó intézkedéseiben a 30 éves küzdelmet feladva, németalföldi tartományaiból secundogeniturát alkotott, melynek szuzerain ura, Albrecht főherceg tárgyalást kezdett a független tartományokkal (1606). A tárgyalások eredménye a 12 éves fegyverszünet volt (1609).

Politikai szervezkedés. szervezkedés Oldenbarneveldt nevéhez fűződik. E szervezkedés alapja a hollandi község és a minden tekintetben autonóm tartomány-államok, melyeknek szövetsége a németalföldi foederatív köztársaságot alkotta (Vereenigde Nederlanden. vezkedés alapja a hollandi község és a minden tekintetben autonóm tartomány-államok, melyeknek szövetsége a németalföldi foederatív köztársaságot alkotta (Vereenigde Nederlanden, a mint Apácai Cseri János nevezte: Frigyes Belgium). Ez államban Holland és Zeeland tartományok, 1583 óta az oraniai ház örökös grófjai vitték a vezető szerepet. Itt voltak a köztársaság legjelentékenyebb városai, Amsterdam, Delft, Dordrecht, 's Gravenhage, Leiden és Rotterdam, míg Vliessingenen át a spanyol hegemonia ellen küzdő egyéb országokkal nyílt meg az

¹ Dunquerque a spanyol flotta legerősebb támaszpontja, híres tengeri erőd volt. Maurits herceg 12,000 emberrel indult ellene, de nieuportri táborát ugyanoly erővel vágta el az ellenség Ostendétől. Albrecht főherceg a spanyol fanterija, Maurits herceg a lovasság élén ütközött meg; a harc befejezésekor 6,000 spanyol fedte a csatateret.

érintkezés. Holland vezetése viszont Oldenbarneveldt államügyész kezeiben nyugodott, ki az orániai ház örökös jogának fentartása mellett szigorúan ragaszkodott a tartomány aristokratikus alkotmányához. Mint egykor Granvella, a közügyek minden ágát maga irányította. Ő küldte a tartomány kardját, Maurits herceget Ostende ellen és ő tárgyalt az angol és francia uralkodókkal a tengeri entente érdekében, mely Németalföldet független államnak ismerte el (1596). Mikor IV. Henri a vervinsi békében hű szövetségeséről megfeledkezett (1598), Oldenbarneveldt Londonba sietett, hogy az angol-hollandi entente megmentéséről el ne késsen. A spanyol-hollandi tárgyalások¹ folyamán (1606—9) Maurits herceg abszolút követeléseket támasztott: örök békét, calvinista államvallást és szabad kereskedelmet, Oldenbarneveldt viszont Willem herceg özvegyére (Coligny Louise), az angol és francia követekre és a közvéleményre támaszkodva megelégedett a fegyverszünettel, mely hosszú röpiratháború után a németalföldi köztársaságot független államnak elismerte (1609).

205. A tengeri entente csak addig volt erős, míg Anglia és Franciaország békéjét a spanyol invasio réme fenyegette. A vervinsi béke (1598), a Stuart-monarchia megszilárdulása (1603), a spanyol-hollandi fegyverszünet (1609) és IV. Henri francia király halála (1610) után a külügyi fejleményeknek egy vékony fonala maradt csak (a jülich-i kérdés), mely a tengeri hatalmak figyelmét a középeurópai mozgalmak iránt ébren tartotta.² Mindhárom ország a belső berendezkedéshez fogott. A Bourbonok

Küzdelem a végrehajtó hatalom körül. Holland és a confoederatio. Maurits herceg és Oldenbarneveldt 1609—19.

¹ A tárgyalások 's Gravenhageban az angol, brandenburgi, dán, francia és pfalzi követek jelenlétében folytak.

² Ebből folyt az Oldenbarneveldtől létrehozott hollandi-svéd szövetség (1614).

elejtették a grand dessein álmait, a Stuartok a királyi előjogok érdekében hadat izentek a parlamentnek. Németalföld magára maradt. A köztársaságban még mindig nyílt kérdés volt a souverainitas, melyet az oraniai herceg és Holland ügyésze, a tartományok meghatalmazottjaiból szervezett államtanács cancellára igényeltek. Gyakorlatilag Maurits herceg a katonai kormányzat élén állott, Oldenbarneveldt a politikát irányította, de mindketten jogkörük határainak ismerete nélkül, önkényesen és alkalmyszerűen. A herceg már családja érdekében is a nép egészére támaszkodott, míg az államügyész a hagyományos osztályok kiváltságait képviselte. Az előbbi határozott volt, az utóbbi körültekintő; az a calvinista államegyház, ez a vallásszabadság hive; az katona, ez politikus. Az egyházi kérdés rejtette az ütköző pontot is. A leideni egyetem két professora, Gomarus és Arminius képviselték az ellentétes álláspontokat, melyek közül Maurits herceg az előbbihez, Oldenbarneveldt az utóbbihoz csatlakozott és keresztülvitte az egyházi zsinat mellett izgató gomaristák eltávolítását, a vonakodó herceg ellensúlyozására szabad csapatokat szervezett (1616), végül a hollandi tartománygyűlésen Maurits herceg és Amsterdam város ellenére keresztülvitte a zsinat ellen tiltakozó határozatot (1617). Erre a herceg váratlanul lefegyverezte az utrechti önkénteseket (1618), a gomarista többséget alkotó tartományok pedig országszerte feloszlatták a militiát. Maurits herceg most a cancellárt és hű szövetségesét, Grotius Hugo rotterdami ügyészt elfogatta és a hollandi tartományt lefegyverezte. Oldenbarneveldt törvényszék elé került, melynek ellenséges birái halálra ítélték és kivégezték (1619), Grotiusnak azonban sikerült börtönéből francia földre jutnia (1621).

A dordrechti zsinat a mérsékelt arminianusok kizárásával a harcias protestantismus congressusává ala-

kult, melynek a nemzeti egyházak képviselői oekumenikus jelleget adtak (1618—19). A köztársaság most a calvini államegyház alapjára helyezkedett. A souverain hatalom az oraniai herceg kezébe került, ki Oldenbarneveldt elfogatása után az államügyészi méltóságot eltörölte. Maurits herceg legjobb tanácsadótól megfosztva, magtalanul halt el, öcscsére hagyván a kormányt, melyet otthon a megszlás, künn új viharok fenygettek.

206. A vihart a pfalzi kérdés vezette be, melyben A független-
Németalföld hallgatagon támogatta szövetségeseit; ezért ségi harc
a 12 éves fegyverszünet lejártakor Albrecht főherceg kö- befejezése
vete átnyujtotta III. Felipe spanyol király hadüzenetét 1618—48.
(1621). Frederik Hendrik herceg¹ javakorában levő férfi volt, mikor a köztársaság élére került. Kevesebb katonai képességgel ugyan, de több politikai belátással rendelkezett, mint bátyja, Maurits herceg. Kifejlesztette a helytartó jogkörét és kis fiát, Willem herceget² örökösévé választatta (1631), a vallásszabadságot visszaállította. Azután a harcmezőre sietett, hogy Breda elestét (1625) megboszulja. 35,000 ember élén Hertogenboesch ellen nyomult, a felmentésre siető nagyobb haderőt visszaverte és a várat bevette (1629), az épen lejárt svéd szövetséget azonban nem újította meg, hogy a középeurópai bonyodalmaktól távol tartsa magát. Két évvel utóbb megakadályozta, hogy a spanyolok zeelandi területen kikössenek (1631) és megszerezte Maastrichtet, a liègei tartomány kulcsát (1632), 1635-ben a tengeri entente tagjaként a francia-svéd szövetséghez hozzájárult ugyan, de a háborút csak don Fernando spanyol helytartó ellen folytatta, kinek hajóhadát Tromp Martin admirális³ Dover

¹ Élt 1584—1647.

² A későbbi II. Willem helytartó, élt 1626—50.

³ Élt 1597—1653.

előtt tönkre tette (1635).¹ Ezzel a 80 éves elnyomás (1559—1639) is véget ért.

Richelieu kormányra jutása (1624) óta hova-tovább a spanyolelles franczia politika tett irányadó. Ennek erősítésére szolgált a tengeri entente megújítása és az 1641-diki házassági szerződés, melyben Willem orániai herceg Stuart Mary angol királyné leányának férje lett. A hármass entente vezette Dunquerque megvétele és a münsteri békét is, melyben a belső forrongástól kimerült, tartományaira bomlott Spanyolország fentartás nélkül elismerte a németalföldi köztársaság függetlenségét, beleegyezett az elhódított gyarmatok megtartásába, a szabad kereskedelembe és az Escaut (Schelde) elzárásába (1648).

II. Willem
1647—50.

207. A diadalmas münsteri béke II. Willem helytartó (1647—50) műve volt, ki fiatalon, alig 22 éves korában vette át a kormányt. Az ostromállapot megszűnése természetesen a belső bajokra terelte a közvéleményt. A tartományok autonómiájuk kiterjesztésére törekedtek és élükön Hollanddal, a teljes leszerelést sürgették. Willem herceg a katonai hatalom birtokában e törekvés ellen nyilatkozott, az elienszegülő Hollandot megfenyítette és a hét souverain területet egységes, monarchikus, talán absolut állammá akarta olvasztani. Hirtelen halála (1650) azonban meggátolta, hogy e terv létrejöjjön, mert egyetlen gyermeke is utószülött volt. Németalföld a XIX. századig confoederatio maradt, melyben Holland tartomány vitte a vezető szerepet. Ennek volt helytartója I. és II. Willem; ez szülte Olderbarneveldtet és Grotiust és ez adta most az országnak III. Willem herceget² és a de Witt testvéreket.

¹ A csatában 15,000 spanyol esett el.

² III. Willem orániai herceg.

208. III. Willem herceg (1650 – 88) nem képviselte, III. Willem és legalább kezdetben, az egységesítő orániai érdeket; mikor Jan de Witt. arra megérett volna, egy második függetlenségi harc Küzdelem a francia hegemónia ellen szólította el és mikor végül alkalom is kínálkozott, az angol trónra lépett. 1650—88.

Helyette ismét Holland ügyésze, de Witt Jan¹ vitte a kormányt, mely a tengeri entente hagyományaihoz annak felbomlása után is hű maradt. A Bourbonok csak a pyreneusi béke megkötéséig tartottak ki, a Stuartok franciabarát politikáját még előbb ketté vágta az angol forradalom, melynek gyors fejlődése megdöbbenetette a szövetségeseket. IV. Henri leánya az üldözött I. Charles neje volt, ennek leánya III. Willem orániai herceg anyja. A francia és hollandi partok megteltek angol menekülőkkel, mire Cromwell a Stuartokkal szövetséges Németalföldet kizárta az angol kereskedelemről (Act of Navigation, 1651). A vámháború politikai harcot eredményezett (1652), melyben a Tromp admirális halálát (1653) követő londoni béke a hollandi hajókat angol ellenőrzés alá vette, a Stuartokkal szövetkezett orániai hercegeket pedig kizárta a hollandi helytartóságból (1654). A szerződés utolsó pontját a tartományok csak hosszas unszolás után szavazták meg Cromwell befolyására és de Witt minden erejének latba vetésével.

De Witt Jan korának egyik legnagyobb államférfia volt. Belpolitikai reformjai között a gazdasági megszilárdulás, külügyekben a hollandi gyarmatok védelme képezte főgondját. Az angol restauratio után a tengeri entente újjászervezéséhez fogott (1660. angol-hollandi és 1662. francia-hollandi szövetség), de a kereskedelmi és gyarmati differentiak megbontották az egyetértést és előidézték a második angol-hollandi háborút (1665—67).

¹ A dordrechti de Witt Jan élt 1625—72.

Ruyter admiralis¹ sikerei azonban jelentékenyen megjavították a londoni béke pontjait (bredai béke 1667). A háború befejezésekor hozott örök törvény a helytartóságot és a katonai főparancsnokságot ketté választotta, a helytartói állást eltörölte és III. Willem herceget a politikai vezetésből kizárta. E mozzanatok a Witt-féle politika sikereit és ballépéseit tükrözik. Németalföld körül mindenütt az uralkodói előjogok ereje emelkedett és Jan de Witt cancellár a mérkőzés percében sem a nemzet osztatlan ragaszkodásával, melyet az oraniai családtól megtagadott, sem hatalommal nem rendelkezett. Ő volt az oka, hogy az előretörő francia hegemonia Németalföld testén át keresett érvényesülést.

Spanyol—Németalföld a westphaleni béke óta jelentéktelen szerepre szorítkozott. Kormányának és szuzerain viszonyának kötelékei meglazultak, jövedelmi forrásai kiapadtak, katonai ereje szót sem érdemelt; a független Németalföld ellenben meggazdagodott. Mikor XIV. Louis a spanyol tartományokat hozományul követelte és részben meg is szállotta, a terjeszkedő francia hatalom Németalföld közvetlen közelébe került. De Wittnek még egyszer sikerült ugyan igénybe vennie az angol szövetséget, de az angol-svéd-hollandi entente nem védelmezte meg a hollandok érdekeit. Az aacheni békét (1668. máj.) csakhamar lerontotta a doveri angol-francia szerződés (1671. dec.), a francia svéd szövetség megújítása (1672) és a kettős, angol-francia hadizenet (márc. ápr.) A cancellár kétségbeesett védelemre szánta el magát, de katonai és pénzügyi erőfeszítéseit kevés siker koronázta. Az invasiótól rettegő nép az oraniai herceget

¹ Ruyter Hadriaen (1607—76) Duquesne francia admiralis ellen küzdve esett el a Földközi tengeren,

kereste és féktelen dühében maga vett elégtételt III. Willemnek, családjának és hazájának megalázása miatt.¹

A cancellár halála után a tartományok egymás után helytartójukká választották csendes Willem herceg utolsó sarját, kit a kitaró védelem végre is diadalhoz juttatott Maastricht eleste után megvette Bonnt (1673), Angliával a status quo alapján békét kötött (1674. febr.), Seneffnél Condé herceg, Montcasselnél az orléansi herceg hadseregének útját állotta (1677).² Stuart Mary angol hercegnővel kötött házassága (1677) bevezette az angol-hollandi entente és a nijmegeni béke tárgyalásait (1678), melyek Németalföld függetlenségét biztosították. II. James angol király trónralépése megakadályozta ugyan egy franciaellenes coalitio megalkotásában, de az 1688-diki forradalom Anglia trónjára ültette és az angol-hollandi entente még egyszer félelmes fegyvere lett az abszolút törekvések európai érvényesülésének.

209. III. Willem herceg távozása után a delfti Az angol-hollandi entente politikája 1688—1702. Heinsius Anton³ vezette az államügyeket (1668—1720), míg az angol király magának a diplomacia és katonai rendelkezést tartotta fenn.⁴

¹ 1672-ben a két de Witt testvér a 's gravenhagai csöcselék áldozata lett.

² Ugyanakkor Ruyter admirális a Földközi tengeren küzdött a francia hegemonia ellen. Halála után a flottát Almonde Philip admirális (1646—1711) haza vezette és átvette a tengeri haderő vezényletét. Ilyen minőségben döntötte el a La Hogue melletti tengeri csatát az angolok javára (1692).

³ Él 1641—1720.

⁴ Az 1690. májusi osztrák-hollandi szövetség Németalföldet is háborúra kötelezte Franciaország ellen. Waldeck Friedrich Georg hollandi tábornok Fleurusnál (1690. jul.) és Steenkerkénél vereséget szenvedett ugyan (1692. aug.), de az angol-hollandi flotta diadala megszerezte a tengeri felsőséget (La Hogue, máj.) Az angol-hollandi ententének kiváló szerep jutott a spanyol örökös háború-

210. A király halálával a háború és a külügyek irányítása Anne angol királyné kezeibe került,¹ a belső ügyekben azonban hiányzott az egységes vezetés, mert a stadhouder állása megszűnt és ismét Holland ügyésze vitte a kormányt.² A tartományok kibővítették autonóm jogaikat, melyek ellensúlyozásául csak 1747-ben került ismét uralomra egy orániai herceg.

XIV. Hatalmi alakulások a britt szigeteken.

1588—1688.

211. *Összefoglalás.* — 212. Elizabeth királyné utolsó évei
 Összefoglalás. 1588—1603. — 213. I. James trónralépése 1603. — 214. A katolikus ellenzék és a löporösszeesküvés 1605. — 215. Az 1610-diki parlament. — 216. A Howard család befolyása 1612—18. — 217. Bacon befolyása 1618—21. — 218. Küzdelem a spanyol hegemonia ellen 1585—1630. — 219. Kísérletek a francia szövetséggel 1624—30. — 220. Kísérletek az abszolutizmussal 1629—46. — 221. Kísérletek a parlamenttel 1643—53. — 222. Kísérletek a hadsereggel 1645—60. — 223. A restauratio 1660. — 224. A restauratio belső politikája 1660—85. — 225. A restauratio külső politikája 1660—79. — 226. A második forradalom okai 1679—88. — 227. Az utolsó Stuartok 1699—1807.

ban is, mely részben Németalföldön folyt le. A király Marlborough hercegek adta át a fővezényletet, mely visszahívásáig kezében maradt.

¹ A háborút követő I. angol-hollandi szerződés (1709. okt.) elismerte a jogot, hogy Németalföld helyőrségekkel lássa el a barrièret (Gand, Lille, Tournay, Ypres stb.). A II. szerződés (1713 jan.) Lillét és több várat kivett a barrièreből és angol-hollandi csapatokkal látta el. A III. szerződés (1715. nov.) a barrièret a hollandi csapatoknak engedte át, angol garantiával, mely 1793. febr. 1-én maga után vonta az angol hadizenetet.

² A stadhouder-párt továbbra is követelte a helytartóság visszaállítását, az orangisták a tiszta köztársaságot; ez utóbbiak állandó többséget alkottak.

212. Anglia történetét a XVII. században a Stuar-Elizabeth ki-
tok abszolút törekvései és a nemzet ellenállása, a spanyol rállynő utolsó
és francia hegemoniák elleni küzdés jellemzik. E kor-
szak a nagy armada pusztulásával veszi kezdetét (1588) és a Stuartok bukásával ér véget (1688); élesen határolt
1588—1603.
egész, az utolsó az angol történelem korszakai közül,
melyet európai szempontok irányítanak.

A külső veszedelem elmulása¹ Angliában is mélyre-
ható változást eredményezett, a királyi hatalom szertelen
emelkedését. Elizabeth királynő dicsőséges uralkodása
végén a korabeli angolság versenyre kelt a trón tisztele-
tében és szolgálatában; az öreg Burghley lord és Cecil
Robert egyre autokratikusabb kormánya pedig változatla-
nul ment át a Stuartok kezébe.²

¹ E veszedelem Portugal annexiója és a spanyolok irországi
expeditiója (1580) óta Anglia életkérdése volt. Az oraniai herceg
meggyilkolását (1584) nyomon követte az angol királynő személyi
biztonságának megerősítése (1584), a jezsuiták eltávolítása (1585),
Drake Francis nyugatindiai expeditiója, a németalföldi vállalat (Lei-
cester főköormányzósága 1585—87) és Stuart Mary skót királynő
kivégzése (1587). II. Felipe spanyol király óvást emelt a nyugat-
indiai expeditio ellen (1585), a katolikusok érdekében pedig Anglia
elfoglalását vette tervbe. Az előkészületeket Drake lisboai expeditiója
(1587) csak késleltette, de nem akadályozta meg és 1588 tavaszán
Medina Sidonia spanyol admirális 30,000 emberrel kelt útnak, hogy
Farnese herceg németalföldi helytartóval egyesülvén, megkíséreljék
a partra szállást. Az angol flottát azonban Howard Charles gróf és
Drake Francis győzelemre vezették (Gravelines, aug.) A megfogyott
armada az ir és skót vizekre sietett, hol vihar szórta szét. Medina
Sidonia kevés emberrel, csak hirmondóként jutott vissza urához,
kinek kezéből a tengeri erőre támaszkodó nemzetek egyszerre kisik-
lottak. Ez időtől kezdve angol csapatok küzdöttek a németalföldi
harc téren is, Vere Francis (1560—1609) és lord Willoughby (1555—
1601) vezetése alatt, ki onnan IV. Henri támogatására sietett
(1589—90).

² Burghley lord élt 1520—98. Cecil Robert (megh. 1612)
mégis a törvényesség jellegét kereste a kormányzatban; a királynő

I. James trón-
ralépése 1603. 213 I. James király (1603—25),¹ Stuart Mary fia, hamar megismertette az angol népet a későbbi Stuartok jellemző hibával, a gyengeséggel, a közönnyel és az indokolatlan önkénnyel. Mint skót és angol király personalis unióban egyesítette országait, melyeknek vezetését skót kegyencekre bízta. Mint az angol egyház feje, mellőzte anyjának hitrokonait és született ellensége volt a

kegyenceit egymás után eltávolította, míg Devereux Robert, Essex grófja (1566—1601) nyíltan ellene nem szegült. Ez ifju alig 22 éves korában jutott a királynő kegyeibe (1588); 1589-ben részt vett a Braganza Antonio trónköve-elő érdekében szervezett lisboai expedícióban, 1591-ben a királynő megbízásából IV. Henri támogatására sietett, 1592-nen pedig Baconnal ellenkormányt alakítottak, melynek külügyeit 1593 óta Bacon Anthony vezette, ki Burghleytól nyert kiküldetése alatt a francia viszonyok kitűnő ismeretére tett szert. Mint diplomata ölkésztette Essex gróf skót és francia összekötéseit és a cadizi expedíciót (1596. jan.). Mikor Essex gróf Cadiz megvétele után hazatért, Cecil Robertet találta a kormány élén, mely a háborútól idegenkedett, azért a háborus párt élére állott, keresztül vitte az angol-hollandi együttműködést (1598) és dublini helytartóvá való kinevezését (1599). Egy évvel utóbb azonban Cecil befolyására elfogták (1600) és halálra ítélték (1601). Kivégzése Cecil Robertet korlátlan befolyásra emelte

¹ I. James (1566—1625) Darnley Henry és a szerencsétlen Stuart Mary skót királyné (1542—87) egyetlen gyermeke volt. Már egy éves korában elnyerte a trónt és az európai műveltségű Buchanan Georgenak (1506 - 82), Beza és Brahe barátjának vezetése alatt sok ismeretet elsajátított. A szigorú felügyelet meggyűlöltette vele a puritánokat, kiket félretolva 1578-ban maga vette át a kormányt. Az országos ügyeket kegyencekre bízva egész idejét vadászattal töltötte. Mikor az európai válság idején a berwicki szerződésben Anglia pártjára állott, anyja kitagadta őt és egyetemes örökösül II. Filipe spanyol királyt nevezte meg. Anyja számára hiába kért kegyelmet (1587). A nagy armada közeledésekor az országot védelmi állapotba helyezte és annak pusztulása után Elizabeth királynő beleegyezésével Anne dán hercegnőt vette nőül (1589). Azután a királyi előjogok kiépítéséhez fogott, de az angol királynő halála egy fényesebb jövőhöz nyitott utat.

szigorúan demokratikus puritan egyháznak. E két irányban lehetővé tette az ellenzéki pártok szerkezkedését.

214. A katolikus ellenzék valamennyi között el- A katolikus sőnek vette fel a küzdelmet,¹ mikor az új király ígé- ellezék és a tei nem teljesültek; de a lőporösszeesküvés² kegyetlen üldö- lőporösszees- zéshez, szabadságaik és polgári jogaik elvételéhez vezetett. küvés 1605.

215. I. James fellépése, udvara és kegyencei egy- Az 1610-diki séges és kitartóbb ellenállást eredményeztek a protestá- parlament. noknál. A király kedvtelése kiűritették a kincstárt, melynek újra megtöltése lord Salisbury³ kincstartónak, Elizabeth királynő kiváló ministerének jutott feladatul. Az 1610-diki parlament azonban az 5 milliónyi adóemelést megtagadta, mire I. James királyi jogával feloszlatta.

216. Lord Salisbury csakhamar lord Northam- A Howard- pton⁴ követte a kincstartói székben [1612—14) és vele a család befo- befolyásos Howard család vette át a kormányt, A kincs- lyása 1612-18.

¹ Gyors fellépésüket az európai helyzet, a katolikusok előnyomulása támogatta.

² A lőporösszeesküvést (Gunpowder plot) Catesby Robert a katolikusok népszerű vezére tervezte. Fawkes Guy a németalföldi spanyol hadsereg zsoldosa a parlament pincéjében várta a megnyitásra érkező királyt (1605. nov.) de a terv felfedezése után megtalálták és rövidesen kivégezték. Barátai a vérpadra követték, mint Garnett Henrik jezsuita provincialis Bellarmin tanítványa; vagy karddal kezökben estek el, mint Catesby. — A katolikusok elvesztették hivatalaikat és birtokaikat; Londonból el kellett költözniök és országszerte hűségesküt kellett tenniök. (V. ö. Gardiner R. S: What gunpowder was. London 1897.)

³ Cecil Robert, a Stuartok első kormányelnöke 1605-ben Salisbury lorddá, 1608. máj. kincstartóvá lett, leszállította a király adósságait, de a parlamentet nem tudta megnyerni pénzügyi terveinek.

⁴ A katolikus Howard Henry (1540—1614), a király kegyence 1604-ben Northampton grófjává és 1608-ban a Salisbury-kormány tagjává lett. Mint politikus a parlament ellensége és a spanyol entente lelkes híve volt.

lartó ellenzése mellett összehívott II. parlament ismét elvetette a király adójavaslatait, mire az feloszlatta és lord Suffolkot¹ tette kincstartóvá (1614—18). Mikor visszaélései miatt a Towerba zárták, új kegyencek követték a Howardokat.

Bacon befolyása
1618—21.

217. Bacon Francis² mint politikus átmenetet képez a Howardok, Carr és Buckingham kegyencek között, kinek érvényesülését maga is elősegítette. Somersét pöre és Cooke elbocsátása után rangban és befolyásban gyorsan emelkedett. 1618-ban lord cancellárrá és Verulam grófjává, 1621-ben Saint Albans viscountjává lett. Hatalma rövid ideig tartott, mert az 1621-diki parlament Bacon fejével vett bosszút a corruptión. A vád vezetérei Cooke és Somersét voltak. A megtört öreg bölcselő a lordok kezébe tette méltóságait, melyeknek elnyeréseért éveken át emésztette a vágy. Sorsában a parlament is osztozott, mert a király rövid tárgyalás után hazaküldte a spanyol szövetséget ellenző rendeit.

¹ Howard Thomas báró (1561—1626) admirális, 1603 óta gróf és a titkos tanács tagja, 1614-ben lett kincstartóvá. A befolyásban osztozott vele veje, a skót Carr Robert (megh. 1645) is. ki mint fiatal apród kísérte urát az angol trónra. Jelentékeny része volt az 1610-diki parlament feloszlításában. 1611-ben Rochester viscountja, 1613-ban Somersét grófja és 1614-ben a titkos pecsét őre, lett de Overbury megmérgezése miatt nejével együtt halálra ítélték. A kivégzést a királyi kegyelem megakadályozta ugyan, de a Howardok befolyása aláhanyatlott.

² Bacon Francis (1561—1626) jogi tanulmányokat végzett és 1584 óta a parlament tagja volt, hol szót emelt a királyi előjogok érdekében. Az 1614-diki parlamentben mint államügyész (attorney-general) a cambridgei egyetemet képviselte és keresztül vitte a végrehajtó hatalom érvényesülését a birói fölött. Javaslatára Cooke Eduard (1552—1634) főbirót felmentették (1616), társai pedig meghajoltak a királyi akarat előtt. Somersét pörében a közbírói tisztet vitte és eltemette a Howardok befolyását.

218. A spanyol birodalom vitághatalmi érvényesülése hosszú ideig irányt adott az angol külpolitikának. A skót Stuartok spanyolbarát szövetkezései, a hugenotta mozgalom leverése Franciaországban, Alba herceg németalföldi sikerei és az Angliával századok óta szövetséges portugál királyság bekebelezése (1580) közelről érintették Elizabeth királynő országait; az angol kereskedők üldözése, a jezsuiták angol missiói és a kiátkozott királynő fenyegetése viszont erélyes védelemre utalták. E törekvésből folyt a jezsuiták kitiltása (1585), a királynő személyi biztonságának megerősítése és Leicester gróf németalföldi vállalata (1585—87). A spanyolbarát Stuart Mary skót királynő kivégzése (1587) végre nyílt hadizenetet vont maga után, de a 300 hajóval Anglia ellen indult nagy armada elpusztult (1588).

Küzdelem a spanyol hegemonia ellen 1585—1830.

Az angolság diadala viszont Nyugat-Európa sorsát is eldöntötte, a Bourbonok trónralépése és Németalföld csatlakozása pedig a tengeri ententéhez (1596) és a spanyol hegemonia megtöréséhez vezettek (1589—1609). Anglia mind addig kitartott a háború mellett (1585—1604),¹ míg a király békeszeretete megegyezéshez nem vezetett.² I. James kezdettől idegenkedett a háborútól és sokáig (1603—23), foglalkozott egy angol-spanyol házasság tervével,³ melyet Somersét gróf és a katolikus Howardok támogattak, a közvélemény (Raleigh Walter) és az ang-

¹ Drake Francis (megh. 1596) lisboai vállalata sikertelen maradt (1589), de Cadiz megvétele a második invasio tervét is meggyőztette (1596), az írországi spanyolbarát felkelést pedig leverték (1598—1602).

² I. James az angol-spanyol békében lemondott a hollandok támogatásáról (1604. aug.)

³ A tervbe vett Stuart Henry herceg (1594—1612) I. James legidősebb fia, 1610 óta Wales hercege volt, az infanta pedig Maria, III. Felipe leánya.

likán papság (Abbot George canterburyi érsek) elleneztek, a londoni spanyol és a madridi angol követek a király óhajára előkészítettek.¹ A madridi tárgyalások és V. Friedrich pfalzi választófejedelem ügyének elejtése miatt tiltakozó parlamenteket (1614 és 1621) feloszlatták, a népszerű Raleigh WALTER-t pedig kivégezték.² Végre is Charles walesi herceg Buckingham herceg kíséretében Madridba utazott, hogy a házasság ügyében tájékozódjék, de mindketten a spanyol hegemonia elszánt ellenségeiként tértek haza. A fordulatot megerősítették az 1613-diki pfalzi házassági szerződés következményei. A császári csapatok a cseh királyt megfosztották országaitól (1619—22),³ mire az 1621-diki parlament tetemes ösz-

¹ Az 1623. júliusban létrejött angol-spanyol szerződésben I. James biztosította a katolikus híveinek szabad vallásgyakorlatát.

² Raleigh Walter (megh 1618) spanyolgyűlöletéről, északi (1584) és délamerikai (1594) utazásairól ismert kalandor, részt vett a spanyol háborúban; az udvarban mint Essex gróf elszánt ellenfele tűnt ki. Ellenségei, a Howardok a királynál is bevádolták. Rövid kihallgatás után halálra ítélték (1603), de szabadságát csak 13 évi fogság után nyerte vissza (1616). Délamerikai vállalatának (1617—18) kudarcát után nyugyodtan lépett a vérpadra, hogy a 15 éves ítéletet elszenvedje. Mint költő, theologus és történétíró szintén említést érdemel, az angol protestáns érdekért szenvedett halálával pedig nemzeti vértanúvá lett.

³ Stuart Elizabeth hercegnő (1596—1662) kezét Gustaf Adolphus svéd és III. Felipe spanyol királyok is megkérték, de az angol egyház (Abbot) beavatkozása folytán V. Friedrich pfalzi választófejedelem kapta meg (1613). 1619 őszén férje oldalán Prágába vonult, hol cseh királynévá koronázták. Országaik elvesztése után a birodalmi átok elől Németalföldre menekültek. Friedrich halála (1632) után fiát, Karl Ludwig herceget a rajnai Pfalz birtokához juttatta, de fivére, I. Charles angol király sorsa végleg megtörte (1649). Utolsó vágya teljesült, mikor 1661-ben angol földre léphetett, hol egy év múlva befejezte viszontagságos életét.

szeget szavazott meg a fejedelem visszahelyezésére;¹ a spanyol entente politikusait és diplomatáit elmozdították,² Middlesex kincstartót vád alá helyezték.³

219. A király nehéz szívvvel hívta össze negyedik parlamentjét (1624) melynek hangulatát már a francia-barát Buchingham herceg, Carr kegyenc utóda irányította;⁴ mely a spanyol házassági szerződést felbontotta, állást foglalt a háború mellett és az ellenmondó kincstartót vád alá helyezte. Az angol csapatok Mansfield tábornok vezérlete alatt másodszer is Pfalz visszavételére siettek, I. James azonban már nem érte meg a harctér rossz híreit, mert 1625 tavaszán váltóláz áldozata lett.⁵

Kísérletek a francia szövetséggel 1624—30.

I. Charles (1625—49)⁶ széles külügyi programmal lépett trónra. Még 1625-ben végrehajtotta az angol házassági szerződést (máj)⁷ és szövetségre lépett a hollan-

¹ Egy angol contingens Vere Horace tábornok (1565—1635) vezetése alatt Pfalzba sietett (1620), de Tilly megadásra bírta (szept.)

² Igy az 1622-ben Bristol grófjává lett Digby John (1580—1653) volt madridi követet is.

³ E fordulat háborút vont maga után (1624—30), de annak katonai és politikai eseményei jelentéktelenek. Sokkal jelentősebb az, hogy az 1613-diki házassági szerződés a Stuartokat kiemelte izolált helyzetükből és tért engedett egy angol-protestáns grand desseinnek, mely IV. Henri halála után többé-kevésbé megvalósult.

⁴ Buckingham herceg (Villiers George 1592—1628) Abbot érsek ajánlatára és a spanyol párt ellensúlyozása végett került az udvarba (1615), hol Buckingham grófjává (1617), marquisjává és hercegévé lett.

⁵ I. James műveltségét több műve bizonyítja (v. ö. a germán népek műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat).

⁶ 1600 óta Albany, 1605 óta York és 1616 óta Wales hercege (v. ö. u. ott).

⁷ A szerződés atyja Herbert Edward (1583—1648) parisi követ (1619—24) korának egyik legműveltebb embere, az európai

dokkal (szept.) és a dánokkal (nov), de a tengeri hatalmak együttműködésének Richelieu és Buckingham versengése csakhamar véget vetett. A cadizi expedíció kudarca (okt.) után a király az V. parlamenttől várta tervei megmentését (1626), de az Buckingham herceget vád alá helyezte (máj.), a Towerba zárt vezéreit pedig kiszabadította.⁴ A spanyol-francia közeledés a királyné helyzetét is megnehezítette és a kormányt az európai protestánsok activ támogatására kényszerítette.

politikának alapos ismerője volt. Párisban egy entente cordiale érdekében vetette fel a házasság tervét, de annak létrejötte előtt visszahívták. A kiszemelt hercegnő IV. Henri leánya, Bourbon Henriette Marie 15 éves volt, mikor a walesi herceg megkérte kezét (1624. dec. *Revue des questions historiques* I. 1889. 489. l.) Mint angol királyné francia udvart szervezett maga körül és atyja példájára mindennel tüntetett, a mi francia és a mi katolikus. Mikor férje helyzetének szerencsétlenségéről értesült, Németalföldre menekült (1642. jan.), de ott is kitartott a király ügye mellett. 1643. elején ismét visszatért és egy évi küzdés után, az utolsó percben sikerült Franciaországba jutnia, hol a kivégzés hírére kolostorba lépett.

⁴ Howard Thomas Arundel grófja (1585—1646) 1615-ben protestáns hitre tért és 1616 óta a Howard család érdekeit képviselte a kabinetben. Mint Buckingham ellensége 1626-ban a Towerba került, de a peerek közbelépésére szabadon bocsátották. Jóval elszántabb vezér volt lord Bristol, kit az 1623-diki fordulat kegyvesztetté tett és ki 1626-diki parlamenti szereplése után szintén a Towerba került. A parlament őt is kiszabadította, Buckingham herceg halála pedig a királylyal is kiengesztelte. Eliot John (1592—1639) admirális, a spanyol háború és a parlamenti szabadság híve, kitűnő szónok, az 1625—26. parlamentek népszerű vezére Buckingham herceg vád alá helyezését indítványozván került a Towerba. Mikor őt is szabadon bocsátották, a bosszús király feloszlatta a parlamentet. 1627-ben az adó megtagadása miatt ismét börtönbe került, de az 1628-diki parlamentben annak ellenére is helyet kapott. A vezetést ugyan Wentworthtal osztotta meg, de a *Petition of rights* kicsikarása nagyrészt az ő érdeme.

A dán actio¹ és, a la rochellei vállalat² kudarca és a törvénytelen adók behajtása miatt a VI. parlament csak a Petition of rights³ fejében szavazta meg az újabb hadisegélyt, melyet a hugenották támogatására fordítottak. A minister meggyilkolása (1628. aug.) végre nyílt szakadást eredményezett a király és a nemzet között és maga után vont a parlament feloszlatását.⁴ Hogy a belső ellenállással leszámolhasson, a király sietve békét kötött a spanyolokkal (susai béke, 1629. ápr.) és a franciákkal (londoni béke, 1630. nov.), Richelieunek engedvén át az európai politika irányítását.

220. Egy negyedszázadig tartott tehát a ministeriKisérletek az kormányzat, mely Anglia sorsát felelőtlenül, de nem kor-absolutismus-látlanul intézte (1603—28). 25 évi kísérletezés után I. sal 1629—46. Charles elhatározta, hogy maga lesz országának ministere, felelőtlenül és korlátlanul.

E politikában joggal támaszkodott a püspöki egyházra, mely a Stuartok alatt a királyi előjogok védőbástyája volt, és mely most Laud londoni püspökben⁵ ké-

¹ Morgan Charles tábornok négy gyalogezredét Tilly hamar lefegyverezte.

² Az 1627-diki vállalat a franciák, az 1628-diki Buckingham herceg meggyilkolása miatt nem sikerült.

³ A parlament beleegyezése nélkül szedett adó és az ítélet nélkül való letartóztatás törvénytelen. A törvény szövege Gardiner-nél: *The constitutional documents of the Puritan Revolution.* Oxford III. kiadás 1905).

⁴ Az 1628-diki parlament ellenzékét Cooke, Eliot, Pym és Wentworth vezették. A parlament elítélte az arminianus áramlatokat és a törvénytelenül szedett adót. Feloszlatását nyomon követte Eliotnak és társainak letartóztatása.

⁵ Laud William (1573—1645) a királyhű Oxfordban nyerte nevelését, honnan csak 1614-ben lépett egyházi szolgálatba. A király Saint Davids (1621), I Charles Bath (1626) és London püspökévé tette (1628). Oxford pedig cancellárrá választotta (v. ö. Hutton H. W.: *William Laud.* London 1895).

sőbb canterburyi érsekben, az isteni eredetű királyi hatalom hirdetőjében¹ alkalmas vezérre talált. A loyalis egyházi párt ellenzékét a Calvin szelleméhez hű puritánok alkották. Loyalis maradt a nemesség nagy része is, mely a finom és lovagias királyt különös tiszteletben részesítette és a trónnak nem egy kiváló politikust (Wentworth²) és katonát, pártot és hadsereget adott. Ennek viszont a XVI. század folyamán meggazdagodott, kiváltságaira féltékeny polgárság volt az ellenzéke.

A személyes kormányzat legnagyobb hibája, hogy a király személye viseli a felelősséget is, és az angol közvélemény jóval szigorúbban ítél, mert inkább a függetlenséghez szokott, mint a francia.

A korlátlan uralom az 1629-diki parlament feloszlatásával és a törvénytelen adóknak országszerte fogatosított behajtásával vette kezdetét. Az ellenzék népszerű vezére, Eliot a börtönben halt el (1632); két évvel utóbb elrendelték az utolsó háború óta ismeretlen tengerészeti adó (ship money 1634) behajtását, Wentworthot az ír kormányzat (1632), Laud érseket a kincstár élére állították (1635). A kincstartó első dolga volt a rendkívüli adó állandósítása, mire sokan, köztük Hampden John is megtagadták az adófizetést (1637).³ Azután

¹ Stern A.: *Geschichte der Revolution in England*. II. kiadás. Berlin 1898. 45—46. l.

² Wentworth Thomas (1593—1641) Cambridgeban nevelkedett és külföldi utazásai alatt fölötte megbarátkozott Richelieu állampolitikai elveivel (Macaulay: *History of England*. ed. 1907. I. 73. l.), elítélte a continentális államok ügyeibe avatkozást és az angol királyság átalakítását forgatta elméjében. Mint politikus 1621 óta minden parlamentnek tagja, az utolsónak vezére volt (1628), de hirtelen fordulattal a királyhoz csatlakozott, báróvá, viscounttá, a kabinet tagjává lett (dec.).

³ Hampden John (1594—1643) az ebből keletkezett pört elvesztette, de 1639 után az adó nyomaira sem akadunk. A per lefolyása ismertté tette nevét a történelemben.

a skót kormányzatban akarta érvényesíteni rendelkezési jogát (skót katechismus 1635 és liturgia 1637), de ott egyetemes ellenállásra talált. A visszaállított covenant a parlament egybehívását követelte; Hamilton John marquis homo regius a kívánt megegyezést nem tudta létrehozni (1638), a glasgowi zsinat pedig, melyben az egész ország képviselve volt, eltörölte a püspöki egyházat és elvetette Laud érsek reformjait (nov.) E nyílt kihívásra Hamilton marquis flotta, I. Charles pedig hadsereg élén nyomult Skóciába, de a mérközés elől, rendeinek vonakodása miatt ki kellett térnie. A II. berwicki szerződés (1639. jun.) megsemmisítette a zsinati határozatokat, a király pedig ígéretet tett az edinburghi parlament összehívására, de a skótok másodszor is felkeltek, hogy a püspöki egyház eltörlését kicsikarják.

A skót expeditio költségei és a kincstár üres volta viszont Angliában erélyesebb politikát eredményeztek. A király a megingott Wentworth ellenzéki vezért Strafford grófjává tette (1640. jan.), de a VII. (rövid) parlament Pym John² indítványára elvetette az új hadisegélyt. Az ellenzék tárgyalást kezdett a skótokkal, kiknek élén Les-

¹ Skócia 1603 óta personalis unióban élt az angol királysággal, de I. James csak 1616-ban látogatta meg ismét, I. Charles pedig csak 1633-ban, hogy magát megkoronáztassa. A skót közvéleményt Argyll gróf (Campbell Archibald 1578—1601), az ország egyik leggazdagabb földesura irányította, ki birtokai után nagy befolyással és egész hadsereggel rendelkezett, ki azonban a covenant alkalmával a királylyal személyesen is összetűzött (1638). Ellenfele, Hamilton marquis (1606—49) skót ügyekben I. Charles leghívebb tanácsadója volt.

² Pym John (1584—1643) a parlamentben Buckingham ellenfele, 1640-ben az ellenzék vezére volt, higgadt és határozott politikus. Ő vitte keresztül a kormányzati visszaélések megvizsgálására rendelt bizottság kiküldését, Strafford és Laud ministerek vád helyezését és ő hiúsította meg a kiszabadításukra tervezett katonai összeesküvést.

lie Alexander tábornok a svéd hadsereg volt tisztje, a felkelő hadak fővezére és Edinburgh meghódítója állott, kit egykor I. Charles Csehország meghódításával bízott meg (1638), de ki most Skócia megszállása után veterán skótjai élén átlépte az angol határt, és a királyt a riponi egyezményre kényszerítette (1640. okt.) I. Charles még egyszer összehívta a (VIII., hosszú) parlamentet (1640—60), hogy Strafford, a spanyolok és az írek segítségével a királyi önkényt helyreállítsa. Ez előérzet hatása alatt a parlament a hadisegély megszavazása helyett az időközben hazatért és a skótok ellen vonult grófot (nov.) és Laud érseket egymás után vád alá helyezte (dec.)

Strafford bátran és ügyesen védekezett.¹ Mary hercegnő² és Willem orániai herceg eljegyzése a pör folyamán még egyszer közelebb hozta ugyan egymáshoz a királyt és a nemzetet (1641. jan.), de a halálos ítélet megszavazása és végrehajtása (máj.) mély hatást tett az uralkodóra.³ A parlament jogainak kiterjesztése⁴ örökre

¹ V. ö. Dictionary of National Biography II. kiadás XX. London 1909. 1191—94. l.

² Mary királyi hercegnő, I. Charles leánya, anyja akarata ellenére lett Willem herceg nejévé. Bár atyját rajongással szerette, mit sem tehetett megmentésére, de udvarát megnyitotta az angol emigránsok előtt.

³ Strafford magatartása mindvégig méltóságos maradt. Mikor a vérpadra ment, kérésére Laud érsek börtöne ablakából megáldotta őt.

⁴ A birói függetlenség megerősítése (jan.), a triennial bill (febr.), a star chamber és a high comission rendkívüli törvényszékek eltörlése, a püspökök kizárása, a parlament fel nem oszthatása tagjainak beleegyezése nélkül (máj), a parlament ellenére szedett adó letiltása, a hadsereg feloszlata és az idegen tanácsosok eltávolítása (jun.), a káptalanok és dékánások eltörlése (jul.), a király személyének ellenőrzése és a várak és erődök biztosítása (aug).

elidegenítette; lelkileg teljesen átalakult; tanácsosai nem voltak, de barátaitól körülvéve a felkenés, a koronázás, a családi, történeti és politikai hagyományok ereje, nyílt jelleme és fellépése hódolatot parancsoltak. 1641. nyarán hivatlanul megjelent az edinburghi parlament előtt és szentesítette skót rendeinek kívánságait. Az ir felkelés' hírére új reményekkel tért haza (nov.), hol a parlament határozatainak szentesítésére szólította fel (Grand remonstrance, nov.). Vonakodása utat nyitott a tiltakozó püspökök vád alá helyezéséhez (dec.), mire meggondolatlanul maga sietett az ellenzék vezéreinek elfogására.

¹ Csak a Tudorok kezdték meg a középkor óta igényelt Irország szorosabb bekapcsolását és elangolosítását. VIII. Henry közvetlen koronabirtoknak nyilvánította (1541), Elizabeth királynő pedig megkezdte az angol telepítést (1563), mely Ulster tartományban jelentős sikerhez vezetett (1586–88). Északon csak Tyrone gróf felkelő seregeinek és spanyol csapatainak lefegyverzése (1601) és megadása (1603) után került az egész sziget a korona birtokába, mely a kormányzást Chichester Arthur helytartóra bízta (1604–14). A nagy erélyvel vezetett II. ulsteri telepítés (1608–11) a gyűlölet magvát hintette el az irek között, kik még inkább spanyolbarátok maradtak („beaucoup mieux disposés en faveur de l'Espagne qu'envers la France,” írta Lisola. *Revue historique* XXVII. 1885. 339. l.) Lord Strafford helytartó (1632–41) Irországot szemelte ki az angol absolutismus fellegvárának. Jó indulatú intézkedéseivel elősegítette az ország gazdasági érdekeit és fényes ünnepek között nyitotta meg a II. dublini parlamentet (1634), majd a III-dikat (1640), mely nagy pénzüsszeggel látta el a királyt. Strafford szervezte a kor színvonalán álló ir hadsereget is, mely elkészt ugyan I. Charles ügyének megmentésétől, de állást foglalt az ellenforradalom mellett, mely a protestáns angol telepeket pusztulással fenyegette (1641, okt.). Ormonde gróf (Butler James 1610–88) tábornokhelytartó, rendeletet kapott, hogy a felkelést a király javára értékesítse, de a kilkenyi parlament az országot függetlennek nyilvánította (1642. okt.). Csak hosszas fáradozás után sikerült létre hozni a megegyezést a vallási ügyek kikapcsolásával (1646. márc.) Egy hónappal utóbb I. Charles álrühát öltött és a skótokhoz menekült.

Hampden és Pym a Citybe menekültek, a végzetes lépésre pedig kitört az első polgárháború (1642. jan.).¹

A londoni mozgalmak után a királyné Németalföldre (febr.), a király a skót határra sietett (márc.), mire a parlament a végrehajtó hatalmat is magához ragadva az országot védelmi állapotba helyezte (jul.). Lord Essex lett a fővezér.² A király az északi countykra és Walesre támaszkodva London ellen nyomult és Essex hadait szétverve (Edgehill, okt.) Oxfordban ütött tábor. Az oxfordi táborozás (1641—46) azonban nem segítette elő az ügyet; a királynétől hozott németalföldi contingens jelentéktelen volt, a toborzás és a csapatszervezés nehezen haladt. A parlament viszont tekintélyes haderőre tett szert, melynek színét-javát Cromwell Oliver puritán lovasezrede alkotta. Bristolt eleste (1643. jul.) és Gloucester felmentése (Newbury, szept.) után Essex gróf Readingnél, Oxford mellett vett állást, és ezzel a hadjárat a Themse vonalán állapotodott meg.

A király az ír, a parlament a skót forradalomtól várta a kedvező fordulatot, de az angol-skót entente (szept.) örömét lerontotta Pym halála (nov.)³ A király

¹ Az angol forradalom forrásait illetőleg v. ö. az I. függelék.

² Essex gróf (Devereux Robert 1591—1646) Elizabeth királynő kegyencének fia és örököse, képzett katona, az ellenzék tagja és 1642. július óta a parlamenti hadsereg fővezére volt. Inkább vakmerő bátorság mint tervszetűség tüntette ki.

³ Hampden John már 1643. jun. elhalt. Skóciában a royalisták Hamilton marquis, a republikánusok Argyll gróf köré tömörültek, kinek állását a berwicki szerződés módfelett megerősítette; parlamenti kormányt szervezett, felkelő csapatai élén a royalisták fészkeit pusztította, az angol mozgósítás hírére pedig Leslie tábornokot a király ellen küldötte (riponi egyezmény, 1640.). Ő volt a lelke a harmadik expedíciónak is, melyet azonban Montrose marquis tábornok (Graham James 1612—50) visszaszorított és az országot lecsendesítette (1644—45). Mikor azonban egy royalista se-

Oxfordban tanácskozott hű rendeivel, mikor Leslie tábornoknak, a berwicki és riponi egyezmények szerzőjének és a parlament szövetségesének skót csapatai az északi countykat előzönlötték (1664. jan.). Ruprecht herceg fővezér, a király rokona, nem tudta megakadályozni az ellenséges hadak egyesülését (jun.), melyek élén Fairfax tábornok¹ York mellett döntő diadalt aratott a royalisták fölött (Marston Moor, juli.). Cornwalli expedíciója nem sikerült ugyan (szept.), de a fővárost sikerült megvédenie (Newbury, okt.). Az 1644-iki hadjárat következménye a habozó Essex gróf elbocsátása és Fairfax kinevezése, Cromwell és az independesek előtérbe lépése volt.

A király a kisebb feladatra vállalkozott, mikor Leslie ellen nyomult (1645. máj.), de Fairfax és Cromwell nyomon követték és Nasebynél ütközetre kényszerítették, melyből csak lovasságának romjaival tudott menekülni. Newcastle, Carlisle és Bristol (szept.) egymás után kaput nyitottak a parlament csapatai előtt, melyek a királyt ismét a Themse völgyébe vetették. Nejét és fiát XIV. Louishoz küldte, Ruprecht herceget Bristol feladása miatt elbocsátotta és a körülzárt Oxfordból áruhában a skótokhoz menekült. Fogolylyá nyilvánításával a személyes kormányzat utolsó foszlánya is eltűnt.

221. Az 1642-diki határozatok óta a felségjogokat a londoni parlament gyakorolta, melyet a déli országrész iparos és kereskedő osztályai, a City és szabadalmi támogattak. A kormányzat alapja az angol-skót entente, a londoni és edinburghi parlamentek szövetsége volt,

Kísérletek a parlamenttel
1643—53.

reg élén ismét Skóciába jött, a parlament rendeletére felakasztották (1650). Hamilton csapatait viszont Cromwell verte szét és vezéröket kivégeztette (1649).

¹ Fairfax Thomas (1612—71) szervezte újjá a parlament hadseregét is.

mely Irország igazgatását is kezébe vette. A kormányzat elvei a presbyteri egyházban gyökereztek, mely az angol egyháznak, a katholicismusnak, de a parlament mérsékelt elemeinek is hadat izent. A parlamenti kormánybizottság (Committee) lassankint befolyást nyert az egész parlament fölött és az 1644. jan. óta igénybe vett skót csapatok zsoldját kifizetve átvette a királyt (1647. jan.). Az eseményt nyomon követte az angol hadsereg feloszlata is, de az megtagadta az engedelmességet, magához vette a királyt (máj.) és Londonba nyomulva, részt kért a kormányzathoz (aug.). Erre a skótok Hamilton marquis vezetése alatt másodszer is angol földre léptek, hogy az eseményeknek ezuttal a király szövetségeseiként, fordulatot adjanak (1648. jul.). A felkelő gentryvel egyesülve, a prestoni csatában vitézül küzdve estek el a királyi zászló körül (aug.), mire az utolsó royalista erőd, Colchester is kaput nyitott.

A megtört, fogoly király most elismerte a presbyteri államegyházat és átengedte a legfőbb vezénylet jogát, de a mérsékelt elemektől megfosztott parlament (okt.) és a puritán hadsereg elvetette ajánlatait (Remonstrance, nov.), Fairfax és Cromwell másodszer is Londonba nyomultak (dec.), a parlament bizottsága pedig I. Charles királyt halálra ítélte és kivégezte (1649. jan.). Nyomban azután az alsóház eltörölte a királyságot és a királyság intézményét támogató felsőházat.

Az új végrehajtó hatalom 41 tagból álló tanács volt,¹

¹ Az új kormányforma neve Commonwealth, magva a Bradshaw John bíró (1602–59) elnöklete alatt összeült parlamenti bizottság, mely a királyt, Hamilton James herceget (1606–49) és Holland grófját (1590–1649) halálra ítélte. 1649. márciusban Bradshawot az államtanács elnökévé választották és nemzeti jutalomban részesítették, de jogászok, burokrata kormányát a puritán hadsereg csakhamar elseperte (ápr.).

mely a royalisták kiirtása után a helyzetet uraló hadsereget Irországba¹ és Skóciába,² a flottát³ az emigrán-

¹ Butler James dublini helytartó már 1647. júliusban feladta a király ügyét és francia földre menekült, de megbízásából visszatért, királylány proclamálta és Dublint körülfalta (1649. jan.). A nem sokkal azután partra szállt Cromwell békét hirdetett (aug.), de útját vérfürdők és deportálások kísérték. Távozása (1650. máj.) után Ireton Henry helytartó (1611—51) a sziget nagy részét megszállotta, de keze és utódainak vaskezű kormánya alatt Irország elnéptelenedett, a vallást és szabad véleményt elnyomták, a gazdátlanul maradt birtokokat elkobozták (1649—52). Az 1642-diki és 1653-diki törvények értelmében az egész lakosságot átvizsgálták és áttelepítették az ireknek reservált területekre. A parlamenti párt előnyomulására Butler már előbb visszatért urához (1650. dec.)

² A skót royalisták szintén királylány proclamálták II. Charles (1649. febr.), ki Montrose gróf emigráns tábornokot küldte az ország megszerzésére (dec.), de kit 1650. máj. felakasztottak. A király (jun.) és Cromwell megérkezésével (jul.) ismét Skócia lett az érdeklődés központja. A dunbari csata (szept.) elnöntetlen maradt, II. Charles megkoronáztatta magát (1651. jan.) és angol területre nyomult. Több város kaput nyitott ugyan, de a további lelkesedés hiánya a worcesteri csatához vezetett (szept.), melyben a royalista hadsereg megsemmisült, a király pedig álruhában, kerülő utakon, Bristolon és Brightonon át francia földre menekült (okt.). Érdekeinek védelmét előbb a megbízhatatlan Argyll gróf, utóbb a Hamilton család vette át, mely a Stuart ház leghivebb lovagjait szolgáltatta. Hamilton James herceg a vérpádon lakolt királyhűségért (1649. febr.), fivére, William herceg előbb Németalföldre menekült, de Worcesternél ezrede élén halalos sebet kapott. Végre Monk George parlamenti tábornoknak (1608—70) sikerült lecsendesítenie a highlandereket (1652. febr.), miután Cromwell skóciai hadjárata idején (1650. jun.—dec.) Edinburghot megszállotta (dec.)

³ A flotta élén 1642 óta a puritán Warwick gróf (Rich. Robert, megh. 1658) admirális, 1645 óta az új tengerészeti bizottság elnöke állott, ki a royalista elemeket gondosan eltávolította, a partok védelmét rendbe hozta. Ruprecht hercegnek azonban az erős blokád on át sikerült Irországba jutnia (1649. jan.), Németalföld beavatkozására készült, a royalista legénység forrongani kezdett. A Commonwealth most Blake Robert admiralist (1599—1657) küldte

sok¹ és a hollandok ellen küldte.² Mikor a felszabadult csapatok visszatértek, épen olyan éles volt az ellentét a hadsereg és a parlament, mint egykor a parlament és a király között. Cromwell kevés habozás után az utolsó képviselőket is szétkergette és ezzel a forradalom ismét elért a monarchikus kormányzatig (1653).

Kísérletek a
hadsereggel
1645—60.

222. A hadsereg a parlamenti háború idején Cromwell Olivének (1599—1658) egy huntingdoni kisbirtokos fiának kezében jelentékeny politikai hatalommá alakult.

A fiatal Cromwellt a közeli Cambridgeben végzett tanulmányai után szülőföldje választotta a parlamentbe (1628). 1640-ben már Cambridge várost képviselte és elég jó nevet vívott ki magának az ellenzék soraiban ;

Irország visszavételére (1649. febr.), ki a herceget Lisboáig üldözte. Évekkel azután Ruprecht herceg egyetlen hajóval és szánalmas állapotban került vissza anélkül, hogy a király ügyét előbbre vitte volna, a portugál kormánytól elutasított fegyvertársai pedig Amerikába vándoroltak.

¹ Az emigránsok Versaillestől és 's Gravenhagetől várták a kedvező fordulatot. I. Charles hatalma tetőpontján és mindenkitől elhagyatva, őszintén és következetesen hű maradt a francia szövetséghez. Bár francia neje beavatkozást sürgetett, Mazarin az ő grand desseinjével, a spanyol tervvel foglalkozott. Henriette királyné kétszer is az ellenség földjére lépett, hogy ura ügyét megmentse. Mikor a dán beavatkozás reménye is eloszlott, lóháton, sereg élén nyomult Oxford felé. Egészségét elhanyagolta, pénze kifogyott és egyre jobban visszavonult XIV. Louis ragyogó udvarából. Franciaország és Hollandia semleges maradt ugyan, de parti városaikat angol emigránsok lepték el. (v. ö. Airy O.: *The English restoration and Louis XIV 1648—60*. London 1889 és különösen Salomon F.: *Frankreichs Beziehungen zu dem schottischen Aufstand 1637—40*. Berlin 1890).

² A hollandi háború okai közt Angliának a spanyolokhoz való közeledése és az indiai verseny voltak fő okai. (*Act of Navigation 1651*). Az első háború (1652—54) a Themse torkolatában vívott csatával az angolok javára dőlt el (Blake diadala, 1652. máj.).

két évvel utóbb a cambridgei felkelés szervezésekor vasas ezredet alakított (ironsides 1642—43), melynek élén maga is részt vett a parlamenti hadsereg csatáiban (1643—44). 1645—46 telén Oxford ellen működött és a nyugati grófságokat megtisztította royalista helyőrségeiktől; azután visszatért a parlamentbe, hol a hadsereg feloszlását célzó javaslat ellen nyilatkozott (1647). Ezzel a forradalom a polgári és katonai kormányzat versenyévé fajult, melyben a diadal a hadseregé, a vezetés a hadvezéré lett. A válságot Cromwell merész fellépése döntötte el. Mikor a főparancsnoki méltóságot eltörölték (1652. jun.), katonáival a képviselőket eltávolította, a meddő vitatkozásba merült parlamentet pedig a közvélemény helyeslése mellett feloszlatta (1653. ápr.)¹

Ezzel Anglia katonai kormányzat alá került, melyet Cromwell vaskeze korlátlaná, jelleme következetessé, belátása nem egy téren áldásossá tett.²

Az új kormány feje Cromwell Oliver volt; egy élete java korát élő, közepes nagyságú, nyílt homlokú, nyugodt és szilárd tekintetű, egyenes lelkű férfi, ki a királynál nagyobb hatalommal egyszerű háztartást, öltözködést és viselkedést egyesített;³ korának első katonája és államférfia, ki a gyöngé és állhatatlan Stuartok között állva még többet nyert fényben és csodálatban az utókor előtt.

¹ A parlamenti jelenetről v. ö. Firth: Cromwell and the expulsion of the long parliament in 1653. English Historical Review VIII. 1893.

² Rövid jellemzése Hallamnél: The constitutional history of England X. kiadás. II. London 1863. 244. l.

³ Erről Stern id. m. 260. l. Cromwellről különösen Firth C. H.: Oliver Cromwell and the rule of the puritans in England. London 1900 és Gardiner R. S.: Oliver Cromwell. London 1899 ajánlható monographiák.

Cromwell a kormányzat eszközei közül elsőnek a maga személyét választotta. Mint Anglia, Skócia és Írország protectora (1653. dec. óta Lord Protector of the Commonwealth of England, Scotland and Ireland) egy szövetséges köztársaság (commonwealth) élén állott, melynek alkotmányt adott,¹ hogy azt megváltoztathassa (1657. máj.)² és elvehesse; melynek haderejével souverain akarattal rendelkezett; melyhez egészségét és melynek mindenét magához fűzte.³

A közvélemény megnyerése végett nem egy kísérletet tett a parlamenttel is, de azok egymás után kudarcot vallottak.⁴

Maradandóbb intézménynek bizonyult az 1653. decemberi chartában szervezett 21 tagú államtanács, mely a protector munkatársa, támasza és szócsöve volt, tagjai

¹ Az 1653. decemberi Instrument of government állította fel a választott protectoratust, az államtanácsot és a III. parlament tervezetét (v. ö. a germán népek műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat).

² Ez alkotmány értelmében joga volt utódát kijelölni, a 20 tagú államtanács és a felsőház tagjait kinevezni.

³ A királyi címet barátai unszolásának ellenére is elutasította ugyan (1657. márc.), de protectori méltóságát örökössé tette (máj.).

⁴ A forradalom parlamentjei a következők voltak: I. a presbyterianusok hosszú parlamentje 1642 óta (1642—53); II. az independentsek fél éves parlamentje, a „kis parlament“ (1653), melynek 140 tagja közül a legtöbb iparos és kereskedő volt, vezére pedig Barebone londoni borkereskedő (megh. 1679, innen a parlament neve „Barebone parlamentje“); III. az 1653. dec. alkotmány értelmében összehívott 460 tagú választott nemzetgyűlés, melyet a törvényhozás jogának igénylése miatt feloszlattak (1654. szept.—1655. jan.), végre a nagy pressióval választott loyalis IV. parlament, mely Cromwellt a királyi trónra ültette (1656. szept.—1658. febr.).

Cromwell meghittjei, titkárai az állam első ministerei (Milton¹ és Thurloe²).

A kormányzat jellege otthon is, kifelé is szigorúan protestáns maradt. A puritán Anglia a Calvintól kormányzott Genèvehez hasonlított; a mulatozást és iszákosságot eltiltották, papokat és magánosokat szigorú ellenőrzés alá vettek.³ A külpolitika vezető eszméje a protestáns nemzetek és államok egyesítése, egy panprotestáns grand dessein (Pax Evangelica) volt, melynek vezéréül a protector Angliája ajánkozott.⁴ E célból bé-

¹ Milton John (1608—74) egy londoni irnok fia cambridgegi tanulmányai után hosszabb utat tett a continensen. (Franciaországban Grotiussal, Italiában Galileivel ismerkedett meg 1638—39); hazatérve tanítványokat vállalt és a püspöki egyház ellen izgatott (Of reformation touching church discipline in England. London 1641 és The reason of church government urged against prelaty. London 1641). I. Charles pöre alatt az alkotmányellenes király letételét és kivégzését védelmezte (The tenure of kings and magistrates, London 1649, Defensio pro populo Anglicano. London 1650—54). 1649-ben a parlamenti kormány titkára lett.

² Thurloe John (1616—58) 1652 óta az államtanács titkára a posták felügyelője (censura, 1655), Cromwell meghitt barátja és testőre, a glasgowi egyetem cancellára volt (1658. V. ö. Bischoffshausen alapos tanulmányát: Die Politik des Protector's Oliver Cromwell in der Auffassung und Thätigkeit seines Ministers des Staatsecretärs John Thurloe. Innsbruck 1899).

³ Skócia békéje Monk George tábornok (1608—70), Írországé, Cromwell Henry helytartó (1628-74) fegyvereiu nyugodott (1657-59).

⁴ Cromwell Londonban egy panprotestáns tanácsot akart alapítani, mely a négy kerületre osztott protestáns világot volt kormányzandó; I. nyugateurópai kerület: Franciaország, Schweiz és Piemonte, mely utóbbinak protestánsait maga védelmezte meg a savoriai herceg türelmetlen politikája ellenében (Morland Samuel, a később oly híressá lett angol matematikus követsége 1653—56); II. rajnai kerület: a pfalzi és badeni protestánsok; III. az északnémet, porosz, szász, skandináv, magyar és törökországi protestánsok; IV. az angol és amerikai protestáns kerület.

két kötött Németalfölddel (1654. ápr.), szövetséget a skandináv államokkal (ápr. és 1656. jun. angol-svéd, 1654. szept. angol-dán szerződés a Sundvám leszállítása végett), a spanyol hegemonia ellen küzdő Portugallal (jul.) és Franciaországgal (1655. okt. és 1657. márc), melyek szövetségében IV. Felipe király országának hadat izent (az ezüst flotta elfogatása 1656. szept. és a santa cruzi tengeri csata 1657. ápr.).¹ Ily célból eszközölte ki a roeskildei dán-svéd békekötést (1658. febr.) és lépett összeköttetésbe Schweizzal² és az erdélyi fejedelemmel is.³

A protector halálakor fia, Cromwell Richard⁴ akadémia nélkül követte őt az uralkodásban, melyhez megfelelő képességei hiányoztak. Atyjának politikai és katonai ügyességét és tekintélyét nélkülözvén, az elégedetlen hadsereg a forradalom utolsó, V. parlamentjét (1659. Jan.—ápr.) is feloszlatta és lehetővé tette az 1640-diki parlament életben maradt 42 tagjának összejövetelét, mire Cromwell minden befolyását elvesztvén a magánéletbe vonult.

¹ Schweizzal zürichi ügynöke, Pell John útján tartott fenn kapcsolatot (1654—58), míg Durie John skót presbyterianus lelkész a protector megbízásából sorban felkereste a protestáns udvarokat (v. ö. Stern A.: Oliver Cromwell und die evangelischen Kantone der Schweiz. Sybel's Historische Zeitschrift XL. 1877. 52. l.)

² Cromwell híresebb hadvezérei Blake, Lockhart, Penn és Reynolds voltak (v. ö. a germán népek műveltségét és a művelődését tárgyaló pontokat). Ez volt az utolsó európai háború, melyet egyházi notivumok jellemeznek. A harc színtere az Atlanti Óceán, a Földközi tenger és spanyol Németalföld volt.

³ V. ö. a magyar birodalom történetét tárgyaló pontokat.

⁴ Cromwell Richard (1626—1712) atyja hadseregében nyerte kiképzését. Lemondása után egy ideig Franciaországban élt, azután megöregedve, szegényen és elfeledve otthon végezte be életét.

Még egyszer megújult tehát a mérkőzés a polgári és katonai kormányzat között. Lambert tábornok¹ megszállotta a parlament épületét, de London polgársága, a skót és ir csapatok ellene nyilatkoztak. A mozgalom az angliai csapatokra is áttért és Lambert kénytelen volt újra megnyitni a parlament kapuit (dec.).

A harmadszor is összeült hosszú parlament most a skóciai hadtest parancsnokához, Monk George tábornokhoz fordult, ki csapatai élén London védelmére sietett (1660. febr.). Beavatkozása véget vetett az independensek uralmának. A mérsékelt parlament önmagát felosztatván (márc.) helyet adott a royalista nemzetgyűlésnek (ápr.), mely a hosszú polgárháborút megunva és a pénzügyi bukástól menekülendő² II. Charles levelére egyhangú lelkesedéssel visszahívta a királyt (máj.).

223. A restauratio a Stuart dynastiának, a pöspöki A restauratio. egyház és a loyalis rétegek szertartásos uralmának, a politikai érdekek felsőségének a gazdasági fejlődés fölött, a belső és külső hatalmi törekvéseknek visszaállítása volt; vezére és az egyetemes érdeklődés központja az elméket és a szíveket értelmével és modorával uraló II. Charles volt, ki az utolsó két évtized szenvedéseinek hosszú országútjáról fáradt vándorként tért ősei otthonába (jun.).³

¹ Lambert John (1619–83), Cromwell egyik legjobb tisztje, féktelen ambíciójának a politika terén keresett kielégítést. Az 1659-diki parlamentnek tagja, utóbb szétverője és az ország dictatora volt.

² Az utolsó hat év (1654–60) 60 millió korona államadóságot eredményezett (Cambridge Modern History IV. Cambridge 1906. 477–58. l.).

³ Macaulay id. m. I. 121. l. A király mesteri jellemzése u. ott 34–37. l. Charles walesi herceg a polgárháború idején Parisba menekült (1646. márc.) hol Buckingham herceg és rokonai körében éber figyelemmel kísérte atyja pörét. 1648-ban kiszabadítására sietett, de a Themse torkolatától vissza kellett fordulnia, Németalföl-

A restauratio
belső politi-
kája.
1660—85.

224. Vele jött bizalmasa, Hyde Edward¹ is, kit a száműzött király cancellári (1658. jan.), bárói (nov.) és grófi rangra emelt (1661. ápr.). Clarendon grófja távoli rokonának, Buckingham hercegnek, az utolsó államministernek örökébe lépett (1660—67), kinek egyéniségét

földet pedig nem bírta beavatkozásra bírni. A skót royalisták meghívására megjelent hívei között, parlamentet és vallásszabadságot ígért, de a dunbari csata (szept.) az angol határ átlépésére (1651. jul.), a worcesteri csatavesztés (szept.) másodszor is menekülésre kényszerítették. Nem egyszer felismerve, de soha el nem árulva sikerült Franciaországba jutnia (okt.). Mikor az angol-hollandi béke Németalföldet, az angol-francia szerződés Franciaországot is elzárta tervei elől, Bruxellesben telepedett meg (1656). Itt értesült Cromwell haláláról és az anarchiáról, és itt fogadta egyre szaporodó hívei hódolatát. A fejlemények során Bredába költözött, honnan 1660. áprilisi manifestumában megújította trónigényeit, melyeket a loudoni nemzetgyűlés is magáévá tett (máj.). Kérése e 's Gravenhageból Doverbe vitorlázott. Az esemény sima lefolyása Monk tábornok és Montagu Edward admirális (1625—72) érdeme volt, kik az angol közvéleményt a fogadásra előkészítették, a királyt Angliába hozták, s kiket most hálás uruk Albemarle hercegévé és Sandwich grófjává tett. Vele jött öccse, James, York hercege (1633—1701) is, ki fiatalabb testvéreivel együtt a parlament fogságából csak nehezen tudott anyjához menekülni; előbb francia, utóbb spanyol szolgálatban katonáskodott, 1661-ben a tengerészeti kormány-bizottság első admirálisa lett. Mint ilyen, a francia szövetség oszlopának és a protestáns államok nyílt ellenségének bizonyult. 1660 óta a katolikus Hyde Anne, Clarendon gróf leányának férje volt, kitől több gyermeke született, de ki 1671. márc. elhalt.

¹ Hyde Edward (1609—74) Oxfordban nevelkedett. Mint ügyvéd helyet kapott a hosszú parlamentben, hol az ellenzék radikális iránya hova-tovább a királyhoz térítette, kinek bizalmas tanácsadója lett (Declarations and manifestations written for Charles I. 1642—48). Mint ilyen a forradalmi parlament ellensúlyozására előkészítette az oxfordi royalista parlamentet, de az a kormányzásra képtelennek bizonyult. Az emigratio alatt II. Charles parisi kabinetének első ministere (1658. jan. óta) és a restauratio előkészítője volt.

maga is tanulmányozta¹ és kinek politikai elveivel már előbb megbarátkozott. Mint Richelieu, a hatalom és befolyás szertelen magaslatára emelkedett. Az engedékeny király korlátlan bizalmával vezette a birodalom ügyeit, leánya, Anne James yorki herceg nejévé, unokái a korona várományosaivá lettek, háza fénye és gazdagsága vetélkedett az udvarával.

Kabinetét a különböző pártok képviselőiből alkotta meg, kik közül említést érdemelnek Albemarle, Buckingham és Ormonde hercegek² és Ashley báró.³

A királyi rendelettel megerősített nemzetgyűlés az amnestia, a 30 millió korona civillista megszavazása és a püspöki egyház megerősítése (okt.) után helyet adott az első parlamentnek (1661. máj.), melynek royalis többsége befejezte a restauratiót (egyházi törvények: Act of Corporation, of Uniformity stb., censura: Press Act és a parlamenti szabadság megszorítása: Triennial Act),⁴ de az új törvények (Clarendon codex) szigorát növelte a polgári jogokból kizárt nonconformisták (katholikusok és presbyterianusok) elkeseredése, az 1665-diki pestis, London pusztulása (1665), az udvar tékozlását és a háborút nyomon követő pénzügyi és politikai bukás (Clarendon elbocsátása 1667. aug.)⁵

II Charles a külügyek vezetését magának tartotta

¹ The difference and disparity between George, duke of Buckingham and Robert, Earl of Essex.

² Butler James 1650 óta szintén az emigráns udvar köréhez tartozott, 1661-ben Ormonde hercegévé és dublini helytartóvá lett.

³ Cooper Anthony parlamenti tábornok és Cromwell odaadó híve áttérése jutalmául Ashley báróvá (1660) lett.

⁴ V. ö. a germán népek műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat.

⁵ Clarendon hátralevő éveit Franciaországban töltötte el. Mint államférfi a püspöki egyház politikai érvényesülésének híve volt; bukása érzékeny veszteséget okozott az államegyháznak is.

fenn és mert külpolitikája áldozatul kérte Clarendon fejét, utódául egy fejetlen kabinetet alkotott, melytől a belügyek irányítását is megvonta. Király és nemzet között újabb szakadás keletkezett; a yorki herceg a nagyjában mérsékelt, de széthuzó Cabal-kabinet¹ egy részét maga részére vonta és lehetetlenné tette a mérsékelt elemek érvényesülését.

Az Arlingtontól és Cliffordtól megkötött doveri szerződés (1670. jun.) és a türelmi nyilatkozat (1672. márc.)² miatt elkeseredett ellenzék a Test Act keresztülvitelével rövid diadalt aratott (1673); e fordulat az 1669 óta katolikus yorki herceget a közszolgálatból elbocsátotta³ és a Cabal-kabinetet Osborne Thomas, 1674 óta Danby grófja⁴ franciaellenes, de corrupt kormányával helyettesítette (1673—78), melyhez a hollandi béke (1674), az orániai házasság (1677) és a nijmegeni béke közvetítése (1678)

¹ A kabinet tagjai neveinek kezdőbetűitől kapta nevét: Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley és Lauderdale. Clifford Thomas lord (1630—73) kinostartó és Arlington lord a yorki herceg politikai barátai és bizalmasai voltak, Arlington a kabinet névleges feje. Buckingham herceg (Villiers George 1628—87) I. Charles államministerének fia már 22 éves korában a parisi emigráns kabinet tagja volt. Hazatérve Fairfax leányát vette nőül, mire Cromwell fogságra vetette; kiszabadulván, a király kitüntetésével halmozta el. Mint minister Clarendon ellensége és a mérsékelt politika híve volt (v. ö. Burghelere W.: George Villiers, second duke of Buckingham. London 1903. 838 l.). Ashley báró 1671 óta Shaftesbury grófja és a kereskedelmi tanács (Board of Trade) elnöke a kormány és a francia szövetség parlamenti támasza volt. Lauderdale hercegről v. ö. alább alább Skócia történetének összefoglalásánál.

² V. ö. a germán népek műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat.

³ Mint a tengerészet feje különben jó nevet hagyott maga után; utóda Sandwich grófja lett.

⁴ Élt 1631—1712, később Leeds hercegévé lett.

fűződik. XIV. Louis növekvő befolyása, a katolikus invasio félelme és Danby árulása¹ azonban elsöpörték a parlamentet (1679. jan.) és a kormány fejét (márc.), ki ministeri székéből a Tower celláiba költözött (ápr.), honnan csak öt év múlva és nagy óvadék mellett bocsátották el.

Ezzel ismét a személyes uralom határához értünk.

225. A restauratio külpolitikáját II. Charles már A restauratio külső politikája 1660—78. 1660 előtt is maga vezette. Spanyol, francia és hollandi rokonai és szövetségesei több-kevesebb odaadással támogatták a trón elnyerésében. Azért Clarendonnak első intézkedése az angol-spanyol háború megszakítása volt (1660. okt.). Viszont a portugál házassági szerződés egy új szövetséggel növelte a trón erejét (1661. jun., végrehajtása 1662. máj.). XIV. Louist az orléansi herceg és Stuart Henriette házasságával (1661. márc.) és Dunquerque eladásával nyerte meg (1662. okt), Németalföldet ellenben elidegenítette az Act of Navigation (1651) megerősítésével (1660). A vámháború csakhamar politikai és katonai jelleget öltött (1665—67), mi Clarendon mérsékelt politikájának gyengeségét és a franciabarát yorki herceg térfoglalását eredményezte. A continentális hatalmak egyenként elhidegültek II. Charlestől (négyes szövetség 1666. okt.), kinek előnyomulása bevezette a németalföldi francia invasiót (1667); a yorki herceg diadalát (Lowestoft 1665. jun.) pedig nyomon követte a kedvezőtlen négy napos csata és Ruyter megjelenése a Themсэн London alatt. A bredai békében csak XIV. Louis invasiója mentette meg Angliát a súlyos megaláztatástól.

A mily népszerű volt Clarendon békés politikája és

¹ A vád szerint katolikus összeesküvést tervezett; a vád azonban Oates Titus találmánya volt és egyetlen célja Danby megbuktatása (v. ö. a germán népek műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat).

a Lisola kivánsága szerint létrejött franciaellenes triple alliance (1668. jan.), annyi veszedelmet hozott az országra a doveri angol-francia szerződés, mely II. Charlest a coalitiótól lekapcsolta, katholikussá, XIV. Louis fizetett szövetségesévé tette (1670. máj.). A szerződés hírért követő elkeseredés a yorki herceg kabinetét elseperte ugyan, de a III. angol-hollandi háború, az udvar pazarlása és az állandó pénzhiány Danby lordot is a francia pensio elfogadására kényszerítették (1678). A bukástól nem mentette őt meg a hollandi háború befejezése (londoni béke, 1674. febr.), a hollandi házasság (III. Willem és Stuart Mary, 1677 nov.) és a nijmegeni béke közvetítése (1678. jan.).

A második
forradalom
okai
1679–88.

226. Az európaszerte válságos 1679-diki évvel Angliában ismét a személyes uralomhoz értünk, melynek vér és vas politikájához csak néhány szélső royalista fűzte magát. Az 1679-diki parlament mindenképen korhatár Anglia történetében. Itt találjuk meg először a király és a nemzet elvi pártjait és ellenségeit, a torykat és a whigeket. Ha a király személyét elvennők, a mint 1689 után el is kell vennünk a politikai viták teréről, már ekkor előttünk állna korunk parlamentáris pártkormányzata.

II. Charles előbb Temple William diplomatát¹ és a mérsékelt Shaftesbury lordot bizta meg a kormány megalkotásával, mely a yorki herceget a protestáns Monmouth herceg² javára kizárni törekedett (Exclusion bill

¹ Temple William (1628—99) bruxellesi, utóbb 's gravenhagei követ, az aacheni béke angol megbízottja és az angol-hollandi házassági szerződés egyik megalkotója volt.

² Scott James, Monmouth hercege (1649—85) II. Charles természetes fia 1670 óta a hadsereg főparancsnoka volt. Az Exclusion bill tárgyalása idején száműzték ugyan (1679), de már 1680-ban hívás nélkül visszatért.

1679—81), kicsikarta a Habeas Corpus Actot.¹ A négy hónapos parlament feloszlatása (jul.) után összeült III. (1679—80) és IV. parlament (1681) hazaküldése nyílt szakadást eredményezett a nemzet és a király között, ki most XIV. Louis pénzére és erejére támaszkodva le akart számolni az ellenzékkel.

A whigek vezérei, Essex,² Monmouth, Russell,³ Shaftesbury és Sidney Algernon⁴ felkelést és merényletet terveztek a király ellen (rye house plot 1682—83), de az előkészület folyamán Russellt és Sidneyt kivégezték, Essex öngyilkossá lett, Monmouth és Shaftesbury önkéntes száműzetésbe mentek.⁵

II. James maga volt az egészség, a férfiasság és a filippin komolyság, több csata koszorús hőse, a katolikus egyház fia és jezsuita politikusainak eszköze, XIV. Louis bizalmas barátja és kitartott szövetségese. Trónralépésekor (1685. febr.) összehívta a parlamentet, a kormány

¹ Csak a vád beigazolása után lehet valakit fogva tartani; csak törvényes bírák ítéhetnek.

² Capel Arthur, Essex grófja élt 1631—83.

³ Russell William (1639—83) a parlamenti ellenzék vezére és az összeesküvés lelke volt.

⁴ Sidney Algernon (1623—83) Leicester gróf ifjabb fia, a parlament és a protector katonai és politikai szolgálatában (I. Charles egyik bírója volt) alapította meg hírnevét. A restauratio alatt a kontinensre látogatott, de az angol kormány mindenütt figyelemmel kísérte lépéseit. Mint nyílt, közismert republikánus, az elnyomás napjaiban köztisztületnek örvendett, de tényleg nem vett részt az összeesküvés előkészítésében. A vád egyetlen egy tanu vallomására és Filmer művére irt válaszára épült.

⁵ Monmouth 1684-ben távozott, de atyja halála után ismét az elégtelenek élére állott. Shaftesbury még a terv felfedezése előtt Amsterdamba menekült és ott halt el (1683. jan.). Az összeesküvés lefolyását illetőleg v. ö. a korszak forrásait a függelékben.

fejévé pedig fiát, Rochester grófot¹ nevezte ki, de a formák megtartását nyomon követte a tisztán tory, de anglikán parlament elnapolása (nov.) és felosztatása (1687. jul.), hogy helyet adjon egy tisztán katolikus és gerinctelen gyülekezetnek; Rochester megtérítésének kísérlete és a vonakodó minister elbocsátása (1687. jan.); a felelőtlen és korlátlan személyes uralom (Monmouth letörése 1685. jul.,² a II. 1687. ápr. és III. türelmi nyilatkozat 1688. máj., végül a püspökök pöre jun.)³

A személyes uralom, melyért Sunderland gróf⁴ és Pater Petre⁵ ministerek viselik a felelősség javát, lehetővé tette a szabadság teljes elnyomására törő angol-francia entente cordiale megerősítését (1685—88). Franciaország minden tartományára, még Elsassra és Lorrainera sem nehezedett féktelenebb zsarnokság, mint az,

¹ Hyde Lawrence (1641—1711) warszawai követ, azután Templevel együtt a nijmegeni békecongressus angol delegátusa, a yorki herceg bizalmasa, 1681 óta Rochester grófja volt.

² Monmouth herceg atyja halála hírére angol földre lépett (1685. jun.), hol királylyá proclamáltak ugyan, de Sedgemoornál a csatával együtt koronáját, pár nappal utóbb szabadságát és életét vesztette (jul.). Barátai tömegben kísérték őt a vérpadra és a nyugatindiai ültetvények néger rabszolgái közé.

³ V. ö. a germán népek műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat.

⁴ Spencer Robert parisi követ, II. James alatt a titkos tanács elnöke, a korona feltétlen hive, a Hyde család (Clarendon és Rochester grófok) bukása után a kormány vezére volt, de a kincstartói méltóságot ennek ellenére sem tudta megszerezni.

⁵ Petre Edward jezsuita 1687 óta a titkos tanács tagja volt, de a veszély percében éjnek idején a faképnél hagyta urát és álruhában Doveren át Franciaországba menekült (Dictionary of National Biography II. kiadás. XV. London 1909. 798. l.),

mely Anglia, Skócia¹ és Írország népeit² indokolatlan szeszély áldozataivá tette. Mikor trónörökös született (1688 jun.) a rendszer jövője hosszú időre biztosítva látszott. Valójában azonban az angol nemzet társadalmi, gazdasági és értelmi ereje, politikai jogai és alkotmánya nem mentek át azokon a változásokon, melyeknek a Bourbonok országaiban szemtanúi voltunk. A trónörökös születésének és a püspökök felmentésének hírére kitört mozgalom a nemzetre szabadulást, a dynastiára pótolhatlan veszteséget hozott.

¹ Skóciában is Clarendon államegyház-politikája nyitotta meg a restaurációt. II. Charles külön skót titkos tanácsot szervezett, melynek titkári teendőivel, utóbb a helytartósággal (royal commissioner) Lauderdale herceget bízta meg, ki a püspöki egyházat visszaállította ugyan, de az általános elkeseredésben Sharp James saint andrewsi skót érseket Edinburgh utcáin meggyilkolták (1679). Lauderdale bukása (1681) után a yorki herceg kegyetlen helytartósága, majd királysága (VII. James 1685—88) és nyílt polgárháború következett (Monmouth herceg és Argyll gróf hadi vállalata). Az ellenzék vezére, Argyll gróf, Lauderdale herceg barátja és a püspöki egyház híve, a yorki herceg halálos ellensége volt, kit a helytartó elfogatott és halálra ítéltetett; Argyll azonban a kivégzés elől Németalföldre menekült és hadsereg élén tért vissza, miért lefejezték (1685).

² Írország kormánya Ormonde hercegnek jutott (1660—69), ki Clarendon szellemében ott is helyreállította a püspöki egyházat, de Clarendonnal együtt maga is elbukott. Harmadik utódának, Essex grófnak gazdaságos, de önérzetes kormánya is ily véget ért (1672—77), mire ismét Ormonde következett (1677—87). Mérsékelt kormányát a reactio kész eszközének, Tyrconnel hercegnek (Talbot Richard 1680—91) alkirálysága követte; egy mindenképen szomorú korszak, mely a különben is szegény ír népet a Stuartok és a francia befolyás fellegvárává alakította át, az egész angolság ellenében, melyhez ezer év óta a hagyományok és hódolat ezer kötelei fűzték (Macaulay id. m. I. 612. és köv. ll.).

XV. A társadalmi berendezkedés a britt szigeteken

1689—1715.

Összefoglalás 228. *Összefoglalás.* — 229. A dicsőséges forradalom. — 230. A compromissium-kormány 1689—96. — 231. Skócia és Írország lecsendesítése. — 232. A királyság védelme. — 233. Whig kormány és tory parlament. — 234. Az első pártkabinet 1696—98. — 235. A toryk visszatérése 1698—1704.—236. III. William és Marlborough 1700—10. — 237. A whigek térfoglalása 1705—10. — 238. A tory reactio 1710—15. — 239. A jacobita reactio 1713—15. — 240. A Britt Birodalom kiépítése 1689—1715.

A dicsőséges forradalom. „Az állam,“ — irta a francia forradalom kezdetén Burke, — „mely némi változás eszközeit nélkülözi, nélkülözi az önfentartás eszközeit is.“¹ Ha nem is annyira, mint Franciaország az 1790-diki események után, de a következő korszak Angliában is nagyban különbözött attól, melylyel az armada kudarcától II. James bukásáig (1588—1688) megismerkedtünk. A különbözőség jellegét a britt nemzetnek a continentális politika vitáiból való kikapcsolása adja meg. A Tudorok fellépése is visszatérés volt Anglia közvetlen gazdasági és politikai érdekeihez; talán sokkal inkább mint az orániai hercegé és az utolsó Stuart királynőé, de nem a parlamenti kormányhoz, mint a dicsőséges forradalom után. E fokozatos eltávolodás szabdaddá, biztossá és termékennyé tette a munkát, gazdaggá és műveltté a társadalmat, nagygyá és hatalmassá a nemzetet. E néhány évtized valósítja meg egy insularis és tengerentúli britt birodalom első conceptióját is.

Kétségen kívül súlyos hiba volt a következetes absolutismus, de következményeiben súlyosabb volt a kislelkűség, melylyel a rendszert a francia kormány diadal-szekeréhez kötötték. XIV. Louis diadala oly személyes

¹ Burke's Works. ed. 1907. IV. 23. l.

és pillanatszerű volt, hogy sajnálnunk kell Zrinyi Miklós és II. Rákóczi Ferencz odaadását. Érvényesülésének útjában nem családok és egyének, hanem országok és népek állottak; itt kell keresnünk a motívumok és a siker eltérésének okait is az angol és a magyar felkelések között.

Az angol közvélemény először a protestáns Monmouth hercegeben kereste a szabadítót, és csak ennek halála után az oraniai hercegeben, ki a hollandi állam és egyház ünnepelt védője, 1677 óta Stuart Mary hercegnő férje, Monmouth halála óta pedig a trón első várományosa volt. Willem herceg éber figyelemmel kísérte az angolországi eseményeket, de következetesen tartózkodott a beavatkozástól. A királyi absolutismus fejlődése maga kínálta a helyes megoldást. A mint a despotismus ereje növekedett, annál kevesebb harcosa maradt; annál általánosabb lett az elkeseredés, annál erősebb és nagyobb az ellenzék, és végre annál többen tekintettek az oraniai herceg felé. A walesi herceg születésekor már csak Sunderland és Tyrconnel grófok, Sancroft canterburyi érsek, Pater Petre jezsuita és Barillon Paul marquis, 1677 óta XIV. Louis londoni követe állottak II. James trónja mellett, melyet az utolsó cavalieriek ritkuló sorai talán az utcai csőcselék ellen sem fedeztek. Mikor Willem herceg jöttének híre Londonba ért, ezek is elhagyták.¹

¹ A királyt első menekülése közben feltartóztatták és csak karácsony napján, egy halászbárkában sikerült a Themsen aláhalózva Boulogneba jutnia. Ez időtől kezdve angol, skót és ír pártívei (a szélső tory jacobiták) segítségével akarta visszaszerezni a trónt, de XIV. Louis a ryswyki békében kénytelen volt megvonni tőle a támogatást (1697). Élete utolsó éveit vallásos elmélkedésben töltötte saint germaini udvarában. Halála után fiát, James Francis Edward walesi herceget („the old pretender“ 1688—1766) XIV. Louis III James néven angol és VIII. James néven skót királynak

Az oraniai párt élén London felfüggesztett püspöke Compton Henry,¹ Danby,² Devonshire³ és Shrewsbury grófok,⁴ Russell⁵ és Sidney Henry admirálisok⁶ állottak. A tőlük aláírt meghívást Herbert admirális⁷ közvetítette és ő vitte Willem herceget Torbayba, míg Devonshire a déli grófságokban, a londoni püspök a Themse vonalán szervezte a felkelést. A herceg ellen küldött Churchill tábornok⁸ a jövevényhez csatlakozott, ki a nép ujjon-

ismerte el (1701. szept.), de ő is hiába kereste atyja elvesztett országait. Nejétől, a lengyel Sobiesky Clementinetől két fia maradt, Charles herceg („the young pretender,” III. Charles, 1720—88) és Henry herceg (IX. Henry 1725—1807) cardinalis, korinthusi érsek, kik Rómában és Firenzében éltek. Charles herceg neje, Louise stolbergi hercegnő Alfieri költő kedvese lett, a gondoktól töprengő, magára hagyott Charles hercegnek halála után azonban öccse még egyszer felvette a királyi címet, „non desideriiis hominum, sed voluntate Dei.” (Dictionary of National Biography II. kiadás. IX. London 1908. 562. l.).

¹ Élt 1632—1713.

² Danby gróf kiszabadulása óta nagy tekintélynek örvendett, Willem herceg első hívei közé tartozott és 1680-ben a titkos tanács elnökévé lett.

³ Cavendish William, Devonshire grófja (1640—1707) Monmouth herceg felkelésekor közel egy millió korona birságra ítéltetvén, évek óta elvonulva élt.

⁴ Talbot Charles, Shrewsbury grófja (1660—1718) korán megnyitotta házát az oraniai párt barátai előtt és a herceggel együtt jött Torbayba.

⁵ Élt 1653—1727.

⁶ Algernon fivére (1641—1704) szintén Willem herceg elöljárója volt.

⁷ Herbert Arthur admirális (1647—1716) még a forradalom előtt hollandi szolgálatba lépett és a herceget kísérő angol-hollandi flotta parancsnoka lett.

⁸ Churchill John (1650—1722) a gyalogságnál kezdte pályáját. A csinos és értelmes fiatal tiszt csakhamar a francia csatamezőkön küzdő angol contingens szemefénye lett. 1678-ban nőt vett Jennings Sarah udvarhölgyet, ki nővérével (Churchill Ara-

gása közt érkezett meg „a pápaság és a rabszolgaság igája alatt szenvedő Anglia törvényeinek és szabadságainak“ visszaállítására, „az irek és idegenek“ megtörésére.¹ Igéretét a Bill of Rights szentesítésével váltotta be.²

230. III. William compromissum-kormány³ is sok-
 A compromissum-kormány
 1689—96.

bella) együtt egyengette útját a bárósághoz (1682). 1688-ban tábornokká lépett elő és Willem herceghez állott, ki Marlborough grófjává tette (1689).

¹ Thompson E. M.: Correspondence of admiral Herbert 1688-English Historical Review I. 1886. 522. 1.

² A Bill of Rights eltiltotta a törvények felfüggesztését a parlament beleegyezése nélkül, a törvénytelen adó kivetését, a törvény ellenére hadsereg tartását és a haditörvényszéket. Az örökösödést ily sorrendben állapította meg: Willem herceg és neje, Mary hercegnő; Mary hercegnő gyermekei; Anne hercegnő és gyermekei; Willem herceg gyermekei. A királyválasztó nemzetgyűlés (convent) csak a kormány kinevezése után alkult forma szerint is parlamentté (v. ö. Davis Th.: The patriote parliament of 1689. London 1893).

³ A kormány tagjai: a tory lord Danby, a titkos tanács elnöke és vezére (1689—99), 1689 óta Carmarthen marquisja és 1694 óta Leeds hercege; a tory lord Nottingham hadügyminister, kit a la hoguei kudarc csakhamar lemondásra kényszerített (1692); a whig lord Shrewsbury, ki Nottinghammal együtt intézte a belügyeket (1689—90) és a whig Halifax marquis cancellár (1689—92, Savile George 1633—95), ki II. James nevében sietett Willem herceg elé, de menekült urától cserben hagyva az orániaihoz csatlakozott; mint politikus nagy tekintélynek örvendett (v. ö. a germán népek műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat). A kincstár és a flotta a whig Herbert admiralis (mint az admiralitas első lordja ismét angol szolgálatba lépett, katonai érdemeiért 1689-ben Torrington grófja lett; v. ö. alább) és a whig Mordaunt Charles (ki miut emigráns tiszt Willem herceg oldalán lépett partra Torbayban; a király Monmouth grófjává és a kincstári bizottság első lordjává tette, de hanyagsága miatt állását el kellett hagynia, 1690) vezetése alatt kormánybizottságok kezébe került, melyek tagjai között csakhamar kivált a tory Godolphin (Godolphin Sidney 1645—1712 élt és Monmouth gróf távozása után a kincstári bizottság fejevé lett 1690—96).

ban különbözött IV. Henri francia királyétól, és a különbözőség jellegét a britt nemzet öntudatos érvényesülése adta meg. A Bill of rights oly szerződés volt, melyet a királyok és ministereik nem alakíthattak át a Bourbonok, Richelieu és Mazarin szellemében. III. William a külügyek vezetését magának tartotta fenn.

A compromissium-kormány, (1689—96) megalapozta az új berendezkedést. Az első parlament (1689. jan. jun.) egy skót gyalogezred zendülése miatt megszüntette az állandó hadsereget és eltörölte a haditörvényszék intézményét (Mutiny Act),¹ azután megalkotta a katolikusokat minden polgári jogból kirekesztő Toleration Actot (1689. máj.). A második parlamentet (okt.—1690. febr.) a kiélesedett pártellentétek miatt feloszlatták, mire a király az általános választás folyamán lord Halifaxot, a whigek leaderét elbocsátotta (1690. febr.), a vezetést pedig a tory Danby gróftól vezetett III. parlamentnek engedte át (márc. — 1696. okt.)

Skócia és
Irország le-
csendesítése.

231. Skóciában az edinburghi királyválasztó nemzetgyűlés (convent) szintén letaszította VII. Jamest és trónra emelte az oraniai herceget,² mire a király hála-képen államvallás rangjára emelte a hozzá különben is közel álló presbyterianismust (1690). A felkelő jacobitákat lefegyverezvén Skócia feltétlen ura lett.³

Jóval nagyobb ellenállásra talált a katolikus Ir-

¹ Részletesen Macaulaynál id. m. II. 243—50. l.

² Skóciában Dalrymple John ügyvéd volt az oraniai párt feje, a convent elnöke, 1695 óta Stair bárója; nevéhez fűződik egy jacobita clan lemészárolása is (glenceoi vérfürdő, 1692. febr.).

³ A felkelés lelke Graham John volt, kit VII. James 1688. nov. Dundee bárójává tett. Mackay Hugh, III. William hadvezére 1689. jan. a killiecrankie mezőn találkozott lord Dundeevel, kit átlőtt mellel saját lovasai tiportak agyon. A csatavesztes Mackay így az egész ország urává lett.

országban, melyet a Stuartok a protestáns Anglia ellen-súlyozására teljesen a maguk részére vontak; hol a katholikus Tyrconnel herceg 1687 óta II. James nevében uralkodott¹ és a protestáns felkelést elnyomván diadalal kísérte Dublinbe az elűzött királyt (1689, márc.), ki azonnal összehívta a parlamentet (máj.). Londonderry felmentésével azonban a Stuartok csillaga ismét alányatlott. A király Schomberg tábornokkal² nem mert megütközni. csak a francia contingens csatlakozása után vette fel a csatát III. William friss csapataival a Boyne vize mellett, hol örökre eldőlt a trón birtoklása (1690. jul.). Schomberg elesett ugyan, de II. James másodsor is Franciaországba menekült. III. William nevében most a hollandi Ginkel Godert vette át a vezényletet. egymás után bevette Galwayt és Limericket (1691). Tyrconnel XIV. Louistól gyengén támogatva elhalálozott, a limericki capitulatio pedig III. William elismerése fejében a parlament függetlenségét és a felekezetek egyenjogúságát biztosította.

232. XIV. Louis minden áron utat és módot keresett, A királyság hogy szövetségesét a trónhoz visszasegítse. Azért a korábbi események természetes folyománya volt, hogy már az első (whig) parlament hadizenetre kérte a királyt (1689. ápr.).³ Az Anglia védelmével megbizott Herbert admirálist az angol-hollandi actio sikertelensége (Beachy Head, 1690, aug.) miatt törvényszék elé állították, de Russel Edward⁴ blokádja Limerick megadását (1691. veszedelme.

¹ Egyedül a protestáns Londonderry fejtett ki komoly ellenállást Tyrconnel ellenében.

² Schomberg (Schönberg) Friedrich (1615—90) a birodalmi protestánsok, az orániai hercegek, a Braganzák és Bourbonok zászlói alól került a nantesi edictum visszavonása után hollandi, majd angol szolgálatba, hol Irország lecsendesítését bízták reá.

³ Traill id. m. 66. l.

⁴ 1697-ben Oxford grófjává lett.

okt.), la hoguei diadala pedig az invasiotervek összeomlását eredményezték (1692. máj.)¹

A continentális csatamezőkön azonban a király veseséget szenvedett (Steenkerke. aug., Neerwinden 1693. jul.), csak ismételt erőfeszítés után, egy újabb whig parlamenttől és whig kormánytól támogatva érte el királyságának elismerését és a walesi herceg elejtését (ryswyki béke, 1697. szept.)²

Whig kormány és tory parlament.

233. Az 1690-diki választások tory többséget adtak, mely nem kis aggódással kísérte a király távol maradását, continentális vállalatait, sokallotta a háború terheit (csak 1693-ban egy millió font államkölcshont kellett foganatosítani), és az áldozatok ellenében keresztül vitte a három éves parlament billjét (Triennial Act, 1694). A párt a tory érzelmű királynéra, II. James leányára támaszkodott, ki a politikai ügyekben nem avatkozott ugyan, de a párt vezéreit, lord Danbyt, és a jacobita Churchill tábornokot bizalmával tüntette ki, atyjával pedig nem szakította meg az összeköttetést. Halála (1694. dec.) érzékenyen sujtotta barátait, kiknek parlamenti többségét III. William whig ministerek kinevezésével ellensúlyozta.³ A whig ministerek között Mon-

¹ Russel admirális 1694-ben a Földközi tengerre tette át a küzdelem színterét; Barcelonát felmentette, Toulont elszigetelte és a franciák háta mögött a savoiai herceggel keresett összeköttetést.

² A király személyesen vezette a háborút és ideje java részét Hollandiában töltötte. A békecongressus tárgyalásain hollandi kegyence, Bentinek Willem tábornok (1649—1709), 1689 óta Portland grófja képviselte, kit a tory parlament nem szívesen látott III. William oldala mellett. Lord Portland a békeszerződés ratificálása után parisi britt követté lett (1648. jan.) és kezébe vette a spanyol örökösödés ügyének lebonyolítását.

³ Nipold: Die Regierung der Königin Marie Stuart von England 1689—95. Leipzig 1895.

tagu Charles,¹ Locke és Newton barátja állott első helyen, ki 1692 óta a kincstár lordja, 1697—99. első lordja volt. Ezen aránylag rövid idő alatt ő fedezte a francia háború költségeit, megalapította az államadósságot és az állambankot (Bank of England 1694).² A parlament feloszlatásokor már csak egy tory ült a kabinetben, de Godolphin is helyet készült adni a király barátainak.

234. Godolphin távozásával létre jött az első párt-kabinet, melyet az új parlament whig többsége támogatott (1696—98), ezt pedig a háború kedvező fordulatai, a hazatért király népszerűsége, a franciák gyűlölete és a protestáns egyház védelmét kísérő lelkesedés. A többség, melyet Montagu irányított, megszavazta a valutatörvényt (Recoinage Act)³ és a háború költségeit, de a hadsereg létszámát alább szállította. A király vonakodó magatartása, hollandi kegyenceinek kitüntetése és a tetemes postbellum költségvetés viszont az ellenzékot erősítette meg, melynek bankterve (Land Bank, 1696) nem sikerült ugyan, de az 1698-diki választások után diadalmasan vonult a parlamentbe. Alig nyílt meg az, Montagu, a sereg nélküli vezér lemondott, hogy Halifax báró néven a felsőház peerei között foglaljon helyet.

235. A fordulat csakhamar az egész vonalon érezhető volt. A hadsereg létszámát 7, a flottáét 8,000 főben állapították meg (1698),⁴ a hollandi csapatokat elbocsátották (1699), a végrehajtó és bírói hatalmat ketté választották (Act of settlement 1701), a tory Churchillt

¹ Élt 1661—1715.

² V. ö. a germán népek műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat.

³ V. ö. u. ott.

⁴ Harley még ennél is kevesebbet indítványozott (Roscoe E.: Robert Harley. London 1902. 21. l.).

rehabilitálták, Godolphint és Rochestert ministerekké, Harleyt¹ speakerré tették (1701. febr.), Bentinck, Halifax, Russel és Somers whig vezéreket vád alá helyezték.² A vádlottakat felmentették és a hannoveri örökösödést törvénybe iktatták³ ugyan, de a blenheimi csatáig megmaradt a vonakodás a terhes háborútól, a hollandok gyűlölete és a Stuart érdekek előmozdítása. Stuart Anne hercegnő trónralépése különös erőt adott a tory pártnak, mert maga is angolnak és torynak vallotta magát.⁴

¹ Harley Robert (1661—1724) 1690 óta volt a parlament tagja.

² Különösen bántotta a királyt a művelt és köztiszteletben álló Somers John báró (1651—1716) lord cancellárnak (1697—1700), a whigek előkelő leaderének vád alá helyezése; kedvetlenül ment rendei közé és szokása ellenére beszéd nélkül, szűkszavú izennel napolta el a parlamentet (Macaulay id. m III. 631. l.)

³ A Bill of rightsnak a trónöröklésre vonatkozó pontjai elégtelenek voltak, mert a trónörökös William, Gloucester hercege, Stuart Anne fia (1689—1700) elhalt (1700 jul.). Ezért az Act of settlement a hannoveri választófejedelem nejét, Sophie pfalzi hercegnőt, I. James unokáját és annak gyermekeit tette örökösökké (1701). E törvény és II. James halála (szept.) befejezték a dicsőséges forradalom épületét.

⁴ Stuart Anne (1665—1714) II. James leánya, a vértanú I. Charles és Clarendon minister unokája, 1683. jul. óta Georg dán herceg (1653—1708) neje volt. Az új pár Londonban élt, szemtanúja volt a dicsőséges forradalomnak, Willem herceg és Mary hercegnő bevonulásának, megválasztásának és megkoronázásának; a királyról nevezték el kis fiát is, kire a korona várakozott. De a két nővér, Mary és Anne hova-tovább elidegenedtek egymástól, minek oka részben Anne hercegnő egyik udvarhölgye, Jennings Sarah, és ennek férje, lord Marlborough voltak, kit a király jacobita összeköttetései miatt a szolgálatból váratlanul elbocsátott (1692. jan.). A királyné kérésére ugyanez történt Marlborough nejével is. A királyné neheztelése miatt a hercegi pár az udvart kerülve, magánlakást bérelt, míg Mary halála után a király palotájába nem hívta őket (1696), hol Marlborough neje is visszafoglalta régi helyét (Molloy F.: Queen's comrade, life and times of Sarah, duchess of Marlborough. London 1901). Nővére (1694), fia (1700) és atyja

A kormány 1700. december óta Godolphin kezeiben nyugodott, ki tory létére késznek nyilatkozott a continen-tális tervek támogatására és kit egy rövid félév kivéte-lével (1701—1702) Marlborough gróffal szerzett rokon-sága és barátsága egy évtizeden át a kormány élén tartott (1700—10). A szürke hivatalnok szabad kezét biz-tosított hatalomra vágyó rokonának, ki a tory ministereket egymás után eltávolította és az új, whig parlamen-tel a közvélemény ura lett.

236. A ryswyki béke csak fegyverszünetnek bizo- III. William
nyult a nagy küzdelemben, melyet Elsass reuniója (1679) és II. Carlos spanyol király végrendelete megnyitott és Marl-
(1700). III. Williamot a barrière és spanyol Németalföld borough
megszállása, III. James királylyá proclamálása és az in- 1700—10.
vasio réme gyors védelemre készítette. A tory parlament és a tory kormány azonban nem ismerte oly közvetlen-nek a veszélyt és a király utolsó éveiben keserű hideg-séggel bánt azokkal, kik continentális terveinek útját ál-lották. A hadizenet is Anne királynő első parlamentjére maradt (1702. máj.).

Kevés embernek jutott oly példátlanul fényes pálya és a sikerek oly hosszú sora, mint Churchill John ezre-desnek, ki neje belolyása révén gróffá (1689), a kis William herceg nevelőjévé (1698), tábornokká és a né-metalföldi angol contingens parancsnokává (1701), a belső és külső politika vezérévé és herceggé lett. Mint

halála (1701) után ő volt az egyetlen Stuart, kit az angol trónhoz a jogok és vágyak ezer köteleke fűzött. A király halála után Marl-borough és neje kíséretében mutatkozott be a parlamentben, mely előtt őszintén és egyedül angolnak vallotta magát. Férjét főparanes-nokká, kegyencét főtisztté, nejét első udvarhölgygyé tette. Azután Godolphinnal és Nottinghammal megeősítette a kormány tory jel-legét, különös pártfogásába vette az államegyházat, az egyetemek közül pedig a mellőzött Oxfordot tüntette ki.

vérbeli whig III. William eszméit is örökölte és következetes politikájával keresztül vitte pártja a diadalát; mint katona pedig összehasonlíthatlanul nagy hírnevet szerzett a britt hadseregnek.¹

Marlborough az angol-hollandi hadsereg élén a Meuse vonalán vett állást, melynek kulcsa, Liège, csakhamar kezébe került (1702. okt.). 1703-ban Bonn (máj.) és Limburg megvételeivel (szept.) a Rajna vonalához közeledett, 1704-ben pedig Wien felmentés végett a Duna vonalához vezette csapatait, melyek savoiai Eugenio hadseregével egyesülve megvívta a blenheimi csatát (aug.).² 1705—6. Németalföldön operált; Villeroi nyomán Bruxellesbe sietett és megszállta Brabant tartományt (Ramilles, 1706. máj.).³ Anversen (jun.) és Ostendén át összeköttetést nyert Angliával (jul.), Lille birtokba vételével (aug.) pedig a francia határt fenyegette. Diadalai nagyban emelték a háborús whigek népszerűségét, míg wieni tárgyalásai vetélytársait foglalkoztatták. Vendöme közeledő haderejét 1707-ben visszanyomta, 1708-ban pedig Eugenio herceg támogatásával tönkre verte (Oudenaarde, jul.),⁴ Bruxelles és Lille városokat ismét megszállta. Végre malplaqueti diadalával dicsőségének tetőpontjára ért (1709. szept.).⁵ A küzdelmet XIV. Louis vesztette el; a négy csata százezer emberébe került; Marlborough Mons falainál várta a kedvező alkalmat, hogy Paris felé nyomulhasson.

De Anglia kimerült; az idegen földön vívott, költ-

¹ Wolseley: The life of John Churchill, duke of Marlborough 2 kötet. London 1893.

² Az erőviszony 60,000 francia és bajor, 56,000 angol és német volt.

³ Az erőviszony 60.000 francia és 60,000 angol-hollandi-német volt.

⁴ Az erőviszony 85,000 francia és 80,000 szövetséges volt.

⁵ Az erőviszony 95,000 francia és 93,000 szövetséges volt.

séges és hosszú háború elvesztette népszerűségét; a tory ellenzék megerősödött és egyre inkább a közvélemény szócsove lett; a whigek egysége ellenben megbomlott, vezérek is évek óta csak karácsony táján vezette személyesen a párt ügyeit. Az új előnyomulásnak és Douay megvételének (1710. jun.) minden fontosságát elvette a whigek bukása (aug.) és a parlament feloszlatása (szept.), Marlborough hercegnének (1711. jan.) és férjének felmentése (dec.). E szűkszavú sorokban egyszerű vázlatát adtuk egy fejezetnek a rombolás művészettörténetéből. A kortársak pártszempontból vették azt bíráló alá; a whigek sikeres akciónak tartották, a toryk a védelem túltengésének; a késő utódnak lehetetlen nem éreznie a rombolás mellett a lélek nagyságát is, mely a férfiak csatáit vezette. Végeredményben XIV. Louis szertelen hódításainak gátja vetéséről van szó.

Néhány szóval meg kell említenünk az iberiai, földközi tengeri és amerikai akciókat is, melylyel a toryk Marlborough diadalait és érvényesülését akarták ellen-súlyozni. Don Carlos ügyének támogatását egy angol-hollandi expedíció vette tervbe, melynek élén Rooke George admiralis¹ a toryk kedvenc katonája és Ormonde herceg tábornok² Georg hessen-darmstadti herceget, Catalonia elűzött alkirályát az események színhelyére kísérték. Cadiz megvétele nem sikerült ugyan, de a spanyol gyarmatokról hazatérő ezüstflottát kézre kerítették (1702. okt.) és Gibraltart bevették (1704. aug.). A Portugalt fedező britt contingens vezére, Schomberg Meinhard herceg³ Berwick herceg francia maréchal ellenében

¹ Élt 1650—1709.

² Butler James, élt 1665—1745.

³ Élt 1641—1719.

tehetetlennek bizonyult. Utóda, Galway Madridba nyomult (1706. jun.), de az almanzai döntő csatát elvesztette (1707. ápr.). Cataloniában Stanhope James gróf vezényelt,¹ a barcelonai britt követ, lord Peterborough szintén részt vett a hadjáratban és összeköttetést sürgetett Stanhope és savoiai Eugenio csapatai között. 1710. szeptemberben Stanhope Don Carlost Madridba vitte, de Vendôme kiszorította, csapatait szétverte, a tábornokot fogságba ejtette (dec.).

A whigek
térfogalása
1705—10.

237. A blenheimi diadal, de még inkább Marlborough grófné gondos igyekezete hova-tovább több teret adott a háborús politikát és férje terveit és érdekeit támogató whigeknek. Marlborough évente haza látogatott és 1705-ben csak március utolsó napjaiban készült a harctérre. Az események gyors egymásutánja sejteti velünk, hogy távozása előtt döntő ación dolgozott. Rövid tíz nap alatt a tory Buckingham hercegtől² a whig Newcastle herceg³ vette át az állampecsétet, a királyné pedig feloszlatta a parlamentet (ápr.). Marlborough a választások alatt állandó összeköttetésben volt whig barátaival, kik az új parlamentben végre többségre jutottak. A fordulatot Cowper (okt.)⁴ és Sunderland (1706. dec.)⁵ whig

¹ Él 1673—1721.

² Sheffield John 1648—1721.

³ Holles John 1662—1711.

⁴ Cowper William (megh. 1723) jogász a skót unio tárgyalások vezetéséért bárói rangot nyert.

⁵ Spencer Charles (1674—1722) a whig aristokratia szeme-fénye, húsz éves korától kezdve a parlament tagja, Marlborough gróf leányával kötött házassága óta a párt reménye volt, kitanyósa a tory párt feloszlata után miniszterül ajánlott. E helyett az új császárt üdvözlő követség vezetését nyerte el, és csak 1706-ban az egyik államtitkárságot.

ministerek kinevezése, Harley¹ és Saint John² ministerek elbocsátása (1706. febr.) követte. Mikor Walpole (febr.),³ Somers⁴ és lord Pembroke⁵ is helyet kaptak (nov.), a kormány elérte abszolút whig jellegét. A whig kabinet egyetlen érdeme a háború energikus folytatása, hibája a Churchill-csoport érdekeinek előtérbe tolása volt.

238. A whig régime, mely a belső és külső poli- A tory reactio
tika terén oly sok sikert ért el, egy elhanyagolt mezőn 1710—15.
kapott halálos dőfést. A dicsőséges forradalom nagyban-
egészben rendbe hozta és a pártpolitikából kizárta az
egyházi kérdést. III. William élete javát calvinisták kö-
zött, a római egyház hagyományai, befolyása és püspö-

¹ Harley Robert (1661—1724) szegény családból származott, született whig, de a parlamentbe lépése (1689) óta egyre tartózkodóbb, tory, sőt élete végén jacobita. Mint ilyen szavaztatta meg a whig állambankkal ellentétes agrárbank felállítását (National Land Bank, 1690). A tory többség háromszor egymás után speakeerré választotta (1701—2), míg Godolphin az államtitkári tárcát ajánlotta fel (1704. máj.). E minőségében a kinevezéstől kész híve és árnyéka volt (Roscoe id. m. 39. l.), de a Churchill család monopoliuma és Godolphin szürkesége hova-tovább elidegenítették. A szakadást az 1705-diki választás és Godolphin whig pártfoglalása peccsételték meg (u. ott 76—77. l.). Harley egy udvarhölgy (Miss Abigail Hill) útján a királynő kegyeibe fért, mire ellenségei jacobita törekvésekkel vádolták és a kabinetből eltávolították.

² Saint John Henry (1678—1751), az angol történelemnek egyik legkimagaslóbb alakja, Londonban, régi normann család sarjaként született. Már gyermekkorában kitűnt mély értelmével és makacs természetével, mely egész pályáján végig kísérte őt. 1704-ben hadügyi államtitkár lett, de a rendelkezést átengedte Marlboroughnak, kinek abszolút diadala után mandatumát is elvesztette (1708). Helyét egykori tanuló társa, Walpole foglalta el.

³ Walpole Robert (1676—1745) Saint John nagy ellenfele Cambridgeben végzett tanulmányai után mint Marlborough barátja vont magára a figyelmet.

⁴ A kabinettanács elnöke.

⁵ Herbert Thomas (1656—1733), az admirális első lordja.

kei elleni harcban töltötte; alattvalóinak jelentékeny része presbyterianus volt, a skótok és hollandok szinte mindannyian, de elfeledte, hogy az angol püspöki egyház állampolitikai alkotás és államegyház volt, mely a Stuartoknak, Laudnak és Clarendonnak szertelen befolyást juttatott; hogy a disszenterek közömbösségétől elzárkózva ennek az egyháznak tanaiban, szertartásaiban és nagy multjában keresett vigasztalást, vezetői közt barátokat a korona várományosa, II. James egyetlen örököse, a lady Marlborough durva befolyását egyre nehezebben tűrő Stuart Anne, ki trónra lépése óta hiába készült az igazi uralkodásra.

A töprengések és a whig környezettel vívott néma harc egyik őszi napján (1709. nov.) Sacheverell southwarki lelkész tartott beszédet „az egyház és állam hamis testvéreiről,“ elhagyatottságáról és veszedelméről a City kellő közepén épült Saint Paul székesegyházban. A parlament, élén a kincstartóval, a Westminster Hall bírósága elé idézte őt, hol egykor I. Charles, Laud és Strafford fölött kimondták a halálos ítéletet. Sacheverell bátran, egy udvari káplán kíséretében jelent meg, nem kis feltűnést keltvén bírái között. A merre ment, a tömeg kalapot emelt és kezet csókolt neki; mikor váratlanul a királyné is megjelent, kocsija köré sereglett a nép és szerencsét kívánt neki a whigek ellen; mikor pedig a szónokot három évi hivatalvesztésre ítélték, országos mozgalom keletkezett. A sajtó és a közvélemény a kormány elbocsátását és a parlament feloszlását követelte.

A fordulat nem késett sokáig. Marlborough a continensen járt, mikor Sunderland (1710. jun.)¹ és Godol

¹ Sunderland bukása egyszerre lázba hozta a whigeket, kik Marlborough herceg köré gyűlve várták a további fordulatot.

phin megkapták elbocsátásukat (aug.),¹ a parlament a felosztatást (szept.). Helyöket Harley tory kabinete és tory parlamentje foglalta el (nov.).² Mikor az év utolsó napjain Marlborough hazatért, senkit sem talált régi helyén. Még egy kísérletet tett hatalma visszaszerzésére, de a királyné szakított hatalomra vágyó udvarhölgyével (1711. jan.),³ a hadvezér háta mögött pedig megkezdődtek az angol-francia béketárgyalások (1710—12).⁴ Végül őt is elbocsátották (1711. dec.), sőt vád alá is helyezték, Walpolet pedig a Towerba zárták. Az utrechti béke teljes és méltó befejezést adott az eseményeknek (1713. jun.), melyek a whig uralom utolsó jeleit is eltüntették. Godolphin elhalt (1712. szept.), Marlborough herceg pedig vagyonát pénzzé tevén, nejével együtt Frankfurtba költözött (nov.).

A tory kormány első és legnagyobb érdeme a költséges háború befejezése volt. Mikor sokkal azután Bolingbroke politikájának védelmére kelt, mindig és következetesen visszatért az utrechti szerződéshez, mely

¹ Godolphin szegényen távozott és csakhamar elhalt; whig társai a parlamenti ellenzékbe léptek és a hannoveri választóval kezdtek tárgyalást.

² Salomon F.: Geschichte des letzten Ministeriums Königin Annas von England 1710—14. Gotha 1894

³ A szenvedélyes jelenet Stanhopénál i. m. II. 200—1. l.

⁴ A tory kormánynak első gondja volt felvenni a francia tárgyalás fonalát, melynek szálai a királyné közvetlen környezetében futottak össze. Marlboroughnak sejtelve sem volt Torcy külügyminister ajánlatairól és Prior Mathew költő (1664—1721) titkos küldetéséről (1711. jul. — aug), mely a westminsteri praeliminárákat eredményezte (szept. Political History of England. IX. London 1909. 186—87. l. és Stanhopénál i. m. II. 203—7 és 225—30. l.). Marlborough elbocsátását nyomon követte az utrechti békecongressus megnyitása (1712. jan.) és az utrechti béke (1713. ápr.).

Angliát a continens zavaraitól elszakította és utat nyitott a belső megszilárduláshoz.¹ XIV. Louis ereje valóban megfogyott; az invasio réme elmúlt, Don Carlosból ellenben a német-római birodalom császára és Magyarország királya, az italiai és németalföldi spanyol tartományok souverain ura lett. További támogatása ugyanazon hegemoniához vezetett volna, mely a tengeri hatalmakra már a XVI. században veszedelmesnek bizonyult. Fölötte időszerűtlen volt tehát savoiai Eugenio londoni küldetése is (1712). Bár ünnepelték, a közvélemény a kormány mellett nyilatkozott, whig barátai eltávoztak, a Towerban ültek vagy csomagoltak. A praeliminárék aláírása után Saint John, ki Torcyval levelezett, Priorral együtt a fegyverszünet megkötésére Párisba sietett (jul.).

A jacobita
reactio
1710—15.

239. Harleynek Oxford grófjává és kincstartóvá (1711. máj.), Saint Johnnak Bolingbroke viscountjává kinevezése (1712. jul.) és az utrechti béke a tory cooperatio utolsó mozzanatai voltak. Végzetes hiba volt, hogy a további vezetést a mérsékelt Oxford Bolingbroke-nak, a toryk toryjának engedte át, ki a küzdelmet oly térre vitte át, melyen vágyainak kész eszközéül ajánlkozott a királynő kegye. Mikor a dissenterek ellen benyújtott billjével (1714. máj.) Oxford ellenére is diadalt aratott (jun.), a királynő személyesen jött elnapolni a parlamentet, hogy végre Bolingbrokenak adja át a vezetést (jul.). Három heti töprengés után egy hosszú és felette izgatott koronatanácsban lemondásra kérte a kincstartót, kinek szenvedélyes beszéde módfelett izgatottá tette és Bolingbroke kinevezését a hajnali órákban másnapra halasztva, pihenni tért. Másnap egész London arról értesült, hogy a királynő súlyos betegen fekszik a kensingtoni palotában.

¹ Letters on the study and use of history.

Ez utolsó napok mysteriuma¹ egy ismeretlen grand dessein fátyolát lebbenti meg a figyelmes szemlélő előtt. A terv a Stuartok személyes uralmának visszaállítása volt; mestere Bolingbroke viscount, a kincstár, a kormány és a birodalom jövődjé vezére; pártja az államegyház minden barátja, toryk és jacobiták, ellenségei a whigek és dissenterek; királyjelöltje a saint germaini száműzött udvar feje, III. James, az utolsó Stuart, kinek tisztelete Sacheverell beszéde óta, országszerte szokásossá lett, a királyi hatalom isteni eredetének hirdetésével és a vértanú I. Charles tiszteletével együtt.² Egyedül Bolingbroke kinevezése késett; a királynő állapota óráról-órára rosszabbra fordult, gyakori sóhajokkal száműzött rokonát emlegette. Mikor az orvosok a helyzetet reménytelennek nyilvánították, a Kensingtonban összeült titkos tanács a whig Shrewsburynek adta a kormányt. A határozatot Bolingbroke tērjesztette a királyné elé, ki szentesítette; Shrewsbury futárjai pedig váltott lovakon siettek Hannoverbe, honnan Marlborough Anversbe költözött és a halálhír vétele után két nappal nejével együtt megjelent londoni barátai között. Walpole Bolingbroke vád alá helyezését indítványozta, de annak sikerült francia földre jutnia. Tervének hátterét nem látjuk elég világosan, de engedjük át a védelmet a száműzött államférfinak. „Ha hibáztam is a közéletben, mindig szerettem hazámat; ha hibáztam is a magánéletben, mindig szerettem barátaimat; bármilyen elbánásban részesültem is hazámtól, tőle soha el nem szakadtam; bármilyen elbánásban részesítettek barátaim, soha egyiket sem

¹ Legrészletesebb és legjobb leírása Siebel W. kitünő életrajzában: *Bolingbroke and his times*. I. London 1901. 426—97. l. Immich kézikönyve szótlanul elsiklik a fordulat fölött (i. m. 238. l.).

² Lecky i. m. I. 53—104. l.

hagytam el, mert őket hazám barátainak tartottam. Ezek szívem érzelmei.“¹

A Brit birodalom kiépítése 1689—1715. 240. Még csak a Brit Birodalom eszméjének fejlődését akarjuk röviden összefoglalni: az angol-skót unió megalkotta Nagy Britanniát (Act of union 1707),² Írország szoros egyesítése (Act of resumption 1700)³ Nagy Britannia és Írországnak, az állami gyarmatosítás pedig a tengerentúli Brit Birodalom fogalmát.

XVI. Hatalmi alakulások a skandináv államokban

1648—1722.

Összefoglalás. 241. *Összefoglalás.* — 242 Skandinavia európai helyzete. — 243. Dánia és IV. Christian 1588—96. — 244. IV. Christian reformjai — 245. és hatalmi politikája 1611—45. — 246. A hatalmi politika kudarc 1654—60. — 247. III. Frederik. Az abszolút átala-

¹ Bolingbroke a történelemről. Horváth J.: Négy esszé a köztörténelemből. Gyula 1907. 26—27. l.

² A skót közvélemény irányítása Hamilton herceg (Douglas James 1658—1712) kezében nyugodott, ki Anne királynő első parlamentjében indítványt tett egy angol-skót kereskedelmi szerződés megkötésére (1703), a politikai unió tervét azonban ellenezte. Ezzel a vezetés a fiatal Argyll herceg (Campbell John 1678—1743) kezébe került, ki mint az edinburghi parlament királyi biztosa az unió billjét megszavaztatta (1705. szept.). Az angol-skót delegációtól megvitattott szerződés azonban csak 1707. jan. jött létre. E szerint Anglia és Skócia Great Britain néven egységes királysággá alakulnak, közös parlamenttel, jogokkal és terhekkel. Ez utóbbiak fejében Anglia egy millió korona kárpótlást fizetett Skóciának (Stanhope i. m. I. 279—320. l. és Political history of England IX. London 1909. 93—108. l.).

³ Megszüntette az erőszakos telepítést és elrendelte a birodalom óta elkobzott javak összeírását (Lecky i. m. II. 198—211. l. A whig Macaulay elsziklik az esemény fölött, i. m. III. 658. l.).

kulás Dániában 1660—71. — 248. Dánia külpolitikája 1661—96. — 249. IV. Frederik. Dánia és az északi háború 1699—1720. — 250. A svéd nagyhatalom 1599—1719. — 251. Christine és Oxenstjerna 1648—54. — 252. A lengyel örökösödési háború 1654—61. — 253. XI. Karl és a svéd királyi abszolutizmus. — 254. XI. Karl külpolitikája 1661—79. — 255. Az északi háború kezdete. XII. Karl előnyomulása 1698—1708, — 256. A svéd nagyhatalom bukása 1708—22.

242. Azok a hatalmi áramlatok, melyek az újkor Skandinavia kezdetén a közép- és déleurópai államokat áthatották, európai helyzete. nem kimélték meg a germánok legészakibb országait sem, a nyelvében és intézményeiben eltérő Skandinaviát. A renaissance hatalmi eszméi különösen hálás talajra találtak a kontinenshez közel fekvő Dániában, míg Svédországot a germánokat jellemző szabadságszeretet hatotta át. A dán hegemónia és a svéd függetlenség küzdelmei képezik tehát Skandinavia XV. és XVI. századbeli történetét. A XVII. században Svédország is nagyhatalmi magaslatra emelkedett és a dán birodalom mellett azon idegen garancia szerepét vette át, melytől a német birodalom protestánsai vallásuk és államiságuk biztonságát remélték, de a balti hegemoniáért vívott harcokban magára hagyva ismét skandináv területre szorult.

243. Dániában IV. Christiannak, II. Frederik dán király és Sophie mecklenburgi hercegnő fiának (1577—1648) trónralépése (1588) nyitja meg az új korszakot. Dánia és Christian 1588—96. Hosszú idő után ő volt az első király, ki dán földön született és mint III. George angol királytól, tőle is kiválóan nemzeti politikát vártak. Azért senki sem ellenkezett, mikor a 19 éves ifjú a kormányt kezébe vette (1596).¹

¹ 1597-ben Hohenzollern Anne Catherine brandenburgi hercegnőt vette nőül. IV. Christian nevéhez fűződik a kapcsolat felvétele a hugenottákkal (1583. navarrai Henri követsége), a tengeri hatalmakkal (1585. Bodley kjoebenhavni britt követ segélyt kér

IV. Christian reformjai 244. IV. Christian különös gonddal fáradozott országainak felvirágzásán. Felkarolta a norvég tartomány ügyeit (Christiania alapítása, 1624), a gazdasági reformokat (kereskedelmi társulatok és gyarmatok alapítása), tervbe vette a hadsereg és haditengerészet újjászervezését, de az elszigetelt nemesi osztályt nem sikerült a munkában részvételre bírnia. Dánia feudális királyság maradt, melyben a hatalom a trón és a nemesség között arányosan megoszlott és ez utóbbi lehetetlenné tette a trónnak erőre és a birodalomnak nagyhatalmi magaslatra emelkedését.

és hatalmi politikája. 245. IV. Christian külpolitikájának célja a dán határok kiterjesztése volt Svédország felé, melyet az 1570-iki stettini béke függetlenített,¹ és a német-római szent birodalom felé, melynek kebelébe Holstein hercegség tartozott.

Christian király már 1599-ben beutazta Norvégiát, a kalmari háborúban (1611—13) pedig véget vetett Svédország norvég igényeinek (knaeroedi béke 1613), de a dán határokat sem növelte, sőt 30 évvel utóbb a diadalmas Torstensson svéd tábornok maga lépte át azokat (1643. dec.) és Jutlandot ellenállás nélkül biriokába vette (1644. jan.). Az agg király megverte ugyan az átkelést elősegítő svéd-hollandi flottát, de az ellenséges haderők egyesülése után maga is vereséget szenvedett. E vereség nyitotta meg az utat a kedvezőtlen broemsebroi békéhez.

Hasonló véget ért a dán előnyomulás a német bi-

navarrai Henri részére, 1589. dán-skót házassági szerződés, 1603. angol-dán entente), de a nyugateurópai küzdelmek alatt gondosan megóvta semlegességét.

¹ Már Lisola is a dánoknál kereste a svéd túshatalom ellen-szerét („innatum odium Danicae gentis in Svecos“. 1657. Archiv für oesterreichische Geschichte LXX. 1887. 259. l.)

rodalomban is, hol IV. Christian a Hauburgok ellen küzdő északnémet fejedelmeket maga köré gyűjtve Pfalz megvételeére indult (1624. máj.).¹ A lutheri vereség (aug.) után Tilly császári vezér Holsteinba, Wallenstein Schleswigbe nyomult és megverték az angol-dán-francia csapatokat. A lübecki békében (1628. máj.) IV. Chrstiánnak le kellett mondania a német birodalom egyes területeire táplált igényeiről. Ezzel a tengeri entente is, melynek Dánia egy negyedszázadon át annyi szolgálatot tett, Svédországhoz fordult.²

¹ Nem volna teljes a hadjárat képe, ha az európai politika keretében nem illesztenénk. Az 1589-diki dán-skót házassági szerződés és az 1603-diki angol-dán szövetség Dániát is a tengeri ententebe vonta, melyben egy évtizeden át (1603—13) kitartott, sőt 1614-ben IV. Christian maga is Angliába látogatott. De a dán hatalom fejlődése más hatalmakkal is összekötetésbe vonta, így 1613-ban Oroszországgal, a lengyelekkel, a császárral és a spanyolokkal. Az 1613 és 1614 években már Európaszerte egy dán-spanyol-osztrák-lengyel eszméjével foglalkoznak, mi a tengeri hatalmakat Dániától hova-tovább elidegenítette. Az idegenkedés lelke Oldenbarneveldt hollandi államügyész volt. A következő évtized (1614—24) csakugyan visszatérítette a dán politikát és a cseh mozgalmak hírére IV. Christian mint Holstein hercege, az evangélikus Unióba lépett, (1618). Oldenbarneveldt bukása után Németalföld kezdte a közeledést (1620. hollandi követség), I. James angol király pedig Anstruther küldte az északi hatalmakhoz, hogy Skandinaviától védelmet kérjen veje, V. Friedrich pfalzi választófejedelem részére. Anstruther egy protestáns unió érdekében sorba járta a szász, porosz, hollandi, dán és svéd udvarokat. IV. Christian szívesen átengedte volna Svédországnak a vezető szerepet, de az angol király egyenes kívánságára maga is a 's gravenhagi császárelenes unióba lépett (1625. nov), melyhez Franciaország és Erdély is csatlakozott.

² Az exqeditio kudarcra Dániára szabadította a tengeri entente gyűlöletét és Dániában oly visszahatást eredményezett, melynek ereje a királyságot a küzdelem egész folyamán a continentalis, császárbarát hatalmak mellett tartotta. A tengeri entente dánellenes politikájának (1628—60) sikerei (az 1631—41. francia-svéd, az 1638. hollandi-svéd szerződések és a westphaleni béke) Schleswiget

A hatalmi po-
litika kudarca
1654—60.

246. E balsikerek mögött a trón gyengesége és a dán nemesség részvétlensége állott, azért IV. Christian a királyi előjogok kiépítését és a feudális hatalmak megtörését hagyta fiára, III. Frederikre,¹ ki Christian trónörökös halála (1647) után trónra lépett (1638—70), váratlanul és hivatlanul, a mint a szabadságaikkal tüntető rendek megjegyezték, a sors szeszélye folytán és a birodalmi gyűlés (rigsraad) beleegyezése nélkül. A királyválasztás csak három, a kormány átvétele csak hat hónappal utóbb történt meg, a hivatalok betöltésének jogát a rigsraad zömét alkotó nemességnek engedvén át.² E megalázást a III. (1657—58) és IV. (1658—60) svéd háborúk, a roeskildei (1658) és kjoebenhavni

a holsteini hercegnek, a broemsebroi béke (1645. aug.) a skandináv hegemoniát, az olivai béke Skaane tartományt is Svédországnak adta (1660). A svédek viszont hosszú ideig értékes támogatást nyertek Hollandiától, mely a Sund hajózását minden áron szabaddá akarta tenni. Könnyen indokolható e szerint a dán politika fordulata. IV. Christian ismét a spanyolokhoz és a császárhoz közeledett (1640), Christian trónörököst pedig Moskawába küldte, hogy Irane carina kezét megszerezze és a Romanov család érdekeit Dániához vonja, de Alexej cár halála távozásra kényszerítette (v. ö. Schäfer Geschichte Dänemarks. V. 1588—1648. Gotha 1902 594. és köv. ll.).

¹ Élt 1609—70.

² A választási feltételeket diktáló nemesi párt vezére Ulfeld Korfits (1606—64) a király maitressének, Munk Christine leányának, Eleonorának férje volt; 1643-ban a kormány élére került és megalkotta a broemsebroi békét, mely a királytól elidegenítette, és az 1647-diki dán-hollandi szerződést, mely kegyvesztetté tette. Ulfeld azonban a nemesi ellenzék élén szembe szállt a királyi hatalommal és a küzdelemben az agg király tört meg; halála után a diadalmas pártvezér nem ismerte el III. Frederiket és az interregnum alatt maga uralkodott. Az 1649-diki szerződésben a hollandokat felmentette a sundi vám alól, de a szigorú vádak elől Svédországba menekült (1651). 1659-ben, a dán-svéd háború alatt, ismét visszatért, de fogságba került (1660—61), forradalmi és hazárdulási tervei miatt száműzetett (1663) és Baselben halt el (1664).

(1660) békeszerződések teljessé tették. A pfalz-zweibrückeni X. Karl svéd király trónralépése (1654) ismét feszültté tette a dán-svéd viszonyt, melyet a lengyel hadjárat (1655), a svéd-porosz-hollandi szövetség (1656), a Wásák előnyomulása ellenségesre változtatott. A császár és az orosz cár Dániával kezdtek tárgyalást, XIV. Louis és II. Rákóczi György a svédek mellett nyilatkoztak. A hegemonikus küzdelem színtere Skandinavia lett. III. Frederik a lengyel földön lekötött Svédországnak hadat izent (1657. aug.), de X. Karl szövetségeseit elhagyván Holsteinon át Dánia szívébe nyomult (jul.), hol a dán csapatok vereséget szenvedtek. A dán flotta diadala (szept.) és a hatalmak új csoportosulása (dán-lengyel-porosz és osztrák-lengyel-porosz coalitio) sem akadályozta meg X. Karl merész átkelését a tengerszoroson. Sziget-ről-szigetre vonulva (1658. jan.)¹ két hónap múlva a dán főváros előtt állott, mire a megalázott III. Frederik elfogadta a roeskildei békét (febr.)² A második háborúra X. Karl tehetetlensége adott okot, de az osztrák-lengyel-hollandi coalitio az egyik svéd hadsereget lefegyverezte (nyborgi csata, 1659. nov.)³ X. Karl hirtelen halála pedig véget vetett a háborúnak. A kjoebenhavi béke (1660. máj.) csak Trondhjemet adta vissza, de Svédországnak engedte át Skaanet és az északi hegemoniát.

247. Az északi hegemonia megszerzésével Svéd-III. Frederik. ország kilépett Skandinavia határaiból, a megalázott és Az abszolút átalakulás Dániában. elszigetelt Dániának pedig lehetővé tette a belső átala-

1660—71.

¹ Bain N. R.: Scandinavia 1513—1900. Cambridge historical series. Cambridge 1905. 245—47. l.

² Szabad kereskedelem, Skaane és Trondhjem átengedése, a svédellenes szövetségek felbontása.

³ Friedrich Wilhelm brandenburgi választófejedelem és Montecuccoli császári hadvezér jutlandi hadjárata.

kulást. Az új rend a feudalis ellenzék megtörése és az absolut királyi hatalom kiépítése volt.

A tanult és tapasztalt III. Frederik kezét ugyanaz a nemesség kötötte meg, mely Svédországot nagygyá tette. Valóban lényeges különbség volt a két állam között. A dán nemesség zárt osztályt alkotott, mely a hatalomban a királyllyal osztozott;¹ a svéd királyt és a svéd nemességet ellenben erős nemzeti és állami kötelek kapcsolták össze. Ilyen nemzetállam lebegett III. Frederik előtt, ki a királyi előjogok diadalát az ország védelmére és felvirágzására használta fel.

Az 1660-diki államcsiny lényegében az európai absolut alakulások megismétlődése. A király, mint XIII. és XIV. Louis az egyházi és polgári rendekkel szövetségben a feudalis nemesség ellen. A polgárság mindenütt pénzzel és jogászokkal látta el az absolut alakulást, melyet az egyház szentesített. Svane Hans kjoebenhavni püspök állott a korabeli dán egyház, és Nansen Hans kjoebenhavni polgármester a korabeli polgárság élén. E két férfiú Dánia nehéz napjaiban nagy népszerűségre emelkedett; szövetségük szinte akaratlanul is kívánkozott III. Frederiknek, mikor Ulfeld és a hazaáruló nemesség ellen harcba lépett.

Az új rigsraad az egyházi és polgári rend befolyására megszavazta a közteherviselést (1660. szept.), mire a polgárság a nemesi birtokok királyi ellenőrzését, a nemesi párt ellenkezése után pedig a királyi hatalomnak örökössé és korlátlaná tételét indítványozta. A mozgósítás hírére a nemesség is hozzájárult a javaslatához,

¹ Souverain birtokjog, adómentesség, nemesi parlament (rigsraad). Mikor az agg IV. Christian fia, Christian trónörökös meghalt, (1647), nem tudta eltemettetni, mert a parlament megtagadta hozzájárulását a költségekhez (Schaefer i. m. 672. l.).

mire a rendek az 1648-diki hitlevelet visszaadták és megkérték a királyt, hogy új hatalmát az ország érdekében használja fel (okt.). Egy hónappal utóbb a parlament feloszlott és nem hívták össze többé.

A dán királyi absolutismus codexe a Schumacher Peder királyi titkártól¹ kidolgozott Lex regia (Kongelov 1665), alapja az örökös és korlátlan királyi hatalom, mely a kormányt egyedül a királynak felelős ministerekkel gyakorolja. E ministerek, mint XIV. Louis ministerei 1661 óta, ügyvivő szakemberek, kik szakministeriumok (kollegie) élén állnak. A törvényhozás az államtanács joga, melynek feje a király, tagjai a három rend meghívott képviselői. Az állami functiókban a rendek arányosan osztoznak. A birodalom tartományokra és városokra oszlik; ez utóbbiak (különösen Kjoebenhavn) több kiváltságra tettek szert; a nemeseket a földesúri szék felállításával kárpótlták; a papság és polgárság a hűbérurak mellőzésével a király közvetlen rendelkezése alá került. Norvégia is felszabadult az aristokratikus uralom terhei alól és közvetlenül élvezte az absolutismus anyagi előnyeit.²

A már választás nélkül trónra lépett V. Christian (1670—99)³ változatlanul megtartotta a Kongelovot és a Griffenfeld lovaggá tett Schumacherre bízta a rendszer

¹ Schumacher Peder (1635—76) kjoebenhavni polgáresaládból született; mint gyermek sorban látogatta a dán, német, holland és oxfordi egyetemeket; az utóbbin az angol restauratio szemtanúja volt (1660) és kedvenc olvasmányai közé tartozott Hobbes Leviathanja (London 1651). Oxfordból Parisba ment, hol a Stuartok mestereit, a Bourbonok absolut kormányát ismerte meg. Végre Spanyolországot beutazva tért haza (1662) sok tapasztalattal és tervezgetéssel. III. Frederik a királyi előjogok actióját most 30 éves titkárára bízta.

² V. ö. Evjen O. S.: Die Staatsumwälzung in Danmark 1660 Leipzig 1903.

³ Élt 1646—99.

tovább építését. Griffenfeld újjászervezte a királyi kormányt (titkos tanács, gehejmeraad felállítása), melynek tagjaivá a négy szakminister, Schleswig, Holstein és Norvégia helytartói és a tanács elnökei lettek, elnökévé és államministerré pedig Griffenfeld, ki 1673-ban a maga részére cancellári méltóságot alkotott, a régi helyett új nemességet szervezett, melynek vetélkedő loyalismusát fényes udvari étellel, grófi és bárói címekkel, a Danebrog (1671) és Elefántrendek jelvényeivel jutalmazta; 1673-ban maga is gróffá lett. Tíz éves belügyi munkájának (1663—73) sikereit azonban lerontották külügyi kudarcai, melyek bukását eredményezték (1676). V. Christian most magának tartotta fenn és állandóan előtérbe helyezte a külügyi politikát, melynek terheiben később országa kimerült.

Dánia kül-
politikája
1661—96.

248. Az absolut átalakulás tartós békét és szigorú semlegességet követelt. Ez vezette Dániát az angol (1661. febr.) és a francia szövetséghez (1663) és az I. coalitíóhoz (dán-svéd-porosz-angol szövetség Franciaország ellen 1666. okt.), végül ez tartotta vissza a Tripplé alliancétól (1668). Svédország belépése (1672. ápr.) és fenyegető magatartása után a skandináv unióról álmodó Griffenfeld¹ kénytelen volt megerősíteni a német (1672. szept.), hollandi (1673. máj.), császári szövetségeket (1674. jun.) és a II. coalitíót (dán-spanyol-hollandi-osztrák szövetség, jun.) és a hosszú halogatás után hadat izenni (1675. szept.), mi a továbbra is vonakodó minis-ter elfogására vezetett (1676. márc.).² V. Christian most

¹ Az 1672—75. évek ily irányú tárgyalásait illetőleg v. ö. Recueil des instructions XIII. Paris 1895. XXVI. l.

² A megvesztegetés és felségsértés vádját ellenségei sem bizonyították be, bírái mégis halálra ítélték. Már a vérpadon térdelt, mikor a király kegyelmet adott. 1699-ben szabadságát visszanyerte, de még abban az évben meghalt.

habozás nélkül megszállotta Skaanet (jul.), de Lund (dec.) és Landskrona mellett vereséget szenvedett (1677. jul.). A három éves háború körülbelül 15000 dán katonára életébe és Skaane elvesztésére került (fontainebleaui béke (1679. szept.), a lundi békében azonban Svédország gyengesége megalkotta a modern idők első skandináv szövetségét (okt.).

A reunio mozgalom ismét a dán királyságot szervezte a francia politika oldalvédelméül az elkeseredett X. Karl helyett (1682. márc. I., 1683. nov. II. és 1691. márc. III. francia-dán, 1682. szept. I. és 1695. febr. II. dán-porosz szövetség).¹ Ez időre esik a dán-holsteini unio (1684—89), melyet azonban az altonai béke ismét felbontott (1689). Nem sokkal azután Dánia végérvényesen a koalícióhoz csatlakozott (1696. dec. angol-dán-hollandi szövetség).

249. IV. Frederik (1699—1730)² Schleswiget köz-IV. Frederik. vetlen dán tartománnyá tette; békés reformjai közt az Dánia és az alsó néposztályok emelése érdemel említést. északi háború

1699—1720.

Két évtized nehéz munkájába került, míg IV. Frederik a svédekhez pártolt holsteini herceg veszedelmes erejét megtörte. IV. Friedrich holstein-gottorpi herceg (1693—1702) XII. Karl svéd király nővérének elvételekor Svédországgal szövetkezett (1698) és a dán Jutlandba vezető utat megnyitotta az ellenség előtt. XII. Karl a travendali békében lemondatta holsteini igényeiről (1700. aug.), mire Dánia megerősítette kapcsolatát a koalícióval (1701. jun.); Franciaországgal minden összeköttetést megszakított (1702—26), a poltavai csata után Norvégiába nyomult, de vállalata (1709—10) vereséggel végződött

¹ E szerződések megalkotásában Villars Pierre marquis kjoebenhavni francia követnek (1683—85) volt legnagyobb érdeme (u. ott 41—55. l.).

² Megh. 1730.

(Helsingborg 1710. márc.). 1712-ben sikerült megszállania Bremen és Verden püspökségeket, elfognia a Holsteinba nyomult Stenbock svéd tábornokot (1713. máj.), üldözőbe venni a Stralsundból haza siető svéd királyt, ki a dán-orosz invasio elhárítása (1716) után a norvégiai Frederikshall falai alatt halálos sebet kapott. A nystadi béke Schleswiget és Holsteint Dániának adta (1720. jul.).

A svéd nagy-
hatalom
1599—1719.

250. Svédországnak fegyverrel kellett megszereznie és megóvnia függetlenségét a dán királyoktól (1599) és a Wasa dynastia katolikus (lengyel) ágától (1629). A lengyel-svéd örökösödési háború tovább tartott ugyan (1598—1668), de az 1629-diki altmarki fegyverszünet mindenképen korhatárt képez Svédország történetében.¹ A szerződés Richelieu műve volt, eredménye II. Gustaf Adolphusnak a francia szövetségbe lépése, fegyelmezett hadseregének a Habsburgok ellen való kihasználása (1635—48), a westphaleni garancia miatt állandó készenlétben tartása és a szorongatás nehéz óráiban a szövetséges király könyvelmü elejtése. A közel száz éves svéd hegemonia (1629—1719) oktalan előnyomulással vette kezdetét és a nagyhatalom összeomlásával ért véget.

Christine és
Oxenstjerna
1648—54.

251. A nagy Gustaf Adolphus örökét leánya, Christine és Oxenstjerna Axel² államminiszter vették át (1644—54), de a királyi előjogok kiterjesztését az európai háborúk miatt keresztülvinni nem tudták. A királynét műveltsége a háborukban eldurvult környezetével, lelki világa a nemzeti egyház merevségével, nőisége a férfikormánnyal

¹ Ez időtől kezdve Svédország a francia politika exponense és északkeleti védőbástyája volt, „la barrière d' Est“, „un instrument contre la maison d' Autriche“, „Európa regulatora“ (u ott II. Paris 1885. XX. és XXXIII. l.).

² Élt 1583—1654.

és férfiassága a női társadalommal örökös összeütközésbe hozták és végül is lemondásra kényszerítették.¹

252. X. Karlak (1654—60)² már trónralépése bonyodalomra adott okot. A lengyel Wasák tiltakoztak a leányág örökösödése ellen és megtagadták az új király elismerését; házassága (1654. okt. Hedvig Eleonore hercegnő, III. Friedrich holstein-gottorpi herceg leánya) viszont a dánok aggodalmát idézte fel, míg Mazarin az

A lengyel örökösödési háború 1654—61.

¹ Christine királyné (1626—89), kiskorúsága idején regenség vitte a kormányt (1632—44). Világszerte ismert műveltsége a hellén és latin classikusok ismeretén, a francia és olasz nyelvek és szokások elsajátításán nyugodott. Lemondása után Innsbruckon át (hol a katolikus hitre tért) Romába vonult, hol azonban pénzügyi zavarai miatt kalandos terveken, a svéd és lengyel koronák megszerzésén törte fejét (1668-ban erre vonatkozólag jegyezte meg egyik levelében: „je me trouve dans ma pleine force et vigueur de l'esprit et du corps, Revue historique XCIX. 1908. 216. 1). Megfordult Versaillesben is, de utóbb Romában állapodott meg és a San Pietroban kapott sírhelyet és emléket. Meghitt barátai Azze-liono bitoros és Monaldeschi Giovanni marchese voltak, kit Fontainebleauban féltékenységből megöletett (V. ö. Bain N. R. kitűnő életrajzát: Christina, queen of Sweden, London 1896, Bildt és Valbert tanulmányait).

² Karl (1622—60), Wittelsbach Johann Kasimir pfalci választófejedelem és Catherine, Wasa Gustaf Adolphus nővérének fia, mint katona Tostensson svéd tábornok tanítványa, rövid ideig maga is fővezér volt (1648); mint politikusnak alkalma nyílt hogy XIII. Louisval és Richelieuvél közvetlenül megismerkedjék; végül Christine királynő kezét is megkérte, de az őt is, a brandenburgi választófejedelmet is elutasította. Mesteri vonásokkal jellemezte őt Lisola stockholmi követ: „militiae deditus, raro senatorum ac ducum militiae consiliis utitur . . . Tale est tamen ferocis ingenii praedominium, ut ad ipsius adspectum trepident, nec audiant loqui . . . Vivida ipsi mentis est acies, promptum ac sagax ingenium, ad res miscendas formam lasque factiones aptissimum, sed turbidum praecipis, nimisque sui fiducia turgidum, elatum in prosperis, in adversis non deiectum“. (Archiv für oesterreichische Geschichte LXX. 1887. 244—45. 1.)

altmarki fegyverszünet óta szőtt confoederatio-tervek alapján kezdett tárgyalást. Ehhez járult a fékezetlen hatalomvágytól vezetett svéd közvélemény, melyet két párt és két párttöredék irányított: a dánellenes nemzeti párt, a continentalis hódításra törő hatalmi párt, az orosz- és törökellenes párt, mely azonban csak csirájában volt meg, és végül a skandináv unio pártja, melyet senki sem vett komolyan.¹ X. Karl a népszerű hatalmi párttal, Gustaf Adolphus grand desseinjének felújításával és a francia szövetséggel akarta trónját erőssé, országát még nagyobb hatalommá tenni. Mazarin maga is kapva kapott az ajánlaton és a hollandi kereskedelmi hegemonia megtörését szorgalmazván a küzdelem színteréül a Balti tengert választotta. Ily értelemben kötött kereskedelmi szerződést a skandináv államokkal és keresett új és erősebb szövetséget „une liaison et une union indissolubles“² Christine királynő nemzetével.

X. Karl azonban a lengyeleket értette a protestantizmus kiirtására tört páristák alatt, és Mazarin ellenére³

¹ Lisola stockholmi követ a hatalmi párt híveinek, „az igazi svéd knek“ (veri et ingenui Svedi) törekvéseit a következőkben foglalja össze: „liberum ad oceanum cum Anglis communicationem aperire; civitates Asiaticas succedere et occupatis Vistulae, Albis Zuntisque aditibus, viam sibi sternerent ad Germaniae subactionem compendiosissimam hanc esse et tutissimam ad Germaniae subactionem; Cromwellium regiis studiis adstipulaturum coercendae Hollandorum ac Dani potentiae; quo pacto istae duae potentiae inter se unitae, quarum una oceano, altera mari Adriatico dominaretur, absolutum sibi in res Europeas arbitrium conciliarent“ (u. ott 129. l.).

² Recueil des instructions II. Paris 1885. 9. l.

³ Mazarin soha sem tudta meggyőzni, hogy e feltevés chimerá, és hogy igazi ellensége Austria (u. ott. 531. l.). Ugyanezt tette Cromwell is, ki egyik legjobb diplomatáját, Meadowsot küldte hozzá (1658—59), kinek működését kellően megvilágította Jones G.: The diplomatic relations between Cromwell and Charles X. of Sweden. London 1897

megszavaztatta a lengyel örökösödési háborút (1655. jun.). Maga is a harctérre sietett (jul.), veterán csapatai élén megvette Warszawát (szept.) és Krakowiet (okt.), magához vonta a brandenbúrgi választófejedelemet (kőnigsbergi szerződés, 1656. jan.). Az Austriába menekült Jan Casimier lengyel király a nemzeti felkelés élén a fővárost visszavette ugyan (jun.), de megveretvén újra átengedte a teret a svédeknek, kik a diadalmas porosz szövetséget (marienburgi szerződés jun., labiaui szerződés nov.) a hollandok (szept.) és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem bevonásával erősítették meg (dec.), a hadat izenő Dániát (1657. jun.) pedig a roeskildei békére kényszerítették (1658. febr.). X. Karl távozása után a Lisolától elhódított Friedrich Wilhelm a lengyelekkel békére (wehlai béke, 1657. szept.), a dánokkal (nov.) és a Habsburgokkal szövetségre lépett (1658. febr.). E svédellenes coalitio a háborút skandináv területre szorította, a tengeri entente pedig előkészítette az olival (1660. márc.), kjoebenhavni (jun.) és kardisi szerződéseket (1661. jun.), melyek Dániának Trondhjemet, Oroszországnak Kurlandot és Poroszországnak a souverainitas jogát adták, a lengyel Wasákat pedig lemondatták svéd trónigényeikről.

253. A regenség külpolitikai kísérletei súlyossá tették a királyi hatalom helyzetét a birodalomban, melynek hagyományokon nyugvó alkotmánya nem volt. Az elidegenített királyi jószágok visszaszerzése megakadt, a jövedelem nem fedezte a háborúk és az állandó hadsereg szükségleteit, a vagyon az államadósságot. A reform ügye körül alkotott nézeteket a politikai pártok jelzőkul választották,¹ míg az 1675 óta nagykorú király

XI. Karl és svéd királyi absolutismus.

¹ A főnemesei párt élén a revali La Gardie Magnus (1622–86), az 1672-diki francia entente megalkotója állott, a köznemesség élén Bonde Gustaf gróf (1660–67), utána Gyllenstjerna Hans

az 1680-diki birodalmi gyűlésen (riksdag) elhatározó lépést tett a rendi ellenállás megtörésére. Az egyházi, polgár és nem paraszt képviselőkkel vizsgálatot indított a regens-kormány tagjai illen, a koronajavak visszaszerzésére pedig új bizottságot szervezett; a parlament a királyt souverain úrnak ismerte el, a bizottság pedig alig tiz év alatt fél milliárd korona értékű jószágot vett vissza. (reductio).¹

XI. Karl kül-
politikája
1661—79.

254. A regenskormány (1661—72) szigorúan franciabarát politikát kezdett (1661. szept. francia-svéd szövetség²), melynek folyamán XIV. Louis a lengyel koronával kecsegtette,³ de melynek csakhamar véget vetett a pfalzi birtokai miatt aggódó XI. Karl elhatározása. Svédország nemcsak semleges maradt (1663—67), hanem a francia sürgetés (Arnauld de Pomponne stockholmi francia követ tárgyalásai) ellenére is az angol-dán-porosz (1666. okt.) és az angol-hollandi szövetségbe lépett (1668. jan. és 1670. jan.). Az elhidegülés okát a francia előnyomulásban, a császári politika sikereiben és Colbert védvámjában (1667) kell keresnünk. XIV. Louis mindent megtett, hogy Anglia (doveri szerződés 1670) után Svédországot is lekapcsolja,⁴ mi rövid időre csakugyan sike-

(1667—80) és Oxerstjerna Benedict gróf (1680—97). Gylleustjerna, Svédország Schumachere, halála előtt a királyt a trón gyengeségére és a főnemesség túlhatalmára figyelmeztette. XI. Karl megértette őt.

¹ A teljes reductio egy milliárd korona értéket képviselt (Bain i. m., 305. l.).

² „Un juste contrepoids aux desseins de l'Empereur“ (Recueil des instructions II. Paris 1885. 16. l.).

³ 1662. U. ott 33—34 l.

⁴ „Par toutes sortes de raisons . . . soit par la puissance, soit par la conformité de ses intérêts avec eux de la France, soit par la situation et l'importance des États qu'elle possède dans l'Empire, soit par la bonté de ses troupes et l'expérience de ses chefs et officiers au fait de la guerre, soit enfin par le souvenir de

rült (1672. ápr.). XI. Karl a szerződés szerint a franciaellenes Brandenburgba nyomult (1675. máj.), de Fehrbellinnél döntő vereséget szenvedett (jun.), a poroszok megszállták a svéd függőségeket, a dán és hollandi flották lefegyverezték a szigeteket, Turenne elesett, a szövetségesek elszakadtak, Franciaország egyedül maradt. A saint germain en layei francia-porosz (1679. jun.) és a fontainebleau-i dán-svéd szerződések (szept.) még egyszer visszaállították a statusquót.

XI. Karl szülőföldjének, Zweibrückennek Franciaországhoz kapcsolása komoly szakítást eredményezett a két állam között (1681. szept. svéd-hollandi, 1682. febr. I. osztrák, márc. dán és porosz, máj. spanyol, okt. II. osztrák szerződés), melyet az ügyes Béthune marquisnak, a diplomatai szakítást (1682—91) követő első stockholmi francia követnek sem sikerült eltüntetnie.

Svédország 1681—97 semleges maradt, Oxenstjerna csak a béke közvetítésére ajánlván fel szolgálatait.

255. Az északi háború közel fekvő okai között a livlandi adó terhe és a gottorpi herceg politikája állnak előtérben, de a szemlélő figyelmét nem kerülheti el a mélyebben fekvő okok láncszerű kapcsolata, a nagy lentét XIV. Louis szövetségesei és ellenségei között, a higgadt Oxenstjerna távozása és a 15 éves XII. Karl' trónralépése (1697. nov.).² A franciákkal ismét meg-

Az északi háború kezdete.

XII. Karl előnyomulása 1698—1708.

tant d'avantages considérables que la France et la dite couronne ont remportés quand leurs armes ont pu agir conjointement" (u. ott 72—73. l.).

¹ Élt 1682—1718.

² Bonac marquis stockholmi francia követ szerint egy ember, a ki „ne parle jamais de ses actions et ne veut pas en entendre parler . . . La fermeté qu' il a fait voir dans son malheur est peut-être ce qu' il y a de plus remarquable dans sa vie. On ne peut louer dans ses autres actions que son audace et son intrépidité" (Revue d' histoire diplomatique II. 1888. 615—16 l.).

egyezett (1698. jul.) király a dán-lengyel-orsz szövetség (1699. nov.) hírére maga vette át a fővezényletet. A Holsteinba nyomult dán királyt Kjöbenhavn körülzárásával a travendali békére kényszerítette (1700. aug.), melyben a gottorpi hercegek megtartották souverainitásukat. A lengyelektől lanyhán ostromolt Riga mellett elhaladva Ingermanlandba sietett (okt.) és Narva mellett döntő diadalt aratott a cár ujonc hadserege fölött; végül Livlandot és Kurlandot megszállva (1701. jul.) Friedrich August lengyel királyt és szász választófejedelmet zárta el a tengertől (dünamüdei csata, jul.), rendeit pedig felhívta, hogy új királyról gondoskodjanak.

Ezzel a háború első része véget ért, de a Holstein-tól a Ladogá tóig terjedő hosszú harcvonal sok esélyt rejtett oly hadsereg számára, melynek hárommal kellett megküzdenie. Ez esélyek előérzete akadályozta meg XII. Karl-t abban, hogy XIV. Louis hívásának eleget tegyen,¹ míg a coalitionak csatlakozásra hívására a litván határ átlépésével válaszolt (1702. jan.).² Gyors menetben elérte Warszawát (máj.) és Krakowiet (jul.), miután Klis-sownál döntő diadalt aratott. A második győzelem (Pultusk, 1703. ápr.) után a lengyel trónt Leszczyński Stanislaus poseni vajdával töltötte be (1704. jul.), trónja biztosítására pedig bevette Lwówot és megtisztította Livlandot az oroszoktól (1706). Most Szászországot fenyegette meg (aug.), a választófejedelmet lemondatta a lengyel koronáról és svédellenes szövetségeiről (altranstädti béke, szept.), a császártól pedig számon kérte a silesiai protestánsok elnyomását (szept.). Egy évig vesz-

¹ Az 1698-diki francia szövetség öre 1701 óta Bonnac Jean Louis marquis francia követ volt (u. ott XII. 1898. 161. l.).

² Politikusai a sejtett fordulónál lebeszélni törekedtek a további actióról; így Dalberg Erich gróf livlandi főkörmányzó, a svédek egyik legjobb hadvezére is.

tegelt a svéd hadsereg szász földön (1706--7), hol XIV. Louis és a coalitio ismét szövetségre kérték a Leipzig mellett 40,000 emberrel álló svéd királyt. Marlborough herceg maga is az altranstädti táborba sietett, de nem tudta terveitől eltéríteni (1707. ápr.).

256. Az oroszok a narvai kudarcot kiheverve, meg- A svéd nagy- szállották Ingermanlandot (1702), Livlandot, Esthlandot hatalom (1703) és Kurlandot (1705), Friedrich August lengyel ki- bukása rály pedig Warszavát. A svédek a fraustadti csatában 1708 - 22. még egyszer diadalt arattak ugyan (1706. febr.) és a cár 15,000 emberét a csatatéren hagyva, sietve visszavonult, hogy tárgyalást kezdjen a coalitióval. Marlborough hercegnek a kijevi fejedelemséget, savoiai Eugenio hercegnek és I. Friedrich porosz királynak a lengyel trónt ajánlotta fel; azoktól elutasítva XIV. Louis támogatását kérte, védencét, II. Rákóczi Ferencet pedig Lengyelországgal kínálta meg. A tárgyalásoknak véget vetett a svédek előnyomulása, kik Szászországot kiüritvén (1707. aug.) 1708. újév napján átlépték a Vistulát, Grodno és Vilna bevétele után a Berezinát (jun.) és könnyű diadalt arattak a Moskawát fedező oroszok fölött (jul). De Lewenhaupt maréchal várva-várt északi hadteste késett, az élelem elfogyott, a svédek a kemény orosz tél előtt és ellenséges földön állottak. Az előnyomulásnak az előrelátás, a visszatérésnek a király makacs természete volt útjában. XII. Karl mindent jóvá akart tenni egy déli hadjárattal és szövetségeséhez, Mazeppa Ivan ukrainai kormányzóhoz indult, ki felkelő kozákjaival volt pótlendő Lewenhaupt veteránjait. A Dnjeper mentén alá szállva októberben a megvert Lewenhaupt,¹ novemberben maroknyi kozák sereg élén Mazeppa csatlakozott a kimerült svédekhez, kik

¹ Lewenhaupt már előbb a liesnai csatában (szept.) 8,000 emberét vesztette el.

Ukraina úttalan hómezőin halomszámra fagytak el. 20,000 holttest jelölte a hadak útját, mire XII. Karl Poltavához ért. Az alig 20,000 svéd a Dnjeper jobb, a négyszerte nagyobb orosz haderő a folyó balpartján vett állást (1709. jun.). Péter cár átkelése után a híres poltavai csata a svédek teljes vereségével végződött; az egész gyalogság a csatatéren maradt, Lewenhaupt és a lovasság megadta magát, Renskjöld fővezér fogságba esett, a király török földre menekült, a bosszútól rettegő Mazeppa pedig mérget ivott (jul.).

XII. Karl Benderben telepedett meg, míg a szultán a cárt lengyel igényeiről való lemondásra kényszerítette (hosii béke, 1711. jul.). Mikor a szultán és XIV. Louis egyformán magára hagyták, helyzete válságosra fordult; benderi házát felgyújtották, a védekező király pedig fegyverrel kezében foglyul esett. Erre távozásra határozta el magát és hét heti fárasztó lovaglás után az ostromolt Stralsundba ért, de azt is fel kellett adnia (1715. dec.). 1716. áprilisban Wismar, az utolsó pont is, mely Gustaf Adolphus hódításaiból megmaradt, elesett és ezzel kezdetét vette a svéd nagyhatalom decompositiója.

A francia háború terhétől felszabadult hatalmak 1710. márciusban semlegességi szerződésben biztosították Svédország continentalis birtokait a félelmesen növekedő orosz túlhatalom ellenében. XIV. Louis maga is mediálni akart az utrechti békecongressuson, de XII. Karl visszatartotta.¹ Stenbock tábornok Rügent és Stralsundot védelmi állapotba helyezve Holsteinon át a dán főváros felé sietett, de a dán-lengyel-orosz csapatok előtt csakhamar capitulált (1713. máj.). Peter cár most Finlandot szállotta meg (1714), I. George Stralsund és Wismar megadása után norvég területre nyomult, XII. Karl pedig

¹ Recueil des instructions II. Paris, 1885. LXXXIV. 1.

Frederikshall falai alatt halálos sebet kapott (1718. dec.).¹

A riksdag most nővérét, Ulrike Eleonore hercegnőt (1719—20), majd férjét, Friedrich hesseni herceget választotta meg (1720—51). A hatalom ismét megosztott a király és a nemesség között, mely az elmúlt abszolút uralom mindenható ministereit, első sorban Görtz bárót² eltávolította és visszaállította az 1680 előtti alkotmányt. A kormány fejévé Horn Bernard Avid gróf, az elhalt király tábornagya és cancellára lett, ki a szerződések egész sorával (1719. nov. angol-svéd, 1720. jan. lengyel-svéd, jul. dán-svéd és 1721. aug. nystadi svéd-orosz béke) igyekezett állását megszilárdítani, de Gustaf Adolphus hódításaiból csak Vorpommert és Wismart tartotta meg.

XVII. Műveltség és művelődés a germán államokban.

257. *Összefoglalás.* — 258. A germán államok területi viszo-*Összefoglalás.*
nyai. — 259. A természettudományok művelése. — 260. A germán népek ethnikai mozgalmai. — 261. Az orvostudomány, — 262. a nyelvtudomány művelése. — 263. Vallások és egyházak. A katolicismus, — 264. a protestantismus a germán államokban. — 265. A lutherismus. — 266. A calvinismus térhódítása általában. — 267.

¹ XII. Karl maréchaljai: Düker Karl Gustaf gróf (1663—1732), Horn Bernard Avid gróf (1664—1742), Lewenhaupt Adam (1659—1719), Stenbock Magnus gróf (1664—1717) és Wrangel Karl Gustaf gróf (1613—76).

² Görtz Georg Heinrich báró (1668—1719) előbb hollandi, azután holsteini, 1715 óta svéd szolgálatban állott. Szerencsétlen külpolitikai kísérletei (a német tartományok visszaszerzése) és fondorlatai (az angol jacobiták pártolása) börtönbe juttatták Hollandiában. Később a stralsundi ostrom alatt sikerült a svéd király bizalmát megnyernie és az országot a francia szövetség riadói mellett is megtartania (1715-diki szövetség). Szinte diktatori hatalommal rendelkezvén terveket dolgozott ki a német-római szent birodalom

Németalföldön. — 266. Az angol egyház fejlődése — 269. Hitélet és hittudomány Angliában. — 270. A calvinizmus térhódítása a brit szigeteken. A presbyterianizmus. — 271. A puritánok. — 272. Az independensek. — 273. Az angol sekták. — 274. A continentalis sekták. — 275. A schweizi — 276. és skandináv protestantizmus. — 277. Zsidók a germán államokban. — 278. A társadalmi fejlődés természete. A társadalmi osztályok. — 279. A nők érvényesülése a germán államokban. — 280. A jogtudomány művelése. — 281. A társadalmi élet. — 282. Gazdasági művelődés a germán államokban. — 283. Az őstermelés. — 284. Az ipar. — 285. A közlekedésügy. — 286. A kereskedelem. — 287. A pénzügy. — 288. Értelmi művelődés a germán államokban. Költészet és széppróza. — 289. A dráma. — 290. A bölcsellettudomány. — 291. A történettudomány. — 292. Társaságok és akadémiák. — 293. Hirlapírás — 294. Encyclopaediák. — 295. Aesthetikai, — 296. ethikai — 297. és politikai művelődés a germán államokban. — 298. A végrehajtó hatalom. Az absolutizmus és ellenszere. — 299. A törvényhozó hatalom. — 300. A bírói hatalom. — 301. Katonai művelődés — 302. és gyarmatosítás a germán államokban. — 303. A hollandi, — 304. angol, — 305. német — 306. és skandináv gyarmatok.

A germán államok területi viszonyai.

258. A nyelvökben és hagyományaikban conservatív germánok a latin területek fölött Skóciától és Trondhjemtől Veronáig, a Rajnától az orosz határig egész Középeurópát megszállva tartották. Jellemezte őket a szabadság szeretete és a környezethez alkalmazkodás, mely a politikai alakulások számában és sokféleségében, az absolut rendszerek kudarcában nyilvánult meg (a német-római szent birodalom fejedelmeinek, hercegeinek, grófjainak és városainak Landeshoheit joga, Schweiz és Németalföld függetlenítése, a Stuartok és a skandináv

felosztására, de a porosz-orosz közeledés (Havelberg 1716), a hannoveri választófejedelemnek az angol trónra lépése és XIV. Louis halála vesztét okozták. Mikor XV. Louis kormányát terveinek elfogadására 's Gravenhageban személyesen is felkérte (1716), az tőle elfordulva az angol királylyal szövetkezett (V. ö. Syveton: Un erreur de Goertz. Revue d'histoire diplomatique IX. 1895. 417. l.).

hegemonia bukása). A germán községgel együtt született az autonomia; a germán mérsékelt és hideg égöveken lakott, hol a természet mostohasága önvédelemre és munkára kényszerítette; őt nem bántották világhatalmi álmok, melyek a latinokat lenyűgözve tartották.

Germán népek lakták a német-római szent birodalmat,¹

¹ A német-római szent birodalom (Imperium Sacrum Romanum) 1500 óta 6, 1512 óta 10 kerületre és 7, 1692 óta 9 választófejedelemségre oszlott. A választófejedelemségek: Cöln, Mainz, Trier, Pfalz, Szászország, Brandenburg és Csehország, 1623 óta Bajorország és 1692 óta Hannover. A kerületek: I. *Austria dominium*: Austria és Stiria főhercegségek, Karinthia és Kraina hercegségek, Tirol grófság, Triest, Breisgau és Sundgau. — II. *Oszták Burgundia*: Brabant, Geldern, Limburg és Luxemburg, hercegségek, Artois, Burgund, Flandria és Hainaut grófságok, Friesland, Groningen, Holland, Oberyssel, Utrecht és Zeeland tartományok. — III. *A rajnai kerület*: Kupfalz, Mainz és Trier fejedelemségek, Westphalen hercegség és Erfurt szabad birodalmi város. — IV. *A frank kerület*: Ansbach és Bayreuth fejedelemségek, Hohenlohe grófság, Bamberg és Würzburg szabad birodalmi városok. — V. *A bajor kerület*: Bajorország hercegség, 1623 óta fejedelemség, Salzburg érsekség, Neuburg, Passau és Regensburg püspökségek. — VI. *A szász kerület*: Württemberg hercegség, Baden-Baden és Baden-Durlach örgrófságok, Fugger grófság, Augsburg püspökség és Konstanz szabad birodalmi város. — VII. *A felsőrajnai kerület*: Hessen, Lorraine és Pfalz-Zweibrücken hercegségek, Waldeck birodalmi grófság, felső Elsass tartomány, Worms érsekség, Speyer és Strassburg püspökségek, Frankfurt szabad birodalmi város. — VIII. *Az alsórajnai kerület*: Berg, Cleve és Jülich hercegségek, Lippe, Mark, Nassau és Wied birodalmi grófságok, Liège, Münster, Osnabrück, Paderborn és Verden püspökségek. — IX. *A felsőszász kerület*: Brandenburg és Szászország fejedelemségek, Koburg, Mansfeld, Meissen és Reuss grófságok és örgrófságok, Pomerania és Rügen tartományok. — X. *Az alsószász kerület*: Braunschweig, Calenberg, Celle, Holstein és Wolfenbüttel fejedelemségek és hercegségek, Magdeburg érsekség, Hamburg és Lübeck szabad birodalmi városok. — *Közvetlen (reichsunmittelbar) területek*: Metz, Toul és Verdun püspökségek és a ditmarsok köztársasága. — *Feudumok*:

Schweizot,¹ Németalföldet,² Angliát,³ Dániát⁴ és Svédországot.⁵

Természettudományok művelése.

259. A természettudományok művelésében kétség-telenül germánok szereztek a legnagyobb érdemeket. A

Csehország királyság és választófejedelemség, Genova, Lucca és Schweiz köztársaságok, Mantova, Milano, Modena és Parma hercegségek, Montferrat és Moravia örgrófságok, Piemonte, Savoia és Toscana fejedelemségek (Firenze és Siena köztársaságok), Schleswig és Silesia hercegségek. — *A birodalmi terület változásai:* Austria és a császár elvesztették Burgundiát Spanyolország javára (1555), Breisach, Elsass, Philippsburg és Sundgau tartományokat és városokat, Metz, Toul és Verdun püspökségeket (1648), Freiburgot (1678) és Strassburgot (1697) Franciaország javára; nyerte Philippsburgot (1678) és Freiburgot (1697), Mantovát, Milanot, Siciliát és a spanyol Németalföldet (1713–14). Bajorország megszerezte Oberpfalz fejedelemséget és Donauwörth szabad birodalmi várost, Braunschweig Osnabrücköt, később Brement és Verdent (1719), Brandenburg Hátsó-Pomeraniát, Halberstadt és Minden püspökségeket (1648), a souverain porosz hercegséget (1679), Magdeburg érsekséget (1680), Neufchâtel (1707) és Elő-Pomeraniát (1720). A birodalom végül elvesztette Schweiz (1499 és 1648), Burgundia (1555), Lorraine (1648) és Savoia feudumokat.

¹ Schweiz 1499 óta köztársaság.

² A független Németalföldet Geldern, Groningen, Holland, Utrecht és Zeeland tartományok uniója (utrechtli unio 1579) alkotta meg; e terület később Friesland és Oberyssel tartományokkal növekedett.

³ Anglia 1662-ben utolsó continentalis birtokát, Dunquerqueit is elvesztette, de később megszállta Gibraltart (1702) és Menorca szigetét. Otthon Cromwell angol-skót-ir unióját a szilárdabb angol-skót parlamenti unio váltotta fel (1707), Írország egyelőre megszállott tartomány maradt.

⁴ Dánia elvesztette (1658) és visszanyerte Trondhjemet (1660) és Schleswiget (1720):

⁵ Svédország megszerezte és elvesztette Bremen és Verden püspökségeket, Elő-Pomerania tartományt, Rügen és Usedom szigeteket; elvesztette Brement és Verdent (1719), Elő Pomeraniát, Schleswiget, Trondhjemet és Usedomot (1720), Esth-, Liv- és Ingermanlandot (1721).

mathematika terén Leibniz és Newton nevéhez fűződik a differentialis és integrális számítások felfedezése, mi a XVII. század utolsó éveiben Európaszerte élénk vitát eredményezett.¹ A chemiában még mindig szerepelnek alchemisták,² de az elemek meghatározásával (Boyle Robert)³ megvetették a tudományos chemia alapjait. A legnagyobb haladást mégis a physika mutatta, melyet Newton lángelméje modern alapokra fektetett.⁴ Kortársai közül említést érdemelnek még Barrow,⁵ Fahrenheit,⁶ Flamsteed,⁷ Guericke,⁸ Hooke,⁹ Huy-

¹ Leibniz értekezései az Acta Lipsica 1684-diki évfolyamában és De geometria recondita. Leipzig 1686. Newton: Methodus fluxionum. London 1671.

² Ilyen volt a speyeri Becker Joachim Johann, ki mint nemzetgazdász is érdemeket szerzett (v. ö. az austriai dominium és a magyar birodalom műveltségét tárgyaló pontokat)

³ Az ir Boyle Robert (1627—91) francia és olasz tanulmányutairól hazatérve, oxfordi lakását laboratoriummá alakította át és egy évtized alatt európai hírnevű kísérleti intézette fejlesztette (Experiments. Oxford 1660—98). 1668-ban Londonba költözött, hol a Royal Society elnökévé választották (1680).

⁴ Newton Isaac (1642—1727) egyetemi tanulmányai után Cambridgeben maradt és optikával foglalkozott (Discourse on light and colours. London 1675 és Optics. London 1704), de hírnevét a gravitatio elméletével alapította meg (1683—84, Philosophiae naturalis principia mathematica. London 1687), melyért az egész tudós világ ünnepelte, a cambridgdei egyetem a parlamentbe (1689), a Royal Society pedig elnökévé választotta (1702).

⁵ Barrow Isaac (1630—77) matematikus Newton tanára volt.

⁶ Fahrenheit Daniel Gabriel (1686—1736) danzigi természet-tudós, a hőmérő egyik készítője.

⁷ Flamsteed John (1646—1719) a greenwichi csillagvizsgáló alapítója.

⁸ Guericke Otto (1602—86) magdeburgi polgármester, műve: Experimenta Magdeburgica de vacuo spatio. Amsterdam 1671.

⁹ Hooke Robert physikus (1635—1703), műve: Micrographia or philosophical description of minute bodies. London 1664.

ghens,¹ Morland² és a dán Römer;³ a geologia terén ennek honfitársa Stensen,⁴ a felfedezések terén Baffin,⁵ Dampier,⁶ van Diemen,⁷ Hudson⁸ és Tasman.⁹ Az elméleti földrajz terén korszakalkotó volt az oxfordi atlas megjelenése.¹⁰

A germán népek ethnikai alkottak, melynek szélső hullámai nyugat felé a tenger-
népek ethnikai alkottak, melynek szélső hullámai nyugat felé a tenger-
mozgalmi. ren (angolok és hollandok), dél és kelet felé a szárazon
terjeszkedtek (németek). Már ekkor nem volt korai egy
germán hegemonia gondolata, melyet az angol-hollandi
entente Európán kívül, a németiség a continensen kívánt
megvalósítani.

Az orvos-
tudomány, 261. A XVII. század közegészségügye elképzelhe-
tően sok kívánni valót hagyott maga után, de nem hiá-
nyoztak olyanok, kik a bajok orvoslását társadalmi szük-
ségnek és kötelességnek tartva sürgették,¹¹ mások, a kik

¹ A hollandi Huyghens Christian (1629—95) az ingaóra fel-
találója : *Horologium oscillatorium*. Paris 1673.

² Morland Samuel hires angol matematikus és mechanikus,
élt 1625—95.

³ Römer Olaf (1644—1710) a fény terjedésének felfedezője.

⁴ Stensen Nils (megh. 1686) a geológiai tudomány alapítója.

⁵ Baffin William (megh. 1686) az északnyugati átjáró
kutatója.

⁶ Dampier William utazó (1652—1715), műve : *Voyage
round the world*. London 1697.

⁷ Van Diemen Anton (1593—1645) Australia felfedezője.

⁸ Hudson Henry (megh. 1611) angol ember hollandi szol-
gálatban fedezte fel a Hudson öblöt

⁹ Tasman Abel (1602—59) Tasmania felfedezője.

¹⁰ *English Atlas*. Szerkesztette Pitt Moses. Oxford 1680 és
köv, az első ilyenmü munka, mely az egyes országokat külön, rész-
letesen és többféle szempontból ismerteti.

¹¹ Már az angol Chamberlain Hugh azt ajánlotta, hogy bizo-
nyos közegészségügyi adó fejében mindenki részesüljön orvosi segít-
ségben és gyógyszerekben. (A proposal for the better securing of
health. London 1689).

a physiologiai és orvosi tudományokat előbbre vitték. Harvey,¹ a vérkeringés felfedezője és Charleton physiologusok² új perspektívát nyitottak meg az orvostudomány előtt.

262. A nyelvtudomány művelésében kitűntek: a nyelvtudomány művelése.
Bentley,³ Graevius,⁴ Gronov,⁵ Heinsius,⁶ Hicks,⁷ Hyde,⁸ Pococke,⁹ Syv¹⁰ és a Voss család.¹¹

263. Míg a latin államok a római egyház hívei ma- Vallások és
radtak, addig a germánok függetlenségük újabb pilléreit egyházak.
keresték a pápától független nemzeti egyházak szervezé- A katholicis-
sében. E függetlenségi harc, melynek a faj, a nyelv és mus,
a hagyományok erős nemzeti jelleget adtak, a reformatio.

¹ Harvey William (1578—1657), a vérkeringés felfedezője, Cambridgeben és Padovában végezte tanulmányait és 1616—56 a londoni orvosi főiskolán tartott előadásokat: *De circulatione sanguinis*. Leiden 1639 és London 1648.

² Charleton Walter orvos (1619—1707) egy physiologiai kézikönyv szerzője: *Oeconomia animalis*. London 1659.

³ Bentley Richard (1662—1742) cambridgei tanár, classica-philologus; leghíresebb műve Horatius kiadása, London 1711.

⁴ Graevius Johann Georg (1632—1703) utrechti egyetemi tanár, classica-philologus.

⁵ Gronov Jan hamburgi születésű hollandi nyelvész, élt 1611—71.

⁶ A gandi Heinsius Daniel (1580—1655) leideni egyetemi tanár, classica-philologus.

⁷ Hicks George (1642—1715) az angol nyelvtörténet megalapítója: *Anglosaxon and moeso-gothic grammar*. Oxford 1689 és *Linguarum veterum septentrionalium thesaurus*. London 1703—5.

⁸ Hyde Thomas (1636—1703) oxfordi könyvtárnok, orientalista.

⁹ Pococke Edward (1604—91) oxfordi egyetemi tanár, orientalista.

¹⁰ Syv Peder (megh. 1702) a dán nyelvtudomány atyja.

¹¹ Voss Jan Gerard (1577—1649) és fia Isaac (1618—81) windsori kanonok.

Lassú és nehéz munka volt az egyszer elszakadt területeket visszakódítani, de a jezsuiták sikerrel felvették a harcot a protestantizmussal. Előnyomulásuk alapja Roma, honnan a régi római világ hadi útain indultak szét egy új római hegemonia megalapozására. A küzdelem közelebbi színterei a Duna és a Rajna vonala és a britt szigetek.

A Duna vonalán a Habsburgok és Wittelsbachok mindvégig az egyház hí fiai maradtak, és Wien, Graz, Ingolstadt és Innsbruck egy újabb előnyomulás alapjaivá lettek. Az előnyomulás első sikerei Austriában és Stíriában érték meg, azután Csehországban (1620) és végül Oberpfalzban (1628). A westphaleni béke azonban oly kedvezőtlen volt az egyház érdekeire, hogy a pápa megtagadta hozzájárulását. Ezzel az ellenreformatio is határaihoz ért; egyetlen sikere a katolikus neuburgi hercegnek a pfalzi fejedelmi trónra jutása volt (1685).

A Rajna mellett Cöln, Mainz és Trier voltak az ellenreformatio fészkei. A vezetés Cölnnek, a római egyház északi végvárának jutott, melynek bajor érsekei az egyházi fegyelmet visszaállították. A XVI. század elején Németalföld és a német-római birodalom Bremenig Cölnhöz tartozott, de Granvella Németalföldet függetlenítette és három érseki megyére osztotta (Cambray, Malines és Utrecht).

A Stuartok is nem egyszer közeledtek a római Curia felé, de az angol és skót közvélemény éberem őrködött a dynastia és a katolikus irek vágyain. Stuart Mary skót királynénak (1587), a lőporösszeesküvés vezetőinek (1605) és Garnett Thomas jezsuita provincialisnak kivégzése (1608), az első és második forradalom lehetlenné tették az ellenreformatio munkáját.¹

¹ A római propaganda sokat tett a britt katholicismus fenntartására. Az írországi Armaghban érsekséget tartott fenn, Romában,

Kétségtelen azonban, hogy a katholicismusnak a protestáns közvéleményt is áttörő ereje nyilvánult meg Christine svéd királynőnek, Friedrich August szász választófejedelemnek, a német birodalmi protestánsok vezérének, Johann Friedrich calenberg-lüneburgi hercegnek (1651) és hitsorsosaik százainak megtérésében, az angol-római unio gondolatának sokszoros ujraelérésében.

264. A germán protestantismus Luther (Dánia és Szászország), Zwingli (Schweiz) és Calvin (Hannover, Németalföld, Porosz- és Svédország, presbyterianusok, puritánok, quakerek és independensek), Jansen és VIII. Henry (angol egyház) egyházaiból állott. Zwingli és VIII. Henry egyházai nem lépték át országaik határait, de a calvinismus térfoglalása sokáig ébren tartott egy pan-protestáns törekvést, mely a protestáns uniotól Cromwell haláláig és Waldeck porosz minister bukásáig az ellen-reformatio egyetemes ellenzékének bizonyult (1608—58).

265. A lutherismus csak Dániát és Szászországot tudta megtartani, de az utóbbi a protestáns népek ve-

Valladolidban (1589), Sevilában (1592), Madridban, Lisboában, Douayban és Saint Omerban (1594) angol, skót és ir missioházakat. XI. Innocentius Angliát négy kerületre osztva, vicariusokkal kormányoztatta; utódai a skót missio élére püspököt állítottak (1694), miután a skóciai katolikus egyházat már előbb elválasztották az angliaitól (1653). Az angol katolikusok különösen sokat szenvedtek az első forradalom idejében. Élükön Bristol grófja állott, ki a katolikus egyházba térésével előre juthatását is eljátszotta. A parlamentben sikertelenül emelt szót hitsorsosaiért; elkeseredésében Clarendont felségsértéssel vádolván, a közéletből is vissza kellett vonulnia (1668). — Az angol-római mozgalom vezérei a jезsuiták voltak: Alford Michael (1587—1652: *Annales ecclesiae Britannicae*. 4 kötet. Liége 1663), Fisher John (1269—1641), More Henry (1586—1661: *The happiness of a religious state*. Rouen 1632. *Historia missionis Anglicanae Societatis Jesu* 1580—1659. Saint Omer 1660), Petre Edward (1632—99) és Plunket Oliver armaghi érsek (1629—81), a kivégzett ir katolikus primás.

tését a calvinista uralkodóknak engedte át. A választófejedelem 1635-ben tartós egyezsége lépett a katolikus Habsburgokkal, 1697-ben pedig a lengyel koronáért a római egyház kebelébe lépett.

A calvinismus térhódítása általában, 266. A calvinista alakulások élén Pfalz (1620), Dánia (1628) és Brandenburg lekapcsolása (1635) óta Svédország állott (1630—58). Pfalz katholicálásának (1628 és 1685) ellensúlyozása végett Brandenburg befogadta a hugenottákat (1685) és keresztül vitte a IX. electoratus felállítását (1692).

és Németalföldön. 267. Fontosabb következményei voltak a protestantismus mérsékelt és radicalis elemei összeütközésének Németalföldön, hol a függetlenségi küzdelem I. Willem orániai herceget és népét a harcias calvinismus karjaiba űzte. E változás radicalismusát a leideni egyetemen Gomarus professor képviselte, míg az Italiából hazatért Arminius (Hermans) Jaakob¹ egy mérsékeltbb irány szolgálatába szegődött. A két tudós vitája csakhamar átlépte az egyetem falait, mert a hollandi nép a politikai és katonai ellentét merev negatióját megunva, egyre jobban vágyott egy productiv, békés korszak után. A spanyol-hollandi fegyverszünet megkötésekor Arminius is elhalt (1609), mire barátai az egyházi béke fentartására társaságban egyesültek (Remonstrantie, 1610). A vezetést a köztársaság első ministere, Oldenbarneveldt vette át, ki azonban a rendelkezésére állott eszközökkel nem tudott gátat vetni a gomaristák országos szervekedésének, melyet egy ügyesen vezetett nemzeti zsinat, az intransigens demokratikus elemek betódulása volt hivatva diadalra segíteni (Contra-Remonstrantie, 1610). Oldenbarneveldt az ország békéjét féltve, határozott ellenállásra készült, mire a Maurits herceget megnyert

¹ Él. 1560—1609.

gomarista ellenségei megbuktatták és összehívták az első és utolsó panprotestáns zsinatot. A dordrehti zsinat abszolút diadalra segítette a calvinista államegyházakat (1618—19).

268. Az angol reformatio lényegében Luther egyházának átültetése, a régi és új tanok és szokások pacuma volt, mely az ellenreformatio, különösen a spanyol catholicismus előnyomulása idején egyre több radicalis calvini elemmel bővült, a nemzeti ellenállás hatalmas fegyverévé, köztudattá lett. Valójában tehát a korai reformatio a humanista felvilágosodás eredménye volt, míg az ellenreformatio a határozott actióra egyedül képes calvinismust erősítette meg. Luther és Calvin egyházai a német-római birodalomban, Németalföldön, mondhatjuk Schweizban, Skandinaviában és Angliában is egy időben kelnek versenyre a vezetésért, mely az Imperiumban a reformáltak, Angliában a presbyterianismus és a puritán egyházak kezébe került.

Angliában a püspöki, Skóciában a presbyterianus, Irországban a katolikus egyház alkotott abszolút többséget, de a vezetést az első, az angol államegyház (Church of England) igényelte, a skót presbyterianusokat és az ír katolikusokat elnyomni törekedett. Mikor I. James uralkodása alatt a három ország personalis uniója megszilárdult, a király rendezni akarta az egyházak ügyét. A Hampton Court Conference azonban a puritánokra nézve nyílt hadizenettel végződött, mert azok a végrehajtó hatalom ellenőrzését igényelték (1604).¹ A király és a püspökök egyedül maradtak, egyházi és politikai téren hova-tovább jobban összeforrtak. Az államegyház primásai, Bancroft Richard (1604—10) és Abbot

¹ Political history of England. VII. London 1907. 11. l.

George (1610—33) canterburyi érsekek a katolikus és gomarista mozgalmak elfojtásán fáradoztak.

Még teljesebbé tette a szakadást Laud William érsek (1633—45),¹ ki az angol egyház megyéit, egyházait és iskoláit átvizsgálta, papjait ellenőrzés alá vette, a megbízhatatlan elemeket eltávolította (1634—37), a puritánokat pedig vérrel és vassal üldözte (a Star Chamber rendkívüli törvényszék felállítása). Ily elbánás alá estek az egyetemek (1636), Skócia és Írország is. A Laud-régime ellen tiltakozó edinburghi covenant végzéseit (1638), a püspöki egyház eltörlését azonban a Laud érseket vád alá helyező hosszú parlament megerősítette (1643. szept.) és összehívta a westminsteri nemzeti zsinatot (1643—49), mely a skót egyház delegatusaival bővülvén az angol-skót uniót (1643) és a presbyterianismust egy új államvallás alapjaivá tette (1646). Az új rendnek csakhamar fejére nőttek az independensek és a puritánok, kiknek vezére, Cromwell azonban a megalázott katolikus, anglikán és presbyteri egyházak híveivel szemben több-kevesebb türelmet tanúsított.

A restauratio a püspöki egyházat visszahelyezte régi jogaiba és birtokaiba. A király 15 éves interregnum után London agg püspökét, Juxon Williamot tette Canterbury érsekévé (1660—63), ki atyját a vérpadra kísérve lelki vígasszal látta el, megerősítette az Act of Uniformityt (1662), mely a revideált common prayer book elismerését országszerte kötelezővé tette. Utóda, Sheldon Gilbert (1663—77),² Oxford bőkezű és pompaszerető cancellára inkább az anglikán missio ügyeivel foglalkozott, Sancroft William (1677—90) II. James visszatérít-

¹ Élt 1573—1645.

² Élt 1598—1677.

getésével és népszerűtlen politikája fedezésével, az egyházi fegyelem helyreállításával. Mikor a királykatholikus terveit maga is ellenezte, hat püspöktársával együtt letartóztaták (1688. jun.). A parlamenti bíróság felmentette őket, de az üldözött főpap a forradalom után is II. James híve maradt, az orániai herceg jöttének hírére pedig szobáiba zárkózva várta felfüggesztését. Utóda, Tillotson John (1691—93) kevés kedvvel kormányzott, de Tenison Thomas (1693—1715) ismét előkeiő helyet foglalt el az angol egyház történetében. Ő zárta le Mary királyné és III. William szemeit, ő koronázta meg Annet és I. Georget, hallgatagon elősegítette Sacheverell diadalát, életképessé tette az anglikán missiót (Society for the propagation of the gospel in foreign parts alapítása 1698) és lehetőséget adott egy pananglican grand dessein conceptiójának.

269. A hitélet és hittudományok művelőiben föllötte gazdag az angol egyház; említést érdemelnek: Atterbury Francis rochesteri püspök, Anne királynő kedvelt papja és Sacheverell híve,¹ a magyar történelemből ismert Basire Isaac,² II. Charles és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem udvari papja, az anglikán hitterjesztés apostola; Boughen Edward, egy royalista káté szerzője;³ Bramhall John armaghi érsek, a Laud-féle reformok irországi exponense;⁴ a skót Burnet Gilbert,⁵ Salisbury

Hitélet és
hittudomány
Angliában.

¹ Élt 1662—1732.

² Élt 1607—76, v. ö. a magyar birodalom és a Balkán félsziget műveltségi és művelődési viszonyait tárgyaló pontokat.

³ Principles of religion, catechism of the Church of England. Oxford 1696 és sok kiadásban.

⁴ Élt 1594—1663.

⁵ Élt 1643—1715. Egyháztörténeti műve: History of the reformation. 3 kötet. London 1679—1714. Történeti művéről v. ö. alább.

nagy műveltségű püspöke, ki II. James kegyeit whig érzelmek miatt elvesztvén önkéntes száműzetésbe ment, kit itáliai útjában XI. Jnnocentius pápa tüntető sziveséggel fogadott s ki Willem herceg oldalán lépett ismét hazája földjére Torbayban ; Chillingworth William¹ az anglo-római egyházi iskola feje, egy ideig maga is katolikus ; Compton Henry² londoni püspök, ki III. Williamot az angol trónra hívta és megkoronázta ; Eliot John,³ az indiánok apostola ; Fuller Thomas⁴ royalista theologus ; Kennett White ;⁵ a szent életű, mystikus gondolkodású Leighton Robert⁶ glasgowi érsek, a jansenisták barátja ; Parker Samuel⁷ oxfordi püspök ; Sacheverell,⁸ Sharp James⁹ saint andrewsi érsek, kit ellenségei agyonlőttek, és végül Talbot Peter¹⁰ dublini érsek, az irországi anglikán egyház feje. Itt említjük meg a bibliafordítást is (1611), mely a mai napig használt szöveget állapította meg.

¹ Él 1602—44. Műve : The religion of protestants, a safe way of salvation. Oxford 1638 és sok kiadásban.

² V. ö. a 229. pontot.

³ Él 1604—90 ; a bibliát indián nyelvre fordította és kiadta, Cambridge, Massachussetts 1661.

⁴ Él 1608—61. műve : The church history of Britain. London 1655.

⁵ Él 1660—1728 ; legnevezetesebb The christian scholar című műve (London 1708), az Anne királynő uralkodását jellemző anglikán renaissance egyik legértékesebb terméke, mely pár év alatt számtalan kiadásban forgott közkézben.

⁶ Él 1611—84.

⁷ Él 1640—88, főbb művei : A discourse of ecclesiastical politie. London 1670, és The government of the Christian Church for the first six hundred years. London 1683.

⁸ V. ö. a 238. pontot.

⁹ Él 1613—79.

¹⁰ Él 1620—80.

Az államegyház-politikának fő képviselői Strafford, Clarendon és Rochester grófok,¹ az egyházi vonatkozású törvények fontosabbjai pedig: 1559, I. Act of Uniformity, 1661. Corporation Act, a városi tisztviselők egyházi esküjéről, 1662. II. Act of Uniformity, 1673. Test Act, 1689. Declaration of right és Act of toleration, 1701. Act of settlement, a protestáns örökösödés törvénye, 1714. Schism Act a tanítók egyházi esküjéről.

270. A presbyterianusok a Hampton Court Confe-
 rence után az Európaszerte diadalmas reformált egyhá-
 zakkal kerestek kapcsolatot, melyet a gomarismus ellen
 küzkö anglikán papság gyengíteni törekedett. Különös
 erőt adott nekik skót hitsorsosaik szervezkedése és a
 skóciai püspöki egyházat eltörlő határozat (1638), me-
 lyet a londoni parlament is törvényerőre emelt (1643).
 A restauratio nem kedvezett ugyan az egyháznak, de
 III. William a bevett vallások egyikévé, Skóciában állam-
 egyházzá tette. Vezérük a nagyműveltségű Baxter Richard²
 volt, ki azonban a forradalom szélsőségeitől irtózva a
 restauratio őszinte híve lett.

A calvinismus
 térhódítása a
 britt szigete-
 ken.
 A presbyteria-
 nismus.

271. Az intransigens elemeket puritán néven ismeri
 a történelem. Az első puritán hitközségek hollandi terü-
 leten szervezkedtek (Leiden és Amsterdam). Szóvivőik:
 Bradshaw William,³ az első puritánok egyike; Browne
 Robert, ki okmányait a tűzbe dobván először prédikált
 Angliában püspöki engedelem nélkül; Burgess John, kit
 a király előtt tartott kemény beszédeért I. James elfoga-

¹ Részből politikai természetű volt Oates Titus denuntians szereplése is (1678), a merénylettel vádolt katolikusok kéme és megrontója.

² Élt 1615–91.

³ Élt 1571–1618, műve: English puritanism. London 1605.

tott; Milton John,¹ Parker Robert,² Preston John cambridgei tanár,³ az első puritán apostolok egyike; Pryenne William,⁴ az anglikánok és az independensek réme; Robinson John,⁵ ki hitsorsosait Amerikába telepítette és végül Williams Roger,⁶ az amerikai baptisták feje és Rhode Island alapítója.

Az independensek.

272. A politikai téren működő intransigens protestánsok az independensek, kiknek ügyét Cromwell és hadserege vitték diadalra. Bukásukkal az independentismusnak árnyéka is eltűnt. Leghíresebb theologusuk Peters Hugh,⁷ a rotterdami angol hitközség papja volt, kit 1660-ban kivégeztek.

Az angol sekták.

273. A korabeli sekták közül említésre méltók a quakerek, az unitáriusok, a jacobiták és a baptisták. A quakerek felekezetét Fox George⁸ alapította (1649—50), ki nevével együtt a britt szigeteket, Németalföldet és Amerikát bejárva szerezte híveit, köztük Penn Williamot (1668),⁹ ki a kormánytól nyert gyarmatterületét (Penn-

¹ V. ö a 222. pontot.

² Megh. 1614, műve; De politica ecclesiastica Christi et hierarchia opposita libri III. Frankfurt 1616.

³ Élt 1587—1628.

⁴ Élt 1600—69, műve: Independency examined, unmasked and refuted. London 1644. The quakers unmasked. London 1655. A regaliákról irt műve már sokkal mérsékeltebb hangú: Our kings' supreme ecclesiastical jurisdiction over all spiritual affairs within their realms. 3 kötet London 1666—78.

⁵ Megh. 1625, mint a leideni angol hitközség irta művét: A brief catechism concerning church governement. Leiden.

⁶ Megh. 1683.

⁷ Élt 1598—1660. Történetüket a felekezetnélküli Walter Clement irta meg: The history of independency. London 1648—49.

⁸ Élt 1624—91.

⁹ Élt 1644—1718.

sylvania, 1680) a testvéri szeretet (Philadelphia alapítása, 1682) otthonává tette (1683. alkotmány). Az unitáriusok felekezetét Emlyn Thomas¹ alapította (1705), a jacobitákét pedig Hickes George,² II. James hű püspöke, kinek halála után a felekezet tanait rendszerce is foglalták.

274. A continentalis sekták fontosabbjai a német-alföldi jansenisták³ és a pietisták, kiknek felekezetét Spener Jakob Philipp frankfurti, dresdeni, majd berlini lelkesz⁴ alapította (Pia desideria. Frankfurt 1675). Leghívebb tanítványa a lübecki Francke August Hermann hallei egyetemi tanár⁵ volt, mestere pedig a bremeni Coccejus (Koch) Johann⁶, leideni egyetemi tanár. A continentális sekták.

275. Schweizban szintén nagy volt az ellentét a katolikusok és protestánsok, a zwingliánusok és calvinisták között. Ez ellentétet még élesebbé tették a katolikus (Sonderbund 1586) és protestáns kantonok külön szervezkedése, a graubündeni vallásüldözés (Savoia) és az utolsó (vilmergeni) vallásháborúk (1656 és 1712) melyek előbb a katolikusok, utóbb a reformált Genève és Zürich túlsúlyát biztosították. A schweizi

276. Skandináviában Dánia képviselte a türelmet, és a Wasák a türelmetlenséget; e különbözés tartotta fenn az osztrák-dán-hollandi coalitiót és a francia-svéd szövetséget, melyet a Bourbonok a vallás védelmének ürügye alatt a Habsburgok ellen értékesítettek. és skandináviai protestantismus.

277. A germán társadalmak idegen elemei, a zsidók és mohammedánok több-kevesebb vallásszabadsággal rendelkeztek; jóval kevesebbel, mint napjainkban, Zsidók a germán államokban.

¹ Élt 1663—1741.

² Élt 1642—1715.

³ V. ö. a 138. pontot.

⁴ Élt 1635—1705.

⁵ Élt 1663—1727.

⁶ Élt 1603—69.

de jóval többel, mint a latin államokban, honnan a mohammedánok Afrikába, a zsidók Németalföldre és Angliába, a jón szigetekre és a Balkán félszigetre menekültek. Az angol és hollandi gyarmatosok közviszonyai élénk benyomást tettek az anyaországok vezető osztályaira is, melyek az érintkezés eszközeit, az orientális tudományokat felkarolták és értékesíteni törekedtek.

A társadalmi fejlődés ter-
mészete.
A társadalmi osztályok.

278. A társadalmi fejlődés szabadabb és értékesebb volt, mint latin területeken. A papság inkább a néphez forrott; a monarchiát hatalmas és többé-kevésbé független nemesi osztályok támogatták, melyek a német-római birodalomban és Angliában¹ sok kiváltságnak örvendtek,² de mindenütt erős francia hatás alatt állottak. Viszont a polgári elemet az uralkodók (Dánia), a gazdasági siker (Hollandia) és a politikai fejlődés (Anglia) emelte hatalomra. Emelkedésével azonban gyengül a municipalis önállóság; a nagy városok, London kivételével, mindenütt az állami kormányzás keretébe olvadnak (Cöln, Erfurt, Magdeburg stb.) és egységesnek alakuló nemzeti társadalmak integrans részeivé lesznek. A parasztság megmarad szolgai viszonyában, e viszony azonban egyre inkább a szerződés jellegét ölti magára, különösen Angliában, hol a szegényebb osztályok segítését az állam veszi kezeibe (1601. első törvény a szegényügyről). A dán parasztok 1702-ben szabadultak meg a hűbéri köteleességek teljesítése alól.

A nők érvényesülése a germán társadalomban.

279. A germán nő inkább a családban és férje oldalán, társadalmilag és ritkán egyénileg érvényesült,

¹ Collins A.: Peerage of England or an historical and genealogical account of the present nobility. London 1709.

² 1350. angol térdszalagrend, 1429. aranygyapjas rend, 1444. bajor szent György és szent Hubertus rendek, 1512. svéd kardrend, 1671. dán Danebrog és 1693. elefántrend, 1701. porosz fekete és 1705. vörös sasrend.

mint Anne dán hercegnő, I. James angol király neje¹ és Anne angol királynő,² Christine svéd királynő,³ Churchill Arabella,⁴ Degenfeld Marie,⁵ Gwyn Eleonore,⁶ Jennings Sarah,⁷ Königsmarck Marie grófnő, I. Friedrich August szász választófejedelem és lengyel király kedvese,⁸ Louise Henriette oraniai hercegnő,⁹ lady Masham,¹⁰ Munk Christine¹¹ és leányai, Christine¹² és Eleonore,¹³ Sophie Charlotte¹⁴ és Sophie Dorothea német hercegnők.¹⁵

¹ Élt 1574—1619.

² Élt 1665—1714, v. ö. a 237—39. pontokat.

³ Élt 1626—29, v. ö. a 251. pontot.

⁴ Élt 1648—1730, II. James angol király kedvese; tőle származott gyermekeit illetőleg v. ö. a II. függelék.

⁵ Degenfeld Hannibal bajor maréchal leánya (1636—77), Karl Ludwig pfalzi választófejedelem neje és 14 gyermek anyja

⁶ Élt 1650—87, londoni színésznő és II. Charles angol király kedvese; tőle származott gyermekeit illetőleg v. ö. u. ott.

⁷ Élt 1660—1744, Marlborough herceg neje, v. ö. a 235. pontot.

⁸ Élt 1670—1728. I. Friedrich Augusttól született fia, szász Moritz herceg, a később oly híres hadvezér. A grófnő 1697-ben kolostorba vonult és a quedinburgi zárda fejedelemsasszonya lett, de a király kérésére 1702-ben még egyszer ott hagyta magányát, hogy szépségével engedékenységre bírja XII. Karl svéd királyt; az eredménytelen találka után ismét visszatért a kolostorba. „Passablement belle,” írta róla egy korabeli francia diplomata, kit a szép asszony bájai kevéssé hatottak meg (Revue d'histoire diplomatique III. 1889. 111—12. l.)

⁹ Élt 1627—07, I. Friedrich Wilhelm neje, nagy műveltségéről és értelméről ismert fejedelemsasszony.

¹⁰ Hill Abigail (megh. 1734) Anne angol királynő kedvenc udvarhölgye és Jennings Sarah vetélytársa.

¹¹ IV. Christian dán király kedvese.

¹² Sehested Hannibal norvég alkirály neje.

¹³ Ulfeld Corfits neje.

¹⁴ Hannoveri hercegnő, élt 1668—1705, III. Friedrich brandenburgi választófejedelem neje, az első porosz királyné, az irodalom (Leibniz) és művészetek barátja.

¹⁵ Élt 1666—1726, Georg Ludwig hannoveri választófejedelem szerencsétlen neje (v. ö. a 192. pontot).

- A jogtudományok művelése. 280. A jogtudományok különös fontosságra tettek szert a német, angol és hollandi alkotmányos küzdelmekben. Művelőik közül említésre méltók: Cooke,¹ Grotius,² Pufendorf,³ Noye⁴ és Selden.⁵
- A társadalmi élet. 281. Az életmód a folytonos háború következtében elborult és csak a század vége felé, francia hatás alatt kezdett finomulni. Angliában ekkor emelkednek nagyobb jelentőségre a newmarketi lóversenyek és lóvásárok, melyek majd az európai lótenyésztést vezetik.
- Gazdasági művelődés a germán államokban. 282. A XV. századot a spanyol-olasz gazdasági hegemonia korszakának nevezhetjük; a XVI. századot, melynek egyes mozzanatait talán hosszabban is megvilágítottuk, a germán népek gazdasági és politikai emancipációjának, végül a XVII. századot e népek szabad érvényesülésének. Elsőnek Anglia emelkedett ki a küzdelemből, azután Hollandia, és csak utolsókul a hosszas háborúktól szenvedett németek és skandinávok. A világpiacon is angolok és hollandok, svédek és poroszok állnak szemben egymással. Az angolok fejlett, a svédek fejlődő iparukat védővámokkal, a Csatorna és a Balti tenger elzárásával akarták biztosítani, a hollandok

¹ Cooke Edward (1552—1634), a parlament híres jogásza, jogi eseteket tett közzé: Reports. London 1660—77, utolsó kiadása 6 kötetben. London 1826. Angol alkotmánytörténete két századon át használatban volt: Institutes of the laws of England. London 1628. XIX. kiadás. 2 kötet. London 1832.

² Élt 1583—1645, De iure belli et pacis. Paris 1626.

³ Pufendorf Samuel élt 1632—94, művei: Elementa iurisprudentiae universalls. 's Gravenhage 1660 és De iure naturae et gentium. Lund 1672, mely utóbbival a természetjog és a népjogok alapítója lett.

⁴ Noye William élt 1577—1634, angol alkotmányjoga számtalan kiadást ért: A treatise of the laws of this kingdom. London 1641 és köv.

⁵ Élt 1584—1654, műve: De iure naturali. London 1640.

egyedül voltak és maradtak a szabad kereskedelem hívei. A mercantilismus hullámverésein túl, a britt szigeteken pedig egy új gazdasági élet formálódott, mely a szabadságot hova-tovább a termelésre vonatkoztatta, és ipari, kereskedelmi, pénzügyi szervezeteivel utat nyitott korunk gazdasági munkájához és elméleteihez.

283. Az őstermelés a háborútól sujtott területeken, különösen a német birodalomban fejletlen maradt és a földműves sokkal inkább a földesúr kényére volt utalva, mint Angliában, hol a Stuart korszak feudális maradványait a termelés és termelők társadalmi szervezkedése, a mezőgazdasági korporatiók és bankkiszéletek váltották fel.

Az
őstermelés.

284. Az ipar viszont óriási léptekkel előre haladt, sőt a korszak végén az angol, német és hollandi ipar elszigetelte a francia és a vele szövetséges államok termelését. Az ir gyapjúipar pl., mely az 1665 és 1687 évek között rohamos fejlődésnek indult, 1696-ban az addigi termelésnek alig egy tizedére szállott alá.¹ Másrészt az angol, német és hollandi ipartelegek a hugenották és flamandok befogadása folytán megsokszorozódtak.

Az ipar.

285. A közlekedésügy főszközei a folyók és országutak maradtak. A tengeri és belhajózás eszközei tökéletesedtek ugyan, de csak az előbbi volt alkalmas egy hatalmas forgalom eszközésére. A gőzgép alkalmazásáig kevés változás észlelhető.

A közlekedés-
ügy.

286. Ismétlésbe esnénk, ha kiemelnénk a korabeli kereskedelem fontosságát, mert a XVII. század a mercantilismus, a féktelen verseny kora. Maga a kereskedelem első ízben ekkor szerepelt világháborúk tiszta mo-

A kereskede-
lem.

¹ Cunningham W.: The repression of the woollen manufacture in Ireland. English Historical Review I. 1886. 283. l.

tivumaiként, mert ez volt az első korszak, melynek abszolút urai a feudális osztályok praedominiumát a polgárság érvényesülésével ellensúlyozták.

A germán népek kereskedelmének színterei a balti, északi és földközi tengerek, az atlanti, indiai és csendes óceánok, eszközei a kereskedelmi ministeriumok,¹ kamarák² és központok szervezése (Berlin), társaságok alapítása (1555. a londoni Russian, 1581. Levante vagy Turkey, 1585. Morocco, 1588. Guiana és 1600. East India Company, 1602. a hollandi Nederlandsch-Indische Kompagnie, 1618. az African Company, 1621. a Westindische Kompagnie, 1669. a Hudson Bay, London, Massachussetts, Plymouth és Virginia Company, az 1671-ben megszűnt svéd, a bajor és porosz kereskedelmi társaságok), politikai elvei a monopólium, a védővám és a szabad kereskedelem voltak.

A spanyol hegemonia korában valamennyi germán állam a szabad kereskedelem híve volt, de az 1588-diki fordulat után a fejlettebb Anglia,³ a Balti tengert uraló Svédország és a Sundvámot szedő Dánia védővámokkal igyekeztek emelni fejlődő iparukat, melyet a hollandi verseny fenyegetett. A hollandok a korszak egész folyamán

¹ II. Charles angol király 1660-ban egy kereskedelmi tanácsot, 1670-ben pedig egy kereskedelmi kormányt szervezett (Board of trade), melynek élére Sandwich gróftól állította, ki nem sokkal utóbb a hollandi háborúban elesett (1672). Utóda, lord Shaftesbury (1672—76) a hollandi vámháború helyett szintén a politikai és katonai harcot sürgette, míg a kereskedelmi tanács feloszlott (1676).

² Különösen a porosz Commerz Collegiumok és pedig a berlini (1678), a königsbergi (1684) és a pomeraniai (1686. Sybel's Historische Zeitschrift LXVI. 1891. 479. és 484. l.).

³ Anglia kereskedelmét a Hansa hanyatlása és Anglia területéről való kitiltása (1578) alapította meg. Az utolsó Hansetagot 1669-ben tartották és ezzel a foederatív jelleg is megszűnt.

a szabad kereskedelem hívei maradtak,¹ melyet sikerült is diadalra juttatniok az 1609-diki fegyverszünetben és az 1648-diki békében Spanyolország, az 1668-diki aacheni békében pedig Franciaország ellen. Az 1651-diki és 1660-diki angol vámtarifák ellen háromszor is megújult a küzdelem, de az az angoloknak biztosította az elsőséget a tengeren. Bár egyes angol nemzetgazdászok a szabad kereskedelem elvével maguk is megbarátkoztak,² a közvélemény a védővám mellett foglalt állást.³ Ennek okát abban kell keresnünk, hogy Hollandia a Hansa örökébe lépve uralmát a Csatornára, az Északi és Balti tengerekre is kiterjesztette. Magától érthető, hogy az érintett nemzetek a védővámhoz folyamodtak. Így Dánia a sundi vám emelésével, Poroszország az 1680-diki hajózási rendelettel,⁴ Svédország flottatüntetéseivel. A hollandi kereskedelem fontosabb területei maguk is zár alá kerültek, így 1648-ban az Escaut (Schelde) torkolata, mi az amsterdami piacot Németország urává tette.

E mozgalmak elősegítették a kereskedelmi jog elméletének fejlődését is (Marquard I.: *Tractatus iuridico-politicus de iure mercatorum et commerciorum*. Frankfurt 1662).

287. A pénzkultúra talán leghivebb tükre a gazda- A pénzügyek.
sági művelődésnek és épen a XVII. századdal lépjük át a komoly pénzgazdálkodás küszöbét.

A középkori pénzgazdálkodás vezérei kétségtelenül Genova, Firenze és Venezia, részben Barcelona ponentei emporiumok voltak, melyek a kereskedelmi üzletek lebo-

¹ Grotius Hugo: *Mare liberum*. Rotterdam 1609.

² Igy Child Joshua londoni kereskedő: *A new discourse of trade*. London 1665 és Parker Henry: *Of free trade*. London 1648.

³ Selden: *Mare clausum seu de dominio maris libri III*. London 1635.

⁴ U. ott 450—51. l.

nyolítására városi bankokat létesítettek. Az oceáni forgalom fellendülésével ily városi bankok alakultak Hamburgban és Amsterdamban (1609), hol különösen a tengerentúli üzletek nyertek lebonyolítást. Angliát a Stuartok helytelen gazdálkodása sokáig visszatartotta attól, hogy a hollandi verseny ellen actióba léphessen, de a dicsőséges forradalom egy csapással utat nyitott egy egészséges pénzpiac alakulásához. Az angol bankmozgalom először magán úton érvényesült, főleg a City pénzcsoportjaiban¹ de közvetlen a forradalom után tervbe vették egy állami bank felállítását. A tervek a szerint tértek el, a mint egyesek agrárbankot,² a kereskedők egy sajátképeni kereskedelmi bankot akartak létesíteni. A whigek ez utóbbi mellett foglaltak állást és Montagu Charles, a legnagyobb angol financier vette kezébe a Patterson William londoni kereskedőtől felvetett eszme (1691) megvalósítását.³ Montagu a francia háború költségeinek hitelezőit részvénytársaságban egyesítette (Company of the Bank of England), melyet a parlament megerősített (1694). A bank első igazgatója Patterson lett.⁴

A hadügyi költségek magok után vonták egy rendes államadósság alapítását, mely szintén Montagu műve volt (1692), végre a valuta rendezését (Recoinage Act 1696), mely a teljes értékű ezüst shillinget vette alapul.

A toryk korántsem rendelkeztek oly pénzgenievel, mint Montagu Charles, de Chamberlain agrárbank tervé-

¹ Rogers I. E. Th.: Paper currencies. The economic interpretation of history. 6. kiadás. I. London 1905. 212. l.

² Igy Chamberlain Hugh londoni orvos: Proposal to make England rich and happy. London 1690.

³ Rogers E. I. Th.: Metallic currencies. U. ott I. 200 l. A reformot Locke és Newton is támogatták.

⁴ V. ö. Rogers E. I. Th.: The first nine years of the Bank of England. Oxford 1887.

ben egy tory mestermű csiráját vélték felfedezni. Az eredeti tervezet kivihetetlen volt ugyan, de évek során elfogadhatóvá alakult. Pártfogói, Harley és a tory párt keresztül vitték felállítását (National Land Bank 1696), de az érdeklődés hiánya csakhamar eltemette (1696. aug.),¹ viszont a kincstartóvá lett (1697) Montagut a bosszús toryk pár évvel utóbb lemondatták, sőt vád alá helyezték (1701). Montagu alkotásai a mercantilismus és colbertismus rablógazdaságát mellőzve az egész gazdasági életet társadalmi alapokra fektették. Az angol állam, helyesebben a britt birodalom ettől az időtől kezdve saját polgáraitól nyerte kölcsöneit és az államadósság honi tőke maradt. Mondhatnánk, hogy Anglia és a britt birodalom egy hatalmas részvénytársasággá alakult, melynek részvényesei az állam polgárai; hogy e részvényesek társasága az állam; hogy ennek az államnak alapja egy *contrat social*.

288. A germán népek értelmi műveltsége sokkal inkább társadalmi természetű, területenkint változó, nem egy központtól függő, általános. Különösen elmondhatjuk ezt a szépirodalomról, melynek irányai országok között különbözők. A német irodalom művelése a társadalmi és politikai megoszlás következtében számtalan csoport munkája lett, melyek közül a nürnbergi (Harsdörfer Georg Philipp)¹ és a silesiai költők köre (Günther Johann Christian)² érdemelnek említést. Az izlés fonákságát a pásztor-költészet és a *Simplicissimus* regény, egy kalandor élet-története tárják elénk (1669). Jóval értékesebb alkotás

¹ Roscoe i. m. l. Még egyszer kísértett az agrárbank eszméje, mikor Chamberlain sokszorosán átdolgozott tervezetét az edinburghi parlament elé terjesztette, de az elvetette (1700).

¹ Élt 1607—58; 1644-ben a pegnitzzi pásztor-költők rendjét alapította.

² Élt 1695—1723.

Anton Ulrich braunschweigi herceg regénye: *Die römische Octavia* (Nürnberg 1669—73). Egységes nemzeti irányzat csak Liebniz fellépésétől számítható.

Németalföldön említést érdemel az amsterdami Heemskerck Jan epikus (*Cid* epos),¹ a svédeknél pedig Stjernhjelm Georg (*Hercules* epos).²

Angliában a forradalomig az Elizabethan Era költői és írói viszik a vezető szerepet, nagyrészt Spenser Edmund nyomán. Közülök talán Herbert George, a cambridgei egyetem oratora³ érdemel említést (*The Temple* versgyűjtemény. London 1633, számtalan kiadásban). Ez insularis irányzatot a puritán mesterek váltották fel, Milton John (*Paradise lost*. London 1667.)⁴ és Bunyan John (*The pilgrim's progress*. London 1678)⁵ A protectoratus hanyatlása idején fogott Milton a paradicsom elvesztésének mély vallásosságtól átszőtt egyszerű énekeihez, és folytatta azokat szegényen és elhagyottan, romokban látva régi álmait, a köztársaságot, az Isten államát, a Pax Evangelicát. A restaurációval viszont visszatértek a Stuartok cavalier költői, a könnyű lyra és epos művelői, kiknek franciás izlése Butler Samuel (*Hudebras*, a puritánok ellen irtó comikus epos, London 1678)⁶ és Dryden John⁵ műveiben alkotott maradandót. Végre a negyedik korszak szépirodalmát a társadalmi regények, Defoe Daniel⁷ és Swift Jonathan⁸ munkái jellemzik, két világhírű alkotás, Robinson kalandjai (*Adventures of Robinson*

¹ Élt 1577—1660.

² Élt 1598—1672.

³ Élt 1593—1633.

⁴ V. ö. a 222. pontot és Stern A.: *Milton und seine Zeit*. 2 kötet. Leipzig 1877—79.

⁵ Élt 1612—80.

⁶ Élt 1631—1700.

⁷ Élt 1661—1731.

⁸ Élt 1667—1745.

Crusoe. London 1719) és Gulliver utazásai (Gulliver's travels). Defoe szegény sorsból emelkedett a tory arisztokraták, Harley barátai közé,¹ kik hírlapírói tollát igénybe vették. Heves kitöréseit nem egyszer méltó büntetéssel sujtották, közszemlére tették, majd börtönbe zárták, de Robisonja örök kátéja lesz az egyéni érvényesülésnek és kincse az ifjuságnak. Swift is a politikának élt és Gulliver utazásai valóban gyermeki formába öltöztetett politikai torzkép. Még Addison Joseph² és Steele Richard³ leveleit, l' Estrange Roger⁴ meséit (The fables of Aesop. London 1692) kell megemlítenünk, melyek az angol stylus gyöngyeiként a korabeli sajtóban megjelentek.

289. A drámára sem jártak jobb idők, mint a A dráma. szépirodalomra, de a Shakespeare szellemétől megvilágított úton nem egy nagyobb tehetség kelti fel figyelmünket, így Congreve William,⁵ Davenant William (The siege of Rhodus. London 1656⁶), Dryden John (különösen indiai tárgyú drámáival⁷ és a német Gryphius Andreas.)⁸

290. A bölcslettudomány bizonyos tekintetben A bölcslettudomány. egységesebb képet mutat, mint a latin népeknél. Kiinduló pontul, a mint egész ismeretelméletünk kiinduló pontjául is az angol Bacon Francist,⁹ az empirikus philosophia és az inductiv módszer atyját kell vennünk (Advancement of learning. London 1605. Novum Organum I. Instauratio magna. London 1620. De dignitate et augmentis scientiarum libri XI. London 1603), kitől

¹ Roscoe: Harley and Defoe. i. m. 47—74. l.

² Élt 1672—1719.

³ Élt 1672—1729.

⁴ Élt 1616—1704.

⁵ Élt 1670—1729.

⁶ Élt 1606—78.

⁷ Élt 1631—1700.

⁸ Élt 1616—64.

⁹ V. ö. a 217. pontot.

napjainkig egyre izmosabb és hódító lesz a valamennyi tudományt a tapasztalatok vasvázaira építő felfogás. Nagyban eltért Bacon gondolatvilágától Herbert Edwardé,¹ kivel az 1624-diki angol-francia házassági szerződés tárgyalásánál találkoztunk.² Lord Herbert parisi követ korának legműveltebb elméi és legkedveltebb világfiai közé tartozott, de visszahivatván teljesen eladósodott és élete végén pensio fejében elismerte a parlamenti kormányt. Még visszahívása előtt tette közzé *De veritate* című fejtegetéseit (Paris 1624), melyek a hagyományok elvetésével ugyan, de a tisztán speculativ irányzat úttörői, s melyek őt a deismus alapítójává tették. Részben ez utóbbi nyomon járt az amsterdami Spinoza Baruch³ etikája (*Ethica ordine geometrico demonstrata*) és a lepzigi Leibniz Gottfried Wilhelm⁴ harmonia-elmélete

¹ Cherbury bárója élt 1583—1618.

² V. ö. a 219. pontot.

³ Élt 1646—1716 (v. ö. Feuerlein C.: *Die ersten Schritte der neuuropäischen Philosophie*. Bacon, Descartes, Spinoza. Sybel's *Historische Zeitschrift* VII. 1883. 463. l.).

⁴ Leibniz (1646—1716) a modern német tudományosság előharcosa egy lepzigi egyetemi tanár fia, 1670 óta mainzi, 1676 óta hannoveri, élete végén porosz szolgálatban élt. 1672-ben parisi követté lett, hol XIV. Louisnak Egyptom és az Indiához vezető út megszállását ajánlotta, Afrikát Franciaországnak ígérte és tervbe vette a suezai csatornát. Mint parisi követ és matematikus a londoni Royal Society tagja lett (1673); azután Wienben megkísérelte egy német történelmi intézet felállítását, de terve kétszer is kudarcot vallott; 1700-ban sikerült létrehoznia a berlini porosz kir. akadémiát, melynek Wienbe és Sanct Petersburgba való átültetése szintén nem sikerült. Egész működését hazafiság és a német nép szeretete hatotta át, azért a korabeli tudósokkal és államfőkkel állandó levelezést folytatott. Nevét Európaszerte tisztelettel emlegették, bár többször megélhetés után kellett néznie. Élete végén, 1713-ban az erdélyi cancellársággért folyamodott, de nem sikerült elnyernie. (Működésének és bölcséleti nézeteinek rövid összefoglalását illetőleg v. ö. Höfdding H.: *Geschichte der neueren Philosophie*. I. Leipzig 1895 és az *Allgemeine Deutsche Biographie*). Történelmi műve: *Annales Imperii Occidentis* 768—1005, kiadta Pertz 1840—46.

(Monadologie, 1714). Ez utóbbi elméletben azonban az isteni gondviselés ismét visszanyeri a vezetést (praestabilita harmonia), az empirikus módszer pedig a tudományoknak marad és új apostolt talál Hobbes Thomasban¹ és Locke Johnban,² az érzéki megismerés elméletének (sensualismus) hirdetőiben. Ezzel az ismeretek baconi elmélete kerül tovább fejlesztés alá és lesz a bölcslelettudomány alphájává a tapasztalat útján felfogott ismeret. Ez nyit teret a kutatás és gondolkodás szabadságának és a felvilágosodásnak is.

291. A történetírásnak fölötte nagy akadály volt a sok háború, azért a nagy conceptiók és összefoglalások helyett itt is a segédtudományok művelését regisztrálhatjuk. A történetírás, mint Pufendorf megjegyezte, igazán gazdátlan mező, „res nullius“ maradt és a latin népek e téren igazán megelőzték a germánokat. Említésre méltók: Bacon Francis,³ Cellarius Christopher,⁴ Leibniz,⁵

¹ Élt 1588—1679.

² Élt 1632—1704; oxfordi tanulmányai alatt Boyle barátja volt és természettudományokkal foglalkozott, majd orvossá lett és mint Ashley báró bizalmas barátja dolgozta ki az amerikai Carolina gyarmat alkotmánytervezetét (1669). Ashley (lord Shaftesbury) bukása után Franciaországban, majd Hollandiában telepedett meg és csak a Stuartok bukása után tért haza, hol hátralevő éveit az irodalomnak szentelte. (An essay concerning human understanding. London 1683).

³ History of Henry VII. London 1622.

⁴ Cellarius (Keller 1638—1707) hallei egyetemi tanár és classica philologus, nevéhez fűződik a köztörténetnek ó-, közép- és újkorra osztása (Historia antiqua. Zeitz 1685. Historia medii aevi. Zeitz 1688 és Historia nova. Halle 1696).

⁵ Leibniz 1688-ban Wienben személyesen ajánlotta egy császári történelmi intézet felállítását, de tervét elutasították (Klopp O.: Leibniz' Plan der Gründung einer Societät der Wissenschaften in Wien. Archiv für oestereichische Geschichte XL. 1869. 157. l.).

Herbert Edward,¹ báró Pufendorf Samuel² és Torfason Tormodur.³

Társaságok és akadémiák. 292. Az akadémiai mozgalom terén kiemeljük a londoni Royal Societyt (1662) és a berlini Akademie der Wissenschaftent. Németországban régóta tervben volt egy birodalmi akadémia szervezése, de a kísérletek nem váltak be (1643. Hamburg, Nürnberg), a Leibniztől tervezett hatalmas Societas Imperialis Germanica pedig nem öltött testet.⁴ Helyette alakult a porosz királyi akadémia (1700), részben Leibniz műve, melynek ő lett első elnöke.

Hirlapírás. 293. A német és angol hirlapírás körülbelül egy időben, a XVII. század vége felé izmosodott meg. Leipzig, Augsburg és London lesznek első központjaivá. Az első rendes hetilap (1622) és az első rendes napilap (Daily Courant 1702) Londonban jelentek meg. Ott indulnak meg az első társadalmi és politikai hetilapok; ott iktatják először törvénybe a sajtószabadságot⁵ és ott alakul először egy modern értelemben vett hirlapírói gárda, melynek élén Addison, Steele és Swift állanak. Lapjaikban⁶ a közélet minden fordulatáról és mozgalmáról olvashatunk.

¹ The life of Henry VIII. London 1649.

² Pufendorf Samuel báró (1632—94) berlini udvari történét-író művei: De rebus Suevicis. Utrecht 1686. De rebus gestis Friderici Wilhelmi magni. 2 kötet. Berlin 1695. De rebus gestis Friderici III. Berlin 1695. De rebus a Carolo Gustavo gestis. Nürnberg 1696. De rebus gestis Antonii Caraphaei libri VI. 1715.

³ Islandi történétíró, élt 1636—1719.

⁴ Schema Societatis Imperialis Germanicae designatae 1713. (u. ott 222—24. l.).

⁵ Mellette mondta el Milton Areopagítica című beszédét a parlamentben (London 1644) és mellette agitált Locke is.

⁶ Athenian Gazette és Mercury 1689—96; Guardian; Intelligencer 1660—66; Observator 1681—87; Post boy 1695—1726; Spectator 1711—12 és Tatler 1709.

294. Encyclopaediákat nem önállóan, egyedül latin Encyclopaediac minták (különösen Moreri) után irnak, így az angol Coles Elisha¹ és Lloyd Nicholas.²

295. Az aesthetikai művelődés terén a flamand Aesthetikai, Rubens³ és a hollandi Rembrandt⁴ és Ostade⁵ iskolái és honfitársai,⁶ az építészetben az angol Jones Inigo udvari építőmester⁷ és Wren Christopher,⁸ a londoni Saint Paul székesegyház építője, a zenében Haendel Friedrich Georg,⁹ a színművészetben a londoni színházak vezetnek. A német művészet is ekkor bontogatja szárnyait, első központjaivá Dresden, Berlin és Potsdam lesznek. Az elméleti aesthetikához Shaftesbury szolt hozzá.¹⁰

296. Az ethikai műveltséget viszont a modern ethika ethikai, megalapítása jellemzi (Hobbes),¹¹ a társadalmi nevelés szükséges voltának (Locke)¹² és a népnevelés állam¹

¹ An English dictionary. London 1676.

² Dictionarium historicum. Oxford 1670 és 1686.

³ Élt 1577—1640.

⁴ Élt 1609—69.

⁵ Élt 1610—85.

⁶ V. ö. Taine H. kis értekezését: A németalföldi művészet bölcselete. Magyarra fordítva Budapest 1888.

⁷ Characteristics. London 1711 (v. ö. Jánosi i. m. II. 263—94. l.).

⁸ Élt 1573—1652.

⁹ Élt 1632—1723.

¹⁰ Élt 1685—1759.

¹¹ Hobbes az ethikát az önfentartás ösztönére építi (Paulsen i. m. I. 179—81. l.).

¹² Some thoughts concerning education (London 1693 és napjainkig számtalan kiadásban. (Lockenak paedagogiai eszméiről és hatásáról v. ö. Horváth J.: Angol közoktatásügyi tanulmányok. I. Gyula 1908). Milton hasonló tárgyú értekezését, Of education (London 1644), legutóbb Browning Oscar adta ki (London 1883). A szegények neveléséről Bellers John értekezett: Proposals for a college of industry (London 1695), a coeducatióról pedig Chamberlain E.: An

szervezésének gondolata (IV. Frederik dán király) és az új egyetemek irányítják.¹

és politikai
művelődés a
germán álla-
mokban.

297. A germán országok a legkülönbözőbb államformákat tárják elénk, sőt egyes államok magokban véve is kiáltó ellenmondásai azon koncentrikus és homogén szervezeteknek, melyeknek a latin népeknél szemtanúi voltunk. A német-római szent birodalom, melyről már ekkor is elmondhatnók Börnével, hogy nem német, nem római és nem szent, a souverain és suzerain területek halmaza volt, melynek jogviszonyai önkényesen és összhangzat nélkül alakultak. Az angol birodalom a Stuartok alatt nem absolut királyság és Cromwell alatt nem köztársaság; mindkét alakulás azon ellentétes pártoknak időszerű diadala, melyek csak 1689 óta képeztek egységes foederatiót. Másrészt azon országok, melyek a francia politikai elveket teljesen magokévé tették, szervezeteikbe felszívták, önmagokkal is meghasonolva, hova-tovább kikapcsolódnak az európai mozgalmakból, mint a skandináv államok. A germán állam e szerint in principio megtagadása lesz a korlátlan és személyes uralomnak, melynek helyét a nemzet, a nép foglalja el. Nem tudjuk, milyen divinatio adta Lampadius hannoveri cancellár tolla alá azt a megjegyzést, hogy az állam társadalmi alakulás,² de kétségtelen, hogy Angliában, mely a törvényhozó, végrehajtó és birói hatalmak szétválasztása óta az európai jogászok és állambölcselek ideálja lett, ekkor lép előtérbe az angol politikusoktól napjainkig is lépten-nyomon előhívott nép, a „people“. E felfogás

academy or college wherein young ladies and gentlemen may at a very moderate expense be educated (London 1671).

¹ 1574. Leiden, 1584. Franekera, 1614. Groningen, 1632. Amsterdam, 1636. Utrecht és 1646. Harderwijk.

² De iurisdictione imperii Romani-Germanici. Heidelberg 1619.

diadala után szakítanunk is kell az utópiákkal, melyek nem létező államok bombastikus leírásaival akarták irányítani a korabeli államok tevékenységét;¹ helyettök azon komoly tanulmányokat kell számba vennünk, melyek az államot alkotó társadalmi erők és az emberi társadalmat alkotó államformációk mechanikáját és mozgó erőt, eredőit kutatják és keresett irányokba terelni törekednek.²

298. Az állami erőcomponensek elseje a germán A végrehajtó államokban is a végrehajtó hatalom. Bármennyire tagad- hatalom. Az ják is az angol jogászok és bármennyire történelmi való- absolutismus ság is a korabeli angol parlamentnek szinte korlátlan, és ellenszere, királytevő és alkotmányhozó hatásköre,³ Schweizot kivéve, valamennyi germán állam visszatért az erős végrehajtó hatalomhoz. Még azoknak is, kik a német-római szent birodalom ezerfejű kormányait a politikai bomlás lejtőjének tekintik, tekintetbe kell venniök, hogy a császári és fejedelmi jogok számára megmaradt téren a végrehajtó hatalom ereje növekedett.

Ha valahol, úgy a germán államokban evidens a római befolyás megszűnése. A császárok már nem Ro-

¹ Korabeli utópiák: Harrington James (élt 1611—77): *The commonwealth of Oceana*. London 1656, Hartlib Samuel: *Macaria*. London 1641 és Rudbeck Olaf: *Atlantica*, egy svéd világbirodalom ábrándja.

² Ekkor találkozunk az európai unio első fejtegetéseivel is Bellers John londoni magánzó értekezésében: *Some reasons for an European state proposed to the powers of Europe, by an universal guarantee and an annual congress, senate, diet or parliament to settle any disputes about the bounds and rights of princes and states hereafter*. London 1710.

³ Dicey A. V.: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*. Magyar kiadás. Budapest 1902. 37. l. Az alsóházak a money billetek körül a XVII. században kialakult joga részletesen kifejtve Hallamnél: *The constitutional history of England XI. kiadás III. kötet*. London 1866. 27—33. l.

mából várták választásuk megerősítését és nem ott tették fejökre koronáikat; ellenben félre tették a westphaleni békét hatályon kívül helyezõ pápai rendeletet és nem reflectáltak a pápai átokra, mely a Siciliát megszálló expeditiót kísérte. Ha valahol vitatták még a fõhatalom jogát, mint I. James angol király és Bellarmini cardinalis, úgy az egyedül a regalia megerősítését célozta.¹

E regalia első támasza mégis az egyház hallgatag elismerése és támogatása volt, mert európaszerte azt képzelték az uralkodók, hogy hatalmuk forrása még mindig az isteni jog. Ezzel természetesen jogaik korlátlanságát is jelezni akarták.² Az isteni eredet azonban kemény kritikusra talált Selden John angol parlamenti jogászban, ki a feltevés tarthatatlanságát bizonyította.³ Viszont ellene készült Filmer Róbert⁴ híres munkája (*Patriarcha or the natural power of kings*. London 1679), mely a loyalismus tüzének hosszú időre táplálékot adott és melyet ma is az egyházi motívumokkal összeforrott monarchiák kádjának kell tekintenünk. E mű eszméi hintették el Sacheverell hirtelen diadalának magvait is.

Az absolutismus második nagy erőssége az elsőszülöttségi jog, melynek törvénybe iktatása európai di-

¹ La Servière I.: *De Jacobo I. Angliae rege cum cardinale Bellarmino super potestate cum regia tum pontificia disputante* 1607—9. Paris 1900.

² Az absolutismus kátéi: Cowell: *Interpreter* (London 1607), mely oly heves tiltakozást eredményezett, hogy I. James kénytelen volt a mű terjesztését eltiltani; Hobbes Thomas (élt 1588—1679) Devonshire gróf nevelője tanítványa kíséretében többször beutazta Franciaországot és Italiát. A forradalom alatt a száműzött király híve maradt. Műve: *Leviathan*, London 1651; Filmer (v. ö. alább) és Wandal Hans: *Juris regii libri* (Harnia 1663 és köv.)

³ *History of the tythes*. London 1617.

⁴ Meghalt 1653-ban.

vattá lett (1630. Hessen-Cassel, 1680. Braunschweig-Lüneburg, 1682. Calenberg, 1685. Waldeck.).

Egy harmadik motívum az autonom területek jogainak, hogy úgy mondjuk felevése, különösen a szabad városoknak rövid uton való beolvasztása (1648. a bajor választófejedelem így annectálta Donauwörthöt, 1664. a mainzi választófejedelem Erfurtot, 1666. Friedrich Wilhelm Magdeburgot, 1671. a wolfenbütteli herceg Braunschweigot és 1672. a cölni választófejedelem Cöln.).

Szinte természetes azért az autokrátiával ellentétes erők szervezkedése, a germán szabadság szelleméhez híven azoknak heves kitörése és rombolása. A diadalmas ellenállás szülte a radicalis ellenállás codexeit is¹

Természetes, hogy a politikai elméletek is a párt-ellentétek nézeteit hangoztatják.²

299. A törvényhozó hatalmak Magyarországot és Angliát kivéve mindenütt elvesztették régi befolyásukat. A német birodalmi gyűlés állandó bizottsággá alakult; nyomában bezárultak a dán rigsrad kapui, mint előbb a parisi Etats généraux, a madridi és lisboai cortesek. Angliában azonban nem sikerült eltüntetni a parlament intézményét. Sem a Stuartok, sem a hadsereg nem tudtak alkotmányt adni az angolságnak, melynek századok viharát kiállott alkotmánya volt. A szélső elemek küzdelmén át egyre élesebben előtérbe lépett a nép, melynek munkás commonerjei és hermelinpalástos peerjei a nemzet bizalmából intézték az ország ügyeit. E diadalmas parlament csakhamar közös bálványá lett Európa jogásainak; eszméi egy századdal utóbb mindenütt meg-

A
törvényhozó
hatalom.

¹ Parker Henry: A political catechism. London 1643. és Selden John: Table talk. London 1689.

² Igy Hobbes elméleti műve: De cive. Paris 1642 és szám-talan kiadásban; Locke: Two treatises of government, London 1690.

döntötték a feudalismus roskadozó épületeit; egyedül a magyar birodalmat hagyták érintetlenül, mert a mi alkotmányunk lényegében és folytonosságában nem különbözött az angol alkotmánytól.

A bírói
hatalom.

300. A végrehajtó és bírói hatalmak szétválasztása kizárólag Angliához fűződik, hol Cooke főbíró elbocsátása és a rendkívüli törvényszékek dühöngése után garantiaképpen született meg a királytól és a parlamenttől közösen creált, de egyiktől sem befolyásolható bírói hatalom eszméje (Bill of rights). Ezzel az alkotmányos hármasság egység, Montesquieu eszményi állama áll előttünk.

Katonai
művelődés

301. Katonai tekintetben két nagy szárazföldi hadsereggel, a némettel és svédvel, és két nagy tengeri hadsereggel, a hollandival és az angollal, és aránytalanul sok híres katonával és hadvezérrel találkozunk.¹ Meg kell említenünk, hogy a német birodalomban már ekkor átveszi a hegemoniát a porosz haderő, melynek növekvése csakhamar félelmezzé lesz a császári csapatokra.² Műszaki tekintetben Coehorn Menno,³ a hollandok és Dalberg Erich gróf,⁴ a svédek Vaubanja érdemel említést.

és gyarmato-
sítás a germán
államokban.

302. A nagy felfedezések és gyarmatszerzések egy csapással megtörték a földközi tengeri olasz és az észak-német kereskedelmi monopóliumot. Genova, Venezia és

¹ V. ö. a politikai történelmet tárgyaló pontokat.

² A német birodalmi hadsereg 1680 óta kerületenként 40,000 emberből állott Zwiedinek-Südenhorst: Deutsche Geschichte I. 457. I. Fester R.: Die armirten Stände und die Reichskriegsverfassung 1681—97. Frankfurt 1886), a porosz haderő pedig 1661-ben a porosz, westphaleni (Cleve és Mark) és markai (Halberstadt) hadtestekből (Hirsch F.: Die Armee des grossen Kurfürsten und ihre Unterhaltung 1666—66. Sybel's Historische Zeitschrift LIII. 1885. 229. l.). Ugyaníly állandó hadsereget akartak szervezni Angliában III. William, Marlborough és Defoe is.

³ Élt 1641—1704.

⁴ Élt 1625—1703.

a Hansa helyét előbb a spanyol-portugal, utóbb az angol-hollandi kereskedelem foglalta el, mely pár évtized alatt az ismert világ határaihoz ért. A spanyol hegemonia fokozatos hanyatlásával egy idejű a germánok térfoglalása, a spanyol gyarmatosok kiszorítása és telepeiknek átvétele, az angol és hollandi gyarmatbirodalmak szervezése. E területeket eleinte társaságok igazgatták, de a korszak végén egy következetes állami gyarmatpolitikával találkozunk.

303. A hollandok szabadságküzdelmüket elnyomóik A hollandi, gyarmataira is kiterjesztették, és így elsőkül jelentek meg a gyarmatosító germán népek között. Bátor hajósok (van Diemen és Tasman) és hatalmas társaságok¹ vették kezökbe a tengerentúli telepek szervezését, melyek a münsteri béke napjaiban érték el legnagyobb kiterjedésüket. Az angol hajósok, kereskedők és gyarmatosok megjelenése és az 1651-diki angol védővám súlyos csapásként nehezedett a hollandi gyarmatbirodalomra, mely a háborúk folyamán több gazdag telepét elvesztette (1662. és 1669. a nyugatafrikai telepeket és Brazilt Portugal, Ceylont Anglia javára).²

¹ V. ö. a 286. pontot.

² A hollandi gyarmatok átnézete: 1595. a madagascari telepek szervezése, Houtmans Cornelis indiai expedíciója, 1595—98. Madagascár hollandi kézben, 1596. javai, 1598. mauritiusi, 1602. dél-afrikai és ceyloni telepek szervezése, 1602—1796. Ceylon hollandi kézben, 1606. borneoi és 1609. japáni telepek szervezése, 1609. a javai főkörmányzóság alapítása, 1614. az északamerikai Nieuwe Amsterdam alapítása, 1618. a sumatrai telepek szervezése, 1618—28. Coen Jan (élt 1587—1629) bataviai főkörmányzó, 1619. Batavia alapítása, 1521—54. Brazil, 1624—62. Formosa hollandi kézben, 1636—45. van Diemen Anton bataviai főkörmányzó, 1637—44. Jan Maurits nassauai herceg brazili főkörmányzó, 1640—1712. Mauritius, 1645. Saint Helena, 1646. Java, 1652—1796. Délafrika és 1667. Celebes és Surinam hollandi kézben.

az angol,

304. Az angol gyarmatokat is vakmerő hajósok (Dampier, Drake és Smith John,¹) tevékeny kereskedők és élelmes társaságok alapították.

Afrikában az angolok gambiai és guineai telepeiken kívül kevés birtokkal rendelkeztek ugyan, de annál élénkebb kereskedést űztek Ázsia felé, melynek keleti széléin a hollandok, közepén az angolok vettek állást. Az ázsiai forgalmat kezében tartó East India Company már a század elején berendezkedett az indiai félszigeten (1612. Surat, 1640. Saint George erőd, Madras, 1662. Bombay és 1690. Calcutta), hol csakhamar komoly háborúba keveredett és egy angol-indiai birodalom útját egyengette. A vezetés egyelőre Bombay kormányzóinak kezében nyugodott.² Mikor az 1698-ban alakult második East India Company rövid fennállás után a régi társaságba olvadt (1708), a delhii császár megengedte a területszerzés jogát (1715). Indián kívül Japánban (1598), Java szigetén (1602) és Persiában létesültek még telepek (1622),³ de azok a benszülöttek és a hollandok térfoglalása következtében elpusztultak.

Amerikában a nyugatindiai szigeteken (1609), Guianában és az Amazon mentén voltak kisebb-nagyobb angol gyarmatok, de csak a Bermuda szigetek (1609) és Jamaica lettek végleges angol birtokokká (1655).

Minden tekintetben fontosabbak voltak az észak-amerikai telepek, melyek egy második angolszász ország alakulását tették lehetővé. Ez a grand dessein lebegett

¹ 1577. Drake a Csendes Oceánon, 1606. Smith John (v. ö. alább) Virginiában és 1689–99. Dampier Australiában.

² Közöttük Child John emelkedett legnagyobb jelentőségre (megh. 1690).

³ A siker Roe Thomasnak (v. ö. a Balkán történetét tárgyaló pontokat) köszönhető, ki 1616–18. delhii követsége után hazatérve Persiában is tárgyalásokat folytatott (1619).

Raleigh Robert szemei előtt is,¹ de a sors másoknak tartotta fenn a kivitelt; két nagy társaságnak (a London és Plymouth Company), melyek az északamerikai kontinens kiaknázása végett alakultak (1606). A London gyarmatosai, élükön Smith John kapitánnyal,² megalapították Jamestownt (1607. máj.) és Virginiát,³ mely a társaság szabadalomlevelének visszavonásakor a korona tulajdonává lett (1623). Nem sokkal Jamestown alapítása után létesült Plymouth puritán telep is (1620. dec.), melynek emigránsait a leideni angol hitközség papjai a Mayflower hajón irányították Amerika felé.

E szerint az első telepésekkel együtt Amerikában is megjelentek a féktelen küzdelem első jelei royalisták és republikánusok, episcopálisok és disszidentek között. A következő három évtized otthon is, itt is az utóbbiaknak kedvezett és Plymouth körül gyors egymásutánban új gyarmatok alakultak: 1629. Massachusetts, 1632. Connecticut, 1634. Maryland, 1635. New Hampshire és Maine, 1638. New Haven és 1647. Rhode Island, a közös néven Új Angliának (New England) nevezett közép-ső gyarmatcsoport, melynek első telepei, Connecticut és New Haven a polgárháború első évében Massachus-

¹ V. ö. a 218. pontot.

² Smith John (1580–1631) korának híres kalandora Európa minden részében megfordult. Az erdélyi-magyar unio éveiben hazánkban is katonáskodott, török fogságba esett és a Levantén át menekült haza (1605), 1606-ban már Virginiába indult, majd Londonban telepedett és halt meg. A map of Virginia (Oxford 1612) és History of Virginia (London 1624) műveivel az angol gyarmatirodalom úttörői, Travels, adventures and observations 1583–1629 (London 1630) című emlékirataival pedig az angol széppróza mesterei közé küzdötte fel magát (v. ö. Kropf Lajosnak az I. függékben idézett tanulmányát).

³ V. ö. Brown A.: The genesis of the United States. London 1900.

setts hegemoniája alatt egy puritán foederatióban egyesültek (1643). Északon csak Acadia, New Foundland, Labrador és a Hudson öböl partjain létesültek angol telepek, melyek a Hudson Bay Company (1669—1869) felügyelete alatt állottak.

Az új-angol foederatio¹ éle a hollandok ellen irányult, kik New England és Virginia közé fészkelték magokat,² és kiknek térfoglalása ellen egyszerre tiltakoztak Anglia és gyarmatai. Az angol védővám (1651) elhatározó lépés volt Amerikában is, mert a nyomában kitört küzdelem folyamán a hollandi gyarmatokat az angol birtokok közé olvasztották (1651—74, 1664. Nieuwe Amsterdam megvétele);³ ezzel az egész partszegély angollá lett (1665. New Jersey és 1674. New York alapítása).

A Virginiától délre fekvő területeken a restauratio első éveiben alapítottak gyarmatokat; North Carolinát virginiai telepesek (1670), South Carolinát nem kisebb emberek, mint Albemarle, Ashley és Clarendon lordok (1663); az alkotmány pedig, melylyel megajándékozták (1669), nem kevésbé feudalis volt, mint egykor a latin császárságé.

A partszegélyt a quakerek nyugat felé szélesítették és így jött létre Pennsylvania.⁴

A gyarmatok fölött Massachussetts és New York igényelték a hegemoniát, a londoni kabinet azonban a

¹ V. ö. Tyler sikerült jellemzését: *The New England confederation 1643—54* (*The American Nation IV. England in America 1580—1652*. New York 1904. 297—317. l.).

² V. ö. a 305. és 306. pontokat.

³ Rooseveltt Th.: *New York*. Francia fordítás. Paris. 1908.

⁴ Az új, 13-dik gyarmat alapítója, Penn William, a király adósságai fejében nyerte kiváltságlevelét (1681), melyet már a következő évben érvényesített (1682). Országának liberalis alkotmányt adott és mintaszerűvé tette a continensen.

puritánokat háttérbe szorította és az erőszakos Andros Edmundot nevezte ki az új-angol területek helytartójává, míg a dicsőséges forradalom hírére támadt bostoni felkelés el nem űzte (1685—89).¹ Utóda, Phips William² már puritán és az orániai régime embere volt, ki háromszor is fegyvert fogott a canadai franciák ellen, de vállalatai csak részben sikerültek (1690). Fellépésével kezdetét veszi a közel száz éves háború, mely egy francia grand dessein romjain az angolok kezébe adta az új continenst (1690—1763). A háborúból New York is kivette részét, mely két évtized alatt a gyarmatélet központja lett. Frontenac mesteri ellenállása lehetetlenné tette Canada megszerzését, és lehetővé tette a statusquot, mely alapon a ryswyki békét megkötötték (1697). A második háborúban New York éveken át semleges maradt, de a puritán gyarmatok és South Carolina felfogták a spanyol-francia támadást. Acadia újabb megszállása jelentős fordulatot adott az eseményeknek, és a toryk, kik Marlborough háborúit elejtették, Canada megszállását tervezték. A vállalat vezérei Hill John és Nicholson Francis tábornokok és Walker Hovendon admiralis voltak, de Quebec megvétele nem sikerült (1710—11). Az utrechti béke Acadiát az angoloknak adta (1713).

Röviden meg kell emlékeznünk a gyarmatok belső viszonyairól is. Területük jóval túlhaladta a britt szigeteket; faj tekintetében túlnyomó számban angolok lakták, de nem volt ritka köztük a svéd és különösen a hollandi. Egyházi tekintetben az Angolországban ismert négy árnyalat, a katolikus, az episcopalis, a puritán és a quaker küzdöttek egymással, de a vezetés az angol államegyház híveinek és a puritánoknak jutott. Társa-

¹ Élt 1637—1714.

² Élt 1651—95.

dalmi és gazdasági tekintetben a déli gyarmatok lakói földművelők, birtokosok, többnyire nemesek, sőt néha főurak; az északiak kereskedők és pénzemberek. Délen egymást érik az ültetvények és nagybirtokok, északon a nagy városok: 1620. Plymouth, 1630. Boston, 1636. Providence és 1664. New York, Philadelphia. Az irodalom különösen a puritán területeken szárnyait kezdte bontani, de nehezen vetette le a theologiai szellemét. 1639-ben, Cambridgeben alapították az első nyomdát, és 1704-ben Bostonban jelent meg az első hirlap; 1636-ban alapították a cambridgei Harvard, 1693-ban a William and Mary, 1700-ban a yalei egyetemeket. Politikai tekintetben a gyarmatok széles autonómiával és a legkülönbözőbb alkotmányokkal és alaptörvényekkel¹ rendelkeztek. Többnyire magok választották kormányzóikat és egy vagy két kamarás tartománygyűléseiket, közigazgatási tekintetben pedig megtartották a grófságokat.

a német 305. A németek közül a bajorok² és a poroszok³ terveztek hatalmas keletindiai társaságokat, de csak az utóbbiak alapítottak telepeket, Afrikában Friedrichsburgot (1680), melyet a takarékos I. Friedrich Wilhelm a hollandoknak eladott (1717).

és skandináv 306. A dánok 1614-ben alapítottak egy indiai, a gyarmatok. svédek 1647-ben egy afrikai társaságot. Dánia nyugat-afrikai gyarmatai különösen virágzásnak indultak (1670), de a svédeknek fel kellett adniok északamerikai telepeiket (Nye Sverige) és feloszlanni társaságukat.

¹ 1606. Virginia, 1634. Maryland, 1638. New Haven, 1639. Connecticut, 1644. Rhode Island, 1669. South Carolina, 1682. Pennsylvania, 1684. New York és 1691. Massachusetts.

² Egy pandeutsch Ostindische Compagnie, inkább gazdasági unio (Zollverein) tervét Becker I. I. müncheni marcantilista és Roxas wieni ferences készítették elő.

³ A hollandi ajánlat a parti és hanseata városok heves ellenzésén megtört.

NEGYEDIK FEJEZET.

Hatalmi alakulások az északi szláv államokban.

XVIII. A lengyel királyság küzdelmei.

1645—1720.

307. *Összefoglalás.* — 308. Lengyelország a westphaleni *Összefoglalás* szerződés előtt. — 309. Lengyelország és a német-francia verseny. Az osztrák és francia pártok politikája. — 310. A királyi hatalom tervei. Ossolinsky Jerzy és az osztrák párt. 1645—50. — 311. A birodalom védelme 1647—67. Ukrajna elvesztése. A liberum veto. — 312. A francia párt szervezkedése. Sobiesky Jan 1660—73. — 313. III: Jan és a francia entente politikája 1673—80. — 314. Az osztrák entente politikája 1680—1720.

308. Lengyelország 1370—82. personalis unióban volt a magyar birodalommal, de Hedvig királyi hercegnő, Jadviga lengyel királyné halála (1382) után az angevin befolyás nyomai elmosódtak. A Jagiellók alatt (1382—1572) a nagy Lajostól adott rendi szabadságok túlzásba mentek és a nemzet gerince, a szlachta aristokratikus, inkább olygarchikus államrend oszlopa, műveltségében olaszos-latin befolyásnak engedett teret, viszont a németiségéhez és lutheri egyházához ragaszkodó munkás és értékes polgári elemet kirekesztette a vezetésből. Az idegenszerű Henri de Valois francia herceg, az első választott király trónralépése (1573—76) egy köztársasági szellemű hitlevél (pacta conventa) megalkotásához vezetett, mely

Lengyel-
ország a
westphaleni
szerződés
előtt.

ettől az időtől kezdve következetesen megkötötte a királyok kezét. Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király (1576—86) már nem tudott kedvezőbb fordulatot adni a lengyel politikának és messzemenő tervek formálásában ragadta el a halál, mely viszont egy osztrák grand desseinnak nyitott utat.¹ A Wasák (1588—1668) már az ellenreformatio szellemében egy katolikus nagyhatalom, egy északi Spanyolország megalkotását keresték, mely a török területek helyett a műveltebb német és svéd területeket igényelte. Richelieu beavatkozása felfüggesztette ugyan a lengyel-svéd háborút (altmarki fegyverszünet 1629), de svédek és oroszok függetlenítették magokat a lengyel befolyás alól. Egyedül a kozákok hódoltak meg III. Sigismundnak (1588—1632), az északkeleti continens II. Felipéjének.² E balsikert az új király, IV. Vladislav (1632—48) hitlevele koronázta meg, mely az összes birtokok 75⁰/₀-át adómentessé tette, lemondott a hadizenet és szövetségkötés jogáról. Mikor a cár a király atyjától megszerzett smolenski tartomány (1618) visszavételére hadat izent (1632), az országgyűlés megtagadta a hadisegélyt. IV. Vladislav egyedül és kétes reményekkel indult a háborúba, melyben az oroszokat megadásra kényszerítette (1634. febr.), megújította liv-esth- és kurlandi igényeit, de lemondott orosz trónigényeiről és elismerte Michail cár megválasztását (paljanovkai béke, máj.).

Lengyel-ország és a német-francia verseny. Az osztrák és francia pártok politikája.

309. Ugyanakkor, a protestáns Wasák erejének gyengülésekor kezdett tárgyalást IV. Vladislávval Richelieu is, de a parlament a francia szövetség tervét elvetette

¹ V. ö. az Austria történetét tárgyaló pontokat.

² Élt 1566—1632. 1592-ben a svéd koronát is örökölte; mindkét neje osztrák főhercegező, II. Ferdinandus császár nővérei voltak. Sikerrel harcolt a törökök ellen (1621. chocimi diadal és béke), de az 1617—29. lengyel-svéd háború, Brandenburg és a porosz hercegség egyesítése (1618) kétséssé tették a lengyel hegemoniát.

(1634) és az osztrák pártot emelte hatalomra. III. Sigismund a Habsburgok kész hive volt, kik a svéd előnyomulás ellenszerét keresték a lengyeleknél. Ezt ellensúlyozandó Mazarin a svédek helyett a törökre terelte a figyelmet, de a lengyel-veneziai szövetség megkötése után az aggódo parlament beszüntette a fegyverkezést.

310. IV. Vladislav, Gundulics eposának hőse,¹ a királyi hatalom megerősítését tűzte célul maga elé; hű talom terveit. királyi hatalom megerősítését tűzte célul maga elé; hű talom terveit. Ossolinsky Jerzy főúr,² az Ossolinsky Jerzy és az osztrák párt 1645—50. 1638-diki osztrák-lengyel házassági szerződés megalkotója,³ 1645 óta főcancellár és külügyminister. Ossolinsky a kozákok katonai erejét akarta megnyerni, de az ukrainai felkelés felette bonyolulttá tette a helyzetet.⁴ A felkelés 13,000 lengyel telepes életébe került, a büntető hadjáratban pedig a nemesség színe-virága elesett (szept.). Az

¹ A korabeli lengyel-török ellentét Dalmáciában sem volt ismeretlen és a kandiai háború egyszerre vetette fel az adriai (Venezia), magyar (Zrinyi) és lengyel előnyomulás (IV. Vladislav) gondolatát.

² Élt 1595—1650.

³ IV. Vladislav és Cecilia Renata főhercegnő.

⁴ Az ukrainai kozákok csak a XVI. században emelkedtek jelentőségre. Mint határvidék (Ukraina) lakói a tatárok ellen védekeztek a lengyel határokat. A nomád törzseket laza szövetség tartotta össze, kiváltságaik legnagyobbja, a vezérválasztás csak háború idején érvényesült. A kozák hetman a lengyel király hűbérese, valójában önálló fejedelem volt, kétes állást foglalván el a katolikus lengyelek, az orthodox oroszok és a moszlim törökök között, inkább a Fekete tenger felé terjeszkedvén, hol kalózkodásra adták magokat (1627—54. Finlay i. m. 125—26. l.). III. Sigismund a lengyel fenhatóságot megerősítendő, kiváltságaik nagy részét eltörölte (1625) és féken tartásukra erődöt épített a Dnjeper mellett. Az 1638-diki országgyűlés utolsó kiváltságaikat is elkobozta, a negyvenes években azonban Chmielnicky Bogdán (1593—1657), a kozákok bizalmi embere összetűzött IV. Vladislávval, felkelést szervezett (1647), fejedelemmé tette magát (1648. ápr.), a helytartó seregét felkoncolta, végül az ellene küldött büntető expedíciót szétverte (piljovoi csata).

új király, Jan Casimier (1648—68)¹ Ossolinskyt bizta meg a kérdés elintézésével és a cancellár egy lengyel grand dessein eszméjét vetette fel. Elhatározó lélekkel ragadta meg a kandiai háborútól nyújtott alkalmat, hogy a levantei bonyodalmakat Lengyelország javára értékesítvén a birodalmat elvonja a középeurópai hegemonia és a skandináv igények meddő vitáitól és a Fekete tengerig terjedő nagy Lengyelország alakulásának nyisson teret. E célból megkötötte a zborovi békét és fejedeleme- nek ismerte el Chmielnickyt (1649. aug.), tárgyalást kezdett a wieni politikusokkal,² de halálával (1650) nagy terve is feledésbe ment.

A birodalom
védelme
1647—67.
Ukraina el-
vesztése. A
liberum veto.

311. Az új király pacta conventái egy jelentős ponttal súlyosodtak, de a kozákoktól fenyegetett Jan Casimier kénytelen volt elismerni a liberum veto jogát, mely az országgyűlés bármely tagjának lehetővé tette valamely javaslat elvetését (1652). Ez a kötelességeiről megfeledezett parlament küldte most a királyt a kozákok ellen, kiknek vezére a krimi rabságból visszatért Potocky Nicholas hadseregét is tönkre tette (1651), a közeledő király ellen pedig a cárhoz folyamodott. Alexej cár Ukrainát orosz protectoratusnak nyilvánította (1654) és ezzel kitört a lengyel-orosz háború (1654—56). Mikor egy évvel utóbb X. Karl svéd király is hadat izent, Lengyelországnak egyszerre két ellenség ellen kellett védekeznie.

¹ II. Jan Casimiert (1609—71) kevesen ismerték Lengyelországban. Mint III. Sigimund és Habsburg Constantia fia, előbb a császári hadsereg tisztje, azután jezsuita, később cardinalis, 1648 óta pedig IV. Vladislav özvegyének férje, Ossolinsky befolyásával került a trónra (1648. okt.). 1669-ben Franciaországba költözött.

² Mikor Parchevich magyar királyi követ Warszawába érkezett, hogy a balkáni keresztények érdekében segílyt kérjen, Ossolinsky azonnal a királyhoz vitte és a veneziai és spanyol követek jelenlétében egy lengyel előnyomulás lehetőségéről értekeztek.

A svédek, a poroszok, Jan Casimier vasallusai és az erdélyi fejedelem egymás után vették meg Warszawát és Krakowiét, az oroszok Vilnát és Grodnot, Chmielnicky Galiciát. A király tehetetlenül állott a pártok viharában. A tengeri hatalmak és a császár felajánlották a közvetítést, de a lengyelek pártokra szakadtak. A francia párt, élén a királynéval¹ keresztül vitte a császári közvetítés visszautasítását, de a támadó hatalmak előnyomulására Jan Casimier az országgyűlés ellenére is megkötötte az 1656. decemberi osztrák-lengyel szövetséget, Czarniecky Stefan pedig egy nemzeti felkelés élén diadallal visszahozta Austriából, hova ellenségei elől menekült.² A dán hadizenet után a svédek kiűrtették az országot, Rákóczi Ukrajna felé vonult, Chmielnicky elhalt, utóda, Friedrich Wilhelm és XI. Karl békére léptek (olivai béke, 1660), melyben Svédország lemondott lengyel trónigényeiről. Az oroszok egyedül és kevés sikerrel folytatták a háborút, melynek folyamán Litvániát elvesztették, csak Smolenskot sikerült megtartaniok (andrusovoi fegyverszünet, 1667, febr.).

312. E fejlemények után csak a társadalom cor-
ruptiójával magyarázhatjuk meg a francia párt diadalát. A francia párt szervez-
kedése.
Az olivai békét Mazarin közvetítette, mert még mindig Sobiesky Jan
1660—73. szüksége volt a svéd szövetségre.³ Ezt a szövetséget vélte megerősíteni azzal, hogy a lengyel trónt is XI. Karl svéd királynak ígérte (1662).⁴ Ugyanakkor azonban Lengyelország erejét is értékesíteni akarta Austria ellen, egyik oldalon Enghien francia herceget ajánlván királyul,⁵ másik oldalon a franciabarát királynéra támaszkodván egye-

¹ Gonzaga-Nevers Anne, Louise Marie nővére.

² Élt 1599—1665, elesett a kozákok elleni hadjáratban.

³ Az első ajánlatot még 1656-ban Akakia Roger francia követ tette meg (Recueil des instructions IV. Paris 1888. 17. l.)

⁴ 1660. U. ott II. Paris 1885. 33—34. l

⁵ 1660. U. ott IV. 37—43. l.

nes ajánlatot tett az osztrák szövetség felbontására. Ennyi fondorlattal szemben Lisola az osztrák és lengyel nemzeti érdeket szorosán egyesítette és a befolyásos Lubomirsky Jerzy,¹ segítségével sikerült a francia szövetség ajánlatot az 1661-diki országgyűlésen megbuktatniok. Mikor a királyné elhalt (1667), a király lemondása folytán pedig a trón megürült, maga Lionne gróf sietett Warszawába, hogy a királynétól alkotott (1658) francia pártot újjászervezze. Mig Grémonville Wienben operált, addig Lionne a királyválasztás fonalait kezdte összebogarozni, hogy végül maga oldhassa meg. A terv kész eszközökül kínálkozott a krakowiei várnagy fia, Sobiesky Jan,² kit a párt élére állított; vaiójában feleségét, egy francia testőrtiszt leányát, a fölötte hatalomvagyó Marie marquise d' Arquient, Marysienkát³ szemelvén ki az új grand dessein paladinjának. I. Leopoldus császár Charles lorrainei herceget, XIV. Louis Philipp Wilhelm neuburgi herceget, a Wasák rokonát ajánlotta királynak, de titokban ismét Enghien herceget támogatta. Habozása teret nyitott a versengésnek, melynek folyamán az idegengyűlölő parlament az öreg Wisniowiecky Michail herceget, a Piastok és Jagiellók késő utódát emelte a trónra (1669. jan.), ki házasságával a Habsburgok mellett nyilatkozott (1670. febr. nőül vette I. Leopoldus császár nővérét, Marie Eleonore osztrák főhercegnőt.)

Uralkodását (1668—73) a királyi hatalom classikus gyengesége és a francia intrika kifejtése jellemzik. Lionne és Sobiesky csakhamar megegyeztek a király le-tételéről és Warszawán, Wienen és Venezián át magyar

¹ Megh. 1667. „Un homme couvert et dissimulé“ (u. ott 71. l.).

² Élt 1624—96.

³ Élt 1641—1716 (v. ö. Waliszewszki A.: Marysienka (1641—1716. Paris, 1898).

földre készültek áttenni a lengyel-francia grand dessein harcterét, mikor a szövetségesül kiszemelt török a Kandiatól Váradig elnyúlt harcvonalat Lengyelországra is kiterjesztette és megszállotta Podoliát, melyet a budziaki béke csakhamar jogilag is a szultánnak adott (1672. okt.).¹ A népszerűséget kereső Sobiesky erre átlépte a török határt (1673. szept.), Chocimot bevette (okt.) és a török haderőt visszaverte. Azután Warszawába sietett és diadalmas katonái élén megjelent a királyt kereső parlament előtt.

313. I. Michail még 1673. novemberben elhalt és III. Jan és a neuburgi herceg fiának francia ügynökei útban voltak francia entente politikája Warszawa felé. Kivüle igényt tartottak még a trónra 1673—80. Stuart James yorki herceg, a későbbi II. James angol király, kit azonban XIV. Louis Maria Beatrice modenai hercegnő kezével a maga részére vont, Willem orániai herceg és végül Charles lorrainei herceg, a Habsburgok és az osztrák párt jelöltje. A királyválasztó gyűlés (ápr.—máj.) a legféltelenebb vesztegetési kísérletek színhelye volt. XIV. Louis követe, Forbin-Janson Toussain marseillei püspök meglepetéssel értesült, hogy Sobiesky pártja Condé herceget jelölte, mire új utasításokat kellett kérnie. E késedelem alatt az országgyűlés a francia jelölt főkortesét, a chocimi oroszánt választotta meg (máj.), ki a neuburgi herceg érdekében elköltött francia pénzből maga félmillió frankot kapott és ugyanannyit az országgyűlés tagjai.

III. Jan a javoroi lengyel-francia szerződésben körvonalozta kormányzati terveit Béthune François Gaston marquis,² a királyné kegyeinek elnyerése végett küldött

¹ A béke pontjai Hormuzakinál: Documente V. Bucuresei 1885. 84—85. l.

² Megh. 1692.

(1676 és 1683—89) francia követ előtt: béke a törökkel, ki fölött Lwównál 1675-ben döntő diadalt aratott, háború a Habsburgokkal, kik Lengyelországot a svéd invasiótól megmentették és szövetség a magyarországi felkelőkkel, kiknek támogatásával¹ a magyar koronát is odaigérte.² Ennek fejében a király és apósa, marquis d' Arquier testőrkapitány tetemes évdíjat követeltek, 1676-ban már hercegi címet, melyet csak szakítással fenyegetőzve tudtak kicsikarni (1680).³ A javoroi programm első pontja csakhamar létrejött azzal a záradékkal, hogy a porta támadást intéz Magyarország ellen (1676. okt. zuravnai és 1678. márc. szebüli béke), de a magyar felkelés kísérletei nem sikerültek.⁴

Az osztrák
entente
politikája
1680—1720.

314. Az 1679-diki év tehát Lengyelországban is a jelentős fordulat éve volt. A király XIV. Louis kezében és zsebében volt, ki Svédország gyengülése folytán Warszawából akarta intézni a keleti continens ügyeit. A törökök, Thököly és az erdélyiek már megkezdték elnyomulásukat. Wien elveszettnek látszott, mikor Lisola szelleme még egyszer megmentette a Habsburg országokat. Az 1683-diki grodnoi országgyűlésnek alkalma nyílt még egyszer mérlegelni a hatalmak ajánlatait és kéréseit. A wieni és warszawai nuntiusok a török, Vitry beauvaisi püspök francia követ a dynastia ellen izgatott, mire a parlament rövidesen elutasította. Viszont I. Leopoldus császár tüntető szivességgel fogadta Radzi-vill herceg lengyel követet, mi egy második lengyel-osz-

¹ „Une entreprise glorieuse et avantageuse“ (Recueil des instructions IV. Paris 1888. 145. l.)

² Revue d'histoire diplomatique VII. 1893. 488. l.

³ U. ott 493. és köv. l.

⁴ V. ö. a magyar birodalom történetét tárgyaló pontokat.

trák szövetség praeliminaréinak,¹ majd a szövetségnek megkötéséhez vezetett (1683. márc.), mely III. Jant 40,000 katona állítására kötelezte. Vitry francia követ erre hazautazott.

A király személyesen részt vett Wien felmentésében (szept.), 1684-ben a linzi ligába lépett, a moskawai békében pedig Oroszország jóindulatát biztosítva Jasiba nyomult (aug.), de a töröktől elpusztított Bessarabiából megtizedelt sereggel kellett visszatérnie (Iwówi béke). A katonai kudarcok, belső zavarok és XIV. Louis intrikái² aláásták a király erejét. Öregén és elhagyottan halt meg a nélkül, hogy a trónt fiának, Jakab hercegnek biztosíthatta volna (1696. jun.).

A következő királyválasztás jelöltjei között III. Jan fia, Leopolde lorrainei és Karl Philipp neuburgi hercegek voltak a leggyengébbek. A küzdelem a flotta élén közeledő Conti Louis herceg³ és a hadsereg élén benyomuló Friedrich August szász választófejedelem között az utóbbi és a Habsburgok javára dőlt el,⁴ kik a karlócai békében visszaszerezték Lengyelországnak az 1676-ban elvesztett Podoliát.⁵

¹ III. Jan ezért tagadta meg Akakia erdélyi francia követtől az útlevelet (1680), az európai fejedelmeket pedig keresztes hadjáratra szólította fel.

² Louis folyton szövetségkéréseivel ostromolta egyszer a poroszok, máskor az osztrákok ellen; 1700-ban Lengyel- és Svédország között akart közvetíteni, de a warszawai udvar 1702—11. szakított vele.

³ Élt 1664—1709.

⁴ Friedrich August érdekeit Fleming Jakob Heinrich gróf warszawai szász követ (élt 1667—1728) képviselte (v. ö. Polignac abbé francia követ jelentéseit az 1696—97. királyválasztási mozgalmakról, Hormuzaki: Documente V. Bucuresti 1885. 460—77. l.)

⁵ A venezai-magyar-német-lengyel-orosz coalitio tervéről (1697) és 1699-diki lengyel-török béke pontjairól u. ott 478—79. és 524. és köv. l.

Az erélytelen II. August¹ kormányát (1697—1733), mely tékozlásáról és semmit tevéséről volt ismeretes, az európai mozgalmak tartották fenn. Miután szász csapatait az országgyűlés rendeletére haza küldte, Svédország felosztásáról kezdett tárgyalásokat és az északi háborúba keveredett. XII. Karl svéd király Warszawát (1702. máj.) és Krakowiét megszállotta (jun.), Klissovnál (jul.) és Pultusknál is diadalt aratott (1703. máj.); II. Augustot letéve (1704. febr.) Leszczyński Stanislaus svédbarát poseni vajdát emelte trónra (jul.), végre a szász határt átlépve, kicsikarta az altranstädti békét (szept.) és II. August letételének megerősítését. Poltava és az 1720. lengyel-svéd békeszerződés visszaadták ugyan a Németalföldre költözött II. Augustnak a lengyel koronát, de annak fényét a megoszlás, a belső viharok és szenvedések elhalványították. A nép kimerült, elfásult, nyugalomra vágyott; „n'aspire qu'au repos, sans voir aucun moyen d'y parvenir,“ jegyezte meg egy korabeli diplomata.² E nyugalmat a szász befolyás megtörésében és nagy Peter cár támogatásával vélte megtalálni, ki a király és népe közt közvetítvén, Lengyelország belügyeibe avatkozott (1715).

XIX. Az orosz nagyhatalom megalakulása.

1645—1725.

Összefoglalás. 315. *Összefoglalás.* — 316. Az orosz birodalom a Romanovok előtt. — 317. I. Michail cár 1613—45. — 318. Alexej cár 1645—76. 319. Alexej fiai és a regenskormány 1676—89. 320. Nagy Peter cár 1689—1725. — 321. Nagy Peter belső — 322. és külső politikája.

¹ Élt 1670—1733. Miut szász választófejedelem (1694) a németországi lutheránusok vezére volt, királyllyá választásakor azonban katolikussá lett (1697).

² Revue d'histoire diplomatique III. 1889. 96. l.

316. Az orosz birodalom a középkor folyamán sou-
verain területekből (kijevi, moszkowai és novgorodi fejedelemségek) állott, melyek között a tatárok és a litvánok elleni küzdelemben megerősödött Moskowa, az északi Castilia vette át a vezető szerepet a XIV. század közepén. A renaissance kezdetén II. Vasil (1425—62) bevezette a fejedelmi absolutismust (1447), melynek kimagasló alakja III. Ivan lett (1462—1506), Novgorod meghódítója, Palaiologos Sophia görög hercegnő férje és a byzantin egyház védője; a katolikus lengyelek halálos ellensége, az első orosz uralkodó, kinek befolyása a Fekete tengerig ért. A nyugati hatalmak megoszlása lehetővé tette a moszkowai hegemonia tovább építését. IV. Ivan (1533—84), Romanov Anastasia férje, az első orosz cár megszerezte Kasant (1552), Astrachant (1554) és a Sibiériába vezető utat (1581), de a halálát követő zavarokban fia helyett rokonai és kegyencei vitték a kormányt.¹ Godunov Borisnak,² IV. Ivan vejének rövid uralkodása (1598—1605) hasonló IV. Henriéhez, mert reformjaival az ország javát és trónja megszilárdítását kereste, a papi és polgári osztályoknál keresvén garantiát a feudalismus túlhatalma ellen; megalkotta a nemzeti egyházat és szembe helyezte azt az ellenreformatio törekvéseivel; a halál is akkor ragadta el, mikor IV. Henriként az északkeleti continens II. Felipéje, III. Sigismund lengyel király ellen a harcmezőre indult.³ Halálát belső zavarok

Az orosz birodalom a Romanovok előtt.

¹ I. Fjodor a varég (norman) dynastia (862—1598) utolsó utolsó sarja volt. Az orosz államra kiváló fontossággal birt az a körülmény, hogy a Rurik-ház rokonai, a Godunov és Romanov családok oroszok voltak és az idegen törekvésekkel szemben a nemzeti érdeket képviselték.

² A tatár eredetű Godunov család sarja, megh. 1605.

³ Uralkodásának másik nagy érdeme, hogy kapcsolatot keresett a nyugati hatalmakkal, különösen IV. Henrivel (Recueil des

kövétték. A svéd és lengyelbarát trónkövetelőket (I. Dimitrij 1605—6, V. Vasil 1606—10 és II. Dimitrij 1607—10), a Moszkovát megszálló lengyeleket (1610) és a Novgorodot megszálló svédeket elűzték (1612)¹ és Romanov Anastasia unokaöccsét, a 16 éves Michailt emelték a császári trónra (1613. márc.)²

I. Michail cár
1613—45. 317. A Romanov dynastia első uralkodói valóban megszilárdították a belső békét, a cári hatalmat és a moszkovai hegemoniát (1613—82). I. Michail cár (1613—45)³ angol-hollandi közvetítéssel⁴ visszanyerte Novgorodot

instructions. VIII. Paris 16—18. l.) és az angolokkal (Russia Company), a tengeri hatalmakkal általában (Waliszewski K.: Les origines de la Russie moderne. La crise revolutionnaire 1584—1614. Paris 1906. 79—81. l.) és Dániával, melynek királya, IV. Christian, fivére, Hans számára orosz hercegnőt keresett (1602). Tőle származik az első orosz grand dessein is, az orosz és a Báthory István halálával gazdátlaná lett lengyel koronák egyesítése, egy hegemónikus moszkovai birodalom megalkotása.

¹ Az utolsó svéd-orosz háború 1595-ben ért véget Karjala megszerzésével és Narva elvesztésével. Svédország újabb beavatkozása (1609. febr. vyborgi szerződés) egy lengyel-katholikus grand desseinre buzdított meg, melynek élén Dimitrij trónkövetelő, háttérben III. Sigismund király, II. Rudolphus császár, Roma és jezsuitái állottak. A két hatalom összeütközése viszont egy orthodox, nemzeti mozgalmat eredményezett, melynek élén Hermogenes patriarcha állott.

² Az egyhangú választást Hermogenes moszkovai patriarchának köszönhetette, ki az örökösödés jogán kívánta megválasztását. Michail cár a választási capitulációkban teljes amnestiát ígért, a reformoktól és a háborúktól való tartózkodást (Sybel's Historische Zeitschrift LXVI. 1886. 8. és 21. l.)

³ Nagyatyja, Romanov Nikita főbojár, a Godunov család vétélytársa és I. Fjodor minisztere volt; halála (1856) után Godunov korlátlan befolyásra tett szert és Nikita fiát, Fjodort, a későbbi Filaret moszkovai patriarchát kolostorba kényszerítette (1601).

⁴ Merrick John moszkovai angol kereskedő és angol követ közvetítette az 1615-diki svéd-orosz tárgyalásokat és ő hozta létre az első angol-orosz szövetséget is, melyről Rambaudnak nincs tu-

(stolbovoi béke, 1617. febr.), de Smolensk a lengyelek kezében maradt (devlinoi béke, 1618. okt.). Michail cár III. Sigismund király halálakor ismét Smolensk visszavételére indult (1632), de a hadsereg IV. Vladislav előtt capitulált (1634. febr.), I. Michail pedig császárságának elismerése mellett lemondott Esth-, Liv- és Kurlandra emelt igényeiről (máj.).¹

318. Alexej cár (1645—76), nagy Peter atyja és Alexej cár 1645—76. korának egyik legszebb fia nagy gonddal folytatta atyja művét, a belső megszilárdulást, a nyugati műveltséghez alkalmazkodást² és a katonai terjeszkedést.³ A kormányt politikai és katonai intézményekkel bástyázta körül (1648. ulozsenije codex, 1650. az államtanács szervezése és 1653. a sobor eltörlése). Költséges idegen csapataival visszavette Smolensket és Kijevet, biztosította Ukrajna

domása (Oroszország története. I. Budapest. 1890. 344. l.). Angliának az 1613-diki pfalzi házassági szerződés óta és kiterjedt kereskedelme érdekében nagy szüksége volt a Romanovok jóindulatára.

¹ Az újjászervezés élén Romanov Filaret moszkvai patriarcha, Nikita fia állott, ki szabadságát csak Boris cár halálakor nyerte vissza (1605), mikor rostovi püspökké, fia trónralépésekor államministerré lett, de házassági terveit a dán, svéd és angol uralkodók elutasították. 1610—19. mint száműzött a lengyelországi Marienburgban tartózkodott, majd hazatérve a korszerű reformok előharcosa lett (egyházi reform, állandó hadsereg, cári absolutismus). Gustaf Adolphus és Michail cár katolikusellenek svéd-orosz szövetségéről v. ö. u. ott I. 344. l.

² Leányát Valdemar dán herceg kérte meg (Waliszewski A.: Les origines de la Russie moderne. Le berceau d' une dynastie. Les premiers Romanov 1613—82 Paris 1909. 34—36. l.); követei bejárták Lengyelországot, Hollandiát, Angliát és Franciaországot; 1672-ben a keresztény hatalmakat szövetségre kérte a török ellen.

³ Első érintkezés Chinával (1656), az Amur vidékének felfedezése (v. ö. az északi szláv államok műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat).

tartományt (1653—67, 1667. febr. andrusovoi 13 éves fegyverszünet).¹

Alexej fiai 319. Fiai közül III. Fjodor cár (1676—82) maga 1676—89. is a reformok barátja volt, de a carevicset, anyját és azok tanácsadóit száműzte.² Hirtelen halála után két öccse nevében anyjok, Nariskin Natalia kormányzott, Matvijev halála és a strelicsek felkelése (1682. máj.) után pedig Alexej nővére, Sofia,³ a conservativok feje. Mikor nagyravágyásból a 17 éves carevics helyett magát akarta trónra ültetni, Peter vette át a kormányt (1689. szept.).

Nagy Peter 320. I. Peter cár (1682—1725)⁴ kétségtelenül meg-
cár érdemelte a nagy melléknevet, melylyel már kortársai
1689—1725. felruházták.⁵ Nevelését fenkölt lelkű anyja, Nariskin Na-

¹ Ukrajna 1654-ben egyesült az orosz birodalommal, de a cári kormány oroszító politikája ellen véres felkelésben tört ki Dorosenko (Dorojee) Peter hetman (megh. 1698) alatt. A leverését követő 1668. augusztusi capitulatio pontjai Hormuzakinál: Documente V. Bucuresci 1885. 74—76. l.

² A korabeli orosz állam nem nélkülözte a politikai és katonai tehetségeket. Ilyenek voltak: Trubetzkoi Alexander herceg, az 1654-diki lengyel-orosz háború, Smolensk és Vilna hőse. Orduin Athanasius, a moszkvai birodalom Colbertje és utóda, Matvijev Artamon államministerek; ennek utóda Golicein Vasil (1643—1714) cancellár (1676—89), Sofia regensző barátja és a nyugati reformok elszánt harcosa, két sikertelen krimi hadjárat vezére (1687—88 és 1689). 1689-ben a carevnát követte a száműzetésbe és későbbi terveiben mint trónjelölt szerepelt (1698). A regenség törökellenes politikáját XIV. Louis ellenkezése megállította ugyan, de az 1686-diki lengyel-orosz örök béke után akadálytalanul érvényesült.

³ Élt 1657—1704.

⁴ Élt 1672—1725.

⁵ Igy Bonac francia követ (Revue d'histoire diplomatique III. 1889. 96. l.). Solovjev orosz történetíró I. Peter korát az orosz hajnal hasadásának nevezte. Bő jellemzése Waliszewskinél: Pierre le Grand: VI. kiadás, Paris 1905. 111. ll. és különösen Browningnál: Peter the Great. London 1898.

talia irányította,¹ kitől a nyugati műveltség iránt állandó odaadást, közvetlen környezetétől katonás természetet, fegyelmező és parancsoló erőt sajátított el. Technikai hajlamait a moszkvai idegen negyedben és nyugati tanulmányútjában kielégítvén egész életén át szenvedéllyel dolgozott és alkotott. Családi élete azonban nem volt boldog. Első neje, Eudoxia orosz nemes családból született, kit az idegenből hazatért cár kolostorba kényszerített (1698). Második neje, a livlandi Katarina előbb Mencsikov szeretője volt, de 1712-ben a cár nejévé lett. Fia, Alexej² viszont nem bírta el a sok munkát, melyet reformer atyja tőle megkövetelt. Végre a trónöröklés jogáról való lemondását is felajánlotta, hogy szabadon élhessen kedvteléseinek. Atyja kolostorba akarta küldeni, de ő Wienen át Napoliba menekült. Ott érte el Tolstoj Peter gróf orosz diplomata, ki visszatérésre bírta (1718. jan.); otthon azután törvényszék elé állították (máj.) és halálra ítélték (jun.). Pár nappal azután cellájában halva találták. Peter cár egyik utolsó actusa volt, hogy nejét császárrá proclamálta (1721. okt.) és Katarina hercegnőt a trón örökösévé nevezte ki (1723).

321. Bár nagy Peter a kormányzást magának tartotta fenn, szívesen meghallgatta tanácsosait, kik uralkodása elején merőben idegenek és többnyire kalandorok voltak. Lefort François³ genèvei francia tiszt gyors egymásutánban lett tábornokká és admirálissá, a kormány befolyásos tagjává. A skót Gordon Patrickot⁴ a nélkülözés vezette lengyel, svéd és orosz szolgálatba, miután

Nagy Peter
belső

¹ Támogatta őt ebben Golieyn Boris, Vasil rokona (1641—1713).

² Élt 1690—1718. Neje Charlotte braunschweigi hercegnő (1694—1715) volt, kitől II. Peter cár született.

³ Élt 1653—99.

⁴ Élt 1035—99.

mint hű royalista Bradshaw Richard angol követ ellen, kit a parlament a moszkowai angol telep támogatására küldött, merényletet kísérelt meg. E két ember közül Lefort érdeme a nyugati tanulmányút és Gordoné a strelic felkelés leverése. Nem nehéz felfedeznünk a kettő kapcsolatát, mert a francia mintára szervezkedés törte meg a reformok ellen küzdő nemzeti, ó-orosz érzelmű militiát is. Sofia regensző a cár távollétére számítva vezette a streliceket Moskowa ellen, miután már 1694-ben is megkísérelt egy korai felkelést, de Gordon szétverte őket és a hazatérő cásra bizta a kegyetlen ítéletet (1698).

Nem sokkal utóbb Lefort és Gordon is elhaltak és helyöket orosz tanácsadók, Mencsikov Alexander és Golovin Fjodor foglalták el.¹

Nagy Peter belpolitikai reformjai közül meg kell említenünk a patriarchatus eltörlését és a szent synodus felállítását, az ipar és kereskedelem fejlesztését, iskolák alapítását, a ministeriumok, közigazgatás, flotta és állandó haderő szervezését, végül a tervszerű telepítést és gyarmatosítást.²

és külső politikája.

322. A nyugati nemzetekkel való érintkezést nagyban elősegítette az állandó orosz követségek szervezése az európai udvaroknál és a nagy tanulmányút, melyben

¹ Az orosz politikusok és katonák kiválóbbjai: a tatár Apraxin Fjodor gróf (1661—1728) admirális, kinek nevéhez az orosz flotta újjászervezése fűződik, Dolgorukij Jakob (1639—1720) minister és diplomata, Golovin Fjodor gróf (1650—1706), a neresinski béke szerzője, utóbb maréchal és külügyminister, Matvijev Artaman fia, André (1666—1728), Mencsikov Alexander herceg (1676—1720) Lefort utóda, majd Ingermanland kormányzója. Ő tette tönkre Levenhaupt haderejét Poltava előtt és vette be Stettint 1713-ban.

² Mindezekről v. ö. Brückner: Die Europäisierung Russlands. Gotha 1888.

a cár is részt vett (1697—98).¹ Königsbergben III. Friedrich brandenburgi választófejedelem franciás udvarát ismerte meg, Amsterdamban technikai dolgokat tanulmányozott, Londonban az angol gazdasági és politikai életet; Wienben a Habsburgok udvarát kereste fel. Bár a tanulmányút ideje nem volt szerencsés, mert az európai udvarokat a spanyol örökösödés vitája foglalkoztatta, mégis mély volt a benyomás, melyet a fiatal uralkodó az abszolút elveknek hódoló nyugaton szerzett és a közel jövőre maga is mintául vett. 1717-ben másodszor is nyugatra indult és Parist kereste fel.

A korszak első felében, III. Sigismund lengyel király trónralépésétől az andrusovoi fegyverszünetig és a lengyel Wasák bukásáig (1588—1668) az orosz külpolitikának a lengyel-katolikus hatalmi áramlatok ellen kellett küzdenie, de azok kudarca után megtisztult az egyházi motivumoktól. A svéd és török birodalmak, melyekkel addig barátságos viszonyban élt, a Balti és Fekete tengereket elzárták a nyugati nemzetek elől, melyek nem egy kísérletet tettek az orosz föld megnyitására.

Ezért a lengyel hegemonia megtörését nyomon követte a balti kérdés rendezése (1700—21).² A hosszú küzdelem természetes folyamánya volt a surlódásoknak, melyeket az orosz és svéd hatalmi körök találkozása okozott, de az összeütközést mindeddig elodázták a keleti és délkeleti expedíciók kísérletei. A dán és lengyel politikához csatlakozás (dán-lengyel-orosz coalitio, 1699. nov.) azonban méhében hordta a bonyodalmat, mely az orosz hadizenettel (1700. aug.) gyors kifejlésnek indult.

¹ Erről és az alábbiakról rövid tanulmányt irt Roux : *Politique extérieure de Pierre le Grand. Revue d'histoire diplomatique* XVII. 1903. 187. l.

² V. ö. a 255. pontot.

A narvai csatát (okt.) XII. Karl nyerte meg,¹ mi Peter cárt visszavonulásra és hadserege újjászervezésére készítette. Új csapataival azonban lépésről-lépésre tért hódított a svédek háta mögött. 1702-ben Esth- Liv- és Ingermanlandot szállotta meg, hol 1703-ban megvetette Sanct Petersburg főváros alapjait; 1704-ben Narvát foglalta el és 1705-ben Kurlandba nyomult. XII. Karl az altranstätti béke után jóvá akarta tenni mulasztásait, de Poltavától maga is menekülni volt kénytelen. Hazatérése után még egyszer északra került a háború színtere, hol Peter cár már a porosz király szövetségeseként jelent meg (1714. máj. orosz-porosz szövetség). Nem sokkal azután Angliával és Franciaországgal is összeköttetést keresett (1717. aug. orosz-francia szövetség),² majd egy finn hadjárat sikerével akarta bevezetni az orosz-svéd tárgyalásokat, melyek végre Oroszországnak Esth-, Liv- és Ingermanlandot biztosították (nystadi béke, 1721).

A török kérdést, mely a 16-dik századforduló nagy expedíciói és a lengyelbarát Dimitrij cár óta óta jelentéktelenül összezsugorodott, Ukrajna megszerzése újította fel (1654). Mikor az 1676-iki zurovnoi béke Podoliát a szultán birtokaihoz csatolta, Alexej cár a kozákok védelmére kelt (1677—80) és a bakcsiszeráji békében biztosította új tartományait (1681). Az 1688. decemberben Wienben folytatott tárgyalások azonban nem eredményezték a keresett osztrák-orosz szövetséget³ és a regenső kénytelen

¹ 8,000 svédde 60,000 orosz ellen.

² XIV. Louis évekkel előbb visszautasította egy orosz szövetség tervét a török ellen (1673 és 1687). Nagy Peter még Poltava előtt szövetséget kínált XIV. Louisnak, ki erre a magyar koronával kínálta meg (Recueil des instructions. IX. Paris 115. 127—28. l.).

³ V. ö. Hormuzaki: Documente IX. 1. Bucuresci 1897.

volt Stambulban lépéseket tenni a béke megtartása érdekében (1684). A 16 éves háború folyamán ismét megjelent az előnyomulás gondolata, ezúttal egy orosz grand dessein keretében. A terv a fiatal Peter cáré volt, ki ázsiai birtokainak hinterlandot, birodalmának tengert keresett. Így indult meg az asovi hadjárat is, melyben végre szilárdan megvethette lábát a tenger mellett (1695—96).

Északi sikereit (1696—1707) a poltavai hadjárat koronázta meg, mely egy csapással akuttá tette a keleti kérdést. XII. Karl a szultánhoz menekült, kinek udvarában több-kevesebb sikerrel, évek óta Tolstoj Peter képviselte a cár érdekeit (1701—1711)¹ s ki most ura nevében elégtételt kért a svédek támogatásaért. Az így bevezetett II. orosz-török-háborúban (1710—11) jelentek meg az orosz csapatok először a mohammedánok ellenségeiként és a balkáni keresztények védőiként a Duna mellett, hol azonban a szultán csapatai bekerítették és Asov viszatérítése fejében békére kényszerítették (1711. jul.)² Egy évvel utóbb Peter cár ismét mozgósított,³ de a végleges békét alá kellett írnia (drinápolyi béke 1713. jun.).

Figyelmét most az ázsiai hinterland kiegészítése követte le. Persiát Baku és Derbent átadására kényszerítette (1722—23), azután a sah megbizottaival együtt tervet dolgozott ki a török birodalom felosztására

¹ Működéséről v. ö. Brückner A.: Peter der Grosse. Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen III. 6. II. kiadás. Berlin 1888. 448—55. l.

² Hormuzaki: Documente VIII. Bucuresei 1894. 81. l.

³ A mozgósítás igazolása u. ott 132—33. l.

(1724),¹ melylyel 1720. novemberben örök békét kötött.²

Már Peter cár elméjében megfordult a Csendes Oceánhoz juthatás eszméje is és a nercsinski béke óta állandó összeköttetést tartott fenn a chinai császárokkal.

Ezekben kívántuk bemutatni az orosz expansio irányait. Befejezésül azon hamis végrendelet néhány pontjainak megemlítését sem mellőzhetjük, melyeknél hívebben semmi sem jellemezte az orosz grand desseint: 3. §. de s' entendre par tous les moyens possibles vers le nord, le long de la Baltique, ainsique vers le sud, le long de la Mer Noire, 5. §. Stambul megszerzése, 6. §. a lengyel anarchia fentartása, 8. §. az indiai kereskedelem megszerzése, 11—12. §. az orthodox keresztények védelme és 13. §. osztozás a császárral a keleti és nyugati imperiumok birtoka felett.³

XX. Műveltség és művelődés az északi szláv államokban.

Összefoglalás. 323. *Összefoglalás.* — 324. Az északi szláv államok területi viszonyai. — 325. Faji viszonyok, — 326. vallások és egyházak, — 327. társadalmi, — 328. gazdasági, — 329. értelmi, — 330. aesthetikai és ethikai, — 331. katonai — 331. és politikai művelődés. — 333. Gyarmatosítás.

¹ Hammer I.: Geschichte des osmanischen Reiches IV. Pest 1835. 213. l.

² Hormuzaki: Documente VIII. Bucuresci 1894. 341—46. l.

³ Ez ellen azonban már I. Leopoldus császár óvást emelt: „constare illo titulo („sua tzarea maiestas“) ac praerogativa ab omnibus universi orbis regibus unicum Romanorum imperatorem ac caesarem insigniri“ (1687. ápr. Hormuzaki: Documente V. Bucuresci 1885. 140. l.)

324. A közép-, kelet- és északeurópai szláv területek a XVII. század második felében a Dunától és Brandenburtól az Uralig terjedtek; körvonalaik azonban nem estek össze a betelepedés határaival, mert a nyugati részeken a germán, keleten a turáni elem volt a túlnyomó. A két szláv birodalmat a Kárpátok, a silesiai határheység és a Balti tenger batárolták; nyugaton és keleten nem voltak természetes határaik.

Az északi szláv államok területi viszonyai.

A lengyel birodalom részei: Nagy és Kis Lengyelország, Cujavia és Masovia, Fekete és Vörös Oroszország kapcsolt országok, az 1382-ben egyesített Litvania, a kozák Volhynnia és Ukrajna, végül Liv- és Kurland német tartományok. Az orosz birodalom a moszkovai nagy fejedelmektől, később cároktól meghódított területekből (1471. Novgorod és 1667, Kijev) állott.¹

¹ Az 1689-diki cári cím a következő területeket jelölte meg Oroszország birtokainak: „*Petrus et Alexius duces totius Magnae parvaeque et albae Russiae, autocratores Moscoviae, Kyoviae, Volodimiriae, Novogardiae, tzares Kazaniae, tzares Astrachaniae, tzares Sibiriae, domini Plescoviae ac magni duces Smolenseiae, Tweriae, Iugoriae, Permiae, Viatkae, Bulgariae aliorumque domini ac magni duces Novogardiae inferioris terrae, Tsernigoviae, Resaniae, Rostoviae, Jaroslaviae, Belcosiriae, Udoriae, Obdoriae, Condiniae ac totius septentrionalis orae dominatores ac domini Iveriae terrae, Cartaliniensium et Prussiansium Tzarorum, etiam Cabardiensis terrae, Tserkassiensium et Gorissensium ducum nec non aliorum multorum Orientalium, occidentaliu et septentrionalium dominiorum et ditiorum paterni et aviti haeredes, successores, domini et dominatores*“ (Hormuzaki: Documente V. Bucuresci 1885. 192. l.). Területváltások: Oroszország elveszti Narvát Svédország javára (1595), nyeri (1595), elveszti (1617) és ismét visszanyeri Karjalát (1721), elveszti (1617) és visszanyeri Ingermanlandot (1721), elveszti (1618) és visszanyeri Smolenskot Lengyelországtól (1667), nyeri Ukrainát (1654) és Kijevet ugyanattól (1667). Lengyelország elveszti Livlandot Svédország (1660), Kijevet és Smolenskot Oroszország javára (1667). Oroszország nyeri (1697) és elveszti Asovot a török javára

A lengyelektől és oroszoktól lakott terület kiválóan sík föld, mely kelet felé hova-tovább lakatlanná és elhagyottá lesz. Az úttalan tartományok folyói mellett városok épültek, a földművelő nép központjaiként és a partmenti forgalom állomásaiként. A föld részben erdős, keleten és délen pusztá (steppe), a folyók szabályozatlanok, a csatornák ismeretlenek.

Faji
viszonyok.

325. E terület középső részén nyugaton lengyelek, keleten oroszok, a balti tartományokban svédek és németek, délen kozákok és tatárok, keleten mongolok lakták. A szlávok a vidéket szállotta meg, mint Dalmáciában, és onnan szivárgott a német városokba. Az egykori Hansa városok (Riga és Reval), Gniezno (Gnesen) és Warszawa németsege, Moskova német és angol telepei nagy gazdasági és értelmi tőkét képviseltek, és állandó kapcsolatot a szlávok és a nyugati műveltség között. Az 1569-diki lublini unio sikertelenül kísérelte meg az ukrainai kozákok lengyelesítését, a mint a lengyelség a korszak egész folyamán nem olvasztotta be a heterogen elemeket, sőt ez erőtlenség lett oka Ukrajna elszakadásának is. Az oroszok beolvasztó munkája akkor vette kezdetét, mikor a lengyelség már kimerült, mikor a moszkvai cárok hegemoniája az egész birodalomban hegemoniára emelte a moszkvai műveltséget is.¹

Vallások és
egyházak.

326. Vallási tekintetben a lengyelek katolikusok, a németek lutheranusok, a svédek evangélikusok, az oroszok orthodoxok és a turáni törzsek pogányok voltak.

A lengyel katolicizmus, mint államegyház, különös erőre tett szert a Wasa családban (1588—1668),

(1711), nyeri Liv-, Esth- és Ingermanlandot Svédországtól (1721) és Bakut Persiától (1723), előnyomul Siberián át a Csendes Oceánig.

¹ Bár a cári kormány a betelepülő, főleg iparos és kereskedő idegeneket kedvezményekben részesítette is (1702. császári rendelet), viszont új szerzeményeit oroszokkal telepítette meg (asovi telepítés).

melynek szigorú vallásossága Lengyelországot a katolicismus északi végvárává tette. Ossolinsky volt az első lengyel államférfi, ki a trón érdekében más vallású alattvalókkal (a kozákok) szövetekezett, de a király halála véget vetett a tervezetésnek. Jóval súlyosabb hiba volt, hogy az idegeneket a kormányzásból kizárták. A lengyel-ség soha sem tette magáévá igazán a protestáns hitet és idegengyűlöletével azok képviselőit a közélet minden terén elszigetelte.¹ Ezért nyernek okot a beavatkozásra a svéd királyok, és ezért van vallásos színezete Lengyelország háborúinak, a nélkül, hogy a nyugati vallásháborúkba avatkozott volna. Ugyanily szigorral bánt a litvániai orthodoxokkal is, kik a kijevi orthodox érsekséget alkották, és kikkel 1595-ben elfogadtatta az uniót. Kijev visszacsatolása Oroszországhoz természetesen az orthodox reactiót erősítette meg (1667). A római egyház sohasem ejtette el egy orosz-római unió gondolatát. Így 1638-ban a horvát Levakovics Rafaelt küldte Moskowába,² de a jezsuitákat 1689-ben és 1718-ban végleg kitiltották.

A schismatikus orosz államegyház Konstantinopolis eleste (1453) és Palaiologos Sophia görög hercegnő beházasodása (1472) után az orthodoxia legtekintélyesebb egyháza lett,³ melynek Godunov Boris a moskowi patriarchatus felállításával (1589) nemzeti jelleget adott. A moskowi patriarchák (1589—1700) nem egyszer a

¹ 1658-ban eltörölte a szabad vallásgyakorlatot és kiutasította az unitariusokat, kik Erdélybe és a szomszéd protestáns államokba menekültek.

² Margalits E.: Horvát történelmi repertorium I. Budapest 1899. 118. l.

³ Vele a török birodalomból emigrált görög papok is Oroszországba jöttek, hol azonban a közvélemény őket mindvégig idegeneknek tartotta és az 1589-diki és 1700-diki reformokkal igyekezett megszabadulni a görög befolyástól.

politikai eseményekre is elhatározó befolyást gyakoroltak, mint Hergomenes, az 1612-diki felkelés vezére, Romanov Filaret (1619—32) és Minin Nikita (1652—58,¹ kinek három reformzsinata (1654—56) a régi keresztény (görög) egyházhoz szabta a liturgiát. Az ellenálló kisebbség átok alá került, tanaik tévtanokká (raskol), hiveik eretnekekké (raskolnik) lettek. Nikita azonban sokat tett az orosz papság képzésére, megreformálta a szerzetesrendeket, a későbbi zsinatok pedig megerősítették reformjait (1660. 1666). Az orosz társadalmat szigorú vallásos érzés hatotta át, melyből az uralkodó család is kivette részét. Több tagja öltött magára szerzetesi ruhát,² a cárok pedig a minden oroszok és orthodoxok fejének vallották magokat. Nagy Peter cár az ó-orosz érzelmű és reformellenes moszkvai patriarchatust eltörölte (1700) és a kolostori javakat saecularisálta (1701), de maga is sokat tett a vallásos élet emelésére. Így ő alapította az Alexander Njevskij szentről elnevezett híres petersburgi kolostort is. Ez intézkedésekkel az orosz egyház állami gyámkodás és felügyelet alá került. 1721-ben az egyházi ügyek intézésére szervezte a synodust és 1722-ben a főprocuratori széket.

Az orthodox orosz egyház fejlett missziókkal terjesztette tanait. Siberia kormányzóság csakhamar egyházi kerületekre, érsekségekre és püspökségekre oszlott és a századfordulón foglyul ejtett oroszok a tobolski püspökség függőségeként maguk szervezték a pekingi orosz centu-

¹ Minin Nikita (1605—81) sietett kihasználni Alexej cár valóságosságát; a moszkvai patriarchatust jelentékeny politikai tényezővé tette, sőt a cár távollétében maga vezette a birodalom ügyeit is (v. ö. Waliszewski A.: *Le berceau d'une dynastie*. Paris 1909. 88—128. és 381—404. l.).

² Így IV. Ivan özvegye, nagy Peter cár fia és több Romanov herceg. A Romanovok különben is híres kolostoralapítók voltak.

riát. A község csakhamar annyira virágzásnak indult, hogy a cár Kulcsiskij Innocens petersburgi szerzetest pekingi érsekké tette, a chinai kormány azonban nem adta meg az engedélyt a letelepedésre (1721).¹ Viszont Európában a balkáni orthodoxok kezdettől élénk figyelemmel kísérték a moskowi egyház és fegyverek diapalait, melyeket a cárok ez irányban is értékesíteni törekedtek.²

327. A szláv társadalmakat erős szabad és paraszt-társadalmi osztályok jellemezték, a rokoni kötelékek ereje és kirívó társadalmi ellentétek. A lengyel (szlachta)³ és orosz köz-nemesség homogen osztályokat alkottak; az előbbit a római-germán, az utóbbit a byzantin műveltséghez való odaadás jellemezte. E két osztályból emelkedett ki a vagyonos, idegen divatnak és feudalis eszméknek hódoló főnemesség, melynek az állam körül tett érdemei jutalmául nagy Peter a Sanct Andreas (1698) és Alexander Njevskij rendeket alapította (1722). Az idegen telepek autonómiája és külön élete lehetővé tette nyelvök és szokásaik megtartását, de míg Lengyelországban teljesen ki voltak zárva a közügyek intézéséből, addig a Romanovok idegenekre támaszkodva vitték keresztül nyugati természetű reformjaikat és az ó-orosz reactio megtörését.

¹ Brandt M.: 33 Jahre in Ostasien III. 45—47 l.

² Így nagy Péter cár állandó érintkezésben állott Moldvával (különösen 1689-től), melynek fejedelmét, Cantemir Demetert felkelésre izgatta; a fejedelem proclamatióban tudatta népével és a hatalmakkal az orosz-moldvai uniót (Jorga N.: Geschichte des rumänischen Volkes II. Gotha 1902. 126—35. l. Finlay i. m. 261. l., a proclamatio szövege Hormuzakinál: Documente. Suppl. I. 1. Bucuresei 1886. 396—99, l.)

³ A lengyel állam gerince: 1. a nemesség, 2. az államtanács és 3. a király. „La noblesse compose quasi tous les ordres du royaume, car ce qui passe ailleurs pour le peuple n'est en aucune considération et n'aucune part du gouvernement, non plus que les villes“ (Recueil des instructions IV. Paris 1888. 55. l.)

A parasztság Lengyelországban 1597 óta nem rendelkezett a szabad költözködés jogával, melyet 1598 óta orosz földön is nélkülözött, de ez a törvény a kisbirtokos nemesi osztályt erősítette meg a feudális nagybirtokosok ellen.¹ Az orosz kormány IV. Ivan óta nem is vette le szemeit az alsóbb osztályokról, melyeket az ulozsenije intézkedései még inkább támogattak.²

A nők kevésbé érvényesültek ugyan, de III. Jan lengyel király francia neje, Sofia, nagy Peter nagynénje és Katarina, nagy Peter neje, kiváló egyéniségek. Az orosz női érdemek jutalmazására alakult a Katarina orosz női rend (1711).

gazdasági,

328. Az északi szláv államok gazdasági élete nehezen emelkedett ki a mindent lenyűgöző monopoliumból.

Legfőbb ága volt az őstermelés; a hatalmas lengyel és orosz birtokososztály adott irányt a politikának is. A szláv nép ethnikai természetében rejlik a vér szerint való csoportosulás, mely a lengyel nemesi osztályt családok foederatiójává tette, a lengyel politikát pedig családi ambícióval töltötte meg. A Romanovok a nyugati műveltség átültetésében keresték e bomlás ellenszereit. Nagy Peter cár 1718-ban mélyre ható birtokpolitikai reformot valósított meg, az elsőszülöttségi jog behozatalát; a birtokelaprózás akadálya elősegítette az orosz családok fiatalabb tagjainak a közpályára özönlését.

Az ipari és kereskedelmi életben említést érdemel az orosz fa- és vasipar (tulai vasipartelepek) fellendülése, hajópark építése, az idegen kereskedő telepek érdekeinek ápolása.³

¹ Rambaud i. m. I. 309—11. és II. 5. 1.

² Erről Walliszewski A.: *Le berceau d' une dynastie*. Paris. 1909. 69—73. l.

³ A nyugati hatalmak századokon át versenyeztek az orosz piacért, mely a XVI. század végén a hanyatló Hansa kezéből angol,

329. A szláv irodalmak sokáig megtartották egyhá- értelmi,
 zias természetöket, a lengyel catholicismus reformatio-
 ellenes latin irodalmával szemben a byzantin-szláv cyril-
 licával irt byzantin-szláv irodalmat. A merőben latin len-
 gyel irodalmat (ciceronianismus), mely a latin (olasz és
 francia) classikusok (Tasso és Corneille) átültetéséhez
 utat nyitott (Morsztyn T. Tasso- és Cidfordítása), a külön-
 ben is gyenge nemzeti összetartás nem tudta megtörni.
 A török elleni küzdelem még egyszer friss erőt vitt a köz-
 életbe és a chocimi diadal (1621) létet adott Potocky
 Waslaw¹ nagy eposának (Vojna Chocimska), de az üres
 rimhalmaz nyomába sem léphet a hasonló tárgyú
 Zrinyiásznak. Még ennél is gyengébb Tardowskynak
 Wien felmentését éneklő eposa.

Bár a korabeli orosz irodalom koránt sem dicsek-
 szik nagy nevekkel, a tanulás vágya nem egy otthont
 adott a tudománynak és művészeteknek. Így a Filaret
 patriarchától alapított moskowi hellén akadémiát III.
 Fjodor cár újjászervezte, nagy Peter 1700-ban egyetemi
 rangra emelte, 1724-ben pedig megalapította a peters-
 burgi egyetemet. E két intézet ma is az orosz tudomá-

svéd és hollandi kezekbe került. Oroszország nagyobb városaiban
 idegen kereskedők telepedtek meg, kik Moskowában egész városne-
 gyedet alkottak. A moskowi angol telep, mely a londoni Russian
 Company tisztviseleiből és kereskedőiből állott, két századon át irá-
 nyítója volt az angol-orosz politikai viszonyoknak is. A spanyol elő-
 nyomulás idején Bowes Jerome angol követ (1583—86) fogságba
 került, de utóda, Horsey Jerome már egy angol-orosz monopolium
 szerződésről folytatott tárgyalásokat. Az 1587-diki angol-orosz
 szerződés a szabad kereskedelem alapján jött létre. Utóda,
 Fletcher Giles (1588—89) sok zaklatásnak volt kitéve, miért Orosz-
 ország közviszonyairól irt művét elkeseredés hatja át (Of the Russian
 commonwealth. London 1591).

¹ Élt 1622—97.

nyosság fészkei, a petersburgi kezdettől a nyugati újítá-
soknak, a moszkoi az ó-orosz műveltségnek.

aesthetikai és ethikai, 330. A művészetet még mindig a byzantin-ó szláv
és renaissance izlés jellemezte. Az oktatásügy mindkét
államban az egyházra szorítkozott, a felső oktatás terén
Lengyelország régi és hatalmas intézetekkel rendelke-
zett, a Romanovok pedig siettek pótolni az elmaradást.¹

katonai 331. A katonaállítás Lengyelországban a szlachtán,
Oroszországban a streliceken, két elsőrendű nemzeti had-
seregen nyugodott. A fejlődés folyamán a szlachta a
politikai vezetést is kezébe vette, míg a strelicek az ál-
landó, idegen és minden ízében modern zsoldos hadse-
reg előtt háttérbe szorultak. Mikor az ó-orosz reactio
védőként a cár elleni felkeléshez csatlakoztak, Peter
cár megszüntette az intézményt (1698). Nagy érdeme
volt az első hadihajók építése (1693), melyek Asov alatt
mentek át a tűzkeresztségen (1696).

és politikai és művelődés. 332. A politikában két szláv monarchia áll előt-
tünk. Az egyik királyság, melynek uralkodói elvesztették
az uralkodás előjogait; mely nyugtalan népének szeszé-
lyeitől dobálva egyre gyorsabban haladt alá a lejtőn,
melyet a környező hatalmak emelkedése hova-tovább
örvénné változtatott. A másik császárság, melynek des-
potikus uralkodói egyformán rendelkeznek az elevenek
életével és a holtak örökségeivel; mely beolvaszt, cen-
tralisál és terjeszkedik. A lengyelek hova-tovább elvet-
ték a királyság örökös jellegét, a cárok a választás jo-
gát. 1613-ig a nemzetgyűlés (sobor) választotta és is-
merte el a cárokat, de 1653-tól 1907-ig nem volt nem-
zetgyűlés.

Mégis a lengyel királyok inkább személyes politikát
vittek, a cárok meghallgatták tanácsadóikat, a parlament

¹ V. ö. a 329. pontot.

helyett titkos tanácsot (senatus) és nemesi kamarát szerveztek (duma 1711), 1717-ben pedig szakministeriumokat (collegium). Míg a lengyel vajdaságok hatalmi körei túltengésbe mentek, az orosz kormányzóságok a despotikus, de erőshezű uralkodók alatt a nemzeti munka otthonaivá lettek.¹

333. A gyarmatosítás északi Ázsiát gondos telepítéssel orosz függőséggé tette és a cárok telepesei és katonái egyszerre kopogtattak China, Persia és Tibet, a sejtelmes birodalmak kapuin (1632. Jakutsk alapítása, 1633. az oroszok Kamcsatkában, 1638. Ohotsk alapítása, 1643. az oroszok az Amur mellett, 1656. első érintkezés Chinával, 1661. Irkutsk alapítása, 1689. nercsinski orosz-chinai béke).

Gyarmato-
sítás.

¹ E kormányzóságok a következők: Archangelsk, Asov, Kasan, Kijev, Moskova, Sanct Petersburg, Siberia és Smolensk.

ÖTÖDIK FEJEZET.

Hatalmi alakulások a délkeleti continensen.

XXI. Hatalmi alakulások, műveltség és művelődés a Habsburgok austriai birtokain.

1648—1725.

Összefoglalás. 334. *Összefoglalás.* — 335. Az austriai dominium 1648 előtt.
— 336. Az austriai ház egyetemes politikai kísérletei 1648—69. —
337. Összbirodalmi kísérletek 1669—79. — 338. Küzdelem az örökös
monarchiáért 1679—1715. — 339. Az új Austria 1715—25. — 340.
Műveltség és művelődés.

Az austriai dominium 1648 előtt. 355. A continensenek szóban forgó délkeleti része¹
alatt értjük az Alpok keleti láncaitól és elágazásaitól be-
fogott területeket, első sorban a sajátképeni osztrák örökös
tartományokat, Csehországot és hűbéres tartományait,
a Kárpátoktól határolt magyar anyaországot és a Karsttal
kiinduló adriai és balkáni alakulásokat a Dnjesterig. E
területen mindenkor a történetpolitikai alakulások halmaza
volt található, melyeknek helyes differentiációja nyújthatja

¹ Már volt alkalmunk megkísérelni a dunai alakulások össze-
gezését (v. ö. a 13. pontot) és mert a korszak folyamán Austria
urai a német-római szent birodalomnak császárai voltak, e helyen
csak az osztrák dominium belső viszonylatainak elmondására szo-
rítkozunk.

egyedül a helyes megoldás kulcsát.¹ Talán legalkalmasabb lesz, ha a fejlődés folyamán önként kinálkozó törekvéseket kísérve keressük mi is a célhoz vezető utat. Ily törekvések egyike a hegemonia, mely az elmúlt két évezred folyamán több népnél érvényesült.

A terület sajátossága, hogy a nyugati és keleti, latin és hellén civilisatiók határvonalán fekszik. Az Imperium Romanum megszűnése óta nyugat felől a frank Karolingok, kelet felől a byzantin császárok keresték egy hegemonia lehetőségét. Hozzá tesszük, hogy e nyugati és keleti praetensiók bizonyos változásokkal napjainkig érvényben maradtak. Az első és legradikálisabb változás minden esetre az volt, hogy a határvonal kellő közepét, a Kárpátoktól befogott egész területet megszállották a magyarok, kik a nyugati és keleti praetensiók ellenében napjainkig megtartották függetlenségüket. Ezzel a differentiatio tekintetében is jelentékenyen előre jutottunk, mert a Babenbergekek austriai területei és a Przemyslidák cseh királysága egyre szorosabban a német, a balkáni alakulások a byzantin birodalomhoz csatlakoztak, a két nagy centrum távoli ható ereje közt elhelyezkedő magyar birodalomnak a honfoglalás előtt fennállott politikai kapcsolatai pedig mindkét irányban megszakadtak.

A német birodalom keleti végein tehát a Babenbergekek és Przemyslidák rendezkedtek be. A nyugati császárok századokon át idejük és erejük legjavát a pápással vívott függetlenségi harcnak szentelték és szabad teret nyitottak a vasallusok versengésének. I. Rudolphus császár trónralépése azonban mindenképen korhatárt

¹ Mindenesetre a területnek, népeinek, államainak és azok multjának hiányos ismeretén épül fel a nyugati közvéleményt irányító politikai és tudományos irodalom, mely az osztrák és magyar birodalmakat és a balkáni alakulásokat terra incognitának tekinti.

alkot, mert császári elődeinek itáliai ábrándjait feladva, birodalmának egyik választott területére, a Babenbergerek örökségére helyezkedett. A magyar király segítségével véget vetett a Przemyslidák felsőségének (1278), az austriai donatióval pedig megvetette a modern Austria alapjait (1282).¹ Ez új alakulásnak két eszmét hagyott örökül: az austriai és a Habsburg-Przemyslida területek egyesítését, mi hosszú küzdelmek után 1526-ban personalis és 1620-ban realis unio alakjában létre is jött. A Habsburg család kezében ekkor több terület és hatalom egyesült: elsősorban az austriai tartományok, a cseh királyság és hűbéres tartományai, a császári méltóság és távoli, itáliai, schweizi és németalföldi területek. Végeredményben azonban a Habsburgok Wienben éltek, Wienben viselték méltóságaikat és Wienből kormányozták távoli országaikat, melyeket idő folyamán Austrián és Csehországon kívül el is vesztek. Ezzel jelezni akaruk, hogy a Habsburgok minden birtokuk közt legfontosabbnak tartották sajátképeni örökös tartományaikat, melyeket I. Maximilianus császár egy austriai állammá, az 1526-diki personalis és az 1620-diki realis unio pedig a birodalom határain belül külön birodalommal alakítottak. E birodalmat egyre gyengébb szálak fűzték a sajátképeni német államok szövetségéhez és urai „a 30 éves háború vereségei után nem haboztak többé a választó császári korona és örökös államaik kormánya között; az európai politikában ezentúl mint egy nagy osztrák monarchia monarchia fejedelmei szerepeltek.”²

¹ Huber A.: Ausztria története. Budapest I. 1899 482—525. és II. 1901. 3—85. l.

² Bryce I.: A római szent birodalom. Budapest 1903. 381—82. l. Hogy azonban távozásuk a német birodalom egyensúlyát megzavarta volna, nem volt ismeretlen a kortársak előtt. Egy veneziai

A Habsburgok azonban 1526 óta Magyarországnak is fejedelmei voltak és a wieni udvar Magyarország szorosabb egyesítésével, megszállásával és beolvasztásával keresett kárpótlást elvesztett birtokaiért. E törekvésnek is változatai és korszakai voltak, Az első változat mindenestre Magyarországnak birodalmi feudummá tétele, melynek alapjául I. Rudolphus császárnak képzelt jogokra épített, önkényes donatiója szolgált, de mely a nemzet legnehezebb napjaiban (1291—1308) sem tudott érvényesülni; egy második változat a personalis unio kísérlete volt I. Albert és V. László magyar királyok alatt (1437—57); egy harmadik I. Maximilianus császárnak egy compact Habsburg világbirodalmat célzó messzelátó tervei (1490—1522) és végül a második personalis unio (1526—78), melyet a beolvasztásnak az ellenreformációval összekötött politikája követett (1579—1645).¹

336. A magyar kiegyezéssel (1645) és az 1620-diki hódításoknak (Csehország és hűbéres tartományai) európai elismerésével (1648) végre megszületett az új birodalom, — mert határozottan új állammal állunk szemközt,² — melynek élén a Habsburg család főhercegei állottak. Az új állam egyik területe választófejedelemség volt, mely a császári méltóság elnyerését mindenkor jogos aspiratio tárgyává tette. Értékét talán in principio lerontották a westphaleni szerződés garancia pontjai és

Az
austriai ház
egyetemes
politikai
kísérletei
1648—69.

követ szükségesnek mondta Austriának a birodalomban való helyet foglalását („una pianta necessaria.“ Fontes rerum Austriacarum XXVII. Wien 1867. 17. l.).

¹ Ezekről v. ö. Fellner Th.: Zur Geschichte der oesterreichischen Centralverwaltung 1493—1848. Mitteilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung VIII.—IX. 1887—88.

² A korabeli Pufendorf is megjegyezte, hogy Austria minden kockázat nélkül új állammá lehetne, ha a Habsburgokat császárokká meg nem választanák.

Landeshoheit-joga, Mazarin beavatkozása és a rajnai hatalmak csoportosulása (Rheinbund, 1658),¹ de volt alkalmunk látni, hogy a Habsburgok 1648 óta egy új birodalmi politikának kerestek alapot,² melynek itt csak szorososan austriai háttérét kívánjuk megvilágítani.

A westphaleni békét követő két évtized politikáját a svéd és francia hatalmaktól megtámadott császári successio védelmének szüksége irányította és a védekezés a wieni udvar uralkodóra, politikusaira és katonáira nehezedett. A korabeli uralkodó a küzdelemben kimerült, beteges III. Ferdinandus császár³ volt, kinek udvarát a spanyol politikai divat terveiben szilárddá tette ugyan, de a madridi bureauval a filippin komolyságot, rövidlátást és makacsságot is átültette.⁴ A kormányzat egy sereg bizottságon nyugodott, melyeknek szálai két központban,

¹ Már ekkor létre jött az I. Friedrich August lengyel királytól emlegetett „équilibre (des électeurs) sur la dignité impériale“ (Sybel's Historische Zeitschrift LXXXVII. 1901. 10. l.).

² V. ö. a 183. pontot.

³ II. Ferdinandusnak, az ellenreformatio vezérének fia, élt 1608—57; 1625 óta cseh, 1627 óta magyar és 1636 óta római király volt.

⁴ V. ö. Turba G.: Beiträge zur Geschichte der Habsburger aus den letzten Jahren des spanischen Königs Philipp II. Archiv für oesterreichische Geschichte LXXXVI. 1899. 309. és köv. II. és Beöthy Ákos sikerült jellemzését: A magyar államiság fejlődése és küzdelmei. I. Budapest 1900. II. 3. §. A spanyol nemzeti jellem és állam képződése. A Habsburg ház családi politikájának genesise 230—45. l. Már V. Carolus császár lelkére kötötte II. Felipének, hogy segítse Austriát a törökök és a magyarság ellen (Stübel B.: Die Instruktion Karls V. für Philipp II. 1555. Archiv für oesterreichische Geschichte XCIII. 1905. 181. l.). Jellemző volt egy veneziai követ megjegyzése az osztrák politikára: „diretto da consigli e sostenuto dall' oro e dall' armi della Potenza Spagnuola.“ (Fontes Rerum Austriacarum XXVII. Wien 1867. 1. l.)

a titkos és hadi tanácsban egyesültek (Geheime Conferenz és Hofkriegsrath). A westphaleni békéig e bizottságok és tanácsok egyszerű testületek voltak és csak francia befolyásra kezdtek szint adni nekik az udvar bizalmasai, kiváló elmék és befolyásos emberek.

A császári ház bizalmasai közt kétségtelenül leghetőségesebb volt Lisola Francisco,¹ ki III. Ferdinandus unokaöccsét, I. Leopoldust² a császári trónra segítette.³ Lisola mint követ közvetlen érintkezésben állt urával, ki viszont a Geheime Conferenz útján érvényesítette akaratát. Módjában volt e testület megbízhatatlan elemeit eltávolítani, sőt valószínű, hogy hasonló befolyással buktak meg Porcia és Auersperg hercegek, kik egymás után állottak az udvari cabinet élén (1657—65 és 1665—69).⁴ Végül III. Ferdinandusnak a 30 éves háború viharában sikerült egy kizárólag császári, helyesebben osztrák⁵

¹ Élt 1613—74, előbb warszawai, 1665. madridi, 1666. londoni és 1669. 's gravenhagei követ volt. A Lisola irodalmat illetőleg v. ö. az I. függelék. Legnagyobb politikai alkotásának, az 1658-diki osztrák-lengyel szerződésnek szövege katonánál: *Historia critica regum Hungariae XXXIII.* Buda 1804 12—14. l.

² Élt 1640—1705 (v. ö. a II. függelék). Egyházi nevelésben részesült és magánélete is egyházas, egyszerű maradt, „fort réglée et fort simple“, mondta egy korabeli francia (*Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung XII.* 1891. 275. l.); „di costumi così puri ed innocenti, che la sua vita è un esemplare di modestia“, mondta egy veneziai követ (*Fontes rerum Austriacarum XXVII.* Wien 1867. 5. l.).

³ V. ö. a 183. pontot.

⁴ Porcia herceg (megh. 1669) meglegedett vagyoni érdekeinek eltérbe tolásával, míg a beteges ambíciótól sújtott Auersperg Johann herceg (élt 1615—77) XIV. Louis támogatásával óhajtott elérni a cardinalis kalapot. Árulása miatt halálra ítélték, de kegyelmet kapott (1669. dec.).

⁵ Zwiedineck-Südenhorst: *Deutsche Geschichte I.* 232—33. l.

hadsereget is alkotnia,¹ melyet Montecuccoli maréchal² nem egy diadalra vezetett (1659. a svédek és 1664. a törökök ellen).

Összbirodalmi
kísérletek
1669—79.

337. Auersperg herceg bukása egy doctrinaire mozgalomnak nyitott teret, mely Lisola sikerei után el-érkezettnek látta az időt vaiamennyi Habsburg ország egyesítésére. Az újjászervezett Geheime Conferenz elnökévé Lobkowitz Eusebius Wenzel herceg lett,³ egy finom modorú, franciás műveltségű világfi, kellemes társalgó és táncos, igazi courtier, mint késő utóda, Metternich herceg. Öntelten, Richelieu eszméivel dobálózva és dicsekedve fogott az osztrák grand dessein, egy dunai unio megalkotásához. Munkájához a tiroli Hoher⁴ adta a logikát, Sinzendorf a pénzt és Montecuccoli a fegyvert, egy készülő államcsiny eszközeit. A nagy mű Lobkowitz előtérbe lépésével vette kezdetét és Sinzendorf bukásával ért véget (1669—79), teljes kudarcot és sú-

¹ Loeb A. H.: Die Landesverteidigungsreform im ausgehenden XVI. Jahrhundert. Archiv für oesterreichische Geschichte XCV. 1906. 94. l.

² A modenai Montecuccoli Raimondo gróf (élt 1609—80) kétségtelenül korának egyik legnagyobb taktikusa, 1668 óta a Hofkriegsrath elnöke volt, élete végén birodalmi herceggé lett; „sage et prévoyant“ (Mittheilungen XII. 1891. 283. l.). Hadtudományi munkája: Commentarii bellici cum puncto artis bellicae systemate (Wien 1718. v. ö. Grossmann I.: Raimund Montecuccoli. Archiv für oesterreichische Geschichte LVII. 1878. 399 l.).

³ Élt 1609—77. 1647. maréchal, 1652 óta a Hofkriegsrath elnöke (v. ö. Wolf A.: Fürst Wenzel Lobkowitz. Wien 1869 és Biedermann H. I.: Geschichte der oesterreichischen Gesamtstaatsidee 1526—1804. I—II. kötet 1526—1740. Innsbruck 1867—89).

⁴ Hohernek Lobkowitz dépendentjának működését páratlan ravaszság és kiméletlenség jellemezte, telhetetlen ambícióját azonban tettett szerénységgel takargatta (Recueil des instructions I. Paris 1885. 84. l.).

lyos következményeket hagyván maga után:¹ Lobkowitz (1674. okt.) és a hűtlen Sinzendorf kegyvesztését (1679), a császári megbizottak (Ampringen)² és a császári hadsereg lejárátását (Cobb,³ Souches,⁴ Spankau⁵ és Sporck),⁶ Lisola politikájának elejtését (1669. dec. francia-porosz és 1670. dec. osztrák-francia szerződések),⁷ a birodalmi érdekek feladását⁸ és a császári kincstár kimerülését.⁹

338. Alig bizonyult be a wieni grand dessein tart-
hatatlansága, kezdetét vette a franciák ellen folytatott
szívós küzdelem, melyet az európai közvélemény dia-
dalra segített (1679—1714).¹⁰ E kornak már ismét nem
voltak osztrák államministerei; a küzdelmet a császári
ház politikai (Harrach,¹¹ Schwarzenberg)¹² és katonai meg-

Küzdelem
az örökös
monarchiáért
1679—1714.

¹ V. ö. a 184. pontot.

² Ampringen Gaspar Johann a magyarországi absolut kormány feje (v. ö. a magyar birodalom történetét tárgyaló pontokat).

³ Cobb Friedrich Wolfgang, 1667 óta kassai főkapitány, kegyetlenkedéseiről hirhedt császári tiszt.

⁴ Souches Louis herceg maréchal, élt 1608—83.

⁵ Spankau Paris tábornok, élt 1610—85.

⁶ Sporck Johann gróf hadvezér, élt 1601—79.

⁷ A hibát Lisola hozta helyre (Archiv für oesterreichische Geschichte LI. 1873).

⁸ Montecuccoli 1672-ben francia háborút, egy erélyes előnyomulást indítványozott „con animo, con risoluzione e con forza“ (u. ott LVII. 1878. 407. l.).

⁹ V. ö. a 340. pontot.

¹⁰ V. ö. a 7—8, 96, 185—86, 209. és 232—38. pontokat.

¹¹ Harrach Ferdinand gróf (élt 1637—1706) az utolsó madridi osztrák követ (u. ott XLVIII. 1872. 163. és köv. ll.), később a wieni kabinettanács (Geheime Conferenz) elnöke és az aranygyapjas rend tagja.

¹² A család fényét a hercegi (1628) és birodalmi fejedelmi címek (1670) alapították meg; kiemelkedő tagja volt Schwarzenberg Johann Adolf herceg (élt 1615—83).

bizottai irányították (Caraffa,¹ Caprara,² Daun,³ savoiai Eugenio,⁴ Heister,⁵ badeni Ludwig,⁶ Starhemberg Guido⁷ és Rüdiger hadvezérek).⁸ A császárok magok, különösen I. Leopoldus és I. Josephus⁹ visszavonultan éltek, de VI. Carolussal¹⁰ visszatért a renaissancekori Wien pompája és jelentősége.¹¹

Az új Austria 339. Mig a szatmári béke Magyarországot ismét 1715—25. kikapcsolta egy osztrák foederatio keretéből, a rastatti szerződés visszatérítette Austria távoli fekvőségeinek javát, spanyol Németalföldet, Lombardiát és Siciliát. Ez új, hatalmas osztrák birodalom összetartó kapcsául készült a tiszta successio (1703, 1713 és 1720—25. prag-

¹ A napolii Caraffa Antonio gróf megh. 1693.

² Caprara Enea Silvio, a Hofkriegsrath elnöke, élt 1631—1701.

³ Daun Philipp gróf tábornok (1668—1741) sicíliai helytartó, 1711 óta Teano hercege.

⁴ Élt 1663—1730, 1703. a Hofkriegsrath elnöke, 1715. Németalföld helytartója.

⁵ Heister Siegbert gróf élt 1646—1718.

⁶ Élt 1655—1707, „assez peu estimé et moins suivi dans les conseils,” mondta róla a francia követ (Recueil des instructions I. Paris 1885. 107. l.).

⁷ Élt 1657—1737, 1716—18. a Hofkriegsrath elnöke.

⁸ Élt 1638—1701. 1686 óta a Hofkriegsrath elnöke (v. ö. Thürheim A. gróf: Feldmarschall Ernest Rüdiger Graf Starhemberg. Wien 1882).

⁹ Élt 1678—1711, 1687 óta magyar és 169 óta római király, „un principe giovine ch'ama la gloria“ (Hormuzaki: Documente VIII, Bucuresci 1894. 57. l.).

¹⁰ Élt 1685—1740 (v. ö. a 121. pontot).

¹¹ Pompaszeretetét jellemzi, hogy az udvartartás költségei 1644—1718. 486,100 forintról 2.819,464 forintra emelkedtek (Archiv für oesterreichische Geschichte XXIV. 1865. 168. l.). A korabeli török háború eseményeit illetőleg v. ö. a magyar birodalom történetét tárgyaló pontokat és a III. függelék.

matica sanctio szerződés),¹ mely hivatva volt meggátolni az egységes osztrák államterület felbomlását és idegen hatalmak beavatkozását.

340. Az austriai dominium részei: Alsó- és Felső Műveltség és Austria és Styria főhercegségek, Karinthia és Kraina művelődés hercegségek, Görz és Tirol grófságok és Triest szabad Austriában. birodalmi város, melyek az utolsó tirol gróf halála (1665) óta ismét egy kézben egyesültek; a cseh királyság és melléktartományai, Morvaország és Silesia hercegségek, Lausitz őrgrófság és az utolsó Piast halála (1675) óta Brieg, Siegnitz és Troppau hercegségek.

Néprajzi tekintetben e terület németek, szlávok és olaszok lakták,² egyházi tekintetben főleg katolikusok.³ A többi felekezetek a meg-megújuló ellenreformatio mozgalmak idején teljesen kiirtották, áttérésre vagy kiköltő-

¹ Az 1703-diki pactum mutuae successionis és az 1713. áprilisi császári nyilatkozat után 1720. Csehország és az örökös tartományok, végre 1724-ben Németalföld rendei is elfogadták, mire az osztrák birodalom alaptörvényének proclamálták (1724. dec. „la loi organique de la monarchie autrichienne“ Recueil des instructions I. Paris 1885). A magyar birodalom pragmática sanctiót nem ismer. A successio fontosságát kellően megvilágítja II. Max Emanuel bajor választófejedelem ellenállása (v. ö. a 186. és 188. pontokat) és XIV. Louishoz intézett emlékirata: „Je connais le but de la maison d' Autriche, . . . c'est le temps de sauver l' empire et d' empêcher que la couronne impériale ne devienne héréditaire dans la maison d' Autriche“ (1702. Archiv für oesterreichische Geschichte XLIV. 1871. 301. l. V. ö. még Zwiedineck-Südenhorst H.: Zur Anerkennung der pragmatischen Sanction Karls VI. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung XIV. 1895. 276. l.).

² A dynastia határozottan egy német hegemonia útját egyengette a meghódított szláv tartományoknak, Cseh- és Morvaországnak telepes és indégena családokkal való elárasztásával.

³ Austriában a wieni érsekség felállításáig (1722) nem volt metropolia, a prágai érsekség ellenben ősrégi alapítás.

zésre kényszerítették (1596. a styriai, 1620. a cseh- és morvaországi, 1628. a karinthiai protestánsok, 1670. az austriai zsidók kiűzése, 1648—52. a vallásszabadság megtiltása Austria egész területén). Társadalmi tekintetben germán szokások és erkölcsök uralkodnak. A nemesség talán inkább az udvar köré sorakozott, mint a többi germán államokban; a polgárság alig érvényesült, az elkeseredett parasztság felkelésben tört ki (1680. Csehországban). A nők szintén kevésbé érvényesültek, de a csillagkeresztes rend alapítása sejteti politikai érdemeiket is (1668). Gazdasági tekintetben a wieni kereskedelmi társaság (1664. Orientalische Compagnie és 1666. Collegium Commerciorum) volt hivatva megvalósítani az osztrák mercantilisták ábrándjait (1666—78), de Becker Joachim Johann¹ ily természetű kísérletei kudarcot vallottak.⁷ A XVII. század nagy háborúit és a magyarországi hadi vállalatokat súlyos pénzügyi válságok követték, melyeknek nyomása alatt az austriai tartományok igen elszegényedtek.⁶ Irodalmi tekintetben említést érdemelnek: a német Abraham a Sancta Clara² augustinus udvari hitszónok, a cseh Balbin Bohuslav történétíró³ és

¹ Élt 1635—82.

⁷ Mercantilista háttérük volt a kereskedelmi szerződéseknek is, melyeket azonban Austria csak a század vége felé kötött (1692. osztrák-hollandi szerződés).

⁶ Sinzendorf költséges pénzügyministersége nagy hiánnyal és épen akkor ért véget, mikor a török Austria ellen készült. A hibát az 1680-diki pénzügyi reform és a pápa közbelépése némileg helyrehozták, de nem volt szükség a tőle ajánlott német-római szent birodalmi lovagrend felállítására, melynek lovagi illetékei fedezték volna a török hadjárat költségeit (Ottenhal E.: Curialistische Finanzpläne für Kaiser Leopold I. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung XI. 1890. 86. l.).

² Megerle Ulrich, élt 1642—1709.

³ Élt 1621—88, műve: *Miscellanea historica regni Bohemiae*, 8 kötet. Prága 1679—88.

a morva Comenius (Komensky) Amos Johann¹ cseh-morva lelkész, lissai és sárospataki tanár, a modern gyakorlati és nemzeti nevelés atyja és apostola (Janua linguarum reserata aurea. Corona 1638 és Orbis sensualium pictus. Corona 1675). A felső oktatás ügyét a salzburgi (1625) és innsbrucki egyetemek (1677) voltak hivatva ellátni.

Politikai tekintetben Austria családi dominium volt, uralkodói korlátlanok és felelőtlenek.² Mikor IV. Carolus császár az 1703-diki családi törvényhez az egyes tartományok hozzájárulását sorban megszerezte, ezzel Austria államiságát akaratlanul és jelentékenyen kidomborította (1720. ápr.—okt.).

XXII. Hatalmi alakulások a magyar birodalomban.

Az új magyar birodalom kezdete.

1645—60.

341. *Összefoglalás.* — 342. A magyar birodalom a linzi békéig. — 343. A királyi területek 1645—60. — 344. A társországok közállapotai. Zrinyi közéletének első évei. — 345 Erdély és II. Rákóczi György. — 346. Rákóczi külpolitikája és bukása 1650—60. Összefoglalás.

342. Már többször megemlékeztünk a törekvésről, mely Magyarországot az osztrák örökös tartományok közé akarta olvasztani³ és e törekvés önkéntelenül kezünkbe A magyar birodalom a linzi békéig.

¹ Élt 1592—1670 (v. ö. a Comenius irodalmat az I. függelékben).

² Csehország 1526 óta personalis unióban élt királyság, 1577 óta helytartóság, 1620 óta tartomány volt.

³ V. ö. a 13, 46, 184 és 335. pontokat.

adja a feltevést, hogy korabeli politikusok hite szerint Magyarországg beolvastásával egy compact dunai birodalom keletkezett volna, mely a wieni udvart a német-római szent birodalom souverain fejedelmei ellenére is hatalommá tehetette. Minél inkább érvényre jutott azért ott a Landeshoheit joga, annál jobban érezhető volt Magyarországon egy idegen centralismus ereje.

Volt alkalmunk találkozni e centralismus ellenszeivel is. Austriában ugyan kevésbé, de a német birodalomban, melynek fejedelmei részben idegen, svéd és francia segítséggel egyre inkább souverainekké lettek; Csehországban, melynek üldözött protestánsai felkeltek és kétségbeesett küzdelem után leverettek; és végül Magyarországon, hol az 1645. és 1711. kiegyezések a beolvastás politikáját lehetetlenné tették. Valójában tehát csak a Babenbergerek és a Przemyslidák birtokai, Austria és Csehország egyesültek egyetlen állam kötelékében, míg a német birodalom 1648-ban részben, 1806-ban és 1866-ban egészen kisiklott a Habsburgok kezéből, Magyarország önállóságát pedig az 1647-diki, 1722-diki, 1790 diki, 1848-diki és 1867-diki törvények biztosították.

Míg Austria és Csehország a német-római birodalomnak integrans részei, tartozékai és függőségei voltak, Magyarország valamennyitől független, szabad állam volt, egy másiknak sem alávetett része, tartozéka és függősége, egy olyannal sem foederatióban, sem realis unióban nem élt birodalom. Az 1526-diki osztrák és magyar personalis unióban a Habsburgok¹ — mint család

¹ És pedig „Ferdinandus Dei gratia Bohemiae rex, infans Hispaniarum, archidux Austriae, dux Burgundiae, Brabantiae, Stiriae, Carinthiae, Carniolae, Wirtembergae, Slesiae, marchio Moraviae, comes Tirolis etc.“ (Mareczali H.: A magyar történet kútjöinek kézikönyve. Budapest 1902. 391. l.).

és nem mint egyetlen személy,¹ — Magyarország királyaivá lettek ugyan, de nem a hódítók fegyvereivel, hanem a közvéleménytől támogatva,² az alkotmány megtartására esküvel való lekötés után.³

Egy lépéssel tovább haladván azonban meg kell vallanunk, hogy a király idegen maradt érzelmeiben és eszközeiben; idegen földön, idegenek tanácsával élt és idegeneket állított a várak és a csapatok élére; viszont a nemzet sem támogatta egy értelemmel, és megoszolván nem tudott ellene szegülni a birodalom kapuin kopogtató német és török befolyásnak. A magyar unio törekvései mulékony jelenségek voltak (1538. váradi béke, 1541. gyalui szerződés és 1551—56. Erdély megszállása), melyek mögött állandó maradt a küzdelem a trón körül sorakozott royalisták és a törökbarát erdélyi és tiszamelleki magyarság között.

A küzdelemnek, mely mindkét részről annyi fényes névvel gyarapította multunk lapjait, helyi perspectivája

¹ 1547. V. §. „non solum Maiestati Suae, sed etiam Suorum haeredum imperio et potestati in omne tempus.“

² Andrassy Gyula gróf: A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okai II. Budapest 1905. 20. l. Beöthy Ákos más nézetten van (A magyar államiság fejlődése, küzdelmei I. Budapest 1900. 292. és köv. ll.).

³ „id toti Regno Hungariae promittimus, quod dominos ecclesiasticos, seculares, praelatos, barones, nobilitatem, civitates liberas ac universos status praedicti Regni, in eorum libertatibus, legibus et decretis, quibus a temporibus divorum Regum Hungariae sunt usi, etiam si vi et armis Regnum ipsum adepti fuerimus, non secus, quam si omnium votis in Regem essemus electi, conservabimus ac defendemus; praelaturas, beneficia, haereditates, officia alienigenis non conferemus, in Consilium vero dicti Regni Hungariae externos non adhibebimus, et nominatim decretum serenissimi quondam Regis Andreae, ad quod observandum Reges Hungariae tempore coronationis iurare solemniter consueverunt, observabimus“ (1526. nov. Marczali i. m. 391—92. l.).

fölött szétteltekintvén, új bonyodalom köti le figyelmünket. Fölötte nagy tévedés azt hinnünk, hogy Szapolyainak és utódainak nyugati szövetségei egy „nagy sikernek“ jelenségei, a „diplomacia összhangjának a nemzeti érdekekkel.“¹ Európa valóban két táborra szakadt, melyek egyikét az osztrák-spanyol, másikat a tengeri hatalmak alkották,² és ez erőviszonylatban a franciák, a hollandok és angolok, a német birodalmi ellenzék és a lengyelek Szapolyaival együtt és nem Szapolyaiért igyekeztek szövetségük láncába illeszteni a törököt, melyet az európai diplomacia így a Habsburgok kalapácsává avatott. A kalapács ütése Austriát és Magyarországot érték. A védekezés természetes módja az lett volna, hogy a Habsburgok Zrinyi nemzetével egyesülve hárítsák el a veszedelmet, de II. Felipe grand desseinje, mely a madridi bureauból hódító útra kelt, európaszerte absolut megadást keresett. Rudolf király szabad teret nyitott e befolyás érvényesülésének,³ és ha most európai megfigyeléseinktől az események színterére visszatérünk, a nyert fonállal kezünkben el fogunk jutni egy új fejezethez, melyben a magyar nemzet némettel, spanyollal, törökkel egyformán szembe kerül, hogy a mögéjük rejtett egyetemes európai elnyomásnak is erejét vegye.

A madridi udvar légkörében nevelt Rudolf király főleg Austria és Csehország ügyeivel foglalkozott és 1578 óta Prágában élt. Egyik nagybátyja, Ferdinánd herceg⁴ Tirolban rendezkedett be, öcscsének, Ernő hercegnek⁵

¹ Beöthy i. m. I. 294. l

² V. ö. a 3. és 4. pontokat.

³ Turba G.: Beiträge zur Geschichte der Habsburger aus den letzten Jahren des spanischen Königs Philipps II. Archiv für oesterreichische Geschichte LXXXVI. 1899. 309. l.

⁴ Élt 1529—95.

⁵ Élt 1533—95. 1578—87 Magyarország és 1595. Németalföld helytartója.

a magyar királyság vezetése, Károly hercegnek¹ Styria jutott osztályrészül. Grazban már 1556 óta munkálkodott egy Kriegsraith az örökös tartományok védelme körül, de új elnöke, Carolus archidux generalissimus Styriát egy hatalmas secundogeniturává akarta fejleszteni. Az 1578-diki pozsonyi országgyűlés örömmel hallotta Rudolf előterjesztéseiből, hogy a herceg a horvát és szlapon végvidék „gondját magára vette“² és támogatást ígért a „bán jogkörének sérelme nélkül.“³ Károly herceg érintkezésbe is lépett a horvát-szlapon tartománygyűléssel, de az figyelmeztette őt, hogy a hadügyeket illetőleg a bánnal, Horvát- és Szlavonországok kapitányával keressen érintkezést.⁴ Valójában tehát a királyi rendelkezés és a herceg igyekezete két idegen állam között addig nem létező

¹ Élt 1540—90, 1571 óta Wittelsbach Marie bajor hercegnő férje volt.

² Fraknoi V.: Magyar országgyűlési emlékek VI. Budapest 1879. 226. l.

³ U. ott 251. és 315. l. 1578. XV. §. U. ott 324. l Magyarországon különben sem volt idegen a határőrvidékek és bánságok eszméje, de a jujcai bánság (1463—1518), a bihícsi és zengi határőrvidékek a magyar állam integráns részei voltak (1527. jun. Zeng meghódol I. Ferdinándnak: „civitas Segnia sacrae coronae Hungariae subiecta,“ „pollicemur . . . nemini se subicere neque obedientes fieri praeter suam invictissimam regiam maiestatem et sacram Hungaricalem coronam,“ „sua invictissima Regia Maiestas temporibus futuris nunquam civitatem hanc Segniensem e potestate Regni Hungariae et sacrae coronae alienare, tradere et abdicare et alicui alio dare possit, nisi sub Regno et sacra corona Hungarica . . . tenere et conservare possit et valeat“ (Thallóczy-Hodinka: Magyarország melléktartományainak oklevéltára. I. A horvát végbelyek oklevéltára 1. 1490—1527. Monumenta Hungariae Historica. I. Diplomataria XXXI. Budapest 1903 680—81. l.)

⁴ „pro certo dominus Banus noster alio quovis Capitano, contra auctoritatem banalem et nostram perpetuam libertatem non suberit“ (Fraknoi V. i. m. VI. Budapest 1879. 476. l.)

közös ügyet teremtett¹ és a báni méltóság jogkörét megsonkította.² A grazi consilium bellicum megbizottai helyet foglaltak a tartománygyűléseken, hol a közös fegyverkezést sürgették. Károly herceg halála után azonban a styriai grand dessein megfeneklett, a déli végek török kézre kerültek, birtokos családai, köztük a Blagayak, a báni zászló alól osztrák földre költöztek.³

Nem kisebb ellenállásra talált Ernő herceg, a pozsonyi országgyűléseken, melyek a német befolyással élesen szembe szálltak (1578, 1580, 1582, 1583 és 1587—88 országgyűlések), a régi királyi tanácsot visszaállították (1588. III. §.) és a wieni Hofkriegsrathtól független hadügyi kormányt szerveztek (V. §.).

A király, ki hű magyarjait elidegenítette, a török ellen védekezvén az erdélyi fejedelmekkel és a balkáni keresztényekkel keresett szövetséget.⁴ 1591. áprilisban egy spanyol jezsuita jelent meg Erdélyben, honnan rendtársait évekkel előbb kitiltották.⁵ A castiliai Carrillo Alfonso⁶ csakhamar Báthory Zsigmond kegyeibe jutott és

¹ A közös védekezés kísérleteiről v. ö. Thallóczy-Hodinka i. m. XLVIII—LXI. l. és Thallóczy-Barabás: A Blagay-család oklevéltára. Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria XXVIII. Budapest 1897. CLVI. és köv. II.

² Fraknoi i, m. VI. Budapest 1879. 503. l.

³ Thallóczy-Barabás i. m. CLXXXII. l.

⁴ E tervek első sorban az örökös tartományok védelmét szolgálták, és velök a német lovagrend betelepítésének kísérletei, élén Miksa herceg nagymesterrel (1585. V. ö. Erber W.: Die Frage der Heranziehung des deutschen Ordens zur Vertheidigung der ungarischen Grenze. Archiv für oesterreichische Geschichte LXXXI. 1894 513. l.).

⁵ 1588. dec. IV. és V. §. (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek III. Budapest 1877. 238—39. l.)

⁶ Élt 1555—1618, 1600 óta austriai provincialis volt (v. ö. Szilágyi S.: Carrillo Alfonz diplomatai működése 1594—98. Értekezések a történettudományok köréből VI. 10. Budapest 1877 és Ve-

e baráti viszonyból fakadt a török ellen való lázas fegyverkezés és az erdélyi grand dessein,¹ melynek Carrillo mindvégig hűséges diplomatája lett.² Az erdélyi-osztrák (1595. jan.) és erdélyi-havasalföldi szövetségeket (máj.) nyomon követte az erdélyi-osztrák házassági szerződés, mely Károly styriai herceg leányát, Marie Christiernát Báthory nejévé tette (aug.), a diadalmas havasalföldi hadjárat a török ellen (1596) és a mezőkeresztesi csata, mely Egerrel együtt maga alá temette az erdélyi hadsereget, a fejedelmi trón fényét és erejét (okt.). Báthory azonban nejét eltaszítván, országát Carrillo és a királyi biztosok kezeibe tette le (1598. ápr.).

Egy wieni grand dessein hinterlandja nem lehetett más, mint a magyar korona egykori tartozékai, melyeknek megszerzéséhez kész utat nyitott a régi királyok el nem évült joga.³ E jog lett a vékony fonál, mely Erdé-

ress E.: Carrillo Alfonz jezsuita atya levelezése és iratai 1591—1618. Monumenta Hungariae Historica. I. Diplomataria XXXII Budapest 1906. LII, 739 l).

¹ „La causa pia y justa y santa“ (u. ott 181. l). Báthory erdélyi-moldvai-havasalföldi confoederatiót tervezett. 1595 óta címe: Transsylvaniae, Moldaviae, Valachiae Transalpiniae et Sacri Romani Imperii Princeps, partium regni Hungariae dominus et Siculo-rum comes.

² Ily célból fordult meg Wienben, Prágában, Regensburgban, Romában és Toledóban (1596), hol II Felipe spanyol királyt az erdélyi ügyekről részletesen informálta (u. ott 180—88. l).

³ Fiedler I.: Versuche der türkischen südslavischen Völker zur Vereinigung mit Oesterreich unter Kaiser Rudolf II. 1594—1606. Slavische Bibliothek II. kötet. Carrillo a bulgariai hadműveleteket Báthory Zsigmondnak, az albaniai partok blokádját a sicíliai spanyol flottának szánta (Veress i. m. 185. l.), míg az ipeki patriarcha és a hercegovinai szerbek Ferdinánd styriai herceg támogatását keresték (Maresch F.: Aufstandsversuche der christlichen Völker in der Türkei 1635—46. Mittheilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung III. 1882. 246. l.)

lyen át szorosabbra fonta az érintkezést Rudolf és Mihai Viteazul havasalföldi vajda között.¹ Mikor Báthory Endre bevonulása a wieni politika sikerét komolyan fenyegette, a diplomatiát a soldateska, Carrillo jezsuitát Basta Giorgio császári tiszt váltotta fel.² Ugy látszott, Magyarországot Wienből és Prágából, Horvátországot és Slavóniát Grazból, Erdélyt Bucuresciból fogják kormányozni a magyar király rendeletére, politikai és katonai megbizottainak ellenőrzése mellett.

Mezőkeresztes óta a magyarországi hadak idegen vezérei nem boldogultak a törökkel, amint azonban a veszedelem elmúlt, a magyarság letörését célzó császári terreur eszközévé lettek. Mikor Belgiojoso császári tiszt, kassai kapitány a protestáns polgárok templomát elvette és a pozsonyi országgyűlés törvénycikkeit a király önkényes záradéka (1604. XXII. §.) megsemmisítette, Magyarország a filippin régime mesterműveként csonkán és nyomorultán hevert a hódítók lábainál.

A további évtizedek folyamán egy protestáns alkotmányos küzdelem vette kezdetét, melynek mozzanatai kellő megvilágításban állnak a kutató előtt. A mit hozzátenni akarunk, inkább külügyi háttérét illeti. Bocskay és Bethlen a Habsburgok német ellenzékének, a pfalzi választónak, a cseheknek és az austriai protestánsoknak elvbarátai voltak (1605—22),³ Bethlen és I. Rákóczi

¹ V. ö. Szádeczky L. gondos tanulmányát: Erdély és Mihály vajda. II. kiadás Temesvár 1893, hol a vajda erdélyi szereplésének okmányai közölve vannak.

² V. ö. Veress E.: Basta György hadvezér levelezése és iratai 1597—1607. I. 1597—1602. Monumenta Hungariae Historica. I. Diplomataria XXXI. Budapest 1909. XLIV. 758. l. Rudolf király rendeletéről, melylyel Mihai szövetségében Erdély megszállására utasítja u. ott 232, l.

³ V. ö. Demkó K.: A magyar-cseh confoederatio és a beszterezebányai országgyűlés 1620. Századok 1886. A magyar, osztrák

György az egyetemes európai ellenzéknek, az angoloknak, a dánoknak, a svédeknek és a franciáknak (1625—45).¹ A török szövetséget valamennyien az erdélyi állam elengedhetetlen biztosítékának tartották.² E küzdelem a királyi Magyarország közvéleményét is megtermékenyítette, létet adott az első kiegyezésnek (1606. wieni és 1645. linzi szerződések) és a közszabadságok megalapításának (1608. és 1647. törvények).³ Amint kudarcot

és cseh rendek 1606-iki szövetség-leveleit kiadta Marczali H. (i. m. 494—97. l.) A *confoederatió*t utólszor említi az 1622. II. 12. §.)

¹ V. ö. a 89. és 91. pontokat. Az erdélyi-francia szövetség kelté 1643. nov.

² Az 1606-iki zsitvatoroki török-magyar békét Bocskay közvetítette, az 1625. máj. és 1627. szept. szerződésekre azonban utódaiknak kevés befolyása volt.

³ Az 1222-diki (aranybulla) és 1514-iki törvények (Werbőczy codex) után az 1606-iki wieni és 1645-iki linzi szerződések becikkelyezései, az 1608-diki és 1647-diki törvények alkotmányunk újabb alaptörvényei, ha szabad-e helytelen kifejezéssel jelölnünk a jogszokások összefoglalását és szentesítését. E törvények a tiszta personalis uniót tükrözik és a további vonatkozások kedvéért talán nem lesz kifogásolható rövid összegezésük. Nemzeti alapon nyugszik első sorban is a végrehajtó hatalom, a király és a kormányzat. A király elismeri a választás jogát (1608. 1. bevezetés.). Köteles az országban lakni (1608. 1. XVIII. §.) vagy teljhatalmú helyettesként a nádort megbízni, a koronát az országban őriztetni (1608. 1. IV. §.). A korona-javakat el nem idegenitheti (1608. 1. XX. §.). A nádori szék egy év alatt betöltendő (1608. 1. III §. *intra anni revolutionem pro electione novi palatini peculiarem generalem in Regno diaetam indicet et promulget. Quod quidem si forte Sua Maiestas facere nollet aut non curaret, ex tunc vigore solummodo huius statuti seu articuli, dominis iudici curiae regiae, vel ipso non existente, magistro tavernicorum, pro tempore constitutis, plenaria et omnimoda, sub amissione honoris et officiorum suorum, auctoritas impertitur diaetam ad eiusmodi palatini electionem peculiarem regnicolis indicendi et promulgandi*"); a király magyar tanácsosaival, kormányával kormányoz (1606. III. §. „in

vallottak tehát a spanyol grand dessein nyugati kísérletei úgy a magyarság ellenállásán törtek meg a keletiek, a filippin eszmék és az austriai nagy armada előnyomulása. A nemzet életfolyama csak összetorlódott, hogy annál nagyobb erővel törje át a wieni bureautól rakott akadályokat és fel nem tartóztatva, felséges nyugalommal haladjon tovább.

negotiis Regni Hungariae per palatinum et consiliarios Hungaros, non secus ac si sua Caesarea Regiaque Maiestas personaliter praesens adesset, audiendi, proponendi, iudicandi, concludendi, agendi et disponendi in omnibus iis, quae ad conservandum Regni Hungariae, eiusdemque regnicolarum quietem et utilitatem videbantur esse necessaria, plenariam potestatem habeat.“ 1608. 1. XVIII. §. „Regnum istud cum consilio Hungarico non secus ac omnimode, more antiquitus solito, regendi ac administrandi.“ 1608. 1. X. §. „omnia officia maiora et minora. . . tam in hoc Hungariae, quam aliis sibi annexis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae regnis per natos Hungaros nationesque subiectas et annexas de caetero administrantur. . . caveatque Sua Maiestas Regia. . . ne externae nationes deinceps et alterius nationis homines in gubernationem Hungaricam unquam sese ingerant; neque in rebus Hungaricis aliorum, quam Hungarorum consilio, ex omnibus partibus Regni Hungariae atque etiam Slavoniae . . . absque religionis discrimine . . . utatur.“) A pénzügyi függetlenséget is törvénybe iktatták (1608. 1. V. §. „Generalis Regni thesaurarius, qui saecularis sit, a Sua Regia Serenitate . . . ex consilio Hungarico . . . eligatur . . . externae nationes deinceps in nullos omnino Regni partiumque ei subiectarum proven-tus sese ingerant, neque a cameris aulica vel Austriaca ullam plane dependentiam habeat“) Idegen katonák be nem hozhatók (1608. 1. II. §.), az országban levők eltávolítandók (1608. 1. II. §.), vagy a nádor (1647. V. §.) és magyar kapitányok alá rendelendők (1608. 1. XI. §. és 1647. LXII. §.) A külügyi szolgálatban magyarok alkalmazandók (1647. LXXIV. §.) A törvényhozó hatalom szervét, a parlamentet két házra osztották (1608. I. §.) a követek mentelmi jogát törvénybe iktatták (1647. CXIV. §.) az aranybullát (1647. V. 7. §.) az ellenállás és a törvénytelen adók megtagadásának jogát megerősítették a nemes adómentességével, a személyes szabadság jogával (1608. 1. XVI. §. „nemo nisi legitime citatus et iuris ordine convictus puniatur“), a

343. Magyarország három, valójában négy részből állott. A királyi Magyarország és a megmaradt egyetlen függőség, a horvát és szlapon területek roncsa a Habsburgoknak hódolt, keleti felét a virágzó erdélyi fejedelemség, közepét a török foglalta el, melylyel az 1627-diki békeszerződést a linzi béke alkalmával megújították.¹

A királyi területek 1645—60.

A királyi hatalom, ha gondosan előkészítette is az utat az aulikus kormányzat felé, jelentékenyen passiv szerepre szorítkozott. A linzi békét követő évtized egyetlen fontos eseménye az uralkodó személye körül forgott. IV. Ferdinánd király korai halála (1654.) után papnak nevelt öcscsét, Lipót herceget választotta meg a sok sürgetés után összehívott 1655-diki országgyűlés, mikor egy az örökös királyság elvét hangoztató röpirat élénk tiltakozásra adott alkalmat.²

városok szabadságaival (1608. 1. XIII §. „in omnibus libe is civitatibus, absque respectu nationum iudices primarii et senatores deinceps eligantur, ac aliae etiam quaevis dignitates, sine ullo religionis discrimine Hungaris, Germanis et Bohemis seu Sclavis quaeumque civitatem inhabitantibus mixtim et alternatim de caetero tribuantur, liberumque sit Hungaris nativis domos in medio ipsorum absque contradictione emere atque aedificare. . . ita tamen et ea conditione, ut et ipsi Hungari vice, ratione domorum suarum civilium, quaevis onera subeant, omnibusque libertatibus, privilegiis, immunitatibus pariter cum civibus gaudeant et perfruantur“), a jezsuiták kitiltásával (1606. VII. §. és 1608. 1. VIII. §.), a vallások szabad gyakorlataival (1606. I. §. és 1608. 1. I. §.) és a vallásbéke zavarainak megbüntetésével együtt (1647. XIV. §.) Megjegyezzük, hogy a vallásszabadság a jobbágyokra is, tehát a nemzet egyetemére kiterjedt (1647. V. 2. §.) Horvát-, Szlapon- és Dalmátországek a grazi Kriegs-rath alól kivétettek (1608. 1. XI. §.) és a bán jogköre, „cum vetustate sua plenaria autoritate a Dravo usque mare Adriaticum“ meghatározott (1608. 2. I. §. és 1647. LI. §.)

¹ Katona I.: *Historia critica regum Hungariae XXXIII.* Buda. 1794. 592—98. l.

² E röpirat lényegben megismétli, Zrinyi nézeteit az ország felszabadításáról, de ennek fejében a szabad királyválasztás jogát is

Inkább közvetett kihatásában volt észre vehető az udvari politika, mert eszközei merő ellentétben álltak a magyarországi jogfejlődéssel. Az udvari kormányzat minden befolyásos tagja idegen volt, kik a nemzettől lélekben és szíven távol állottak. Egy korábbi baj, talán a legnagyobb, a török uralom és az azzal szembe helyezett királyi tehetetlenség, a magyar hatóságoktól független és idegen katonai kormányzat volt. Egy újabb sérelem a vallásügyekben gyökerezett, mert az udvar türelmetlen nézeteit az idegen kormányzat törekvő exponensei siettek érvényesíteni. Végül e kormányzat állandóságra törekedett és állandó szükségleteit az ország állandó kihasználásával igyekezett fedezni, még elméletileg sem gyarapítván a nemzet javát, egyetlen elvül a magánvagyon elkobzását és az adóbehajtást ismervén. Mind e népszerűtlen intézkedések azonban nem a király, hanem idegen tanácsosai nevéhez fűződnek. „A ki Lipótot személyesen ismerte, nem győzte eléggé csodálni jólelkűségét, jámborságát, míg a ki csak országait és azok nyo-

felkínálja a dynastiának, melytől Isten után elsőnek függ hazánk sorsa („a Deo et gratia ipsius a domo Austriaca“). A névtelen röpirat címe: *Modus reparandi Hungariae*, míg Zrinyi válasza Siralmas panasz néven ismeretes (Kanyaró F.: Zrinyi ismeretlen munkája. Történelmi Tár XIII. 1890. 4—6. l.). Szerinte Magyarország legnagyobb baja a német uralom (u. ott 12. és köv. ll.), ezért nem szabad engedni, hogy a német szabadítsa fel az országot (u. ott 267. és köv. ll.) és hogy elnyomja a protestánsokat, mert az önkény ellenzéke nagyrészt protestáns (u. ott 270. és köv. ll.). A culturalis emelkedés a nemzet biztos szabadulása (u. ott 296. és köv. ll. V. ö. még: A nádorság és örökletes királyság küzdelme. Széchy K.: Gróf Zrinyi Miklós IV. Budapest 1900. 54. és köv. ll.). Széchy szerint a Siralmas panasz sem Zrinyi műve, hanem egy 1656-ban írt felsőmagyarországi protestáns röpirat (A Mátyás tanulmány és a Siralmas panasz. U. ott 225. és köv. ll.).

morúságát látta, hajlandó volt őt a legkegyetlenebb zsarnoknak tartani.¹

A királyi Magyarország élén mérsékelt politikusok, Lippay György primás,² Pálffy Pál³ és Wesselényi Ferenc nádorok,⁴ Nádasdy Ferenc országbíró állottak.⁵

344. A horvát és szlapon báni kormányzat⁶ és a

A társ-
országok
közállapotai.

Zrinyi
közéletének
első éve.

¹ Pauler Gy.: A Wesselényi összeesküvés I. 39–40 l.

² Lippay György, János királyi személynök fia (megh. 1666), veszprémi, majd egri püspök, cancellár, 1642 óta esztergomi érsek volt. Bátyja, báró Lippay Gáspár fiaiban 1680-ban kihalt a család.

³ Pálffy Pál (megh. 1653), a pozsonyi királyi vár építője, országbíró (1646), az aranygyapjas rend lovagja volt; 1651-ben családja számára megszerezte az örökös pozsonyi főispánságot. (Hajnik I.: Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. Értekezések a történettudományok köréből XIII. 10. Budapest 1888 10. l.), Birtokait hitbizománnyá alakította (Reiszig E.: A Pálffyak. Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony vármegye. Budapest 1905. 708. és köv. ll.).

⁴ Wesselényi Ferenc a családnak ifjabb, hadadi ágából származott, mely 1575-ben vált ki az erdélyi ágból; egyike volt a legtekintélyesebb magyar uraknak, művelt, de nyugtalan és képzelődő ember, hű royalista („m' a paru fort zelé pour l' Empereur“, írta róla Grémonville wieni francia követ. Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nádasdy illustrantia 1663–1671. Zágráb 1888. 16. l.); megtért protestáns, ki Pázmány nagyszombati intézetében nevelkedett; mint füleki kapitány az I. Rákóczi György felkeléséhez csatlakozott, rokonaitól fenyegetett Széchy Mária kezével Murányt szerezte meg (1644, Acsády I.: Széchy Mária. Magyar történeti életrajzok. Budapest 1885. 92–136 l.). Szinte a szerencse kapta szárnyaira, mikor egymás után gróffá (1646), felvidéki kapitánnyá, nádorrá (1655), gömöri főispánná (1660) és az aranygyapjas rend lovagjává lett (1662).

⁵ Nádasdy Ferenc (megh. 1671.) vas megyei főispán, az ország egyik leggazdagabb embere volt, II. Rákóczi György barátja és Wesselényi személyes ellensége, 1655 óta országbíró, csak 1643 óta katolikus.

⁶ V. ö, a 343. pontot.

Zrinyi család¹ utolsó évtizedei elválhatlanul összeforrvák a török háborúk meg-megújuló terveivel.²

Zrinyi Miklós, a szigetvári hős dédunokája is e végvidék harcaiban nőtt³ a kereszténység oroszlánjává,⁴ a XVII. század legműveltebb és legnagyobb magyarjává, Széchenyijévé; azon kevés államférfiaink egyikévé, kik meleg szívvvel európai műveltséget egyesítettek és kiktől a sors semmit sem tagadott meg politikájuk sikerén kívül.⁵ Nem is Montecuccolival, egyedül Széchenyivel lehet őt összehasonlítani.

¹ Ősei, a brebiri grófok az 1347-ben I. Lajostól nyert Zrin vártól nevezték magokat Zrinyieknek („a Zrinio“. V. ö. Salamon F.: Az első Zrinyiek. Pest 1835. XVI, 659 l. és Széchy i. m. I. 1896. 3—31. l.).

² A varasdi és károlyvárosi határőrvidékeket a Habsburgok kivették a báni kormányzat alól és az elégedetlen horvát és magyar elemek ellensúlyozására menekülő szerbekkel telepítették meg. A telepítést, mely a grazi Kriegrath bevett kormányzati eszközévé lett, később a horvát nemesség birtokaira is kiterjesztették (a Frangepán birtokokra. Margalits E.: Horvát történelmi repertorium II. Budapest 1902. 371—72. és 377—78. l.),

³ A Zrinyi fiúkat Pázmány Péter cardinalis Grazban és Nagyszombatban a jezsuiták gondos (vallásos és classikai) vezetése alatt neveltette; 1636—37. Itáliába küldte őket és Miklós csak Pázmány halálakor tért haza csáktornyai birtokára.

⁴ „il leone di Christianità“ (Fontes Rerum Austriacarum Diplomataria. XXVII. Wien 1867. 110. l.).

⁵ Összhangban az európai nagy elmékel, mint Salamon megjegyezte (i. m. 382—83. l.); ugyanő vette először észre, hogy Zrinyi katonai és politikai programja külön vélemény volt a maga korában (Magyarország a török hódítás korában. II. kiadás. 422. l.) Zrinyi jellemének legsikerültebb rajzát adta gróf Andrassy Gyula: Zrinyi Miklós a költő. Budapest 1909, (v. ö. még Görög l.: Gróf Zrinyi Miklós a költő, mint államférfi. Művelődéstörténeti értekezések XX. Budapest 1906). Kortársai nagy elismeréssel adóztak egyéniségének: „si brave et si illustre cavalier“, mondta XIV. Louis (Acta coniurationem etc. Zágráb 1888. 231. l.), „un homme

Zrinyi csáktornyai magányát a 30 éves háború, melynek utolsó mozgalmaiban maga is részt vett és első szerelme zavarták meg. Csalódása — mert Esterházy Julia grófnő Nádasdy Ferencz nejévé lett, — költővé tette; mikor pedig menyasszonya, Draskovich Julia kissé elhidegült, lelkében megszületett a nemzet megváltásának eposa (Szigeti veszedelem).¹ Esküvője után tábor-mesterré lett és prózában is kifejtette katonai elveit.² A királyi kegy új kötelességek elé állította, mikor 1647-ben Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok bánjává kinevezték.

Zrinyi a reformok halmazába temetkezett.³ Neje halála után Wienben kiadta költői műveit⁴ és ott kötötte meg második házasságát is a horvát Rattkay családdal rokon, szelid lelkű Löbl Sophieval. Az 1655-diki nádor-

brave, vigilant, capable des grandes résolutions“, olvasom egy Magyarországon járt francia diplomata jegyzeteiben (Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung XII. 1891. 289. l.).

¹ Legbővebb ismertetése Széchynél, i. m. II. Budapest 1898. 62—242. l.

² Tábori kis tracta (1646), egyike az első hadtudományi műveknek Magyarországon (R. Horváth I. i. m. 369. és köv. ll.).

³ A közbiztonság helyreállítása volt az egyetlen eredmény, melyet a bán elért. A kóbor rablók (vlahok, uskókok = szláv emigránsok) megfékezése ugyan a grazi Kriegerath ellenmunkája következtében nem sikerült, mert Austria védelmére határőrökül szervezték és Grazból kormányozták őket (v. ö. Fest A.: Fiume és az uszkókok. Századok 1891. 437. és köv. ll. és Széchynél i. m. I. 1896 269—94. és III. 1900. 12—30. és 100—2. l.), de báró Mikulich Sándor rablóvezért az udvar közbenjárása ellenére bírói uton kivégeztette (1657. v. ö. Margalits i. m. I. 34. l.).

⁴ Ugyanekkor írta a Vitéz hadnagy katonai munkát is (R. Horváth I. i. m. 195—368. l. és Széchynél i. m. III. 1900. 122—224. l.), főleg olasz katonai írók, Macchiavelli és Basta nyomán; ennek tulajdoníthatjuk, hogy a gyalogság értékét a lovasság fölé emelte.

Erdély és
II. Rákóczi
György.

választáskor neve a jelöltek közé sem került,¹ mire csalódottan visszavonult, hogy az eseményektől várja eszméinek igazolását. A végzet ezuttal nem késétt őt előtérbe állítani.

345. A királyi Magyarországnak és a töröknek is állandó figyelme Erdély felé fordult, mely a protestáns-alkotmányos küzdelmek alatt, az 1606-diki és 1645 diki szerződések óta a keleti continens egyik vezető államává fejlődött.

Erdély már a nemzeti királyok alatt széles autonom jogokkal rendelkezett,² a részekre oszlás idején a nemzeti dynastia otthonává lett (1541), majd önálló fejedelemséggé alakult (1542—44, 1556 és 1570). Az állam alapját a három nemzet³ uniója⁴ és a nemzetek képviselétől⁵ és a választott államtanácstól⁶ ellenőrzött fejedelmi hatalom képezte. Gyenge uralkodók alatt a körülírt kormányzat dívott; az erős egyéniségek, Bocskay, Bethlen és I. Rákóczi György személyi politikát vittek.

¹ A nádori programként hangzó Siralmas panaszt azonban nem ő írta (v. ö. 343. pontot).

² Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet III. kiadás. Budapest 1906. 218—24. és 653—714 l. Nem annyival, mennyit a szász és román történetírás feltételez, mert Erdély a korona integrans része volt és maradt. Az 1848-diki unio tehát csak helyre hozta a közjogi tévedést, melyet a királyi kormány a nagyfejedelemség felállításakor elkövetett.

³ A magyar, a székely és a szász, mint constituált országrendek. A románság nem élvezett rendi jogokat.

⁴ 1437 (közülve Marezali i. m. 268—69. l.), 1459 (u. ott 270—74. l.), 1542 (u. ott 421—27), 1630 és 1649 (v. ö. Teutsch F.: Die Unionen der drei ständischen Nationen in Siebenbürgen bis 1542. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge XII. Nagyszeben 1874. 36. l.).

⁵ Az egykamarás erdélyi parlament a három nemzet képviselőiből és a fejedelemtől meghívott urakból állott.

⁶ A nemzetek mindegyike 7 tanácsost (consiliarius) választott, a 22-dik a gyulafejevári káptalan képviselője volt.

Ők kötötték azon garantiaszerződéseket, melyek Erdély viszonyát a wieni és stambuli udvarokhoz meghatározták; az egyetemes protestáns érdekeket az erdélyi egyházpolitikával, a wieni udvarral ellentétes erőket hatalmas ellenzékké egyesítették. Fényes és nagy volt tehát az örökség, mely II. Rákóczi Györgyre szállott.

II. Rákóczi György¹ nem dicsekedhetett atyja szeretetével, mely inkább öccsét, Zsigmond herceget illette, azért a rendeket bizalmával és kitüntetéseivel igyekezett magához fűzui. Kemény Jánost,² kit betegsége idején kormányzóvá tettek (1652),³ és Barcsay Ákost⁴ elhalmozta kegyeivel.⁵ Az elődeitől hozott törvényeket összegyűjtötte,⁶ a királylyal,⁷ Zrinyivel⁸ és a magyarországi

¹ Élt 1621—60; már 1642-ben fejedelemmé választották. Családjáról v. ö. Doby A.: A fényes Rákóczi nemzetség családfája. Homonna 1906 és Wertner M.: A Rákócziak családi történetéhez. Erdélyi Múzeum 1898. „Ein wackerer, frostiger junger Herr, geschicht, ziemlich gelehrt, annemlich in Conversation, von guten Qualitäten,“ mondta a porosz követ (Marczali H.: Negesták. Történelmi tár III. 1880 369. l.). „magni Martis alumnus,“ mondják az oláh vajdákkal kötött szerződéslevél szavai (Török-magyarokori állammokmánytár V. Pest 1870. 456. l.); az utolsó lelkes protestáns fejedelem, „verae religionis cultor constantissimus, confessionis avitae columna,“ mondja egy korabeli oklevél (Katonai I.: Historia critica XXXIV. Buda 1804. 196. l.).

² Megh. 1662.

³ Ugyanakkor kis fiát, Ferencet fejedelemmé.

⁴ Megh. 1661.

⁵ Szilágyi S.: II. Rákóczi György. Magyar történeti életrajzok. Budapest 1885. 54—56. l.

⁶ U. az: Erdélyi országgyűlési emlékek XI. Budapest. 1886. 154—73. l.

⁷ „Sokan bánják a fejedelem levelezését a királylyal,“ — mondta Szelepcshényi, — „pedig ezen örülniök kellene“ (Történelmi tár XV. 1892. 195. l.).

⁸ Szilágyi S.: II. Rákóczy György 72. l. Zrinyi nem egyszer felajánlotta készséges szolgálatait (Széchy i. m. III. 1900. 335—36. l.).

urakkal levelezésben állott¹ és a közvélemény tőle várta a birodalmi egység visszaállítását.

Rákóczi
külpolitikája
és bukása
1650—60.

346. Rákóczinak, öcscse, Zsigmond számára secundogeniturát keresvén, ki kellett lépnie semlegességéből. A herceg először kozák király akart lenni,² azután Lupul moldvai vajda leányát, Irenet kérte meg, de elutasították (1650).³ Végre is V. Friedrich pfalzi választófejedelem leányát, Henriette hercegnőt vette nőül, de himlőben elhalt nejét csakhamar sírba követte. Részben testvéri bosszú vezette bátyját, mikor Lupul vejének, Chmielnickij Timusnak Jasiba nyomulásakor a lengyekekkel a kozákok ellen szövetségelt (1652),⁴ a svéd háború kitörése azonban más fordulatot adott az eseményeknek.

A lengyel-svéd örökösödési háborúban⁵ egész Európa semleges maradt. Rákóczi ugyan már előbb kutatott egy protestáns világszövetség lehetősége iránt, de mindenütt vonakodással találkozott.⁶ Azért a háború kitörésekor egyik félnek sem ígért támogatást, de a nemzeti felke-

¹ Wesselényi gyűlölte ugyan, de bukását részvétellel kísérte (Történelmi tár XVI. 1893. 331—33. l.), Nádasdy benső barátja volt (Pauler Gy. i. m. I. 26. l.).

² Szilágyi S.: Felsővadászi Rákóczy Zsigmond. Magyar történeti életrajzok. Budapest 1886. 99. és köv. ll.

³ U. ö.: Erdély és az északkeleti háború I. Budapest 1890. 83—85. és 112—13. l. Rákóczinak 1653-diki moldvai és 1655-diki havasalföldi hadjárataról v. ö. a Balkán történetét tárgyaló pontokat.

⁴ Jutalmul fiát honflusították (1654).

⁵ V. ö. a 183., 252. és 311. pontokat.

⁶ A fejedelem az 1645-diki linzi szerződés alapján állott. 1651-ben Skytte Bernard svéd követ kereste fel a sárospataki és gyulafehérvári udvarokat (u. ott I. 188—213. l.), 1654-ben pedig Schaum Konstantin erdélyi követ Hollandiát, Angliát, Dániát és Svédországot (u. ott 366—67. és 385—94. l. U. ö.: II. Rákóczi György és az európai diplomacia. Budapest, 1875. 163—83. l. és Erdélyi országgyűlési emlékek XI. Budapest, 1886. 208—23. l.)

és a lengyel trónra hívta. Ezért 1656 utolsó napjaiban Európa figyelme a fejedelem elhatározásán függött. Svéddek és lengyelek az ő szövetségét keresték; poroszok, szászok,¹ kozákok, tatárok és oroszok² az ő döntését, az oláh vajdák az ő rendeletét várták; a nyugati hatalmak perai követői az erdélyi kapitihát ostromolták a fejedelem tervei felől. E nehéz pillanatban még egyszer döntöttek a század elején divott egyházi jelszavak.³ A lengyelek Lipót király szövetségére, a svéddek a becsvágytól és babonától (Drabik Miklós jóslatai) vezetett Rákóczira támaszkodtak. A király hiába igyekezett őt visszatartani a beavatkozástól.⁴

A népszerűtlen háború a fejedelmi család és a közvélemény ellenére⁵, a porta tudta és a szövetségesek

¹ Marczali H.: Regesták. Történelmi tár III. 1880. 370. lap.)

² Két évvel előbb Schaum még így jellemezte az erdélyi — orosz viszonyt a svéd cancellár előtt: „Nulla est evidens amicitia nisi talis, quam alter alteri naturaliter debet, non laesus non laedenti.“ Szilágyi S.: Erdély és az északkeleti háború I. Budapest. 1890. 211. lap.)

³ Kétségtelen, hogy Rákóczi egy hatalmas protestáns entente reményében döntött a háború mellett (Angyal D.: Erdély politikai érintkezése Angliával. Századok 1900. 501—5. lap.)

⁴ Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XI. 1886. 248—50. I. Szelepcshényi követsége azonban „periculosum et frustraneum“ maradt (Hormuzaki: Documente. Bucuresci V. 1885. 39. I. V. ö. még Szilágyi S.: Erdély és az északkeleti háború II. Budapest 1890. 340—50 I.).

⁵ Acsády I.: Magyarország története 1657—1711. Milleniumi történet VII. Budapest 1898. 35—39. I. Zrinyit nagyon érdekelte a hadjárat, de Wesselényit nem hagyták el sejtelmiei („most már valóban sűrűn jár a svéd követ, hihető azokat ültetik fel a lengyelek ellen és az által akar a fejedelem ő nagysága a lengyel királyságra menni, . . félek, ne peiora tempora prioribus videamus“ írta még 1651-ben okt. 30-án, „este felé esős időben, gondolkodván ügyefogyottságomban, kis szomorú cellámban, Szendrőben. Történelmi tár III. 1890. 225. I.)

világos terve nélkül indult meg.¹ Az erdélyi hadsereg felvonulása rendben folyt le;² Rákóczi nagy fénnel Krakowéba nyomult és 1657-ben áprilisban a svédekkel egyesült; Lipót és III. Frederik dán király hadizenete után azonban X. Karl svéd király eltávozott, mire Rákóczi Ukrajna felé vonulván az üldöző lengyelek előtt capitulált. Katonáira fogság,³ a fejedelemre súlyos felelősség, országára veszedelem következett. „A felbonthatatlan tanácsú Istennek úgy tetszett, hogy e szegény hazának sok esztendőttől fogva fényeskedett szerencséje meghomályosodott.“⁴

A szenvedett csapásnál súlyosabbnak bizonyult a nagyvezér haragja. Az őszi országgyűlésnek szokatlan fontosságot adott egy török követség, mely egyedül a rendekkel kívánt értekezni. Barcsay, a hadjárat idejére megbízott regensek egyike, a terembe vezette őket és az országgyűlés fedetlen fővel⁵ hallgatta meg a trónfosztást elrendelő szultáni parancsot.⁶ A fejedelem meghajolt a

¹ Manifestuma Lengyelország rendeihez Szilágyinál : Erdély és az északkeleti háboru II. 129—30. l.)

² E hadsereg a fegyelmezetlen oláh segédcapatok mellett az erdélyi nemesség virágát egyesítette és csak erős tájékozatlanság engedheti meg lenézését, („a horde of Transilvanians,“ írja Reddaway F. W.: The Scandinavian North 1559—1670. Cambridge Modern History IV. Cambridge 1906. 583. l. és „horde of 60,000 semi barbarians,“ írja Bain N. R.: Scandinavia 1413—1900. Cambridge historical series. Cambridge 1905. 238. l.)

³ A krimi rabok kérdése évtizedeken át kísértett az erdélyi országgyűléseken. A vezéreket, Kemény Jánost, Apaffy Mihályt és Bélydy Pált nagy összegeken kiváltották ugyan, de a foglyok nagy része idegenben halt el.

⁴ A fejedelem izenete a szeptemberi országgyűléshez (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XI. 1886. 288. l.)

⁵ Barcsay is „mit enblöstem Haupt, wie auch das ganze Land“ (u. ott 293. l.)

⁶ U. ott 260 — 65. és 291 — 326. l.

lemondását kérő rendek előtt és helyét az agg Rhédey Ferencz foglalta el.¹

Rákóczi a Partiumból, Váradról és Borosjenőről izgatva új pártot szervezett, az 1658. januári medgyesi országgyűlésen keresztül vitte a restaurációt és Lipóthoz fordult.² A bosszus nagyvezér erre Jenőt, a Maros völgyét és a Bárcaságot megszállván Lugossal és Karánsebessel együtt 40,000 arany évi adót és fémillió tallért követelt a megrémült erdélyi követtől, kit fejedelemmé kinevezett. Barcsay Ákos sötét aggodalmakkal tért haza.³

Rákóczi a porta második jelöltjét is lehetetlenné akarta tenni. Barcsay országgyűlést országgyűlés után tartott, a fejedelmi széket is oda ígérte (1658. okt.), de a pillanatnyi megegyezést (1659. jan.) Rákóczi hamar felbontotta. Mikor híveit száműzték, a nyugtalan ember ismét hazája ellen nyomult és a marosvásárhelyi országgyűlés visszahelyezte. Most az oláh vajdákkal szövetségbe lépett és másodszer is Lipóthoz fordult,⁴ de Sejdi Ahmed budai pasától megveretvén a szászfenesi csatákon halálos sebet kapott. Anyja, Erdély nagyasszonya, Sáros-patakon haldoklott és nem sokára fia is lehunyta sze-

¹ Meghalt 1667. Atyja Rhédey Ferencz máramarosi főispán és váradi kapitány volt, neje iktári Bethlen Druzsina, fia, László főispán, ennek neje pedig Barcsay Ákos özvegye, Bánffy Ágnes.

² A szász választó fejedelem utján (Marczali H.: Regesták. Történelmi tár III, 1880. 370—71. l.) azután közvetlenül is: „Fatum est nationis Ungaricae unicum in protectione Serenissimae Vestrae Maiestatis sperari levamen“, írta Lipót királyhoz 1658. októberben (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XII. Budapest 1887. 82. l.)

³ Hazafias természetét talán indokolatlanul emeli ki politikája jellemzésében Erdélyinek különben kitűnő tanulmánya (Századok 1906. 347. és 345—47. l.)

⁴ Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XII. 1887. 360. 406. lap.

meit Váradon, neje karjai között. Vétkeik megbocsátották honfitársai, mert nevét összefűzték a török elleni küzdelem gondolatával.¹

Ali serdar Barcsayt is fogva tartotta, míg a Rákócziak fészke, Várad és az adó egy része kezéhez nem jutott. A segesvári országgyűlés betetőzni látszott a bosszú művét, mikor Rákóczi barátait ismét száműzte. Erdély valóban megszűnt a magyarság biztosítéka lenni és az események súlypontja természetesen áthelyezkedett a királyi területre.

XXIII. Nemzeti királyság és alkotmányos biztosítékok. 1661—71.

Összefoglalás. 347. *Összefoglalás.* — 348. Az erdélyi kérdés 1661—63. — 349. A török háború 1663—64. — 350. A nádori mozgalmak. Az ellenállás joga. — 361. Zrinyi Miklós, — 352. Wesselényi, — 353. Nádasdy — 354. és Zrinyi Péter kísérletei. — 355. A felkelés. — 356. Az elnyomás.

Az erdélyi
kérdés
1661—63.

348. A királyi actio természete nyílt kérdés maradt és a közeli események azt mutatták, hogy a király loyális magyarjait mellőzve idegenek tanácsára idegen csapatokkal száll szembe a törökkel. A török hadsereg fölöött aratott diadal eredménye a magyar területek katonai megszállása,² a mellőzött loyálisok alkotmányt védő mozgalmának letörése, Zrinyinek, Wesselényinek és barátaiknak tragikuma volt.

Az erdélyi Rákóczi-párt lelke, az ország adóján megváltott Kemény János, a két Rákóczi György hadvezére

¹ Kővári L: Erdély története. V. Pest 1863. 94. l.

² Várad elestének hírére Souches tábornoknak a Tiszához küldött német hadoszlopa Szatmárt és Tokajt német őrséggel rakta meg.

és államférfia volt,¹ ki a Görgénybe menekült Barcsayt lemondásra bírta és a rendek egyhangú hívására Erdély trónjára lépett. Bánffy Dénes és Kászoni Márton jezsuita teljhatalmú wieni követségével inaugurált politikáját a rendek megszavazták,² a Barcsay fivérek pedig elejtették,³ de a Maros és Körös vonalán benyomult török csapatok elől a fejedelem Magyarországra menekült, Ali pasa pedig a marosvásárhelyi táborban fejedelemmé tette Apaffy Mihályt.

Kemény most minden reményét a királyi kormányba vetette. Zrinyi Várad eleste után azonnal körül zárta Kanizsát, de az ostromot felső parancsra meg kellett szüntetnie és át kellett adni a vezetést Montecucoli császári tábornok német hadoszlopának. A Török Afium fegyverre hívó szavában ezért a hazafi aggodalma is megfészkelte magát.

Montecucoli Euklides és Vitruvius, a classicus ókor és renaissance taktikájában nevelkedett, elavult és merev⁴ katona volt, kinek phalanxait és legióit Zrinyi nemzeti érzéssel akarta megtölteni. A fegyelemről azonos nézettel birtak, mégis Montecucoli nyomában minden elpusztult. Zrinyi a célra függeszté tekintetét, Montecucoli a körülményekkel bajlódott. Zrinyi gyalogsággal szerette volna növelni a nemesi hadsereget, Montecucoli a tudós gőgjével lenézte a magyar lovast. E két ember az első perctől gyűlölte egymást.

¹ Mint politikus a Rákócziakhoz való ragaszkodásáról (Történelmi tár V. 1852. 600. l.), mint katona, a lovasság kitűnő alkalmazásáról (Századok 1883. 408. l.), mint férj, a feleségét, Lónyay Annát illető rajongásáról volt ismeretes.

² Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XII. 1887. 488—506. l.)

³ Kővárba szállásuk közben merénylet áldozataivá lettek.

⁴ „mint Boileau vagy Pope feszes szabályai a költészetről“ (Pauler i. m. I. 16. l.)

Ali serdar a meghódított Szászföldről nézte a németek lassú alászállását Kolozsvár felé. Kemény tovább akart menni, de Montecuccoli visszafordult és haza sietett anélkül, hogy törököt látott volna. Apaffy és a török felszabadultak a nyomás alól; a pasa védencét trónra ültette és átvette a rendek hódolatát.

Keménynek a kolozsvári német helyőrség nem adta vissza Erdélyt. Megfogyott barátai közül már csak Bánffy Dénes, a két Bethlen és Teleki Mihály maradtak mellette; trónralépése évfordulóján mégis visszatért, de Kucsuk Mehemed jenői pasa Apaffy hadaival egyesülvén, a nagyszöllősi síkon tönkre verte. Holttestét ma is keresik.

A török
háború
1663—64.

349. Erdélyi sétája védelmére Montecuccoli névtelen apologiát írt, melyet taktikai hibái és a magyar vitézség leszólása miatt Zrinyi hatalmas válasza („Nos fallimur, Tu philosophans“) semmivé zúzott.¹ A közvélemény a bán és vele a magyar vezetés körül sorakozott, de Zerinvár építését és Horvátországnak védelmi állapotba helyezését az udvar Zrinyi magánvállalatának nyilvánította. Mikor a temesvári béke Kemény fiának, Simonnak ügyét is elejtette, párthívei elfogadták az Apaffytól felajánlott amnestiát.

Köprili Ahmed nagyvezér most az erdélyi séta és Zerinvár miatt² Magyarország megfenyítésére indult. Közeledtére Zrinyi Wienbe sietett, a király fegyverre hívta

¹ Montecuccoli röpirata közölve Történelmi tár X. 1887. 641. és köv. II. Nem esőkkenti a kudarcot az a ráfogás, hogy Montecuccoli a saját jószántából ment Erdélybe (Huber A.: Oesterreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte 1658—60. Archiv für oesterreichische Geschichte LXXXV. 1899. 547. l.). Zrinyi válasza közölve Történelmi tár X. 1887. Felsorolt reformelvei a társadalom gyökeres átalakítását sürgették.

² Mint maga kijelenté (Marozali H.: Regesták. Történelmi tár III. 1880. 756. l.).

a nemzetet,¹ a nádor a nemesi hadsereget,² Montecuccoli pedig Komáromnál vett állást németeivel, tétlenül végig nézván a nagyvezér felvonulását. A közel 200,000 török ellenállás nélkül Budára érkezett, Párkánynál szétverte Forgách Ádám érsekújvári kapitány könnyű lovasait, mire vára is capitulált (1663. szept.).³

A megrémült udvar most a német birodalomhoz folyamodott, míg Zrinyi raidje a Dráva vonalát Pécsig megtisztította és az eszéki hidat felégette.⁴ A pápa és a nyugati fejedelmek hálájától, a nemzet reményeitől és a gyanakvó udvartól melléje rendelt Strozzi és Hohenlohe német csapataitól kísérve Kanizsa ostromlásához fogott. Strozzinak indokolatlan és adott szava ellenére történt távozása után Zerinvár védelmére kellett szorítkoznia, melyet a nagyvezér maga vett ostrom alá. Montecuccoli hadserege élén a Mura mögött állott, majd teljesen visszavonult, a kétségbeesett Zrinyi pedig hiába sürgetett Wienben új rendelkezést, a védelem nélkül hagyott erőd elpusztult.

A Wien felé közeledő nagyvezér végre Szentgottárdnál mégis csatára kényszerítette az óvatos Montecuccolit, ki páratlan diadalt aratott⁵ és kapcsolatot nyert a felvidéket és Wient keletről fedező Souches hadtestével.⁶

¹ 1663. jun. és nov. Katona I.: *Historia critica* XXXIII. Buda 1804. 399—402. és 463—66. l.).

² Wesselényitől végre is megtagadták a magyar hadak vezényletét és Zrinyit is teljesen mellőzték.

³ Forgách Ádám (1601—81) 1640 óta gróf, 1643. kassai és 1652. érsekújvári kapitány, 1646, 1649. és 1668. nádorjelölt. Egész pályáján magyar tisztek alkalmazását követelte.

⁴ A fatonai események részletezése III. függelék pontjaiban.

⁵ 14—15,000 török, a számot tevő haderő negyedrésze fedte a csatateret.

⁶ E hadtest Nyitra és Léva bevétele után Zsarnócánál (Garamszentbenedek) jelentékeny diadalt aratott Kucsuk Mehemed fölött (*Hadtörténelmi közlemények* VII. 1894. 310—18. l.).

A diadalt nyomon követő 20 éves vasvári béke¹ azonban a hadjárat minden pozitív eredményét lerontotta: Várad és Érsekújvár a török végleges birtokaivá lettek, Zerinvár felépítését eltiltották.

Örökre gyászossá azonban Zrinyi halála tette az 1664-diki évet,² melynek messze, napjainkig kiható eredményei közé kell sorolnunk a nemzeti kormányzat tudatos mellőzését, a külügyeknek és hadügyeknek közössé, szabatosabban egységessé és németté tételét, Magyarországnak ez egységes és német hadseregtől való megszállítását, végül az idegen csapatok eltartásának a vármegyékre való nehezédsét.

A nádori mozgalmak. Az ellenállás joga.

350. A XI. és XII. századok kormányhatalmi törekvései Aragonban, Angliában és Magyarországon jelentős alkotmánybiztosítókat eredményeztek, az ellenállás jogának törvénybe iktatását.³ E jog gyakorlása Angliában a rendi tanács, Aragonban a justiza, Magyarországon a nádor kezeiben nyugodott és a kormány az 1222. XXXI. törvénycikk, az 1526-diki és későbbi hitlevelek és törvények adta joggal felhívhatta a nemzetet, hogy a királyi politikának alkotmányos útra terelésében támogassa.

A nemzet életérdekei ellen kötött vasvári béke különben is tápot adott az udvarellenes mozgalmak-

¹ Megkötésénél az udvart Reninger stambuli császári követ képviselte, kinek diplomatai tevékenysége mindig Magyarországra ellen irányult. A béke szövege Katonánál i. m. 565—68. l.

² A szemtanúk megegyeznek abban, hogy vadkan ölte meg; a gyilkosság meséjét a legenda tette hozzá (v. ö. Széchy i. m. V. Budapest 1902. 164—202. l). Neje és fia túléltek őt.

³ V. ö. Schvarcz Gy.: A király tanácsosainak felelőssége Aragoniában és Magyarországon. Budapest 1889. és u. ő: Montesquieu und die Verantwortlichkeit der Ráthe des Monarchen in Aragonien, England, Ungarn etc. Leipzig 1892.

nak,¹ és az első szálak azon képzelt garantiákhoz vezettek, melyek Habsburgellenes irányzatuknál fogva az alkotmányos kormányzás ügyét elősegíthették. A francia és török szövetséget értem. A további események megmutatták, hogy e szövetség a mozgalom rossz szelleme volt, mely az udvari kormánnyal elégedetleneket megosztotta, a mérsékeltet a mozgalomtól elidegenítette, a radikálisokat kihasználta és elejtette.

351. Az ország védelmét sürgető Zrinyi Miklóst az udvar német tanácsadói hidegen fogadták, a háborúban megjelent francia contingens tisztjei azonban lelkesen ünnepelték; XIV. Louis is kitüntette és Wienen és Venezián át megjelölte érintkezésük útjait. Egyelőre Grémonville wieni francia követ tartotta számon a magyarok sérelmeit. A bán ugyan nem érintkezett vele, de szenvedélyes öccse, Péter és ennek neje, az olasz Frangepán Katalin a magyar koronát is odaigérték. Tőlük függetlenül érintkezett a követtel Lippay primás és Apaffy Mihály, ki az 1661-diki erdélyi-francia szövetséget megújította.

Zrinyi Miklós
kísérletei.

352. Wesselényi átértette, hogy e kiválóan nehéz időben feléje fordul a közvélemény, de tartózkodott a hirtelen elhatározástól.² 1665-ben ő tette le a török ellen építendő Lipótvár alapköveit,³ különben egész idejét kösz-

Wesselényi
kísérletei.

¹ A közvélemény elkeseredéssel fogadta a béke pontjait, „con disapprovazione universale e con dolore ed acerba passione,” írta a veneziai követ (Fontes Rerum Austriacarum Diplomataria XXVII. Wien 1867. 107. l.).

² Sejtelve sem volt arról, hogy a Zrinyiek XIV. Louisval szoros összeköttetésben állnak, sőt Péter és neje a király pensiónáltjai. Wesselényi az arany bullában nyert jogánál és köteleességénél fogva egyenesen és egyedül az udvart akarta törvényes kormányzásra bírni.

³ Az építést Souches tábornok vezette; a vár 1669—1854. megtartotta erőd jellegét (Dedek C. L.: Nyitramegye története. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest 1901. 60 és 634. ll.).

vénye gyógyítására fordította. Kivüle még személyes ellenségére és vetélytársára, a dúsgazdag Nádasdy Ferencre, Lippay primásra, Thököly Istvánra¹ és Rákóczi Ferencre számított a közvélemény, de Lippay csakhamar elhalt és helyét az aulikus Szelepchényi György² foglalta el.³ Nem is politikai, hanem társadalmi téren találkoztak és szövetkeztek az elégedetlenek. Mikor Zrinyi Péter leánya, Ilona I. Rákóczi Ferencsel a makovicai várban esküdött, Széchy Mária Zsolnáig ment a bán elé, ki hazatérőben a stubnyai fürdőben felkereste a beteg Wesselényit. Ekkor született meg a szövetkezés terve, melyet Grémonville elé terjesztettek.⁴

XIV. Louis még békét tartott a császárral, de már szövetséget keresett jövődő háborúhoz, ezért a követ sem adhatott kötelezvényt, csak ígéretet. Az interessatosok, ez volt a mozgalomban érdekelt urak neve, kikhez most a nádorral kibékült Nádasdy is csatlakozott, murányi értekezletükben a török szövetség mellett határoztak és

¹ A Thököly család hirnevét Sebestyén nagyszombati kereskedő alapította meg, ki Késmárkot birtokul szerezte. Két unokája közül Zsigmond nádorjelölt volt, István pedig gróffá és árvai főispánná lett. Élete végén mind jobban megbarátkozott Zrinyi eszméivel. Halálakor Árva várát büntető expeditio zárta körül, de egyetlen fia álruhában menekült haldokló atyja mellől erdélyi rokonaihoz (1670).

² Meghalt 1685. Előbb veszprémi püspök, majd kalocsai, 1666. óta esztergomi érsek és 1667—83. nádori helytartó.

³ Szelepchényi helyére, a nyitrai püspöki székte gróf Kollonich Lipót került.

⁴ Közölve: Acta coniurationem stb. Zágráb 1888. 259. l. Wesselényi egyik barátjának, Vitnyédy István soproni követnek (1673—70) agyában ekkor egy dunai confederationis eszméje született meg, egy magyar, horvát, szláv, dalmát, erdélyi, moldvai és havasalföldi területektől álló államszövetség, mint a német-római szent birodalom tagja.

kérésüket Apaffy követeivel küldték Stambulba, onnan pedig a Venezia ellen hadakozó nagyvezér után Kandiába. Lipót király esküvőjekor Zrinyi Péter és Wesselényi Grémonvillenél tanácskoztak és új szerződéslevelükbe Nádasdyt és a Pozsonyban időző Széchy Máriát is befoglalták. Pozsonyi tárgyalásaikat a besztercebányai nádori gyűlésen folytatták, de Wesselényi halála megfosztá a mozgalmat az egyetlen higgadt elmétől és a törvényes ellenőrzés hatalmas érvétől (1667).

353. E perctől szabad út nyílt az önző versengés előtt. Az aulikus Szelepchényi és Nádasdy nádori helytartókká lettek; ez utóbbi a nádori széket is óhajtván, bűnbánattal közeledett a trónhoz, mely előtt a mozgalomról lerántotta ugyan a leplet, de Zrinyivel és Grémonvillevel ő is tovább tárgyalt a francia szövetség megkötése iránt. Ekkor nyerte meg az ügynek gróf Tattenbach Erasmus styriai főurat is.

Nádasdy
kísérletei.

354. Az osztrák-francia titkos szövetség (1668. jan.) azonban, mely a spanyol birodalmat a Bourbonok és a Habsburgok között felosztotta, természetesen értékebbnek látszott a követ előtt az elégedetlen urak szövetségénél, melynek megkötésére a versaillesi bureau utasította. Vonakodása¹ és a portai tárgyalások késedelme miatt Zrinyi és a felvidéki nemesség a felkelés mellett határozott. A bán részt vett ugyan a wieni² és eperjesi

Zrinyi Péter
kísérletei.

¹ Az 1667. novemberi tárgyalás után a francia követtel szemben Nádasdy röpiratban fejtette ki, hogy a magyarság a küzdelemben egyedül önmagára van utalva. Az osztrák-francia szerződés után XIV. Louis megszakította a tárgyalásokat (1668. aug. Pauler i. m. I. 166—219. l.).

² Zrinyi és Nádasdy mellett jelen volt gróf Rottal János indigena nádorjelölt is: ezen a gyűlésen juttatta Rottal kezeihez a mozgalom összes iratait a nádor özvegye, Széchy Mária.

tanácskozásokon,¹ sőt gróf Rottal János előtt is felfedezte az ügyet, de mikor az udvar bűnei bocsánatáról értesítette, akkor avatta terveibe vejét és a tapasztalatlan Fransepán Ferenc grófot.

A felkelés.

355. A kérdést végre is a wieni kormány válsága, Lobkowitz herceg hivatalba lépése döntötte el. Alig észrevehető tehát az átmenet a centralista kormányzathoz. A honfoglalástól 1667-ig szakadatlanul magyar a kormányzat. Az 1660-diki, világszerte kritikus évben megszűnik az erdélyi fejedelemség hatalmi érvényesülése és szabad tér nyílik a királyi actiónak, mely a linzi békét felbontván, az 1647-diki törvények ellenére a magyar kormányt egy birodalmi bureau alá rendelte. E bureau első államministere, cancellára Lobkowitz herceg, egy korai Metternich, egy korai Bismarck, bár összehasonlíthatlanul kisebb kiadásban; az első osztrák politikus, ki a kül- és hadügyek fölött rendelkezvén, Magyarország annexiójának útját egyengette. Az összeesküvés iratai és Panagiotis portai tolmács jelentései épen előtte feküdtek, mikor a mozgalom egységes és tervszerű vezetés nélkül végre kitört.

A felsőmagyarországi rendek kassai és breznóbányai gyűlései² és Zrinyi egyszerre mozgósították csapataikat. Spankau császári tábornok büntető hadoszlopa azonban ellenállás nélkül megszállotta Horvát- és Szlavonországot, Tattenbach fogságba esett (1670. márc.), Zrinyi Wienbe lovagolt (ápr.).³ Ugyanekkor Rákóczi a felsőma-

¹ A király és a rendek között függőben levő kérdések elintézése végett hívták össze.

² Pauler i. m. II. 305—10. l.

³ Fegyverre hívó szavára (Buccari, Margalits i. m. II. 1900. 289—90. l.) a szerb telepések is Buccariba gyülekeztek, míg a király magát a törvény ellenére Austria, Styria, Kraina és Horvátország főhercegének nevezvén (u. ott 291—92. l.) hűségre intette a rende-

gyarországi hevenyészett felkelés élén elfogta Starhemberg tokaji kapitányt és ostrom alá vette Szatmárt, de Zrinyi sorsáról értesülvén a tályai gyűlésen hadait felosztatván, Munkácsra húzódott. Az udvar megbízásából Spork császári tábornok egymás után megszállotta Sárospatakat, hol Rákóczi anyja, Báthory Zsófia csak nagy áldozatok árán tudta fia életét megmenteni, Kassát és Murányt, hol „néhai boldog emlékezetű gróf Wesselényi Ferenc Magyarország palatinusának meghagyott özvegyét“ a rendelet adott szava ellenére is elfogatta. A Rottal elnöklete alatt összeült lőcsei vértörvényszék az igazak és bűnösök kiválogatásához fogott és munkáját csakhamar átvette az 1671. januárban felállított pozsonyi vértörvényszék. Az elfogottak száma meghaladta a kétezret.¹

356. Zrinyi és Frangepán a király kegyére bizták magokat, de Lipót Lobkowitz tanácsára perbe fogta őket, melyet a lőcsei törvényszék nyomozásai után Nádasdyra is kiterjesztettek. A vádlevelet Hoher készítette és ennek alapján tárgyalta a magyar állampolgárokra illetéktelen wiener-neustadti német bíróság.² Magas rangú rokonok és barátok, sőt a pápa közbelépése sem változtathatott a

Az elnyomás.

ket; Zrinyi fejére díjat tűzött, „bárkinek szabad őt elfogni vagy agyonütni“ (u. ott 294. l.). A Muraközt a varasdi határőrvidékhez csatolták (1670. dec. v. ö. a magyar birodalom műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat). A turopoljei nemesség azonban mindig loyális maradt (u. ott 363 l., a dresdeni horvát gárdisták rokonszenvéről u. ott 393. l.).

¹ Történelmi tár XVIII. 1895. 503—4. l. A perekről v. ö. Katona I.: *Historia critica* XXVIV. Buda 1804. 855—906. l. Az 1671. februárban Rottalhoz intézett rendelet szavai: „de summa nostrae potestatis plenitudine, absque omni iuridico processu, tam intra quam extra regnum, in personis et bonis . . . punire possint ac debeant“ (u. ott 921.), ellenjegyezte Pálffy Tamás nyitrai püspök.

² Részletei Paulernál i. m. II. 250—73. l.

halálos ítéleten,¹ melyet a király jóváhagyott, a wieni kormány pedig sietett végrehajtani, Nádasdyn Wienben, Zrinyin és Frangepánon Wiener-Neustadtban.²

A francia szövetség fantómenak bizonyult.³

XXIV. Önkényuralom és ellenállás.

1669—79.

Összefoglalás. 357. *Összefoglalás*, — 358. A királyi absolutismus alapvetése. Lobkowitz és Széchenyi. — 359. Az alkotmány felfüggesztése. A kormányzóság. — 360. Az Apaffy uralom kezdete 1661—71. Teleki. 361. Erdély beavatkozása. A francia szövetség 1671—79 — 362. A bujdosók és Thököly 1671—79.

A királyi absolutismus olvasztás munkája,⁴ melynek vezére Lobkowitz a meg-
alapvetése. szálló csapatok eltartását a vármegyékre hártotta. Gyenge
Lobkowitz és Széchenyi.

¹ U ott 285—94. l.

² U. ott 329—60. l. Frangepán megható búcsúlevele nejéhez, Margalits i. m. I. 1899. 88. l., a kivégzésekről u. ott II. 580—82. l. Zrinyi neje kitűnő író nő volt (v. ö. az I. függelék pontjait), a grazi zárdába esukva megőrült és 1673-ban elhalt; fia, János Antal Kufsteinban 17 évig raboskodott és szemevilágát veszítve halt el; leánya, Flora clarissa nővér lett Pozsonyban és vallásos műveivel a magyar irodalomban is ismertté tette nevét (Szinyei J.: Magyar írók élete és munkái. III. Budapest 1894. 717—18. l.).

³ Valóban classikus az eilentét XIV. Louis magatartása között 1666-ban és 1670-ben; az osztrák-francia szerződés előtt megfenyegette a királyt („je puisse par le moyen des Hongrois me ressentir de cette infraction et lui donner des affaires et des embarras dans ses propres pays“. Acta coniurationem etc. Zágráb 1888. 99. l.), a szerződés után azonban szerencsét kívánt Lobkowitznak a felkelés leveréséhez („un très vif et sincere compliment sur les bons succès de la Hongrie“, u. ott 175. l.).

⁴ „les desseins de l' Empereur au dedans de l' Empire“ (Recueil des instructions, I. Paris 1885. 74. l.)

volt az ellenállás, melyet a kimerült nemzet kifejtett, de annál értékesebb volt Széchenyi György kalocsai érsek megjelenése Zrinyi és Wesselényi pusztán maradt helyén.¹

359. A tömeges üldözés, a bujdosók 1672-diki felkelése² és Erdély beavatkozása³ végre megérlelték Lobkowitz terveit.⁴ Az 1673. márciusi királyi rendelet⁵ a birodalmat megfosztotta ősi alkotmányától, az 1667-ben szervezett nádori helytartóságot (locumtenentia) állandó kormánynyá alakította (gubernium) és élére Ampringen János Gáspárt,⁶ a német lovagrend nagymesterét állította.⁷

Az alkotmány felfüggesztése. A kormányzás.

¹ A Széchenyiek Nógrádmegyéből származnak (Nagy Iván : Magyarország családai X. Pest, 1863. 529. és köv. ll.) Széchenyi Györgyöt, mint Zrinyit, szintén Pázmány nevellette (Fraknoi V. : gróf Széchenyi Ferencz. Magyar történeti életrajzok, Budapest, 1902. 6–30. lap.) Először az 1671-diki törvénytelen adók ellen emelte fel szavát: „Haeret lingua, dum loquor, tremat manus, supplico lacrimans, quum de his scribo“ (Széchenyi felterjesztése a királyhoz Katona I. : Historia critica XXXIII, Buda, 1804. 931–33. lap.)

² V. ö. a 362. pontot.

³ V. ö. a 361. pontot.

⁴ E terveket Szelepehényi esztergomi érsek nádori helytartó (1669. október óta egyedül, „durante beneplacito nostro.“ Katona I. i. m. XXXIII. Buda 1804. 825. l.) támogatta, ki Kollonich Lipóttal, gróf Forgách Ádámmal, Majthényi Istvánnal és 4 német tanácsossal Ampringen kormányát alkotta. Szelepehényihez ajánlotta művét gróf Balassa Bálint korponai főkapitány is a helytartói intézményről : Tractatus brevis de locumtenentia regali et legali Hungariae. 1671. Az első intézkedés természetesen a nádorság eltörlése volt, mit Lobkowitz 1672-diki feliratában kérelmezett (Károlyi A. : A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. Értekezések a történettudományok köréből XI. 3. Budapest, 1883. 6–7. lap.)

⁵ Közölve Katona i. m. XXXIV. Buda 1804. 103–8. l. o. ott.)

⁶ Megh. 1684.

⁷ A kormány mint hivatalnokkabinet szerepelt a korabeli okiratokon : „officio palatinali vacante, . . . officii iudicatus curiae, officii banatus locumtenens“ u ott 261. és 314–15. l.) 1680-ban már a nádor kivételével ez összes méltóságokat ismét megtaláljuk (u. ott 380–71. l.)

A kormányzó nagyúri természete nem tudott az üldözések aprólékos és megszégyenítő vezetéséhez hozzá szokni,¹ azért Kollonichnak és a megszálló helyőrségek császári tisztjeinek engedte át a kormányt, kik ázsiai kegyetlenséggel rontottak a nemzetnek. Kétségtelen, hogy az 1669—79. és 1849—59. német invasiók a kulturára is oly erővel nehezettek, mint a politikai életre és hogy e tyrannis hintette el az áthidalhatlan² ellentét magvait a wieni állambureau és a magyarság között, „un haine incroyable pour le gouvernement allemand“ mondta egy korabeli francia.³ Lobkowitz súlyos keze alatt az írodalom elnémult, félezer protestáns lelkész és tanító részben áttért, vagy gályákra küldték,³ vagy embertelen csonkítás közt végezte életét. Az élők kivándoroltak és tehetőségüket, mint a hugenották, más nemzetek javára fordították.

A kormányt meglepte ugyan az erdélyi demonstratio,⁴ de a francia háború befejezésével a Lisola nyomdokain haladó udvar a lengyel királyt elvonta magyarországi barátaitól.

Thököly felkelése azonban hova-tovább szabadságharc jellegét öltötte és harcvonalának terjedése, a török

¹ Ampringen nem is azonosította magát Kollonich terveivel. 1674. áprilisban előzékenyen üdvözölte az erdélyi fejedelmet (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XVI. Budapest, 1893. 379—71. l.), később pedig a magyarokkal való kibékülést jelölte meg a dynastia boldogulásának feltételül.

² Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung XII. 1891. 288. lap.

³ 1676-ban Ruyter hollandi admirális szabadította meg őket (V. ö. a 208. pontot.)

⁴ Cobb császári tábornok maga kérte Teleki erdélyi cancellárt a háború megszüntetésére (Kassa, 1678. febr. Szilágyi S. i. m. 455—57. l.), mitől ez nem is zárkózott el, ha a nemzet bajai orvosoltatnak.

előnyomulása gondolkodóba ejtette a wieni politikusokat. Lobkowitz távozása¹ után csakhamar sorra kerültek a magyar ügyek, a távozó Ampringen,² a loyalisok és a bujdosók javaslatai, kérelmei és követelései, melyek a 30 év óta töprengő udvarnak az országgyűlés összehívását ajánlották (1679.). Valóban ez volt az egyetlen út, melyen Lisola terve, a Habsburgok jövője Magyarországon is biztosítva volt.

360. Apaffy Mihály³ nehéz szívvel cserélte fel ebesfalvi kastélyát a fejedelmi székkal és a török-német harcoknak sokáig tétlen szemlélője maradt. 30 éves uralkodása egész idején, a fejedelemség hanyatlásában és bukásában is megtartotta lelki nyugalmát és gazdagságos életét.⁴

Az Apaffy uralom kezdete. 1661—71.

Nem is ő, hanem Kemény Simon, a néhai fejedelem fia kereste az activ érvényesülést. Kemény Simon⁵ egykorú volt a fejedelemmel; fiatal korában Zrinyinél is megfordult, mint fehérmegyei főispán atyja oldalán küzdött a nagyszöllősi csatátéren, azután aranyosmedgyesi

¹ V. ö. a 337. pontot.

² Nem ugyan a pestis elől, hanem királyi felmentéssel (Smets M.: Az osztrák birodalom története. Magyar kiadás III. Nagybeeskerek. 1892. 298. lap.)

³ Az Apaffy család az Árpádokig vitte eredetét, de Aba Sámuel király nejétől, Saroltától való származásuk (Nagy I.: Magyarország családai I. Pest, 1857. 49. lap.) nem bizonyos (Wertner M.: Az Árpádok családai története. Nagybeeskerek, 1892. 111. lap.) hanem a Bethlenekkel együtt a XIII. századig vitték eredetüket (u. ö.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. II. Temesvár 1892. 281. lap.)

⁴ Ez talán a fejedelemasszony érdeme volt, ki uralkodásuk elején a fogarasi uradalmat is magára iratta (Szilágyi S. i. m. XIII Budapest, 1888. 239—40. lap.)

⁵ Élt 1633—75.; 1662-ben eljegyezte Wesselényi István leányát, Borbálát.

kastélyában maga köré gyűjtötte atyja és II. Rákóczi György barátait, Bánffy Dénest¹ Bethlen Farkast,² Haller Jánost,³ és Teleki Mihályt,⁴ kit szatmári értekezletükből a királyi támogatás elnyerése végett Wienbe küldtek.⁵ A temesvári béke után azonban Kemény kivételével elfogadták a szászkezdí országgyűlésen felajánlott amnestiát és ezzel a török párt diadala teljesnek látszott.

A szultán Apaffyt Wien ellen nyomuló hadseregéhez rendelte és Érsekújvár alatt Magyarország fejedelmévé proclamálta,⁶ Székelyhíd és Kolozsvár felkeltek a Montecuccoiótól benn hagyott német garnisonok ellen, a fejedelem pedig a kolozsvári végvidék katonai szervezéséhez fogott.

1664-ben Lipót király Zrinyi Miklós sürgetésére Apaffyt is csatlakozásra hívta a török ellen. A rendek a kiegyezés feltételeit elutasították ugyan és későn tettek

¹ Mint Apaffy hívét a gyalui uradalommal jutalmazták (1663.) 1666-óta kolozsvári főkapitány volt és mint ilyent tett: őt báróvá Lipót király (1673.) de nem sokkal utóbb perbe fogták és kivégezték.

² Élt 1639—79., 1667. fehérmegyei főispán, 1678. erdélyi cancellár volt (Lázár M. gróf: Erdély főispánjai. Budapest, 1889. 22—23. lap.)

³ Megh. 1697-ben, előbb tordai főispán volt, Bélyd felkelésében való részvétele miatt 1678—86. fogságban ült, 1685—86. wieni követ volt.

⁴ V. ö. alább.

⁵ A szatmármegyei Aranyosmedgyes, honnan Kászónit Wienbe küldtek (V. ü. a 348. pontot), a Lónyai család birtoka volt és Lónyai Anna útján élvezte ferje, a fejedelem és fia, Simon is. A fejedelemasszony ellenállása miatt a szatmári német őrség 1670-ben elpusztította. Telekit csak Porcia herceg fogadta és az is elejtette. A pártnak szatmári és kolozsvári értekezleteiről v. ö. Szilágyi S. i. m. XIII. 1388. 146--66. lap.)

⁶ A nagyvezér manifestuma közölve Uj Magyar Múzeum 1854 II. 49. 1.)

lépéseket az iránt, hogy sokat szenvedett országukat a török-magyar békébe foglaltassák, de Telekiben megtalálták végre azt az embert, ki követségei alatt a magyarországi tényezőkkel megismerkedvén az erdélyi politikát az egyetemes nemzeti gondolat magaslatára emelni képesnek látszott.

Apaffy tanácsosai közt Rákóczi és Kemény fejedelmek vagyonos és tehetséges barátai vitték a vezető szerepet, de befolyásuk állandóvá tételére és vagyonuk növelésére való törekvésük kölcsönös féltékenykedésre, zavarokra, majdnem polgárháborúra vezetett. E bonyodalmakból Teleki, Erdély mindenható minisztere került ki győztesen.¹ Először mások befolyását és ambícióit törte meg; Zólyomi Miklós² és Béli Pál³ Törökországba menekültek haragja elől, Bánffy Dénes a vérpadon végezte életét,⁴

¹ Élt 1634—90, „un grand partisan des affaires d’Hongrie“, „difficilement peut on trouver en un même sujet tant de bonnes et mauvaises qualités“, mondta egy francia követ (Szilágyi S. i. m. XVI. 1894. 61 l.). Mindvégig Rákóczi híve, 1661-ben Kemény wieni követe volt, fia pedig 1662-ben kővári kapitánnyá tette. 1669-ben ő képviselte a fejedelmet, a királytól hirdetett eperjesi gyűlésen (u. o. 404—21. l.); 1670-ben már tordamegyei főispán és az államtanács tagja, 1677-ben az ország generalisa volt.

² Hunyadmegyei főispán, Barcsay híve és Kemény foglya, ki 1667-ben Stambulba szökött.

³ Bélyd csak 1661-ben jött haza krími rabságából; mint háromszéki főkapitány, szolnokmegyei főispán és a székelyek generalisa Telekit támogatta Bánffy Dénes ellen, de 1676-ban maga is fogságba került; kiszabadulván felkelést szervezett, majd 1678 elején Stambulba menekült és a Jedikula foglyaként halt el.

⁴ Erdély leggazdagabb főura, kolosmegyei főispán és kolozsvári főkapitány, Kemény kitartó híve volt, de gőgje és pompaszeretete miatt sok ellensége támadt. Mikor a trónörökös halála után feltűnően Apaffy kegyeit kereste, trónkereséssel vádolták és rendkívüli törvényszék által halálra ítéltetvén, Bethlen várában kivégezték.

Barcsay Mihály,¹ Bethlen János² és Miklós³ börtönbe kerültek; azután Erdélyt megnyitotta a nádori mozgalmak üdözöttjei előtt. Sokszor és sikertelenül szorgalmazta a porta segélyét a bujdosók ügyében,⁴ kik a pozsonyi perek után Erdélyt előzőnlötték. A fejedelem a szatmári és kassai német kapitányok kiadási kérését elutasította, Teleki pedig sereget gyűjtött a Szamos mellett. Lipót a menekülőket, Kucsuk Mehemed váradi pasa pedig a kolosi, szolnoki és dobokai határőrvidékeket követelve kopogtattak a fejedelemség kapuin.

Erdély be-
avatkozása.
A francia
szövetség
1671—79.

361. A bujdosók türelmetlensége, a török előnyomulása és az országgyűlés türelmetlen hangulata gyors cselekvésre készítették a fejedelmet. Manifestumával Erdélyre hívta Európa figyelmét,⁵ és Bánffy óvása ellenére Teleki hadtestét a királyi területre indította. Sikertelen hadmenete azonban új bonyodalmak mellett a bujdosók elpártolására is okot adott. mire Apaffy a lengyel-francia ententében keresett támogatást.

XIV. Louisnak, „az elnyomottak védőjének és oltalmának“⁶ a Habsburgok elszigetelését célzó terve a foga-

¹ Barcsay Ákos testvére, fehérmegyei főispán; mint Thököly híve Teleki vádjára került börtönbe (1684); élete végén II. Rákóczi Ferencz híve volt.

² Cancellár és történetíró (1613—78), ki fiával, Miklóssal együtt 1676-ban került fogságba.

³ Élt 1642—1716 (v. ö. a magyar birodalom műveltségét és művelődését tárgyaló pontokat).

⁴ A besztercebányai nádori gyűlésen Wesselényi hívására sem képviseltette magát, de perai követeli útján többször szót emelt a mozgalom érdekében.

⁵ „Rerum Hungaricarum series sinistra aliorum informatio-nibus haecenus obscurata nunc in lucem prodire incipit“ (Szilágyi S. i. m. XVII. 1894. 207. l. Versaillesba, Schweizba és Brandenburgba küldött példányairól v. ott 266—71. l.).

⁶ „supremus defensor ac patronus oppressorum“ (Történelmi tár XI. 1886. 505. l.). A magyar ügyekbe avatkozásáról és patronatusának értékéről v. ö. a 251—56. pontokat.

rasi szerződésben öltött testet,¹ de óvatossága egy évig késleltette a végrehajtást.² A fejedelem csak önkéntes csapatok szervezését engedte meg, de a warszawai szerződés és XIV. Louis hadizenete után Teleki hadteste másodsor is átlépte a határt, a francia-lengyel csapatok a Kárpátokat.

A nehéz tél csakhamar véget vettett a hadműveleteknek és Apaffynak elég dolga volt megküzdenie a vádak özönével, melyek tekintélyét a portán aláásták. XIV. Louis és Béthune megígért támogatása elmaradt.

362. A bujdosóknak soha sem tetszett a diplomatikus, A bujdosók körültretekintő erdélyi vezetés. Az 1673—75 évek mérhetlen és Thököly üldözései alatt számuk jelentékenyen megnövekedett. A 1671—79. népszerű Rákóczi Ferencz halála után Wesselényi Pált tették vezérükké, kinek rokona, Wesselényi László Lengyelország jóindulatát és a francia segítséget is megszerezte,³ mire a Wesselényiekre féltékeny Apaffy az alig

¹ „soustenus d' embarrasser l'empereur et faire une diversion considerable de toutes ses forces“ (Szilágyi S. i. m. XVII. 1894. 429 l.). A fogarasi szerződést Erdély nevében a fejedelem és Teleki kötötték, a bujdosók nevében Thököly, XIV. Louis francia és III. Jan lengyel királyok nevében Akakia francia ügynök. XIV. Louis 40,000 forintot ígért, III. Jan 6000 katonát Béthune marquis vezérlete alatt. A warszawai szerződésben XIV. Louis évi 100,000 tallér segélyt ígért, csapatainak vezérletét pedig Telekire bizta; a fejedelem és a bujdosók egyenkint 15,000 ember kiállítására voltak kötelezve.

² Már Absolon erdélyi követnek feltűnt Colbertnak szinte félnék tartózkodása („Colbert est semper Colbert“. Történelmi tár VI. 1883. 47. l.).

³ Béthune warszawai francia követ a felkelés ügyét „quasi ex cinere resuscitavit“ (Történelmi tár IX. 1886. 493. l.), de a Thökölyhez küldött Beaumont francia követ csak biztatást hozott, „la consolation de l'espérance d' une si puissante protection“ (u. ott 336. l.). Ily értelmű volt Vitry marquis wieni francia követ utasítása is: „le sieur marquis de Vitry se contentera de les

20 éves Thökölyt bizta meg a vezetéssel (1677 szeptember).

Thököly a Telekivel Kővárban és Wesselényi Pállal Hadadon folytatott megbeszélései után nem vette fel a mérközést Cob tábornok előrenyomult hadtestével. A somkúti gyűlés tehát ismét az erdélyi-magyar combinált hadjárat mellett döntött, de a Teleki visszavonulása után magára maradt Thököly a felkelés súlypontját egy elhátározó lépéssel családi birtokaira tette át, hol a lakosság és a német helyőrségek egymás után kaput nyitottak, a császári csapatok összevonása után azonban a mérkőzés elől kitérvén, hódításait ismét elvesztette.

XXV. Küzdelem a hatalomért.

1679—1703.

Összefoglalás. 363. *Összefoglalás.* — 364. A török előrenyomulás. A király és nemzet közeledése 1679—83. — 365. Charles lorrainei herceg előnyomulása 1683—88. — 366. Thököly bukása. — 367. Az erdélyi fejedelemség bukása. — 368. A további előnyomulás 1688—96. — 369 Zenta és Karlóca. — 370. A politikai berendezkedés. A provisorium 1683—1703.

A török előnyomulás. 364. A porta 1645 óta harcban állott a keresztény fejedelmekkel. A vasvári béke (1664) Kandiára, a veneziai béke Lengyelországra (1669), a zurovnoi béke a Románokra (1676), az orosz béke pedig a XIV. Louissal hadakozó Habsburgokra szabadította a török haderőt, mely így a francia reunio mozgalom keleti exponensévé lett. Kara Mustafa nagyvezér európai vállalatában minden szövetségesének, Erdélynek és a bujdosóknak is szánt

(principaux des Hongrois) assurer en paroles générales de l'affection du Roi." (1679. Recueil des instructions I. Paris 1885. 75. 1.).

bizonyos szerepet; a császári követtől pénzelt Bélyt a Jedikulába zárták, az erdélyi követet Lipótéval egyenlő rangban fogadták, a birodalom minden tartományában és mellékszágaiban megindult a lázas készülődés nyugat felé.

E veszedelem ellen siettek egyesíteni a keresztény fejedelmeket X. Clemens és XI. Innocentius római pápák, előbbi a Bourbonok, utóbbi a Habsburgok vezetése¹ alatt. Az európai hatalmak szervezkedése siettette a török elnyomulást, a válság viszont közelebb hozta egymáshoz a királyt és a nemzetet. Az 1681-iki országgyűlést,² az elsőt, mely 1662 óta összeült, szűkszavú programmal nyitotta meg Szelepchényi György primás, kinek kezéből a kormányt az egyhangu lelkesedéssel nádorrá választott Esterházy Pál gróf vette át.³ Ezzel az 1667-ben létrejött szakadás a kormányzatban ismét helyreállott. Esterházy azonnal intézkedett az ellenzék meghívásáról is, Thököly azonban végzetes hibát követett el, mikor vallási sérelmeire hivatkozván, elutasító választ adott, mert ezzel mozgalmát pártmozgalomnak nyilvánította⁴ és a király

¹ Az ügynek buzgó munkatársa volt Buonvisi Francesco thessalonikai érsek, 1670 óta cölni, 1672 óta warszawai és 1675 óta wieni nuntius és 1681 óta cardinalis, ki a nijmegeni béke sikeres közvetítése után Sinzendorf corrupt kormányát megbuktatta, a soproni országgyűlésen Kollonich centralista terveinek élet venni törekedett, végül keresztülvitte az osztrák, magyar és lengyel együttműködést (Az 1684-iki szent liga szövetséglevele Hormmuzakinál: Documente V. Bucuresci 1885. 102—6. l.).

² „Remedium in extremis,” mondja a törvény bevezetése.

³ Élt 1635—1712; 1652 óta sopronmegyei főispán, 1670 óta tábornok, 1681 óta nádor és az aranygyapjas rend lovagja, 1687 óta német-római szent birodalmi herceg; „a man of little sense and less experience in business” (Archivum Rákócianum. II. 1. Budapest 1877. 231. l.).

⁴ Ez vette rá Buonvisi nuntium, hogy a vallási sérelmek orvoslásával szembe helyezkedjék (Fraknoi V. i. m. III. 401. l.),

tanácsosai között Kollonichnak engedte át a teret.¹ Az országgyűlés mégis a sérelmek hosszú sorát orvosolta,² de végrehajtásuk az udvar akarathiányán és a szövetkezett ellenzék támadásán meghiusult.

A kormány az 1681—82. hadjáratok alatt³ tisztán a védelemre szorított. Fülel ostroma Koháry Istvánban új nevet iktatott a királyhű magyarok jelesei közé,⁴ de Fülelkel a felvidék nagy része is elveszett és a király a bányavárosok után adót fizetett az új fejedelemnek. Thökölyt a török királlyá proclamálta, de ő habozás nélkül elhárítá a király nevet és megelégedett Felső-magyarországgal birtoklásával. Házassága vér szerint is

de II. Rákóczi Ferenc sem tagadta Thököly elhatározása fölött érzett elégedetlenségét (Márki S.: II. Rákóczi Ferenc. Magyar történeti életrajzok. I. Budapest 1907. 62. és köv. ll.).

¹ Acsády i. m. 355—57. l.

² Fontosabb törvények: általános amnestia az 1670-iki eseményekért, a gubernium eltörlése (II. §.), a nádorság (I. §.) és a királyi tanács visszaállítása (IV. §.), a német csapatok eltávolítása, korlátolt vallásszabadság (XXV—XXVI. §.), a királyi kamarának az udvaritól valló függetlenítése és Kollonich kincstartó eltávolítása (XIV. §.), a báni kormányzat visszaállítása (LXVI. §.). Az elbocsátott Kollonichnak 1684-ben Erdődy Kristóf gróf lett az utóda.

³ A hadjárat fővezére 1681-ben a váradi, 1682-ben a budai pasa volt. Thököly és Apaffy öt éves hadjáratát a török csak előcsatározásnak tekintette, vezéreiket többi hűbéreseivel, a tatárokkal és az oláh vajdákkal egy sorba helyezte. Azért Thököly felkelése is csak 1679-ig, Apaffyé meg egyáltalában nem birt szabadságharc természetével, mert az egyik idegen hatalom helyett a másik érdekét szolgálta.

⁴ Élt 1649—1731, 1685 óta örökös gróf, 1687. Eger megvevője, több kedvvel a papi, mint a katonai pályához. A wieni egyetemen Zrinyi barátja volt, mint politikus Zrinyi eszméinek híve, nem kevés bizalommal a protestánsok iránt. Róla és a Koháryakról v. ö. Reiszig E.: A Koháryak. Hontmegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, 1907. 454—77. l.

megerősítette vezérségében és 1683 nyarán készséggel sietett a nagyvezér elé, hogy uralma biztosítékát, a katonai támogatást elnyerhesse és átadhassa Wien tervrajzait. Apaffy az 1686-iki kudarc után jó ideig eredménytelenül sürgette a portán fia megválasztásának elismerését. Végre az 1682-iki hadjárat vezetésével megbízták ugyan, de Thökölyt királyi rangra emelték. Az 1683-diki erdélyi országgyűlés tiltakozott is a szultán hadba hívó parancsa ellen és a keresztény fejedelmek Apaffyt manifestumai ellenére is magára hagyták.

A szövetkezett ellenzék támadása Lipót köré gyűjtötte a királyhű magyarokat, kiknek élén a nádor, Zrinyi tanitványa és barátja¹ a hazát védelmébe vevő griffmádár,² Esterházy Pál gróf a trón védelmére nemzeti hadsereg szervezését és támadó hadjáratot javasolt,³ de az udvar elutasította; mikor a császári hadsereg Magyarországot kiűritve Austria védelmére szorítkozott, a nádor csapatai feloszlottak, ő maga is Charles lorrainei herceg fővezérhez csatlakozott.⁴

Wien felmentése után az udvar egy második vasvári békére gondolt, de a nádor, a fővezér és XI. Innocentius fenntartották a harci kedvet. Lipót ismét fegy-

¹ Az 1663—64. hadjáratban való részvételéről v. ö. Merényi i. m. 144—98. l.

² Gyöngyösi János nevezi annak a hozzá intézett Palinodiában.

³ Thaly K.: A székesi gróf Beresényi család I. Budapest 1885. 278. l.

⁴ Esterházy személyesen is kitűnt az osztrák főváros felmentése körül. A küzdelmet különben már Charles herceg pozsonyi raidje is eldöntötte, mert Thököly Kara Mustafa nagyvezértől elvágatván, tehetetlenül vergődött a Morva vonalán. A fejedelem a lengyel király karjaiba vetette magát, mert vármegyei és városai egymás után meghódoltak a Pozsonyban összeült kegyelmi bizottság elé. Apaffy a hadjárat ideje alatt Győrnél táborozott.

verre hívta Magyarország népeit és az egyesült hadak átlépték a magyar határt. Ez eseményt köztörténeti korhatárrá tettek a következmények: a másfél évtizedig tartó előnyomulás, a királyi hatalmat a déli és keleti határokig, a török és erdélyi területekre is kiterjesztette és a Habsburg országok súlypontját végleg és örök időkre Magyarországra helyezte át,¹ a birodalom felszabadulása pedig a keleti kérdést hosszú időre a magyar korona sorsához fűzte. Lipót Apaffyt csatlakozásra szólítván² óvást emelt az oláh vajdaságok megszállása ellen, és Ragusa követeit fogadván megújítja a korona jogát az Adriára.³

Charles
lorrainei
herceg elő-
nyomulása
1683—88.

365. Charles herceg fővezér 1683-ban három hadsereggel kezdte meg az előnyomulást. Leslie tábornok a Dráva vonalán vett állást, hol gróf Erdődy Miklós bán már előkészítette a horvát felkelést; gróf Schulz Valentin Felsőmagyarországban, végül Charles herceg Ludwig Wilhelm badeni örgróf kíséretében a Duna mellett, hol azonban Budát Max Emanuel bajor választó fejedelem csatlakozása után sem tudta bevenni.⁴

1685-ben a dunai hadsereg megelégedett Érsekújvár megvételével, 1686-ban azonban Budához kötötték

¹ Esterházy az első, ki ezt felismeri (Merényi i. m. 213. l.) és ki az ellenzékkel szemben a királyi területek és hatalom oszthatlanságát hirdeti (Angyal D.: Thököly Imre. Magyar történeti életrajzok. II. Budapest 1888. 13. l.). Utána Tüzes Gábor hirdette, főleg gazdasági szempontból (Compendio di progetto universale per il commercio dell' Ongaria).

² 1684. április (Török-magyarokori államokmánytár VI. 418. l.); Apaffy a lengyel királynak válaszolt (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XVIII. Budapest 1895. 227—32. l.).

³ Geleisch-Thallóczy: Ragusa és Magyarország összeköttetései-nek oklevéltára. Budapest, 1887. 686—89. l.

⁴ A katonai események részletes áttekintése a III. függelékben.

a háború sikerét. A fővezér udvari intrikák miatt csak a nyár folyamán indult 70,000 emberrel és az európai nemzetek önkéntes csapataival az öreg Abdi pasa ellen; a magyar contingens 10,000 emberével északon vette át a vezetést, míg a birodalmi csapatok a déli oldalon helyezkedtek el. A nagyvezér felmentő hadmenete kudarcot vallott, a szeptember másodiki általános rohamban Abdi pasa csapatai élén elesett és a vár capitulált. A nagyvezért üldöző Charles herceg Szeged, a badeni őrgróf Pécs visszavételével növelték a királyi területet. Buda visszavételének köztörténeti fontosságot ad a török hatalomnak a Duna középső vonaláról való visszavonulása. Helyét a terület jogszerű urai foglalták el, amint az ünnepi érmen olvassuk: *reunio iustissima*; a király német katonáinak és politikusainak birodalmosdi álma már is útra kelt, hogy a conquistára tegye kapzsi kezét, amint az érem másik oldalán írva van: *Vermehr des Reiches*.

1687-ben Charles herceg a Dunántúlt tisztította meg és a nagyharsányi csataterén döntő diadalt aratott a nagyvezér seregei fölött (aug.) Mikor váratlanul Erdélybe nyomult, a királyi csapatok az anyaország egész területét átfogták és Lipót fegyverre hívta koronája elveszett tartományainak keresztényeit is.¹

366. Schultz tábornok a balparti hadsereggel egymás után megszállotta az udvar felhívására választ nem adó Thököly várait, míg erdélyi birtokait vetélytársa, Apaffy foglalta el. A hatalmak, melyekhez Felsőmagyarország fejedelme fordult, mély hallgatásba merültek. Tokaji manifestuma² és új felkelése a nemzetre is hatás nélkül maradt, és a vezér a közeledő tél előtt serege

Thököly
bukása.

¹ V. ö. a Balkán történetét tárgyaló pontokat.

² Közölve Török-magyarokori államokmánytár VIII. Budapest 1872. 529—31. l.

roncsaival együtt török területre menekült. A bosszús váradi pasa Belgrádba küldte, de Amhat serdar levette láncait, hogy katonai talentumát értékesítse. Thököly háromszor is Munkács felmentésére sietett, utolsó és legkedvesebb várának, hol neje, Zrinyi Péter leánya védekezett. De a bukott vezérnek tehetetlenül kellett végig nézni reménye utolsó foszlányainak eltűnését.¹

Az erdélyi fejedelemség bukása. 367. Charles herceg fővezérségének utolsó nagy eredménye az erdélyi fejedelemség megszerzése volt. A tárgyalásokat Dunod pater császári követ, Carrillo terveinek késő örököse vezette be, de csak Telekivel, Rákóczi és Kemény fejedelmek diplomatájával tudott megegyezni.²

Második követsége több eredménnyel járt, mert az országgyűlés a tárgyalások megindítása végett ünnepélyes nagy követséget küldött a királyhoz,³ míg a tárgyalások nyomatékául Caraffa tábornok a Partiumban szálalásolta el a császári csapatokat. Az erdélyi követ erre

¹ Munkácsot I. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1633-ban örök jogon szerezte meg II. Ferdinándtól. Unokájának, I. Rákóczi Ferencnek özvegye zavartalanul élvezte az uraldamat és anyósa, Báthory Zsófia halála után Thökölynek nyújtotta kezét (1682). Férje bukása után három évig dacolt a császári hadsereggel (1685–88), melyet Caraffa tábornok, az eperjesi hóhér vezényelt. Azonban ő maga is megbotrúzkodott, mikor az udvar adott szava ellenére is a Rákóczi család internálását határozta el („bey so gestanten sachen ein Ehrlicher Mann scheue tragen muess zu Ihrer Kay. May. Diensten seine Parole zu inpegniren“ (Történelmi tár XIX. 1896. 34. 1.).

² A keresesorai szerződés pontjai: amnestia (I. §. *venia condonatio, remissio, amnestia omnium . . . omnia oblivioni tradantur in perpetuum*), évi kegydíj és kárpótlás Thököly elkobzott javaiból Teleki részére; ezek fejében Erdély a keresztény uralkodók szövetségébe lép, a királyi csapatokkal együtt operál és szükség esetén azok átvonulását is megengedi (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XVIII. Budapest 1895. 329–31. 1.).

³ Haller Jánost (u. ott 429–42. 1.).

elfogadta a második szerződést (Haller-féle diploma), de az ügyet a nyugati hatalmagnál is szóvá tette. Caraffa 1685-diki és gróf Scherffenberg Friedrich 1686-diki hadjáratai után Charles herceg maga fejezte be a katonai megszállást, mire a kimerült ország a balázsfalvi szerződésben ismét a korona birtokává, tényleg megszállott tartománnyá lett.¹ A rendek Caraffa jelenlétében hűséget esküdtek a királynak, a portától pedig megtagadták az adófizetést (1688. máj.)²

368. Max Emanuel bajor választófejedelem, Ludwig Wilhelm badeni őrgróf, Crouy herceg és Friedrich August szász választófejedelem fővezérsége (1688—96.) katonai és politikai tekintetben erős visszaesést mutatott. XIV. Louis ismét a Rajna felé terelte a figyelmet,³ az idegen tanácsosok pedig siettek kiaknázni az ideális lelkű Charles herceg betegségét, Buonvisi nuntius távozását és XI. Innocentius halálát. Belgrád megvétele (1688.) és az 1689-diki év sikereit⁴ tényleg lerontotta a franca háború, mire Köprili Mustafa nagyvezér a visszahódítás tervéhez fogott.

A további előnyomulás.
1688—96.

¹ Charles herceg a megszállt országot négy katonai kerületre osztotta; Szebenben Scherffenberg, Gyulafehérvárott Veterani, Kolozsvárott Starhemberg Guido és Besztercén Piccolomini császári tábornokok vették át a rendelkezést (Szilágyi S.: Erdélyország története. II. Pest 1866. 363. l.).

² Bethen Miklós röpirata, melyet Scherffenberg útján a királyhoz juttatott, teljesnek tekintette a meghódolást (Moribunda Transsylvania ad pedes Augusti Imperiatoris Leopoldi proiecta). Veterani tábornok a lippai táborból felszólította a fejedelmet, hogy a külfölddel szakítsa meg összeköttetéseit. Ezzel Erdély csakugyan elvesztette önállóságát (Történelmi tár XX. 1897. 86—87. l.).

³ Különösen III. William angol király sürgette a török békét (Angyal D.: Erdély politikai érintkezése Angliával. Századok 1900. 704. l.).

⁴ V. ö. a Balkán történetét tárgyaló pontokat.

Az 1690. év sok tekintetben hasonlított az 1683-dikéhoz. Charles herceg halála után a királyi haderő bomlásnak indult, a nagyvezér Belgrádig előre tolta táborát, Thököly pedig a közóhaj ellenére annectált Erdély¹ megszerzésére indult, kezében az athnameval és tekintélyes sereggel háta mögött.² A töröcsvári szorost fedező csapatokat megkerülve, járatlan utakon átkelt a havasokon és szétverte a Bárcaságra gyűlt erdélyi német garnisont.³ Teleki a csatatéren maradt, Heisler vezénylő tábornok tisztjeivel együtt fogságba került, a keresztényszigeti országgyűlés pedig nagy lelkesedéssel fejedelemmé választotta a győztes hadvezért, de a badeni őrgróf bevonulása véget vetett a fejedelemségnek.⁴

A török Zalánkemén és a harcias nagyvezér halála (1691.) után is nem egy diadalt aratott a tehetetlen szász fejedelem csapatain; az utolsó nyolc évben csak Várad és Gyula kerültek a király kezébe.

Zenta és
Karlóca.

369. Eugenio savoiai hercegnek tartotta fenn a sors a hosszú háború méltó befejezését. Sikerét első sorban

¹ „Már néhány esztendeje levén“, — mondják a keresztényszigeti országgyűlés végzései, — „hogy a felséges austriai ház armadája titkos és színes módok alatt az ország javallása, akarata és tudta nélkül behozatott és szegény hazánkba bocsáttatott; melynek elviselhetetlen igáját szívünk nagy keserűségével minden szabadságunknak végső romlásával, kimondhatatlan teherviselésnek rajtunk növelésében kénytelenek voltunk erőnk felett hordozni“ (Százeczky L.: Thököly erdélyi fejedelemsége. Századok 1898. 406—7. l.).

² A fejedelemség Munkács eleste óta titkos vágya volt, melyben XIV. Louis támogatta.

³ Az átkelésről u. ott 235—47. l.

⁴ Ekkor kezdődött a második emigratio, melyben Thököly és 1692 óta hú neje is osztozott. 1697-ben még egyszer hazajött, de Zenta után visszatért Stambulba, hol a gazdátlan erdélyi házban vett szállást. 1701-ben nejével együtt Nikodémiába költözött és ott haltak el.

tervszerű taktikájának köszönhető. A fővezénylet átvételekor a magyarországi hadtesteket Péterváradra vontatta össze, mire a szultán Titel és Szeged felé kísérelte meg az átkelést. Eugenio herceg tíz nap alatt kétszer tette meg a pétervárad—szegedi utat, míg végre Zentánál az ellenséges haderőre talált és azt megsemmisítette (1697.)¹ A nagyvezér és 20,000 muzulmán fedte a csatateret, a szultán pedig a hatalmak nyomása alatt megújította békeajánlatát.² A karlócai congressuson Lipót idegen megbízottai az egykori temesi bánság területét a török kezében hagyták (1699. jan.), hogy uruk XIV. Louis ellen fordulhasson; de létre hoztak egy az országgyűléstől be nem cikkelyezett okiratot, mely a magyar birodalmat megszállott területnek declarálta, melyet a wieni Geheime Conferenz volt neki tetsző formába illesztendő.³

370. A katonai problémákkal együtt születtek a politikai kísérletek. Az 1679-diki fordulat lehetetlenné tette ugyan a Lobkowitz-féle abszolút kísérlet felújítását, de a nemzet kimerülése miatt sem katonai, sem politikai téren nem jutottak túlsúlyra a trón köré sereglett magyarok. Ez erőtlenség miatt volt annyira erős a császári kormány, veszedelmesek politikusai és kegyetlenek tábornokai.

A politikai berendezkedés. A provisorium 1683—1703.

¹ Az ütközet szakszerű ismertetése R. Horváth Jenőnél: Magyar hadi krónika II. Budapest 1897. 305. és köv. ll.

² III. William angol király közvetítő ajánlatáról Katona i. m. XXXVI. Buda 1805. 78—80. l.

³ Közölve u. ott 106—25. l. Hogy a békeszerződést Magyarország birtoklása chartájának tekintették, kitűnik a II. Rákóczi Ferenczel folytatott tárgyalásokból. (Archivum Rákóczianum II. osztály 1—3. kötet több helyén, Budapest 1877). A magyar ügyeket a török háború befejezése után is a Hofkriegsrath vezette („that office has usually the direction of what concerns Hungary, which is reputed as a conquered kingdom,” u. ott 2. 115. l.).

Esterházy nádor, a magyar birodalmi kormány feje, nem egy feliratot terjesztett a király elé a katonai viszszaélésekről, a gazdasági kimerülésről és egy sereg reformról, melyek Zrinyi szellemében az alkotmányos rend felépítését tervezték, de melyeket következetesen elutasítottak.¹ Helyette Lobkowitz barátja, Kollonich nyert döntő befolyást a magyar ügyekben. Szelepchényi primás halála után kalocsai (1685), Széchenyi György halála után pedig esztergomi érsekké (1695) és hálából az öszsbirodalmi eszmék zászlóvivőjévé lett, mesterének esze és jelleme nélkül. Az események egy időre háttérbe szorították ugyan, mert a trón köré sereglett magyarok az ország visszavételét és alkotmányos intézményeinek megtartását megköszönve, megszavazták a fiágon örökös királyság billjét és az ellenállási záradék eltörlését.² 1687-ben tehát jogi-

¹ Merényi i. m. 238—43. l. Beresényi Miklós gróf ungi főispán hasonló szellemű emlékiratáról v. ö. Thaly K. i. m. II. 121—4. l.

² Az 1687. II. §. indokolása szerint a török uralom alól törént felszabadítás hálájaképen, az 1547. V. §-ra hivatkozván (v. ö. a 342. pontot): 2. §. „universi Status et Ordines huius Regni Hungariae et Partium eidem annexarum declarant, quod a modo imposterum neminem alium, quam . . . Suae Caesareae et Regiae Maiestatis propriis ex lumbis suis descendentium masculorum haereditum primogenitum in perpetuum . . . pro legitimo suo Rege et Domino sint habituri, et erga semper totiesque quoties eiusmodi inanguratio instauranda erit, praemittendam praeinsinuatorum articulorum diplomaticorum acceptationem, deponendumque superinde iuramentum in ea, qua a maioribus suis praestitum esset, forma: diaetaliter intra hoc Regnum Hungariae rite coronaturi. 3. §. Quod si vero . . . eiusdem Suae Caesareae et Regiae Maiestatis semen masculinum deficere contingeret . . . avita et vetus approbata consuetudo praerogativaque praefatorum Statuum et Ordinum in electione et coronatione Regum suum locum habeat. 4. §. Memores insuper existentes iidem Status et Ordines benignae propositionis eiusdem suae Maiestatis SS. reformationem quippe solius clausulae, seu potius regibus contradicendi et resistendi licentiae in art. 31. secundi

lag is elválhatlanul összefort a magyar birodalom a Habsburgokkal, de azoknak egyéb országairól nem esett szó.

Andreae regis de anno 1222 appositae, ex rationibus inibi recensitis instituendam, innuentis; licet quidem eiusdem articuli praeattacta in parte probum sensum nonnisi quorundam privatorum prava interpretatio in alienum praevaricatum ne fors detoquere studuisset, saniorumque Suae Maiestatis SS. fidelium Statuum et Ordinum nunquam ea mens fuisset, quod iuxta illum per malevolos et seditiosos obversum contra legitimum regem et dominum suum quispiam armis consurgere et sese erigere queat; hoc nihilominus etiam in passu pro ulterius contestanda devotione et humillima incontaminatae fidelitatis obligatione sua ac radicitus eliminanda diffidentia, quae inter regem et regnum eidemque adnexas partes eapropter fors in futurum suboriri posset, iidem Status et Ordines demisse complacenti et subdito animo annuerunt praenarratae clausulae de contradicendi et resistendi licentia mediante praesenti articulari constitutione exclusae et semotae. In reliquo tamen eodem articulo et eiusdem decreto in omnibus suis punctis, conditionibus et clausulis in suo pristino vigore et statu permanente.“ — A főrendi táblán Széchenyi György esztergomi érsek a successio mellett, gróf Draskovich Miklós ország-bíró ellene nyilatkozott (Szalay L.: Magyarország története V. Pest 1857. 385—87. l.) Külföldi történetírók e törvényben a független magyar királyság megszűnését vélik felismerni, mi kétségen kívül ráfogás. Ausztriának tudatlanul azt a szerepet szánják, mely Irországgal szemben Angliát, a fegyverrel hódító államot megillette, „az erélyes uralom teljes érvényesítését“, mint később Canning az angol-ir viszonyt jellemezte (Therry R.: The speeches of the R. H. George Canning. I. London 1828. 146. l.), Magyarországot viszont conquistanak tekintvén, Besiedelungsterritorienak tüntetik fel. A valóság az, hogy ezzel hazánk jogainak sértetlen megóvása mellett hatalmas garantiáját szerezte meg a nyugodt fejlődésnek. Azért nem érthetünk egyet Beöthy Ákos fejtegetéseivel sem; különösen nem ott, hol a successio behozását újítási viszketegnek nevezi (i. m. I. 493. l.) Nem elég lord Chathamra és lord Broughamra hivatkoznunk (u. ott 493. l.), mert ők whigek voltak; a Belgiumra hivatkozás meg épen Beöthy ellen bizonyít, mert az utrechti béke rendelkezett azon garantiákkal, melyeket a szatmári nélkülözött. Indokoltabb volt II. Rákóczi Ferencnek a successio és hereditas fogalmakat megkülönböztető reflexiója, de úgy látszik, hogy őket maga is felesérelte (v. ö. alább).

A törvények a pusztá földeket idegen családoknak adták ugyan (indigenák), de általános amnestiát adtak, eltörölték a rendkívüli törvényszéket¹ és nem engedték szóhoz jutni a beolvasztás hőseit. A jutalom nem is Kollonichot érte, hanem a József királyi herceg koronázásakor herceggé lett Esterházy Pál nádort, kinek alakja még ma sem áll kellő megvilágításban.

Közvetlen veszedelem csak akkor állt elő, mikor Lipót az 1681-diki törvények végrehajtását környezete² befolyására megtagadta és hű magyarjairól megfélekedzvé³, a nemzettől gyűlölt aulikus Kollonichot bizta meg

Magától érthető azonban, hogy a successiót elfogadván, minden olyan nézetet elutasítunk, mely a hereditást védelmezi (Gindely A.: Ueber die Erbrechte des Hauses Habsburg auf die Krone von Ungarn 1526—1687. Archiv für oesterreichische Geschichte LI. 1873. 195. 1.) és hogy az 1670-diki megszállás Magyarországot az örökös tartományok közé sorolta („considerata dalla corte come hereditario dominio dopo la rebellione“, a veneziai követ jelentése, 1671. Fontes Rerum Austriacarum XXVII, Wien 1867. 153. 1.). A helyes felfogást Acsády sem (i. m. 464—70. 1.), egyedül Angyal közelíti meg (Thököly Imre II. 180. 1.).

¹ Különösen értjük itt az 1671-diki wieni, wienrneustadti és pozsonyi és az 1687-diki eperjesi vértörvényszékeket. Ez utolsót Caraffa tábornok vezette, az olasz tyrannusok ravaszságával, szívtelenségével és nyugtalan lelkiismeretével, mindenütt összeesküvést és lázadást sejtven és keresven („rebellione miracolosamente scoperta.“ Történelmi tár XVIII. 1895. 609. 1.).

² „furentes aulici“. Széchenyi Pál kalocsai érsek levele II. Rákóczi Ferenchez, 1704. jan. (Katona I.: Historia critica XXXIX. Buda 1805. 430. 1.)

³ Hogy a török uralom alól való felszabadítás nem pusztán a Habsburgok német és austriai rendeinek, hanem első sorban a magyarság erőfeszítésének volt köszönhető, azt eléggé kifejtette Thaly Kálmán; hogy a felfogás a kortársak előtt sem volt ismeretlen, azt megjegyezte Venezia követe is: „non potendosi guerreggiare col Turco che non la spada degl' Ongerì“ (Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria XXVII Wien 1867. 23. 1.).

egy kormánytervezet elkészítésével. Öt évig (1688—1693) e tervezet (Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn) és a királyi önkény réme ült a nemzeten, melynek volt alkotmánya, de újat elfogadni nem akart. Nem tagadjuk, hogy a tervezetben itt-ott megcsillan egy-egy szükséges reform is (köztehverviselés, második egyetem), de merev elutasítását kellőképen indokolta az önvédelem.

Kollonich a nemzeti élet minden ágára rá tette súlyos kezét.¹ Mint Farnese Németalföldet, ő is területileg, fajilag és vallásilag részekre szakította a birodalmat; a királyság, az erdélyi fejedelemség,² a horvát bánság és

¹ V. ö. a XXVIII. fejezetet.

² Az erdélyi fejedelemség reformtervét Caraffa császári tábornok dolgozta ki (1690-diki emlékiratát közli Graeser A.: Karaffa's Projekt wie Siebenbürgen unter k. k. Devotion zu erhalten an Kaiser Leopold. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge I. Nagyszeben 1853. 162. l.). Eszerint a régi „fürstlich-türkisch“ uralmat a „römisch-kaiserlich“ váltsa fel („absoluter römisch-kaiserlicher Dominat“); a fejedelmi méltóság eltöröltésék, a guberniumnak ne legyen gubernatora, a hatalmat a vezénylő tábornok Szebenre és a szászokra támaszkodva („von Teutschen beherrscht“) amorról (vallásszabadság, mert az erdélyi németek protestánsok) és timorral gyakorolja. Az erdélyi országgyűlésektől sürgetett Diploma Leopoldinumot (kelt Wienben, 1691. december, közölve Katonánál i. m. XXXV. Buda 1804. 753—64. l., Marczalinál i. m. 577—95. és Szász K.: Sylloge tractatum etc. Kolozsvár 1833. 118—29. l.) az 1691. januári országgyűlésen Falkenheim Friedrich gróf királyi biztos hirdette ki, feloszlátván a parlamentet, mely a kormány megválasztásához fogott (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XX. Budapest 1897. 446. l.). Az új államtanács (gubernium) már állandó testület, hivatal volt, mellyel a szebeni katonai parancsnok rendelkezett és ezzel a kormányzat súlypontja is a magyar Gyulafehérvárról a császárhű Nagyszebenbe, az országgyűlés („Adelsdictatur“, Archiv stb. VIII 1867. 168. l.) kezéből a császári hadsereg és a Hofkriegsrath kezébe került. Az első kormányzó (akaratlanul a polgári adlatús névre kell gondolnunk) Bánffy Dénes fia György volt, kit az ország új méltóságaival együtt

a határőrvidékek¹ osztrák vezetés alatt álló tartományokká lettek, melyeknek gazdátlan fekvőségei a kormány ideglen kegyenceinek jutottak.

Végül a nemes rendszer szentesítést kért a letiprott nemzetől, de a király indokolatlan türelme és kormányának bűnös túlkapásai akaratlanul betöltötték az ürt, mely a kimerült és elmaradt magyarságot a fejlett nyugattól elválasztotta: megszületett Zrinyi álmainak álma, a társadalom minden rétegét, osztályait és csoportjait átható nemzeti öntudat. A vak eszközül kiválasztott főnemesség visszautasította Lipót király javaslatait;² a vármegyékben és városokban a politikai küzdelem legfélelmesebb fegyvere, a jog izmosodott meg; végül a nép urához nőtt a szenvedésben, melynek tüze összeforrasztotta és megedzette a nemzetet.

1692. áprilisban Veterani tábornok főparancsnok iktatott be. Apaffynak fejedelemmé választott fiát elvonták a közügyektől. Egy évvel utóbb az erdélyi cancellaria székhelyét Wienbe helyezték át (1693. máj.), hol az 1695-ben újjászervezett Hofkanzlei volt hivatva egyesíteni a Habsburg országokat. Veterani utóda Vaudemont herceg (c. 695), ezé Rabutin-Bussy tábornok lett (1696), ki az 1695. június óta nős fejedelmet Wienbe internálta (augusztus. Ott találta Stepney angol ügyvivő is és adta róla e szomorú jellemzést: „a poor creature at Vienna, who is the most miserable example that can be produced on earth of the arbitrary will of princes“. Archivum Rákócziánium II. osztály 3. Budapest 1877. 155. l.). Az utolsó ellenállás megtörésére az állami javakat átvizsgáló kamarai bizottságot szerveztek (székhelye Gyulafehérvár), végül Rabutin a Hofkriegsrath megbízásából Nagyszebent a kor színvonalán álló erőddé tette (1699. Reissenberger id. értt. Archiv stb. XXIX. Nagyszeben 1899. 381. l.).

¹ V. ö. a XXVIII. fejezetet.

² Élén Széchenyi György érsekkal, ki József királyi herceg koronázásakor tartott beszédében a nép szeretetét és boldogságát nevezte a trón erejének (Fraknoi V.: Széchenyi Ferenc Magyar történeti életrajzok. Budapest 1902. 29—30. l. A két visszautasításról v. ö. Thaly i. m. II. 132—42. l.).

XXVI. Küzdelem a szabadságért.

1703—10.

371. *Összefoglalás.* — 372. A kuruc felkelés természete, — *Össze-*
373. hatása, — 374. válsága — 375. és hanyatlása *foglalás.*

372. „Magyarország a csodák országa“, — írta A kuruc
Ferriol gróf perai francia követ a Rákóczi mellé beosz- felkelés
tott francia ügyvivőnek, — „mert a mozgalmak aláha- természete.
nyatló ügye gyakran ismét új erőre kap.“¹ Valóban az
első függetlenségi harcot sem magyarázhatjuk másként,
mint a tyrannis természetes ellenhatását alkotó nemzeti
közvéleményből. Tagadhatatlan ugyan, hogy a személyi
motivumok számban és súlyban is tekintélyesek voltak,
de az egyetemes előnyomulásban látatlanokká lettek. A
A küzdelem elbőstétől az ónodi országgyűlésig a ho-
mogen nemzeti akarat uralkodott, melynek lavinaszerű
térfoglalása lehetetlenné tette a személyes megosztásnak
a madridi bureauból ismert kísérleteit. A nemzet és ve-
zérei szerves egészet alkottak, melytől a loyalisok sem
voltak idegenek; melylyel békét kötni vagy kiegyezni
csak úgy lehetett, ha diadalmas zászlóinak jelszóit az
egész vonalon a kormányzatba viszik; mert a küzdelmet
oly erő, a szabadság eszméje támogatta, mely a szolgál-
gal in principio ellenkezett.² „Ismerni kell a magyarokat,
ha meg akarjuk ismerni a szabadságnak szivük mélyébe
rejtett gyökereit“, — írta évekkel azután Bonac francia
diplomata. „Tökéletlenül ismerjük e név egész erejét, ha
oly országban születtünk, melynek kormányzata az övék-
től különbözik. Az austriai ház 200 év óta minden erejét
arra fordítja, hogy a magyar nemzetet megfossa szabad-

¹ 1709. Revue d'histoire diplomatique XIII. 1899. 150. l.

² „la lor libertà non vuol sogettione“, írta a veneziai követ
(Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria. XXVII. Wien 1867. 78. l.)

ságától; de sikertelenül és csalatkozik, ha azt hiszi, hogy egykor sikere lesz, mert a gyermek szívével együtt születik az és anyjok tejével együtt szívják.¹

A kuruc felkelés a 20 éves provisorium alkotmány-sértéseire adott egyetemes válaszként illeszkedik a korabeli események közé. Okai a nádori mozgalomtól Rákóczi manifestumáig szorosan összefüggő láncként kapcsolódtak,² harcosait és vezéreit a nemzet minden rétege adta, erejét a kurucok rajongása hazájukért és vezéreikért.³ A vezérlet is szorosan a közvéleményhez illeszkedett, melyet leghívebben Bercsényi lelki világa tükrözött. Érdekes pszichológiai folyamat azért az európai műveltségű, szinte cosmopolita Rákóczinak a közvélemény felé óvatos közeledése, emlékeinek, lelki sebeinek felújulását kísérő beolvadása, egész mivoltának a szabadság eszméjéhez láncolása.⁴ E valóban titáni erők egyesüléséből eredt azután a diadalmenet, melyet a trónfosztás megállított.

¹ Bonac emlékirata az északi és keleti continens politikai viszonyairól u. ott III. 1889. 388—89. l.

² Az okok láncolatából tűnik csak elő igazán a beolvadás politikájának tervszerűsége („the true maxim of which they (the Ministers of Vienna) ground their present claim is Hobbes' principle, that all right is founded in power“. Stepney wieni angol ügyvivő jelentése, Archivum Rákóczianum II. osztály 3. Budapest 1877. 155. l.), annak közismert volta („the Ministers in England were better informed, than to think, that religion was the sole cause“, u. ott 403. l.) és az elnyomás kegyetlensége („des tyrannies dont les Turcs n'emes ne sont pas capables“. Revue d'histoire diplomatique III. 1889. 404. l.).

³ „both chiefs and people were cemented like a wall and seemed resolved to stand or fall together“ (Archivum Rákóczianum II. 1. 611. l.).

⁴ Rákóczi Ferenc (1676—1735) a zempléni megyei Borsiban született, honnan atyja halála után anyjával együtt nagymamájához Munkácsra költöztek, melyet Báthory Zsófia fejedelemszöly halálakor Zrínyi Ilona örökölt (1680). 1683-ban Wien alá kísérté

Az északkeleti vármegyék parasztmozgalma hirtelen megváltozott, mikor Rákóczi zászlót bontva (1703. máj.) alá szállott a Kárpátokon (jul).¹ Működése vonalát Nagyváradig kiterjesztvén az erdélyi hadtestet elvágta Magyarországtól és e vonalra támaszkodván csapatai körül zárták a Tiszántúlt és az erdélyi utat uraló szatmári

Thökölyt, ki 1682 óta mostoha atya volt, anyja oldalán pedig részt vett Munkács védelmében. A vár eleste után a családot Wienbe internálták és gyámjok, Kollonich Rákóczi Juliát az Orsolya szűzek wieni zárdájában helyezte el, Ferencet pedig a jezsuiták csehországi neuburgi collegiumába küldte, honnan utóbb a prágai egyetemre került (1690). 1692-ben Wienbe, anyja száműzött férjéhez Nikodemiába költözött, nővére pedig Aspremonte gróf neje lett (1691). Italiai utazása (1693—94) után a király nagykorúsította, mire nagy ünnepélyvel beigtatták sárosi főispánságába (jun.). Két hónappal utóbb már a cölni domban esküdött hűséget Sarolta Amália hessen-rheinfelsi hercegnőnek, kitől született első fiát Lipót nevére kereszteltette (1696). Sárosi magányában ismerkedett meg Bercesényi Miklós gróf felsőmagyarországi főhadbiztossal. Bercesényi (1664—1724) királypárti családból született, melyet nagyatyja bárói (1639), atya, Miklós lovassági tábornok grófi rangra emelt (1687). Mint szegedi főkapitány (1686), ungi főispán (1691) és Ungvár ura (1692), 1696 óta Felsőmagyarország főhadbiztosa, lelkének egész hevével beleélte magát a vármegyei életbe, hol közvetlen tanúja lett a nép bajainak és a rendek sérelmeinek. Meggyőződését az 1696-diki és 1698-diki wieni értekezleten sem titkolta el; az 1697-diki hegyaljai parasztmozgalomnak elejét vette ugyan, de jobban meggyűlölte a kegyetlenséget, melylyel a német tisztek állati bosszújokat kitöltöttek, mint az elkeseredett parasztokat. Eperjesi székhelyén ismerkedett meg a sárosi főispánnal, kivel három éven át együtt éltek, vadászgattak, tervezgettek, a nemzet bánatában osztoztak, reményeinek hajnalát keresték. Mikor Rákóczinak XIV. Louis-hoz irt levele Longueval kapitány árulása folytán az udvar kezei közé jutott, nagyatyjának wiener-neustadti börtönébe zárták, honnan csak szökéssel tudott menekülni. Warszawában találkozott ismét Bercesényivel, kivel a magyarországi felkelés hírére átkeltek a Kárpátokon.

¹ Manifestuma közölve Katonánál i. m. XXXVI. Buda 1805. 287—301. l. és Marczalinál i. m. 601—11. l.

garnisont. Szolnok (szept.) és Eger megvétele (okt.) után gróf Schlick Leopold császári fővezér is döntő vereséget szenvedett (Zólyom, nov.), mire Bercsényi és a Rákóczihoz csatlakozott Károlyi Sándor gróf, szatmári főispán¹ az egész felvidéket és a Dunántúlt megszállották (nov. 1704. jan.). Már Wient is fenyegették, mikor a lemondásra gondoló agg király III. William egyenes ajánlatára² Széchenyi Pál kalocsai érseket³ a felkelőkhöz küldötte (1704. jan.)⁴

hatása,

373. Széchenyi küldetése új fejezetet nyit meg a mozgalom történetében. Az érsek maga is sok reményt táplált a kiegyezés iránt,⁵ de az udvarnak a nemzettől idegen lelke, rosszakarata és bűnös kapzsisága élő falat vont a királyi akarat köré. A kormányaiktól sürgetett angol és hollandi követek is úgy vélték, hogy a békés kiegyezés legnagyobb ellensége a Magyarországot beolvasztani akaró Hofkriegsrath és a Geheime Conferenz.⁶

¹ Élt 1668–1743, 1712-ben gróf, 1741-ben marsal.

² Archivum Rákócianum, II. 1. 72–73. l. Az udvar a közvetítés alakját nehézményezte ugyan (u. ott 103. l.), de az angol és hollandi követek felhatalmazása (1704. febr. u. ott 131–33. l.) és kormányaiknak sürgetése után a közvetítést elfogadta (ápr., jun., jul. és aug. angol instructiók u. ott 261, 301, 332, 337. és 405. l.)

³ Élt 1642–1710, előbb paulinus, majd pécsi, veszprémi püspök, 1696 óta pedig kalocsai érsek.

⁴ A megbízás Katonánál i. m. 425–27. l.

⁵ Optimista levele Rákóczihoz u. ott 429–32. l.

⁶ Stepney jelentésében így nyilatkozik: „our generals are for spinning out the war as long they can in hopes of plunder, ... some of our German ministers are willing to extend an arbitrary power over a free nation“ (Archivum Rákócianum II. 1. 335–35. l.), az udvari kamara törvénytelenégeiről: „The Chamber or Treasury is for having ye revenue increased by confiscations, wherein several private persons join with them in hopes of having some share in the spoil and are seconded by others who are in possession of grants made contrary to right and law which must be reversed

Mikor a nyugati harctér szerencsáját a felkelés komolyan fenyegette, a király maga fordult hozzájuk (febr.),¹ de Rákóczinak és Széchenyinek gyöngyösi értekezlete mit sem változtatott a feltételeken (márc.),² mert az udvar a szabad királyválasztás visszaállításáról, az idegen csapatok eltávolításáról és az idegen garantiáról hallani sem akart.

A tárgyalások megszakítása szenvedélyesebbé tette a küzdelmet, a hadiszerencse azonban Rákóczinak kedvezett. Hadoszlopai Magyarország és Erdély uraivá lettek, míg az új generalissimus, gróf Heister Siegbert (1704. jan. — 1705 máj.) a szomolányi csatatéren döntő vereséget szenvedett (1704. máj.). Bercsényi, Károlyi és Ocskay austriai, morvaországi és styriai raidjeikkel állandó rémületben tartották a császárvárost, melyet nyugat felől a franciák és a bajór választófejedelem csapatai fenyeget-

if ever any peaceable settlement comes to be made, for their title cannot be good but by conquest“ (u. ott 420. l.).

¹ U. ott 1. 139. l. Az ezt nyomon követő második, márciusi meghatalmazás u. ott 220—21. l.

² Közölve Katonánál (i. m. XXXVI. Bnda 1805. 470—75. l., fontosabbjai: I. Anglia, Hollandia, Svéd- és Lengyelország kezesége, III. a király az országban lakjék (1428. XXII. §. 1608. 1. XVIII. §.), IV. a szabad királyválasztás jogának és az 1222. XXXI. §. visszaállítása, V. három évenként országgyűlés, VI. a magyar kormánytanács visszaállítása (1540. IV. §. 1606. III. §. 1608. 1. XVIII. §. és 1647. LXXIV. §.), az idegen csapatok eltávolítása (1608. 1. II. §.), IX. teljes vallásszabadság (1606. I. §. és 1608. 1. I. §.), X. a nádori méltóság visszaállítása (1608. I. III. §.), XII. önálló magyar királyi kamara (1608. 1. V. §.), XIV. magyar tisztviselők alkalmazása (1608. 1. X. §.), XV. a törvénytelen adó eltörlése (1486. XXX. §. és 1514. I. 9. §.), XVI. a töröktől visszafoglalt területeknek a magyar koronához csatolása, XVIII. az idegen bizottságok eljörlése és a személyes szabadság (1222. II. §.) visszaállítása, végül XXI. a királyi cancellaria magyar jellegének biztosítása.

tek, bár hadaik egyesítésének a blenheimi csata örökre véget vetett (jul.)

A tengeri hatalmak sürgetésére a király újból felvette a tárgyalás fonalát, de a gyöngyösi (aug.—szept.) és selmeci értekezletek (okt.), Széchenyi és Koháry megjelenése, az angol és hollandi követek közvetítése a császári kormány indokolatlan magatartása miatt nem eredményezték a kívánt megegyezést. Kétségtelen, hogy az udvar vonakodása nyitotta meg így az utat a teljes és végleges szakítás felé. Mikor a további hadműveletek legnagyobb mérközése, a nagyszombati harc is eldöntetlen maradt (dec.), az angol és hollandi követek a karácsonyi ministertanács előtt a császári követelések tervszerű szigorítását jelölték meg a kiegyezés akadályául, Rákóczi ellenben késznek találták arra, hogy az erdélyi fejedelemségben való elismeréshez nem feltétlenül ragaszkodik és elismeri a successiót, ha az alkotmány és a kiegyezés biztosítékául nyeri a külföldi garantiát.¹

I. József trónra lépése csak látszólag teremtett új helyzetet. A király magyar tanácsosokra is támaszko-

¹ Archivum Rákócziarum II. 1. 571. és köv. II., Rákóczi levele Bruyninx hollandi követhoz u. ott II. 2. 100—1. 1. Az udvar ígéreteiről Katona i. m. XXXVI. Buda 1805 653—61. §. A successiót illetőleg Rákóczi 1706. júniusban a svéd királyhoz küldött követi utasításában így nyilatkozott: „La difference entre la succession et la hérédité est très grande, parce que le dernier contient un pouvoir despotique et arbitraire, et le premier un gouvernement conforme aux lois du pays dont l' Angleterre nous reste pour example, depuis que ce pays ci a été réduit en esclavage. La succession de ses couronnes a été toujours limitée dans le sang royal, mais pour cela ni l'un ni l' autre se pouvoit dire héréditaire, et la Maison d' Autriche bien loin de nous offrir cette distinction pour nous tromper a été bien difficile à l' accorder“ (Archiv für vesterreichische Geschichte XLIV, 1871. 414. 1.).

dott ugyan,¹ de a külföldi garantiát ő is elutasította² és a tárgyalások felvételével egy időben az egész jövőt gróf Herbeville császári tábornok hadmenetére tette fel. Herbeville gróf Eugenio savoiai hercegnek nagyszabású, de koránt sem új haditerve³ szerint Budán és Debrecenen át Erdélybe nyomult, hol Rákóczi hadait megverte és Rabutin hadtestével egyesült. Ez alatt a Rákóczitól összehívott szécsényi konvent a kiegyezés megkötésére szabad kezet adott a fejedelemnek, de a tengeri hatalmak sürgetésére összehívott nagyszombati békecongressus⁴ csak három havi fegyverszünetet eredményezett, Torino és Ramillies pedig elvágták a megegyezés fonalát.⁵

¹ Mégis 34 titkos tanácsosa között csak egy volt magyar, a másik Kollonich.

² Archivum Rákóczianum II. 2. 142—52. l.

³ Az 1663, 1670 és 1683-diki előnyomulás megismétlődése.

⁴ 1706. június—augusztus. Naplója u. ott 409—96. l. A felkelők békepontjai: I. angol-hollandi-lengyel-svéd-veneziai garancia, II. a Habsburgoktól független erdélyi fejedelemség, III. az 1222. XXXI. §. visszaállítása, IV. az idegen csapatok eltávolítása, V. a nádori méltóság visszaállítása, VI. a parlamentnek felelős királyi kamara, IX. a commissio neoacquistica eltörlése és X. az idegen tanácsosok mellőzése (közölve Katonánál i. m. XXXVII. Buda 1806-206—38. l.).

⁵ A szakítás okául az angol és hollandi követek ismét a császári követelések szigorítását és a császári megbizottak öntelt fellépését jelölték meg. Stepneynek a császárhoz intézett európai feltűnést keltő beszéde így foglalta össze: „Sire, Nous osons même assurer Votre Majesté Impériale, que moyennant une petite prolongation et quelques expédiens moderés, Votre Majesté Impériale auroit eu le royaume de Hongrie et le principauté de Transylvanie dans une plus grande félicité et autorité plus ample que jamais ce royaume et cette province n'ont été possédés par aucun de vos ancêtres. Mais, Sire, les représentans des généraux et des ministres nous ont ravi de cette affaire si important et présentement il ne nous reste autre chose qu'à faire des vœux que les armes de

válsága,

374. A felkelés a magyarság túlnyomó nagy részét egyesítette Rákóczi zászlói körül. A wieni ministerek előbb a felsőmagyarországi protestánsokat, egykori törvényszékeik áldozatait akarták ellenzékké szervezni,¹ de Rákóczi teljes vallásszabadságot biztosított, míg a protestánsoknak a hatalmak támogatását kellett kérniök a császáriak ellen.² Azután a katolikusok ellenségének tüntették fel a fejedelmet, mi XI. Clemens pápa, sőt XIV. Louis beavatkozását vonta maga után, de a jezsuiták kitiltását mindenki politikai természetű intézkedésnek tekintette.³ Komolyabb sikere volt a megosztásnak a nemzetiségekkel, melyeket a provisorium idején kiadott rendeletek az államalkotó nemzet mögött és ellenére az abszolút rendelkezés garantiáivá neveltek. Rákóczi felhívása sehol sem maradt ugyan hatás nélkül,⁴ sőt a katolikus unio ellenségei tőle várták régi egyházaik visszaálltását,⁵ de az unio ügyét keresztül erőszakoló királytól segélyül hívott orthodox szerbek,⁶ az 1703. juniusi és júliusi kiváltság-

Votre Majesté soient plus heereuses, que nos soins n' ont été.“ (Archivum Rákóczianum II. 3. 182. l.) Németalföld rosszalását fejezte ki a szakítás fölött (u. ott 202—10. l.), Stepneyt pedig visszahívták (u. ott 210—11. l.). Rákóczi manifestumban tudatta a szakítást (közölve u. ott 196—99. l.), de még hónapok mulva sem hallgatta el, hogy „si ardemment“ békét akart (Archiv für oesterreichische Geschichte (XLIV. 1871. 445—46. l.).

¹ Márki S. i. m. I. 304. és köv. II.

² Így az enyedi collegium elpusztításakor.

³ Stepney Marlborough herceghez intézett emlékiratában őket a kiegyezés ellenségeinek mondja (Archivum Rákóczianum II. 1. 419—20. l.).

⁴ A nemzetiségek viszonyáról a felkeléshez v. ö. Márki S. i. m. I. 344., 476. és 515. l.

⁵ Nilles: Symbolae etc. Innsbruck 1885.

⁶ A királyi felhívás Hormuzakinál: Documente VI. Bucuresci 1878 19. l.

levelek¹ után a horvátok is actióba léptek Zrinyi Péter unokája ellen.²

Rákóczi környezete,³ az osztrák elnyomástól sújtott területek nemesei, polgárai és parasztjai így természetes háború pártot alkottak, mely a Hofkriegsrath ellen engesztelhetetlen harcot hirdetett. Rákóczi maga békés úton is sikert remélt, és ezen a ponton a loyalisokkal és a tengeri hatalmakkal találkozott, a megegyezés azonban a király körül vont gyűrű miatt nem sikerült. Az udvar terve a kiegyezés meghiusítása és az egyenes beolvasztás volt, míg a kiegyezés lehetőségének távolodásával a hatalmak megbizottai a további eseményeknek csendes szemlélőivé lettek,⁴ Rákóczi pedig egyre inkább magára és családi hagyományainak követésére maradt, így érvén el nagyatyja erdélyi és mostoha apja felsőmagyarországi fejedelemsége megújításának, a francia szövetség útján az európai politikába illeszkedésnek és a souverainitásnak gondolatához.

A gyulafehérvári országgyűlés még 1704. júliusban nagy lelkesedéssel Erdély fejedelmévé választotta,⁵ az 1705. szeptemberi szécsényi convent pedig az erdélyi

¹ Közölve Katona i. m. XXXVI. Buda 1805. 234—44. 1. és Monumenta historiam Slavorum meridionalium spectantia XX. Zágráb 1892. 220—25. 1.

² Az 1703. aug. elhalt gróf Batthyány Ádám bánt a loyalis Pálffy János gróf követte, kinek az események szinterére lépését magyar származása teszi fontossá.

³ A vezéreket illetőleg v. ö. XXVIII. fejezetet, az eseményekre nézve a III. függelék.

⁴ „any man who has had the happiness of living under a free government, cannot but be a little concerned to see a poor people deprived of their liberties at one blow, and given up to servitude and future persecutions notwithstanding a powerful mediation“ (Archivum Rákóczianum II. 3. 159. 1).

⁵ „an invincible obstacle to the peace“ (u. ott II. 1. 426. 1.).

uniót helyeslő (XI. §.) a Bercsényi szerint lengyel mintára szervezett confoederatio vezérlő fejedelmévé, senatusának első senatorává tette.¹ A sovoiai Eugeniótól nagy gonddal kidolgozott haditerv azonban erős akadály lett az erdélyi uniónak.² Herbeville zsigódi diadala és Rabutinnal való egyesülése (nov.) átvágta Rákóczi katonai vonalát és az erdélyi rendek csak a Partiumban tudtak összevergődni, hogy huszti conventjükből az austriai házat letegyék (1706. március).³

és hanyatlása.

375. Ramillies jelszavával indult meg a császári csapatok összevonása gróf Starhemberg Guido tábornok vezetése alatt, ki Heistert 1706. júliusban felváltotta. A fővezér azonban csak Esztergomig jutott, míg Rabutin hadteste csak a harmadik kísérlet után, kimerülten és lefogyva jelent meg a Duna vonalán (1707. jan.), honnan a kuruc csapatok az osztrák határra vetették (febr.)

Rákóczi most hatalmas zenithjén állott. A kiegyezés, melyet százezernyi hadserege élén köthetett, az idegen elnyomás végét jelenthette. De a kiegyezésnek mindkét oldalról befolyásos ellenségei lehetlenné tették a közeledést; az európai politikában pedig a király ellenségeinek, a francia hegemonia paladinjainak, a svédnek és töröknek támogatására szorulván, élesen szembe helyez-

¹ A határozatok Katonánál i. m. XXXVII. Buda 1806. 48–50. l.

² Erdélyt már 1705-ben családi dominiumnak tekintették, melyet József király atyjától örökölt. Rabutin tábornok császári biztos a decemberi segesvári esonka országgyűlés előtt már régióának és provinciának nevezte (Századok XIII. 1879. 196–97. l.).

³ I. és VI. §. „Megvalljuk, a mennyivel nagyobb öröme lehet annak, aki a felháborodott tenger szélvészeli után csendes partra jut: annival nagyobb és teljesebb a mi örömünk országostul, hogy az austriai báz kegyetlen birodalmától elszakadván . . . reménytelen boldogulásunk fényét kiderülni láthattuk“ (Történelmi tár XX. 1897. 578–85. l.). X. §. Unio Magyarországgal.

kedett a hatalmakkal. A mozgalom elején XIV. Louis nevében lépte át a Kárpátokat¹ és francia kivánságra Erdély souverain fejedelmévé választatván, 1705. március óta Des Alleurs gróf tábornok francia követ uralta a helyzetet. Szeptemberre már elkészült és októberben már XIV. Louis asztalán feküdt Vetési francia-magyar szövetség terve,² melynek megerősítését a király a teljes souverainitashoz kötötte. A senatus 1707. januárban a trónfosztás mellett döntött, melyet az ónodi országgyűlés szentesített.³

A nemzeti közvélemény azonban, melyet a wieni és versaillesi bureauek egyformán félre ismertek, az ónodi határozat után egyre inkább megoszlott a békét akaró loyalisok és az örökletes souverainitast akaró felkelők között. A király a híveinek sürgetésére összehívott pozsonyi országgyűléssel a nemzet felé látszott közeledni (1708—9.),⁴ az ismét fővezérré lett Heister Siegbert gróf (1708. jan. — 1710.) Trencsén mellett diadalt aratott

¹ „mes desseins sous les auspices d'un si grand Roy“ (Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria XIX. Wien 1858. 437. l.), de egy évvel utóbb már sajnálattal vallotta meg, hogy állásfoglalásával gyengíteni kénytelen a Grande Alliance erejét és emelni Franciaországot (Archivum Rákócianum. II. 1. 534. l.). A trencsényi csata után még őszintébben beismerte a francia szövetséggel elkövetett politikai hibát (Történelmi tár V. 1882. 155. l.).

² Közli Fiedler, Fontes Rerum Austriacarum, Diplomataria. XVII. Wien 1855. 35—37. l.

³ V. ö. Áldássy A.: Az 1707. évi ónodi országgyűlés története. Századok 1895.

⁴ A pozsonyi országgyűlés különben meddő tanácskozásokkal telt el. Legnagyobb eseménye az udvartól tervezett államcsíny volt, melynek tervét az angol követ jelentése szerint a primás egy hirtelen elővett kéziratról (pulled out of his pocket a paper) olvasott fel a bámuló rendeknek: a successio feltétlen elismerése, az idegen megszállás jóváhagyása, az erdélyi unio elejtése, cuius regio eius religio és a királyi eskü eltörlése (Archivum Rákócianum II. 3. 383. l.).

Rákóczi felett (aug.),¹ az üresnek nyilvánított, bajornak, svédnek, lengyelnek felkinált trón ellenben hosszas tárgyalások után sem kapott gazdát. Rákóczi a nemzet megoszlása után maga fordult az angol kormányhoz, de a Trencsén után igénybe vett közvetítést az udvar harcias tervei illusorikussá tették.² Még kevesebbet ért I. Peter cár szövetsége (1707. szept.),³ mely a svéd és török háború miatt papíron maradt, míg a rajnai ezredekkel kiegészített császári hadsereg a Dunántúl, Felsőmagyarország és Erdély birtokába jutott.

XXVII. A kiegyezés.

1710—15.

Összefoglalás. 376. *Összefoglalás.* — 377. A hadjárat befejezése. A szatmári béke. — 378. A politikai berendezkedés. Az új magyar birodalom.

A hadjárat befejezése. 377. A felkelés gyors hanyatlásának okai között első helyen áll a közvéleménynek a trónfosztást követő megoszlása és a szövetségek értéktelen volta.⁴ Ónod után A szatmári béke.

¹ A kurucok 3000 embert vesztek.

² „I dare think,“ — írta a tory kormány ajánlatát közvetítő wieni britt követ, — „that the intention of this Court is to have very little regard to the privileges of that kingdom, laying hold of this occasion to establish a despotic power there, which they have so long aimed at, and to which the people of all kinds are so very averse, especially in the hands of the Germans, to whom they have an extreme antipathy“ (Archivum Rákóczianum II. 3: 459. l.).

³ Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria XVII. Wien, 1855. 308—12. l. „Moscovitica, Polona Ungaricaque coniuncta potentia formidabilis pacis Europae arbiter“ (Archiv für oesterreichische Geschichte XLIV. 1871. 407. l.).

⁴ Bonac egyenesen Franciaország hanyagságát nevezte a kudarc okának (Revue d'histoire diplomatique III. 1889. 400. l.).

a loyálisok aránya következetesen emelkedik. Bár az I. József trónralépését kísérő nádori kiáltvány még hatástalannak bizonyult (1705.),¹ a Wienben hónapról-hónapra megtartott nádori értekezletek és a felség elé juttatott emlékiratok nem eredménytelenül sürgették az alkotmányos megoldást.² Mikor azonban a vezetést újból Kollonich igényelte, Esterházy úgy nyilatkozott, hogy az értekezletek megtartása nádori jog,³ éles különbséget vonván így az aulikus és alkotmányvédő loyalisták között. Mikor végre a magyar contingensekkel bővült csapatok vezényletét a beteg Heister kezéből gróf Pálffy János tábornok és horvát bán vette át, a kiirtás művét az engesztelés munkája váltotta fel. Béketörekvései élénk támogatásra találtak lord Peterborough wieni britt követben és a felkelők vezéreivel a vajai kastélyban tartott értekezleten. Rákóczinak Lengyelországba távozása és a pozsonyi országgyűlést meghallgatás nélkül szétküldő király halála (1711. ápr.) végre lehetővé tették a szatmári béke megkötését (ápr.)⁴ A katonák letették zászlóikat, de fegyvereiket megtartva hazatértek. Csak a fejedelem ment barátaival önkéntes száműzetésbe, mert a trónfosztáshoz adott szavától visszalépni nem akart. Vele minden korok legnagyobb szabadság hőséneke tüneményes alakja, a kuruca epos poésisa távozott, míg a korabeli pártellentétek fölé emelkedett utókor az adott szavával összeillő diadalmasságot lehetővé nem tette (1906.)

¹ Közölve Katonánál i. m. XXXVIII. Buda 1805. 30. l.

² U. ott 171 és 178—79. l. és Archivum Rákóczianum II. 3. 192 és 243. l.

³ U. ott 354. l.

⁴ Közölve Katona i. m. XXXVII. Buda 1806. 644—53. l. Marczalinál i. m. 623—32. l. és Szilágyi I.: A szatmári békepontok szövegének egybehasonlító vizsgálata. Magyar történelmi tár VII. Pest 1860. 215—23. l.

A politikai berendezkedés. Az új magyar birodalom.

378. III. Károly¹ fiatal életének tapasztalatokban megtett országútjáról tért Wienbe, hogy az elvesztett spanyol grand dessein helyett dunai országainak jövőjét munkálja. Császárrá koronázása (dec.) után érintkezést keresett magyar tanácsadóival és sürgetésökre össze is hívta az országgyűlést (1712. febr.), az elsőt, mely a Habsburgok alatt az erdélyi részek kivételével a nemzet egyetemét képviselte, és mely hosszú időre megjelölte országgyűléseinknek munkakörét, szellemét és pártviszonyait.

Az 1715-diki kiegyezést, mert joggal illeti e név az 1715-diki törvényeket, a korona részei, a király és a nemzet kötötték. Idegen garancia nélkül, a Geheime Conferenz látszólagos mellőzésével, mint jogilag souverain nemzet és souverain uralkodó.

E szerint a királyi hatalom megtartotta régi előjogait, sőt a successio jogát az egész birodalomra kiterjesztvén jogaiban megnövekedett, de a birodalom szabadságait és független kormányzását esküvel ígérte (II. §.) a fiág kihalása esetén elismerte a szabad választás jogát (III. §.), miből nyilvánvaló a compromissum természete. A koronát az országban őrizteti (XXXVIII. §.), a nádori széket betöltötte (V. §.), a török ügyek tárgyalásaiba magyar megbízott bevonását concedálta (XLI. §.), elismerte a triennialis parlamentet (XIV. §.), a királyi cancellaria és a királyi kamara függetlenségét (XVII.—XVIII. §.), a katonai visszaélések orvoslásának szükséges voltát (XKIII. §.), a legfőbb törvényszék szervezését (XXIV. §.) és a nádor főkapitányságát (XXI. §.) Ellenben jogot nyert állandó hadsereg felállítására (VIII. §.), nem adott teljes vallásszabadságot (XXX. §.), korlátozta a jobbágyok szabad költözködési jogát (CI. §.) és megfeledezett az erdélyi unióról.

¹ V ö. a 121 és 339. pontokat.

Épen itt van a XVIII. század absolutismusának kulcsa is. Erdélyt és a társországokat, mint Rudolf alatt, ezután is külön tartományoknak tekintették és azok idegen elemeivel keresték ellensúlyozását a harmadik területnek, melynek átalakító munkája ismét Wienbe került. A küzdelem ujra kezdődött.

XXVIII.

Műveltség és művelődés a magyar birodalomban.

1645—1715.

379. *Összefoglalás.* — 380. A területi alakulások természete. — 381. A faji alakulások természete. A magyarság és a magyar nyelv. A nyelvtudomány. — 382. Uj népelemek a birodalomban. A nemzetiségi kérdés. — 383. A németség. — 384. A románság. — 385. A görögök. — 386. A bolgárok. — 387. A ruthének. — 388. Az örmények. — 389. A szerbek. — 390. A társországok területi és faji viszonyai. A délszlávok előnyomulása. — 391. Egy új metropolisz kezdetei. — 392. A társországok műveltsége. — 393. Politikai alakulások a társországokban. — 394. Egészségügy és orvostudomány. — 395. Egyházak és vallásügyek. A katolikus aotio. — 396. A többi egyházak. — 397. A magyar társadalom küzdelmei. — 398. Gazdasági viszonyok. — 399. A termelés. — 400. A forgalom. — 401. A pénzügyek. — 402. A restauratio irodalma. A költészet. — 403. A széppróza. A dráma. — 404. A tudományos irodalom. A bölcsellettudomány. — 405. A történettudomány. — 406. A hírlapírás. — 407. A censura. — 408. A könyvtárak és akadémiák. — 409. Aesthetikai, — 410. ethikai, — 411. katonai — 412. és politikai művelődés.

Összefoglalás.

380. A magyar birodalom a linzi béke megkötésekor a királyi (Felsőmagyarország, a Dunántúl, a horvát és slavonai vármegyék) és fejedelmi területekre (Er- A területi alakulások természete.

dély) szorítkozott, a fajmagyarságtól megszállt Alföld a török birodalom tartozéka volt.¹

A királyi területek kiterjesztését Zrinyi Miklós nemzetpolitikai célból, az erdélyiét II. Rákóczi György inkább dynastikus érdekből igyekezett előmozdítani. Ezért a fejedelem halála, de már a lengyel hadjárat is véget vetett az erdélyi-lengyel-oláh foederatio álmainak, melyeket utolsóul Bethlen Miklós tárt Grémonville wieni francia követ elé, míg Zrinyi eszméinek megvalósítását csak elodázták, de nem semmisítették meg Várad (1660.) és Érsekujvár eleste (1664.), a temesvári (1663. és vasvári békeszerződések (1664.) Széchenyi György kalocsai érsek az 1681-diki országgyűlésen 80,000 forintot ajánlott fel a 13 szepesi város visszaváltására,² a felszabadító háború pedig a temesi bánság kivételével az anyaország egész területét a király kezére juttatta.³

Szembetűnő sérelem volt a megszállott Erdélynek külön kormányzati berendezése és egyes területeknek a porgári kormányzat alól a katonaihoz való kapcsolása.⁴

A faji
alakulások
természete.
A magyarság
és a magyar
nyelv.
A nyelv-
tudomány.

381. A restauratio korának szomorú jelensége a magyarság térvesztése és az idegenek előnyomulása, a birodalom ethnikai képének átalakulása. A fajmagyar lakosság a török hódítás következtében helyenkint kipusztult, megyéi lakatlanokká lettek, földje műveletlen ma-

¹ A linzi béke a Partium hét vármegyéjét Erdélyhez csatolta ugyan, de Kassa királyi birtokká és a hódító politika alapjává lett (1645). Ugyanekkor került vissza Kőszeg és Kismarton is Auszriától. (1647).

² Fraknoi V.: Széchenyi Ferencz. Magyar történeti életrajzok. Budapest 1902. 18—19. l.

³ Az egyes várak, városok és területek megvételének időpontjait a III. függelékben adjuk.

⁴ E területek a károlyvárosi, varasdi, slavoniai, bácskai és tiszai határőrvidékek voltak (v. ö. Schwicker H. J.: Geschichte der oesterreichischen Militärgrenze. Wien 1883).

radt, a felszabadulás után pedig elégtelennek bizonyult a birodalom betelepítésére. Az alföldi városok a királytól és a pasáktól távol parasztköztársaságokként választott bíráik, a vármegyék választott alispánjaik kormánya alatt függetlenül, minden mozgalomtól és élettől elszigetelten éltek. A királyi hatalom előnyomulásának viszont messze kiható következménye volt, hogy a terhek, üldözések és szenvedések a magyarság töredékeiben az érzelmek és törekvések közösségét, csoportjaik között az összetartást, Zrinyi álmainak álmát, az egységes nemzeti közvéleményt eredményezték. E közvélemény végre a magyarság egészében gyökerezett; a szenvedés kovácsolta öszsze és szólaltatta meg a kuruc költészetben, mely darabos és nehéz szavainkat átgyúrta, mozaikba rakta, dallammá, riadóvá tömörítette, gondolatainkat és érzelmeinket formába öntötte. A kuruc költészet a magyar nyelv tisztulása, méltó megújodása volt.

A közhasználatban és az irodalomban a magyar nyelv¹ együtt élt még a latinnal, de Apácai Cseri János bevezette a tudományos irodalomba, nyelvészeink pedig a nyelv kincseinek fejlesztése mellett² külső kapcsolatait igyekeztek felderíteni.³ Legértékesebb volt e téren a finn-magyar nyelvrokonság felfedezése, mely a magyar

¹ „une chose singulière qui est qu' elle ne derive d' aucune autre langue et ne forme aucun idiome“ (Fontes Rerum Austriacarum XIX. Wien 1858. 467. l.).

² A korabeli nyelvtanok és szótárak kevéssel vitték előre a tudományt; említésre méltó e téren Komáromi Csipkés György debreceni lelkész (1628—78) nyelvtana (Hungaria illustrata 1655) és Pápai Pariz Ferenc enyedi orvos és professor (1649—1716) latin-magyar szótára (Dictionarium Latino-Hungaricum Lőcse 1707. 622. l.).

³ Komáromi Csipkés György és Otrokoesi Foris Ferencz (1647—1718) héber-magyar nyelvhasznításai nélkülöztek a realis alapot (Origines Hungaricae 1693).

mult ismeretét jelentékenyen előre vitte, míg a jövőbe bizalmat öntött.¹

Új népelemek
a birodalom-
helyezkedése és erőviszonylata, mert a török távozását
ban. A
nemzetiségi
kérdés.

382. Jóval súlyosabb volt az ethnikai elemek elhelyezkedése és erőviszonylata, mert a török távozását nyugati befolyás, faji, gazdasági és politikai invasio követte. Épen a restauratio adott lehetőséget bizonyos összmonarchiai rend felépítésének és történelmi codificációjának, melynek legsúlyosab érveit a birodalom nem magyar elemeire építették. Az összmonarchikus elmélet szigorúan körülbástyázta magát a nemzetiségek történetéből vett érvekkel, és kortársaink már megdönthetetlennek és komolynak láiják a hamis elvek épületét. De mert annak alapépitményei nem mélyebbek a XVII. század utolsó évtizedeinél, e mű korlátain jóval belül maradunk, ha az igazság napfényét visszük byzantin évei alá. Az alábbi fejtegetés megkísérli annak bemutatását, hogy e népek a magyar államhatalomnak alávetett alanyok voltak és ilyeneként nyertek otthont a fejlődés későbbi folyamán; hogy csak a foederatv törekvések garantiát nevelő befolyása hozta ellentétbe őket a történelmi valósággal.

A németség.

383. Ez idegen elemek legértékesebbjét, a városi elemek javát a németség alkotta.² A szepesi németség odaadó hűséggel küzdött és szenvedett a magyarsággal együtt. Az erdélyi szászoknak az 1224-diki Andreanumban közzétett kiváltságait a magyar és erdélyi kormányok mindvégig megtartották.³ E kiváltságokat a Diploma

¹ Fogel Martin hamburgi tudós (1634—76): De Finnicæ linguae idole observationes.

² V. ö. az I. függelékét.

³ Igy Rhédey Ferenc fejedelem választási capitulatióiban (1658. nov.) olvassuk: XVII. §. „A szász natio is e hazának becsületes tagja levén, királybirákat és minden egyéb tisztöket választassanak ő magok, csak a szebeni királybirák confirmatiója állván az ő nagysága autoritásában, mivel az comes universitatjs Saxonum“

Leopoldinum újból szentesítette (1691.) és hozzá tette, hogy egyéb kivánalmaikat a társnemzetekkel együtt megbeszélve terjesszék elő (III. és XIX. §.). E kivánalmakat Zabanius János¹ külön követség élén vitte Wienbe (1692.), de a Diplomát kiegészítő rendeletek már megengedték, hogy a szebeni comest nem a polgári kormányzat, hanem a katonai főparancsnok iktatta be; ugyanő vette át a szászok felterjesztéseit, felebbezéseit és sérelmeit, Szebent második fővárossá és a szebeni katonai parancsnokságot külön kormánynyá tette. E visszaélés eredményeként a szászság az addigi fejlődéstől eltérően idegen kormányzat alapjává („nervus et decus totius Transsylvaniae“) a szászföld katonai, Erdély német tartományyá alakult („von Teutschen beherrscht.“)

(Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XI. Budapest 1886. 324. l.). 1668. jan. XVIII. §. a szász földön idegen perceptor ne legyen (u. ott XIV. 1889. 325. l.). A politikai életben mindig kiváló szerepet vittek, így Lutsch János szebeni comes (élt 1607—61), a fejedelemség stambuli követe és a Haller család. Viszont a fejedelmek joggal követelték, hogy a szász városokban magyar ember is megtelepedhessék (1650 u. ott XI. 1886. 28. és 161—63. l. 1668. jan.: Quod cupiant adiudicari, liceat Hungaricis procuratoribus in civitates et oppida Saxonicalia ingredi, et pro Hungaris eorumque jobbagionibus Hungarico idiomate causas agere, sed repelluntur a dominis Saxonibus, privilegia sua illis obiicientibus“ u. ott XIX. 1889. 298. l.). A brassói szászok még 1680-ban sem engedték meg magyar templom építését, a beszterceiek pedig az örmény lakosságot kiköltözésre kényszerítették. A szászok a legnagyobb szükség idején sem vonták ki magokat a teherviselés alól (1658. nov. III. §. „a szász natio is noha felette megpusztult, mégis magát kivonni nem akarja“ (u. ott XII. 1887. 101. l.) és ha segítséget szenvedtek, az országgyűlés a kirótt illetéket elengedte (1651, 1664 és 1666, u. ott XI. 1886. 133. XIII. 1888 288—91. és XIV. 1889. 191—92. l.).

¹ Élt 1664—1704, 1692. wieni követ, 1693. Harteneck lovag, 1697. a szászok ispánja, de Rabutin tábornok ellen szőtt fondorlatai miatt kivégezték.

Másrészt el kell ismernünk a németség és különösen az erdélyi szászság érdemeit a művelődés terén. A városi élet, ipar és kereskedelem a sok csapás után ismét fellendült, az egyházak megtartották virágzásukat,¹ az irodalom jeleseit² és az iskolák jó hirnevöket.³

Más elszámolás alá esnek a német indigenák, kik a magyarság erejét gyengíteni törekedtek, magyar földből éltek, de külföldön laktak és a tömegesen letelepített német bevándorlók, (ez időben jöttek a szatmári németek is), melyek évtizedekkel azután ismét átengedték a vezetést az újra ébredő magyarságnak.

A románság.

384. Merőben ellentéte volt a hazai németségnek a románság, mely Erdély constituált nemzeteitől el nem ismerve pásztorkodásból és földmivelésből élt, de a népesség numerikus többségét alkotta. Nem vagyunk illetékesek annak eldöntésére, vajjon a korabeli oláhság a rómaiaktól származik-e, de irásuk, nyelvük és értelemviláguk tele volt görög és szláv elemekkel.⁴ A román nemzeti sajátosságok azonban váratlan szövetségesre találtak a latin és német civilisatióban és a fejedelmi kor-

¹ A theologia terén kivált Fronius Márk brassói lelkész (1659—1713), ki a papságot maga köré gyűjtve, az egyházi fegyelem visszaállításán fáradozott (*Tusculanae Heltesdendes*. Brassó 1704).

² A történetírás jelesebbjei: Frank András és Bálint (1643—97) szebeni comes és magyar nemes (*Breviculus originum nationum et praecipue Saxonicae in Transsylvania*. Szeben 1696, Kolozsvár 1697 és Danzig 1701), Gunesch András szászsebesi lelkész (1648—1703), Haller Gábor és János.

³ A paedagogia terén megemlítjük Greissing Bálint stettini, majd brassói lelkészt (1653—1761), Descartes ellenfelét (*De atheismo Wittenberg* 1697), kinek latin tankönyve több kiadást ért (*Donatus Latino-Germanicus*. Brassó. 1693).

⁴ Irásuk a cyrillica volt, a legrégebb latin betűs román könyv csak 1593-ban jelent meg (Moldován G.: A románság. II. 1896. 372. l. V. ö. még a Balkán történetét tárgyaló pontokat).

mányban, melyek a görög és szláv befolyás leküzdésében támogatták.

Először a szomszédos szászság hatása volt észlelhető, melyet a városi, vidéki, havasalföldi és moldvai elemek társadalmi és gazdasági érintkezése fokozott. Így jöttek létre a brassói és szebeni evangélikus káték (1544. *Catechismus Valachicus*) és iskolák.¹

Jóval fontosabb volt az erdélyi fejedelmektől inaugurált második oláh reformatio, mely a calvini egyházba illesztéssel az oláhság közpolitikai érvényesülésének is útját egyengette.² E törekvés Gennadius (Brádi György) oláh püspök alatt (1628—40.) I. Rákóci György idejében, a görög orthodoxiának és a szláv befolyásnak való hadizenettel együtt vette kezdetét. Első alkotásai a gyulafehérvári oláh nyomda (1638.) és iskola,³ az oláh nyelv és liturgia védelme,⁴ a szentírásnak oláh nyelvre való

¹ Végeredményben azonban a szász hegemonia lesiklott az oláh értelmiségről; a befolyás erejére mutatnak egy oláh telepítő politika körvonalai, mely e szász városok idegen elemeit kiköltöztetve, a város javára értékesíteni törekedett (Jüngling F.: *Die Gründung des Dorfes Walachisch-Tekes im Repser Stuhle 1627*. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge VII. Nagyszeben 1866. 277. l.).

² 1659 (Barcsay), 1663, 1673. és 1675. (Apaffy) fejedelmi kiváltságlevelek.

³ 1667. máj. Apaffy rendelete XVII. §. a nyomda visszaállításáról (Szilágyi S.: *Erdélyi országgyűlési emlékek XIV*. Budapest 1888. 167—68. l.).

⁴ U. ott XVIII. §. „Ut illi pastores Valachici, qui praeter Rascianam literaturam nihil murmurant in templo cum suo suorumque salutis detrimento, neque praeterea vel summe necessarios ad salutem Christianae religionis articulos vel sciunt, vel scire volunt, ut aliquoties more et modo Cristiano admoniti sint, e statione sua moveantur, ut tum loco ipsorum, tum ordinarie in ecclesias Valachicas callent et in necessariis Christianae religionis fundamentis scopo convenientem notitiam habent“ (u. ott). Szórol szóra előfordul

fordítása és a második román káté közzététele voltak (1644),¹ nagy eredménye a tiszta román motívumoknak a görög és szláv befolyással szemben való megóvása és az oláh papság értelmi színvonalának emelése,² ez eredménynek biztosítéka viszont az állami ellenőrzés,³ mely az oláh köznépek papjaikkal szemben,⁴ a szín-

Theophilus oláh püspök eskümintájában is, az utolsó actusnál, mely az Approbaták szellemében történt (1692. dec. Nilles: *Kalendarium manuale etc.* Innsbruck 1885. 158. l.).

¹ Irta Fogarasi István reformatus oláh lelkész. Gyulafehérvár 1648. II. kiadás 1656.

² 1663. szept. Apaffy kiváltságlevele: „öket sok különféle fogyatkozásuk miatt hivataluknak is alig megfelelőknek tapasztaltuk“ (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XIII. 1889. 244—46. l.). Az 1664-diki gyulafehérvári országgyűlésen Hunyadmegye követei panaszkodtak „contra episcopum decanosque heterodoxarum ecclesiarum Valachicarum, . . . quod . . . pastorum Valachicorum filii utcumque addiscentes eorum scripturam et ceremonias statim ordinentur“ (u. ott 341. l.).

³ Mindenesetre nehézményezhető, mert természetes reakcióra adhatott okot, hogy az ellenőrzés eszköze a református püspök volt (1667 máj. fejedelmi rendelet XIX. §. „Ut episcopus Valachicus non solum in pastorum ac seniorum Valachicorum ad suum ministerium ordinatione ac indignorum depositione ac poenitentium reassumptione, generali visitatione ecclesiarum Valachicarum, revisione arduarum causarum ecclesiasticarum, sed etiam in indictione ac directione Synodi generalis Valachicae a praescripto episcopo Orthodox. Transsylv. dependeant; finitaque Synodo Valachica, in synodo Orthodox. evangelicae religionis refor. pastorum Hungarorum ad nutum praenominati episcopi personaliter cum certis sibi adiunctis compareat, partim ut res in sua synodo decisae maturae revisioni subiaceant, partim ut religionis verae, processuumque ecclesiasticorum maiorem notiam addiscat . . . serio mandamus“ (u. ott XIV. 1889. 267—68. l.). Ily ellenőrzés nyilvánult meg abban is, hogy a fejedelem a püspökválasztó gyűlésre elnököt delegált (1687. u. ott XIX. 1896. 104 l.).

⁴ 1655. febr. XIV. §. az oláh hívek a papjaiktól szenvedett törvénytelen büntetés ellen perelhetnek és per után felelhetnek (u. ott XI. 1886. 34 és 196. l. 1665. I. §. u. ott 1889. 109. l.).

magyar érdekeknek az oláhsággal szemben való védelmére is kiterjedt¹.

E magyar-román praedominumnak erős próbája volt a görög és szláv reactio, és azoknak vezérei, Brankovics Száva, egy különben magas műveltségű borosjenői szerb lelkész, ki Erdélybe költözvén püspöki méltóságra emelkedett,² de az 1675-diki fejedelmi rendeletben megjelölt román liturgiát mellőzvéen vérpadra került (1680.), és utóda, kit oláh hivei viszont görögösködéssel vádoltak meg. A peres iratokból kitűnik, hogy a püspök egyházának a görög patriarchától független feje,³ hogy az állami ellenőrzés a görög-szláv liturgia kiszorítását⁴ és a román nyelv használatba vételét célozta.⁵ Az elmozdított vladika utódát, Józsefet megerősítő fejedelmi rendelet világosan körül írja az oláh püspök⁶ jogait⁷ és

¹ 1651. febr. XIII. §. az oláhok falvaik magyar lakosságát ne kényszerítsék az oláh ünnepek megtartására (u. ott XI. 1886. 28. és 165. l.).

² 1668-ban és 1675-ben Apaffy engedelmével öcsésével, György diplomatával együtt a cárt is felkeresték, hogy az erdélyi oláh egyházat támogassa (Thallóczy L: Az ál-Brankovicsok. Századok 1888. 697—98. és 700. l.).

³ „A patriarchának semmi köze mi hozzánk“, — mondta egy oláh tanú, — „hanem a fejedelem ő nagyságának, hatalma is ő nagyságának rajtunk“ (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XVII. 1894. 293. l.).

⁴ A vád szerint a vladika görög könyveket tartott, görögül énekeltetett és beszélt, a román szent beszéd alatt pedig kiment, „nem hogy tanult volna“ (u. ott 299—300. l.).

⁵ Egy protestáns lelkész tanúvallomása szerint Erdélyben csak román papok szoktak lenni (u. ott 299. l.).

⁶ „universae confraternitatis ad munus episcopatus seu populariter uladicatus publicis bene acceptus“ (1686. április. U. ott XVIII. 1895. 487. l.).

⁷ „universae ecclesiae Valachicorum Graeci et Rasciani rituum . . . comitatibus, sedibus Siculicalibus, inque . . . sedibus Saxonicalibus, ut et in Kőváriensi, Barcensi et Bistričienſi districtibus,

kötelességei.¹ József harmadik utóda, Theophilus volt az utolsó vladika, kit az Approbaták és az 1659-diki kiváltságlevél szellemében erősített meg a kormány (1692. dec.)²

Más elszámolás alá esik a katolikus unio, melyet a német uralomnak garantiát kereső Kollonich kezdeményezett. Míg tehát a Diploma Leopoldinum a jogállapot codificatiója maradt, addig a provisorikus kormány a jogrend megkerülésével az absolut uralkodás biztosítékait igyekezett megalkotni, a német, katolikus és román concentratiót. Az erdélyi jezsuiták csakhamar Kollonich és a románok közvetítőiként szerepeltek. Az 1697. februári román synodus generalison, mely az elhalt Theophilus püspök (Szerémi Tamás 1692—97.) utódául Athanasiust, a gyulafehérvári iskola volt növendékét választotta meg (1697—1713.) már Baranyi Pál jezsuita vitte a szerepet.³ Athanasiust Bucuresciben szentelte ugyan püspökké Dositheus jeruzsálemi patriarcha, ki a görög-szláv liturgia visszavételére utasította,⁴ de Kollonichnak csatlakozásra hívó manifestuma (1698.) után összeült

exempto tamen Fogarasiensi, in ditone videlicet nostra Transylvania, in partibus Hungariae eidem annexis . . . vladicatus“ (u. ott 487—88. l.).

¹ 1. §. „vernacula praedicabit“, 2. §. a kátét elfogadja és tanítja, 6. §. a képeket és feszületeket „csak“ tiszteli, 11. §. évente synodus generalist tart, vitás kérdésekben a református püspököt is megkérdi, 12. §. a református püspöktől nem kifogásolt seniorokat választat, 15. §. hű marad a fejedelemhez, 16. §. „scholae ubi fieri potest inter Valachos . . . erigantur, in quibus primum lectionem et scriptionem linguam ac literis Valachicis iuniores strenuo doceantur, adhibita deinde, ubi commode fieri potest, Latinae linguae cultura“ (u. ott).

² Megerősíti ezt egy kortanú (Deutsch D. G.: Siebenbürgische Zustände unter Michael Apaffy I. von einem Zeitgenossen. Archiv. N. F. I. 1853. 279. l.).

³ A synodus actái Nillesnél i. m. 165—76. l.

⁴ Jancsó B.: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota I. Budapest 1896. 620. l.

1698. októberi synodus már autonom egyházat, független vladikát és „császári megerősítést“ kérelmezett.¹ Baranyi a synodus ajánlataival Kollonichhoz Wienbe utazott, hol rövid idő alatt meg is jelent az unio alaptörvényének készült királyi kiváltságlevél (1699. február),² melynek végrehajtása már a katonai hatóságot illette. Magok az erdélyi katolikusok siettek állást foglalni a rendelkezés ellen,³ de az 1700. szeptemberi III. synodus elfogadta és az új rend védelmére a katonai főparancsnokot kérte meg.⁴ Athanasius vladika Baranyi kíséretében Wienbe utazott, hol átvette a császári megerősítést és a második diplomát, és letette az 1697. óta halasztott esküt a római egyházra és a császár kezébe. Hiába szavazta meg az 1701-diki erdélyi országgyűlés a teljes vallásszabadságot,⁵ a juniusi IV. román synodus a diplomát in extenso kihirdette és Athanasiust beiktatta. Sem a protestáns Paget William perai angol követ beavatkozása,⁶ sem Dositheus patriarcha átka nem akadályozta meg az uniót, melynek egyházi motivumait Kollonich egy politikai grand desseinhez illesztette és védelmét Rabutin császári tábornok szuronyaira bízta. Később Rákóczi az unio ellenségeivel fogott kezét, de azok felülkerekedését az 1711. november zsinat lehetetlenné tette.⁷

¹ Actái Nillesnél i. m. 200—17. l.

² Közölve u. ott 224—27. és 292—301. l., Fiedler J.: Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften 1858. 373—80. l. és Katonánál i. m. XXXVI. Buda 1805. 186—202. l., részben az 1701-dikivel együtt.

³ Felterjesztésüket (1699. okt.) közli Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XXI. Budapest 1899. 434—36. l.

⁴ „vellet Sua Maiestas Caesarea unionis defensionem Excellentissimo Commendantu committere“ (Nilles i. m. 277. l.).

⁵ Jancsó i. m. I. 732—36. l.

⁶ 1702. Nilles i. m. 354—55. l.

⁷ Jancsó i. m. I. 657. l.

A görögök. 385. A kisebb nemzetiségek között első helyen állott a görög, mely a kereskedelmet előzönlötte,¹ és némely városban külön görög községet alkotott. Talán legfontosabb volt ezek között a szebeni,² melynek kereskedelmi szövetsége, a szebeni görög *Compania* volt az egyetlen magyarországi mercantilista társaság, mely a monopóliumra vágyó osztrák *Compania Orientalis*nak útjában állott. Az 1672. októberi erdélyi országgyűlés azonban az utóbbi mellett nyilatkozott és a görög kereskedőket kitiltotta,³ mi elköltözésüket vonta maga után. Egyéb görög telepek közül említést érdemelnek a miskolci,⁴ váradi és debreceni.

A bolgárok. 386. A bolgárok Sofiának 1689-diki elpusztítása után kerestek hazánkban menedéket. Erdélyben földet ajánlottak fel nekik,⁵ mire meg is telepedtek Déván⁶ és Vincen.⁷ Száműzött érsekök Brassóban 1690-ben elhalván, utódát Kollonichtól kérték.⁸

A ruthének. 387. A ruthének 1649. óta a munkácsi görög katolikus püspökséghez (ukraina Munkácsiensis) tartoztak. Választott püspöküket, Petrovics Parthenioszt még 1651-ben a gyulafehérvári oláh püspök szentelte fel, de az

¹ Vásármonopoliumuk ellen szól az 1655. IX. §. erdélyi törvénycikk (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XI. 188o. 195. l.).

² Megadóztatásáról szól az 1663. VIII. §, 1667. VIII. §, 1668. II. § és 1671. XXXV. §.

³ U. ott XV. 1892. 44—45 és 313—14. l. és 1687, u. ott XVIII. 1895. 317. l.

⁴ Szendrei J.: Egy megbukott görög boltos a XVII. században. A miskolci görög kolónia. Századok 1888. 533. l.

⁵ Fermensin E.: *Acta Bulgariae ecclesiastica 1565—1799*. Zágráb 1887. 303. l.

⁶ U. ott 333—34. l.

⁷ 1700. májusi királyi kiváltságlevelük közölve Katonánál i. m. XXXVI. Buda 1805. 150—54. l.

⁸ Fermensin i. m. 313—14. l.

unióval együtt ő is királyi megerősítésben részesült (1652.)¹ Az utolsó ruthén orthodoxokat Báthory Zsófia fejedelem-asszony sárospataki udvarának jezsuitái térítették meg (1690-diki szathmári zsinat), kik között Kiss Imre vitte a vezető szerepet.² Ez uniótörekvéseket az 1692-diki királyi kiváltságlevél, Kollonich alkotása tette véglegessé.³ A katolikus II. Rákóczi Ferenc itt is az ellenzéknek fogta pártját és 1707-ben a munkácsi püspök megerősítését a kievi metropolitától kérelmezte.⁴ A munkácsi püspök már előbb maga ajánlkozott az erdélyi orthodoxok megtérítésére, de az erdélyi országgyűlés elutasította.⁵

388. Az örmények Apaffy alatt költöztek Erdélybe, Az örmények hol a kereskedelem terén csakhamar túlszárnyalták a görögöket (Örmény Compania.)⁶ Galiciában már előbb a katolikus egyház kebelébe léptek (1626.), de püspök nem jött velök. Első püspökük Verzieresky Oxondius apostoli vicarius lett (1699—1715),⁷ ki Besztercén rendezkedett be, de a százszok türelmetlensége miatt csakhamar Szamosujvárra kellett költöznie (1712.)⁸ A király

¹ Nilles i. m. 824—27. l.

² Élt 1631—4705.

³ Közölve: Fiedler J.: Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen in Nordungarn. Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften XXXIX. 1862. 510—12. l. Hormuzakinál: Documente. V. Bucuresci 1885. 417—19. l. és Nillesnél i. m. 164—65, 376—79. és 848—49. l.

⁴ Nilles i. m. 866—67. l.

⁵ 1694. XVII. §. Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XXI. 1899. 163. l.

⁶ Az első örmény telep 1672-ben létesült, Apaffynak 1684-diki szabadalomlevele után pedig Erzsébetváros (1685).

⁷ Verzieresky Romában tanult, hazatérve 1687-ben lwóvi (lemergi) administrator lett.

⁸ Szamosujvárnak Steinville gróf császári tábornok, katonai parancsnoktól eszközölt ki communalis jogot 1714-ben (Armenia III. 1889. 34. l.).

engedélyt adott neki egy Armenopolis építésére.¹ Ideiglenes diplomájuk (1700. május) azonos tartalmú a vinci bolgárokéval.² Az örmények már kezdetben kitűntek hazafias érzésükkel és tehetősebbjeik a magyar nemesek közé emelkedtek.³

A szerbek.

389. A szerbek beköltözése a kossovopoljei csata (1389.) óta a restauratio egész korszakán keresztül tartott. Királyaink és fejedelmeink mindenkor szívesen látták őket.⁴ A menekültek között kiváló szerephez jutott a borosjenői Brankovics család, mely a török előnyomulás elől Erdélybe költözött, hol Brankovics Simon az oláhok püspökévé (1656. szept., Száva néven),⁵ öcscse, György pedig portai deákká (1663—75.), majd kapitihává lett (1675—80.) Bátyja bukásakor az erdélyi szolgálatból kilépve előbb az oláh fejedelemségekben akart érvényesülni, a wieni udvarral szerzett összeköttetései útján pedig az 1683-diki fordulattal egyszerre az események élére került, magyar báróvá (jun.) és a felkelő szerbek vezérévé lett. 1689-ben már gróf és a régi Brankovicsok rangjának és birtokainak várományosa, kit azonban Ludwig badeni őrgróf gyanúsnak tartván, elfogatott.⁶ Előbb Wienbe majd a csehországi Egerbe internálták, hol igazát keresve halt el (1711.)⁷

¹ Nilles i. m. 922. l.

² Szongott K.: A beköltözés és a két Apaffy. Armenia XIII. 1899. 119. l.

³ Az első 1680-ban. (Temesváry S.: A magyar-örmény családok cimerlevelei. Szamosújvár 1896.)

⁴ 1666. XI. §. a fejedelem jóvoltából a Tövisre telepített rácokról (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XIV. 1889. 186. l.).

⁵ V. ö. a 384. pontot.

⁶ Thallóczy id. értt. Századok. 1888. 707. l.

⁷ 1692-ben maga felsorolta érdemeit: 1663-ban megállásra bírta az előnyomuló nagyvezért, felfedezte a Wesselényi össze-

Sokkal komolyabb volt Csernovics Arsenius ipeki patriarchának és szerb honfitársainak beköltözése, kik Lipót király hívására hazánkban kerestek menedéket. A király szabad vallásgyakorlatot engedett nekik, míg Csernovics egyházi és politikai autonómiát kérelmezett. A település a Duna mellett haladt észak felé (Pécs, Buda, Szentendre, Esztergom), a visszahódított területen pedig népszigeteket alkotott (Szeged, Arad, Gyula, Nagyvárad és Eger). A tömeges településnek az 1691. augusztusi királyi diploma egyházi és közigazgatási autonómiát engedélyezett.¹

Mivel az elhagyott ipeki metropolia Kallinikosban görög főpapot nyert, a magyarországi szerbek őt el nem ismervén Csernovics halála után a királyi biztos jelenlétében a krusedoli congressuson Djakovics Izsák személyében új patriarchát választottak (1707).

A szerbség világi ügyeit Monasterly János, a királytól kinevezett alvajda, a magyar alkotmányban nem ismert hatóság intézte. Ezzel egy időben kezdetét vette két terület kiszakítása is az anyaországból, a szerb vojvodináé és a tiszai határőrvidéki, és a katolikus unio kísérlete.² 1698-ban a wieni kormány elrendelte a szerb és oláh határőrvidékek megalakítását. Az újra szervez-

esküvést és Apaffy terveit, részletes jelentés adott az 1683-diki török támadásról. (Marczali H.: Regesták Történelmi tár IV. 1881. 358. és köv. ll.). Mentegető emlékirataiban használt címei: Comes Georgius Brankovich, Slavo-Serborum Rascianorumque orientalis Illyriae et Mysiarum perpetuo hereditarius despotes (u. ott 540. l.). Kiszabadítása ügyében lépéseket tettek az austriai rendek (1693), I. Peter orosz cár (1699) és I. Friedrich porosz király (1705).

¹ Az idézett okiratokat közli Hormuzaki: Documente V. Bucuresci. 1885. 440—42. l. és Szalay L.: A magyarországi szerb telepesek jogviszonya az államhoz. Pest 1861. 124—40. l.).

² 1701. dec. a magyarországi szerbek panaszkodtak, hogy katholicálni akarják őket (Hormuzaki: Documente VI. 1878. 13—14. l.).

kedő Bácsmegye a területén megtelepedett idegeneket lefegyverezte ugyan (1699.), de egy hónappal utóbb a kormány a fegyvereket a magyarok és Széchenyi Pál kalocsai érsek tiltakozása ellenére is visszaadta, 1703. novemberben pedig a király maga hívta fegyverre őket II. Rákóczi Ferenc ellen, ki sikertelenül kérte Csernovics támogatását.¹

A társországok területi és faji viszonyai. 390. A király jogköre a horvát, szlapon és dalmát területeknek jelentéktelenül kis részére szorítkozott, mely fölött királyi hatalmának letéteményese, a bán rendelkezett. A szlapon-magyar elemek a török hódítás következtében a Dráva mögé szorultak és a Dunántúl királyi vármegyéiben telepedtek meg. Nyomukban, új népáramlatként követték őket a horvátok, kik a Száva vonalától Pécsen át Sopronig szórványos megszállást létesítettek, őket viszont az emigrans szerbek, kiknek a Száva melléke, a Posavina Zágráb vonaláig kezökbe került.² E szerint azon ritka történelmi tünettel állunk szemközt, hogy két népfaj és két ország határai eltolódtak. A slavoniai magyarság a Dunántúlra került, a horvátság és a szerbség Slavoniába. Ezt az eltolódást tünteti fel Gladacs István jezsuita első horvát térképe is (1673).³ Ethnikai

¹ Bács-Bodrog vármegye monographiája I. Zombor 1896. 333—90. l. Az új határörvidék utasításai a magyar királyi cancellaria ellenjegyzése nélkül jelentek meg; a terület 4,000 szerb fegyveressel rendelkezett és 21,000 forintban állapították meg a kirendelt német tisztak fizetését. E költségeket a koldusszegény, mellőzött vármegyék fedezték.

² Az emigrans szerbek (a horvát területen vlahok, a tengerparton uskokok a nevök) megtelepedtek a vármegyékben, vagy katonai szolgálatba léptek a határörvidékekben, vagy kalózkodásra adták magokat (v. ö. Károlyi A.: Bihácsvidéki bevándorló vlahok és cimerek a XVI. század végéről. Turul X. 1892. 57. l. és Fest A. dolgozatait).

³ Élt 1927—80 (v. ö. Margalits E.: Horvát történelmi repertorium I. Budapest 1899. 128—29. l.)

tekintetben tehát a török küzdelemben kimerült magyarság komoly térvesztéséről kell számot adnunk, mert a délszlávoknak csak autochton elemei ragaszkodtak a báni kormányzathoz, a többiek a styriai hegemoniát támogatták, mások az egykori illyr birodalomról, egy új grand desseinről álmodoztak.¹

391. A dalmáciai katolikus egyház három metropoliára, a spalato, zara és ragusai érsekségekre oszlott, melyek előbb a veneziai patriarchatus kebelébe tartoztak, de a XVII. században a veneziai nuntius útján a szentszékkal közvetlen kapcsolatba kerültek.² E metropoliák suffraganeus püspökei Dalmáciát, a horvát tenger-melléket (Zeng és Modrus), Boszniát, Hercegovinát (Zahumlje) és Korfut igazgatták, de Zeng, Modrus és Bosznia egyházi kormányzatát a magyar királyok, sűrű beavatkozással magoknak igényelték.³ A szerzetesrendek kiváló szerepet

Egy új metropolia kezdetei.

¹ Ez eszme harcosai Krizsanics, Levakovics, Orlovics és Vitezovics horvát írók és politikusok voltak. Krizsanics György (1617—76) Wienben, Bolognában és Romában végezte tanulmányait, hol az orthodox szlávok irodalmával foglalkozott. A Balkánon át Moskowába utazván (1656), a romai-orosz unio megalkotásán fáradozott, de ismeretlen okból Sibiériába internálták (1660—76). Halála körülményei szintén ismeretlenek. Munkái (Bibliotheca schismaticorum universa) közül legismertebb a *Russkoje gosudars v polovinke XVII. vieka*, 1663.). Levakovics Rafael ferences ily irányú művei: *De antiquorum Illyricorum lingua* és *Historia universalis de Illirya natione*. Orlovics Ferenenek, a pálosok styriai provincialisának (1595 - 1675) műve: *Gazophylaceum Latino-Illyricum* (Zágráb 1740) és végre Vitezovics Pálé (megh. 1713): *Stemmatographia armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio Zágráb 1702*. Szerinte a délszláv unio első feltétele az uniformis írás (*Kroatische Revue* II. 1886. 201. l.).

² Farlati: *Illyricum sacrum* III. 505. l.

³ Így avatkozott Zeng ügyeibe III. Ferdinánd király is „iuxta morem regni nostri Hungariae“. (1652. május, Katona i. m. XXXII. Buda 1794. 722—23. l.)

vittek, míg a papság nevelését a spalatoai, bolognai, loretoi (alapította VIII. Urbanus pápa) és romai illyr intézetek ápolták, de bennök hova-tovább a horvát elem vette át a vezetést.¹ A theologiai tudományok terén az egyháztörténelem talált kiváló művelőkre.² A ragusai érsek hosszú időn át olaszok voltak (1409—1711), kiknek idegen vicariusai alatt az egyházi fegyelem meglazult és csak 1711. után, a jezsuiták segítségével állt helyre ismét.

A horvátországi katolikusok lelki szükségletét az 1095-ben alapított zágrábi püspökség, a kalocsai érsek-ség suffraganeus egyháza látta el, melynek a magyar egyházhoz tartozása soha sem hagyott kétséget maga iránt, és melynek főpapjai nem egyszer bebizonyították hűségüket és magyar érzelmeiket.³ A Kollonich-régime súlyos keze azonban egy új metropolia alapjait rakta le, mely a horvátság diadalmas előnyomulását követvén a Drávától az Adriáig terjedő új Horvátország határait volt kitöltendő. E tervet támogatták a felszabadulást követő rendelkezések is. 1691-ben Kollonich a magyar primás jogával úgy ítélkezett, hogy Pozsega slavoniai vármegye

¹ A római szent Jeromos collegiumból még a szlovéneket is eltávolították, mert austriai illetőségűek voltak (Margalits i. m. I. 1899. 66. és II. 1902 175—76. 1).

² Az arbei De Dominis Marcantonio (1560—1624) jezsuita, padovai egyetemi tanár, zengi püspök (1596), majd spalatoai érsek (1602) európai hírnévre tett szert az által, hogy Roma ellen Venetia védelmére kelt (v. ö. a 110. pontot), lemondott (1614), Angliába költözött (1616), hol az egyház és állam viszonyáról értekezett (De republica ecclesiastica libri X London 1617). Később Romában az inquisitio elé állították, de a pör folyamán elhalt. Hamvait a Tiberisbe szórták (v. ö. az I függelék bibliographiai adalékait).

³ Így Petretics Péter zágrábi püspök (1648—67) kalocsai érsekké lett (1667). Ő adta ki az Ujszövetség első horvát fordítását (Graz 1651. II. kiadás. Nagyszombat 1694, Esterházy nádor költségén).

a zágrábi püspök tartozéka legyen.¹ A szerzetes rendek közül a pálosok közös magyar-horvát tartományt alkottak, melyet Malecsics Gáspár, a rendnek horvát származású generalisa² külön magyar és horvát tartományra szakított (1700). Utódának, Esterházy Imre gróf generalisnak már szem előtt kellett tartania horvát tartományának külön jogait. A horvátországi minorita tartomány viszont a krainaiba olvadt (1688.) és 1708. óta horvát-krainai tartomány néven szerepelt.³ Ez államellenes törekvéseknek a wieni horvát papnevelő intézet (Collegium Croaticum) volt a melegágya.⁴ Természetes, hogy e körülmények a hitélet és a theologiai tudományok fellendülését hátráltatták.⁵

¹ Farlati i. m. VI. 591. l. Meg kell jegyeznünk, hogy a slavoniai katolikusok lelki szükségletét, mint a török hódoltságban általában, a boszniai ferencesek és minoriták látták el, munkájokat pedig apostoli visitorok ellenőrizték (1651. a belgrádi katolikus püspök. Fermensin E.: Acta Bosnae 925—1752. Zágráb 1892. 471—72. l.). 1634-ben a szerémi katolikusok arra kérték a pápát, hogy a szerémi egyházat a boszniai minoritákra bizza. U. ott 417—18. l.). 1657-ben Jurjevics Péter szerémi püspököt Lipót király erősítette meg, „uti rex Hungariae secundum ius patronatus“. (U. ott 48§—81. l. 1661: „ius nostrum regium, quod in nominandis dicti episcopatus personis a sexcentis et pluribus annis habemus“. U. ott 500. l.). 1689. júniusban a slavoniai zsinat („universus clerus et populus catholicus intra Savum et Dravum, praecipue in districtu Posegiensi consistens“ megesküdt) hogy a boszniai püspök alá tartozik (u. ott 517—18. l.) és a brodi zsinat 1697. júliusban és 1699-ben kijelentette, hogy a boszniai vagy diakovári püspökség jogköre Pozsegában az Unna folyóig terjed. (U. ott 527—30. l.).

² Élt 1646—1702, generalis volt 1696—1702.

³ Margalits i. m. I. 95. l.

⁴ A zágrábi seminariumot csak 1682-ben alapították.

⁵ Említést érdemelnek Petreticsen kívül gróf Draskovich János (1603—48) bán (1640) és nádor (1646): Officium Marianum (Pozsony), Frangepán Katalin, Zrinyi Péter neje (horvát imakönyve megjelent Veneziában, 1661) és Levakovics Rafael, a balkáni és

A töröktől megszállt Slavonia katolikusainak lelki szükségletét a boszniai ferencesek és minoriták látták el, kiket ezért királyaink és az erdélyi fejedelmek is kedvezményekben részesítettek.¹

A horvátok soha sem voltak türelmesek a protestánsok iránt, kiket a linzi béke után végleg kitiltottak (1649). 1671-ben a nádori mozgalmak elnyomásakor már csak egy protestáns lelkész élt horvát területen.² Mivel a protestánsok nagy része magyar volt, itt is a magyarság térvesztésére, slavoniai telepeinek pusztulására kell következtetnünk.

Sok gondot okoztak a báni kormánynak a schismaticus szerbek (oláhok), kik a horvát és slavon területeket 1600 óta előzönlötték, és kiknek megtérítésére a király a marcsai görög keleti püspökség (1600—90) helyett a svidnicai katolikus püspökséget alapította, melyet V. Paulus pápa megerősített. Mikor e neophyta főpapok Rómának fogadott hűségökben (1648—63) az ipeki szerb patriarcha suffraganeusaként a horvát, slavoniai és dalmátterületén élő szerbek püspökének nevezték magukat,³ Petretics Péter zágrábi püspök karolta fel az unio ügyét,⁴ melyet a római Propaganda horvát theologusainak támogatásával különös gondjába vett.⁵ A szerbek az 1648.

oroszsországi orthodoxok apostola, corbaviai püspök (1631), ochridai érsek (1646). Művei közül említést érdemel glagolita miscskönyve (*Missa Romanum Slavonico idiomate. Roma 1631*) és a magyar királyi kegyúri jogról irt tanulmányai.

¹ Igy II. Rákóczi György is (*Margalits i. m. II. 301. l.*).

² U. ott 389—90. l.

³ U. ott I. 123. l.

⁴ *Historia de Valachorum in confiniis regni Slavoniae degentium episcopatus origine, progressu et effectibus és Relatio de episcopatu Svidnicensi 1667 Caesari facta.*

⁵ Levakovic már 1641-ben a horvátországi unionált szerbek püspökévé lett, de a zágrábi káptalan megtagadta elismerését.

februári moracsevoi synodus óta¹ maguk is megbarátkoztak az unio gondolatával, melyet Kollonich végre is hajtott. 1688-ban Raics Longinus lett az unionáltak első püspöke (1688—94),² Zorcsics Pál marcsai orthodox püspök pedig a jezsuiták és a Hofkriegsrath támogatásával svidnicai püspökké lett.³ Raics utóda Ljubibratics Péter (1694—1704.) a beköltöző orthodox szerbek elől Pakrácon telepedett meg, utódával azonban az unionált püspökség is eltűnik és helyét elfoglalják Csernovics orthodoxai.

A boszniai katolikusok ügye a Propaganda felügyelete alá tartozó missiót képezett, de püspökeik kinevezésének jogát a magyar király soha sem engedte elvitatni. Elsőrangú bizonyítéka ez Bosznia birtoklását illető jogunk folytonosságának.⁴

392. A horvát és szerb társadalom még középkori alapokon nyugodott (boszorkánypercek); a nép kiválóan katonáskodással, a partvidéken kereskedelemmel foglalkozott. A jobbágyosság szolgasorban élt, de Zrinyi Péter az övéit az 1670-diki felkelés előtt felszabadította.

A
társországok
műveltsége.

¹ U. ott II. 346. l.

² „erga propositionem Consilii Aulici Bellici et cardinalis a Kollonich archiepiscopi“ (Nilles: Kalendarium manuale. Innsbruck 1885. 749. l.).

³ Archiv für oesterreichische Geschichte LII. 1875. 291. l.

⁴ 1646. szeptemberben III. Ferdinánd magyar király Marianus Marianus ferencest nevezte ki boszniai püspökké (Fermensin i. m. 462. l.). 1647-ben a pápa is megerősítette „ratione regni Hungariae, privilegio apostolico, cui non est in aliquo derogatum“ (u. ott 463. l.), később előforduló kitételek is e jogot értelmezik: „episcopatus Bosnensis, cuius nominatio nobis competit“ és „cum nominatio ad dictos episcopatus Bosnensem et Sirmiensem ad nostram nominationem a tot seculis privilegiis nobis a praedecessoribus Sanctitatis Vestrae beatae memoriae superinde concessis ex eo pertineat, quod provinciae illae sacrae regni nostri Hungariae coronae sint incorporatae, nos quoque causam hanc amissione iuris nostri regii in provincias dictas minime deserere possumus“ (1661. u. ott 500. l.).

Az anyagi fejlettség még mindig Dalmáciára szorított, bár kereskedelme megcsappant. Ragusa még sem idegenkedett, hogy hanyatló gazdasága védelmére a védővamos politika terére lépjen. A felszabadulás természetesen mindenütt maga után vonta a gazdasági megújodást.¹

Politikai alakulások a társországokban és Boszniában.

A szépirodalom terén a Zrinyász horvát fordításának megemlítésére szorítkozunk.² A történetírás terén kiváltak Ladányi Ferenc,³ Lucsics (Lucius) János,⁴ Patacsics Boldizsár,⁵ báró Rattkay György⁶ és Vitezovics Pál.⁷ Az irodalom fejlettségére mutat a horvát nyomdák elterjedtsége is.⁸

393. Politikai tekintetben Dalmácia Veneziának, Slavonia és Bosznia a szultánnak, a horvát bánság a magyar királynak tartozéka volt, azért ez utóbbi lett alapja a többi országrészek visszaszerzésének.⁹ A vissza-

¹ Farlati i. m. II. 757. l.

² Horvátra fordította Zrinyi Péter gróf (Adrianskoga mora Syrena. Venezia 1660).

³ Műve: De gestis banorum regni Slavoniae.

⁴ Az olaszos műveltségű trau Lucsics (megh. 1676) a római horvát collegium feje, a magyar történelem kiváló ismerője, spalato Tamás és a diokleai püspök krónikások felfedezője volt (De regno Dalmatiae et Croatiae. Amsterdam 1666 és Memorie storiche di Tragurio. Venezia 1673).

⁵ Verőcei főispán (1663—1719): Diarium 1691—1717.

⁶ Élt 1612—66, jezsuita, majd zágrábi kanonok, a Zrinyiek barátja, a magyar országgyűlés tagja (1649) és a vlahok királyi biztosa (1651): Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Wien 1652.

⁷ Megh. 1713: Croatia rediviva regnante Leopoldo M. Caesare deducta. Zágráb 1700.

⁸ Zágráb, Buda, Nagyszombat, Pozsony, Wien, Prága, Venezia és Roma (Margalits i. m. II. 700. l.).

⁹ A korabeli bánok: gróf Draskovich János (1640—46), gróf Zrinyi Miklós (1647—64), gróf Zrinyi Péter (1666—70), gróf Erdődy Miklós (1670—93), gróf Batthyány Ádám (1693—1703) és gróf Pálffy János (1704—32).

szerzést azonban Wienből és a grazi Kriegs Rathból irányították, mely a horvát terület védelmében is közreműködött, a határőrvidéket szerb emigránsokkal népesítette meg, kik fölött később is felügyeletet gyakorolt, és kik ezért a báni, polgári kormányzatba illeszkedni nem tudtak. A Zrinyiek hiába kísérelték meg széttelepítésöket, Lipót király a vlahoknak teljes autonómiát adott.¹ E Valachorum Communitas nyílt kérdéssé tette a styriai beavatkozást, melyet az 1670-diki felkelés a valóságban is meghozott. Herberstein Joseph gróf császári tábornok már 1671. januárban jelentést tett Horvátország megszállásáról a Drávától a tengerig² és a conquista részére azonnal kidolgozott egy alkotmányt is.³

Az absolut uralom megdőltével helyreállott báni méltóság azonban nem fért meg a károlyvárosi katonai kormányval. Gróf Erdődy Miklós bán sietett tiltakozó szavát felemelni a Zrinyi javak elkobzása miatt.⁴ Ezzel hosszú és engesztelhetetlen harc indult meg Wien, Graz

¹ Monumenta historiam Slavorum meridionalium spectantia XVI. 324—32. l.

² „das Land Kroatien so viel beide, die Kroatische und Windische Granitzen comprehendieren und schliessen, nebst der Insul von der Muehr an bis aufs Meer Buccari von der ungarischen Krone separiert, und eurer Kaiserlichen Majestät Erblichen unterthänig gemacht, zu dem Ende auch unverzüglich ein authorisierter commissarius dahin in das Land verordnet und abgeschickt wurde“ (U. ott. 338. l.).

³ I. ein von euer Khaiserlichen Majestät immediate bestellter Vice-Ban oder Landsverweser, II. zwei Geistlichen aus dem Kapitel, zwei Herren Stände und zwei Ritter Landssubjekte, als Landesrath, III. egy procurator a pénzügyek vezetésére, IV. egy katonai főparancsnok, V. a Zrinyi javak elkobzása és VI. a határőrvidék szervezése.

⁴ U. ott 375—77. l. Az 1681. LXXI. §. megtiltotta a Frangepán-család horvát-szlavon-dalmátországi birtokainak a koronától való elszakítását.

és Zágráb között. Az 1695. novemberi királyi rendelet a töröktől visszafoglalt Unna-Kulpa vidéket Styriához csatolta, mit az unna-kulpa vidéki vlachok kérelmeztek ugyan, de mi a bán és rendek tiltakozását vonta maga után (1696).¹ A zengi lakosság megtagadta gróf Auerperg Karl császári kapitány beengedését, melyet a királynak nyomatékosan el kellett rendelnie (1698). Lika Krbavát a kormány az austriai kamarának adta el (1701. nov.),² mire viszont a varasdi határvidék polgárosítása volt az engesztelő felelet (1703. junius és julius).³ Lehetetlen megvonnunk e helyen az elismerést gróf Batthyány Ádám bántól,⁴ ki a társországok jogait hathatósan védelmezte.

A királyhű horvátság a korszak egész folyamán harcot viselt a kurucok ellen (1671—1711), és az anyaországot megelőzve fogadta el a Habsburgok leányágának örökösödését (1712. március.)

Dalmáciát a kandioti háború és a ragusai föld-rengés súlyos csapásokként látogatták meg (1667).⁵ Városai megteltek menekülő szlávokkal (az Ohmucsevics hercegovinai grófi család is ekkor költözött oda), kik az olasz népelemet a XVII. század végén már jelentékenyen háttérbe szorították. Mindezek azonban nem képezték akadályát annak, hogy a királyi fegyverek első

¹ U. ott XX. 52—55. l.

² „titulo emptionis“ (Magyar gazdaságtörténelmi szemle VI. 1869. 258. l.). Hogy a wieni kormány mennyire tájékozatlan volt az ország jogai felől, világosan mutatta az, hogy 1702-ben Caraffa grófot bízták meg annak eldöntésével, vajjon Slavonia nem külföld-e Magyarországra nézve (u. ott 306. l.).

³ Közölve u. ott 220—25. l. és Katona: Historia critica XXXVI. Buda 1805. 234—44. l.

⁴ Elt 1662—1703.

⁵ Villari L.: The republic of Ragusa. London 1904. 298—305. l.

diadala után a magyar koronához való visszacsatolását ne kérelmezze.¹

A török iga alól felszabadult Slavonia betelepítését királyi manifestum támogatta, de az anyaországhoz való visszacsatolásáról szó nem esett.²

Bosznia uraival és népeivel királyaink állandó kapcsolatot tartottak fenn,³ 1688-ban pedig a fegyveres hódítást is megkísérelték.⁴

394. A közegészségügy kezdetleges volt ugyan, de városaink már a kor igényeinek megfelelő kórházakkal rendelkeztek.⁵ Orvosi irodalmunk csak pár értekezésre szorítkozott.⁶

Egészségügy és orvostudomány.

395. Egyházi tekintetben a katolicizmus megerősödéséről kell számot adnunk, valójában három csoportról, a katolikusnak maradt és a visszahódított területekről és a wieni katolikus politikai actióról, mely az összbirodalmi eszmék szolgálatában állott.

Egyházak és vallásügyek. A katolikus actio.

A magyarországi katolikus egyház élén az esztergomi érsekek, Lippay György (1642—66),⁷ Szelephényi

¹ Gelcich-Thallóczy: Ragusa és Magyarország összeköttetései-nek oklevéltára. Budapest 1887. 686—89. l.

² 1689. június, 1690. július és 1697. szeptember, Szlavonia újjászervezése (közölve: Fermensin E.: Acta Bosnae 925—1752. Zágráb 1892. 519 és 543—44. l. és Fiedler J.; Beiträge zur Union der Valachen in Slavonien und Syrmien. Archiv für oesterreichische Geschichte XXXVI. 1862. 2. 119—21. l.).

³ Igy I. Lipót király 1659-ben magyar báróságot adott Brnjakovics András boszniai nemesnek (Fermensin i. m. 491. l.). 1661-ben pedig birtokot (u. ott 500—1 l.).

⁴ Ludwig Wilhelm badeni örgróf megverte a helytartó pasát és bevette Zvornikot. A királyi csapatok Sarajevoig elönyomultak.

⁵ Széchenyi György primás maga is sok kórházat alapított.

⁶ Legfontosabb volt Pápai Páriz Ferenc enyedi orvos (1649—1716) műve: Pax corporis. Kolozsvár 1690,

⁷ Éjt 1600—66.

(1666—85),¹ Széchenyi György (1685—95),² Kollonich Lipót gróf (1695—1707.)³ és Keresztély Ágost szász herceg állottak (1707—21),⁴ kik tevékeny részt vettek a hitélet fejlesztésében (1648. és 1682. nagyszombati zsinatok, 1649. az országos és 1678. a nagyszombati papnevelő intézet alapítása); a hitélet terén viszont messze kimagaslott Esterházy Pál herceg, az ország nádora.⁵

Határozottan hátrányos helyzetük volt az erdélyi katolikusoknak, kiknek püspökségét világiasították. IX. Clemens pápa 1668-iki rendelete óta egy apostoli vicarius kormányozta őket és a linzi béke után hiába kérték sorsuk javítását.⁶

A katolikus reunio erőszakos módon nyilvánult meg a Rákóczi család birtokain, hol Báthory Zsófia vezette a térítést⁷ és a társországokban, hol 1649—1848. nem telepedhetett meg protestáns ember.⁸

A katolikus actio szélső irányát a wieni kormányban kell keresnünk, mely abban a hódítás kész eszkö-

¹ Megh. 1685, 1667 óta nádori helytartó; műve: Istenes énekek. Nagyszombat 1672.

² Élt 1592—1695.

³ Élt 1631—1707.

⁴ Élt 1666—1721. 1715 óta Esztergom érsekei hercegprimások voltak (az 1714. dec. kelt királyi kiváltságlevél közölve Katonánál i. m. XXXVIII. Buda 1886. 78—84. l.).

⁵ Egyházi művei: Speculum Immaculatae. Wien 1670 és A Boldogságos Szűz Mária szombatja. Nagyszombat 1691.

⁶ Az 1665-diki és 1666-diki tárgyalásokról Kászoni királyi követtel Katonánál i. m. XXXIII. 1804. 625—49. l. és Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XIV. 1889. 106—8. l. Az 1675-diki országgyűlés elutasító határozatáról u. ott XVI. 1893. 215—21. l.

⁷ Erőszakosságát érdemei közt sorolja fel (Történelmi tár XVI. 1893. 340. l.). A megtért protestánsok nevesebbjei Illésházy, Nádasdy Ferenc, Széchy Mária és a Thököly gyermekek. Széchy Mária Pázmány két művét is kiadta.

⁸ „secundum leges municipales“ (1687. XXIII. §.).

zét vélte megtalálni. Katonául az austriai tartomány jezsuitáit választotta, kiket a linzi béke távozásra kényszerített, de kik a hitélet ápolása végett csakhamar visszatértek. 1649-ben megjelentek Varasdon; 1655-ben egy királyi rendelet védelmébe vette őket;¹ 1666-ban Montecuccoli hadoszlopa nyomán már Sárospatakon voltak, végre az 1687. XX. §. megengedte visszatérésüket, mire Budán (1687.), Pécsen (1694.) és Nagyváradon alapítottak társházakat (1699). Jelentékeny módon megváltozott azonban szerepük Kollonich alatt. Mig Veterani császári tábornok az alkotmány biztosítékairól tárgyaló 1693. márciusi erdélyi országgyűlést a katolikus propositiók elfoglalására szorította² és azok egyenjogúsítását keresztül vitte (ápr.), Baranyi pater és társai az egyházi és politikai unio szálait szőtték Wien és az erdélyi oláhok között, és alkották meg egy plebiscitummal, mely a politikai jogokból kizárt oláhságot a többi nemzetek mögött császári protectoratus alá helyezte.³ Csak az oláh püspök elismerése után állították vissza a gyulafehérvári római katolikus püspökséget is, mely a wieni-román entente-nak akadálya lehetett volna (1701.)

396. Szomorú volt azért a helyzet, mely nem katolikus egyházainknak kínálkozott. A protestáns lelkészek Európa leghiresebb egyetemlein nevelkedtek, de hazatérve polgári jogaiktól megfosztattak és illetéktelen törvényszékek és hamis bírák vádlottjaiként kellett szenvedniök. Hiába interveniáltak Wienben a szász és bran-

A többi
egyházak.

¹ Közölve Katonánál i. m. XXXII. Buda 1794. 874—76. l.

² Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XXI. 1899. 4—8 és 75—95. l. Az erdélyi katolikus rendeknek 1699. májusi felterjesztése és a királyi válasz közölve Hormuzakinál: Documente. V. Bucuresci 1885. 529—36. l.

³ V. ö. a 384. pontot.

denburgi választófejedelmek¹ és az angol királyok, a királyi csapatok előnyomulásával lépésről-lépésre tért vesztettek és 1715-ben is be kellett érniök az 1681-diki és 1687-diki korlátolt vallásszabadság megerősítésével.

A hitélet és hittudományok terén kiváltak: Apácai Cseri János,² I. Apaffy Mihály erdélyi fejedelem,³ Dobos (Tofaeus) Mihály erdélyi püspök,⁴ Kocsi Csergő Bálint, pápai tanár,⁵ Komáromi Csipkés György⁶ Miskolczy Gáspár⁷ és II. Rákóczi György erdélyi fejedelem.⁸

Ily körülmények között a többi egyházakról is kevés mondani valónk lehet. A zsidók városainkban vonták meg magukat, a hódító moszlimok elköltöztek. Csak az orthodox szerbek élveztek kiváltságos helyzetet, mert a wieni uralom kész eszközeivé lettek.

A magyar
társadalom
küzdemei.

397. E sokféle töredezett, egymással szembeállított népcsoportokból lassan kelt életre társadalomnak mondható alakulás. Valóban csak társadalmakról lehet szó, melyek egymástól jelentékenyen különböztek és melyekre az austriai macchiavelisták temploma helyezkedett. A mint azonban a különbségek ereje csökkent, oly mértékben elhalványultak az épület körvonalai is, mert a wieni uralom terheit a szétszakadt részek elbirni nem tudták.

¹ 1671—72 és 1685 (Történelmi tár IV. 1881. 524. l.).

² V. ö. a 404. pontot. Theologiai műve: *De politica ecclesiastica*, Kolozsvár 1658.

³ Műve: *Az egész keresztény vallásnak fundamentumai*. Gyulafehérvár 1645.

⁴ Élt 1624—84.

⁵ Élt 1647—98; műve: *Narratio brevis de oppressione libertatis ecclesiarum Hungaricarum*, magyarul kiadta Szilágyi Sándor.

⁶ Élt 1628—78. Művei: *Angliai puritanismus*. Debrecen 1662 és *Magyar biblia*. Leiden 1719.

⁷ V. ö. a 345. pontot.

⁸ Élt 1628—96; műve: *Angliai independentismus*. Utrecht 1654.

A szenvedés közössége a csoportokat egymáshoz közelebb hozta és egységes társadalommá olvasztotta. E nemzeti társadalomnak közvéleménye nyilvánult meg a Rákóczi felkelésben, mely a magyarság igazi megújódása volt, valóságos ethnikai forradalom, melyben az idegen elemek egy része a magyarsággal egyesült.

Vég nélkül való volna elmondani ez újjászülető magyar hegemonia társadalmi motivumait, urainknak és parasztjainknak mély értelemmel párosult hazaszeretetét; asszonyainknak classikus felsőségét az európai udvarok mondainejai fölött; a szenvedés ezer próbáit kiált családi élet megható vonásait.

388. A restauratio kora merőben politikai küzdelem volt, az érzelmi és értelmi megújódás pedig csak anticipálása annak, a minek minden mozgalommal együtt kellett volna születnie, a gazdasági megújódásnak. A küzdelem tehát a nemzeti tőkét fogyasztotta. Meg kell vallanunk, hogy 1645-től 1715-ig egész gazdasági életünk devalválódott, leromlott, összetört és ezért kíséri majd politikai életünket 1825-ig a hosszú hallgatás.

Gazdasági viszonyok.

399. Első sorban az őstermelés volt hivatva, hogy A termelés. a magyar gazdálkodás alapja legyen, de a kormányok a kivitel fokozása mellett a termelést elhanyagolták. Tehát a tőkét maga a kormány fogyasztotta és fogyasztatta idegen államokkal, első sorban Austriával, a tőlük beszedett ellenértékkel együtt. Így pl. a bányaipar látszólag fellendült¹ Hellenbach János Gottfried bányagróf² alatt, de a termelést idegeneknek biztosították. 1691-től 1703-ig egész réz- és higanytermelésünk hollandi kereskedők zálogbirtoka volt.³ A Rákóczi felkelés a szállítást Bruy-

¹ Wenzel G : Magyarország bányászatának kritikai története Budapest 1880. 180—245. l.

² Megh. 1728.

³ Magyar gazdaságtörténelmi szemle VI. 1899. 353. l.

ninx hollandi követ tiltakozása ellenére is megakasztotta, miért Bruyninxnak érdekében állott a mozgalom elfojtása. Közvetítői szerepében teljesen a wieni kormányhoz csatlakozott,¹ mely a szállításra két ízben is, 1700-ban és 1703-ban nagyobb kölcsönt vett fel, a pénzt a termelő Magyarország leverésére fordította, a szatmári béke után pedig a szállítás felvételére új szerződést kötött (1714. II. osztrák-hollandi kereskedelmi szerződés). Az állatkivittelt a magyar és erdélyi országgyűlések gyakran megtiltották a tenyésztés érdekében. Itt viszont a török fosztotta ki az állományt. A mezei erőknek a küzdelemben való lekötése a földművelés akadálya volt; a kis birtokok elpusztultak, a nagyok hitbizományokká alakultak, míg a visszahódított területek mérhetlen földein idegen latifundiumok, egész hűbéres országok keletkeztek.

Az ipar terén még szomorúbb viszonyok uralkodtak, a kezdetnek is csak kezdete volt az a néhány gyár, melyet főuraink és városaink alapítottak.

A forgalom. 400. A kereskedelem mindenkor kedvenc themája volt a kormányoknak, de a wieni mercantilismusnak önkényesebb és silányabb kátéja volt Colbert élelmességénél. A XVII. század végéig az egész délkeleti kereskedelem a Duna vonalán, Magyarországon keresztül haladt, hol három kiaknázatlan terület, a közeli, középső és szélső kelet utai találkoztak. Nyugati vállalkozók ajánlkoztak, hogy a Duna vonalán telepeket, raktárakat létesítenek az ázsiai forgalom lebonyolítására, de a kormány a vállalkozást elutasította, a kezdő forgalmat tönkre tette. 1699. márciusban Sedgwick Zacharias stambuli angol kereskedő, 1702. júniusban egy hollandi társaság nyertek

¹ Bruyninx „videtur mihi nimis Austriacis deditus esse“, írta a britt követ (Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria XXVII. Wien 1867. 151. l.).

királyi szabadalmat, de vállalataikat csakhamar feloszlatták. 1701-ben Sutton Robert wieni angol és 1702-ben Hazzi János Kristóf wieni örmény kereskedők hasonló ajánlata maradt sikertelen. Ugyanily sorsra jutott a szebeni Görög Compania, mely a kincstárnak a hanyatlás éveiben is 1500 forint évi adót fizetett,¹ míg a wieni Orientalische Compagnie monopoliumpjogot nyert a magyarországi kereskedelemre. Hosszas viták után az erdélyi országgyűlés a szebeni Görög Companiát feloszlatta, és az erdélyi kereskedelmet is a wieni társaságra bizta.² Az 1681-diki országgyűlés már hiába kérte az új társaság kitiltását. A wieni kormány laxenburgi értekezlete (1690.), a levantei kereskedelem ide csalogatása (1692.), a török kereskedelmi szerződés tárgyalásai (1699.) és a Klobusicky Ferenc elnöklete alatt szervezett Consilium Oecumenicum nem voltak komoly kísérletek. Idealista maradt tehát Tüzes Gábor is, mikor röpirataiban Magyarországot a világkereskedelem központjává akarta tenni (Progetto per li particolari di Genova circa il commercio dell' Ongaria és Compendio del progetto universale per il commercio dell' Ongaria).

401. Austria gazdasági előnyomulását fényesen mutatják pénzügyi sikerei, melyek nem ugyan a pénztermelés fokozásában, hanem az austriai pénzláb hódításában állottak. A magyarországi valuta erősen devalválódott, azért az 1672-diki erdélyi országgyűlés a pénzverést, mely Magyarországon mindig par excellence királyi jog volt, a városok kiváltságává tette. Az 1677-diki ország-

¹ 1694. XXI. §. (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XXI. 1899. 163. l.). 1701-ben 1,000 rajnai forint volt az adó (Magyar gazdaságtörténelmi szemle VI. 1899. 287. l.). Az 1701. szeptemberi, 1703. júliusi és 1710. februári királyi szabadalmak (u. ott 407. l.) sem tudták életre kelteni az 1672-diki kudarc után.

² Szilágyi S. i. m. XV. 1892. 44—45 és 313—14. l.

gyűlés ennek ellenére is a rossz pénz sokaságáról panaszkodott,¹ az 1682-diki pedig constatálni volt kénytelen, hogy a császár képére vert pénz országszerte forgalomban van.² Megmaradását csakhamar szentesítette az 1686. augusztusi országgyűlés,³ szomorú reverse Buda visszavételének. 1692-ben megjelent az első, Lipót képével vert pénz,⁴ végül a király a fölöslegessé vált szebeni pénzverőt be is szüntette. A Rákóczi felkelés kényszerpénze, a rézlibertas annyira felszaporodott, hogy a különben is kimerült vármegyéket és városokat szegényekké tette, míg a loyális kezekben fekvő nagy birtokok legalább ettől mentek maradtak. E tények soránál mi sem mutatja jobban, mint szűnt meg pénzügyeink önállósága.

A restauratio
irodalma.
A költészet.

402. Az irodalom a korabeli eseményeket tükrözi, megelőzi és irányítja, és mert a korszak eseményei kiválóan nemzetpolitikai természetűek, az irodalom is ebben az irányban érvényesült.

A költészet két fő műfaja, az epos és a lyra Zrinyitől a kuruc dalokig önálló egésznek adnak, melynek csodás eleme csökken és motívumai az egyéntől (szerelem) a köz (haza és nemzet) felé terelődnek.

Az elbeszélő költészet terén Zrinyi Miklós eposa (Szigeti veszedelem, Obsidio Szigethiana, Zrinyiász) vezet be az új korszakot.⁵ Két évvel utóbb látott napvilá-

¹ U. ott XVI. 1893. 51, 365—74. l.

² XIII. §. U. ott XVII. 1895. 254. l.

³ III. §. U. ott XVII. 1895. 547. l.

⁴ Magyar gazdaságtörténelmi szemle VIII. 1901. 310. l.

⁵ Megjelent Wienben 1651, Az Adriai tenger syrenája cím alatt. Forrásai közt megemlíthető Vergilius, Tasso és Karnarutius Bernard horvát eposa: Vazetje Szigeta grada. Venezia 1683. A Zrinyiász tárgya Szigetvár eleste, melynek a magyarság romlása miatt kell pusztulnia. Bár nyelvezete nem sikerült, nincs eposunk, mely Zrinyi művét felülmulná.

got Listius László gróf hősi éneke a mohácsi csatáról (Magyar Mars. Wien 1653.), de a keresett hirnevet koránt sem szerezte meg írójának.¹ Annál értékesebb volt és ismertebbé lett Gyöngyösi István eposa Széchy Mária kezének elnyeréséről (Marssal társalkodó murányi Venus. Kassa 1664.) Másik eposa (Porából megéledett Phoenix. Lőcse 1693.) Kemény János erdélyi fejedelemről és nejeről, Lónyay Annáról szól, utolsó költeménye (Az ki régen fegyvert fogott hazájáért) pedig átmenetet képez a korabeli lyrához.²

Míg Zrinyi hosszú időre példát adott az epikusoknak, a lyra fejlődése megakadt. Balassa Bálint gróf,³ Barakonyi Ferenc,⁴ Beniczky Péter,⁵ Koháry István gróf⁶ és Radvánszky János⁷ a nők közül Petőczy Kata Szidona⁸ és Rákóczi Erzsébet⁹ többé-kevésbbé Balassa utánczói voltak. Míg így a műköltészet a subiectiv érzésből kifogyott, az elnyomás és üldözések a csalódás, vágyak és remények sokféle változatait szólaltatták meg a nép ajkán. E vál-

¹ Gróf Listius (Liszi) László (1628—63) szélhámós, ki erkölcstelen életéért és hamis pénz veréséért a vérpádon halt meg.

² Gyöngyösi István (megh. 1704) a Wesselényiek, majd az Andrásnyak ügyésze, gömöri alispán és követ. Wesselényi halála után maga is perbe került, de a katolikus egyházba térése kiszabadította. Egyéb művei: *Palinodia, prosopopoea Hungariae* (Lőcse 1693) és *Új életre hozott Chariclia* (Lőcse 1700).

³ Megh. 1684, 1664. gróf és hontmegyei főispán, 1665. korpónai főkapitány.

⁴ Élt a felvidéken a XVII. század végén.

⁵ Megh. 1664. Mint tót író is említést érdemel. Magyar verseit *Magyar rhythmusok* címmel adta ki (Nagyszombat 1664).

⁶ V. ö. a 364. pontot.

⁷ Élt 1666—1738.

⁸ Pekry Lőrinc gróf neje; költeményeit a pietismus komor hangulata hatja át.

⁹ Rákóczi László gróf leánya és Esterházy nádor barátnője.

tozatok a kuruc költészetben, „egy politikai esemény irodalmi emlékében“¹ nyertek megnyilatkozást.

A széppróza.

A dráma.

403. A széppróza terén Haller János² Hármas históriája (Kolozsvár 1695.)³ és Rozsnyai Dávid⁴ kiadatlan *Horologium Turcicum*,⁵ végül Mikes Kelemennek⁶ Törökországi levelei⁷ és *Mulatságos napjai* érdemelnek említést,⁸ a dráma terén Felvinczy György *Comico Tragoediája* (1693).

A tudományos irodalom.

A bölcsélet-tudomány.

404. Annál jelentősebb volt a tudományos irodalom szárnnyabontása.

A bölcsélet-tudomány theologiai motivumaitól a *bacconi* (Bleyer János)⁹ és *cartesianus* iskolák tanítványai (Csernátoni Pál¹⁰ és Apácai Cseri János)¹¹ hazánkban is

¹ Erdélyi P.: Kurucz költészet. Magyar remekírók. IV. Budapest 1903. 6. l.

² Élt 1626—97.

³ Nagy Sándor, a *Gesta Romanorum* és a trójai faló mondájának kivonata.

⁴ Élt 1641—1718.

⁵ A *Humajun Name*, a *Pancsatantra* török átdolgozásának magyar fordítása.

⁶ Élt 1690—1762. 1711 óta Rákóczi emigráns udvarának tagja volt.

⁷ Kiadta Kultsár István, Szombathely 1794, Toldy Ferenc, Pest 1862, Abafi Lajos, Budapest 1880 és az emlékkiadás. Budapest 1906.

⁸ Kiadta Abafi Lajos, Budapest 1879.

⁹ Eperjesi tanár, élt 1662—97.

¹⁰ Megh. 1679, 1668 óta enyedi tanár.

¹¹ Apácai Cseri János (1625—60) apácai (Brassó vármegye) székely fiú, a hollandi egyetemeken fejezte be tanulmányait (1648—53), hol a *harderwijki* új egyetem első *doctora* (Pinter I.: A magyar irodalom története II. Budapest 1909. 325. l.), majd otthon a gyulafehérvári *collegium* tanára lett (1653). Feltűnő tudását irigylői a monarchiaellenes puritan eszmék hirdetésével vádolták, különösen az angol *Basire Isaac* udvari lelkész, ki e váddal elütötte őt a *Bisterfeld* halálával megürült tauszek elnyerésétől. A vizsgálat befejezése

új utat nyitottak a gondolkodásnak, bár önálló rendszert egyik sem alkotott.

405. A XVII. század történetirodalmát az emlékiratok jellemzik, mert a küzdelmes korszak nem engedett időt összefüggő, rendszeres művek alkotására. Az egyetlen Bethlen Farkas erdélyi cancellár¹ adott igazi értelemben vett történelmet,² Apor Péter báró,³ Bethlen János,⁴ Cseréi Mihály⁵ Hain Gáspár,⁶ Krauss György,⁷ Miles Mátyás,⁸ Nadányi János,⁹ és Szalárdi János¹⁰ kortörténetet ;

A történet-tudomány.

után a kolozsvári iskolához került és ott halt el 34 éves korában (kitűnő jellemzése Bánóczi Józseftől: Apácai Cseri János. Beöthy-Badies: A magyar irodalom története 3. kiadás. I. Budapest 1906. 382–88. l. Bölcsészeti művei: Magyar encyclopaedia. Utrecht 1655. Magyar logikácska. Gyulafehérvár 1654 és De mente humana. Várad 1658.)

¹ Élt 1639–79.

² Historiarum Pannonico-Dacicarum libri X. 1526–1600. Keresd 1684–90. II. kiadás Benkő Józseftől. 6 kötet, Nagyszeben 1782–93.

³ Élt 1676–1752, küllői főispán: Metamorphoses Transylvanicae 1736, az erdélyi jó idők romlásáról.

⁴ Élt 1613–78 fehérmegyei főispán, 1657. Krakowie parancsnoka, 1659. erdélyi cancellár. Műve: Rerum Transylvanicarum libri IV Nagyszeben, 1663. Német fordítása megjelent Nürnbergben, 1666.

⁵ Élt 1668–1756; 1690 óta haláláig hű royalista volt. Historiáját kiadta Kazinczy G.: Ujabb nemzeti könyvtár II. Pest 1852. 292–96. l.

⁶ Élt 1632–87, Lőcse város bírása volt; műve: Zipserisch-Leutschauerische Chronik, 1684-ig.

⁷ Élt 1607–79, segesvári jegyző; műve: Siebenbürgische Chronik 1608–65. Fontes rerum Austriacarum III–IV. Wien 1862–64.

⁸ Élt 1639–86. szebeni városi tanácsos; műve: Siebenbürgischer Würgengel. Szeben 1670.

⁹ Megh. 1707. Műve: Florus Hungaricus. Amsterdam 1663.

¹⁰ Élt 1601–66; művét kiadta báró Kemény Zsigmond: Szalárdi János siralmas krónikája 9 könyvei. Ujabb nemzeti könyvtár III. Pest 1853.

Bethlen Miklós,¹ Károlyi Sándor gróf,² Kemény János fejedelem,³ Kocsi Csergő Bálint,⁴ Ráday Pál⁵ és II. Rákóczi Ferenc önéletrajzot,⁶ Apaffy,⁷ Beniczky Gáspár,⁸ HallerGábor,⁹ Lutsch János¹⁰ és Thököly¹¹ naplót; Haller János¹² és Inczédy Pál feljegyzéseket,¹³ vé-

¹ Élt 1642—1716. Német, angol és hollandi egyetemeken végezte tanulmányait. 1664-ben Wienben Grémonville francia követtel és Csáktornyan Zrinyivel értekezett, mint Bélydy barátja pedig fogságot szenvedett. Mint az erdélyi követség tagja, Wienben jelentékenyen befolyt a Diploma Leopoldinum megalkotására és 1696-ban grófi rangot kapott. Emlékiratai csak halála után jelentek meg (*Mémoires historiques contenant l'histoire des derniers troubles de Transylvanie*. Amsterdam 1736), önéletrajzát pedig Szalay L. adta ki (*Magyar történelmi emlékek II—III*. Pest 1858—60).

² Önéletírását kiadta Szalay L.: *Magyar történelmi emlékek IV—V*. Pest 1866. Az 1704—11. évek az eredetiben hiányoznak.

³ Önéletírását kiadta Szalay L. Pest 1856.

⁴ Kösziklán épült ház ostroma, kiadta Szilágyi S. Leipzig 1866.

⁵ Élt 1676—1733, II. Rákóczi Ferenc titkára és a *Recrudescent* szerzője. Önéletrajza megjelent az *Archivum Rákócziánumban* I. 1. Pest 1866.

⁶ Emlékiratai: *Histoire des révolutions de Hongrie*. 2 kötet s' Gravenhage 1739 (Ráth K.: II. Rákóczi Ferenc emlékirata a magyarországi hadjáratról 1703—11. Győr 1861 és több kiadásban). *Testament politique et moral du prince Rakoczi*. 2 kötet. s' Gravenhage 1751.

⁷ Közli Tóth E.: I. és II. Apaffy Mihály naplója (Erdélyi Múzeum 1900).

⁸ 1707—10, közölve: *Archivum Rákócziánumban* I. 1.

⁹ Élt 1614—63. Naplója 1630—41. terjed.

¹⁰ Élt 1607—61, a szászok grófja; művét kiadta Kemény József gróf: *Diarium des Herrn Joh. Lutsch 1607—61*. *Deutsche Fundgruben* I. Kolozsvár 1839. 281. l.

¹¹ Kiadták Nagy I., Thaly K. és Torma K.: *Monumenta Hungariae Historica* 2. XV, XVIII. és XXIII—XXIV.

¹² Feljegyzései 1686—87. terjednek: *Történelmi tár* I. 1878. 679—90. l.

¹³ Megh. 1708; műve: *Nagyvárad Inczédy Pál feljegyzései* 1660—97. Pest 1860.

gül Nádasdy Ferencz¹ és Segesvári Bálint² krónikát.

406. Ekkor született meg az első magyar hirlap is, A hirlapírás. és ekkor tettek először kísérletet, hogy a külföldet a magyar viszonyokról informálják.³

407. Mind ez irodalmi törekvéseket azonban szigorú censura ellenőrizte és útját állotta minden szabaddabb irányú érvényesülésének.⁴

408. A könyvtárak továbbra is magánosok rejtett könyvtárak kincsei maradtak és a sárospataki,⁵ murányi⁶ és semp- és akadémiák. tei udvarok⁷ életéből sem alakult külföldön divó akadémia.

409. A küzdelemben elhanyagolt művészetekben Aesthetikai, is kiváltak: a festészet terén a bazini Kupecky János⁸ Rembrandt iskolájának képviselője, és a sárosmegyei Mátyók Ádám dresdeni udvari festő;⁹ az ének és zene terén említést érdemel Kájoni János ferences provincia-¹⁰ lístó énekes könyve (Cantionale Hungarico Latinum. Csík-

¹ Megh. 1671; műve: Mausoleum regum Hungariae. 1664.

² Művét (1606—54) kiadta Jakab F. Mikó I. gróf: Erdélyi történelmi adatok IV. Kolozsvár 1858.

³ Mercurius veridicus ex Hungaria 1705—10.

⁴ A Szentiványi Márton jezsuita részére kiadott utasítás szerint: „constitutus censor vel cui idem suam potestatem delegaverit, non solum omnia quorumcumque opera, literas et typis edendas scripturas revidere et approbare, verum si qui absque ipsius vel delegatorum suorum consensu acta quaequam librosque et scripturas typis mandari facere praesumerent, eosdem praeter confiscationem omnium librorum et typi debita etiam poena aggravari curare possit ac valerit“ (Történelmi tár XIX. 1896. 190. l.).

⁵ Szilágyi S.: Felsővadászi Rákóczy Zsigmond 1622—52. Magyar történelmi életrajzok Budapest 1886. 121. l.

⁶ Acsády I.: Széchy Mária 1610—79. Magyar történelmi életrajzok. Budapest 1885. 189. l.

⁷ Merényi-Bubich: Herceg Esterházy Pál nádor 1635—1713 Magyar történelmi életrajzok. Budapest 1895—97. l.

⁸ Élt 1667—1740.

⁹ Élt 1673—1741.

¹⁰ Élt 1629—87.

somlyó 1676.), végül a színművészet terén Felvinczy György, az első magyar színingazgató.¹

ethikai,

410. A paedagogia terén Comenius sárospataki tartózkodása (1650—54.) érdemel említést. Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony hívására megjelenvén, hazánkban alkalmazta először a szemléltető oktatás eszközeit és a testnevelést. Az ő nyomain haladt Jászberényi Pál² és Keresztúri Pál.³ Apácai Cseri János,⁴ a század legnagyobb magyar paedagogusa az anyanyelv és a realiak tanítását helyezte előtérbe,⁵ különösen hangsúlyozván az iskolázás ügyének felkarolását (De studio sapientiae 1654. és De summa scholarum recessitate 1656.), egy erdélyi egyetem felállítását (A magyar nemzetben immár egy Academia felállításának módja és formája),⁶ és mindenkit megelőzván az iskola társadalmi viszonylatainak megjelölésével (az iskola a tanárok és tanulók szervezett társasága).⁷

A korabeli iskolázásra valóban szomorú idők jártak. Nagyobb iskoláink (igy az eperjesi és sárospataki 1671-ben,⁸ a kassai 1674-ben és az enyedi 1704-ben) a török és német invasio következtében elpusztultak, csak a nagyszombati egyetem maradt sértetlenül, és bővült jogi

¹ 1696-ban Lipót segélyeért folyamodott (Szinnyei I.: Magyar írók élete és munkái III. Budapest 1894. 360—62. l.).

² Élt a XVII. században; paedagogiai munkái Londonban jelentek meg.

³ Élt 1589—1655.

⁴ V. ö. a 404. pontot.

⁵ A történelem tanítását azonban elhagyta (Hegedüs I.: Apácai Cseri János paedagogiai munkái. Budapest 1899. 65. l.).

⁶ Közölve u. ott 146. és köv. ll.

⁷ U. ott 116. l.

⁸ 1687—1703. a jezsuiták vezetése alatt állott (Szinnyei G.: A sárospataki ev. ref. főiskola. Magyarország vármegyéi és városai. Zemplénvármegye. Budapest 1904. 230—34. l.).

facultással (1667.), végül Széchenyi György primás alapított Budán egy főiskolát (1687). Középkoraink egyházi, a katolikus intézetek többnyire a jezsuiták kezében voltak, népiskolákra csak városainkban akadunk. Az iskolázás nyelve még mindenütt a latin.

411. Már volt alkalmunk látni, hogy a Zrinyi Miklóstól tervezett állandó magyar hadsereg az 1662-diki törvények után is, melyek az insurrectiót utoljára szabályozták, papíron maradt. A nemesség felkelt ugyan, de a francia határon felszabadult császári csapatok egyre nagyobb számban lepték el Magyarországot, mely hovatovább katonai táborhoz hasonlított. Az állandó megszállás első vonalát Montecuccoli alkotta meg a szatmári, kállói és tokaji német helyőrségek felállításával, az első közös-ügygyel Austria és Magyarország között.¹ Befejezte ezt az 1671-diki formális megszállás, melyet az 1681-diki törvények sem tudtak eltüntetni, sőt a provisorium (1683—1703.) a belső vármegyékből is katonai kerületeket alkotott. Ez intézkedések méltó megtorlásra találtak a kúruc felkelésben, melyet az insurrectio fénykorának nevezhetünk. A színes tömegek állandó hadsereggé fejlődtek és visszaverték Austria serezeit, míg a nemzeti megoszlás egy forradalomellenes, részben magyar hadsereget nem adhatott, mely a felkelés utolsó tüzét („the smoke of an extinguished fire“, mint az angol ügyvivő megjegyezte) is eloltotta. Ha Rákóczi csapatainak növekedését és fogyását feljegyeznénk, előtünk állna küzdelmének hőmérője is. Mert ime a trónfosztást 72 serezed és számtalan önkéntes csapat, oly hadsereg élén mondta ki, melylyel XIV. Louis országokat szerzett, a majtényi síkon ellenben 13,000 ember tette le a fegyvert.

katonai

¹ V. ö. Takáts S. kimerítő tanulmányát: *Kisérletek a magyar haderő feloszlására. Századok 1904.*

Nem hiányoztak a korszak nagy hadvezérei sem, kik a könnyű lovas harcmodort lassanként átcserezték a műszaki háborúval.¹ Rákóczinak már számbavehető ágyúparkja, Kassán és Besztercebányán arsenálja volt. Első serezeinknek mégis az 1715-ben felállított császári és királyi ezredeket tekintjük, Austriával közös hadügyünk alapjának pedig 1715. VIII. törvénycikket.

és politikai 412. A politikai alakulásokról számot adtunk előbbi
művelődés. fejezeteinkben, itt csak a korszak politikai eredményeit és irányelveit akarjuk összefoglalni.

A végrehajtó hatalom szertelenül megnövekedett (a successio elfogadása és az 1222. XXXI. §. eltörlése), de a törvényhozás jogai épen maradtak. A nélküle hozott törvények és adók érvénytelenek voltak. Szelleme akár loyalista, akár erdélyi, mindig és mindenütt magyar volt.

¹ Korabeli hadrezéreink közül említésre méltók: Andrassy István kuruc tábornok; Beresényi Miklós (v. ö. a 371. pontot); Bezerédi Imre kuruc huszárezredes, kit Pálffyval folytatott tárgyalásai miatt lefejeztek (1708. dec.); Bottyán János (megh. 1709) royalista ezredes, később Rákóczi vakmerő tábornoka, Esterházy Antal gróf (1676—1722) royalista ezredes, később kuruc tábornok, az 1708-diki dunántúli hadjárat vezére, végül rodostói emigrans; Forgách Ádám gróf (1601—81) érsekújvári főkapitány, majd országbíró; Forgách Simon gróf (1669—1729), Ádám fia, royalista, majd kuruc tábornok és maréchal, a koroncói csata szomorú hőse (1704. jun.), engedetlensége miatt 1706 óta Rákóczi foglya, 1711 óta emigrans; Károlyi Sándor gróf (1668—1743) kuruc tábornok, fővezér, 1723. császári és királyi lovassági tábornok, 1741. maréchal; Kemény János erdélyi fejedelem (v. ö. a 348. pontot); Koháry István gróf (1649—1731), 1707 óta maréchal, 1714. országbíró; Ocskay László dandárnok, 1708. aug. royalista ezredes, 1710. jan. árulásáért lefejezték; Pálffy János gróf (1664—1751) 1693. tábornok, 1704. horvát bán, 1708. maréchal és 1710. royalista fővezér, 1741. nádor; II. Rákóczi Ferenc és II. Rákóczi György fejedelmek. Zrinyi Miklós és Péter grófok, horvát bánok (v. ö. a magyar birodalom történetét tárgyaló pontokat).

Tárgyalásai magyarul is folytak, törvényeit nem egyszer magyarul is hozták (1707. ónodi országgyűlés).

A vármegye a rendi alkotmány védőbástyája lett, mely követei útján kezében tartotta a parlamentet;¹ az idegen városok kapuin a háborúból visszatérő magyarság kopogtatott.

A birói hatalom a megyék és városok kezében volt; kevésbé független ugyan, mint Angliában, de nem a királyi önkény eszköze, mint a Bourbonok alatt.

Mindent összevéve nagy változásokon ment át a birodalom. Első sorban megszűnt a három részre oszlás. Bár az erősen megfogyott magyarságnak saját honában idegenekkel kellett osztoznia, alkalma nyílt, hogy műveltségének megszerezze őket és velök megerősödvén visszaszerezze régi határait és régi hivatását, az igazi hegemóniát a Duna középső vonalán.

XXIX. Hatalmi alakulások, műveltség és művelődés a Balkán félszigeten.

1645—1715.

413. *Összefoglalás.* — 414. A török hódoltság 1588—1715. Össze-
foglalás.
— 412. A balkáni keresztények 1645—1715. A hellének. — 416.
Az albánok. — 417. A szerbek. — 418. A bolgárok. — 419. A
románok — 420. Műveltség és művelődés a Balkán félszigeten. —
421. A balkáni kérdés 1588—1715.

484. A délkeleti alakulások harmadik és utolsó csoportját a balkáni népek és országok fejlődése képezi, a keleti kérdés, szabatosabban a közeli kelet kérdése. Egy francia diplomata ötlete a trójai háborúval vezette be a A török
hódoltság
1588—1715.

¹ Andrassy Gyula gróf: Magyarország vármegyéi és városai. Zemplénavármegye. Budapest 1904, VIII. 1.

balkáni kérdés történetét,¹ mely azonban egész terjedelmében alá volt vetve a köztörténeti fejlődés irányainak; épen a XVII. század éles határvonalat von az előző és késő korok közé, mert az iszlám előnyomulásának örök időkre gátat vetvén, a keleti kérdés új fejezetét nyitotta meg.

A török birodalom valóban elérte hatalma tetőpontját. 28 ázsiai, 4 afrikai és 8 európai pasalikja, szuzerain országai és szövetségesei ellen a vallási harcokba merült, meghasonlott Nyugat tehetetlen maradt. Mint egységes keresztény közösség 1396-ban szerepelt utoljára, de lovag csapatai a nikápolyi síkon maradtak, a nyugati közvéleménytől magokra hagyott balkáni országok egymás után a győzők kezébe estek, Magyarország tartománnyá, Erdély fejedelme vasalussá lett.

A megoszlás idején a nyugati hegemoniát a spanyol királyság igényelte, mely az iberiai kereszties hadjárat befejezése (1492) után Lepantonál fényes diadalt aratott a török flotta felett (1571), az utolsó mórokat pedig kiűzte a félszigetről (1609). Balkáni politikájának örököse a pápaság² és Malta lovagrendje lett, mely időnkint mggjelent a hellén partok előtt (1595. 1603. 1611 és 1620). Ez események hatása alatt a balkáni keresztények is több felkelést szerveztek, de az 1590-diki dicsőséges persa béke lehetővé tette a portának, hogy a nyugati előnyomulást visszaverje (Mezőkeresztes 1596). A spanyol hegemonia és a tengeri entente küzdelmében többé-kevésbé semleges maradt ugyan (1606. zsitvatoroki, 1621. chocimi, 1625. gyarmati és 1627. szőnyi békekötések), de mikor a spanyol-austriai és a növekvő

¹ Les bulgares, par un diplomate. Bibliothèqve slave elzévirienne. Paris 1894.

² A pápaság a latin unio kiterjesztésében (1622. a Propaganda alapítása) és a keresztény hatalmak concertjében kereste a török előnyomulás ellenszerét,

francia hegemonia¹ készülődése hosszú bonyodalmat sejtett, maga is hozzálátott levantei birtokainak kiterjesztéséhez. A levantei grand dessein² paladinjai egy kisázsiai albán család tagjai voltak (Köprili Mohamed 1586—1661; első fia Köprili Ahmed 1645—76; második fia Köprili Mustafa, megh. 1691; ennek fia Köprili Hussein belgradi helytartó, megh. 1702. és rokonaik Kara Mustafa és Köprili Niuman, megh. 1710), kik a porta katonai erejét a végsőig kimerítették (1645—71. veneziai, 1663—64. magyar, 1666—67, 1671—72 és 1674—76. lengyel háborúk, 1677. orosz, 1683—99. lengyel és magyar, 1684—99. veneziai, 1695—1700 és 1711—13. orosz háborúk). Velök a török nagyhatalom is hanyatlani kezdett és lett csakhamar Európa első beteg embere, mely fölött úrrá lett a lassan megerősödő európai concert (1661. pápai,³ 1664. és 1684. Leibniz francia-német szövetségterve, 1684. osztrák-magyar lengyel-veneziai szent szövetség és 1706. okt. osztrák-francia szövetségi terv).⁴

415. A balkáni keresztények között még mindig a hellének alkották a többséget. E hellénség egyenes, de sokban elváltozott ivadéka volt antik őseinek; a köz iránt érzéketlen és servilis, mint a levantei görög általában, széthúzó, erősen individualis elem,⁵ melyet a török uralom birtokai elhagyására, kivándorlásra és kalózkodásra kényszerített. Ezzel egy időben az állandóan megtelepedett lakosság, a fekvő vagyon és a régi birtok-

A balkáni keresztények 1645—1715. A hellének.

¹ „le due principali colonne della grandezza e potenza della Christianità“ (Hormuzaki: Documente VI. Bucuresei 1878. 57. l.).

² Első sorban a Fekete tengernek zárt tengerré tétele, melynek legnagyobb akadályai a kozákok voltak.

³ Recueil des instructions XI. Paris 1894. 181—82. l.

⁴ Hormuzaki: Documente VI. Bucuresei 1878. 54—58. l.

⁵ Finlay G.: The history of Greece under Othoman and Venetian domination. London 1856. 245. l.

aristokratia természetesen fogyott, a kereskedők és capitalisták számaránya emelkedett. Velök szorosabb lett az érintkezés a nyugati államokkal, melyek a Habsburgok ellen szövetségeseket kerestek. E nyugati kapcsolatok sejtetik velünk, hogy a hellénség még sem volt idegen a nemzetpolitikai mozgalmaktól.¹ A félsziget és az archipelagus népe megoszlott Stambul és Venezia között, míg a két hatalom a hosszú török-veneziai béke (1573—1644) végén egymással szembe nem került. A hellénség Venezia mellett és a török ellen nyilatkozott ugyan,² minek következtében a veneziai kormányzat engedett drakói szigorából, viszont a stambuli loyalisok, a phanarioták is nagy befolyásra tettek szert a porta külügyeiben és szuzerain országaiban (Kantakuzenos és Maurokordatos családok).

Az albánok. 416. Az albánok a kipusztuló hellének nyomán ellepték a gazdátlan folyóvölgyeket, de a XVI. század végén feljegyzett és 1638-ban vérbe folytott felkeléseik kevés nemzetpolitikai jelleget tükröznek.

A szerbek. 417. A délszlávok talán legtöbbet és legtovább szenvedtek a török uralom alatt, mert a török terjesz-

¹ V. ö. a 9. pontot. Egy hellén birodalom ábrándját lebbenti meg a Palaiologos császári család leányágainak keresése és Joannes trónkövetelő sokatmondó címe: „Joannes IX. Antonius I. Flavius Angelus Commenus Lascaris Palaeologus, Dei gratia magnus dux Epyri, Larisae, Mediae, Thessaliae, Macedoniae etc., iure sanguinis perpetuus magnus magister supremi Angelici Ordinis Aureatae Militiae Constantiniani et Heracliani Equitum sancti Georgii ex genere imperatorum Flavioꝝ Augustoꝝ Romanoꝝ, moxque Constantinopolitanorum ortus, iure successionis et hereditariae actionis legitimus princeps etc. etc., liber comes insulae Cephaloniae, Drivasti et Dyrrachii, nec non perpetuus comes palatinus maior Caesareus, dominus de l' Ales“ (Hormuzaki: Documente VIII. Bucuresci 1894. 297. l.).

² Az 1670-diki mainai felkelést azonban leverték (Finlay i. m. 136—38. l.).

kedés országutain feküdtek. Ezért a török ellen készülõ magyar király is elsõ sorban hozzájuk intézte fegyverre hívó szövegét, az elsõk egyikét, mely a nemzetiségi eszmét a történelem küzdõterére dobta.¹ Otthont adott a szerb emigránsoknak, védelmébe vette Brankovics György trónkövetelõt és csapatai többször is átlépték a határt, hogy a szerb népet felszabadítsák. Az Adria mellett élt hegyilakók a török fegyverek diadalai közben is megtartották függetlenségüket, melynek védelmére az orosz cárok támogatását is igénybe vették. IV. Danilo vladikával a ma is uralkodó Petrovics dynastia került a fejedelmi trónra és Crnagora (Montenegro) függetlensége hova-tovább megerõsödött.

418. A bolgárok szenvedése talán felülmulta szerb A bolgárok. testvéreikét² és a felszabadulás reménye is gyengébb volt, mint szerb területen. A magyar csapatok is alászállottak ugyan a Morava mellett és Viddin félezer év után ismét magyar kézbe került, de a törökök Sofia vidékét elpusztították és népét hontalanná tették.³

419. Legtöbb jogot élveztek az oláh fejedelmek, melyeknek szabadon választott uralkodóit a porta megerõsítette és belsõ ügyekben szabad kezét engedett. A hűbéres országok közös sorsa hova-tovább egységes közvéleményt eredményezett, melynek körvonalait máris egy primitív personalis unióban, a dynastiák kölcsönös-ségében véljük megtalálni. Külsõ ügyekben leginkább Erdélylyel tartottak, a wieni és moszkowai támogatást pedig függetlenségük biztosítására keresték. A század végén a két országot phanariota tisztviselõk özönlötték

¹ V. ö. a 365. pontot.

² „Noi popoli . . . di Bulgaria con le barbe bianche, con il capo canuto, con il dorso dalla tirannia incurvato, con li occhi incurvati, con le forze debili“ (Fermensin: Bulgaria. 491—92. l.).

³ V. ö. a 386. pontot.

Műveltség és művelődés a Balkán félszigeten.

el és velök hosszú időre megerősödött a hellén befolyás.¹

420. A félsziget a török birodalom bekebelezett tartományaiból és annectált országaiból állott, melyeknek népe heterogen politikai nemzetet adott. Az egyes népeket jellemző ethnikai különbség a század folyamán hova-tovább erősebb lett és a szokásokban és intézményekben tovább élt nemzetek politikai elismerésre törekedtek.

Egyházi tekintetben a terület megoszlott a katolikus és orthodox, a görög és latin egyházak és az iszlám között. Az utóbbi a keresztények egy részét assimilálván uralkodó állást vett a félszigeten, a többiek külső támogatást kerestek és találtak, a katolikusok a római, az orthodoxok a moskowi egyházban. E két hatalom védőszárnyai alatt intensiv munka vette kezdetét. — Hellén területen a korinthosi érseket illetve meg a katolikus primatus Venezia védelme alatt, míg a vezetés a római Propaganda kezében nyugodott, mely az orthodox hellének unióját egyengette (1583. moldvai unio). A szerb katolikusok élén a belgrádi püspök állott, míg a nép lelki ügyeit a ferencesek és minoriták munkálták (Bosznia, 1624. Bulgaria és 1626. Havasalföld provinciák. A moldvai ferencesek az erdélyi provinciához tartoztak). Munkájok nyomán alapították a kiprovaci püspökséget, majd a martianopolisi érsekséget Sofia székhellyel (1643) és az unionált prizreni püspökséget (1650). A többi országok katolikusait vicariusok vezették. — Az oekumenikus orthodox egyház állandó harcban volt szerb és román leányegházaival, melyek

¹ Az első Kantakuzenos Michaelos volt (megh. 1578); a Maurokordatos családból kivált Alexander stambuli orvos, 1673 óta udvari tolmács és külügyminiszter, a karlócai béke megalkotója. Nejétől, egy moldvai hercegnőtől született fia Nikolaos 1710. és 1711—16. moldvai és 1716. havasalföldi fejedelem.

hova-tovább új metropoliákká és nemzeti egyházakká alakultak. Elősegítette ez alakulást a növekvő nyugati befolyást kísérő felvilágosodás, melynek vezére Lukaris Kyrillos patriarcha volt,¹ míg a conservativok és az oekumenizmus hívei felül nem kerekedtek. A fordulat a latinok üldözéséhez (chiosi forradalom), a szerb metropolia beolvasztásához (ipeki görög patriarchatus 1690—1765) és a román egyház elgörögítéséhez vezetett (1642).²

A műveltség terén nyomdák alapítása (1640. jásii és 1678. bucurescii nyomdák), néhány theologus és krónikás (Cantemir Dimitri,³ Constantin Miron,⁴ Dosithej,⁵ Lukaris Kyrillos és Ureche Grigor,⁶ és több hellén iskola felállítása érdemel említést. Ez utóbbiak a Stambulban befolyásra vergődött phanarioták hazaszeretetének köszön-
ték alapításukat.

421. A balkáni kérdés a renaissance megoldatlan problémájaként maradt a XVI. századra, melyben a félsziget a török birtokába került. A helyzetet a spanyol hegemonia volt megváltoztatandó, de Lepanto (1571) gyümölcseitől hamar megfosztották a tengeri hatalmak.

A balkáni
kérdés
1588—1715.

¹ Különösen fontosak voltak svéd és angol összeköttetései, melyek a protestáns egyházakkal szoros kapcsolatot és a spanyolorómai nyomástól való szabadulást célozták. 1623-ban méltóságaitól megfosztották és 1637-ben a Jedikulába zárták.

² „Liturgia, l' officii et altre cose nelle chiese fanno secondo rito Greco“ (Fermensin: Bulgaria 96. l.).

³ Élt 1673—1723, Cantemir Constantin moldvai fejedelem fia, egy besarabiai család sarja, ki Stambulban a főbb nyugati nyelveket elsajátította. Mint I. Peter cár szövetségese az 1711-diki kudarc után Oroszországba menekült, hol egy Trubetzkoj hercegnőt vett nőül; műve: *Descriptio Moldaviae*. 2 kötet. Bucuresci 1875—76.

⁴ Ureche krónikájának folytatója.

⁵ Élt 1598—1706, 1665—1706. jeruzsálemi patriarcha volt; műve: *Olypeus orthodoxae fidei*.

⁶ Élt 1590—1646.

A boszniai keresztények még Madridból reméltek támogatást (1595 és 1625), de a spanyol király Venezia megálázásakor sem tudta elnyerni a keresztények protecto-ratusát (1651).¹

Venezia korlátlan befolyással birt a levantei szigetek és a parti városok fölött,² melyeknek olasz-sága és olaszos hellénjei vezéröknek ismerték. Ezért Venezia és Ragusa évtizedeken át óvakodtak ellenkezésbe kerülni a portával,³ de az 1645-diki békebontás után a helyzet lényegesen megváltozott.⁴ Kanea (aug.) és Rettimo eleste (1646. nov.) megtörték a veneziai uralom szigorát és a hellének előtt megnyitották az utat a köztársaság patricius családjai közé, de a sziget végleg török kézre jutott (1669. aug.) A második háború alatt Venezia megszállotta Moreát, kerületekre osztotta és első alkirályává (provveditore generale) Morosini fővezért nevezte ki. Teljes vallásszabadságot engedélyezett⁵ és mindent megtett a hellén közvélemény megnyerésére.

A XVI. század perai francia követei többnyire a római és madridi udvar utasításaihoz tartották magokat, míg az utolsót, Savary Jacquest (1588—91.) rokona, Savary de Brèves, IV. Henri meghitt diplomatája fel nem

¹ Hammer i. m. III. 394. l.

² Az archipelagus, Pera és Galata keresztényei Venezia védelme alatt állottak.

³ 1594 és 1616—18. a török ellen izgató spanyol és savoiai ügynököket kiutasították (Margalits i. m. I. 543. és köv. ll.) és nem engedték meg, hogy a jezsuiták Ragusát a balkáni missio alapjává tegyék (u. ott 550. l.). Ezért tiltakoztak Angliával együtt Lukaris letétele ellen (1723) és vitték keresztül a perai jezsuiták kitiltását (1628).

⁴ V. ö. a 110. pontot és alább.

⁵ 1687. az athenei lutheranus egyház felállítására (Finlay i. m. 223. l.).

váltotta (1591—1604).¹ Brèvesnek sikerült háttérbe szorítani a liga embereit² és a veneziai követtel szorosán összetartva előtérbe helyezni ura érdekeit. Míg a köztársaság az archipelagus keresztényeire támaszkodott, Brèves a jeruzsálemi szent sír templomának védelem alá vételével a francia protectoratust alapozta meg (1598),³ 1604-ben pedig megkötötte a francia-török capitulatiót, mely a Bourbonoknak jelentékeny kedvezményeket biztosított. Utódának, Salignac bárónak⁴ már a többi tengeri hatalom előnyomulásával is számolnia kellett, és az 1607-diki második szerződésben diadalt is aratott az angol követen. IV. Henri azonban a török szövetséget csak a Habsburg hegemonia ellenfelének tekintette, de mint a nagy keresztény confoederatio feje az iszlám kiszorításáról szőtt terveket.⁵ Míg tehát a hivatalos politika törökbarát volt, a francia társadalom törökellenes maradt és erre jegyezte meg Köprili nagyvezér a kandiai és szentgotthardi francia kontingensekről, hogy „a franciák régi barátaink, de mindenütt ellenségeink között találkozunk velök.”⁶ Már a hellének IV. Henritől várták felszabadí-

¹ Az első Bourbonnak két éven át nem volt összeköttetése a portával. Trónralépéséről a francia követ megkerülésével, Barton angol követ útján értesítette a portát.

² A mindenkitől elhagyott Savary menekülni akart, de fogóságba esett.

³ Hammer i. m. II. 636. l.

⁴ Biron Jean, Salignac bárója (1533—1610) 1594 óta tábornok és csak 1596 óta volt katolikus (v. ö. Gontaut Biron Th.: *Ambassades en Turquie de Jean de Gontaut Biron, baron de Salignac.* 2 kötet. Páris 1889. XC., 619. l.).

⁵ A korabeli francia költségvetésben a ponentei kereskedelem költsége 38, 675, a levanteié 426, 500 livre-ra rugott (1609. Lavissee E.; *Histoire de France.* VI. 2. Paris 1906. 64. l.).

⁶ Hammer i. m. III. 643. l.

tásukat a török uralom alól¹ és az 1609-ben felkelt ma-
nioták Gonzaga Carlohoz, Nevers hercegéhez folyamod-
tak, ki leányágon a Palaiologos család ivadéka volt. A
herceg ügynökökkel élesztette a felkelés tüzét,² de IV.
Henri elhalt, Roma és Madrid nem támogatták, père Joseph
volt az egyetlen, kit tervének megnyerni tudott. Ő maga
is tértett a Balkán félszigeten, most pedig Turciade epo-
sával igyekezett hangulatot kelteni. A készülődések ide-
jén Franciaország is a wieni keresztény militiához csat-
lakozott, de a vallásháborúk a francia királyt, a man-
tovai örökösödés pedig Nevers herceget is elvonta a terv
megvalósításától. A mozgalom egyetlen eredménye az lett,
hogy a capucinusok père Joseph közbenjárására Perában
megtelepedhettek (1626). Césy gróf,³ a korabeli francia
követ kormányza szellemében a jezsuiták védője volt, kik
Venezia befolyására elfogatóván alapos támogatásra szo-
rultak (1617.); 1623-ban jezsuita barátaival együtt óvást
emelt Lukaris letétele ellen, de 1628-ban a jezsuiták el-
űzettek. Mint a francia-spanyol entente megbízottja el-
szigetelten élt, míg Richelieutól ismét utasításul nem
kapta a török politika támogatását. A francia hegemonia
delén XIV. Louis ismét szemben találta magát az iszlám-
mal, mely Venezia levantei birtokait megtámadta. Elő-
ször azzal a különös válaszzal vigasztalta meg szövetsé-
gesét, hogy Kandiát kiűrtvén megszabadul a háború-
tól, de azután maga vette át a veneziai alattvalók védel-
mét, miért követét kiutasították (1663). XIV. Louis most
a porta ellen fegyverkezett. 1664-ben a magyarországi
harctérre küldött csapatokat, 1665-ben a Levantéba Ville

¹ 1610-ben jelent meg az első francia consul Moreában (*Revue d'histoire diplomatique* IX. 1895. 271. l.).

² *Revue des questions historiques* II. 1889. 465—75. l.

³ Harlay Achille 1619—41. perai követ.

marquis francia tábornokot (1665—68),¹ később Saint André marquist és de la Feuillade herceget. A herceg csak novemberben ért Toulonból Kandiába és mikor 600 önkéntesé közül 270 elesett, 1669. januárban hazatért. Nointel követét már francia flotta kísérte Stambulba, hogy mellőzött elődét felváltsa és az 1663-diki, szakítás előtti capitulatiót megújítsa. Azután Jeruzáfemba zarándokolt, hogy a francia protectoratusnak érvényt szerezzen, de az 1675-diki szultáni rendelet (berat) a szent sírt az orthodox helléneknek adta.² Ezzel ismét kitört a viszály a két udvar között, de az 1679-điki bonyodalmak tartós békét eredményeztek. Franciaország reuniós kamaráit szervezte, a nagyvezér Wien ellen készült. Venezia helyett Lengyelországon és Erdélyen át szöttek most az együttműködés fonalát, melyet az osztrák-lengyel szövetség, Wien felmentése és Thököly bukása ketté vágott. XIV. Louis követeit tüntető pompával fogadták ugyan, de Venezia és a magyar király előnyomulásával a porta jelentékenyen háttérbe szorult. Mikor Buonvisi nuntius 1684. augusztusban azt tanácsolta XIV. Louisnak, hogy a Levanteból alakítson egy secundogeniturát a dauphin második fiának, a király az ajánlatot hidegen fogadta, de az 1685-diki felette kedvező francia-török szerződéssel egy időben Toulonból expediót küldött a Levante értékesebb helyeinek megszállására.³ Ennek eredménye volt a török birodalom felosztását célzó francia tervzet, mely szerint: Austria, „melynek zsarnoki önkénye a Levanteban sem ismeretlen“,⁴ semmit sem kap, Thököly a „Magyar-

¹ Revue d'histoire diplomatique XI. 1897. 195. l.

² Közben, 1672-ben tette meg a Parisban járt Leibniz az indítványt, hogy XIV. Louis szállja meg Egyiptomot.

³ U. ott VII. 1893. 208. l.

⁴ U. ott 235. l.

országgal határos" temesi fejedelemséget,¹ Lengyelország Moldvát és Havasalföldet, Venezia Horvátországot, Slavóniát, Dalmáciát, Boszniát, Albániát és Epirust, Franciaország Achaiát, Szerbiát, Macedoniát, Bulgáriát, Rumeáliát, Tessalonikát, Negropontet, Moreát és az archipelagust („empire français d' Orient“). Chateaufort perai francia követ, kinek 1690-ben végre sikerült a szent sírt francia védelem alá helyezni, újból felhívta urát a török birodalom felosztására,² míg utóda, Ferriol gróf egy évtizeden át izgatott az osztrák háború mellett. (1700—10).

A német-római szent birodalom nem játszott közvetlen szerepet a keleti kérdésben, de a korszak egész folyamán támogatta Veneziát és a Habsburgokat a török ellen. 1619-ben három évi tervezettség után megalakult Wienben az ordo militiae Christianae lovagrend, melyben az egész katolikus Európa egyesült. 1663—64. és 1683—99 a birodalmi csapatok is nagy számmal küzdöttek Magyarország csataterain és Venezia szolgálatában. A köztársaság 1684-ben külön szövetséget kötött Hannoverrel, mely 1685. júniusban 2400 katonát küldött Moreába, hol 1000 hesseni támogatta őket;³ 1687. decemberben a hannoveriek, 1688. novemberben a hesseniek is feladták a küzdelmet.

Az 1612-ben Perában megjelent hollandi követet csak Anglia fogadta szívesen, de a növekvő ellentét miatt a németalföldi befolyás nem tudott gyökeret verni.

Elizabeth angol királynét Harborne William⁴ kép-

¹ U. ott 240. l.

² 1697. Hormuzaki: Documente V. Bucuresei 1885. 484. l.

³ Finlay i. m. 212. l.

⁴ Megh. 1617. Ő helyezte el az első angol consulokat a Levanteban (Aleppo, Alexandria, Alger, Damaskus, Jeruzsálem, Kairo, Smyrna, Tripolis és Tunis. *Revue d'histoire diplomatique* IX. 1895. 461. l.).

viselte (1582—88.), ki az 1579-ben alapított Turkey Companynak nagy kiváltságokat biztosított, megküzdött a spanyol befolyással és védelmébe vette a francia követ-től üldözött hugenottákat. Utóda, Barton Edward (1590—1597)¹ Brèvessel együtt a spanyol-osztrák előnyomulást akadályozta meg, míg Roe Thomas² a téli király ügyének előmozdítása végett került a török udvarhoz (1621—1628). Ő alapozta meg az angol befolyást, mely a spanyol hegemoniát felváltotta, mint hű protestáns Bethlen és az orthodox hellének barátjának mutatkozott; mint ilyen tiltakozott a veneziai követtel együtt Lukaris patriarcha letétele ellen is (1623). A polgárháború meggyengítette ugyan Anglia helyzetét, de a dicsőséges forradalom után a francia hegemoniát sikerült kiszorítania. III. William érdekeit 1693—1702. a magyarok előtt nem rokonszenves Paget William,³ a karlócai béke szerzője képviselte.

Svédország csak lengyel kapcsolatai útján érintkezett a törökkel. Igy 1651-ben Skytte Benedict, az Erdélyben járt svéd követ, 1709-ben maga XII. Karl király kérte a porta támogatását a lengyelek és oroszok ellen.

Lengyelországot viszont terjeszkedésében akadályozta meg a török birodalom.⁴ E grand dessein bevezetése a moldvai protectoratus,⁵ a lengyel-veneziai szövetség (1646. és 1684.), a balkáni keresztények, különösen a bolgárok térítése és a Moldva birtokáért megújuló lengyel-török háborúk (1610—21., 1666—67., 1671—1672., 1674—76. és 1683—99).

¹ Megh. 1597.

² Megh. 1644.

³ Élt 1637—1713.

⁴ V. ö a 310. pontot.

⁵ A bacaui püspökség a lengyel király védelme alatt állott, de a moldvai fejedelmek hallani sem akartak lengyel püspökökről (Fermensin: Bulgaria 140. l.).

Oroszország Ukrajna bekapcsolása előtt keveset érintkezett a törökkel. Egész idejét a lengyelektől és svédektől fenyegetett moszkovai hegemonia megszilárdítása foglalta el. A balkáni orthodoxok ügye azonban elhatározó befolyással volt az orosz politikára.¹ Alexej cár trónralépését már külön követséggel adta a porta értésére (1645.), mely csakhamar elvesztette Ukrainára épített reményeit (1654). A cár 1665-ben már nyíltan meghívta a patriarchát, hogy a moszkovai nemzeti zsinaton elnököljön, de az csak megbízottait merte titokban elküldeni,² 1677-ben pedig kozákjai védelmére hadat izent a portának, mely a bakcsiszeráji békében lemondott Ukrajna birtokáról (1681). I. Peter már nyíltan segílyt ígért a moldvai és havasalföldi fejedelmek követeinek,³ Asovot megszállotta (1695—96.), stambuli követe útján pedig Austria ellen ingerelte a törököt (Tolstoj követ 1701—10). Mikor végre XII. Karl benderi tartózkodása miatt maga is hadat izent, már az oláhok⁴ és a szerbek, köztük Danilo vladika is az orosz előnyomulás paladinjai voltak. A cár személyesen megjelent, de hadát a Prut mellett bekerítették és Asov visszatérítése fejében békére kényszerítették (1711. július). Az 1713. júniusi drinápolyi béke véget vetett ugyan a háborúnak, de nem az orosz politika balkáni terveinek, melyeket a nagy cár hamis végrendelete így formulázott: „XI—XII. §. Se servir de l' ascendant de la religion sur les Grecs

¹ Az orosz cárságot a byzantin császárság tényleges folytatásának tekintették (Krumbacher: Geschichte der byzantinischen Litteratur. II. kiadás. München 1897. 1067. l.).

² Hammer i. m. III 583—84. l.

³ Jorga N.: Geschichte des rumänischen Volkes. II. Gotha 1902. 125—28. l.

⁴ Finlay i. m. 261. l. Hormuzaki: Documente. IX. 1. Bucuresci 1897. 396—97. l.

désunis ou schismatiques, qui se trouvent rependus dans la Hongrie, la Turquie et les parties méridionales de la Pologne, se les attacher par toutes les voies captieuses se faire appeller leurs protecteurs et gagner un titre à la suprématie sacerdotale : sous ce prétexte et par leur moyen la Turquie subjuguée et la Pologne entamée, la conquête de la Hongrie ne serait qu' un jeu : en promettant toute fois à l' Autriche des indemnisations en Allemagne“.

Az erdélyi fejedelemség balkáni politikájának alapelve a török szövetség volt. A portával ápolt baráti viszony az oláh fejedelemségeket is a műveltebb és hatalmasabb Erdélyhez vonta, és így Európa keletén egy dunai szövetség körvonalai formálódtak, mely azonban II. Rákóczi György nagyhatalmi terveinek gyenge alapjául bizonyult. A török szövetség ára évi adó és a fejedelem megerősítése, látszólagos függése volt,¹ jutalma szabad kéz és Erdély magyarországi érdekeinek támogatása. Erdélyi követ csak időnkint jelent meg a portánál, de az erdélyi ügyvivő (kapitihá) és deákjai az erdélyi magyar házból² állandó figyelemmel kísérték a porta és a perai követek lépéseit. Rendszeres jelentések küldése a kapitihák tiszte volt, kik rendszeren a török szövetség buzgó hivei voltak és a fejedelmeket óva intették az elszakadástól.³ Az 1682-diki utasítás szerint a felváltott kapitihától az újnak beható értesülést kell szereznie ;

¹ „Szerelmes fiunk . . . Ti hű szolgák vagytok és hatalmas császáruktól csinált fejedelem“ (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XII. 1887. 110. l.).

² V. ö. Mika S.: id. tanulmányát az I. függelékben.

³ „Nagyságod imide amoda ne kapjon . . . Nagyságod méltóságos urasága, java a portától van, kára is onnan következhetik.“ (Harsányi kapitihá jelentése a lengyel hadjárat előestéjén, 1656. dec. Szilágyi S.: II. Rákóczi György és az európai diplomácia. Budapest 1875. 509. l.).

naponta figyelemmel kísérje az érkező és távozó hivatalos személyeket, a fejedelem méltóságához illően éljen; az erdélyi ház ismerőseit el ne idegenítse; a perai követekkel, az oláh vajdákkal levelezzen; Maurokordatos portai főtolmácsccsal jó viszonyt tartson fenn, őt gyakran felkeresse.¹ A kapitihák azonban a 80-as években hovatovább magokra maradtak, az erdélyi ház pedig pusztulásnak indult.² 1690-ben Sándor Pál, az utolsó kapitihá (1687. április — 1690. aug.) is elhagyta Stambult.³

A török szövetség volt alapja az erdélyi-moldvai-havasalföldi jó viszonynak is, melyben I. Rákóczi György Erdélyt hegemonikus állammá tette. Fia már souverain függést kívánt és ezért Lupul moldvai vajdát (1634 - 53.) havasalföldi segélylyel trónjáról letaszította (1653.), Havasalföldön pedig a hatalmas Basaraba Matei (1632—54.) utódát, Basaraba Constantint (1654—58.) védelmezte meg (1655.) E háborúk az új fejedelmek szövetséggleveleivel zárultak.⁴ A havasalföldi szövetség utolsó actusa Cantacusen Serban vajda honfiusítása volt,⁵ a moldvaié Cantemir Constantin vajda szövetségajánlata.⁶ Thököly

¹ 1682. dec. Török-magyarokori államokmánytár VI. 317—23. l.

² Három hitvány szobám van, lovam, szekerem nincs; köntösöm is a nyakamból majd leszakad. 1688. U. ott IX. 291—92. l.

³ Jakab E.: Id. tanulmánya az I. függelékben.

⁴ Az 1651. havasalföldi szövetség Szilágyinál: II. Rákóczi György és az európai diplomácia. Budapest 1875. 61—63. és 133—34. l.; az 1655-diki: Erdélyi országgyűlési emlékek XII. 1889. 663. l., az 1659-diki pedig Magyar-török államokmánytár III. 414—15. l. a szabad kereskedelem alapján.

⁵ 1679. május XXII. §. „mind eleitől fogván a hazához, mind Nagyságodhoz igaz tökéletességgel voltak; a hazának igaz tökéletes nemesi praerogatívájával magunk közé vesszük, számláljuk és incorporáljuk in perpetuum“ (Szilágyi S.: Erdélyi országgyűlési emlékek XVI. 1893. 671. l.

⁶ 1688. július (u. ott XIX. 1896. 88—89. l.)

már hiába kísérelte meg a hármasszövetség megújítását.¹

A Habsburgok 1683-ig tisztán birodalmi szempontból értékelték a török veszedelmet. Követeik állandóan németek voltak, kik a magyar ügyek, érdekek és jogok ismeretét nélkülözték. A balkáni keresztények a magyar korona igényeinek életre keltésétől várták ugyan felszabadításukat, de a császári követek tapintatlansága rendszeresen eléje vágott a tervezgetésnek.² A tévedések sorát méltán fejezte be Reniger Simon perai követsége (1649—66), mely Szentgotthard után a vasvári békével ajándékozta meg Magyarországot. E tapintatlanság vezette be Zrinyi letörését, a nádori ellenzék szervezkedését és az 1670-diki forradalmat. 1683-ban I. Lipót már a magyar korona igényeit írta zászlóira,³ melyeket a királyhű magyarok diadalra is segítettek (1683—99.), míg az Oettingen Wolfgang és Schlick Leopold grófoktól megkötött karlócai békeszerződés újabb elkeseredés viharát fel nem keltette.⁴ Ennek alapján indultak meg egy osztrák-török kereskedelmi szerződés tárgyalásai, a keresztény protectoratus átvétele a franciáktól és a moldvai határőrvidék szervezése. Az 1715. XLI. §. szerint a portai tárgyalásoknál magyar ember is alkalmazandó.

¹ 1690. XI. (u. ott 413. §. 1.).

² Így 1606-ban az ipeki patriarcha és Hercegovina népe Ferdinánd styriai főherceg támogatásához folyamodott. (Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung III. 1882. 246. l.); Wallenstein diadalmas dán hadjárata és Bethlen halála után Stambul ellen készült, de père Joseph a regensburgi birodalmi gyűlésen kieroszakolta letételét (1630). Mikor a wieni kormány 1646-ban a franciabarát Veneziától a török elleni segílyt megtagadta, szigorú semlegességet fogadott (1645—63).

³ V. ö. a 363. pontot.

⁴ V. ö. a 369. pontot.

HATODIK FEJEZET.

A periferikus alakulások.

XXX. Hatalmi alakulások a többi continensen.

1648—1715.

Összefoglalás. 422. *Összefoglalás.* — 423. Hatalmi alakulások a turáni népeknél. A Levante és Kisázsia. — 424. Az özbégek. — 425. Az indiai mongol birodalom. — 426. A szélső Kelet. — 427. Hatalmi alakulások az árja népeknél. Persia. — 428. Az örmények. — 429. A semita alakulások. A zsidóság. — 430. Az arabság — 431. Az ethiopiai alakulások. Abyssinia. — 432. Az európai gyarmatosítás. — 433. Az afrikai. — 434. ázsiai — 435. és amerikai gyarmatterületek.

Hatalmi alakulások a turáni népeknél. A Levante és Kisázsia. 423. Az Európán kívüli alakulások közt kétségtelenül legfontosabbak a turáni népek országai, melyek több-kevesebb megszakítással a Dunától a Csendes Oceánig terjednek, bár népeik rokonságának tudata még körvonalaiban is alig jelentkezett. Mindjárt a közeli Keleten, az Európával szomszédos Levante és Kisázsia a török birodalom tartozékai voltak, ez utóbbi az európai tartományok dédelgetése miatt nehezen fékezhető anyaország, a forradalmak egész sorának fészke és gyűjtőhelye. Számptalan nemzetiség lakta, melyek az oszmán uralomtól szabadulni törekedtek (arabok, hellének, örmények, persák, szírek és turkmének), míg az európai hatalmak századok óta versenyeztek a Szentföld birtokáért, mely végre a francia királyság védelme alá került (1690).

Az özbégek. 424. A török birodalom határain az özbégeknek egykor hatalmas országai terültek el, de hires dynas-

tiájuk, a Seibanidák a XVII. század végén kihaltak.

425. Az indiai mongol birodalmat Baber császár¹ alapította (1525) és második utóda, Akbar² terjesztette ki a déli tengerig. Birodalma csakhamar megnyílt az egymással versengő európai hatalmak előtt és utóda, Dsehangir császár³ udvarában kezdetét vette a spanyol és francia, angol és hollandi érdekek mérközése (1612. a surati angol telep alapítása, 1621. Roe Thomas angol követ a delhii udvarban). A császárság Aurangzeb alatt érte el hatalma tetőpontját (1657—1707), halálával azonban a gyors hanyatlás lejtőjére jutott.

Az indiai mongol birodalom.

426. A szélső Keleten Japán⁴ elszigetelte magát az európai befolyástól (1638), de China, Korea és Siam továbbra is nyitva állottak a Filippin szigetek spanyoljai előtt. A római-spanyol befolyás korában különösen kitűnt Ricci Matteo (1582—1610), a császár első tanácsosa. A Ming dynastiát (1368—1644) a század közepén az erélyes mandsuk váltották fel (1644—),⁵ kik viszont a cölni Schal Adam jezsuita⁶ befolyásának nyitottak utat. Kang-hi császár idejében (1661—1722) a birodalom az orosz területek szomszédságába került és az 1689-diki nercsinski szerződés napjainkig fontos documentuma az orosz-chinai kapcsolatnak. Siamban az 1687—88. francia követségnek sikerült megalapozni a napjainkig erős francia befolyást.

A szélső Kelet.

427. Az árja népek csak egy hatalmas államot alkottak, a persa birodalmat, mely a török hatalom ellentétéként ékelődött a kisázsiai és turáni alakulások

Hatalmi alakulások az árja népeknél. Persia.

¹ Élt 1483—1530.

² Élt 1532—1605.

³ Élt 1569—1627.

⁴ Japánban 1868-ig a császár helyett a maior domusok, a sogunok gyakorolták az uralkodók jogait.

⁵ A részletek Douglas Ch. D. összefoglaló művében: A short history of China. II. kiadás. London 1900. 108. és köv. ll.

⁶ Élt 1598—1665.

közé. Az ellentétet állandóvá tette az, hogy a persa nép a hagyományokkal szemben a koran szövegéhez ragaszkodott, a politika terén pedig a korszak egész folyamán az európai hatalmak szövetségében és a török ellen keresett érvényesülést. I. Abbas sahnak (1589—1628)¹ az 1590-diki török békében Tebrizről le kellett mondania, de 1603-ban ismét hadat izent és Bassora mellett fényes diadalt aratott (1605); segítséget kért a spanyol hegemonia barátaitól,² kik ebben az időben nyomultak előre a török ellen, de Zsitvatorok után a status quo alapján békét kellett kötnie (1612 és 1618). Másrészt azonban bevette Bagdadot (1623) és az angolok szövetségében (1619. Roe Thomas követ Ispahanban) kiűzte a déli partvidék portugál telepeseit. Unokája, II. Abbas (1629—66) a delhii császártól elfoglalt Kandahart visszavette, de fényes udvarában otthonossá lett a kényelem és az elernyedés. Innen van az, hogy 1686-ban Lipót magyar király hiába kísérelte meg, hogy a sah a portának hadat izenjen.³ Az európai háborúk ezután érintetlenül is hagyták Persiát és XIV. Louis kormánya csak a király halála évében tudott hozzájutni egy kedvezményes francia-persa szerződéshez (1715). Ily körülmények között az orosz hatalomnak nem nagy nehézségbe került, hogy az elzárt birodalom határait megközelítse, sőt — egyelőre török szövetségben — Persia felosztására gondoljon (1724. orosz-török szerződés).

Az örmények. 428. Az örmények a török birodalom egész területén elszéledtek és a porta hiába igyekezett őket visszatelepíteni. Mint autokephal egyház tagjai ellene voltak a római térítésnek, mi csak lengyel- és magyarországi testvéreiknél vezetett sikerhez. A töröktől elnyomva

¹ Élt 1557—1628.

² Hammer J.: Geschichte des osmanischen Reiches II. 664—65. l.

³ Hornuzaki: Documente V. Bucuresci 1885. 114--15. és 127—28. l.

többször, de mindannyiszor sikertelenül fogtak kezét régi szabadságuk visszaállítására. A műveltség terén kitűnt Mechitar Péter,¹ a mechitaristák örmény-katolikus rendjének és több kolostornak alapítója (megerősítve 1712.).

429. A semiták közül első sorban a zsidóság A semita alakulások.
A zsidóság. érdekelte a nyugati nemzeteket. A zsidók két úton kerültek Európába. A byzantin-török-orosz-lengyel területen át a német birodalomba és Franciaországba, és Afrikán át az iberiai félszigetre, honnan kiüzetvén részint észak felé, Németalföldre és Angliába, részint kelet felé, a ion szigetekre, Boszniába és Macedoniába menekültek. A spanyol zsidók a műveltség magas fokán állottak (Spinoza)¹ és távozásuk elősegítette Spanyolország hanyatlását, míg üldözésük és elnyomásuk néhány vallásújító fellépéséhez vezetett (Sabbatai Cevi.)²

430. Az arab területek kelletlenül viselték az oszmán uralom terheit. Azért az európai hatalmak, így Leibniz ajánlatára XIV. Louis, Egyptom felszabadítására gondoltak, míg IV. Henri az iberiai moriskok útján összeköttetést keresett az északafrikai barbaresk államokkal, első sorban Fezzel.³ Marokko abban az időben több királyság foederációja volt; Algir. 1518—1659 Stambulból küldött pasák kormánya alatt állott, Tunis pedig 1574 óta közvetlen török tartomány volt. Már ebből az időből ismerünk szerződéseket, melyeket e tartományok európai hatalmakkal kötöttek (1619. I. algiri-francia, 1624. angol-algiri, 1628. II. és 1638. III. algiri-francia szerződés). Az 1659-diki algiri forradalom teljessé tette a tartományi autonómiát, míg 1671—1830. választott deyk kormányozták az országot.¹ Franciaország már kezdetben megragadta az alkalmat, hogy ponentei hegemoniája támasza-

¹ Él. 1676—1749.

² Él. 1626—76, smyrnai álmessias, később mohamedán.

³ Revue historique LV. 1894. 80. l.

képen hatalmát Algirra is kiterjessze (1664. Beaufort herceg, 1682. Duquesne admirális algiri hadjárata, 1688—89. III. hadjárat és 1707. Oran ostroma), míg az angolok 1662-ben, a hollandok 1663-ban avatkoztak az ország ügyeibe. Franciaország a 60-as évek elején már Tunissal is kapcsolatot keresett (1665. francia-tunisi béke).

- Az ethiopiai alakulások. Abyssinia. 431. Ethiopiát, a kereszténység végvárát is a török fenyegette a XVI. században. A spanyolok nem tudták megakadályozni, hogy a tengerpart kezökbe ne kerüljön, sőt a római unio erőszakolására a jezsuitákat is kitiltották (1630).
- Az európai gyarmatosítás. 432. Néhány sorban ismét megemlékezünk az európai hatalmak terjeszkedéséről. E hódítások az Európán kívüli földrészeket független és meghódított területekre osztották, melyeknek első faja csökkent, az utóbbi növekedett.
- Az afrikai, 433. Afrikában Marokkón, Algiron, Abyssinián és Madagascaron kívül nem is volt független állam; az európaiak közül a franciáké volt Mauritius és Réunion, a portugaloké közel az egész partvidék.
- ázsiai, 434. Ázsiában a török, persa és chinai birodalmak, Japán, Siam, az özbég és indiai mongol államok voltak függetlenek; a franciáké volt Pondichéry, a spanyoloké a Fülöp, Carolina és Mariana szigetek, a portugaloké Goa és Macao, a hollandoké a maláj szigetek, az angoloké Ceylon, Madras és Bombay.
- és amerikai gyarmatterületek. 435. Amerika a maga egészében Európa gyarmata volt; a franciáké Canada, a portugaloké Brazil, a spanyoloké Közép- és Délamerika, hol először merült fel a nicaraguai csatorna terve (1620), végül az angoloké az északamerikai partvidék.

¹ Az utolsó helytartó pasát 1710-ben hajóra tették és hazaküldték Stambulba.

FÜGGELÉK.

I—IV.

I. Függelék.

A nagyhatalmak megalakulásának irodalma.

436. E függelék célja összefoglalni a korszak jelentősebb forrásait és feldolgozásait. Ugy véljük, az áttekintés előnyére lesz, ha összefoglalásunkban a következő csoportokat alkotjuk meg: I. Közpolitikai alakulások, II. nemzetpolitikai alakulások, III. műveltség és művelődés. Az első és legtágabb mező ismét három részre tagolódik: 1. nyugati, 2. északkeleti és 3. délkeleti alakulások.

Közpolitikai alakulások a nyugati continensen. A nyugateurópai, sajátképeni latin és germán alakulások ma is a közpolitikai alakulások gerincét teszik.

A közpolitikai áttekintések legújabb időkig nemzetpolitikai és államtörténeti munkák fejezetei voltak. Minden-

esetre megfigyelésre méltó, hogy éppen a tárgyalt korszakban születnek meg azon közpolitikai szerződésgyűjtemények, a westphaleni, nijmegeni, ryswyki és utrechti békekötések actacodexei, Léonard recueilje, melyek a XIX. század végéig a recueillek beláthatlan sorozataivá nőttek (Alberi, Barozzi, Dumont, Hertslet, La Torre, Mignet, Moerner és Vast gyűjteményei, a francia Archives diplomatiques, a Recueil des instructions és az angol Calendar sorozatok). Ezekre helyezkedett azután a diplomatai történetírás, mely a segédtudomány határait átlépve a történelmi synthesis legmagasabb fokáig emelkedett. Ezt a nehéz, de leggyetemesebb történettudományt igyekezett rendszerbe

önteni egy az 1900-diki párisi nemzetközi történelmi congressus elé terjesztett francia emlékirat [Annales internationales d'histoire. 7 kötet. Paris 1900. 1542 l., ide szól különösen az I. kötet: Histoire générale et diplomatique]; és ennek alkotása néhány alább felsorolt mű [különösen Barral és Lanzarini munkái], a közpolitikai fejlődés első szakszerű áttekin-tései. Reményt kell táplálnunk, hogy a nemzetek közeledésének perspektívái még sikerültebb alkotásokra fogják buzdítani a történetírás mestereit. — A közpolitikai alakulások történetét műveli a Revue d'histoire diplomatique francia szemle (Paris 1887. és köv.)

Actes et mémoires de la paix de Nimègue. 4 kötet. Amsterdam 1679—80.

Actes et mémoires de la paix de Ryswyk. 5 kötet. 's Gravenhage 1725.

Actes et mémoires et autres pièces authentiques concernant la paix d'Utrecht. 7 kötet. Utrecht 1714.

Airy O.: The English

restoration and Louis XIV. 1648—60. London 1889.

Alberi E.: Relazioni degli ambasciatori Veneti. 15 kötet. Firenze 1840—63.

Appleyard I.: William of Orange and the English revolution. London 1908.

Archives diplomatiques, revue de diplomatie et d'histoire. Paris 1861 és köv.

Auerbach B.: La diplomatie française et la cour de Saxe 1648—80. Paris 1887. XXIV. 491 l.

Avaux gróf: Négociations en Hollande 1679—88. 6 kötet. Paris 1752.

Barandon A.: La maison de Savoye et la Triple Alliance 1713—22. Paris 1895.

Bardot: La question des dix villes impériales d'Alsace 1648—80. Lyon 1899.

Barozzi—Berchet: Le relazioni degli ambasciatori Veneti. Venezia, sorozat.

Barral comte: Étude sur l'histoire diplomatique de l'Europe 1648—1815. 2 kötet. Paris 1906.

Baudrillart A.: Philippe V, et la cour de France. Paris 1888. és köv.

U. ő: Les intrigues du duc d'Orléans en Espagne 1708—9. *Revue historique* XLIII. 1890.

Bischofshausen S.: Papst Alexander VIII. und der Wiener Hof 1689—91. Stuttgart 1891.

Bittard des Portes R.: Une alliance entre la France et le Portugal au XVII-me siècle. *Revue d'histoire diplomatique* XII. 1898. 198. 1.

Boulter C. W.: Contemporary account of the battle of La Hogue. *English Historical Review* VII. 1892. 111. 1.

Bourgeois E.: Neuchatel et la politique prussienne en Franche Comté 1702—13. Paris 1887.

U. ő: Louvois et Colbert de Croissy, les chambres de réunion. *Revue historique* XXXIV. 1887. 413. 1.

Bulard G.: Les traités de Saint—Germain. Essai sur l'alliance étroite de Louis XIV. et du Grand-Electeur après la guerre de Hollande, 1679. Paris 1898.

Cambridge Modern History. V. The age of Louis

XIV. Cambridge 1908. XXXII. 971 l.

Carutti D.: Storia della diplomazia della corte di Savoia. 2 kötet. Roma 1875—76.

Charlante L.: L'influence française en Angleterre au XVII-me siècle Paris 1906.

Chéruel A.: Politique extérieure de Louis XIV. au début de son gouvernement personnel, 1661. *Revue d'histoire diplomatique* IV. 1890. 161. 1.

Claretta G.: Le relazioni politiche e dinastiche dei principi di Savoia coi margravi di Baden dal secolo XV. al XVIII. Torino 1890.

U. ő: Delle principali relazioni politiche fra Venezia e Savoia nel secolo XVIII. *Nuovo Archivio Veneto* IV. 1892. 251. 1.

Cole C.: Historical and political memoirs, letters from almost all the courts of Europe 1697—1708. London 1735.

Coquelle P.: Les projets de descente en Angleterre, intervention de Louis XIV. en faveur des Stuarts. *Revue*

d'histoire diplomatique XV. 1901. 433. 1.

Corbett J.: England in the Mediterranean 1603—1713. 2 kötet. London 1904.

Courcy marquis: La coalition de 1701. contre la France. 2 kötet. Paris 1886. XLVIII. 1174. 1.

U. ő: Renonciation des Bourbons d'Espagne au trône de France. Paris 1890.

Danielson J. R.: Zur Geschichte der sächsischen Politik 1706—9. Helsingissa 1878.

Denkschrift Kurfürst Friedrich's III. von Brandenburg an Kaiser Leopold I. über die Nothwendigkeit der Wiedereroberung Strassburgs, 1696. Strassburg 1877.

Des Roberts F.: La campagne de Turenne en Allemagne 1672—75. Paris 1902. XVIII. 621. 1.

Dieffenbach F.: Der französische Einfluss in Deutschland unter Ludwig XIV. und der Widerstand der kurbrandenburgischen und kursächsischen Politik. Dresden 1890.

Döberl M.: Bayern und Frankreich unter Kurfürst

Ferdinand Maria. München 1900. XI. 605. 1.

Douais C.: La mission de M. de Forbin-Janson auprès du grand duc et la grande duchesse de Toscane en 1673. Paris 1904.

Dubruehl M.: Innocent XI. et l'extension de la régale. Revue des questions historiques XXVII. 1907. 101. 1.

Dumont I.: Corps universel diplomatique. 7 kötet. Amsterdam 1739.

Engelhardt E.: La cité de Messina sous le protectorat français au XVII-me siècle. Revue d'histoire diplomatique XIII. 1899. 481. 1.

Equilly: L'influence française à Madrid. Revue des questions historiques XIII. 1895. 462. 1.

Favre B. C.: La diplomatie de Leibniz. Revue d'histoire diplomatique XIX. 1905.

Fazy H.: Les Suisses et la neutralité de la Savoie 1703—4. Genève 1895.

Fehling F.: Frankreich und Brandenburg 1679—84. Leipzig 1896.

Ferguson I.: The Scotch

brigade in Holland. 3 kötet. Edinburgh 1899—1900.

Fester R.: Die Augsburger Allianz von 1686. München 1893.

Feuilles d'histoire du XVIII-me au XX-me siècle. Paris 1909. és köv.

Forneron H.: Louise de Kéroualle, duchesse de Portsmouth 1649—1734. Revue historique XXVIII. 1885.

Freeman A. E.: The historical geography of Europe. III. kiadás. London 1903. LII., 611. l.

Fricke G.: Der baierische Feldmarschall Alessandro Marchese Maffei, ein Beitrag zur Geschichte der Türkenkriege und des spanischen Erbfolgekrieges. Berlin 1891.

Friedensburg W.: Die römische Kurie und die Annahme der preussischen Königswürde durch Kurfürst Friedrich III. von Brandenburg, 1701. Sybel's Historische Zeitschrift LXXXVII. 1901. 407. l.

Gaedeke: Sendung Harrachs an den spanischen Hof 1696—97. Sybel's His-

torische Zeitschrift XXVIII. 1868.

U. ő: Das Tagebuch des Grafen Ferdinand Bonaventura Harrach während seines Aufenthaltes am spanischen Hofe 1697—98. Archiv für oesterreichische Geschichte XLVIII. 1872. 163. l.

U. ő; Die Politik Oesterreichs in dem spanischen Erbfolgekriege. 2 kötet. Leipzig 1877.

Gérard I. W.: The peace of Utrecht 1713—14. New-York 1886. 420. l.

Gérin Ch.: Louis XIV. et le Saint-Siège. 2 kötet. Paris 1894.

Gisira M.: L'equilibrio europeo nei secoli XVI. e XVII. Catania 1888.

Grandpierre L.: Histoire du Canton Neuchatel sous les rois de Prusse 1707—1848. Leipzig 1889. 638. l.

Greppi gróf: Notes de voyage du comte Giandomaria, envoyé du duc de Parma à la cour de Louis XIV. 1680. Revue d'histoire diplomatique III. 1889. 352. l.

Grimblot P.: Letters of William III. and Louis XIV,

and of their ministers illustrative of the domestic and foreign politics of England 1697—1700. 2 kötet. London 1848.

Groot P.: Lettres de Pierre de Groot, ambassadeur des Provinces Unies à Abraham de Wicqueport 1668—74. 's Gravenhage 1895. XXVIII. 429. 1.

Grossman I.: Der Kaiserliche Gesandte Franz von Lisola im Haag 1672—73. Archiv für oesterreichische Geschichte LI. 1873.

U. ő: Die Geschäftsordnung in Sachen der äusseren Politik am Wiener Hofe zu Kaiser Leopolds Zeiten. Forschungen zur deutschen Geschichte XII.

Grovestins S.: Guillaume III. et Louis XIV. 8 kötet. Paris 1898.

Guillot G.: Bernardin Kadot, marquis de Sébeville, envoyé extraordinaire de Louis XIV. à Vienne 1681—83. Revue des questions historiques XXXIII. 1905. 483. 1.

Haller K.: Die deutsche Publizistik 1668—74. Heidelberg 1892.

Harrsch: Die Belagerung von Freiburg in Breisgau 1713. Freiburg i. B. 1899.

d'Haussonville gróf: La duchesse de Bourgogne et l'alliance savoyarde sous Louis XIV, la réconciliation avec la Savoie et le mariage de la duchesse de Bourgogne. 2 kötet. Paris 1897—98. VI. 978. 1.

U. ő: La reprise des relations diplomatiques entre la France et la Savoie au moment de la paix de Ryswyk. Revue d'histoire diplomatique XIII. 1899. 345. 1.

Hertslet E.: Commercial treaties, treaties conventions between Great Britain and foreign powers. 19 kötet. London 1897.

Hippeau: Avènement des Bourbons au trône d'Espagne, Correspondance inédite du marquis d'Harcourt. 2 kötet. Paris 1875.

Hirsch F.: Der Winterfeldzug in Preussen 1678—79. Berlin 1897.

U. ő: Brandenburg und England 1674—79. Berlin 1898.

Höfler C.: Die diplomatische Correspondenz des Grafen Johann Wenzel Galas, kaiserlichen Gesandten in London und Haag während des spanischen Successionskrieges. Archiv für oesterreichische Geschichte XL. 1869. 291. l.

U. ő: Habsburg und Oesterreich 1695—1704. U. ott XLIV. 1871 263. l.

Jähns M.: Der grosse Kurfürst auf Rügen und vor Stralsund 1678. und der Winterfeldzug in Preussen 1679. Leipzig 1901.

Japikse N.: De verwickelingen tusschen de Republiek en Engeland 1660—65. Leiden 1900. XV. 544 l.

Immich M.: Zur Vorgeschichte des Orleanssschen Krieges 1685—88. Heidelberg 1898.

U. ő: Geschichte des europäischen Staatensystems 1660—1789. Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. München 1905.

Innes A. D.: Britain and her rivals 1713—89. London 1895. 410 l.

Jusserand I. I.: A French ambassador at the court of Charles II., le comte de Conings. London 1892.

Koch G.: Die Friedensbestrebungen Wilhelms von Oranien 1694—97. Leipzig 1903.

Lagrange E.: Guerre de la succession d'Espagne, le duc de Marlborough en Belgique. Bruxelles 1892.

Lamberty G.: Mémoires pour servir à l'histoire du XVIII-me siècle. II kiadás. Amsterdam 1735—40.

Lameire I.: Les occupations militaires en Italie pendant les guerres de Louis XIV. Paris 1903.

Landau: Rom, Wien und Neapel 1700—14. Wien 1885.

Landmann K.: Die Kriegführung des Kurfürsten Max Emanuel von Bayern 1703—4. München 1897.

U. ő: Wilhelm III. von England und Max Emanuel von Bayern im niederländischen Kriege 1692—97. 2 kötet. München 1899—1900.

Landwehr M.: Johann Philipp von Mainz und die Marienburger Allianz 1671—72. Mittheilungen des Instituts für

oesterreichische Geschichts
forschung XVI. 1895. 583. 1.

Lanzarini L.: I principali trat-
tati politici fra gli stati europei
1648—1878. 2 kötet. Reggio
1907.

La Torre : Mémoires et né-
gociations secrètes de Ferdi-
nande Bonaventure comte
d'Harrach. s Gravenhage 1720.

U. ő: Mémoires et négo-
ciations secrètes des diverses
cours d'Europe. 5 kötet. 's
Gravenhage 1721—25.

Lavisse—Rambaud : His-
toire générale du IV-e siècle
à nos jours. VI. Louis XIV.
1643—1715. Paris.

Le campagne di guerra in
Piemonte 1701—8. Torino,
sorzat.

Lecestre L.: La mission
de Gourville en Espagne,
1670. Revue des questions
historiques VIII. 1892. 107. 1.

Legrelle A. : Louis XIV. et
Strassbourg. IV. kiadás. Paris
1884. XVI. 808. 1.

U. ő: La diplomatie fran-
çaise et la succession d'Es-
pagne. 4 kötet. Paris 1889-92.

U. ő: Une négociation incon-
nue entre Berwick et Marlbo-
rough 1708—9. Paris 1893.

Lemoine—Lichtenberger :
Louise de Kéroualle, duchesse
de Portsmouth. Paris 1903.

Léonard : Recueil des trai-
tés. 7 kötet. Paris 1693.

Les introducteurs des am-
bassadeurs 1589—1900. Pa-
ris 1901.

Lloyd E. M. : Marlborough
and the Brest expedition,
1694. English Historical Re-
view IX. 1894. 130. 1.

Lonchay : La rivalité de la
France et de l'Espagne aux
Pays-Bas 1635—1700. Bruxel-
les 1896.

Mac Swinney : La mission
de Monseigneur de Tanagra
en Portugal 1691—92. Revue
d'histoire diplomatique XIII.
1899. 249. 1.

U. ő: Le Portugal et le
Saint-Siège. Paris 1899.

Malagola C. : Il cardinale
Alberoni e la repubblica di San
Marino. Bologna 1886. 732. 1.

Manno, Ferrero és Vayra :
Relazioni diplomatiche della
monarchia di Savoia 1559—
1814. Torino. Sorzat.

Meinecke F.: Der Regensbur-
ger Reichstag und der Devolu-
tionskrieg. Sybel's Historische
Zeitschrift LX. 1888. 193. 1.

U. ő: Brandenburg und Frankreich, 1688. U. ott LXII. 1889. 197. 1.

Mignet A. F.: Négociations relatives à la succession d'Espagne. 4 kötet. Paris 1835—42.

Moerner T.V.: Kurbrandenburgs Staatsverträge 1601—1700. Berlin 1867.

Mouy gróf: Louis XIV. et le Saint Siège, l'ambassade du duc de Créqui 1662—65. 2 kötet. Paris 1893. 920. 1.

Müller L.: Wilhelm von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck, ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes um das europäische Gleichgewicht 1679—92. 2 kötet 's Gravenhage 1873—80.

Müsebeck Ch. E. F.: Die Feldzüge des grossen Kurfürsten in Pommern 1675—77. Marburg 1897.

Noorden O.: Europäische Geschichte im XVIII. Jahrhundert. I. 1—3. Der spanische Erbfolgekrieg. 3 kötet. Leipzig 1870—82.

U. ő: Preussische Politik im spanischen Erbfolgekriege. Sybel's Historische Zeitschrift XVIII. 297. 1.

Pagès G.: Contributions à l'histoire de la politique française en Allemagne sous Louis XVI. Paris 1905.

U. ő: Le Grand Électeur et Louis XIV. 1660—88. Paris 1905. XXVI., 671. 1.

Pajol gróf: Les guerres sous Louis XIV. Paris 1882. és köv.

Parnell A.: The war of succession in Spain 1702—11. London 1888.

Parri E.: Vittorio Amadeo II. ed Eugenio de Savoia nelle guerre della successione spagnuola. Milano 1887. 420. 1.

Preuss G.: Die preussische Mediation zwischen Bayern und Oesterreich, 1704. München 1897.

U. ő: Oesterreich, Frankreich und Bayern in der spanischen Erbfolgekriege 1685—89. Historische Vierteljahrsschrift IV. 1901.

U. ő: König Wilhelm III., Bayern und die grosse Allianz, 1701. Historische Zeitschrift XCIII. 1907. 193. 1.

U. ő: Wilhelm III. von England und das Haus Wittelsbach I. Breslau 1904.

Pribram A. F.: Oesterreich

und Brandenburg 1688–1700. Wien 1886.

U. ő: Ein Schreiben des Grafen Franz Taaffe an Lord Arlington über Oesterreichs Politik, 1668. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung VIII. 1887. 311. l.

U. ő: Die Heirat Kaiser Leopold I. mit Margareta Teresa von Spanien. Archiv für oesterreichische Geschichte LXXVII. 1890. 319. l.

U. ő: Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe 1657–61. Wien 1901. XXIII., 729. l.

U. ő: Oesterreichische Staatsverträge. England 1. 1526–1748. Innsbruck 1907.

Prutz H.: Brandenburg und Frankreich, 1688. Historisches Taschenbuch, 1885. 249. l.

U. ő: Französisch-polnische Umtriebe in Preussen, 1689. Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft II. 1889. 429. l.

U. ő: Die Kölner Wahl und Frankreichs Friedensbruch, 1688. Historisches Taschenbuch IX. 163. l.

U. ő: Louvois und die Verwüstung der Pfalz 1688–89. Deutsche Zeitschrift stb. IV. 1890. 239. l.

Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de la France. Paris I. Sorel A.: Autriche 1884.—II. Geffroy A.: Suède Paris 1885.—III. vicomte de Caix de Saint-Aymour: Portugal. 1886.—IV—V. Farges L.: La Pologne 1888.—VI. Hanotaux G.: Rome. 1. 1648—87. 1888—VII. Lebon: Bavière, Palatinat et Deux-Ponts. 1889.—VIII—IX. Rambaud A.: Russie 1890.—X. Reinach I.: Naples et Parme. 1893.—XI—XII. Morel-Fatio: Espagne. 1894—99.—XIII. Geffroy A.: Danemark. 1895.—XIV—XV. Horric de Beaucaire comte: Savoie-Sardaigne et Mantoue. 1898—99.—XVI. Waddington A.: Prusse. 1901.

Revue d'histoire diplomatique. Paris 1887. és köv.

Revue d'histoire moderne et contemporaine. Paris 1900. és köv.

Reynald H.: Guerre de la succession d'Espagne, négo-

ciations entre la France, l'Angleterre et la Hollande 1705—6. Paris 1878.

U. ő: Succession d'Espagne, Louis XIV. et Guillaume III. 2 kötet. Paris 1883.

Roberti G.: Vittorio Amadeo II. a Venezia 1687. Torino 1888.

Rocca E. M.: Lettere di Vittori Amadeo II. di Savoia a Gaspare Maria conte di Morozzo, marchese della Rocca, suo ambasciatore a Madrid 1713—17. Torino 1888.

Rocholl H.: Der grosse Kurfürst von Brandenburg im Elsass 1674—75. Strassburg 1877.

U. ő: Zur Geschichte der Annexion des Elsass durch die Krone Frankreichs. Gotha 1888.

Rodocanachi R.: L'ambassade du doge de Gênes impériale, Lescaro à Versailles en 1685. Revue d'histoire diplomatique VI. 1892. 161. l.

Rosenlehner A.: Stellung des Kurfürsten Max Emanuels von Bayern und Joseph Clemens von Cöln zur

Kaiserwahl Karls VI. 1711. München 1900.

Saint-Léger A.: La Flandre maritime et Dunquerque sous la domination française 1659—1789. Paris 1900. 472. l.

Sales G.: Les origines des premiers consulats de la nation française à l'étranger. Revue d'histoire diplomatique IX. 1895.

Sauer A.: Rom und Wien in 1683. Wien 1891.

Schaumann: Geschichte der Erwerbung der Krone Grossbritanniens von Seiten des Hauses Hannover. Hannover 1878.

Schefer Ch.: Mémoire pour servir d'instruction au Sieur Marquis de Bonnac lieutenant pour le roi au pays de Foix, allant en Espagne en qualité d'envoyé extraordinaire, 1712. Revue d'histoire diplomatique IX. 1897. 102. l.

Scheichl F.: Leopold I. und die oesterreichische Politik während des Devolutionskrieges 1667—68. Leipzig 1888.

Schmidt P.: Die deutsche

Publizistik, 1668. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung XVIII. 1907. 577. 1.

Schorer H.: Der englisch-französische Handelsvertrag von 1713. Historisches Jahrbuch XXI. 1900. 353. 1.

Schott Th.: Württemberg und die Franzosen im Jahre 1688. Stuttgart 1888.

Schulz A.: Die Beziehungen des grossen Kurfürsten zum Kaiser Leopold I. bis 1673. Kiel 1897.

Schweizer P.: Correspondenz der französischen Gesandtschaft in der Schweiz 1664—71. Quellen zur Schweizer Geschichte II. Basel 1880.

U. ő: Geschichte der schweizerischen Neutralität. Frauenfeld 1895. XXXVI. 1032. 1.

Ségur P.: Le maréchal de Luxembourg et le prince d'Orange 1668—78. 2 kötet. Paris 1900—2.

U. ő: Un allié de Louis XIV., Christophore Galen évêque de Munster 1650—78. Revue historique LXXVI. 1901.

Stebbing W.: Peterborough London 1890.

Toudouze G.: La bataille de la Hogue. Paris 1899.

Traité publiques de la royale maison de Savoie avec les puissances étrangères depuis 1559. Torino, sorozat.

Vast H.: Les grands traités du règne de Louis XIV. 2 kötet. Paris 1897—98.

U. ő: Les tentatives de Louis XIV. pour arriver à l'Empire. Revue historique LXV. 1897. 1. 1.

Vogüé marquis: Villars diplomate, mission en Bavière 1687—89. Revue des deux mondes 1885.

U. ő: Villars et l'électeur de Bavière Maximilien-Emanuel. Paris 1886.

U. ő: Villars. 2 kötet. Paris 1907.

Waddington A.: Le Grand Électeur Frédéric Guillaume de Brandenbourg, sa politique extérieure 1640—88. 2 kötet. Paris 1908.

Waldteuffel: La politique étrangère de Louis XIV., la conquête de Hollande. Paris 1898.

Weber O.: Der Friede von Utrecht 1710—13. Gotha 1891. XV. 485. 1

Whitelock W. W.: Die Verhältnisse Max Emanuels zu Wilhelm III. von England. München 1893.

Zwiedineck-Südenhorst H.: Die Augsburger Allianz von 1686. Archiv für oesterreichische Geschichte LXXXVI. 1889. 1. 1.

U. ő: Die öffentliche Meinung in Deutschland im Zeitalter Ludwig's XIV. 1650—1700. Stuttgart 1888.

U. ő: Deutsche Geschichte im Zeitraum der Gründung des preussischen Königtums. Bibliothek deutscher Geschichte. 2 kötet. Stuttgart 1890—94. XVIV. 1252. 1.

437. *Az északkeleti alakulások* — Skandinavia és a Balti tenger hegemoniájáért folyt küzdelmet tárják elének. A kérdést legkimerítőbben tárgyalják Forsten orosz művei, forrásait pedig Martens kitűnő recueilje közli. A dán, svéd és orosz vezérkarok hadtörténeti monographiái és a felsorolt diplomatai tanulmányok természetesen csak

másodrendű forrásokul tekinthetők.

André L.: La candidature de Christine de Suède au trône de Polognes 1668. Revue historique XCIX. 1908. 209. 1.

Az északi háború. Az orosz vezérkar kiadása. Sanct Petersburg 1892. és köv.

Berkholz: Das Testament Peters des Grossen, eine Erfindung Napoleon's I. Leipzig és Sanct Petersburg 1877.

Boyé P.: Stanislas Leszczyński et le troisième traité de Vienne. Paris 1898. 608. 1.

Bresslau H.: Das Testament Peter's des Grossen Sybel's Historische Zeitschrift XLI. 1879. 385. 1.

Breuil gróf: Sobieski et sa politique. Revue d'histoire diplomatique VII—XIII. 1893-94.

Broglie herceg: Charles XII. au Camp d'Altranstadt. Revue des deux mondes 1900. I. 218. 1.

Brückner A.: Die Europäisierung Russlands. Heidelberg 1880. és Gotha 1888. VIII, 598. 1.

Chaplowski báró: Arrestation en Pologne de deux

envoyés français en 1702. Revue d'histoire diplomatique IV. 1890.

Csarikov N. : Un ambassadeur russe à Rome, 1673. Roma 1903.

Droysen G. : Studien zur baltischen Frage. Sybel's Historische Zeitschrift XV. 251. 1.

Fahraeus R. : Sverige och Danmark 1680—82. Stockholm 1897. és köv.

Felttoget i Skaane 1709-10. A dán vezérkar kiadása. Kjøbenhavn 1903. XII., 534. 1.

Forsten G. W. : Akten und Briefe zur Geschichte der baltischen Frage im XVI. und XVII. Jahrhundert. 2 kötet. Sanct Petersburg 1888-93

U. ő: Baltijskij vopros. 2 kötet. Sanct Petersburg 1893.

Galicyn E. herceg : La Russie du XVII-me siècle dans ses rapports avec l'Europe occidentale. Paris 1855.

Geffroy : Notes diplomatiques sous Louis XIV., France et Suède. Revue des deux mondes 1885.

Goll I. : Der Vertrag von Altranstädt, Oesterreich und Schweden 1706—7. Prága 1879.

Guichen vicomte : Pierre le Grand et le premier traité franco-russe 1682—1717. Paris 1908.

Haake P. : Die Wahl Augusts des Starken zum König von Polen. Historische Vierteljahrschrift IX. 1906. 31. 1.

Heigel K. Th. : Das Project einer Wittelsbachischen Hausunion unter schwedischem Protectorat 1667—97. München 1882.

Helbig : Polnische Wirtschaft und französische Diplomatie. Sybel's Historische Zeitschrift I. 380 1.

Hoiningen-Huene Ch. : Beitrag zur Geschichte der Beziehungen zwischen Schweden und Holland im XVIII. Jahrhundert. Berlin 1900.

Jensen N. P. : Den Skaanska krig 1675—79. Kjøbenhavn 1900. VII. 496. 1.

Juste R. : Pierre le Grand, son règne et son testament. Bruxelles 1877.

Martens : Recueil des traités et conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères. Sanct Petersburg. Sorozat:

U. ő: La Russie et l'Angleterre au début de leurs relations réciproques. Revue d'histoire diplomatique VII—VIII. 1893—94.

Mislajevskij A. Z.: Peter Velikij vojna u Finlandii 1712—14. Sanct Petersburg 1896. XXXVIII. 629. 1.

Pauli R.: Stuart und Sobieski. Sybel's Historische Zeitschrift XLVI. 1881.254.1.

Roux R.: Politique extérieure de Pierre le Grand. Revue d'histoire diplomatique XVII. 1903. 187. 1.

Sarauw Ch.: Die Feldzüge Karl's XII. Leipzig 1881.

Schefer Ch.: Mémoire du marquis de Bonac sur les affaires du nord 1700—1. Revue d'histoire diplomatique II. 1888. 609. 1.

U. ő: Louis XIV. et Charles II. Annales des sciences politiques 1890—93.

U. ő: La monarchie française et l'alliance suédoise. Revue d'histoire diplomatique VI. 1892. 90. 1.

Schmidt G. H.: Die Konvention von Altranstädt, 1707. Leipzig 1906.

Schulze R.: Das Projekt

der Vermählung Friedrich Wilhelms von Brandenburg mit Christine von Schweden. Halle 1898.

Stille A.: Danmarks politik 1700—7. Malmoe 1889. 1707—9. Lund 1898.

Strindberg A.: Les relations de la France avec la Suède jusqu'à nos jours. Paris 1891.

Syveton: Un erreur de Goertz. Revue d'histoire diplomatique IX. 1895. 417. 1.

U. ő: Louis XIV. et Charles XII. U. ott XII. 1898. 161.1.

U. ő: Au camp d'Altranstadt, Besanval et Marlborough. U. ott 581. 1.

Waliszewski K. gróf: Acta quae in Archivo Ministerii rerum externarum Gallici ad Joannis III. regnum illustrandum extant 1674—83. 3 kötet. Krakowie 1886. 1458. 1.

U. ő: La diplomatie française en Pologne 1674—83. Revue d'histoire diplomatique IV. 1890. 471. 1.

Wimarson N.: Sveriges krig i Tyskland 1675—79. Lund 1897. és köv.

438. *A délkeleti alakulások története* — ilyen össze-

foglaló értelemben még a jövő feladatai közé tartozik. A terület részei az austriai, a magyar, az európai török birodalmak és a keresztény balkánállamok. Magyar történetirónak legtöbb alkalma és szép feladatául kínálkoznék, ha mesteri kézzel megvonná a délkeleti continens multjának hű vonásait. Kívánatos volna, ha többet foglalkoznánk ezért történelmünk külső kapcsolataival, az austriai és balkáni területek, különösen a Duna egész medencéjének köztörténeti alakulásaival. Csak azért ingatag a magyar birodalom ismerete a nyugati nemzetek között, mert nélkülünk és multunk kapcsolatainak ismerete nélkül maguktól keresik a délkeleti problema mivoltát. A kérdésnek ide szóló elsőrendű forrásai Hormuzaki és Noroudoughian recueiljei, a török-magyarokori államokmánytár és az Archivum Rákócianum II. sorozata.

Alquié F. S.: Les mémoires du voyage de M. le marquis de Ville au Levant,

ou histoire curieuse du siège de Candie. Amsterdam 1671.

Angyal D.: Buda vára visszafoglalásának kétszázados évfordulója. Budapesti Szemle XLVIII. 1886. 127. l.

U. ő: Erdély politikai érintkezése Angliával. Századok XXXIV. 1900. és Budapest 1901.

Apaffy Mihály erdélyi fejedelem utasítása Szeghalmy András portai követéhez, 1680. Történeti Lapok I. Kolozsvár 1874. 68. l.

Apaffy Mihály erdélyi fejedelem hadi edictuma, 1682. Hadtörténelmi közlemények IV. 1891. 291. l.

Archivum Rákócianum II. Diplomatia 1—3. Simonyi E.: Angol diplomatai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. Budapest 1871—77. XII. 1790. l.

Balássy F.: Az egri vár 1687. feladásának alkupontjai. Értekezések a történeti tudományok köréből IV. 4. Budapest 1873.

Bálint G.: A magyarországi török hódoltságról. Századok IV. 1870.

Balló I.: Tatár rabság. Történelmi Tár XXII. 1899. 380. l.

Barabás S.: A fogságba esett erdélyi hadsereg kiváltásáról. Századok XXI. 1887.

U. ő: A tatár rabok váltásdíja az 1657. szamosújvári partialis gyűlésen. U. ott 427. l.

Bengesco G.: Essai d'un notice bibliographique d'Orient. Orient européen 1827-97. Paris 1897.

Bent Th.: The English in the Levant. English Historical Review V. 1890. 255. l.

Berkesz I.: Gróf Zrinyi Miklós horvát bán téli hadjárata, 1663. Századok XX. 1886. 253. l.

Bernardi A. A.: Venezia e il Turco rella seconda metà del secolo XVII. Firenze 1902.

U. ő: L'ultima guerra turco-veneziana. Firenze 1903.

Berwerth V.: Egy sirkő a nagyszöllősi csatatéren. Századok XXXV. 1893. 743. l.

Bigge: Der Kampf um Candia 1667—69. Berlin 1899. Olaszul Torino 1901.

Bischoffshausen: Papst Alexander VIII. und der Wie-

ner Hof 1689—91. Wien 1900.

Brosch L.: Die Brandenburger bei Slankemen und im Türkenkriege 1691—97. Rathenov 1891.

Brunelli V.: Dr. Lorenzo Fondra, Diario di Vienna, 1700. Zara 1898.

Bruzzo G.: Francesco Morosini nella guerra di Candia e nella conquista della Morea. Padova 1890.

Bubics Zs.: Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Budavárának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. Budapest 1891. LXXX. 415. l.

U. ő: Buda kétszázados ostromának történetéhez. Századok XXVIII. 1884. 800. l.

U. ő: Hivatalos jelentés Belgrád 1690-diki elvesztéséről. Történelmi Tár XI. 1888. 743. l.

Catualdi V.: Sultano Jahja, Alessandro conte di Montenegro e i suoi discedenti in Italia. Triest 1888. 660. l.

Charrière E.: Négociations de la France dans le Levant. 3 kötet. Paris 1884.

Cogalniceanu M.: Chroniques moldaves pour servir à l'histoire de Pierre le Grand et Charles XII. Jasi 1895.

Contarini G.: Isteria della guerra di Leopoldo I. contro il Turco. 2 kötet. Venezia 1710.

Dávid M.: Thököly viszonya a portához. Kolozsvár 1906.

Deák F.: Nagyvárad eleste, 1660. Értekezések a történet-tudomány köréből VII. 1. Budapest 1877.

U. ő: Részlet Buda 1684-diki ostroma idejéből. Századok XVIII. 1884. 878. l.

U. ő: Adatok a török-tatár rabok történetéhez. U. ott XIX. 1885.

U. ő: Budavár visszavétele, 1686. Budapest 1886.

U. ő: Okiratok a török-tatár rabok történetéhez 1657—64. Történelmi Tár IX. 1886. 110. l.

Dedouvres L.: De Patris Josephi Turciados libris IV. Paris 1894.

Driault E.: La question d'Orient. Bibliothèque d'histoire contemporaine. III. kiadás. Paris 1905.

Dudás Gy. zentai: A ütközet és Szeged visszavétele. Zenta 1886.

Duncker: Drei Berichte aus dem belagerten Wien 1683. Mittheilungen des k. k. Kriegsarchivs VII. 1893. 265. l.

U. ő: Actenstücke zur Geschichte Franz Rákóczi's und seiner Verbindungen mit dem Auslande. Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta IX. és XVII. Wien 1855—58. LXXVI, 1090. l.

Flament P.: Le journal d'un secrétaire d'ambassade à Constantinople, 1661. U. ott XVII. 1903. 553. l.

Fraknoi V.: Várad felszabadítása 1692-ben és XII. Ince pápa. Roma 1892.

Gerba R.: Die Kaiserlichen in Albanien 1689. Mittheilungen des k. k. Kriegsarchiv II. 1888. 115. l.

Gergely S.: A kétszáz év előtti török háborúk történetéhez. Történelmi Tár IX. 1886. 315. l.

Gion I.: Ludovic XIV. si Constantin Brancovanu. Bucuresci 1884. 435. l.

Goll I.: Der Vertrag von Altranstädt, Oesterreich und

Schweden 1706—7. Prága 1879.

Gömöry G.: Pétervárad ostroma. 1694. Hadtörténelmi Közlemények III. 1890. 20. l.

U. ő: Zistersdorf bevétele a kuruc hadak által, 1706. októberben. U. ott 111. l.

U. ő: A bécsi körsáncok és a kurucok betörései Ausztriába. U. ott V. 1892. 236. l.

U. ő: Lamberg gróf császári biztos feljegyzései a kuruc háború idejéből. U. ott VII. 1894. 544. l.

U. ő: Gróf Bussi-Rabutin tábornok naplója, 1704. U. ott 122. l.

U. ő: A kuruc háborúk befolyása Fürstenfeldre. 1704-6. U. ott IX. 1896. 359. l.

Götz K.: Berichte Carl Gustav's Markgrafen von Baden-Durlach von dem Feldzuge in Ungarn 1685-86. Budapest 1886. és magyarul Történelmi Tár X. 1887.

U. ő: Az 1688-diki hadjárat és Belgrád ostroma. U. ott XI. 1888. 743. l.

Guillot G.: Bernardin Kadot, marquis de Sébeville, envoyé extraordinaire de Louis XIV. à Vienne 1681--83.

Revue des questions historiques XXXIII. 1905. 483. l.

Haller: Lisola. Preussische Jahrbücher LXIX. 1892.

Hassel-Vitzthum gróf: Die Beteiligung der kursächsischen Truppen am Türkenkriege, 1683. Dresden 1883.

Heigel C.: Die Beziehungen des Kurfürsten Max Emanuel von Bayern zu Franz Rákóczi 1703—15. München 1885.

Histoire du prince Ragoczy. Paris 1707.

Histoire des révolutions de Hongrie, une idée juste de son légitime gouvernement 1000—1711. 's Gravenhage 1739.

Höfler C.; Zum ungarischen Ausgleich im Jahre 1705. Archiv für oesterreichische Geschichte XLII. 1870. 2. l.

R. Horváth J.: Zrinyi Miklós Kanizsa előtt, 1664. Hadtörténelmi közlemények I. 1888. 632. l.

U. ő: Nagyvárad visszavételének 200 éves emlékére. U. ott V. 1892. 469. l.

U. ő: A felsőmagyaror-

szági hadjárat, 1664. U. ott VII. 1894. 285 és 573 l.

U. ő: Mely napon kapitulált Nagyvárad 1692-ben? U. ott IX. 1896. 125. l.

Jorga N.: Studii si documente IV. Legaturile principelor Romane cu Ardealul 1601—99. Bucuresci 1901. CCCXIX, 345. l.

Juste Ph.: Pierre le Grand son régne et son testament. Bruxelles 1877.

Kabdebo H.: Bibliographie zur Geschichte der beiden Türkenbelagerungen Wiens 1529, 1683. Wien 1876.

Kanyaró F.: Zrin-Ujvár építése okai. Történelmi Tár XI. 1888. 605. l.

Karácson J.: A török hadsereg átvonulása Magyarországon 1683-ban. Hadtörténelmi közlemények IX. 1896. 326. l.

U. ő: Az 1663. évi török hadjárat Rasid effendi török történetirő leírása szerint. U. ott 73. l.

U. ő: Török követség Zrinyi Miklósnál. Századok XXXIV. 1900. 942. l.

U. ő.: A Porta rendeletei Thökölynek az erdélyi feje-

delemségbe való beiktatására. U. ott XLII. 1908. 914. l.

Károlyi A.: Buda és Pest visszavivása, 1686. Budapest 1886.

U. ő: Henrik szász herceg és brandenburgi lovas ezredei naplója Buda 1686-iki ostromáról. Történelmi Tár IX. 1886.

U. ő.: Jelentések a Budát vívó táborból, 1686. U. ott 711. l.

Kaufmann D.: Les victimes de la prise d'Ofen, 1686. Revue des études juives XXXI. 1890. 133. l.

Kisfaludy Zs.: Egy adat Tüzes Gábor életéhez. Századok XVII. 1883. 600 l.

Klopp O.: Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg bis 1699. Graz 1882.

Knauz N.: Buda ostromához. Budapest 1886.

Koncz J.: Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák életéhez. Történelmi Tár V. 1882. 775. l.

U. ő: Oklevelek Rozsnyay Dávid fogsága történetéhez. U. ott VI. 1883. 155. l.

U. ő: Erdély és a bécsi udvar diplomatiájához adalék a török háboruban 1685—86. U. ott IX. 1886.

U. ő: Francia-lengyel hadak táborozása Erdélyben, 1678. Hadtörténelmi közlemények IV. 1891. 136. l.

U. ő: Nagyvárad capitulációja. 1660. U. ott.

Kovács K.: Egy magyarbarát angol diplomata a Rákóczi szabadságharc idején. Kolozsvár 1908

Kropf L.: Budavára 1686. ostrománál jelen volt angol önkéntesek. Történelmi Tár XVII. 1894. 135 l.

U. ő: Nagyvárad capitulációja, 1692. Hadtörténelmi közlemények VII. 1894. 548. l.

U. ő: Chishull utazása hazánkban, 1702. Századok XXXIV. 1901. 634. l.

U. ő: Az angol Thökölysták U. ott XL. 1906. 137. l.

U. ő: Defoe Dániel a Rákóczi-mozgalomról. U. ott XLI. 1907. 269. l.

Kvacsala I.: II. Rákóczi Ferenc porosz összeköttetései. U. ott XXXII. 1898. 577. l.

Landau M.: Geschichte Kaiser Karls VI. als König

von Spanien. Stuttgart 1889. 680. l.

Landmann K.: Prinz Eugen von Savoyen, die Begründung der Grossmachtstellung Oesterreich-Ungarns. München 1904.

Lefavre A.: Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie 1526-1722. 2 kötet. Paris 1902. 898. l.

Lénárt J.: Sobiesky levele Bécs ostromáról. Történelmi Tár IV. 1881. 204. l.

U. ő: Nemes János követjelentése, 1667. U. ott 386 l.

U. ő: Rozsnyay Dávid egy ismeretlen követjelentése, 1670. U. ott.

Lettre inédite du R. P. Jean de Camillis de Chio sur la mission de la Chimère. Revue de l'Orient chrétien IV. 1899. 58. l.

L'expédition du duc de Beaufort, 1668—69. U. ott XI. 1897. 192. l.

Locatelli A.: Historia della Veneta guerra in Levante contro l'Impero Ottomano. 2 kötet. Cöln 1705.

Majláth B.: Egy magyar követség Svédországban, 1705. Századok. XIV. 1880. 785. l.

Manfroni C. : I. Francesi e Candia 1644—1718. Nuovo Archivio Veneto 1902. 385. l.

Marczali H. : Regesták a külföldi levéltárakból a török-magyar viszonyok történetéhez 1660—64. Történelmi Tár III. 1880. 741. l.

U. ő : Regesták a külföldi levéltárakból a Thököly-korszak és a törökök kiűzésének történetéhez. U ott IV. 1881. 522. l.

Mencsik A. : Ein Tagebuch während der Belagerung von Wien, 1683. Archiv für oesterreichische Geschichte LXXXVI. 1899. 205. l.

Merényi L. : Harctéri tudósítások Bécs 1683-diki ostromáról. Történelmi Tár III. 1902. 475. l.

U. ő : A bécsi ostrom, 1683. U. ott IV. 1903. 294. l.

Mika S. : Az erdélyi ház Konstantinápolyban. Budapesti Szemle 1908.

Mircse I. : Egy londoni levél Buda visszavételének hatásáról. Magyar történeti tár XIII. 1868. 252. l.

Mohl A. : Törökvilág Kismarton vidékén 1683—99. Sopron 1901.

Molnár I. : Rozsnyay Dávid török deák. Művelődéstörténeti értekezések XXXVI. Budapest 1909.

Montenegro da relazioni dei provveditori 1687—1735. Roma 1896.

Némethy L. : Az 1686. évi visszafoglalás után Budán maradt törökök. Századok XI. 1877. 138. l.

U. ő : Adatok Tüzes Gáborról. U. ott XVI. 1882. 415. l.

U. ő : Tábori lelkészek Budavár bevételénél. U. ott XVIII. 1884. 346. l.

U. ő : Ki volt Gül Baba ? U. ott 608. l.

U. ő : Buda visszafoglalásának évfordulója az első 50 évben. U. ott XX. 1886. 58. l.

U. ő : Kik voltak az első Budavárában ? U. ott 579. l.

Noroudounghian G. : Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman I. 1300—1789. Paris 1897. XXVIII, 412. l.

Oklevelek Teleki Mihály és a bujdosók diplomatiái alkudozásának történetéhez 1675—85. Történelmi Tár XIII. 1890.

Omont H. : Projets de la

prise de Constantinople et de fondation d'un empire français d'Orient sous Louis XIV. U. ott VII. 1893. 195. 1.

Ottenthal E. : Curialistische Finanzpläne für Kaiser Leopold I. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung XI. 1890. 86. 1.

Péterffy L. : XII. Károly svéd király magyar összeköttetése. Arad 1907.

Pfister : Zwei Feldzüge aus dem Kriege von Morea 1687—88. Cassel 1845.

Pierling P. : Novi prilozi o Lessandra Komulovicsu. Starine XVI. Zágráb 1883. 209. 1.

Popovics M. R. : Der Frieden von Karlowitz. Leipzig. 1893.

Pribram A. F. : Oesterreich und Brandenburg 1685—86. Innsbruck 1884.

U. ő : Oesterreich und Brandenburg 1688—1700. Wien 1886.

U. ő : Ein Schreiben des Grafen Franz Taaffe an Lord Arlington über Oesterreichs Politik, 1668. Mittheilungen des Instituts für oesterreich-

sche Geschichtsforschung IX. 1888. 311. 1.

U. ő : Das politische Testament des kaiserlichen Gesandten Franz Lisola. U. ott 314. 1.

U. ő : Franz Paul Freiherr von Lisola und die Politik seiner Zeit 1613—74. Leipzig 1894. VIII, 714. 1.

U. ő : Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe 1657—61. Wien 1901. XXIII, 729. 1.

Ranke L. : De Venetianer in Morea. Historisch-politische Blätter 1835.

U. ő : Die Osmanen und die spanische Monarchie im XVI. und XVII. Jahrhundert. Többs kiadásban.

Rousseau L. : Les relations diplomatiques de la France et de la Turquie au XVIII-me siècle. I. 1700—16. Paris 1908.

Salamon F. : Magyarország a török hódítás korában II. kiadás. Budapest 1886. XV. 472. 1.

Schefer Ch. : Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople 1672-73. 2 kötet. Paris 1881. 503.1.

Soltész A. : Sándor Gáspár kapitihá két levele, 1690. Történelmi Tár XI. 1888. 807. l.

Sopor A. : Les réformes et la protection des chrétiens en Turquie 1673—1704. Paris 1904.

Szabó M. : XIV. Lajos hatása a magyar ügyekre. Kolozsvár 1900.

Szádeczky L. : Székelyhid lerombolása történetéhez, 1664. U. ott IV. 1881. 139. l.

U. ő : Budavár 1684-iki ostroma. U. ott XIII. 1890. 49 l.

Szalay I. : Az 1683-iki hadviselés és irodalma. Századok XVIII. 1884.

Székelyhid lerombolása 1665-ben. Hadtörténelmi közlemények III. 1890. 564. l.

Szendrei I. : Montecuccoli Raymond császári vezér és Zrinyi Miklós horvát bán között az 1661-iki erdélyi hadárat tárgyában folyt vitáirai. U. ott 125. l.

Szepessy : Kuruc betörés Styriába. U. ott VII. 1894. 268. l.

Szilágyi S. : Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák törté-

neti maradványai. Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria VIII. Budapest 1867.

U. ő : Kemény János és a krimiai rabok levelei 1657-64. Történelmi Tár V. 1882. 593. l.

U. ő : Absolon Dániel külföldi követségei 1677—80. Századok XVII. 1883. 32. l. és Történelmi Tár VI. 1883. 1. l.

U. ő : Apácai Tamás 1671. portai követsége. Történelmi Tár XIII. 1890. 38. l.

Tergina Gy. : Buda visszavételének emlékérméi. Századok XVIII. 1884.

Thaly K. : Kapitihá Bay Mihály uram diáriuma 1692-1693. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XXIII. 459—650. l.

U. ő : Bay Mihály és Papay Gáspár naplója tatárországi követségükről 1705—6. U. ott VII. 1873.

U. ő : Egy francia ezredes temetése és hagyatéka. Történelmi Tár III. 1880. 181. l.

U. ő : Tüzes Gábor valódi neve. Századok XVI. 1882. 850. l.

U. ő : Az 1683-iki táboro-

zás történetéhez. Értekezések a történeti tudományok köréből XI. 4. Budapest 1883.

U. ő: Érdekes epizód Buda 1686-iki vívásának történetéből. Századok XVIII. 1884. 604. l.

U. ő: Bercsényi ismeretlen emlékirata XIV. Lajoshoz, 1701. U. ott XXI. 1887. 1. l.

U. ő: Az 1683-iki táborozás történetéhez, gróf Batthyány Kristóf és Ádám dunántuli tábornokok levelezéseiből. Történelmi Tár X. 1887. 102. l.

U. ő: Diplomazia versekben, 1710. Századok XXIX. 1895. 772. l.

Thury I.: Az 1663—64. hadjárat. Hadtörténelmi közlemények I. 1888. 632. l.

Török-magyarkori történelmi emlékek. I. Okmánytár. 10 kötet. Budapest 1863-75. XXXVIII, 4838. l. II. Török történetirók. III—IV. kötet. Karácson I.: Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660—66. Budapest 1904—8. XXI. 819. l.

Ujhelyi B.: Budavár ke-

letkezése és hadtörténelmi multja. Nagybecskerek 1892.

Vandal A.: L'Odyssee d'un ambassadeur, les voyages du marquis de Nointel 1670—80. Paris 1900.

Vásárhelyi G.: Adalék Budavár bevétele történetéhez. Századok XX. 1886. 346 l.

Veltzé: Die Hauptrelation des kaiserlichen Residenten in Konstantinopel, Simon Reniger von Reningen 1649—66. Wien 1900.

Veress E.: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684—86-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. Budapest 1907.

Weiss: Tudósítás Belgrád elfoglalásáról, 1688. Történelmi Tár XVIII. 1895. 32. l.

Zieglauer: Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft, 1686. Innsbruck 1886.

Zimmermann F.: Der Schweden Durchzug durch Siebenbürgen, 1714. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde XVII. Nagyszeben 1882. 291. l.

Gróf Zrinyi Miklós 1664-iki téli hadjáratáról. Hadtörténelmi közlemények V. 1892. 691. l.

Zwiedineck-Südenhorst H.: Die Schlacht von St. Gotthard, 1664. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung X. 1889. 443. l.

439. *Nemzetpolitikai alakulások. — I. Franciaország.* A francia történet kézikönyveit, köztük Lavisse hatalmas vállalatát [Histoire de France jusqu'à 1789. 16 kötet] kitűnően kiegészítik Aumale hercegnek a Condé családról (7 kötet), Lairnak Fouquetról (2 kötet) és Roussetnak Louvoisról (4 kötet) írt tanulmányai, Colbert (Clément, 7 kötet) levelei, Saint Simon (22 kötet) és Mme Sévigné emlékiratai (14 kötet), végül a Biographie nationale életrajzgyűjtemény, a Revue des questions historiques és a Revue historique történelmi szemlék.

Achaintre: Histoire chronologique et généalogique de la maison royale de Bourbon. Paris 1685.

Aumale herceg: Histoire

des princes de Condé. Paris Sorozat.

Ballagi A.: Colbert. 2 kötet. Budapest 1890.

Barine A.: La Grande Mademoiselle. Revue des deux mondes 1899.

U. ő: La jeunesse de la Grande Mademoiselle. Paris 1901.

U. ő: Louis XIV. et la Grande Mademoiselle. Paris 1905.

Baumont H.: Études sur le règne de Léopold duc de Lorraine et de Bar 1697—1729. Paris 1894. XII, 638. l.

Benoit du Rey E: Recherches sur la politique de Colbert. Paris 1902.

Bertrand L.: La vie de Messire Henri de Béthune, archevêque de Bordeaux 1604—80. 2 kötet. Paris 1902. XI. 911 l.

Biographie nationale. Paris, sorozat.

Bodemann E.: Aus den Briefen der Herzogin Elisabeth Charlotte von Orléans an die Kurfürstin Sophie von Hannover. 2 kötet. Hannover 1891. VIII, 851. l.

Boislisle A. : Saint Simon herceg, Mémoires sur le règne de Louis XIV. 22 kötet. Paris 1878. és köv.

Bourgeois E. : Le grand siècle, Louis XIV. les arts, les idées. Paris 1895.

U. ő : Ezechiel Spanheim, relation de la cour de France, 1690. Paris 1900. 663. l.

Briefe der Prinzessin Elisabeth Charlotte Orléans 1676—1722. 6 kötet. Stuttgart 1843—81.

Chéruel A. : Mémoires sur la vie publique et privée de Fouquet. 2 kötet. Paris 1865.

Choisy abbé : Mémoires pour servir à l'histoire du règne de Louis XIV. 2 kötet. Paris 1888.

Clément P. : Lettres, instructions et mémoires de I. B. Colbert. 7 kötet. Paris 1861—65.

U. ő : Histoire de Colbert et de son administration. 2 kötet. Paris 1874.

Cohn G. : Colbert in seinem Verhältniss zu Mazarin. Sybel's Historische Zeitschrift XXII. 1. l.

Collection des documents

inédits sur l'histoire de France. Paris, sorozat.

Cosnac I. comte : Souvenirs du règne de Louis XIV. 8 kötet. Paris 1874—81.

U. ő : Mazarin et Colbert. 2 kötet. Paris 1893. XII. 1046. l.

Duval : Les acquisitions de la France 1648—78. Paris 1682.

Frunck—Brentano F. : L'homme au masque de velours noir. Revue historique LVI. 1894. 253. l.

Gaillardin C. : Histoire du règne de Louis XIV. 6 kötet. Paris 1874—76.

Godard C. : Les pouvoirs des intendants sous Louis XIV. Paris 1901.

Haggard A. C. : Louis XIV. London 1904.

Hassall A. : Louis XIV. London 1895.

d'Haussonville comte : Le duc de Bourgogne et les pacifistes. Revue d'histoire diplomatique XX. 1906. 307. l.

Hauviller A. : Frankreich und Elsass im XVII. und XVIII. Jahrhundert. Revue d'histoire moderne et contemporaine II. 1901.

Holland K. W.: Briefe der Herzogin Elisabeth Charlotte von Orléans 1676—1722. Tübingen 1716—22.

Koch: Das unumschränkte Königtum Ludwigs XIV. Berlin 1888.

Koser R.: Das politische Testament Karl's V. von Lothringen, 1687. Sybel's Historische Zeitschrift XLVIII. 1882. 45. 1.

Lacour-Gaget G.: L'éducation politique de Louis XIV. Paris 1898.

U. ő: Rapports de Louis XIV. et de Mazarin. Revue historique LXVIII. 1898. 225. 1.

Lair I.: Nicolas Fouquet, procureur général, surintendant des Finances, ministre d'état sous Louis XIV. 2 kötet. Paris 1907.

Lavisse E.: Histoire de France VII. 1. Louis XIV., la fronde, le roi, Colbert 1643—85. Paris 1907. 407. 1.—2. U. ő: Louis XIV, la religion, les lettres et les arts, la guerre 1643—85. Paris 1907. 413. 1.—VIII. 1. Lavisse, Rebellian, Sagnac és Saint Lèger: Louis XIV, la fin du

régne 1685—1715. Paris 1908. 484. 1

Legrelle: Louis XIV. et Strassbourg IV. kiadás. Paris 1884. XIV, 808. 1.

Marchand I.: Un intendant sous Louis XIV, étude sur l'administration de Lebret en Provence 1687—1704. Paris 1890.

Maury A.: Une conspiration républicaine sous Louis XIV. Revue des deux mondes 1896.

Moret: 15 années du règne de Louis XIV. 1700—15. 3 kötet. Paris 1859.

Mossmann X.: La France en Alsace après le traité de Westphalie. Revue historique LI—LIII. 1893—94.

Nolhac: La création de Versailles. Paris 1901.

Percy R.: Louis XIV. et Marie Mancini. II. kiadás. Paris 1894. VIII. 580. 1.

Philippson M.: Das Zeitalter Ludwig's XIV. Berlin 1879 és Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen III. 5. Berlin 1890. VI. 543. 1.

Pingaud L.: Henri IV. et Louis XIV. Revue des ques-

tions historiques II. 1889. 169. l.

Reuss R.: *L' Alsace au XVII-me siècle.* Paris 1897-1898.

Rousset C.: *Histoire de Louvois et de son administration.* 4 kötet. Paris 1891.

Scheffer C.: *E. Spanheim, relation de la cour de France en 1690.* Paris 1882.

Sévigné asszony: *Lettres,* éd. Regnier. 14 kötet. Paris 1887.

Souches marquis: *Mémoires de Louis XIV.* 13 kötet. Paris 1681—1712.

The life of B. I. Colbert, late minister and secretary of state to Lewis XIV. the present French king. London 1695.

Voltaire A. F.: *Le siècle de Louis XIV.* Berlin 1752. és több kiadásban.

II. *Italia* — történetének tüzetes áttekintését megnehezíti a szakmunkák aránytalan hiánya, holott a félsziget a renaissance és a risorgimento között is jelentős alakulások színhelye volt. Leo összefoglaló műve erősen idejét multa, az új vál-

latok inkább népszerű tárgyalások, a történelmi szemlék a területi, tartományi és városi történet művelői.

Beucaire H.: *Le dernier duc de Mantoue, Charles IV. de Gonzague 1652-1708.* *Revue d'histoire diplomatique* XVI. 1902. 368. l.

Bildt báró: *Christine de Suède et le cardinal Azzolino, lettres inédites 1666—68. Christine de Suède et le conclave de Clément X. 1669—70.* 2 kötet. Paris 1899—1906.

Brosch M.: *Geschichte des Kirchenstaats* I. Gotha 1880.

Carutti D.: *Il primo re di casa Savoia, storia di Vittorio Amadeo II.* III. kiadás. Torino 1897. 623. l.

Cosci A.: *L' Italia durante le preponderanze straniere 1530—1789.* Milano 1875.

Dolcini A.: *I dieci secoli della casa di Savoia.* Milano 1901. VIII. 512. l.

Forcella V.: *Milano del secolo XVII.* Milano 1898.

Ghetti D.: *Storia politico-nazionale d' Italia.* Roma 1905. és köv.

Histoire des conclaves depuis Clément V. III. kiadás. 2 kötet. Cöln 1703. 851. l.

Immich M.: Papst Innocenz XI. Berlin 1899.

Leo H.: Geschichte Italiens V. 1492—1830. Gotha 1832.

Muratori: Annali d' Italia I—XII. Monaco 1761—64.

Reumont A.: Geschichte der Toscana I. 1530—1737. Gotha 1876.

Rodocanachi E.: Marguerite-Louise d'Orléans, grande duchesse de Toscane 1645—1721. Revue d'histoire moderne et contemporaine III. 1902 és Paris 1903. VII. 509. l.

Storia politica d'Italia. Milano, folyamatban. Ide szóló kötetek: Orsi P.: Signorie e principati és Calegari E.: Preponderanze straniere.

III. *Spanyolország*. — Több kiváló monographia (Bourgeois, Courcy marquis, Landau és Percy művei) mellett Canovas del Castillo hatalmas vállalatához, a Historia de Españához utaljuk az olvasót, míg Altamira oviedo professor kézikönyve szakszerű tájékoztatást ad.

Altamira C. R.: Historia de Espana y de la civilisation espanola. 3 kötet. Barcelona 1900—6.

Armstrong E.: The influence of Alberoni in the disgrace of the princess des Ursins. English Historical Review V. 1890. 760. l.

U. ő: Elizabeth Farnese, the termagent of Spain. London 1892.

Berti D.: Cardinale Alberoni avanti il regno. Nuova Antologia 1900.

Bourgeois E.: Lettres intimes de I. M. Alberoni adressées au comte I. Rocca. Paris 1892. LIII. 702. l.

U. ő: La jeunesse d'Alberoni. Annales des sciences politiques 1900.

Collection de mémoires sur l'histoire de Belgique aux XVI—XVIII. siècles. 47 kötet. Bruxelles 1858—75.

Courcy marquis: L'Espagne après la paix d'Utrecht 1713—15. Paris 1891. 435. l.

Dollot R.: Les origines de la neutralité de la Belgique et le système de la Barrière 1609—1830. Bruxelles 1900. és Paris 1902.

Gachard : Histoire de la Belgique au commencement du XVIII-me siècle. Bruxelles 1880. 600 l.

Guardione F.: Isteria della rivoluzione di Messina contro la Spagna 1671—80. Palermo 1907.

Häbler K.: Neuere Arbeiten zur Geschichte Spaniens im XVII. Jahrhundert. Sybel's Historische Zeitschrift LX. 1888. 56. l.

Histoire du cardinal Albéroni. 2 kötet. 's Gravenhage 1720. 619. l.

Historia general de Espana. Madrid 1890. és köv.

Hubert E : Étude sur la condition des protestants en Belgique 1515—1781. Bruxelles 1882.

Hubert E.: Les Pays-Bas et la république des Provinces-Unies 1648—1713. Bruxelles 1907.

Kalken F.: La fin du régime espagnol aux Pays-Bas. Bruxelles 1907.

Landau M.: Geschichte Kaiser Karls VI. als König von Spanien. Stuttgart 1890. XII, 680 l.

Lonchay H.: La principauté de Liège au XVII-me et au XVIII-me siècles. Bruxelles 1890.

Morel-Fatio A.: L'Espagne au XVI-me et au XVII-me siècle. Heilbronn 1878.

U. ő: Villars marquis, Mémoires de la cour d'Espagne 1679—81. Paris 1894.

Namèche A. I.: Cours d'histoire nationale. Louvain, sorozat.

Pariset: Il cardinale Giulio Alberoni. Bologna 1905.

Percy L.: Une reine de 12 ans, Marie Louise de Savoie, reine d'Espagne. Paris 1905. III 604 l.

Pirenne H.: Bibliographie de l'histoire de Belgique 1598—1830. Bruxelles 1901. 830 l.

U. ő: Geschichte Belgiens Gotha 1899. és köv.

Professione A.: Il ministero in Spagna e il processo del cardinale Alberoni. Torino 1898.

Une femme premier ministre, la princesse de Ursins, Revue d'histoire diplomatique XI. 1897. 508. l.

IV. *Portugal.* — Mangin : Abrégé de l'histoire de Portugal. Paris 1707.

Schäfer H. : Geschichte Portugals IV—VI. 1580-1820. Gotha 1852—54.

V. *Német birodalom.* — Az egységes német történet érdekeit szolgálják Erdmannsdörffer, Lamprecht és Zwiédineck-Südenhorst összefoglaló művei, a Sybel's Historische Zeitschrift és a Historische Vierteljahrschrift történelmi szemlék, az Allgemeine Deutsche Biographie életrajzgyűjtemény. A területi alakulások között az egyre inkább érvényesülő porosz állam áll első helyen Pauli, Droysen, Prutz és Ranke kézikönyveivel, Philippson és Waddington alapos tanulmányaival, az Acta Borussica és a porosz királyi levéltár kiadványaival. A porosz állam fejlődése mellett kiválóan érvényesül a Wittelsbachok politikája is (Heigel és Riezler művei), míg a többi területek és a császári hatalom alakulásai és törekvései aránytalanul csekély figyelemben részesülnek.

Acta Borussica. Berlin 1892. és köv.

Allgemeine Deutsche Biographie. München 1875. és köv.

Barine : L'électrice Sophie de Hanovre. Revue des deux mondes 1882.

Berner E. : Aus dem Briefwechsel König Friedrichs I. von Preussen und seiner Familie. Berlin 1901. XXIII. 452. l.

Bodemann E. : Briefwechsel der Herzogin Sophie von Hannover mit ihrem Bruder, dem Kurfürsten Karl Ludwig von der Pfalz Leipzig 1885. 492. l.

U. ő : Aus den Briefen der Herzogin Elisabeth Charlotte von Orléans an die Kurfürstin Sophie von Hannover. 2 kötet. Hannover 1891. VIII. 851 l.

Breysig C. : Der Prozess gegen Eberhard Danckelmann. Leipzig 1889.

Danckelmann's Sturz, Briefe Friedrichs III. an die Kurfürstin Sophie von Hannover. Sybel's Historische Zeitschrift LXII. 1889. 279. l.

Depping G.: Nouvelles lettres de la princesse palatine. Revue historique LV—LVI. 1894.

Droysen G. I.: Das Testament des Grossen Kurfürsten Leipzig 1866.

U. ő: Geschichte der preussischen Politik. II. kiadás. 14 kötet. Berlin 1868—72.

Erdmannsdörffer B.: Graf Georg Friedrich von Waldeck. Berlin 1869.

U. ő: Deutsche Geschichte 1648—1740. 2 kötet. Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen III. Berlin 1892.

Fester R.: Zur Geschichte der Frankfurter Association von 1697. Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft II. 1889. 157. l.

Heigel Th.: Die Gefangenschaft der Söhne des Kurfürsten Max Emanuel von Bayern 1705—14. München 1888.

U. ő: Die Umschwung der bayerischen Politik 1679—83. München 1889.

U. ő: Quellen und Abhandlungen zur neueren

Geschichte Bayerns. München 1890.

Hiltl G.: Der Grosse Kurfürst und seine Zeit. III. kiadás. Bielefeld 1893. VIII. 447 l.

Hirsch T.: Otto von Schwerin. Sybel's Historische Zeitschrift LXXI. 1891. 92. l.

Höttsch: Stände und Verwaltung von Cleve und Mark 1666—97. Leipzig 1908.

Huisman M.: Essai sur le règne du prince — évêque de Liège, Maximilien Henri de Bavière. Bruxelles 1899.

Kielmansegg E. gróf: Briefe des Herzogs Ernst August zu Braunschweig — Lüneburg an Johann Franz Diedrich von Wendt 1703—26. Hannover 1902.

Köcher Á. G.: Memoiren der Herzogin Sophie nachmals Kurfürstin von Hannover. Publikationen aus den preussischen Staatsarchiven V. Leipzig 1879.

U. ő: Die Prinzessin von Ahlden. Sybel's Historische Zeitschrift XLVIII. 1882.

U. ő: Geschichte von Hannover und Braunschweig

1648—1714. Publikationen aus den preussischen Staatsarchiven. 5 kötet. Leipzig 1885. és köv.

Lévy — Bruhl L.: L'Allemagne depuis Leibniz 1700—1848. Paris 1890. 491. l.

Meinardus O.: Protokolle und Relationen des brandenburgischen Geheimen Rathes aus der Zeit des Kurfürsten Friedrich Wilhelm. Leipzig 1889. és köv.

Mentz G.: Johann Philipp von Schönborn, Kurfürst von Mainz 1605—73. Jena 1896—99.

Neff: Markgraf Ludvig von Baden. Berlin 1892.

Pauli K.: Allgemeine preussische Staatsgeschichte. 8 kötet. Halle 1760—69.

Philippson M.: Der grosse Kurfürst Friedrich Wilhelm von Brandenburg 3 kötet. Berlin 1897—1904.

Prutz H.: Aus des grossen Kurfürsten letzten Jahren. Berlin 1897. XII. 410 l.

U. ő: Preussische Geschichte. 4 kötet. Stuttgart 1899—1902. VI. 2180. l.

Publikationen aus den kö-

niglichen preussischen Staatsarchiven. Leipzig 1878. és köv.

Pufendorf S.: De rebus gestis Friderici Wilhelmi. Berlin 1695.

Ranke L.: Zwölf Bücher preussischer Geschichte, több kiadásban.

Ruith M.: Kurfürst Max Emanuel und die Donaustädte. Ingolstadt 1889.

Schäffler A.: Die oberbaierische Landeserhebung, 1705. Würzburg 1880.

Schaumann: Sophie Dorothea, Prinzessin von Ahlden und Kurfürstin Sophie von Hannover. Hannover 1879.

Schefer Ch.: État de la cour de Brandenburg en 1694. Revue d'histoire diplomatique I. 1887.

Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Berlin, sorozat.

Waddington A.: L'acquisition de la couronne royale de la Prusse par les Hohenzollern. Paris 1888. XV. 450 l.

U. ő: Une mémoire inédite sur la cour de Berlin en 1688. Revue historique LXXVIII. 1902. 72. l.

Zwiedineck-Südenhorst H.: Deutsche Geschichte 1648—1740. 2 kötet. Bibliothek deutscher Geschichte, sorozat. Stuttgart 1890—94. XXIV. 1252 l.

VI. *Schweiz*. — Secrétain E.: Galérie suisse, biographies nationales. 3 kötet. Lausanne 1877—80.

VII. *Németalföld* — történetirodalmának javát az orániai hercegek, De Witt és Heinsius levelezései, Geddes, Lefèvre és Motley tanulmányai és Blok közismert kézikönyve teszik. Ez utóbbi a hollandi államtörténet tökéletes képét adja ugyan, de nélkülözünk kell a Németalföld fénykorát és közpolitikai érvényesülését különböző szempontokból megvilágító monographiákat, a hollandi történetírás felgyült anyagát kiaknázó tanulmányokat. Kétségtelen, hogy e téren mélyreható változás fog elkövetkezni, mert a köztársaság minden időben az európai politika focusában állott.

Archief von den raadspensionaris Antonie Heinsius

1683—97. 3 kötet. 's Gravenhage, 1867—80.

Archives ou correspondance de la maison d'Orange-Nassau. II. sorozat 1650—88. Utrecht 1861. III. sorozat 1689-től. Leiden 1907. és köv.

Blok I. P.: Geschiedenis van het nederlandsche volk. Groningen 1892. és köv. Angolul London 1898. és köv. Németül Gotha 1902. és köv.

Geddes I.: History of the administration of John de Witt, grand pensionary of Holland. 2 kötet. London 1879—81.

Heim: Het archief van den Raadspensionaris Heinsius 1689—1720. 3 kötet. 's Gravenhage 1867—80.

Histoire des princes d'Orange de la maison de Nassau. Amsterdam 1692. X. 499 l.

Le Clerc I.: Histoire des Provinces Unies juqu'au 1714. 4 kötet. Amsterdam 1728.

Lefèvre-Pontalis A.: Vingt années de république parlementaire, Jean de Witt, grand

pensionnaire de Hollande. 2 kötet. Paris 1884. 1032 l.

Michel E.: Constantin Huygens, un homme d'état hollandais au XVIII-me siècle. Revue d'histoire diplomatique VII. 1893.

Nijhoff M.: Bibliotheca historica Nederlandica. 2 kötet. 's Gravenhage 1898—99.

Peter: Johann De Witt. Sybel's Historische Zeitschrift XIII. 112. l.

Siccama H. I.: Sir Gabriel de Sylvius 1660—96. Revue d'histoire diplomatique XIII—XIV. 1899—1900.

Westerkamp B. J.: Das Bundesrecht der Republik der Vereinigten Niederlande 1579—1795. Marburg 1890.

VIII. *A britt birodalom* — a tárgyalt korszak messze kiható alakulása volt, mindvégig mozgalmas, eseményekben, egyéniségekben egyformán gazdag és érdekes. Az angol történetírás teljes igyekezettel méltányolta ezt és hatalmas kiadványai (a Calendars of State Papers, Cobbett parlamenttörténete, Cromwell levelei és beszédei, a Dictionary of National Bio-

graphy vaskos kötetei, az English és Scottish Historical Review évfolyamai), tanulmányai (Bagwell, Burghclerc, Sichel, Stanhope, Wolseley) és kézikönyvei (a Political History of England VI—IX. kötete, Lecky, kimeríthetetlen kincstárai az angol történetnek. A külföldön Brosch, Guizot, Klopp, Michael, Ranke, Salomon és Stern keresték az angol alakulásnak a köztörténet egészébe illesztését.

Mrs. Adye: A life of Henrietta, daughter of Charles I. and duchess of Orleans. London 1894.

Airy O.: Charles II. London 1901.

Bagwell R.: Ireland under the Stuarts and during the interregnum. 2 kötet. London 1909. 786 l.

Bliss W.: Duke of Marlborough's letters at the Hague. English Historical Review XI. 1896. 117. l.

Brosch M.: Lord Bolingbroke und die Whigs und Tories seiner Zeit. Frankfurt a. M. 1883.

U. ő: Geschichte Englands VII—VIII. Gotha 1891—93.

Brown H. P.: History of Scotland II. 1542—1689. Cambridge Historical Series. Cambridge 1904.

Burghclerc W.: George Villiers, second duke of Buckingham 1628—87. London 1903. 838. 1.

Burton H. I.: The reign of queen Anne. 3 kötet. London 1880.

Calendars of Domestic State Papers 1690-től. London 1905. és köv.

Carte T.: Life of James, duke of Ormond. 6 kötet. Oxford 1851.

Cobbett: Parliamentary History from the earliest period to 1803. 36 kötet. London.

Colville A.: Sarah, duchess of Marlborough. London 1904.

Davidson: Catherine of Braganza. London 1909.

Davis Th.: The patriot parliament of 1689. London 1893.

Defoe D.: History of the Union between England and Scotland. London. Több kiadásban.

Dictionary of National Biography. II. kiadás. London 1908—9.

Doebner R.: Memoirs of Mary, queen of England 1689—93. London 1886.

U. ő: Spanheim's account of the English court 1690—1704. English Historical Review II. 1887. 757. 1.

Mme Dronsart: La duchesse de Marlborough. Revue des deux mondes 1882.

Elliott H.: The life of Sidney, earl of Godolphin, lord high treasurer of England 1702—10. London 1888.

Erskine G.: Lord Bolingbroke, London 1897.

Fea A.: King Monmouth, history of the career of James Scott, the protestant duke 1649—85. London 1902. 476 l.

Foxcroft G. H.: George Savile, marquis of Halifax. 2 kötet. London 1898.

Gooch G. P.: History of English democratic ideas in the XVIIth century, Cambridge 1898.

Graham G. H.: Social life

in Scotland in the XVIIIth century. London 1901. 558. 1.

Hardy J.: Calendar of State Papers. Williams and Mary. London 1895. és köv.

Hassall A.: The life of Viscount Bolingbroke. London 1889. 700 l.

Hickson: Ireland in the XVIIth century. 2 kötet. London 1884.

Horváth J.: Bolingbroke a történelemről. Négy essay a köztörténetből. Gyula 1907.

Koch G.: Bolingbroke's Ansichten über die Squierarchie. Berlin 1890.

Klopp O.: Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannover in Grossbritannien und Irland 1660—1714. Wien 1875. és köv.

Lecky: History of England in the XVIIIth century. London, több kiadásban.

Lord F. W.: The development of political parties during the reign of queen Anne. Transactions of the Royal Historical Society XIV. 1900. 69. 1.

Mackinnon I.: The union

of England and Scotland. London 1896. XVIII. 524 l.

Mathieson W.: Scotland and the union 1695—1747. London 1905. 402 l.

Michael W.: Englische Geschichte im XVIII. Jahrhundert I. Leipzig 1896. XII, 856 l.

Molloy F.: Queen's comrade, life and times of Sarah, duchess of Marlborough. London 1901. 666. 1.

Nippold K. W.: Die Regierung der Königin Marie Stuart von England, Gemahlin Wilhelm's III. 1689—95. Leipzig 1895.

Noorden C.: Lord Bolingbroke. Leipzig 1852.

Miss Oliphant: Historical sketches of the reign of queen Anne. London 1894.

Parke G.: Letters and correspondence of viscount Bolingbroke during the time he was secretary of state. 4 kötet. London 1798.

Paul H.: Life of queen Anne. London 1906.

Ranke L.: Englische Geschichte. 7 kötet. Berlin 1859—69. Angol fordítása megjelent Oxfordban 1875.

Roscoe E. S.: Robert Har-

ley, earl of Oxford, prime minister 1710—14. London 1902.

Saintsbury G.: Marlborough. London 1886.

Salomon F.: Geschichte des letzten Ministeriums Königin Annas von England 1710—14, und der englischen Thronfolgerfrage. Gotha 1894.

Sayous E.: Les deux révolutions de l'Angleterre 1603 et 1689. Paris 1890.

Schaumann: Geschichte der Erwerbung der Krone Grossbritanniens von Seiten des Hauses Hannover. Hannover 1878.

Sichel W.: Bolingbroke and his times. 2 kötet. London 1901—2. XXII. 1119 l.

Stanhope H. P.: History of the reign of queen Anne. London 1872. VI. kiadás. London 1906. XXVIII. 551 l.

Stuart Papers relating chiefly to queen Mary of Modena and the exiled court of king James II. London 1889. XXX. 556 l.

Terry Ch.: The chevalier de Saint George and the Ja-

cobite movements in his favour 1701—20. London 1900.

The perfect politician or a full view of the life and actions of Oliver Cromwell. London 1680.

The political history of England. VIII. Lodge R.: 1660—1702. London 1910. IX. Leadam I. S.: 1702—60. London 1909.

Thompson E. M.: Correspondence of admiral Herbert during the revolution of 1688. English Historical Review I. 1886. 522 l.

Thornton M. P.: The Stuart dynasty. London 1890. XXV. 491 l.

Torrens: History of Cabinets 1707—63. 2 kötet. London 1894.

Torriano H. W.: William III. London 1887.

Traill D. H.: William III. Twelve English Statesmen sorozat. London 1888.

Trevelyan G. M.: England under the Stuarts. London 1905.

Wade I.: Memoirs and correspondence of the duke of Marlborough. 3 kötet. London 1847—48.

Ward A. W.: The electress Sophia and the Hanoverian succession. English Historical Review I. 1886. 470 l.

Wolseley viscount: The life of John Churchill, duke of Marlborough. 2 kötet. London 1893. 940 l.

Zimmermann A.: Zur Charakteristik Wilhelms III. Historisches Jahrbuch XXI. 1900.

IX. *Dánia* — még alig érte el az őt megillető helyet a köztörténetben, minek fő akadályát a skandináv nyelvek eltérő voltában kell keresnünk. Ez és a következő területek már hova tovább esznek a nyugati alakulásoktól és a nyugati történetírás figyelmétől.

Dansk biografisk lexikon 1537—1814. Kjöbenhavn, sorozat.

Evjen O.: Die Staatsumwälzung in Danmark, 1660. Leipzig 1903.

Fridericia A. I.: Danmarks Riges Historia. IV. 1588-1699. Kjöbenhavn 1897—1902.

Holm E.: Danmark—Norges indre historie 1660—1720. Kjöbenhavn 1885—86.

Kongeloven ogdens forhistorie. Kjöbenhavn 1886.

X. *Svédország* — a német és angol iskolák igyekezete folytán és continentalis szereplése miatt több figyelemben részesült ugyan, de a hazai történetírás anyaga ott is kiaknázatlan.

Adelsköld C.: Carl XII. 2 kötet. Stockholm 1903. 992 l.

Bain F. W.: Christina, queen of Sweden. London 1890.

U. ő: Charles XII. and the collapse of the Swedish empire 1681—1719. London 1895

U. ő: Scandinavia 1513—1900. Cambridge Historical Series. Cambridge 1905. IX. 460 l.

Barine A.: Christine de Suède. Revue des deux mondes 1888.

Bildt báró: Christine de Suède et le cardinal Azzolino, lettres inédites 1666—68, Christine de Suède et le conclave de Clément X. 1669—70. 2 kötet. Paris 1899—1906.

Browning O.: Charles XII. of Sweden. London 1898.

Carlson—Geijer: Geschichte Schwedens I—VI. Gotha 1832—87 (1706-ig terjed).

Claretta G.: La regina Cristina di Svezia in Italia 1655—89. Torino 1891. 600 l.

Daniels E.: Christine von Schweden. Preussische Jahrbücher XCVI—XCVII. 1900.

Limiers: Histoire de Suède sous le règne de Charles XII. 6 kötet. 1721.

Navenne: Le premier séjour de Christine de Suède en Italie. Revue historique LXXXVI. 1904. 1. l.

Pufendorf S báró: Histoire du règne de Charles X. 2 kötet. Nürnberg 1697.

Schybergson G. M.: Geschichte Finnlands. Gotha 1896.

Sjögren O.: Karl XII. och hans män. Stockholm 1899. 687 l.

Valbert G.: La reine Christine de Suède 1666—68. Revue des deux mondes 1899.

XI. *Lengyelország.* — Deák F.: Sobiesky János lengyel király udvarából 1674—78. Századok.

Hirsch F.: Geschichte der

polnischen Königswahl von 1669. Danzig 1889.

U. ő: Die Wahl Johann Sobieskys zum König von Polen, 1674. Sybel's Historische Zeitschrift LXXXVII. 1901. 224 l.

Kluczycki F.: Acta Johannis Sobiesky 1629—74. 2 kötet. Krakowie 1880—81. 1666 l.

U. ő: Acta Johannis III. regis Poloniae ad 1683. Krakowie 1883.

Salvandy: Histoire du roi Jean Sobieski. V. kiadás. Paris 1885.

Theiner A.: Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. 4 kötet. Roma 1860-64.

Waliszewski A.: Marysienka, Marie de La Grange d'Arquien, reine de Pologne, femme de Sobieski 1641-1716. Paris 1898.

XII. *Az orosz birodalom* — kialakulását nagy Péter személye teszi érdekessé. A nyugati történetírás legalább erre építette orosz történeti kutatásait (Bain, Browning és Brückner tanulmányai). Köztörténeti szempontból föltötte kívánatos volna, ha az

északkeleti államok történetének kutfői és irodalma legalább kivonatokban összeállíttatnának. Ezzel az egyetemes történelemnek kiválóan fontos területe kerülne beható vizsgálat alá, és többé-kevésbé hiányos fejezetei egészítést nyernének.

Bain N. R.: The pupils of Peter the Great 1690—1740. London 1897.

U. ő: The first Romanovs 1613—1725. London 1905. 430 l.

U. ő: Slavonic Europe, a political history of Poland and Russia 1447—1796. Cambridge Historical Series. Cambridge 1908. VIII, 452 l.

Berzeviczy E.: Nagy Péter cár Magyarországon. Századok XXXIV. 1900. 656. l.

Bouvet: The present condition of the Moscovite Empire. London 1699.

Browning O.: Peter the Great. London 1898.

Brückner A.: Peter der Grosse. Berlin 1878.

U. ő: Der Zarewitsch Alexei. Heidelberg 1880.

U. ő: Zur Geschichte Peter's des Grossen. Sybel's

Historische Zeitschrift XLV. 1881. 468. l.

U. ő: Geschichte Russlands. I. (1725-ig). Gotha 1896.

Collins S.: The present state of Russia. London 1667.

Engel C. I.: Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken. Halle 1796.

Galicyn E. P.: La Russie du XVIII-me siècle. Paris 1885.

Hrusevskij M.: Istorija Ukrainij—Rusij. 3 kötet. Lwów 1901. 1778 l. Német fordítása folyamatban.

Justi Th.: Pierre le Grand, son règne et son testament. Bruxelles 1877.

Kleinschmidt A.: Drei Jahrhunderte russischer Geschichte 1598—1898. Berlin 1898. VI. 503 l.

Krizsanics G.: Russkoji gosudarstvo v polovinke XVII. veku. 2 kötet Moskova 1859—60.

I. Péter cár: Journal 1698—1721. Berlin 1773.

U. ő: Levezés. Sanct Petersburg 1887. és köv.

Rambaud A.: Oroszország története. Franciából fordítva.

2 kötet. Budapest 1890. VIII. 878 l.

Rocca F. : Les assemblées politiques de la Russie ancienne, les zemskiés sobors. Paris 1899.

Ruskij biograficeskij slobar. Sanct Petersburg 1896 és köv.

Schiemann Th. : Russland, Polen und Livland bis ins XVII. Jahrhundert. Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen III. Berlin 1886.

Smurlo L. : Recueil des documents relatifs au règne de l'empereur Pierre le Grand I. 1693 – 1700. Jurjev 1903. XLV. 728 l.

Theiner A. : Monuments historiques relatifs aux règnes d'Alexis Michaélovitch, Théodor III. et Pierre le Grand, czars de Russie Roma XX. 556 l.

Vogüé marquis : Mazeppa. Revue des deux mondes 1882.

Waliszewski K. : Pierre le Grand, l'éducation, l'homme, l'oeuvre. VI. kiadás. Paris 1905. VIII. 633 l.

U. ő : Les origines de la Russie moderne. Le berceau

d'une dynastie, les premiers Romanov 1613—82. Paris 1909. VI. 596 l.

XIII. *Austria* — története hozzánk egészen közelfekvő része az egyetemes fejlődésnek. Azért a sokszoros kapcsolat tüzetes megismerése és teljes áttekinthetése végett kívánatosnak tartanánk, ha az austriai dominium, majd birodalom történetének kútforrái, társulatainak kiadványai, szemléi, bő kivonatokban a magyar kutató elé kerülnének. Még több szolgálatot tenne az, ki e kivonatszerű összeállítást a délkeleti continens egész területére, Ausztriára, Magyarországra és a Balkánra is kiterjesztené. A hazai és külföldi történetírás örök hálára volna kötelezve, ha a mindenki előtt és előttünk is kevésbé ismert részletek egyenkint kellő világitásba kerülvén, a köztörténet legbonyolultabb fejezete szintetikus egészszé lenne alakítható és az egyetemes fejlődés keretébe illeszthető.

Baur L. : Berichte des hessendarmstädtischen Gesandten Justus Eberhard Passer

an die Landgräfin Elisabeth Dorothea über die Vorgänge am kaiserlichen Hofe und in Wien 1680—83. Archiv für oesterreichische Geschichte XXXVI. 1866. 271. l.

Biedermann H. J.: Entstehung und Bedeutung der pragmatischen Sanction. Berlin 1875.

U. ő: Geschichte der oesterreichischen Gesamt-Stats idee 1526—1804. Innsbruck, sorozat.

Denis E.: La Bohême depuis la Montagne-Blanche. 2 kötet. Paris 1993. 1321 l.

Dvorak M.: Briefe Kaiser Leopolds I. an Wenzel Eusebius, Herzog in Schlesien zu Sagan, Fürsten von Lobkowitz 1657—74 Wien 1894.

Fellner Th.: Zur Geschichte der oesterreichischen Zentralverwaltung 1493—1848. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Gcschichts forschung VIII—IX. 1887—88.

U. ő: Die oesterreichische Zentralverwaltung I. 1493—1749. Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Oesterreichs V—VII.

3 kötet. Wien 1907. XXVII, 1588 l.

Fiedler I.: Die Relationen der Botschafter Venedigs über Deutschland und Oesterreich im XVII. Jahrhundert II 1658—99. Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta XXVII. Wien 1867: XXXI. 461 l.

Fournier A.: Zur Entstehungsgeschichte der pragmatischen Sanction Kaiser Karls VI. Sybel's Historische Zeitschrift XXVIII. 1877. 16. l.

Gualdo G.: Storia di Leopoldo Cesare, 3 kötet. Wien 1670—74.

Guillot G.: Léopold I-er et sa cour 1681—84. Revue des questions historiques XXXVII. 1907. 401. l.

Klopp O.: Correspondenza epistolare tra Leopoldo I. imperatore ed il P. Marco d'Aviano Capuccino. Graz 1888.

Krones F.: Handbuch der Geschichte Oesterreichs III. Berlin 1878.

Léger L.: Histoire de l'Autriche-Hongrie IV. kiadás. Paris 1895. VI, 687 l.

Mencsik F.: Die Letzten

Tage Kaiser Leopolds I. Mittheilungen stb. XIX. 1898. 518. l.

Pribram A. F.: Die Heirat Kaiser Leopolds I. mit Margarethe Theresia von Spanien. Wien 1891.

U. ő: Aus dem Berichte eines Franzosen über den Wiener Hof 1671—72. Mittheilungen stb. XII. 1891. 270. l.

U. ő: Die niederösterreichischen Stände und die Krone in der Zeit Kaiser Leopolds I. U. ott XIV. 1893. 589. l.

U. ő: Privatbriefe Kaiser Leopolds I. an den Grafen F. E. Pötting 1662—75. 2 kötet. Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria LVI—LVII. Wien 1903. XCIV. 925 l.

Szádeczky L.: I. Lipót mátkájának bevonulása Bécsbe. Századok XXVIII. 1894. 142. l.

Turba G.: Beiträge zur Geschichte der Habsburger aus den letzten Jahren des spanischen Königs Philip II. Archiv für oesterreichische Geschichte LXXXVI. 1899. 309. l.

Wagner F.: Historia Leopoldi Magni. Augsburg 1719. X. 808 l.

U. ő: Historia Josephi Caesaris. Wien 1745. XII. 548 l.

Weiss I.: Zur Geschichte der Wahl Leopold's I. Historisches Jahrbuch XV. 1894. 529 l.

Zirbt Cs.: Bibliografie cseske historie. 2 kötet. Prága 1900—2: XI. 1900 l.

XIV. *A magyar birodalom — története az utolsó félszázad történetírói munkássága mellett a maga egészében áll az érdeklődő előtt.* Felderitetlen kisebb korszakok már alig zavarják az összefüggést. Egy irányban mégis sokat kell tennünk, hogy a birodalom története híven megírassék. Ugy vélem a megvilágított mezőt, az épület alapját szélesebbre kell vennünk, úgy amint Engel és nyomában néhányan, különösen Thallóczy tették. A nemzetiségek és a társországok belső fejlődésének és viszonyatainak felfejtése nélkül kétségtelenül csonka marad a magyar ál-

lam története. Viszont lényeges javulást jelentene, ha legnagyobb történelmi szemlénk a birodalom egyéb — német, horvát, szerb, román, tót, olasz, boszniai és dalmáciai — munkásságát állandóan ismertetné. Margalits horvát történelmi repertoriuma hatalmas lépésnek bizonyult, de csak a birodalom egyéb népelemeinek befoglalásával indulhat meg oly hatalmas munka, melynek a milleniumi történet, Beöthy Ákos és Andrassy gróf művei uttörői voltak. — Az egyetemes áttekintés szempontjából óhajtanánk az országgyűlési emlékek kiterjesztését a XVI. századot megelőző és a XVII-diket követő időkre; különös súlyt helyezünk a külügyi kapcsolatok felderítésére országonkint; egy kimerítő regesztagyűjteményre és at last but not least az egykor megírandó magyar életrajzgyűjteményre, melyekkel a nyugati államok legtöbbje rendelkezik. A magyar történelemnek gondos bibliographiával, genealogiával, chronologiával és cnehi-

ridionnal felszerelt encyclopaediája — ha megszületik — fel fogja deríteni a közeli Kelet mysteriumait, melyek a nyugati vizsgálódók előtt ködbe burkolvák.

Acsády I.: Gróf Wesselényi Ferenc nádor halála. Századok XVIII. 1884. 482. l.

U. ő: Magyarország belállapota, 1680. U. ott XIX. 1885.

U. ő: Széchy Mária 1610—79. Magyar történelmi életrajzok. Budapest 1885.

Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nádasdy illustrantia 1663—71. Zágráb 1888.

Adalékok a bujdosók küzdelmének történetéhez. Hadtörténelmi közlemények IX. 1896. 235. l.

A herceg Lobkowitz-család levéltárából. Történelmi Tár II. 1901. 321. l.

Albrich A.: Acta dierum, 1660. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde XIX. Nagyszeben 1884.

Áldassy A.: Az 1707. évi ónodi országgyűlés története. Századok XXIX. 1895.

U. ő: Az ónodi országgyűlés egy kiadatlan naplója. Történelmi Tár XVIII. 1895. 524. l.

U. ő: Névtelen napló az ónodi országgyűlésről. U. ott III. 1902. 412. l.

U. ő: Az 1707. évi ónodi országgyűlés. Budapest 1907.

A magyar nemzet története. Milleniumi kiadás. VI. Angyal D.: Magyarország története 1608—57. Budapest 1898. 500—67. l. VII. Acsády I.: Magyarország története 1657—1711. Budapest 1898. 1—684. l. és VIII. Marczali H.: Magyarország története 1711—90. Budapest 1898. 1. és köv. II.

Andrássy Gy. gróf: Zrinyi Miklós a költő. Budapest 1909.

Angyal D.: I. Lipót kormánya és Magyarország. Budapesti Szemle XLV. 1886. 18. l.

U. ő: Késmárki Thököly Imre 1657—1705. Magyar történelmi életrajzok. 2 kötet Budapest 1888—89.

U. ő: Bánffy Dénes és Bélydy Pál bukása. U. ott LXXV. 1893. 321. l.

U. ő: Az 1686. Thököly-féle mozgalom történetéhez. Történelmi Tár XXI. 1898. 77. l.

U. ő: Velencei követjelentések a magyar történetről 1657—61. Budapesti Szemle CIX. 1902. 368. l.

U. ő: Adalékok II. Rákóczi Ferenc törökországi bujdosása történetéhez. Századok XXXIX. 1905. 197. l.

U. ő: Thököly Imre kora. Budapest 1907.

Apaffy Mihály udvartartása. Történelmi Tár XVII. 1893. 557. l.

I. Apaffy Mihály fiatalysága. U. ott 757. l.

Archivum Rákóczianum, II. Rákóczi Ferenc levéltára I. Had- és belügy 1—10. Budapest 1873—89. LXXIV. 6021 l.

Balássy F.: Adalék a Rákóczi forradalom történetéhez. Magyar Történelmi Tár XIII. 1868. 227. l.

Balló I.: Teleki Mihály 1634—90. Csikszereda 1903.

Bányai K.: Adalékok a Rákóczi kor történetéhez. Történelmi Tár V. 1904. 35. l.

Baranyi B.: A Rákóczi kor bibliographiája. Századok XXXVIII. 1904. — XXXIX. 1905.

Beniczky Gáspár, a fejedelem titkára, naplója 1707—10. Archivum Rákóczianum I. 1. Pest 1866. 1. és köv. II.

Beöthy A.: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei. I. A régi Magyarország a honfoglalástól az 1825-diki országgyűlésig. Budapest 1900 409—582. I.

Bereczky György orvos naplója 1693—1717. Szabó—Szilágyi: Történelmi Emlékek II. Pest 1860. 77—116. I.

Berki M.: Gróf Koháry István. Budapest 1908.

Bleyer I.: Adalék Zrinyi Miklós udvarajellemzéséhez és Zrinyi-Ujvár történetéhez. Századok XXXIII. 1899. 221. I.

U. ő: Német siralmas énekek gróf Zrinyi Miklós halálára 1664-ből. Irodalomtörténeti közlemények X. 1900. 45. I.

Császár M.: Rákóczi Rozsnyón. Rozsnyó 1907.

Cseles M.: Decennium Georgii Széchenyi, metropo-

litae Strigoniensis. Nagyszombat 1721.

Csomortáni G. P.: Zrinyi Miklós a költő és hadvezér. Kézdivásárhely 1900.

Csuday J.: Zrinyiek a magyar történelemben 1566—1704. Nagyszombat 1884.

Csutak V.: Háromszék felkelése a Rákóczi szabadságharc elején. Sepsiszentgyörgy 1907.

Deák F.: A Wesselényi család őseiről. Értekezések a történettudomány köréből VII. 8. Budapest 1878.

U. ő: Ujabb adatok a Wesselényi család történetéhez. Századok XII. 1878. 852. I.

U. ő: Wesselényi Ferenc 1605—67. U. ott XVI. 1882. 535. I.

U. ő: Gróf Wesselényi Ferenc nádor jellemrajza. Budapest 1882.

U. ő: Béldi Pál bujdosása történetéhez. Századok XXI. 1887. 370. I.

U. ő: Adatok Béldi Pál életéhez. Történelmi Tár X. 1887. 463. I.

U. ő: Uzoni Béldi Pál

1622—79. Magyar történeti életrajzok. Budapest 1887.

Décsényi Gy.: Thököly Imre és Wesselényi Pál mint vetélytársak. Századok XIX. 1885.

Dervarics K.: Gróf Zrinyi Miklós a költő halála, 1664. Szombathely 1881.

Domján E.: II. Rákóczi Ferenc fejedelem önéletrajza. Miskolcz 1903. VII, 439 l.

Domján I.: Kemény János fejedelemiségének története a beszercei országgyűlés után. Századok XXV. 1891. 479. l.

Duldner I.: Zur Geschichte des Ueberganges Siebenbürgens unter die Herrschaft des Hauses Habsburg, 1686. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde XXVII. Nagyszeben 1896. 408. l.

Eble K.: Koháry István gróf végnapjai, 1731. Irodalomtörténeti közlemények V. 1895. 461. l.

U. ő: Károlyi Sándor a majtényi fegyverletétel után. Századok XXXVIII. 1904. 702. l.

U. ő: Egy labanc Dessewffy. U. ott 706. l.

U. ő: A kuruc Károlyi. U. ott XXXIX. 1905. 335. l.

Erdélyi S.: Barcsay Ákos fejedelemisége. U. ott XL. 1906.

Fabritius A.: Die Ali Pascha—Steuer und die Schässburger. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde XV. Nagyszeben 1879. 84. l.

Fiedler I.: Der blutige Tag von Onod. Wien 1852.

Fraknoi V.: Zrinyi Miklós pályájának vége, 1664. Közlemények a vatikáni levéltárból. Történelmi Tár XVIII. 1894. 578. l.

U. ő: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel III. 1526—1689. Budapest 1903. 353. és köv. ll.

Gábor A.: Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról. Irodalomtörténeti közlemények XV. 1905. 158. l.

Garády: Vitnyédy István leveleiből. Századok V. 1871.

U. ő: Teleki Mihály levelezése. I—IV. kötet. 1656-69. Budapest 1905-08. C, 2530 l.

Görög I.: Gróf Zrinyi Miklós a költő, mint államférfi. Mű-

velődéstörténeti értekezések XX. Budapest 1906.

Graeser A.: Caraffa's Project wie Siebenbürgen unter k. k. Devotion zu erhalten, 1690. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde IV. 1850.

György—Thallóczy: Thököly betegsége. Századok XL. 1906.

Hanthó L.: Wesselényi Ferenc nádor levele 1664-ből. U. ott III. 1869.

Hellebrant A.: Adalék a Rákóczi kor irodalmához. Történelmi Tár XVIII. 1895. 619. l.

Histoire de l'état présent du royaume de la Hongrie. Cöln 1686.

Histoire d'Emeric comte de Teleki. II. kiadás. Cöln 1694.

Histoire des révolutions de Hongrie. 6 kötet. 's Gravenhage 1739. XXVI. 2433 l.

Histoire des troubles des Hongrois. 6 kötet. Amsterdam és Paris 1686—88.

Höchsmann I.: Studien zur Geschichte Siebenbürgens aus der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. Ar-

chiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. XI. Nagyszeben 1873. 253. l.

U. ő: Die Commandierenden Siebenbürgens in den Jahren 1704—5, zur Geschichte der Rákóczischen Revolution. Medgyes 1877.

Hörk I.: Muzsaji Vitnyédy István. Századok XLI. 1907.

Horn E. I.: Franz Rákóczi II, Fürst von Ungarn und Siebenbürgen. Leipzig 1851. II. kiadás 1861.

Horn E.: François Rákóczi II, prince de Transsylvanie 1676—1735. Paris 1906. VIII, 438 l.

Hornyik I.: A rácok ellenforradalma 1703—11. Századok II. 1868.

Horváth J.: A közös ügyek előzményei és fejlődése 1526—1848. Kecskemét 1902.

R Horváth J.: Zrinyi Miklós mint hadvezér. Hadtörténelmi Közlemények IV. 1891. 81. l.

Horváth M.: Magyarország története. II. kiadás. Pest 1872. V. 459—529. l. és VI. 1—658 l.

Horváth R.: Pragmaticska Sankcija. Vienac XXVII. Zág-ráb 1895.

Horváth S.: Levelek a két Zrinyi Miklóstól Sopron város levéltárából. Történelmi Tár VIII. 1907. 70. l.

Jakab E.: Az utolsó Apafi. Budapest 1875.

U. ő: Történelmi emlékek Bornemisza Anna fejedelemnő irásai közül. Történelmi Tár XV. 1892.

Illéssy I.: Gróf Koháry István élete és költeményei. Karcag 1885.

U. ő: A Jászkúnság eladása a német lovagrendnek. Századok XXXIX. 1905.

Imre S.: A költő Zrinyi Miklós életéhez. Budapesti Szemle XI. 1876. 209. l.

Jurkovich E.: II. Rákóczi Ferenc szabadságharca és Besztercebánya. Besztercebánya 1903.

Iványi J.: Thököly-féle levelek. Történelmi tár IX. 1886. 127. l.

U. ő: A tiszai határvidék 1686—1750. Budapest 1895.

Kanyaró F.: Zrinyi szerelme. Figyelő XIX. 1885. 81. l.

U. ő: Zrinyi, a költő két levele. Századok XX. 1886. 612. l.

U. ő: Montecuccoli és Zrinyi vitája. Történelmi Tár X. 1887. 641. l.

U. ő: Zrin-Ujvár építése okai. U. ott XI. 1888. 605. l.

U. ő: Elegiák Barcsay Gáspár haláláról. Erdélyi Múzeum XV. 1898. 217. l.

U. ő: Kuruc virágénekek Thökölyről. XXXIV. 1900. 618. l.

Karácson J.: Erdélyi fejedelemjelöltek 1661-ben U. ott XXXV. 1901. 460. l.

Károlyi A.: A magyar alkotmány felfüggesztése 1673-ban. Értekezések a történettudomány köréből XI. 3. Budapest 1883.

Kemény L.: Wesselényi Ferenc nádor három levele. Történelmi Tár V. 1904. 473. l.

U. ő: Wesselényi Ferenc nádor ellen írt pasquillus. Egyetemes philologiai közlöny 1904.

Kiss B.: Thököly Imre és a bujdosók. Századok XVI. 1882. 399. l.

R. Kiss I.: Adatok II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választásához. Történelmi Tár VII. 1906.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelemmé választása. Budapest 1906.

Komáromy A.: Rhédey Ferenc életrajzához. U. ott VII. 1884.

U. ő: Báró Berényi György élete és politikai működése 1601—77. Századok XVIII. 1885. 126. l.

U. ő: Thököly Imre erdélyi vállalata, 1686. Hadtörténelmi közlemények 1888.

U. ő: A bujdosók történetéből. U. ott VII. 1894. 205. l.

U. ő: Rhédey Ferenc váradi kapitány. U. ott.

U. ő: Ujhelyi Pál követ utasítása az 1653. pozsonyi országgyűlésre. Történelmi Tár XXII. 1899. 716. l.

U. ő: Teleki Mihály levele Ujhelyi Pál huszti praefectussal. U. ott. 483. l.

U. ő: Teleki Mihály a bujdosók vezére. U. ott.

U. ő: Kurucvilági emlékek Ugocsavármegye levéltárában. U. ott II. 1901. 397. l.

U. ő: Adatok Berényi György erdélyi követjárása történetéhez. 1659. U. ott VI. 1905. 540. l.

Koncz J.: A Telekiek levéltárából. U. ott IV. 1881. 139. l.

U. ő: Kemény János kiadatlan levele, 1659. U. ott VIII. 1885. 430. l.

U. ő: A bujdosók levelezése 1670-ben. U. ott XIII. 1890. 237. l.

U. ő: Kemény János eredeti levelei küzdelmeire és fejedelemségére vonatkozólag. Hadtörténelmi közlemények V. 1892. 421. l.

U. ő: Kálnoki Sámuel tudósítása a német seregekről. 1687. U. ott 262. l.

U. ő: Adalék Apaffy Mihály 1683. évi hadjáratához. U. ott IX. 1896. 484. l.

U. ő: Mennyit költött Apaffy Mihály az 1683. hadjáratban ajándékokra. U. ott 528. l.

U. ő: Az erdélyországi felkelés elrendelése, 1690. U. ott X. 1897. 308. l.

U. ő: Adalékok I. Rákóczi Ferenc és Zrinyi Péter mozgalmi történetéhez, 1670. U. ott 306. l.

Kőváry L.: Erdély története V—VI. Pest 1863 és köv.

Krones F.: Insurrektion

Franz Rákóczis II. Sybel's Historische Zeitschrift XXX. 239. l.

U. ő: Zur Geschichte Ungarns im Zeitalter Franz Rákóczis. U. ott XLII—XLIV. 1870—71.

Kropf L.: Adalék a Wes-selényi összeesküvés történetéhez. Századok XXXI. 1897. 309. l.

Kukuljevics I.: Dragociene i umjetne stvari groforah Zrinskih u gradu Csakovu. Arkiv za povjestnicu jugoslavensku I. 155. l. (Margalits E.: Horváth történelmi repertorium I. 10—11. l.)

U. ő: Njeholiko hrvatskih listinah bratje Nikole i Petra knezovah Zrinskih. U. ott VIII. 204. l. (Margalits i. m. l. 86. l.)

Lampérth G.: Gróf Pekry Lőrinc leveleiből 1704—5. U. ott I. 1900. 458. l.

Lánczy Gy.: Széchenyi Pál kalocsai érsek és a magyar nemzeti politika 1642—1710. Századok XV. 1882. 273. l.

U. ő: Eszmetöredékek a Rákóczi-féle felkelés történet-

politikai jelentőségéről. Budapest 1882.

Lázár M. gróf: Erdély főispánjai. Budapest 1889. 56—64. l. (Bánffy Dénes), 22—23. l. (Bethlen Farkas), 18—20. és 86—89. l. (Bethlen János), 17—18. l. (Kemény Simon), 26, 125—26. és 204. l. (Teleki Mihály).

Lefavre A.: L'insurrection magyare sous François II. Ragocty. Revue des questions historiques XXV. 1901. 518. l.

Legrand E.: Bibliographie hellénique 3 kötet. Paris 1885—1903.

Lehóczky T.: Kollonich alapítvány a Rákócziak korából. Századok XXX. 1896. 438. l.

Lénárt J.: Adatok Bethlen Farkas életéhez. Történelmi Tár VI. 1883. 409. l.

Lengyel I.: Zrinyi Miklós olasz levele egy bizalmas emberéhez, 1663. U. ott XVII. 1894. 578. l.

Lopasics R.: Nekoliko priloga za poviest urote petra Zrinskoga i Franje Frankopana. Starine XV. Zágráb

1883. 114. l. (Margalits i. m. II. 288—97. l.)

U. ő: Kneginja Rakoci u Hrvatskoj. Vienac XXII. Zág-ráb 1890. (Margalits i. m. II. 740—41. l.)

U. ő: Novi prilozi za po-viest urote bana Petra Zrin-skoga i kneza Franje Fran-kopana. Starine XXIV. Zág-ráb 1891. (Margalits i. m. II. 357—65. l.)

Majláth B.: Zrinyi Miklós, a költő ereklyéi Vöttauban. Hadtörténelmi Közlemények IV. 1891. 265. l.

Marczali H.: Regesták a külföldi levéltárakból Bran-denburgi Katalin és a Rákócziak történetéhez. Történelmi Tár III. 1880.

U. ő: Rákóczi Ferenc és a nép. Budapesti Szemle CXXIX. 1907. 1. l.

Margalits E.: Zrinyi Miklós, a költő. Budapest 1893.

U. ő: Zrinyi Péter és Frangepán Katalin. Budapest 1897.

U. ő: Zrinyi, a költő ed-dig ismeretlen levelei. Szá-zadok XXXII. 1898. 340. l.

Márki S.: Kemény János. U. ott XII. 1878. 852. l.

U. ő: Wesselényi Ferenc nádor. Pozsony 1884.

U. ő: Széchenyi Pál ka-loccsai érsek, Pozsony 1884.

U. ő: Cum Deo pro patria et libertate. Századok XLI. 1907. 385. l.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc 1676—1735. Magyar történeti életrajzok. 3 kötet. Budapest 1907—10. (I—II. 1708-ig 1907—9. 1318. l.)

Maurer C.: Die Theil-nahme des Cardinals Kollo-nitsch an der Papstwahl, 1689. Historisch-politische Blätter XCVII. 1886.

U. ő: Cardinal Leopold Graf Kolonits, Primas von Ungarn, sein Leben und sein Wirken. Innsbruck 1887. XV. 574. l.

Mednyánszky D. báró: Ná-dasdy és Wesselényi levelei-ből a XVII. század közepén. Történelmi Tár III. 1880. 209. l.

Mencsik F.: A cs. kir. tit-kos tanácsban tárgyalt ma-gyar vonatkozású ügyek 1701—5. U. ott XX. 1897. 385. l.

Merényi L.: A kurucok Lendván, 1706. Hadtörté-

nelmi közlemények X. 1897. 122. l.

U. ő: Koháry István levelei Esterházy Pál nádorhoz 1670—82. Történelmi Tár IV. 1903.

Merényi—Bubics: Herceg Esterházy Pál nádor 1635—1713. Magyar Történelmi Életrajzok. Budapest 1895.

Merkwürdige Geschichte des Fürsten Franz Rákóczi. Berlin 1795.

Miller F. I.: Epistolae archiepiscoporum Georgii et Pauli Széchenyi. 2 kötet. Pest 1807. 685 l.

Mohl A.: Adalék Nádasdy Ferenc országbíró életéhez. Századok XXXIV. 1900. 616. l.

Négyessy L.: Rádai Ráday Pál munkái. Budapest 1889.

Nyáry A. báró: A nagy-szombati harc. Századok III. 1869.

Pados I.: Széchenyi Pál kalocsai érsek életrajza. Pest 1862.

Pauler Gy.: Zrinyi Miklós és Montecuccoli Raymond. Budapesti Szemle IX. 1867. 3. l.

U. ő: Zrinyi Péter. Századok I. 1867.

U. ő: Magyarország 1661-ben. U. ott II. 1868.

U. ő: A bujdosók támadása, 1672. Századok III. 1869.

U. ő: Adalék Zrinyi Péter életéhez. U. ott IV. 1870.

U. ő: Wesselényi Ferenc nádor összeesküvése. 2 kötet. Budapest 1876. X. 862 l.

U. ő: Frangepán Ferenc vallatása. Történelmi Tár III. 1880. 202. l.

Persián K.: Kemény János fejedelemsége. Kolozsvár 1907.

Pettkó B.: Az 1657. Jolsván tartott részgyűlés irományai. U. ott VII. 1884. 586. l.

U. ő: Kemény János főkomornyiksága. Századok XXXI. 1887. 271. l.

Racski F.: Knjez Franjo Krsto Prankapan. Vienac III. 1871. (Margalits E.: Horvát történelmi repertorium II. 579. l.)

U. ő: Ban Petar Zrinski i knez Frane Krsto Frankapan na stratistu. U. ott. (Margalits i. m. II. 580—81. l.)

Rácz K.: A pozsonyi vértörvényszék áldozatai, 1674. Sárospatak 1874.

II. Rákóczi Ferenc: Önéletrajz és egy keresztény fejedelem áhításai. Budapest 1876. VIII. 589 l.

Ráth K.: Zrinyi Miklós bán két levele. Magyar Történelmi Tár VII. 1860. 251. l.

U. ő: Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyar hadjáratról 1703—11. Győr 1861.

Récsey A. V.: Thököly Kis-Rómában. Századok XXVI. 1892. 144. l.

Révész K.: II. Rákóczi György halála napja. U. ott XXXIII. 1899. 838. l.

Richter E.: A kuruc idők 1703—11. Selmecbánya történetéből. Selmecbánya 1903.

Salamon F.: Zrinyi Miklós ifjusága. Kisebb történelmi dolgozatok II. kiadás. Budapest 1878. 348—84 l.

U. ő: Magyarország a török hódítás korában. II. kiadás. Budapest 1886. 403. és köv. ll.

U. ő: Halotti beszéd gróf Zrinyi Miklós fölött 1664-ben. Budapesti Szemle XLVII. 1886. 404. l.

Sasinek V.: Rákóczi 1705. diadalai Erdélyben. Történelmi Tár XX. 1897. 385. l.

Schwicker H. I.: Geschichte der oesterreichischen Militärgrenze. Wien 1883.

su: Adatok a Thököly-féle mozgalmak történetéhez. Történelmi Tár XXII. 1899. 433 l.

Surmin Gy.: Listovi Petra Zrinjskoga i njegove kcseri Jelene, 1670. Vienac XXVIII. 1896. (Margalits E.: Horvát történelmi repertorium II. 750. l.)

Sváby F.: II. Rákóczi György temetése. Történelmi Tár III. 1880. 582. l.

Szabó K.: Thököly Imre hűtlenségi pöre Erdélyben 1685-ben. Századok III. 1869.

Szádeczky L.: Rákóczi Zsigmond herceg házassága történetéhez. Történelmi Tár. II. 1879. 607. l.

U. ő: Az 1673. támadás történetéhez. U. ott 815. l.

U. ő: Az 1670. mozgalmak történetéhez. U. ott VIII. 1885. 426. l.

U. ő: A gróf Telekies marosvásárhelyi levéltárából. U. ott 812. l.

U. ő: Sobiesky és Teleki levelezése 1884—86. U. ott X. 1887.

U. ő: Thököly erdélyi fejedelemsége. Századok XXXII. 1898.

U. ő: A bujdosó kurucok emlékei Törökországban. U. ott XXXVIII. 1904. 595. 1.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc Erdélyben. Kolozsvár 1907.

U. ő: Az Apafiak sirboltja és hamvai. Századok XLIII. 1909.

Szalay L.: Gróf Bethlen Miklós Önéletírása. 2 kötet. Pest 1858—60. XXIV. 990 l.

U. ő: Magyarország története. Pest 1859. V. 1—550. I. és VI. 1—480. I. (1707-ig.)

U. ő: II. Rákóczi Ferenc bujdosása. Pest 1864.

U. ő: Károlyi Sándor Önéletírása és naplójegyzetei. 2 kötet. Pest 1865. XXIV. 896 l.

P. Szathmáry K.: A Kemény család fejedelmi ágának okmánytára, 1538—1722. Magyar Történelmi Tár XVIII. 1871. 1. 1.

U. ő: Gróf Bethlen Miklós tragédiája. Történelmi Tár XIV. 1891. 1. 1.

Széchy K.: Gróf Zrinyi Miklós 1620—64. Magyar történelmi életrajzok. 5 kötet.

Budapest 1896—1902. X, 1525 l.

Szentkláray J.: Közállapotok Csanádmegyében a török uralom után. Századok XXVI. 1892.

Szerémi: Gróf Zrinyi Miklós egyezséglevele gróf Draskovich Lázárral, 1651. Történelmi Tár II. 1879. 598. 1.

U. ő: Trakostyán vára a XVI. század végén és egy adat Zrinyi a költő életéhez 1592—1650. Századok XIII. 1879.

Szerződés a magyar—horvát tengerpart megvételéről az alsó ausztriai kamara által, 1692. Magyar gazdaságtörténelmi szemle VI. 1899. 258. 1.

Szilágyi S.: Bánffy Dénes kora és megöletése. Pest 1859.

U. ő: Béldi Pál és a bujdosók. Budapesti Szemle XI. 1860. 237. 1.

U. ő: Kemény János fejedelemsége. U. ott X. 1860.

U. ő: Kemény János kora. Magyar Történelmi Tár VII. 1860. 117. 1.

U. ő: A szatmári békepontok szövegének egybe-

sonlító vizsgálata. U. ott 213. l.

U. ő: Magyarország és erdélyi vértanuk. Pest 1866.

U. ő: Erdélyország története tekintettel művelődésére. II. Pest. 1866. 255. és köv. ll.

U. ő: Zrinyi Péter és társai ligája és a rendkívüli törvényszékek. Leipzig 1867.

U. ő: Vértanuk a magyar történetből. Pest 1867.

U. ő: A német uralkodás kezdete Erdélyben, Pater Dunod követsége. Akadémiai Értesítő IV. 1870. 192. l.

U. ő: Alvinczy Péter okmánytára 1685—89. Monumenta Hungariae Historica Diplomataria XIV—XV. Budapest 1870.

U. ő: Kemény János leveles tárcájából. Történeti Lapok. Kolozsvár I. 1874.

U. ő: Zrinyi a költőnek két levele II. Rákóczi Györgyhez. Századok VIII. 1874.

U. ő: Adatok a Béldi Pálféle mozgalom történetéhez. Történelmi Tár IV. 1881. 209. l.

U. ő: Gyulai Ferenc 1685-diki követsége Caraffához. U. ott 1882. 420. l.

U. ő: Rákóczi Zsigmond és Kemény János. Századok XX. 1886. 720. l.

U. ő: Felsővadászi Rákóczi Zsigmond 1622—52. Magyar történeti életrajzok. Budapest 1886.

U. ő: Erdélyi országgyűlési emlékek XI. és köv. kötetek. Budapest 1886. és köv.

U. ő: Okiratok a két Rákóczi György történetéhez. Történelmi Tár X. 1887. 219. l.

U. ő: Herceg Rákóczi Zsigmond levelezése. U. ott X—XII. 1887—89.

U. ő: Forradalmi országgyűlések, 1659. Budapesti Szemle LIII. 1888. 1. l.

U. ő: II. Rákóczi György és a szászok. U. ott LIX. 1889. 31. l.

U. ő: II. Rákóczi György 1621—60. Magyar történeti életrajzok. Budapest 1891.

U. ő: Rákóczi György levelei Rhédey Ferenchez. Történelmi Tár XV. 1892. 96. l.

U. ő: Szelepchényi György leveles tárcájából. U. ott 193. l.

Takáts S. : Érsekújvár áru-
lói. Századok XXXVIII. 1904.
698. l.

U. ő: A hegyaljai zendü-
lés, 1697. Budapesti Szemle
CXLI. 1910. 50. l.

Testament politique et mo-
ral prince du Rákóczi. 's Gra-
venhage 1751. XIV. 509. l.

Teutsch D. G. : Sieben-
bürgische Zustände unter
Michael Apaffy I, geschildert
von einem Zeitgenossen. Ar-
chiv des Vereins für sieben-
bürgische Landeskunde I.
Nagyszeben 1853. 270. l.

U. ő: Abriss der Geschichte
Siebenbürgens 1526—1699.
U. ott XXVI. 1895. 5. l.

Thallóczy L. : I. Apaffy
Mihály udvara. Századok XII.
1878.

U. ő: Az olasz és magyar
Frangepánok levelezése. Tör-
ténelmi Tár XIX. 1896.

U. ő: Caraffa levelezése
Dietrichstein herceggel. U.
ott XVIII—XIX. 1895—96.

Thaly K. : Rákóczi tár. Tör-
téneti érdekű naplók, emlék-
iratok, levelezések, patensek,
hadi szabályok, országgyű-
lési diáriumok és törvény-
cikkgyűjteménye II. Rá-

kóczi Ferenc korához. 2 kö-
tet. Pest 1866—68. LI, 824 l.

U. ő: Bercsényi Miklós
levelei Károlyi Sándorhoz
1703—11. Pest 1867.

U. ő: Bercsényi Miklós
levelei Rákóczi fejedelemhez
1704—12. U. ott I. 4—7.

U. ő: Dunántuli levéltá-
rak ismertetése, különös te-
kintettel II. Rákóczi Ferenc
korára. Értekezések a törté-
neti tudományok köréből I.
3. Budapest 1867.

U. ő: Késmárki Thököly
Imre és némely főbb hivei-
nek naplói és emlékezetes
írásai. Monumenta Hungariae
Historica. Scriptorum XXIII.
Pest 1868. XXXII, 784 l.

U. ő: Zrinyi Miklós isme-
retlen levele. Századok II.
1868. 447. l.

U. ő: Gróf Zrinyi Miklós
emlékirata II. Rákóczi György
fejedelemhez, 1653. U. ott
633. l.

U. ő: A nagyszombati
harc. Pest 1869.

U. ő: A bujdosó vezérek
bizonyáglevelé Apafi ellen,
1685. U. ott III. 1869. 266. l.

U. ő: Adalékok Koháry

István papságának történetéhez. U. ott IV. 1870. 649. l.

U. ő: Bánffy Dénes veszedelméről, 1674. U. ott V. 1871. 715. l.

U. ő: Egykorú jelentés a kassai citadella megvételéről, 1682. U. ott VI. 1872. 416. l.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc kora. U. ott VII. 1873.

U. ő: I. Rákóczi Ferenc halála és temetése. U. ott 661. l.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei 1703-12. 3 kötet. Archivum Rákóczianum I. 1—3. Pest 1873—74. XXVIII, 2091 l.

U. ő: Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez 1704-12. 5. kötet. Archivum Rákóczianum I. 4—8. Pest 1875—82. XLVII, 3232 l.

U. ő: Történelmi naplók 1663—1719. Monumenta Hungariae Historica Scriptores XXVII. Pest 1875. XXXII, 607 l.

U. ő: A dunántúli hadjárat 1707-ben. Századok XIII. 1879.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc

fejedelem udvartartási szabályzata. Történelmi Tár III. 1880. 571. l.

U. ő: Károlyi Sándor jelentése a szentgotthardi harcokról. U. ott IV. 1881. 590. l.

U. ő: Ki volt Csobánc védője 1707-ben Századok XV. 1881. 65. l.

U. ő: A Rákóczi ház és Árpád vére. U. ott XVI. 1882. 239. l.

U. ő: Bercsényi Miklós leveleskönyvei és más emlékezetre méltó irásai 1705-11. Archivum Rákóczianum I. 8. Budapest 1882.

U. ő: Adalékok Zrinyi, a költő életéhez. Századok XVII. 1883. 59. l.

U. ő: Montecuccoli Zrinyiről. U. ott 685. l.

U. ő: Schiessler Gáspár kassai polgár naplója a Rákóczi korból 1703—13. Történelmi Tár VII. 1884. 740. l.

U. ő: Bercsényi Miklós utasítása gróf Esterházy Dániel altábornagy, kassai generalis részére, 1710. U. ott 347. l.

U. ő: A székesi gróf Bercsényi család. 3 kötet. 1706-ig. Budapest 1885—92.

U. ő: Ghymes gróf Forgách Simon tábornok, mint író. Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi korból. Budapest 1885. 211. és köv. ll.

U. ő: Gróf Tournon az új Bodrogvármegye első főispánja. Századok XXXI. 1887. 729 l.

U. ő: A szatmári béke történetéhez. U. ott 465. l.

U. ő: Egykoru jelentések a koroncai csatáról. Hadtörténelmi közlemények III. 1890. 445. l.

U. ő: A szomolányi ütközet, 1704. máj. U. ott V. 1892. 1. l.

U. ő: Érsekujvár megvétele, 1704. U. ott 231. l.

U. ő: Gróf Bercsényi Miklós jellemzése U. ott 577. l.

U. ő: Rákóczi emlékek Törökországban és II. Rákóczi Ferenc fejedelem halmvainak feltalálása. II. kiadás. Budapest 1893.

U. ő: Trencsénvári napló a kurucvilágból. Történelmi Tár XIX. 1896. 1. l.

U. ő: Gróf Erdődy Sándor vasi főispán naplója az 1708. országgyűlésről U. ott 385. l.

U. ő: Az ónodi országgyűlés történetéhez. Századok. XXX. 1896.

U. ő: A marosvásárhelyi trónbeiktató országgyűlés törvénycikkei, 1707. Történelmi Tár XX. 1897. 597. l.

U. ő: A trencsényi csatáról, 1708. Hadtörténelmi közlemények X. 1897.

U. ő: Károlyi Sándor két levele a zsigárdi csatáról. Századok XXXI. 1898. 732. l.

U. ő: Dunántúli vármegyék gyűlése Sümegyen, 1708. Történelmi Tár XXII. 1899. 193 l.

U. ő: Munkácsi leltárak és udvartartási iratok 1680—1701. U. ott I. 1900. 321. l.

Torma K.: Késmárki Thököly Imre naplója 1676—78. Monumenta Hungariae Historica Scriptorum XVIII. Budapest 1866.

U. ő: Bánffy Dénes tragédiája történetéhez. Történelmi Tár IV. 1881. 727. l.

Tóth E.: Kemény János és Lónyay Anna levelezése. U. ott I. 1900. 161. l.

U. ő: Kemény János leveleiből. U. ott II. 1901. 316. l.

Tüzes Gábor emlékirata Magyarországnak kormányzásáról, 1701. U. ott I. 219. l.

Walter J.: Károlyi Sándor napló töredéke 1703-ból. Századok VI. 1872. 713. l.

U. ő: Károlyi Sándor emlékiratai a Rákóczi háború kezdetéről U. ott VIII. 1874.

Ziegler F.: Drei Jahre aus der Geschichte der Rákóczi'schen Revolution in Siebenbürgen. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde VIII. Nagyszeben 1867. 163. l.

Zsilinszky M.: A széchenyi konvent történetéhez. Történelmi Tár IX. 1886.

U. ő: Az 1708. pozsonyi országgyűlés történetéhez. Értekezések a történelmi tudományok köréből XIII. 11. Budapest 1888.

U. ő: Az 1681. soproni országgyűlés történetéhez. U. ott XI. 2. Budapest 1883.

U. ő: Karaffa Debrecenben. Századok X. 1876. 584 l.

XV. *Balkáni alakulások.* Blancard T.: Les Mavrogenis, essai de l'histoire moderne de la Grèce, de la

Turquie et de la Roumanie Paris 1893. 923. l.

Bogdán G.: Zur Geschichte der drei moldauischen Fürsten Cantemir 1685—1710. Romaenische Jahrbücher IX. 1893.

Brosch M.: Geschichte aus dem Leben drei Grossvesiere. Gotha 1899.

Cousin V.: Histoire de Constantinople. 8 kötet. Paris 1671—74.

Del Chiaro: Storia delle moderne rivoluzioni della Valachia. Venezia 1718.

Fermendsin E.: Izprave godine 1579—1671 ticsucse Crne-gore i Stare-Srbije. Starine XXV. Zágráb 1892. 164. l. (Margalits E.: Horvát történelmi repertorium II. 366—67. l.)

Finlay G.: The history of Greece under Othoman and Venetian domination. London 1856.

Hammer-Purgstall: Geschichte des osmanischen Reiches. II. kiadás. 6 kötet. Pest 1834—36.

Hertzberg F. G.: Geschichte Griechenlands III. 1470—1821. Gotha 1878.

Hopp K.: Geschichte Griechenlands 395—1821. Ersch und Gruber: Enzyklopaedie I. 85—86. kötet.

Hormuzaki E.: Fragmente zur Geschichte der Rumänen III. 1600—99. Bucuresci 1884. VIII, 514 l. IV. 1699—1718. 1886. X, 395 l.

U. ő: Documente privitoare la istoria Romanilor. Bucuresci V. 1650—99. 1885—86. XLVIII, 953 l. VI. 1700—50. 1878. XXIV, 697 l. IX. 1. 1653—1747. 1897. LI, 691 l. II. Suppl. 3. 1641—1703. 1900. 312 l.

Jorga N.: Geschichte des rumänischen Volkes. 2 kötet. Gotha 1902. XXVII, 943 l.

Lampros Sp.: Historia tis Helladzos. Athine 1888. és köv.

Legrand E.: Généalogie des Maurocordato de Constantinople. Paris 1886.

Metaxas E.: Istoria tis ikojenias Metaxa 1081—1864. Athine 1893.

Moldován G.: Az örmények Moldvában. A román-ság II. Nagybecskerek 1896. 263. l.

Obedeanu C. V.: Grecii in Tzara Romaneasca. Bucuresci 1900. 1062 l.

Orbini M.: Il regno degli savi. Pesaro 1601.

Paparrhegopoulos K.: Istoria tou Hellenikou ethnous. II. kiadás. 5 kötet. Athine 1887—88.

Pejachevich F.: Historia Serviae. Kalocsa 1790.

Petkovics N. S.: Essai de bibliographie française sur les Serbes et Croates 1544—1900. Belgrad 1900.

Rhangabé E.: Livre d'or de la noblesse Phanariote en Grèce, en Roumanie, en Russie et en Turquie. Athine 1892.

Ubicini: Les serbes sous la domination ottomane 1389—1804. Paris 1864.

Urechia A. V.: Un nou document dela Constantin Cantemir voda. Bucuresci 1895.

Xenopol A. D.: Histoire des Roumains de la Dacie Trajane. 2 kötet. Paris 1896.

Zinkeisen I. W.: Geschichte des osmanischen Reiches III—V. 1574—1774. Gotha 1855—57.

440. *A periferikus alakulások.* — Anderson I.: English intercourse with Siam in the XVII-th century. London 1890. XIII. 509 l.

Bacher W.: Les juifs en Perse au XVII-me et XVIII-me siècles. Strassburg 1907.

Beccari C.: Opere e documenti inediti riguardanti la storia di Etiopia durante i secoli XVI—XVIII. Roma 1903.

Bernier F.: Travels in the Moghul empire 1656—58. London 1891. 497 l.

Boncompagni—Lodovisi: Le prime due ambasciatori dei Giapponi a Roma 1585—1615. Roma 1904.

Boulger C. D.: Capture of Lhasa in 1710. Nineteenth Century LVI. 1904. 113. l.

Caix de Saint Aymour: La France en Ethiopie, France et l'Abyssinie 1634—1706. Paris 1886.

Dash G.: Tibet, dependency of Mongolia 1643—1716. Journal of the Asiatic Society of Bengal I. 1905. 152. l.

Faure—Biguet G.: Histoire de l'Afrique septentrionale

sous la domination musulmane 740—1830. Paris 1905. 458 l.

Freudenthal M.: Die jüdischen Besucher der Leipziger Messen 1675—99. Pozsony 1902.

Gottheil H. I. R.: The Jews and the Spanish inquisition 1622—1721. Jewish Quarterly Review XV. 1903. 182. l.

Heigel K. Th.: Ueber den Plan des Kurfürsten Johann Wilhelm von der Pfalz die armenische Krone zu gewinnen. München 1903.

Holden E. S.: The Moghul emperors of Hindustan 1398—1707. London 1895.

Houdas A.: Histoire de la dynastie saadienne au Maroc 1511—1670. Paris 1888.

Kaufmann D.: Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien und Nieder-Oesterreich, ihre Vorgeschichte und ihre Opfer 1625—70. Wien 1889.

U. 6: Les victimes de la prise d'Ofen, 1686. Revue des études juives XXXI. 1890. 133. l.

U. 6: Israel Konegliano und seine Verdienste um die

Republik Venedig bis 1699. Wien 1895.

Kohn S.: A visszafoglalt Budavár zsidó lakosságának állítólagos emlékirata 1686-ból. Századok XXI. 1887. 827. l.

Lane—Poole S.: The history of the Moghul emperors of Hindustan, illustrated by their coins. London 1892.

U. ő: Mediaeval India under Mohammedan rule 712—1764. The story of the nations LIX. II. kiadás. London 1906. 449 l.

U. ő: Aurangzeb. Oxford 1893.

Manucci N.: Storia do Mogor, or Mogul India 1653—1708. 4 kötet. London 1906-8.

Münsterberg O.: Ostasiatische Kunstgewerbe in seiner Beziehung zu Europa, Bayern und Asien in XVI—XVIII. Jahrhunderten. Leipzig 1895.

Plantet E.: Mouley Ismail, empereur du Maroc et la princesse de Conti. Revue d'histoire diplomatique VII. 1893. 334. l.

Scelle G.: Histoire politique de la traite négrière aux Indes Castilles, contrats

et traités d'assiento. 2 kötet. Paris 1906.

Schwarzfeld E.: The Jews of Moldavia at the beginning of the XVIII-th century. Jewish Quarterly Review XVI. 1904. 113. l.

Scottas J.: Histoire de la compagnie royale des Indes orientales 1664—1719. Paris 1905. XVI, 496 l.

Seauve: Les relations de la France et du Siam 1680—1907. Paris 1907.

Spont A.: La France et la Tunisie au XVII-me siècle. Revue des questions historiques VIII. 1892. 225. l.

U. ő: Les français en Tunis 1600—1789. U. ott XXIII. 1900. 88. l.

Stein H.: Un faux diplomate au XVII-me siècle, Maroc. Revue d'histoire diplomatique II. 1888. 27. l.

Vandal A.: L'Odysée d'un ambassadeur, les voyages du marquis de Nointel 1670—80. Paris 1900.

Vignols L.: Le commerce hollandais et les assassinats juives à la fin du XVII-me siècle. Revue historique XLIV. 1890. 327. l.

Weber H.: La compagnie française des Indes 1604—1875. Paris 1904. XXXV. 714 l.

440. *Műveltség és művelődés.* — A művelődéstörténelem többnyire speciális vonatkozásaiban szerepel a történeti kézikönyvekben, pl. egyháztörténet, gazdasági fejlődés, irodalomtörténet. Ezért a művelődéstörténelemnek — mint történelmi fejezetnek — köre is nehezen megvonható terület. Az alábbi összeállítás egy szintetikus művelődéstörténelem kísérlete, melynek felépítése a következő: általános művek; a környezet (természettudományok) és faj (orvostudomány, ethnographia, népfajok, nemzetek és nemzetiségek története), a társadalom fejlődése; gazdasági és értelmi művelődés; esztétikai (művészet) és etikai művelődés (iskolázás); politikai és katonai művelődés; gyarmatosítás (v. ö. szerző tanulmányát: A történelem bölcselete. Gyula, 1907. 43—140. l.).

I. *Általános művek.* Ba-gyary S.: A magyar műve-

lődés a XVI—XVII. században. Esztergom 1907.

Brüggen E. báró: Wie Russland europäisch wurde. Leipzig 1885.

Brückner A.: Beiträge zur Kulturgeschichte Russlands im XVIII. Jahrhundert. Leipzig 1886. 451 l.

Thaly K.: Műveltségtörténeti adatok a Rákóczi korból. Történelmi Tár XI. 1888 789. l.

II. *A környezet ismeretköre.* Boyle R.: Experiments. Oxford 1660—98.

Darmstaedter L.: Handbuch zur Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik. II. kiadás. Berlin 1910. 1274 l.

Gueriche O.: Experimenta Magdeburgica de vacuo spatio. Amsterdam 1671.

Hooke R.: Micrographia or philosophical description of minute bodies. London 1664.

Huyghens Chr.: Horologium oscillatorium. Paris 1673.

Leibniz G. W.: De geometria recondita. Leipzig 1686.

Newton J.: Methodus fluxionum. London 1671.

U. ő: Discourse on light and colours. London 1675.

U. ő: Optics. London 1704.

Ormándy M.: Apácai Cseri János élete és botanikai munkássága. Kolozsvár 1879.

Pitt M.: English Atlas Oxford 1680.

Tournefort: Élémens de botanique. Paris.

III. *A faj ismeretkörének* — első csoportjában összefoglaljuk az orvostudományt, a nyelvtörténetet, a népfajok és nemzetiségek történetét. Kísérletképen összeállítjuk a magyar birodalom nemzetiiségei korabeli történetének irodalmát.

Ballagi A.: Adalékok Komáromi Csipkés György magyar munkáihoz. Századok VII. 1873.

Böölöni S.: Komáromi Csipkés György munkáinak címsorozata. U. ott VII. 1873.

U. ő: Komáromi Csipkés György végrendelete. U. ott IX. 1875.

Chamberlain H.: A pro-

posal for the better securing of health. London 1689.

Danicsics G.: Gramatika Gjurgja Krizsanicsa. Rad jugoslavensku akademije XVI. 159. l. (Margalits E.: Horvát történelmi repertorium I. 300. l.).

Dézszi L.: Pápai Páriz Ferenc. Magyar történeti életrajzok. Budapest 1899.

U. ő: Adatok Pápai Páriz Ferenc életéhez. Irodalomtörténeti közlemények IX. 1899. és XIII. 1903.

Dictionnaire de l'Académie. 2 kötet. Paris 1694.

Die Familie der Herren und Grafen Haller von Hallerstein in Siebenbürgen. Archiv stb. I. Nagyszeben 1853. 163. l.

Dragalina P.: Din istoria banatului Severin III. 1658—1767. Karánsebes 1902.

Du Cange Ch.: Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis. 3 kötet. Paris 1678.

U. ő: Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis. 2 kötet. Lyon 1688.

Dudás Gy.: A bácskai és bánsági szerbek szereplésé-

nek története a XVI. és XVII. században. Zombor 1896.

Dugovich T.: A tót nemzetiségi mozgalmak fejlődésének története. Turócszentmárton 1903.

Érdújhelyi M.: A karlócai patriarchatus és a boszniai görög keleti egyház. Századok XXVIII. 1894. 224. l.

Fabritius K.: Der Brand Schässburgs, 1676. Archiv stb. I. Nagyszeben 1853. 220. l.

U. ő: Bilder aus der inneren Geschichte Hermannstadts in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts. U. ott VI. 1863.

U. ő: Die Ali Pascha-Steuer und die Schässburger U. ott XV. 1879. 84. l.

Farlati D.: Illyrici sacri tomii VIII. Venezia 1751-1819.

Fischer G.: Zur Geschichte der Stadt und des Kapitels Bistritz im ersten Jahrzehend des XVIII. Jahrhundert. Beszterce 1879.

Gebhardi: Geschichte der Königreiche Dalmatien, Kroatien, Slavonien, Serbien, Rascien, Bosnien und Rama. Wien 1804.

Gelcsics I.: J conti di Truhelj. II. kiadás. Ragusa 1890.

Goldziher I.: A keleti tanulmányok történetéhez hazánkban a XVII. században. Egyetemes Philologiai Közöny VII. 42. l.

U. ő: Teleki Mihály erdélyi kancellár és Leusden János. U. ott VIII. 666. l.

Hicks G.: Anglosaxon and moeso-gothic grammar. Oxford 1689.

U. ő: Linguarum veterum septentrionalium thesaurus. London 1703—5.

Hornyik I.: A rácok ellenforradalma 1703—11. Századok II. 1868.

Jancsó B.: Komáromi Csapkés György nyelvtana. Egyetemes Philologiai Közöny IX. 1880.

U. ő: Magyar nyelvtudománytörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból. Budapest 1881.

U. ő: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. 2 kötet. Budapest 1896—99. X, 1901 l.

Koncz I.: Pápai Páriz Ferenc naplója 1649—91. Iro-

dalomtörténeti Közlemények II. 1892.

U. ő: Kovásznai Péter az oláh iskolákról és nyomdák-ról, 1668. Protestáns Köz-löny, Kolozsvár 1894

Kukuljevics I.: Knjizsev-nici u Hrvatah u prvoy po-lovini XVII. vieka Arhiv. IX. Zágráb 152. l (Marga-lits i. m. I. 95. és köv. II.)

U. ő: Tri Katarine Fran-kopanke. Vienac. Zágráb 1882. (Margalits i m. II. 663—64. l.)

Lopasics R.: Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka. Starine XVII. Zágráb 1885. 151. l. (Margalits i. m. II. 303—45. l.)

U. ő: Spomenici o hrvats-kih garda nadvorovih u Drazsdanijah i Potsdamu. U. ott XXVII. 1894. 169. l. (Margalits i. m. II. 390—93. l.)

Manegutiu N.: Reunirea Romanilor din Transilvania si Ungaria. Nagyszeben 1893.

Margalits E.: Pater Lu-kács, a sólyom, Slavonia fel-szabadítója. Budapest 1894.

U. ő: Horvát történelmi repertorium. 2 kötet. Buda-pest 1900—2. LXXXV, 1650 l.

Márki S.: Nyelvünk köz-kelete a XVI—XVIII. század-ban. Fügylő 1874.

U. ő: A magyar mint ál-lamnyelv 1604—1711. Arad 1879.

Mirkovics M.: Biskup Pe-tar Kacsics, osloboditelj Pri-morja. Spalato 1888.

Moldován G.: A román jobbágyok történetéből. A ro-mánság II. Nagybecskerek 1896. 277. l.

Montfaucon B.: Palaeogra-phia Graeca. Paris 1708.

Orlovics F.: Gazophyla-ceum Latino-Illyricum. Zág-ráb 1740.

Otrokocsi Foris F.: Ori-gines Hungaricae 1693.

Pacatian Th.: Cartea de aur sau luptele politico-na-tionale ale romanilor de sub coroana ungara. Nagyszeben 1901 és köv.

Pápai Páriz F.: Pax cor-poris. Kolozsvár 1690.

U. ő: Dictionarium La-tino-Hungaricum. Lőcse 1707. 622 l.

Philippi: Der Bürgerauf-stand von 1688 und der grosse Brand von 1689. Brassó 1868.

Porsche R.: Harteneck alakja a magyar és az erdélyi szász költészetben. Budapest 1909.

Racski F.: Povjestnik Ivan Lucsics. Rad jugoslavensku akademije. XLIX. Zágráb 1879. (Margalits i. m. I. 506—10. l.)

U. ő: Notae Joannis Lucii. Starine XIII. 1881. 211. l. (Margalits i. m. II. 281-82. l.)

Radovics J.: Prilozi za istoriju srba u ugarskoj u XVI, XVII i XVIII. veku. Ujvidék 1909. LXXXVIII, 382 l.

Reissenberger L.: Ueber die ehemaligen Befestigungen von Hermannstadt. Archiv stb. XXIX. Nagyszeben 1899. 315. l.

Ruvarac D.: Grb Tribalje-Branicseva-Sumadije. Zimony 1896.

Ruvarac H.: Odlomci o grofu Gjorgju Brankovicsu i Arseniju Crnojevcisu patri—jarhu. Beograd 1896.

Schimek M.: Politische Geschichte des Königreichs Bosnien und Rama 867—1741. Wien 1787.

Schwicker H. I.: Politische

Geschichte der Serben in Ungarn. Budapest 1880.

Senoa A.: Le regiment royal cravat. Vienac XII. Zágráb 1880.

Subotics K.: O ideji srpske vojvodine i narodno crkvene autonomije na koneu XVII. veka. Ljetopis Matice Srpske CLXXXIII. Ujvidék 1895. 10. l.

U. ő: Ugovori izmedju Leopolda I i srpskog naroda U. ott CLXXXIV. 1895. 1. l.

Suvrljuga J.: Dubrovcsani Ljudevitu XIV o velikom potresu od god 1667. Starine XIV. Zágráb 1882. 80. l.

Sydney C. W.: England and the English in the XVIIIth century. 2 kötet. London 1891. 768 l.

Teutsch D. G. és F.: Geschichte der Siebenbürger Sachsen.

Thallóczy L.: Az ál-Brankovicsok. Századok XXI. 1888. 689. l.

Tomljenovics G.: Katarina Zrinska, hrvatska banica 1625—73. Vienac XXV. Zágráb 1893. (Margalits i. m. II. 745. l.)

Trausch-Schuller: Schriftsteller-Lexikon der Siebenbür-

ger Deutschen. 4 kötet. Brassó és Nagyszeben 1868—1902.

Villari L.: The republic of Ragusa. London 1904.

Vitezovics P.: Stemmographia armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio. Zágráb 1702.

Vucsetics A.: Dubrovnik za Kandijskog rata 1645—69. Ragusa 1896.

Zieglauer: Harteneck und die siebenbürgischen Parteikämpfe seiner Zeit. 1691—1703. Nagyszeben 1869.

IV. *A faj ismeretkörének* — második csoportjában összefoglaljuk a korabeli egyházak történetének irodalmát, tekintet nélkül az államokra. A történetírónak sokszor kell érezni, mennyire fontos volna egy egyetemes egyháztörténet, különösen a keresztény egyházak és sekták egybe-hasonlító, beható története. Az alábbi összeállítás a korszak minden egyházára kiterjedvén némi tekintetben pótolni óhajtja e tárgyra vonatkozó ismereteinket.

Abbey C. J.: The English Church and its bishops

1700—1800. 2 kötet. London 1886. 780 l.

Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti. 9 kötet. Paris 1663—1701.

Alford M.: Annales ecclesiae Britannicae. 4 kötet. Liège 1663.

Allan-Mac Clure: The history of the Society for promoting Christian knowledge 1698—1898. London 1898. 569 l.

Avril A. vicomte: La Serbie chrétienne. Revue d'Orient Chrétien I. 1896.

U. ő: La Bulgarie chrétienne. U. ott II. 1897.

U. ő: Le glagol et la congrégation des rites. U. ott IV. 1899.

Baird H. M.: The Huguenots and the revocation of the edict of Nantes. 2 kötet. London 1895. 1216 l.

Bellon A.: Bossuet directeur de conscience. Paris 1896.

Benoist E.: Histoire de l'édit de Nantes. 5 kötet. Delft 1693.

Béringuier R.: Die Kolonialisten von 1699. A berlini hugenották. Berlin 1888.

Bod P.: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. II. Leiden 1890. VIII. 467 l.

Bogisich M.: *Szegedi Lénárd egri püspök énekeskönyve*, 1674. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* XIII. 9. Budapest 1886.

Bossuet J.: *Explication de la doctrine catholique*. Paris 1671.

U. ő: *Histoire des variations des églises protestants*. 2 kötet. Paris 1688.

Boughen E.: *Principles of religion, catechism of the Church of England*. Oxford 1696.

Bourg A.: *Vie monastique de l'abbaye de Saint Germain des Prés* *Revue des questions historiques* XXXIV. 1905.

Brogliè herceg: *Fénelon à Cambrai 1699—1815*. Paris 1900.

Brunetièrè F.: *Bossuet historien du protestantisme*. *Revue des deux mondes* 1892.

Burnet G.: *History of the reformation*. 3 kötet. London 1679—1714.

Cagnac M.: *Fénelon, directeur de conscience*. Paris 1905.

Cardwel E.: *Documentary annals of the reformed church of England 1546—1716*. Oxford. 2 kötet.

Clémencet: *Histoire générale de Port Royal*. 10 kötet. Amsterdam 1755—57.

Crouslé L.: *Fénelon et Bossuet*. 2 kötet. Paris 1894.

Dalton H.: *Beiträge zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland I*. Gotha 1887.

Delaire V.: *Saint Jean Baptiste de la Salle 1651—1719*. Paris 1901.

Douen O.: *La révocation de l'édit de Nantes à Paris*. 3 kötet. Paris 1894. IV. 1756 l.

Dubrueil M.: *Innocent XI. et l'extension de la régale*. *Revue des questions historiques* XXXVII. 1907. 101. l.

Esterházy P. herceg: *Speculum Immaculatae*. Wien 1670.

U. ő: *A Boldogságos Szűz Mária szombatja*. Nagyszombat 1691.

Fabritius K.: *Der Reli-*

gionsstreit auf den siebenbürgischen Landtagen von 1691—92. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde VI. Nagyszeben 1863.

Fénelon: Maximes des saints. Paris 1697.

Ferenczi S.: Ráday Pál Lelki hódolás című imádságos könyvének első kézírata. Budapest 1909.

Fermensin E.: Acta Bulgariae ecclesiastica 1565—1799. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium. Zágráb 1887.

U. ő: Acta Bosnae potissimum ecclesiastica 925—1725. U. ott XXIII. Zágráb 1892.

Feugère A.: Bourdaloue. Paris 1889.

Fraknoi V.: XI. Ince pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól. Budapest 1886.

U. ő: Buonvisi bibornok bécsi nuntius jelentései, 1686. Monumenta Vaticana Hungariae. Budapest 1886.

U. ő: Várad felszabadítása 1692-ben és XII. Ince pápa. Roma 1892.

U. ő: Magyarország egy-

házi és politikai összeköttetései a római szentszékkal. III. 1526—1689. Budapest 1903. 353. és köv. ll.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc vallásos élete és munkái. Katholikus Szemle 1904. és Budapest 1906.

Fronius M.: Tusculanae Heltesdendes. Brassó 1704.

Gachon P.: Le conseil royal et les protestants en 1698. Revue historique LXXXV—LXXXVII. 1904.

Gérin M.: Louis XIV. et le Saint-Siège. 2 kötet. Paris 1894. 1231 l.

Gigas E.: Lettres des Bénédictins de la Congrégation de Saint Maur 1652—1741. 2 kötet. Paris 1898.

Greissing B.: De atheismo. Wittenberg 1697.

Gyárfás T.: Comoedia Erdély siralmas állapotjáról. Az első magyar jezsuita dráma 1668-ból. Gyoma 1909.

Hasemann I.: Griechische Kirche. Ersch und Gruber Enzyklopaedie L. 84. 1866.

Hintz: Geschichte des Bisthums der griechisch-nicht-unirten Glaubensgenossen n

Siebenbürgen. Nagyszeben 1853.

Histoire des ordres monastiques religieux et militaires. 4 kötet. Paris 1714—15.

Histoire générale du jansénisme. 3 kötet. Amsterdam 1700.

Historia diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria. Frankfurt 1710.

Holst: Ludwig XIV. und die Hugenotten. Sybel's Historische Zeitschrift XV. 277. l.

Hore A. H.: Eighteen centuries of the Orthodox Greek Church. London 1899. 714 l.

Jaccard E.: L'église française de Zürich. Zürich 1889.

Jakab E.: Magyar-lengyel-unitarius érintkezések a XVI—XVII. században. Századok XXV. 1892.

Jancsó B.: A hazai görögkeleti román metropolia története. Századok XXXV. 1901. 609. l.

Janze: Les huguenots, cent ans de prosécution 1685—1789. Paris 1889.

Illéssy I.: Komáromi Csipkés György bibliája. Magyar könyvszemle 1888.

Joly H.: Malebranche. Paris 1901.

Jurieux P.: Lettres pastorales. Rotterdam 1686—88.

Kennett W.: The Christian scholar. London 1708.

Komáromi Csipkés Gy.: Angliai puritanismus. Debrecen 1662.

U. ő: Magyar biblia. Leiden 1719.

Koncz J.: Apaffy rendelete Telekihez a biblia kinyomtatása ügyében Hollandiában. 1684. Protestáns Közlöny, Kolozsvár 1890.

U. ő: Tofeus Mihály erdélyi református püspök élete. Kolozsvár 1893.

U. ő: Szántai Pócs István huszti lelkész Telekihez a presbyteri rendszer behozatala végett az erdélyi egyházakba, 1671. U. ott 1894.

Krausche O.: Der grosse Kurfürst und die protestantischen Ungarn. Sybel's Historische Zeitschrift LVIII. 1887. 465. l.

Krones F.: Zur Geschichte des Jesuitenordens in Ungarn seit dem Linzer Frieden bis zum Ergebnisse der ungarischen Magnatenver-

schwörung 1645—71. Archiv für oesterreichische Geschichte és Wien 1893.

U. ő: Zur Geschichte Ungarns 1671—83. mit besonderer Rücksicht auf die Thätigkeit und die Geschichte des Jesuitenordens. U. ott és Wien 1894.

Kropf L.: A magyar gályarabok történetéhez. Századok XXXII. 1898. 124. 1.

Kvacsala J.: Egy álpróféta a XVII. században. U. ott XXIII. 1889. 745. 1.

Landwehr H.: Die Kirchenpolitik Friedrich Wilhelms, des grossen Kurfürsten. Berlin 1894.

Lanson G.: Bossuet. Paris 1901.

Lehmann M.: Preussen und die katholische Kirche 1640—1740 Publikationen aus den preussischen Staatsarchiven I. Leipzig 1878.

Le Quin M.: Oriens Christianus. 3. kötet. Paris 1740.

Le Roy A.: France et Rome, le gallicisme au XVIII-me siècle, 1700—15. Paris 1892. XXVIII. 714 1.

Likowski E.: Geschichte des Verfalls der unirten ru-

thenischen Kirche im XVIII. und XIX. Jahrhundert. 2 kötet. Posen 1885—86.

Mabillon J.: Vetera Analecta. 4 kötet. Paris 1675-85.

U. ő: Sancti Bernardi opera. 2 kötet. Paris 1687.

U. ő: Annales Ordinis Sancti Benedicti. Paris 1703-7.

U. ő: Traité des études monastiques. Paris 1691. II. kiadás 1692.

Macaire: Istorija russkavo raskola. III. kiadás. Sanct Petersburg 1889.

Mangra V.: Mitropolitul Sava II. Brankovici 1656-80. Arad 1906.

Michaud E.: Louis XIV. et Innocent XI. 4 kötet. Paris 1882.

Mohos Gy.: Adatok Kocsi Csergő Bálint életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények II. 1892. 358. 1.

U. ő: Kocsi Csergő Bálint levele gályarabságából, 1675. U. ott 223. 1.

Molinos M.: Guida spiritual. Roma 1675.

Mörkofer C. I.: Geschichte der evangelischen Flüchtlinge in der Schweiz. Leipzig 1876. XVI. 437 1.

Moroskin : Jezuiti v Rossii. 2 kötet. Sanct Petersburg 1867—70.

Mouy gróf : Louis XIV. et le Saint-Siège. 2 kötet. Paris 1893.

Müller F.: Materialien zur Kirchengeschichte Siebenbürgens und Ungarns im XVII. Jahrhundert. Archiv stb. XIX. Nagyszeben 1884. 579. l.

Nilies S. J.: Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis terris Coronae Sancti Stephani. 2 kötet. Innsbruck 1885. CXX, 1088 l. Kalendarium manuale utriusque ecclesiae orientalis et occidentalis III.

Palmer W.: The patriarch and the tsar (Nikon) 6 kötet. London 1871—76.

Parker S.: A discourse of ecclesiastical politie. London 1670.

U. ő: The government of the Christian Church in the first six hundred years. London 1683.

Pejachevich J.: Peter Freiherr von Parchevich, Erzbischof von Martianopel, apostolischer Vicer und Administrator der Moldau, bulgari-

scher Intermuntius am kaiserlichen Hofe 1612—74. Wien 1880.

Perrens F. J.: Sur une page incomplite de l'Histoire de Port Royal. Revue historique LI—LIII. 1893—94.

Petretics P.: Új szövetség. Horvát fordítás. Graz II. kiadás. Nagyszombat 1694.

Pierling P. La Russie et le Saint-Siège, études diplomatiques. 4 kötet. Paris 1896—1907.

Pokoly J.: Az erdélyi református egyház története 1556—1880. 3 kötet. Budapest 1904. VII. 853. l.

Poolé L. R.: A history of the Huguenots of the dispersion at the recall of the edict of Nantes. London 1880.

Pop A.: Desbinarea in biserica Romanilor din Ardel si Ungaria 1697—1701. Bucuresci 1892.

Pryenne W.: Our kings' supreme ecclesiastical jurisdiction over all spiritual affairs within their realms. 3 kötet. London 1666—78.

Puaux F.: La dernière requête adressée par les pro-

testans de France à Louis XIV. en janvier 1685. Revue historique XXVIII. 1885.

U. ő: La responsabilité de la révocation de l'édit de Nantes. U. ott XXIX. 1885. 241. l.

Puaux-Sabatier: Étude sur la révocation de l'édit de Nantes. Paris 1886.

Puscariu J.: Metropolia romanilor ortodocsi din Ungaria si Transilvania. Nagy-szeben 1900.

Quernel P.: Réflexions sur le Nouveau Testament. Paris 1674.

U. ő: Szentírás. Francia fordítás. Paris 1694.

Rébelliau: Bossuet histoire du protestantisme. II. kiadás. Paris 1892.

Reuss R.: Louis XIV. et l'église protestante en Strassbourg 1685—86. Paris 1887.

Révész K.: Kocsi Csergő Bálint életéhez. Irodalomtörténeti közlemények II. 1892. 358. l.

U. ő: Adatok a magyar protestans gályarabok és az idevonatkozó művekre nézve. Századok XXII. 1897. 956. l.

Revue Bossuet. Paris 1900. és köv.

Ribini J.: Memorabilia Ecclesiae Augustanae confessionis in regno Hungariae. II. 1657—1711. Pozsony XVI. 608. l.

Ritschl A. Geschichte des Pietismus. 3 kötet. Bonn 1889—86.

Ruvarac D.: Srpski narodni i crkveno-narodni sabori u Ugarskoj. Zimony 1889.

Sacrosancta concilia. 17 kötet. Paris 1677 és köv.

Sainte Beuve A.: Port Royal. 7 kötet. Paris 1882.

Schichler F.: Les églises du refuge en Angleterre. 3 kötet. Paris 1892. XXXIX, 1401 l.

Schmidt W.: Romano-Catholici per Moldaviam episcopatus et rei Romano-Catholicae res gestae. Budapest 1887.

Schwicker H. I.: Zur Geschichte der kirchlichen Union in der kroatischen Militärgrenze. Archiv für oesterreichische Geschichte LII. 1875. 275. l.

Séché L.: Les derniers

jansénistes. 3 kötet. Paris 1891.

Shaw A. W.: The English government and the relief of Protestant refugees. English Historical Review IX. 1895. 662. l.

Simon R.: Fides ecclesiae orientalis. Paris 1671.

U. ő: Histoire critique du Vieux Testament. Paris 1678.

Spener I. Ph.: Pia desideria. Frankfurt 1675.

Stanley A. P.: Lectures on the history of the eastern Church. London 1861. III. kiadás 1909. XX, 396 l.

Szelepchényi Gy.: Istenes énekek. Nagyszombat 1677.

Thallóczy L.: I. Apaffy Mihály és az oláh biblia. Történeti Tár I. 1878. 204. l.

Tollin H.: Geschichte der französischen Kolonie von Magdeburg. 2 kötet. Halle 1886—87.

Tolstoj A. D.: Le catholicisme romain en Russie. 2 kötet. Paris 1863—64.

Troeltsch E.: Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt. Sybel's Historische Zeitschrift XCVII. 1906. 1. l.

Tylor C.: The Huguenots in the XVIIIth century. London 1892.

Weiser F.: Die marianischen Kongregationen in Ungarn und die Rettung Ungarns 1686—99. Nürnberg 1891.

Weiss Ch.: Histoire des réfugiés. 2 kötet. Paris 1853.

Zoványi J.: A coccejanismus története, tanulmány a protestáns theologia multjából. Budapest 1890.

Zsilinszky M.: Egy forradalmi zsinat története 1707—15. Budapest 1889.

U. ő: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai III—IV, 1712-ig. Budapest 1895—97.

V. *Társadalmi fejlődés* — cím alatt összefoglaljuk a társadalmi osztályok történetét, az általános társadalmi viszonyokat, a társadalmi élet jelenségeit, a nők érvényesülését és a jogviszonyokat.

Acsády J.: Magyarország belállapota, 1680. Századok XIX. 1885.

U. ő: A magyar társadalom 1686 körül. U. ott XX. 1886. 10. l.

U. ő: Magyarország Buda-
vár visszafoglalása korában.
Budapest 1886.

U. ő: Széchy Mária 1610—
79. Magyar történeti életraj-
zok. Budapest 1885.

U. ő: A Széchyek Murány-
ban. Századok XIX. 1885.

Áldásy A.: Pozsonyvár-
megye jegyzőkönyvei 1640—
71. Budapest. 1905.

U. ő: Polgármesterválasz-
tás Budán 1705-ben. Száza-
dok XL. 1906. 22 l.

Aumale herceg: Histoire
des princes de Condé pen-
dant les XVI-me et XVII-me
siècles. Paris 1863—96.

U. ő: La lutte entre Tu-
renne et Condé. Revue des
deux mondes 1890.

Barine A : La grande Ma-
demoiselle. Revue des deux
mondes 1899.

Baudrillart A. : Madame de
Maintenon, son rôle poli-
tique 1700—15. Revue des
questions historiques III. 1890.
101. l.

Bennet: Madame de Main-
tenon. London 1881.

Bodemann E. : Briefwech-
sel der Herzogin Sophie von
Hannover mit ihren Bruder,

dem Kurfürsten Karl Ludwig
von der Pfalz. Leipzig 1885.
492. l.

U. ő: Herzogin Sophie von
Hannover. Historisches Ta-
schenbuch VII 1888. 27. l.

U. ő: Briefe der Kurfür-
stin Sophie von Hannover an
die Raugräfinnen und Rau-
grafen zu Pfalz. Leipzig 1888.

U. ő: Ausden Briefen der
Herzogin Elisabeth Charlotte
von Orléans an die Kurfür-
stin Sophie von Hannover. 2
kötet. Hannover 1891. VIII,
851. l.

Briefe der Princessin Elisa-
beth Charlotte Orléans 1676—
1722. 6 kötet. Stuttgart 1843—
81.

Chernel K.: Adalékok Széchy
Mária végnapjaihoz. Száza-
dok V. 1871.

Chantelauze R. : Louis XIV.
et Marie Mancini. Paris 1880.
428. l.

Chéruel A. : Mémoires de
Mlle de Montpensier. II. ki-
adás. 4 kötet Paris 1866—69.

Collins A. : Peerage of Eng-
land or an historical and
genealogical account of the
present nobility. London 1709.

Colville : Duchess Sarah,

the social history of the times of Sarah Jennings, duchess of Marlborough. London 1900.

Cooke E.: Reports. London 1660—77.

Deák F.: Magyar hölgyek levelei 1515—1709. Budapest 1879.

Duclos H.: Mlle de La Vallière et Marie Thérèse d'Autriche, femme de Louis XIV. 2 kötet Paris 1890. XVI, 930 l

Farmer: Versailles and the court under Louis XIV. London 1905.

Geffroy A.: Madame de Maintenon d'après sa correspondance authentique. 2 kötet. Paris 1887.

Gyárfás G.: A parasztvármege. Értekezések a történeti tudományok köréből. IX. 11. Budapest 1880.

d'Haussonville gróf: Madame de Maintenon. Paris 1901.

Jakab E.: II. Apaffy Mihályné, Bethlen Kata hagyatéka. Századok XVII. 1883.

U. ő: Történelmi emlékek Bornemisza Anna fejedelemnő írásai közül. Történelmi Tár XV. 1892.

Imbert G.: La vita fiorentina 1644—70. Firenze 1890.

Komáromy A.: Révai Kata Szidonia levelei férjéhez 1656—1702. Századok XXII. 1888.

Lair J. Louise de la Vallière et la jeunesse de Louis XIV. IV. kiadás. Paris 1907.

Lehóczky T.: Adat Zrinyi Ilona és Thököly Imre házasságához. Századok X. 1876. 750. l.

U. ő: Zrinyi Ilona napjai Báthory Zsófia halála után. U.-ott XI. 1877. 880. l.

Maitland—Pollock: The history of English law. 2 kötet. London 1895. 1380 l.

Melczér J.: Adalék Széchy Mária életrajzához. Történelmi Tár IX. 1886. 790. l.

Mikulik J.: Magyar kisvárosi élet 1526—1715. Rozsnyó 1885.

Molnár J.: II. Rákóczy Ferenc és fejedelmi udvara. Budapest 1907.

Monlaur R.: La duchesse de Montmorency 1600—16. Paris 1898.

Normand Ch.: La bourgeoisie française au XVII-me siècle, 1604—61. Paris 1907.

Noye W.: A treatise of the laws of this kingdom. London 1641. és köv.

Pilastre E.: Vie et caractère de Mme de Maintenon. Paris 1907.

Pufendorf S.: Elementa jurisprudentiae universalis. 's Gravenhage 1660.

U. ő: De iure raturae et gentium. Lund 1672

—r.: Zrinyi Ilona leveleiből. Történelmi Tár IV. 1881. 204. l.

Radvánszky B. báró: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. Budapest 1896.

Stieda W.: Aus der socialen Geschichte Englands. Sybel's Historische Zeitschrift LIII. 1885. 215. l.

Sydney C. W.: Social life in England 1660—90. London 1892. 440 l.

Szádeczky L.: Gróf Bethlen Kata végrendelete és utolsó levelei. Történelmi Tár XVII. 1895.

Szilágyi S.: Zrinyi Ilona levelei. U.-ott III. 1880. 417. l.

Thaly K.: Jóslatok és babonás hiedelmek a Rákóczi korban. Századok XXIV. 1881.

U. ő: Adalékok I. Rákóczy Ferenc és Zrinyi Ilona lakodalmi ünnepélyéhez. Történelmi Tár IV. 1881. 585. l.

VI. *Gazdasági művelődés.* — A lőcsei kereskedők 1686. céhszabályzata. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle VI. 1899. 273. l.

A nagyszzebeni kereskedők 1690. céhszabályzata. U. ott 318. l.

Apaffy Mihály erdélyi fejedelem udvarának rendtartása, 1682. U. ott V. 1898. 494. l.

A szatmári kereskedők céhszabályai, 1705. U. ott VI. 1899. 79. l.

Ballagi A.: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése. 1472—1877. Budapest 1878.

U. ő: Colbert. 2 kötet. Budapest 1890.

Bannister S.: W. Pater-son, the merchant statesman and founder of the Bank of England. Edinburgh 1858.

Benoît du Rey E.: Recherches sur la politique de Colbert. Paris 1902.

Bonnassieux: Les grandes compagnies de commerce. Paris 1892.

Börkereskedő örmények szabadalma, 1684. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle III. 1896. 327. l.

Breisig C.: Urkunden und Aktenstücke der inneren Politik des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg I. 1 Die Finanzen 1640—97. Leipzig 1895. XXXIV, 930 l.

Callery A.: Les douanes avant Colbert et l'ordonnance de 1664. Revue historique XVIII. 1882. 49. l.

Chamberlain H.: Proposal to make England rich and happy. London 1690.

Child I.: A new discourse of trade. London 1665.

Clément P.: Histoire de Colbert et de son administration. 2 kötet. Paris 1874.

Cunningham W.: The repression of the woollen manufacture in Ireland. English Historical Review I. 1886. 277. l.

U. ő: The Growth of English industry and commerce in modern times. IV. kiadás. 1. The Mercantile System. Cambridge.

Dézi L.: Misztótfalusi Kis

Miklós. Magyar Történeli Életrajzok. Budapest 1899.

Divéchy A.: Felsőmagyarország kereskedelmi összeköttetése Lengyelországgal a XVI—XVII. században. Művelődéstörténeli értekezések XVII. Budapest 1905.

Dussieux L.: Etude biographique sur Colbert. Paris 1886.

Ferenczi Z.: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár 1896.

Gargas: Volkswirtschaftliche Ansichten in Polen im XVII. Jahrhundert. Innsbruck 1903.

Grossmann I.: Die Amsterdamer Börse 1672—73. 's Gravenhage 1876.

Hewins A. S.: English trade and finance in the XVIIth siècle. London 1892.

Horváth S.: Pénzek értéke 1693—1702. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle VI. 1899. 417. l.

Jameson F. I.: Willem Usselinx, founder of the Dutch and Swedish West India Companies. New-York 1887.

Illéssy I.: Vasmegyei mal-

mosgazdák kartelja, 1698. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle II. 1895. 128. l.

U. ő: Passardi János, az első magyar selyemtenyésztő hazánkban. U. ott V. 1898. 1. l.

U. ő: A kincstár hegyaljai szőlőgazdasága a XVII. század második felében. U. ott VII. 1900. 1. l.

K.: Sedgwick Zakariás angol-persa kereskedőtársaságának szabadalomlevele, 1699. U. ott IV. 1897. 305—9. l.

Kárfy Ö.: Az erdélyi marhakivitel monopoliuma, 1695. U. ott V. 1898. 486. l.

Karlovszky E.: Erdély iparosai az 1702-diki védővámmokról. U. ott 419. l.

Kassai kereskedők céhszabályai, 1686. U. ott 42. l.

Kemény L.: Mezei munkabérek, 1677. U. ott VI. 1899. 196—97. l.

U. ő: Görög kereskedők Kassán, 1663. U. ott II. 1895. 46. l.

Koncz I.: Gróf Bethlen Mihály gazdasági utasítása. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle II. 1895. 46. l.

Lehóczky T.: Gazdasági

viszonyok Thököly Imre fejedelem uradalmaiban. U. ott I. 1894.

U. ő: Thököly Imre mint gazda. Századok IV. 1870, Lettres, instructions et mémoires de Colbert. 10 kötet. Paris 1861—72.

Levasseur: Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789. II. kiadás. 2 kötet. Paris 1900—1.

Lukinich I.: Az erdélyi kincstári javak becslése, 1701. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle XII. 1905. 315. l.

Madrolle C.: La compagnie de la Chine 1698—1719. Revue d'histoire moderne et contemporaine III. 1902.

Marquard I.: Tractatus iuridico-politicus de iure mercatorum et commerciorum. Frankfurt 1662.

Martin P.: La grande industrie sous le règne de Louis XIV. Paris 1899.

Masson P.: Histoire des établissements et du commerce français dans l'Afrique barbaresque 1560—1793.

U. ő: Histoire du commerce français dans le Levant au

XVII-me siècle. Paris 1896. LXI. 533 l.

Meinardus O.: Beiträge zur Geschichte der Handelspolitik des grossen Kurfürsten. Sybel's Historische Zeitschrift LXVI. 1891. 444. l.

Merényi L.: Az ozorai uradalom, 1702. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle XI. 1904. 304. l.

Munkás L.: A magyar királyi posta 1664—80. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle X. 1903. 238. l.

U. ő: Az utolsó magyarországi főpostamester és kora 1680—1700. U. ott. 385. l.

U. ő: A magyarországi posták a XVIII. század elején 1700—16. U. ott 436. l.

U. ő: A magyar királyi posta 1642—64. U. ott. VIII. 1901. 185. l.

Nagy I.: Rákóczi Ferenc rimaszombati árszabálya, 1706. Magyar Történelmi Társaság XVIII. 1872. 250. l.

Naményi L.: A nagyvárad nyomdászati története. Magyar könyvszemle 1903.

Ö: II. Rákóczi Ferenc utasítása az országos gazdasági tanács részére, 1705.

Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle IV. 1897. 115. l.

U. ő: Örmény keleti társaság szabadalomlevele, 1703. U. ott 344. l.

U. ő: A magyar réztermelés és az erdélyi higany elzálogosítása Hollandiának. U. ott 521. l.

Páll Gy.: Jean Baptiste Colbert. Sátoraljaiúj helyen 1909.

Ordega S.: Die Gewerbepolitik Russlands 1682—1762. Tübingen 1885.

Resch A.: Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart. Nagyszeben 1901.

Rogers E. J. T.: The first nine years of the Bank of England. Oxford. 1887.

Sagnac P.: L'histoire économique de la France 1683—1714. Revue d'histoire moderne et contemporaine III. 1902.

Sargent A. J.: The economic policy of Colbert. London 1899.

Seivert G.: Beiträge zu einer Geschichte der Hermannstädter Münzkammer. Archiv stb. VI. Nagyszeben 1863. 299. l.

Szádeczky L.: Thököly és a bujdosók postái. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle V. 1898. 187. l.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc postái. U. ott 244. l.

Szamota I.: II. Rákóczi Ferenc szabályzata a hegyaljai szőlőművelés iránt. U. ott I. 1894. 78. l.

T.: A körmöcbányai aranybányaüzem 1676—98. U. ott VI. 1899. 45. l.

Tagányi K.: A budai kamara jószágkormányzóság jövedelmei és kiadásai 1686—1700. U. ott IV. 1897. 285. l.

U. ő: Erdély áruforgalma 1702-ben. U. ott 383. l.

Takáts S.: Komáromi harmincadosok dolga a XVI. és XVII. században. U. ott V. 1898. 421. l.

U. ő: Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt. U. ott VI. 1899.

U. ő: Erdélyi görög kereskedőkszabadalomlevele, 1701. U. ott 186. l.

U. ő: A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. U. ott VII. 1900.

U. ő: Duna-csatorna terve

Pest és Szolnok között, 1715. U. ott VIII. 1901. 137. l.

U. ő: Az első magyar dohánymonopolium bajai. U. ott 385. l.

U. ő: Marhakereskedésünk a Keleti Compania kezében. U. ott 479. l.

U. ő: A rézpenz mint országos csapás. U. ott X. 1903. 66. l.

U. ő: Hajóépítő telepitése Magyarországra a XVI-XVIII. században. U. ott XI. 1904. 81. l.

Thaly K.: II. Rákóczi Ferenc szőlőművelési szabályzata, 1700. Történelmi tár II. 1879. 582. l.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc udvari közgazdasági tanácsának utasítása a nagy- és felsőbányai bányák és a munkácsi pénzverőház inspektora számára, 1710. U. ott IV. 1881. 371. l.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc védőlevele a kassai könyvkötőcéh számára. Magyar Könyvszemle 1895. 190. l.

Utasítás Novi uradalom és kikötő tisztartója részére, 1675. Magyar Gazdaságtör-

ténelmi Szemle VI. 1899. 130. l.

Weisz R.: Colbert. Nemzetgazdasági Szemle 1877. 56. l.

Zoltai L.: A bécsi haditanács oltalomlevele debreceni kalmárok részére, 1685. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle XIII. 1906. 83. l.

Zombory J.: Erdély pénz- és hadügyei 1658—90. Művelődéstörténeti értekezések XIX. Budapest 1906.

VII. *Értelmi művelődés.*

Acsády I.: Gyöngyösi Istvánról. Egyetemes Philologiai Közlöny 1888. 54 l.

Angyal D.: A XVII század történetirodalma. Beöthy—Badics: A magyar irodalom története III. kiadás. Budapest 1906. I. 389—402. l.

Anselme: Histoire généalogique de la maison royale de la France. 2 kötet. Paris 1674.

Antalfy E.: Petrőczy Kata Szidonia élete és munkái. Budapest 1904.

Anton Ulrich braunschweigi herceg: Die römische Octavia. Nürnberg 1669—73.

Arcképek a XVII. század

francia irodalmából Budapesti Szemle CXVIII. 1904. 223. l.

Arnold M.: Milton. London. 1888.

Athenian Gazette és Mercury. London 1689—96.

Badics A.: A kurucvilág költészete. Beöthy-Badicsi. m. I. 495—525. l.

Baluze: Capitularia regum Francorum. 2 kötet. Paris 1677.

Barcsa I.: A XVII. század magyar történetirodalma. Hajdunánás 1901.

Bartoli D.: Storia della compagnia di Gesu. 5 kötet. Roma 1661—73.

Baumann F. L.: Der bayrische Geschichtsschreiber Karl Meichelbeck 1669—1734. München 1897.

Bayle P.: Dictionnaire historique et critique. 2 kötet. Rotterdam 1695—97.

Beniczky P.: Magyar rhythmusok. Nagyszombat 1664.

Beöthy Zs.: Rozsnyay és a Horologium Turcicum. Századok XX. 1886. 801. l.

Berki M.: Gróf Koháry István. Budapest 1908

Bethlen F.: Historiarum Pannonico—Dacicarum libri

X. 1526—1600. Keresd 1684—90. II. kiadás, 6 kötet, Nagyszében 1782—93.

Bethlen I.: *Rerum Transylvanicarum libri IV.* Nagyszében 1663.

Bethlen M.: *Önéletrajz. Magyar Történelmi Emlékek II—III.* Pest 1858—60.

Bittenbinder M.: *A Humájun Náme első magyar származéka.* Budapest 1908.

Boileau N.: *Oeuvres.* Paris 1666.

Bossuet I.: *Discours sur l'histoire universelle.* Paris 1681.

Bossuet beszédei, fordította Acsay J. 2 kötet. Esztergom 1902.

Bouillier F.: *Histoire de la philosophie cartésienne.* III. kiadás. 2 kötet. Paris 1880.

Brode R.: *Esaias Pufendorf.* Allgemeine Deutsche Biographie XXVI. 695 l.

Broglié herceg: *Mabillon et la société de l'abbaye de Saint Germain des Prés 1664—1707.* 2 kötet. Paris 1887. 819 l.

U. ő: *Montfaucon et les*

Bernardins. 2 kötet. Paris 1892.

Brunetiére F.: *La philosophie de Bossuet.* Revue des deux mondes 1891.

Bunyan I.: *The pilgrim's progress.* London 1678 és számtalan kiadásban.

Butler S.: *Hudebras.* London 1678.

Cantemir D.: *Descriptio Moldaviae.* Bucuresci 1872. Román kiadás u. ott 1875.

U. ő: *Istoria imperiului Otoman.* 2 kötet. Bucuresci 1876. 1883.

U. ő: *Operele.* 8 kötet. Bucuresci 1872—83.

Cellarius Ch.: *Historia antiqua.* Zeitz. 1685.

U. ő: *Historia medii aevi.* Zeitz 1688.

U. ő: *Historia nova.* Halle 1696.

Coles E.: *An English dictionary.* London 1676.

Collis C. I.: *Jonathan Swift.* London 1893

Conturat L.: *La logique de Leibniz.* Paris 1901.

Campori M.: *Corrispondenza tra L. A. Muratori e G. G. Leibniz* Modena 1892.

U. ő: *L'epistolario di L.*

A. Muratori 1691—1705. 2 kötet. Modena 1901. LXXXII, 1562 l.

Canfield D.: Corneille and Racine in England. London 1904.

Carini I.: L' Arcadia 1690-1890. Roma 1891 és köv.

Chéruel A.: Saint Simon historien de Louis XIV. Paris 1865.

Cohn G.: Ludwig XIV als Beschützer der Gelehrten. Sybel's Historische Zeitschrift XXIII. 1. l.

Corneille P.: Théâtre. Paris 1660, 1682 és 1692.

U. ő: Oeuvres. 12 kötet. Paris 1862—68.

Coronelli V.: Bibliotheca universalis. 7 kötet. Venezia.

Daily Courant. London 1702 és köv.

Deák F.: Irodalomtörténeti tanulmányok. Budapest 1909.

Dézy L.: Nadányi János történetíró életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények X. 1900. 66. l.

Döbner R.: Leibnizens Briefwechsel mit dem Minister von Bernstorff 1705-16. Hannover 1882.

Droysen G. I.: Zur Kritik Pufendorf's Abhandlungen zur neueren Geschichte. Leipzig 1876.

Dugonics A.: Gyöngyösi Istvánnak költeményes maradványai. 2 kötet. Pest 1796.

Elekes M.: Rozsnyay Dávid élete és művei. Szeged 1906.

Erdélyi P.: Barakonyi Ferenc élete és költeményei. Erdélyi Múzeum XXIV. 1907. és Kolozsvár 1907.

Fabritius K.: Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers Georg Krauss 1608—65. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde III—IV. Nagy-szeben 1862—64.

U. ő: Die Schässburger Chronisten des XVII. Jahrhunderts. Fontes Rerum Austriacarum. Scriptorum IV. Wien 1864.

Faguet E.: Le XVII-me siècle. Paris, több kiadásban.

U. ő: Lafontaine. Paris 1889.

Fechtner E.: John Locke, ein Bild aus den geistigen

Kämpfen Englands in XVII. Jahrhundert. Stuttgart 1897.

Felvinczy Gy.: Comico—Tragoedia. 1693.

Fénelon: Télémaque. Paris 1699.

Ferenczi Z.: A kurucvilág énekei. Függetlenség VIII. 1880.

Ferreras J.: Historia de Espana. 10 kötet. Madrid 1700—27.

U. ő: Die ersten Schritte der neuuropäischen Philosophie. Bacon, Descartes, Spinoza. Historische Zeitschrift LII. 1883. 463. I.

Fülöp A. E.: Rimai János és Beniczky Péter. Kolozsvár 1879.

Gagyhy D.: A Rákóczy kor elbeszélő költészete. Budapest 1904.

Galland A.: Les mille et une nuits. 12 kötet. Paris 1704.

Gálos R.: A Pancsatantram és egyik magyar származéka. Irodalomtörténeti közlemények XVI. 1906.

Géber — Lukinich: Gróf Bethlen Miklós bécsi fogságáról. Irodalomtörténeti közlemények XV—XVI. 1905—6.

Grünberg P.: Philipp Ja-

kob Spener I. Göttingen 1892. VIII. 531 l.

Gyöngyösi J.: Marssal társalkodó murányi Venus. Kassa 1664.

U. ő: Porából megéledett Phoenix. Lőcse 1693.

U. ő: Palinodia, prosopopoea Hungariae. Lőcse 1693.

U. ő: Új életre hozott Chariclia. Lőcse 1700.

Gyönyössy L.: Gyöngyösi István élete és munkái. Irodalomtörténeti közlemények XIV. 1904. 385. I.

Gyulai A.: Zrinyinek és Mikesnek egy közös eszméjéről. Egyetemes Philologiai Közönlöny 1898. 738. I.

Hahn A.: Ének Thököly Imre és Zrinyi Ilona házasságáról, 1683. Budapest 1884.

Haller I.: Hármaskönyv. Kolozsvár 1695.

Haller K.: Die deutsche Publizistik 1668—74. Heidelberg 1892.

Haraszi Gy.: A kritika evolúciója Franciaországban. Egyetemes Philologiai Közönlöny XV. 1891. 25. I.

U. ő. Bevezetés a francia tragédia történetéhez

Budapesti Szemle LXXI. 1892. 386. l.

U. ő: Egy Racine—monographia. U. ott LXXII 1892. 454. l.

U. ő: Molière életrajzának irodalma. U. ott LXXIX. 1894. 127. l.

U. ő: Molière gyermek- és ifjúkora 1622—42. U. ott LXXXI. 1895. 364. l.

U. ő: Molière élete és művei. 2 kötet. Budapest 1897. 913 l.

U. ő: A francia lyrai költészet fejlődése. Budapest 1900.

U. ő: Adalékok a francia szinköltészet történetéhez. Budapesti Szemle CXXXIX. 1909. 161. l.

Hartmann E.: Leibnizens Philosophie. Leipzig. 1888.

Harnack A.: Geschichte der königlichen preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 3 kötet. Berlin 1901. XXXIX. 2339 l.

Herbert G.: The Temple. London 1663.

Hertling G.: John Locke und die Schule von Cambridge. Freiburg i. B. 1893.

Huet P.: Censura philo-

sophiae Cartesiarum. Paris 1689.

Jaeger G.: John Locke, eine kritische Untersuchung der Ideen des Liberalismus und des Ursprungs national-oekonomischer Anschauungsformen. Archiv für die Geschichte der Philosophie XVII. 1904.

Illéssy I.: Gróf Koháry István élete és költeményei. Karcag 1885.

Inczédy P. feljegyzései 1660—97. Pest 1860.

Intelligencer, London 1660-66.

Johnson S.: Letters. 2 kötet. Oxford 1892. LII. 899 l.

Kanyaró F.: Kuruc virágénekek Thökölyről. Századok XLI. 1907. 618. l.

Károlyi S. gróf önéletirása. Magyar történelmi emlékek IV—V. Pest 1866.

Kemény János fejedelem Önéletirása. Pest 1856.

Kemény L.: Szentiványi Márton jezsuita censori diplomája, 1668. Történelmi Tár XIX. 1896. 190. l.

U. ő: Barakonyi Ferenc életéhez. Irodalomtörténeti közlemények XVIII. 1908.

Kiss F.: A kuruc költészet protestáns szempontból. Protestáns Szemle 1894. 665. l.

R. Kiss I.: Adalékok a Rákóczi kor irodalomtörténetéhez. Századok XXXVIII. 1904. 654. l.

Klopp O.: Leibniz' Plan der Gründung einer Societät der Wissenschaften in Wien. Archiv für oesterreichische Geschichte XL. 1869 157. l.

Kocsi Csergő B.: Kősziklán épült ház ostroma. Leipzig 1866.

Koncz J.: Bethlen Miklós levelei. Protestáns közlöny, Kolozsvár 1888—90

U. ő: Szalárdi János kiadatlan levelei és reá vonatkozó apró adatok. Irodalomtörténeti közlemények IX. 1899.

Kovács D.: Beniczky Péter élete és költészete. Budapest 1906.

Kovács I.: Bethlen Farkas és historiája. Tudományos Gyűjtemény 1840—41.

Kővári M.: Gróf Bethlen Miklós emlékiratai. Erdélyi muzeumegylet évkönyvei II. 1861—63.

Krammer G.: August Hermann Francke. 2 kötet. Halle 1880—82

Krauss Gy.: Siebenbürgische Chronik 1608—65. Fontes Rerum Austriarum. Scriptorum III—IV. Wien 1862—64.

Kvacsala J.: Egy félszázad a magyar philosophia történetéből 1631—80. Budapesti Szemle LXVII. 1891. 161. l.

La Bruyère: Caractères de Théophraste Paris. 1688.

U. ő: Oeuvres complètes 3 kötet. Paris 1865—68.

Lafontaine J.: Fables. Paris 1668, 1674, 1678 és 1692.

U. ő: Oeuvres complètes. 11 kötet. Paris 1883—92.

La Rochefoucauld F.: Maximes. Paris 1665.

Lanson P.: Boileau. Paris. 1892.

U. ő: Corneille. Paris 1898.

Le Breton A.: Le romanau XVII-me siècle. Paris 1890.

Leger L.: La littérature russe. Paris 1893. XVI. 556 l.

Lehr V.: Gyöngyösi István. Egyetemes Philologiai Közöly. 1892. 204. l.

Leibniz : *Annales Imperii Occidentis* 768—1005 1840-46.

Léonard : *Recueil des traités*. 7 kötet. Paris 1693.

L' Estrange R. : *The fables of Aesop*. London 1692.

Liard A. : *Saint Simon et les Etats Généraux*. *Revue historique* LXXV. 1901. 319 l.

Lloyd N. : *Dictionarium historicum*. Oxford 1670 és 1686.

Loche J. : *An essay concerning human understanding*. Kiadta Fraser A. C. 2 kötet. London 1894. 1124 l.

Longhaye G. : *Histoire de la littérature française au XVII-me siècle*. 4 kötet. Paris 1896. XI. 1671 l.

Lotheissen F. : *Geschichte der französischen Litteratur im. XVII. Jahrhundert*. II. kiadás. 2 kötet. Wien 1897. XLV. 1106 l.

Lucsics J. : *De regno Dalmatie et Croatiae*. Amsterdam 1666.

U. ő : *Memorie storiche di Tragurio*. Venezia 1673.

Lukinich J. : *Bethlen Miklós életéhez*. *Irodalomtörténeti közlemények* XVI. 1906. 447. l.

Lutsch I. : *Diarium 1607—61*. *Deutsche Fundgruben* I. Ko'ozsvár 1839. 281. l.

Mabillon I. : *De re diplomatica libri VI*. Paris 1681.

Marion H. : *Locke, sa vie et ses oeuvres*. Paris 1893.

Mercurius veridicusex Hungaria 1705—10.

Miles M. : *Siebenbürgischer Würgengel*. Nagyszében 1670.

Milton I. : *Paradise lost*. London 1667.

Molière B. I. : *Comédies*. Paris 1666—76 és 1682.

U. ő : *Oeuvres complètes*. 13 kötet. Paris 1873—1910.

Moreri L. : *Le grand dictionnaire historique*. Lyon 1673.

Nadányi J. : *Florus Hungaricus*. Amsterdam 1663.

Nádasdy F. : *Mausoleum regum Hungariae* 1664.

Nagy J. : *Rhédei László történeti maradványai* 1658-63. *Magyar Történeti Tár* XVII. 1871.

U. ő : *Gyöngyösi István életrajzi adatai és származása*. *Irodalomtörténeti Közlemények* VII. 1897. 424. l.

U. ő : *Oklevelek Gyöngyösi*

István életéhez. U. ott VIII. 1898.

Nagy S.: Gyöngyösi István műfordításai. Egyetemes Philologiai Közlöny 1886.

Négyessy L.: A XVII. századbeli széppróza és színelv. Beöthy-Badics i. m. I. 482 l.

Nigido-Dionisi G.: L' accademia della Fucina di Messina 1639—78. Catania 1903.

Observator. London 1681-87.

Parnell A.: Dean Swift and the Memoirs of Captain Carleton. English Historical Review VI. 1891. 97. l.

Pascal B.: Pensées. Paris 1670.

Pattison M.: Milton. London 1906.

Pauer I.: Csányi János magyar krónikája 1670—1704. Magyar Történelmi Társaság V. 1858. 1. l.

Pauler Gy.: Gyöngyösi István életéhez. Századok IV. 1870.

Perényi I.: Rozsnyai Dávid. Sátoraljaújhely 1896.

Pollock F.: Spinoza. II. kiadás. London 1899.

Post boy. London 1695—1726

Pufendorf S.: De rebus Suevicis. Utrecht 1686.

U. ő: De rebus gestis Frederici Wilhelmi magni. 2. kötet. Berlin 1695

U. ő: De rebus gestis Frederici III Berlin 1695.

U. ő: De rebus a Carolo Gustavo gestis. Nürnberg 1696.

U. ő: De rebus gestis Antonii Caraphaei libri VI. 1715.

Pulszky A.: Az angol jogbölcselet történetéhez. Budapesti Szemle VII. 1875. 126. l.

Racine: Oeuvres complètes. 8 kötet. Paris 1865—73.

Rada I.: Molière és munkái. Katholikus Szemle 1890.

Ráday P. önéletrajza Archivum Rákócziánium I. l. Pest 1866.

Radvánszky B. báró: Rímay János munkái. Budapest 1904. VIII. 493 l.

II. Rákóczi Ferenc: Histoire des révolutions de Hongrie. 2 kötet. 's Gravenhage 1739.

Rance A. J.: L' Académie d'Arles 1666—1712. 3 kötet. Paris 1890. CXXIII. 1375 l.

Reynier G.: Thomas Cor-

neille, sa vie et son théâtre. Paris 1892.

Rupp K.: Ovidius és Gyöngyösi. Budapest 1891.

Saint Simon herceg: Mémoires sur le règne de Louis XIV. 22 kötet. Paris 1878 és köv.

Sayous A.: La littérature française à l'étranger, le XVII-me siècle. 2 kötet. Paris 1853.

Schmidt P.: Deutsche Publizistik 1667—71. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung. XXVIII. 1907. 577. l.

Segesvári B. krónikája. Erdélyi történelmi adatok IV. Kolozsvár 1858.

Seraphin F. W.: Sieben Gedichte des Petrus Mederus, eines sächsischen Poeta laureatus des XVII. Jahrhunderts 1606—78. Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde XXIII. Nagyszeben 1890. 190 l.

Solis A. gróf: Historia de la conquista de Mexico. Madrid 1686.

Spectator. London 1711-12.

Sipnelli A. G.: Lettere a

stampa di L. A. Muratori. Roma 1888.

Stein L.: Leibniz und Spinoza Berlin. 1890.

Stephen L.: Hobbes. London 1904.

Stern A.: Milton und seine Zeit. 2 kötet. Leipzig 1877—79.

Szalárdi János siralmas krónikája 9 könyvei. Ujabb nemzeti könyvtár III. Pest 1853.

Széchy K.: Zrinyi Miklós. Beöthy-Badics i. m. I. 434—62. l.

U. ő: Gróf Zrinyi Miklós költői művei. Budapest 1906. XLVIII. 428 l.

Szeremley B.: Egy labancvers az 1681. országgyűlésről. Irodalomtörténeti közlemények III. 1893. 318. l.

Szilágyi S.: Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai 1660—1705. Monumenta Hungariae Historica. Scriptores VIII. 1867. 1. l.

U. ő: Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák. Rajzok és tanulmányok. Budapest 1875. 193. és köv. ll.

Szinnyei I.: Magyar írók

élete és munkái. Budapest 1890 és köv.

Szóke L.: Gyöngyösi István. Kaposvár 1903.

Taine H.: Lafontaine et ses fables. Paris, több kiadásban.

Tatler. London 1709.

Thallóczy L.: Adatok Zrinyi Miklós a költő irodalmi működéséhez. Történelmi Tár III. 1879. 198. l.

Thaly K.: Az első hazai hirlap 1705—10. Értekezések a történelmi tudományok köréből. VIII. 4. sz. Budapest 1879.

U. ő: Kuruc hirlapok Berlinben 1705-től. Magyar Könyvszemle 1881.

U. ő: Ghymeszi gróf Forgács Simon mint író. Századok XVI. 1882.

U. ő: Magyar történetírók életéhez. Rozsnyay. U. ott. XVIII. 1884. 5. l.

U. ő: Irodalom- és műveltség-történelmi tanulmányok a Rákóczi korból. Budapest 1885. VIII. 412 l.

U. ő: Bercsényi házassága, történelmi ének 1695-ből. Budapest 1894.

U. ő: Gyöngyösi István a

költő életéhez. Századok XXXII. 1898. 15. l.

U. ő: Három irodalomtörténeti adalék a Rákóczy korból. U. ott XXXIII. 1899. 904. l.

U. ő: Gróf Rákóczy Erzsébet mint költő. U. ott XXXIV. 1900. 481. l.

Thököly Imre naplói. Monumenta Hungariae Historica. Scriptorum. XV, XVIII, XXIII—XXIV.

Toldy F.: Beniczky Péter kora. Uj Magyar Muzeum. 1853.

U. ő: Gyöngyösi István válogatott poetái munkái. 2 kötet. Pest 1864—65.

Tönnies F.: Hobbes Leben und Lehre. Fromann's Klassiker der Philosophie II. Stuttgart 1896.

Torma K.: Adversariák Bethlen János historiájához. Századok XIX. 1885. 423. l.

Treitschke H.: Samuel Puffendorf. Preussische Jahrbücher XXXVI. 1875.

Váczy J.: Haller János és Hármaskönyve. Figyelő XVIII. 1885. és Budapest 1883.

Váli B.: Ferenczy György

Comicotragédiája. Budapest 1889.

Vass J.: Gróf Rhédey Ferenc naplója 1653—57. Magyar történeti tár I. 1855. 213. l.

Vértesy J.: Nádasdy Ferenc mint író. Századok XXXVIII. 1904. 47. l.

Vitezovics P.: Croatia rediviva. Zágráb 1700.

Williamson C. G.: Milton. London 1905.

Wlassics Gy.: Zrinyi Miklós emlékezete. Akadémiai Értesítő 1904. 395. l.

VIII. *Aesthetikai művelődés.* — Bode W.: Rembrandt und seine Zeitgenossen. Leipzig 1906.

Fromentin E.: A régi mesterek. Franciából fordítva. Budapest 1908.

Graul R.: Rembrandt. Leipzig 1906.

Inigó I.: Characteristics. London 1711.

Jouin: Charles Lebrun et les arts sous Louis XIV. Paris 1889.

Justi C.: Murillo. II. kiadás. Leipzig 1905.

Kemény L.: Kassai képi-

rók a XVI—XVIII. században. Művészet II. 1903. 340. l.

Képiró Bogdány Godofréd. U. ott III. 1904. 57. l.

Kiss E.: Mányoky Ádám leveleiből. U. ott VII. 1908. 254. l.

Knackfuss.: Künstlermonographien. Bielefeld und Leipzig.

Michel E.: Rembrandt. Paris 1890.

Müller H.: Die königliche Akademie der Künste zu Berlin 1696—1896. Berlin 1896. és köv.

Nyáry S. báró.: Der Portraitmaler Johann Kupeczky. Wien 1889.

U. ő: Kupeczky János és Mányoky Ádám a szépművészeti muzeumban. Művészet V. 1906. 250. l.

Philippi A.: Kunstgeschichtliche Einzeldartstellungen: IV. Die Kunst der Nachblüte in Italien und Spanien. Leipzig. 1900. — V. Rubens und die Flamländer. U. ott 1900. — VI. Die Blüte der Malerei in Holland. U. ott 1902, együtt 938 l.

Schubring P.: Rembrandt. Leipzig 1907.

Thaly K.: Adalékok a hazai festészet történetéhez Thököly és Rákóczi korában. *Archaeologiai Értesítő* X. 1876. 69—77. l.

IX. *Ethikai művelődés.* — Bellers I.: Proposals for a college of industry. London 1695.

Chamberlain E.: An academy or college wherein young ladies and gentlemen may at a very moderate expense be educated. London 1671.

Compayré G.: Histoire critique des doctrines de l'éducation en France depuis le XVI-me siècle Paris 1880.

Hellebrant A.: Jászberényi Pál életéhez. Figyelő 1876.

Imre S.: Jászberényi Pál. U. ott.

Joachim H. N.: Study of the ethics of Spinoza. London 1901.

Koncz J.: Ordinantia Collegii Nagyenyediensis, 1671. *Protestáns Közlöny*, Kolozsvár 1886.

Locke J.: Some thoughts concerning education. London 1693.

Mutschenbacher Gy.: Locke,

Az értelem neveléséről. Gyula 1907.

P. Szathmáry K.: A nagyenyedi főiskola kultörténete 1662—64. *Századok* I. 1867. 177. l.

Thurzó F.: A nagybányai ev. ref. főiskola története 1547—1755. *Művelődéstörténeti értekezések* XIII. Nagybánya 1905.

X. *Politikai művelődés.* — Armstrong B.: The political theory of the Huguenots. *English Historical Review* IV. 1889. 13. l.

Ballagi G.: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Budapest 1888.

Bastide C.: John Locke, ses théories politiques et leur influence en Angleterre. Paris 1907.

Bellers J.: Some reasons for an European state. London 1710.

Connert J.: A székelyek alkotmányának históriája különösen a XVI. és XVII. században. Németből fordítva. Székelyudvarhely 1906.

England's monarchy asserted and proved to be the freest state and the best

commonwealt throughout the world. London 1660.

Filmer R.: Patriarcha or the natural power of kings. London 1679.

Gooch G. P.: The history of English democratic ideas in the XVIIth century. Cambridge 1897.

Koch G.: Bolingbroke's Ansichten über die Squierarchie. Berlin 1890.

Köcher A.: Jakob Lampadius, ein Beitrag zur Geschichte der politischen Theorien des XVII. Jahrhunderts. Sybel's Historische Zeitschrift LIII. 1885. 229. l.

Locke J.: Two treatises of government. London 1690.

Michel: Vauban écrivain Paris 1891.

Rocca F.: Les assemblées politiques dans la Russie ancienne. Paris 1899.

Selden J.: Table talk. London 1689

Wandel H.: Juris regii libri. Harnia 1663 és köv.

Westerkamp B. J.: Das Bundesrecht der Republik der Vereinigten Niederlande 1579—1795. Marburg 1890.

XI. *Katonai művelődés.* — Acsády I.: Végváraink és költségvetésük a XVI. és XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények I. 1888.

André L.: Michel Le Tellier et l'organisation de l'armée monarchique. Paris 1906. 714 l.

Arneth A.: Das Leben des kaiserlichen Feldmarschalls Grafen Guido Starhemberg 1657—1737. Wien 1853.

U. ő: Prinz Eugen von Savoyen. 3 kötet. Wien 1864.

Babeau A.: Le maréchal de Villars. Paris 1892.

Balás G.: Érsekújvár várépítészeti rendszere és katonai szerepe. Hadtörténelmi Közlemények I. 1888

Balogh K.: Történetpolitikai tanulmányok savoyai Jenő életrajzához Zenta 1892.

Bors J.: Az állandó hadsereg kérdése Magyarországon 1593—1715. Hadtörténelmi Közlemények VII. 1894. 93. l.

Brogie herceg: Catinat, l'homme et l'oeuvre 1637—1712. Paris 1902.

U. ő: Un grand marin,

Tourville 1642—1701. Paris 1906.

Campori C.: Raimondo Montecuccoli, la sua famiglia e i suoi tempi. Firenze. XIX, 570 l.

Carutti D.: Il cavaliere di Savoia e la gioventu del principe Eugenio. Archivio storico italiano XVII. 1886.

Chotard H.: Louis XIV, Louvois, Vauban et les fortifications du nord de la France. Paris 1889.

Czuberka A.: Kuruckori fegyverek. Művelődéstörténeti értekezések XXI. Budapest 1906.

Delarbre J.: Tourville et la marine de son temps 1642-1701. Paris 1889. 469 l.

Dumont J.: Histoire militaire du prince Eugène de Savoie, du prince de Marlborough et du prince de Nassau. 3 kötet. Paris 1729 — 47.

Esterházy J. gróf: Gróf Esterházy Ferenc fegyverzetének leltára 1704-ben. Századok III. 1869.

Fejérpataky L.: Érsekujvár ágyui 1685-ben XI. 1877. 177. l.

Ferrarius: De rebus gestis Eugenii. Roma 1748.

Fester R.: Die armirten Stände und die Reichskriegsverfassung 1681—97. Frankfurt 1886.

Fischer E.: Georg Derfflinger. München 1894.

Gömöry G.: A bécsi udvari haditanács viszonya a hadvezérekhez 1682—93. Hadtörténelmi közlemények III. 1890 186. l.

Grossmann J.: Raimund Montecuccoli. Archiv für oesterreichische Geschichte LVII. 1878. 399. l.

Grinnell—Milne G.: Life of admiral de Ruyter. London 1896.

Hirsch F.: Die Armee des Grossen Kurfürsten und ihre Unterhaltung 1660—66. Sybel's Historische Zeitschrift LIII. 1885. 229. l.

R. Horváth J.: Gróf Zrinyi Miklós hadtudományi elvei. Hadtörténelmi közlemények II. 1889. 517. l.

U. ő: Zrinyi Miklós mint hadvezér. U. ott IV. 1881. 81. l.

U. ő: Gróf Zrinyi Miklós a költő és hadvezér hadtu-

dományi munkái. Budapest 1891.

Jal A.: Abraham Duquesne et la marine de son temps. 2 kötet. Paris 1872—73.

Kanyaró F.: Zrinyi a hadiró. Figyelő XXI, 1886. 145. l.

Kaufmann A.: Auszüge aus der Correspondenz des Fürsten Maximilian Karl von Löwenstein mit dem Markgrafen Ludwig von Baden und dem Prinzen Eugen von Savoyen. Archiv für oesterreichische Geschichte XXXVI. 1866. 205. l.

Keym F.: Prinz Eugen von Savoyen. Freiburg i. Br. 1899. III. kiadás.

Koncz J.: Mennyibe került a katonatartás az erdélyi fejedelemnek a XVII. század végével. Hadtörténelmi közlemények III. 1890 711. l.

U. ő: Az 1686. évi szebni insurrectionalis constitutio. U. ott V. 1892. 218. l.

U. ő: Katonaszedési szabályok 1670-ből. U. ott X. 1867. 142. l.

Lloyd E.: Catinat. English Historical Review IX. 1894. 491. l.

Mahan A. T.: The influ-

ence of sea power upon history 1660—1783. New-York 1889.

Malleson B. G.: Prince Eugene of Savoy. London 1888.

Melichár K.: A magyar hadügy történelmi fejlődése 1526—1715. Ludovika Akadémia Közlönye 1884. 154 l.

Merényi L.: A végek magyar űhada 1670 után. Hadtörténelmi közlemények VII. 1894. 400 l.

Mémoires militaires relatifs à la succession d'Espagne sous Louis XIV. 11 kötet. Paris 1835—62.

Michel: Histoire de Vauban. Paris 1879.

Morris O' C. W.: Villars. English Historical Review VIII. 1893 61. l.

Montecuccoli R.: Commentarii bellici cum puncto artis bellicae systemate. Wien 1718.

U. ő: Ausgewählte Schriften. Kiadta Veltzé A. 4 kötet. Wien 1899—1901. CLIII. 2010 l.

Mülverstedt A. G.: Die brandenburgische Kriegsmacht unter dem Grossen Kurfür-

sten. Magdeburg 1888. XXI, 813 l.

Ocskay G.: Ocskay brigadéros életrajza és a Rákóczi-kor jellemzése. Budapest 1902.

Pajol gróf: Les guerres sous Louis XIV. Paris 1882. és köv.

Rousset C.: Histoire de Louvois. III. kiadás. 4 kötet. Paris 1864.

Roy J.: Turenne, sa vie et les constitutions militaires de son temps. II. kiadás. Paris 1896.

Schulte A.: Die Jugend Prinz Eugens. Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung XIII. 1892.

Staudinger G K : Geschichte des kurbayerischen Heeres 1651—79. München 1901. 783 l.

Szendrei I.: Katonai szerződéslevel a nagy török háború idejéből, 1684. Hadtörténelmi Közlemények IV. 1891. 277. l.

Szentkláray J.: A dunai hajóhadak története. Budapest 1886. 433 l.

Takáts S.: Kísérletek a

magyar haderő feloszlására. 1671-1702. Századok XXXVIII 1904.

Thaly K.: Bottyán János, II. Rákóczi Ferenc fejedelem tábornoka. Pest 1865. 515 l.

U. ő: Bottyán tábornok haláláról és temetőhelyéről. Századok I. 1867. 167. l.

U. ő: Kuruc vezényszavak. U. ott II. 1868. 740. l.

U. ő: Steinville tábornok ágyui. U. ott IV. 1870. 257. l.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc ágyui. Archaeologiai Értesítő X. 1876. 56. l.

U. ő: Egy francia kuruc ezredes temetése és hagyatéka. Századok XIV. 1880. 181. l.

U. ő: Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezésre méltó iratok 1685—1716. Archivum Rákóczianum I. 9. Budapest 1883. XXXII, 849 l.

U. ő: Magyar katonai irodalom a XVIII. század elején. Irodalom- és műveltség-történeti tanulmányok a Rákóczi korból. Budapest 1885. 269. és köv. ll.

U. ő: Kuruc katonai ér-

demjel. Századok XX. 1886. 345. l.

U. ő: Adalékok Bottyán levelezéséhez. Történelmi Tár IX—X. 1886—87.

U. ő: Jávorka Ádám ezredes és a gróf Forgách és Rákóczi levéltár. Századok XXI. 1887.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc hadserege. Hadtörténelmi Közlemények I. 1888. 12. l.

U. ő: Adalékok II. Rákóczi Ferenc tüzérsége történetéhez. U. ott 343. l.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc tábori őrszabályzata. U. ott 368. l.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc idejéből hadi cikkek U. ott 651. l.

U. ő: Érsekujvár utolsó magyar várparancsnokának utasítása. U. ott II. 1889. 20. l.

U. ő: Ősmagyar fegyverek és hadi szokások maradványai a kurucvilágban. U. ott 155. l.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc hadi utasítása gróf Forgách Ádám tábornok részére, 1706. U. ott III. 1890. 109. l.

U. ő: Tényleges létszá-

mok és hadi felszerelés Rákóczi hadseregének ezredében, 1707. U. ott IV. 1891.

U. ő: II. Rákóczi Ferenc hadiparancsa, 1710. U. ott V. 1892. 273. l.

U. ő: Katonadolgok a kurucvilágból. U. ott VII. 1894.

U. ő: Az erdélyi kuruc haderő létszáma, 1704. U. ott IX. 1896. 4. l.

U. ő: Egy kuruc tábornok hagyatéka, 1710. U. ott 141. l.

U. ő: Rákóczi tüzérségi történetéhez. Századok XXXI. 1898 856. l.

U. ő: Gróf Esterházy Antal kuruc generális tábori könyve. 1706—9. Budapest 1901. XVIII, 1034 l.

U. ő: Néhány új adat Ocskay László életéhez. Századok XXXIV. 1901. 430. l.

U. ő: Ocskay László, II. Rákóczi Ferenc brigadérosa és a felsőmagyarországi hadjáratok 1703—10. II. kiadás. Budapest 1905. 792 l.

Thürheim A gróf: Feldmarschall Ernst Rüdiger Graf Starhemberg. Wien. 1882.

Thury I.: Zrinyi Miklós hadtudományi elveinek for-

rása. Hadtörténelmi közlemények III, 1890. 36. l.

Unger W.: Feldmarschall Derfflinger. Berlin 1896.

Vágó J.: Mars Hungaricus. U. ott VII. 1894. 248 l.

Vitkovics S.: Proslast ustanova i spomenici ugarskij sajkasa 1000—1872. Beograd 1887. CXXXIX. 1887 l.

Vogué marquis. Villars. 2 kötet. Paris 1907.

Zombory J.: Erdély pénz- és hadügyei 1658—90. Művelődéstörténeti értekezések XIX. Budapest 1906.

XII. *Gyarmatosítás*. Acts of the Privy Council of England. Colonial series I. 1613—80. London 1909. XXXIX, 930 l.

Bittinger F. L.: The Germans in colonial times. Philadelphia 1904

Bruce A. P.: Economic history of Virginia in the XVII th century. 2 kötet. New-York 1896. XIX, 1298 l.

Buell A. C.: Villiam Penn the founder of two commonwealths. New-York 1904.

Caix de Saint Aymour: La France en Ethiopie,

France et l'Abyssinie 1634—1706. Paris 1886.

Calendar of State Papers. Colonial series 1685-től. London 1899 és köv.

Campbellel W.: Formosa under the Dutch. London 1903. XVI, 629 l.

Carpenter A.: Habeas Corpus in the colonies. American Historical Review VIII. 1903. 18. l.

Castonnet des Fosses: La France et l' Extrême-Orient, l' Inde française avant Dupleix. Paris 1887.

Chemin-Dupontes P.; L' Afrique occidentale sous Colbert. Questions diplomatiques et coloniales 1899.

Chys A. J.: Nederlandsch-indische Plakatbock 1602—1811. 5 kötet. Batavia.

Danvers F. W.: The Portuguese in India. 2 kötet. London 1894.

Dexter B. J.: Biographical sketches of the graduates of Yale College 1701—45. New-York 1886. 788 l.

Dubois B. E.: The suppression of the African slave trade to the United States

of America 1638—1870. New-York 1896.

Earle: Home life in colonial days. New-York 1899. XVI. 469 l.

Edmundson G.: The Dutch power in Brazil. English Historical Review 1896 és köv.

U. ő: The Dutch on the Amazon and Negro in the XVIIth century. U.-ott 1903—4.

Eggleston E.: Transit of civilization from England to America in the XVIth century. London 1901.

Engelhardt E.: Le gouvernement des Indes orientales néerlandaises et le système des protectorats. Revue d'histoire diplomatique XII. 1898. 213 l.

Fiske I.: Old Virginia and her neighbours. 2 kötet. Boston 1897. XXXVII, 739 l.

U. ő: Dutch and quaker colonies in America. 2 kötet. New-York 1899.

Fleury A.: François Martin, gouverneur de Pondichéry 1674—1706. Annales des sciences politiques 1894.

Graham B. C.: A vanished Arcadia, the Jesuits in

Paraguay 1607—1767. London 1901.

Grammont D. H.: Les consuls et les envoyés de la cour de France à Alger. Revue d'histoire diplomatique II. 1888. 100 l.

U. ő: Correspondance des consuls d'Alger 1690-1742. Alger 1892.

Greene B. E.: The provincial governor in the English Colonies of North America. Harvard Historical Studies VII. New-York 1898.

Hamy A.: Au Mississippi, 1673. Paris 1903.

Harrison H.: Découverte et colonisation de Terre Neuve et des pays circonvoisins 1497—1769. Paris 1900. LXXII, 424 l.

Hart A. B.: American history told by contemporaries. I. Era of Colonization 1493-1689. New-York 1897. XVII. 606 l.

U. ő: The American nation a history. New-York. V. Andrews Ch. M.: Colonial selfgovernment 1652—89. 1904. — VI. Greene B. E.: Provincial America 1690—1740. 1905. — VII. Thwai-

tes G. R.: France in America 1497—1763. 1905.

Heeres E. I.: Part borne by the Dutch in discovery of Australia 1606—75. London 1899.

Hildeburn Ch. R.: Sketches of printers and printing in Colonial New-York. New-York 1895.

Hunter W.: History of British India. 2 kötet. London 1899—1900.

Jacqueton G.: La France et la régence d' Alger. Revue des questions historiques IV. 1890. 217. 1.

Joachim P.: Brandenburg-Preussens Kolonialpolitik 1647—1721. 2 kötet. Leipzig 1889.

Kaepelin: Les origines de l'Inde Française 1664—1719. Paris 1906.

Kaye L. P.: English colonial administration under lord Clarendon 1660—67. John Hopkins University studies in historical and political science sorozat. Baltimore 1905.

Keene G. H.: History of India from the earliest times to the end of the XIXth

century. II. kiadáás. 2 kötet. Edinburg 1906. XXXII, 763 l.

Kloot R.: De gouverneurs generaal en commissarien generaal von Nederlandsch—Indië 1610—88. 's Gravenhage 1891.

Kingsford W.: The history of Canada. London I. 1608—82. 1887. 488 l. II. 1679—1725. 1890.

Lodge C. H.: A short history of the English colonies in America. New-York 1881. 560 l.

Lord: Industrial experiments in the British colonies of North America. Baltimore 1898.

Lucas C. P.: Historical geography of the British Colonies. 6 kötet. Oxford 1898—1907.

Mac Crady E.: History of South Caroline 1670—1780. 4 kötet. New-York 1897—1903.

Madrolle Ch.: Les premiers voyages français à la Chine, la compagnie de la Chine 1698—1719. Paris 1901.

Mairoser G.: Geschichte der Expedition Peter Kolbs

nach den Kap der guten Hoffnung, 1705. Nürnberg 1901.

Malleson B. G.: History of the French in India 1674—1761. London 1893. 600 l.

Masson P.: Histoire des établissements et du commerce français dans l'Afrique barbaresque 1560—1793. Paris 1903.

Malotet A.: Étienne de Flacourt, Ou les origines de la colonisation française à Madagascar 1648—61. Paris 1898.

Nachod O.: Die Beziehungen der niederländisch-ostindischen Kompagnie zu Japan im XVII. Jahrhundert. Leipzig 1897. XXXIV, 654 l

Paulint L.: Louis XIV. et la Compagnie des Indes orientales de 1664. Paris 1886.

U. ő: La politique coloniale sous l'ancien régime. Paris 1886.

Pigeonneau: La politique coloniale de Colbert. Annales des sciences politiques 1886.

Plantet E: Correspondence

des deys d'Alger avec la cour de France 1579—1833. 2 kötet. Paris 1889. LXXV, 1178 l.

U. ő: Correspondance des beys de Tunis et des consuls de France avec la cour 1577—1830. 3 kötet. Paris Ide szól az I. (1577—1700) és II. kötet (1700—70).

Precis of the archives of the Cape of Good Hope. London 1896 és köv, különösen a III. és XI—XIII. kötetek: Letters 1652—70 és 1696—1708.

Rameau de Saint Père: Une colonie féodale en Amérique, l'Acadie I 1607—1713. Paris 1889.

Sachse F. J.: The German pietists of provincial Pennsylvania 1694—1708. Philadelphia 1895. XVIII. 504 l.

Saint Yves G.: Quelques documents sur Madagascar 1667—71. Paris 1901.

Saint Yves-Chavaron: Documents inédits sur l'administration de la compagnie des Indes orientales 1665—84 Revue des questions historiques XXX. 1903. 486. l.

Schück R.: Brandenburg-Preussens Kolonialpolitik. 1647—1721. 2 kötet Leipzig 1889. 1008 l.

Scott R. W.: The constitution and finance of the Royal African Company. *American Historical Review* VIII. 1903—4. 241. l

Scottas J.: Histoire de la Compagnie royale des Indes orientales 1664—1719. Paris 1905.

Smith A. H.: The thirteen colonies. 2 kötet. New-York 1901. XX, 952 l.

Spont A.: La France et la Tunisie au XVII-me siècle. *Revue des questions historiques* VIII. 1892. 225. l.

U. ő: Les français en Tunisie 1600—1789. U. ott XXIII. 1900. 88. l.

Theal C. G.: History of South Africa under the ad-

ministration of the Dutch East India Company 1652—1715. 2 kötet. II. kiadás. London 1897.

U. ő: Records of South Eastern Africa. London 1898 és köv.

U. ő: Records of the Cape Colony. London 1897 és köv.

Tyler C. M.: History of American literature 1607—1765. 2 kötet New-York 1897.

Vaissière P.: Les origines de la colonisation et la formation de la société française a Saint-Domingue. *Revue des questions historiques* XXXV. 1906. 471. l.

Vandal A.: Louis XIV. et l'Égypte. Académie des sciences morales et politiques 1888.

Weber H.: La compagnie française des Indes 1604—1875. Paris 1904.

II. Függelék.

Családtörténeti jegyzetek a nagyhatalmak megalakulásához.

441. *A Bourbonok törvényes ágai.* — XIII. *Louis* (1601—43) francia király (1611—43) és Habsburg Anna infanta fiai: 1. XIV. *Louis* (1638—1715) francia király (1643—1715), *Habsburg Maria Teresa* infanta férje (1660); 2. *Philippe* (1640—1701) Orléans hercege, *Stuart Henriette Anne* angol királyi hercegnő és *Wittelsbach Charlotte Elisabeth* bajor hercegnő férje. — XIV. *Louis* fia volt *Louis* (1661—1711) dauphin, *Wittelsbach Marie Anne (Marianne)* bajor hercegnő férje. — *Louis* dauphin gyermekei: 1. *Louis* (1682—1712) dauphin, *Maria Adelaida* savoiai hercegnő férje; 2. *Philippe* (1683—1746) Anjou

hercege, V. *Felipe* spanyol király (1700); 3. *Charles* (1686—1714) Berry hercege, *Marie Louise* orléansi hercegnő férje. — *Louis* dauphin fia: XV. *Louis* (1710—74) francia király (1715). *Henri* (1588—1646) Condé és Enghien hercege, neje *Montmorency Charlotte* (1609) gyermekei: 1. *Louis* (1621—86) Condé és Enghien hercege, a nagy Condé; 2. *Armand* (1629—66) Condé és Conti hercege; 3. *Anne*, férje *Longueville* herceg. — *Armand* Condé és Conti herceg gyermekei: 1. *Louis* (1661—85) Condé hercege; *Francois* (1664—1709) Conti hercege, spanyol trónjelölt (1683—85), *Bourbon Marie Thérèse* férje

(1688), lengyel trónjelölt (1697). — *Gaston* orléansi herceg leánya *Anne Marie* (1627—93). Montpensier hercegnője, la grande Mademoiselle, *Lauzon* gróf neje. — *Philippe* orléansi herceg gyermekei: 1. *Philippe* (1674—1723) Orléans hercege, regens (1715), Mademoiselle de *Blois* férje; 2. *Marie Louise, II. Carlos* spanyol király neje; 3. *Anne Marie, Vittorio Amadeo* savoiai herceg, neje; *Elisabeth Charlotte, Léopolde Joseph* lorrainei herceg neje.

442. *A Bourbonok törvénytelen ágai.* — IV. *Henri* és *Estrées Gabrielle* fia *Vendome César* gyermekei: *Vendome Louis* (1712—69) Catalonia kormányzója (1649) *Mancini Laura* férje (1651); 2. *Francois* (1616—69) Beaufort hercege; 3. *Elisabeth, Carlo Amadeo* savoiai herceg neje; *Louis* fiai: 1. *Vendome Louis* (1651—1712) tábornok és 2. *Vendome Philippe* (1655—1727) tábornok. — IV. *Henri* második barátnője *Entragues Henriette*, Verneuil hercegnője; gyerme-

kök *Verneuil Henri* metzi püspök (1612.)

XIV. *Louis* első barátnője *La Vallière Louise* (1644—1710); gyermekeik: 1. *Bourbon Louis* (1667—83) Vermandois grófja; 2. *Bourbon Marie * Anne* (*Marienne* 1666—1739), Mademoiselle de *Blois*, férje *Bourbon Armand*, Conti hercege. — XIV. *Louis* második barátnője *Montespan Francesque* marquise (1641—1707); gyermekeik: 1. *Bourbon Louis Auguste* (1670—1736) Maine hercege, neje *Bourbon-Condé Anne*; 2. *Bourbon Louis Auguste* (1678—1737) Toulouse grófja; 3. *Louise Francesque* (1673—1743), Mademoiselle de *Nantes*, férje *Bourbon-Condé Louis* herceg; 4. *Francesque* (1777—1749), Mademoiselle de *Blois*, férje *Philippe* orléansi herceg.

443. *A lorrainei hercegek.* — II. *Francois* első fia IV. *Charles* (1603—75) Lorraine és Bar hercege (1624) nőül vette II. *Henri* herceg első leányát, *Nicolette* hercegnőt; II. *Francois* 2. fia *Nicolas Francois* nőül vette

II. Henri második leányát, *Claudine* hercegnőt. *IV. Charles* fia volt *V. Charles* (1675—90) Lorraine és Bar hercege, neje *Habsburg Eleonora* hercegnő; *V. Charles* fia volt *Léopolde* (1697—1729) Lorraine, Bar és Teschen hercege, neje *Elisabeth Charlotte* orléansi hercegnő.

444. *A Mancini-család.* — *Mancini Lorenzo* neje volt *Mazarini Geronima*, gyermekeik: 1. *Hortensia* (megh. 1699), férje *Armand Charles Mazarin* hercege; 2. *Philippe* (1639—1707) Nevers hercege; 3. *Laura* (megh. 1657), férje *Vendome, Mercœur* hercege (1647); 4. *Maria* (megh. 1715); 5. *Olimpia*, férje *Tommasco* Savoia-Carignano hercege; 6. *Mariana* (megh. 1714), férje *Bouillon* herceg.

445. *A Turenne-család.* — *Turenne*, *Bouillon* és *Sedan* hercege, neje *Elisabeth* orléansi hercegnő; gyermekeik: 1. *Frédéric Maurice* Bouillon hercege, neje *Mancini Mariana*; 2. *Henri* (1611—75) vicomte, maréchal.

446. *A savoiai uralkodóház.* — *I. Vittorio Amadeo* gyermekei: 1. *Francesco Hyacintho* (1632—38) Savoia hercege (1637); 2. *II. Carlo Emanuele* (1634—75) Savoia hercege (1638), nejei: *Jeanne de Nemours*, 1663—64. *Francesque d'Orléans* és 1665. *Maria di Savoia*; 3. *Ludovica* (1629—92), férje *Maurizio di Savoia*; 4. *Margareta* (1635—63) férje *II. Ranuccio* parmai herceg (1660); 5. *Adelheid Henriette* (1636—76), férje *Witelsbach Ferdinand Max* bajor választófejedelem (1651). — *II. Carlo Emanuele* fia *III. Vittorio Amadeo* (1666—1732) Savoia hercege (1675), *Marie d'Orléans* férje (1683), Sardinia királya (1713). — A Savoia—Carignano hercegi ágban *Tommasco* gyermekei. 1. *Ludovica Christina* (1627—89), férje *Ferdinand Max* badeni őrgróf; 2. *Emanuele Filiberto* (1631—1709) Savoia-Carignano hercege, neje *Este Caterina* modenai hercegnő (1684); 3. *Eugenio* (1633—73) Soissons grófja, neje *Mancini Olimpia* (1657);

gyermekai: 1. *Louis* (1658–1702) Soissons grófja; 2. *Philippe* (1659–93) savoiai herceg; 3. *Emanuele* (1662–76) savoiai herceg; 4. *Eugenio* (1663–1736) savoiai herceg, osztrák maréchal.

447. *A Della Rovere család.* — *Della Rovere II, Francesco* (megh. 1623) egy *Medici* hercegnő férje volt; gyermekeik: 1. *Francesco*; 2. *Vittoria* hercegnő (megh. 1694), férje *Medici II. Ferdinando* toscanai nagyherceg.

448. *Az Este család.* — *I. Francesco* (megh. 1658) Modena hercege, neje *Farnese Maria* parmai hercegnő; fia *IV. Alfonso* (megh. 1662) Modena hercege; gyermekei: 1. *II. Francesco* (megh. 1694) Modena hercege; 2. *Maria Beatrice* (megh. 1718); 3. *Rinaldo* (megh. 1737) cardinalis.

449. *A Farnese család.* — *I. Odoardo* gyermekei: 1. *II. Ranuccio* (1630–94) Parma hercege, nejei: *Margareta di Savoia* (1660), *Este Isabella* (1664) és *Este Maria* modenai hercegnők (1668); 2. *Alessandro* na-

varrai helytartó. *II. Ranuccio* fiai: 1. *II. Odoardo* (1666–93), neje *Wittelsbach Dorothea Sophie* pfalzi hercegnő (1690); 2. *Francesco*, neje *II. Odoardo* özvegye. *II. Odoardo* gyermekei: 1. *Elisabeth*, férje *V. Felipe* spanyol király (1714); 2. *Alessandro* (megh. 1693.); 3. *Antonio* (megh. 1731).

450. *A Gonzaga család.* — *II. Carlo* gyermekei: 1. *Eleonora* (megh. 1686), férje *Habsburg III. Ferdinandus* császár, *III. Ferdinánd* magyar király (1651); 2. *III. Carlo* (1629–55) Mantova hercege, neje *Habsburg Isabella* (1649). *III. Carlo* fia *IV. Carlo* (1652–1708) Mantova hercege, nejei: 1671–1703. *Gonzaga Anna Isabella* és 1704. *Henriette* lorrainei hercegnő.

451. *A Medici család.* — *II. Cosimo* neje *Habsburg Marie Magdalene*, gyermekei: 1. *II. Ferdinando* (1610–70) Toscana nagyhercege (1621), ki nőül vette *Della Rovere Vittoria* urbinói hercegnőt; 2. *Margareta*, kinek férje volt *Farnese I.*

Odoardo parmai herceg. *II. Ferdinando* nagyherceg fia volt *III. Cosimo* (1642—1723) Toscana nagyhercege (1673), neje *Louise d'Orléans*, gyermekük pedig *Giovanni* (1671—1737) Toscana nagyhercege (1723).

452. *A Braganza ház.* — *IV. Joao* (1603—56) portugál király (1640) gyermekei: 1. *Theodosio* iffante (1634—53); 2. *VI. Alfonso* (1643—83) Portugal királya (1656), neje *Maria Francesca* savoiai hercegnő; 3. *V. Pedro* (1667—1706) governador (1667), Portugálkirálya (1683) neje (1668—83. *Maria Francesca*, *VI. Affonso* neje; 4. *Caterina* iffanta, *II. Charles* angol király neje. *V. Pedro* gyermekei: 1. *V. Joao* (1706—50) Portugal királya, neje *Habsburg Marianne*; 2. *Teresa* iffanta (megh. 1704), *III. Carlos* spanyol király jegyese.

453. *A Habsburg ház.* — A királyi ágban *III. Felipe* gyermekei: 1. *Ferdinando* infante (megh. 1641) cardinalis toledoí érsek; 2. *Anna Maria* infanta

(megh. 1666), férje *XIII. Louis* francia király; 3. *IV. Felipe* (1621—65) spanyol király, neje: *Elisabeth* francia királyi hercegnő és *Habsburg Anne Marie* austriai főhercegnő, *Anna Mária* magyar királyi hercegnő; 4. *Maria Anna (Mariana)* infanta (megh. 1646), férje *II. Ferdinandus* német-romai császár. *II. Ferdinánd* magyar király. *IV. Felipe* gyermekei: 1. *Maria Teresa* infanta (megh. 1683), férje *XIV. Louis* francia király (1661); 2. *II. Carlos* (1661—1700) spanyol király; 3. *Margareta Teresa* infanta (megh. 1673), férje *I. Leopoldus* német-romai császár, *I. Lipót* magyar király (1665).

A német-romai császári és magyar királyi ágban *III. Ferdinandus* német-romai császár, *III. Ferdinánd* magyar király gyermekei: 1. *Marie Anne* (megh. 1651) austriai főhercegnő, magyar királyi hercegnő, férje *Wittelsbach Maximilian* bajor választófejedelem; 2. *IV. Ferdinandus* (megh. 1654) Austria főhercege, ro-

mai király, *IV. Ferdinánd* magyar király; 3. *I. Leopoldus* (megh. 1705) Austria főhercege, német-romai császár, *I. Lipót* magyar király, neje: 1666-73. *Margareta Teresa* infanta, 1673-76 *Claudia Felicitas* főhercegnő, 1676—1720 *Eleonore Magdalene*; gyermekei: 1. *Ferdinand* (1667-68) austriai főherceg, *Ferdinánd* magyar királyi herceg; 2. *Marie Antoinette* (1669-92) austriai főhercegnő, magyar királyi hercegnő, férje *Wittelsbach Max Emanuel* bajor választófejedelem; 3. *I. Josephus* (1678-1705) Austria főhercege, német-romai császár, *I. József* magyar király; 4. *Marie Elisabeth* (1680-1741) austriai főhercegnő, *Mária Erzsébet* magyar királyi hercegnő, németalföldi helytartó; 5. *Maria Anne (Marianne)* 1683—1754) austriai főhercegnő, *Mária Anna* magyar királyi hercegnő, *V. Joao* portugál király neje; 6. *Karl* (1685—1740) austriai főherceg, *Károly* magyar királyi herceg, *III. Carlos* spanyol király (1703—13), *VI. Carolus* német-romjé

császár, Austria főhercege, *III. Károly* magyar király (1711).

454. *A Hohenzollern ház.* — *Georg Wilhelm* (megh. 1640) brandenburgi választófejedelem, neje *Wittelsbach Elisabeth Charlotte* pfalzi hercegnő. Fia volt *Friedrich Wilhelm* (megh. 1688) brandenburgi választófejedelem, ennek neje *Louise Henriëtte* orániai hercegnő; gyermekeik: 1. *Karl Emil* (megh. 1674); 2. *III. Friedrich* (1657—1713) brandenburgi választófejedelem, *I. Friedrich* porosz király (1700)

455. *Holstein—Gottorp hercegei.* 1. *Christian Albrecht* (megh. 1694) Holstein-Gottorp hercege, neje *Oldenburg Frederike* dán királyi hercegnő; 2. *Auguste Marie*, férje *VII. Friedrich* badeni őrgróf; 3. *Hedvig Eleonore*, férje *X. Karl* svéd király. *Christian Albrecht* fiai: 1. *IV. Friedrich* (megh. 1702) Holstein—Gottorp hercege; 2. *Christian August* (megh. 1726). *IV. Friedrich* fia volt *Karl Friedrich* (megh. 1739) Holstein—Got-

torp hercege, neje *Romanov Anna Petrovna* orosz nagyhercegnő.

456. *Az Oldenburg ház.* — III. *Frederik* (1609—70) dán király, gyermekei: 1. *V. Christian* (1670—94) dán király; 2. *Georg* (megh. 1708) *Stuart Anne* angol királynő férje; 3. *Ulrike Eleonore*, férje XI. *Karl* svéd király; 4. *Anne Sophie*, férje III. *Johann Georg* szász választófejedelem; 5. *Frederike*, férje *Christian Albrecht* holstein—gottorpi herceg. *V. Christian* fia volt IV. *Frederik* (1697—1730) dán király, ki *Hedvig Sophie* svéd királyi hercegnőt vette nőül.

457. *A Wasa ház egynemes ága* — *Gustaf Adolphus* (1611—32) svéd király *Christine* leányában (1626—89) kihalt.

458. *A Welfek.* — III. *Georg* (1582—1641) Braunschweig és Lüneburg hercege, Calenberg ura gyermekei: 1. *Christian Ludwig* (1622—65) Lüneburg hercege (1641); 2. *Johann Friedrich* (megh. 1679) Calenberg és Lüneburg hercege

(1665); 3. *Georg Wilhelm* (megh. 1705) Lüneburg hercege (1665); 4. *I. Ernest August* (1629—98), neje *Wittelsbach Sophie* pfalzi hercegnő (1658), Osnabrück püspöke (1561), Lüneburg hercege (1679), Hannover választófejedelem (1692). Fia *Georg Ludwig* (megh. 1727) nőül vette *Georg Wilhelm* lüneburgi herceg egyetlen leányát, *Sophie Dorotheát* (1682), majd az angol trónra lépett (1715).

459. *A Wettinek.* — I. *Johann Georg* (megh. 1656) szász választófejedelem, neje *Hohenzollern Magdalene* brandenburgi hercegnő, gyermekeik: 1. *Marie Elisabeth* (megh. 1684), férje III. *Friedrich* Holstein—Gottorp hercege; 2. II. *Johann Georg* (1613—80) szász választófejedelem (1656); fia III. *Johann Georg* (megh. 1691) szász választófejedelem, neje *Odenburg Anne Sophie* dán királyi hercegnő. Gyermekeik: 1. IV. *Johann Georg* (megh. 1694) szász választófejedelem és 2. I. *Friedrich August* (megh. 1733) szász

választófejedelem, lengyel király (1697), neje *Hohenzollern Christine* porosz hercegnő.

460. *A Wittelsbach ház.* — *I. Maximilian* fia volt *Ferdinand* (1651—79) bajor választófejedelem, neje *Adelhaid Henrietta* savoiai hercegnő (1652); gyermekeik: *Marianne* (1660—90), férje *Bourbon Louis* dauphin (1680); 2. *II. Maximilian* (1662—1726) bajor választófejedelem, neje *Habsburg Marie Antoinette* osztrák főhercegnő, magyar királyi hercegnő (1685) és *Sobiesky Terézia* lengyel királyi hercegnő (1695); 3. *Joseph Clemens* (1671—1723) kölni érsek és választófejedelem (1688). *II. Max Emanuel* gyermekei voltak: 1. *Joseph Ferdinand* (1692—99) spanyol trónörökös; 2. *Karl Albrecht* (1697—1745); 3. *Klemens August* (1700—61).

A pfalzi ágban *V. Friedrich* gyermekei: 1. *X. Karl Ludwig* (megh. 1680) pfalzi választófejedelem; 2. *Ruprecht* (megh. 1682); 3. *Sophie*, férje *I. Ernest August*

hannoveri választófejedelem; 4. *Eduard* (megh. 1663), neje *Gonzaga Anna* mantovai hercegnő. *X. Karl* gyermekei: 1. *XI. Karl* (megh. 1685) pfalzi választófejedelem, kiben a protestáns simmerni ág kihalt; 2. *Charlotte*, férje *Philippe* orléansi herceg. — A zweibrückeni ágból származott *Karl Gustaf* (megh. 1660) svéd király (1654) fia *XI. Karl* (megh. 1697), fia *XII. Karl* (megh. 1718). — A neuburgi hercegi ágban *Philipp Wilhelm* (megh. 1690), 1685 óta pfalzi választófejedelem, gyermekei: 1. *Johann Wilhelm* (1658—1716) neje volt *Habsburg Marianne*; 2. *Eleonora*, nőül vette *I. Leopoldus* német-romai császár, *I. Lipót* magyar király; 3. *Karl Philipp* (megh. 1742) pfalzi választófejedelem; 4. *Dorothea Sophie, Farnese II. Odoardo* parmai herceg neje.

461. *Az orániai ház.* — *II. Willem* (megh. 1650) stadhouder fia volt *III. Willem* (megh. 1702) stadhouder, *III. William* angol király (1688), neje *Stuart*

Mary angol királyi hercegnő.

462. *A Stuartok törvényes ágai.* — *I. Charles* gyermekei: 1. *II. Charles* (1630—85) skót király (1648), angol király (1649) neje *Braganza Caterina* portugál királyi hercegnő; 2. *Mary* (1631—60), férje *Willem* oraniai herceg (1641); 3. *II. James* (1633—1701) York hercege, angol király (1685—88); 4. *Henry* (1640—60) Gloucester hercege és Cambridge grófja (1658); 5. *Henriette* (1644—70), férje *Philippe* orléansi herceg. *II. James* gyermekei: 1. *Mary* (1662—94), férje *III. Willem* orania herceg (1677), angol király (1688); 2. *Anne* (1665—1714), angol királynő (1702), férje *Georg* dán herceg (1683); 3. *James Edward* (1688—1766) Wales hercege, angol trónkövetelő (1701), neje *Soviésky Clementine* lengyel királyi hercegnő. *Georg* herceg és *Anne* királynő fia: *William* (1689—1700) Gloucester hercege. *James Edward* gyermekei: 1. *Charles* (1720—88), neje *Louise* stobergi hercegnő, Albany grófnő

(1772); 2. *Henry* (1725—1807) cardinalis (1747), korinthosi érsek (1749).

463. *A Stuartok törvénytelen ágai.* — *II. Charles* (1630—85) angol király báránói: 1. *Pegge Catherine*, tőle született *Fitzcharles Charles*, *Plymouth* grófja (megh. 1680); 2. *Walter Lucy*, tőle született *Scott James*, *Monmouth* hercege (1649—85); 3. *Villiers Barbara*, tőle születtek: *Fitzroy Charles*, *Southampton* és *Cleveland* hercege (1662—1730); *Fitzroy Henry* (1663—90) *Euston* grófja (1672) és *Grafton* hercege (1675), kinek fia *Charles Grafton* hercege 1683—1757 élt; *Fitzroy George*, *Northumberland* grófja (1665—1716); 4. *Keroualle Louise*, tőle született gyermeke *Lennox Charles*, *Richmond* hercege (1672—1723), kinek fia volt *Charles*, *Richmond* hercege (1701—50), míg *Georgiana* leányát *Henry*, *Holland* bárója vette el, *Annet* pedig *Keppel William*, *Albemarle* grófja; 5. *Gwynn Eleonore*, tőle születtek: *Beauclerk*

Charles (1670—1726) *Saint Albans hercege* (1684), ki *Vere Dianet* vette nőül és *Beauclerk James*.

II. *James* (1633—1701) és *Churchill Arabella* fia volt *Fitzjames James, Berwick hercege* (1670—1734) a később oly híressé lett francia maréchal

464. *A Holles család.* — *Holles John, Clare grófja* (megh. 1637) gyermekei: 1. *John, Clare grófja*; 2. *Eleonor*, férje *Fitzwilliam Oliver, Tyrconnel grófja*; 3. *Arabella*, férje *Wentworth Thomas, Strafford grófja. John, Clare grófja* (megh. 1666) fia *Gilbert* (megh. 1689) fia *John, Newcastle hercege* (megh. 1711), kinek *Henriette* nevű leányát nőül vette *Harley Edward, Oxford grófja* (1689—1741), *Harley Robert, Oxford gróf* (1661—1724) angol kormányelnök egyetlen fia. *Edward gróf* leányát, *Margaretet* viszont *Portland herceg* vette el, *Bentinck William, Portland herceg* (1649—1709) fia.

465. *A Hyde család.* —

Hyde Edward, Clarendon grófja (1609—74) gyermekei: 1. *Henry, Clarendon grófja* (1638—1709); 2. *Lawrence, Rochester grófja* (1642—1711); 3. *Anne* (1637—71), férje *Stuart James, York hercege*, II. *James* angol király.

466. *A Montagu és Rich családok.* — *Rich Robert, Warwick grófja* fiai: 1. *Robert, Warwick grófja* (1587—1658), neje *Devereux Penelope*, majd *Cromwell Frances*; 2. *Henry, Holland grófja. Robert gróf* leányát, *Rich Annet* nőül vette *Montagu Henry, Manchester grófja* (megh. 1642); gyermekeik: 1. *Edward, Manchester grófja*; 2. *Walter*; 3. *George*; 4. *Charles, Halifax grófja* (1661—1715); 5. *Edward Sandwich grófja* (1625—72).

467. *A Russel család.* — *Russel Francis, Bedford grófja* (1593—1641) gyermekei: 1. *William, Bedford hercege* (1613—1700), neje *Carr Anne, Carr Robert* államférfi leánya; 2. *Edward. William herceg* gyermekei:

1. *William, lord Russel* (1639—83); 2. *Mary. Edward* fia pedig *Edward, Orford grófja* (1653—1727).

468. *A Sidney és Spencer családok* — *Sidney Robert, Leicester grófja* (1563—1626) fia *Robert, Leicester grófja* (1595—1677) gyermekei: 1. *Philip, Leicester grófja* (1619—98); 2. *Algernon* (1622—83); 3. *Henry, Romney grófja* (1641—1704); 4. *Dorothy* férje *Spencer Henry, Sunderland grófja*; ennek fia *Robert, Sunderland grófja* (1640—1702); ennek fia *Charles, Sunderland grófja* (1674—1722).

469. *A Villiers és Fairfax családok*. — *Fairfax Ferdinand báró* (1584—1648) tábornok fia *Thomas báró* (1612—71) tábornok leánya, *Mary* nőül ment *Villiers Georgehoz, Buckingham hercegéhez* (1628—87), ki fia volt *Villiers George, Buckingham hercegének* (1592—1628) és fivére *Marynak*, kinek férje volt *Herbert Charles lord*, majd *Stuart James, Lennox és Richmond*

hercege, majd *Howard Thomas. Buckingham herceg* (1628—87) leányát, *Maryt* viszont *Herbert Charles, Pembroke grófja* vette nőül.

470. *A Romanov ház.* — *I. Michail* (1613—45) orosz cár, neje *Dolgorukij Maria* és *Strechnjev Eudoxia*: gyermekei: 1. *Alexej* (1645—76) orosz cár, neje *Maria*, majd *Nariskin Natalia*; 2. *Sophia* (1682—98) regensnő. *Alexej* cár gyermekei: 1. *III. Fjodor* (1676—82) orosz cár, neje *Agatha*; 2. *Ivan* (1682—97) orosz cár; 3. *I. Peter* (1682—1715) orosz cár, neje *Eudoxia*, majd livlandi *Katarina. I. Peter* cár gyermekei: 1. *Alexej* (1690—1718), neje *Charlotte braunschweigi hercegnő*; 2. *I. Katarina* orosz cárnő (1725); 3. *Anna Petrovna* nagyhercegnő, *Karl Friedrich* holstein-gottorpi herceg neje.

471. *Az Apaffy család.* — *Apaffy György* (megh. 1635) gyermekei: 1. *I. Mihály* (1632—90) erdélyi fejedelem, neje *Bornemisza*

Anna; 2. *István*, neje *Lorántffy Katalin*; 3. *Boldizsár*, neje *Barcsay Erzsébet*. I. *Mihály* fia II. *Mihály* (megh. 1713) erdélyi fejedelem, neje *Bethlen Katalin*.

472. *A Bánffy család*. — *Bánffy Mihály* fiai: 1. *Zsigmond* jezsuita, szolnoki főispán; 2. *György* gróf; 3. *Dénes* (megh. 1674), neje *Bornemisza Katalin*. *Zsigmond* fia *Farkas* (1638—1702) báró (1699), neje *Barcsay Erzsébet*; *Dénes* fia *György* (megh. 1709) kormányzó (1691), gróf (1696), neje *Bethlen Klára*.

473. *A Barcsay család*. — *Barcsay Sándor* fiai: 1. *Ákos* (megh. 1661) erdélyi fejedelem, neje *Bánffy Ágnes*, 2. *Ábrahám* (megh. 1716), neje *Teleki Krisztina*; 3. *András* (megh. 1661); 4. *Gáspár* (megh. 1661); 5. *Mihály* (megh. 1713), neje *Bánffy Kata*; 6. *Sándor*.

474. *A Bethlen család*. — *Ferenc* fiai: *Farkas* (megh. 1679) erdélyi cancellár, neje *Kemény Anna*; 2. *György* fogarasi kapitány; 3. *Gergely* (megh. 1698) az ország

generálisa (1691), gróf (1697); 4. *Elek* erdélyi cancellár. *Gergely* leányai közül *Klára Bánffy György* kormányzó neje volt, *Katalin Apaffy II. Mihály* erdélyi fejedelemé.

475. *Az Esterházy család*. — *Miklós* (1582—1645) nádor (1625—45), gróf és Fraknó örökös ura (1626) gyermekei: 1. *István* (1615—41), neje *Thurzó Erzsébet grófnő*, *Nyáry Krisztina* leánya; leányuk *Orsolya* (megh. 1682) *Esterházy Pál* nádor nejévé lett; 2. *Pál* (1635—1712), neje *Esterházy Orsolya*, hadvezér (1663—64), tábornok (1670), nádor és az aranygyapjas rend lovagja (1681), második neje *Thököly Éva* (1682), birodalmi herceg (1687); 3. *Ferenc* (1641—85) Sempete ura, dunáninneni főkapitány; 4. *Mária* (megh. 1684), férje gróf *Homonnay György* kassai tábornok; leányukat, *Krisztinát* nőül vette gróf *Bercsényi Miklós* (1665—1725) kuruc tábornok; 5. *Anna Julia*, férje *Nádasdy Ferenc*. *Pál herceg* gyermekei: 1. *Mária*, férje gróf *Batthyány*

Ferenc; 2. *Antal* (1676—1722), neje *gróf Erdődy Julia*, fia *Bálint* (megh. 1743) francia ezredes.

476. *A Haller család.* — *Haller István* (megh. 1657) gyermekei: 1. *Gábor* (1614—63) váradi és jenői főkapitány; 2. *Pál*, neje *Barcsay Éva*; 3. *János* (1626—97) erdélyi kincstartó; fia *István* (megh. 1710) báró (1699) neje *Kemény Mária*; ennek fiai: 1. *Gábor* (1685—1713); 2. *János* (megh. 1756) erdélyi kormányzó; 3. *László* (megh. 1719), neje *Bethlen Kata*.

477. *A Kemény család.* — *Boldizsár* gyermekei: 1. *János* (1607—62) erdélyi fejedelem, neje *Lónyay Anna*, 2. *Anna* férje *Bethlen Farkas* erdélyi kancellár. *János* fia volt *Simon*, ennek gyermekei: 1. *Mária*, férje *Haller István báró*; 2. *János báró*, neje *Teleki Anna*; 3. *László báró*, erdélyi kormányzó.

478. *A Koháry család.* — *István* (megh. 1664) bányavidéki főkapitány (1664), neje báró *Balassa Judit*;

gyermekei: 1. *István* (1649—1731) füleki kapitány (1664), Thököly foglya (1682—85), gróf (1685), bányavidéki főkapitány (1687), altábornagy (1707), országbíró és v. b. t. t. (1714); 2. *Farkas* (1650—1704) hadvezér, gróf (1685).

479. *A Nádasdy család.* — *Pál* gróf (1625) fia *Ferenc* (megh. 1671) v. b. t. t., f udvarmester (1646), országbíró (1655) nádori helytartó (1667); gyermekei: 1. *Ferenc* v. b. t. t., tábornok (1714); 2. *István*, férje *gróf Thököly Mária*.

480. *A Pálffy család.* — *István gróf* fia *Miklós* (megh. 1679) gyermekei: 1. *Miklós* (1657—1732) altábornagy (1792), v. b. t. t. (1694), koronaőr (1701), horvát bán (1703), tábornoszernagy (1707), aranygyapjas vitéz (1712), országbíró (1713), nádor (1714); 2. *Ferenc* (megh. 1687) tábornok; 3. *János* (1664)—1751) nádor. *Pál* fia: 1. *János* (1642—94), neje *gróf Nádasdy Anna*; 2. *János* (1645—94) tábornagy (1693), neje *Lichtenstein Ágota hercegnő*.

481. *A Rákóczi ház.* — *II. György* (1621—60) erdélyi fejedelem (1648), lengyel indigena (1654), neje *Báthory Zsófia*; 2. *Zsigmond* (megh. 1652), neje *Henriette* pfalzi főhercegnő (1651). *II. György* fia volt *I. Ferenc* (1645—76) erdélyi fejedelem (1652) katolikus (1661); gyermekei: 1. *Júlia* (1672—1717), férje *gróf Aspremont Ferdinand*; 2. *II. Ferenc* (1676—1735) sárosi főispán (1697), erdélyi fejedelem (1704), vezérő fejedelelem (1707), neje *Amália Sarolta* hesseni hercegnő; fiai: 1. *József* (1700—38) munkácsi herceg; 2. *György* (1701—56) makovikai herceg.

482. *A Rhédey család.* — *Ferenc* (megh. 1667), neje *gróf Bethlen Druzsina*; ennek fia *László*, neje *Bánffy Ágnes*.

483. *A Széchenyi család.* — *Márton* fiai: 1. *György* (1592—1695) nemes (1629), csanádi (1643), pécsi (1644), veszprémi (1648), győri püspök (1658), kalocsai (1668), esztergomi érsek (1685); 2. *Lőrincz* (1610—78) fiai:

1. *Ferenc* (1632—72) jezsuita; 2. *Pál* (1642—1710) paulinus (1662), pécsi (1676), veszprémi püspök (1687), kalocsai érsek (1696); 3. *György* (1656—1740) gróf (1697).

484. *A Teleki család.* — *Fános* jenői kapitány fia *Mihály* (1634—90) erdélyi cancellár, gróf (1685), neje *Bornemisza Anna*; gyermekei: 1. *Mihály* (megh. 1713) kővári kapitány; 2. *Anna*, férje *báró Kemény Fános*.

485. *A Thököly család.* — *István báró* (1581—1651) fiai: 1. *Zsigmond* (1618—78) nádorjelölt (1655); 2. *István* (1623—70) árvai főispán, gróf (1654); gyermekei: 1. *Imre* (1657—1705) Felsőmagyarország ura, neje *gróf Zrinyi Ilona*; 2. *Katalin*, férje *gróf Esterházy Ferenc*; 3. *Mária*, férje *gróf Nádasdy István*; 4. *Éva*, férje *Esterházy Pál* herceg.

486. *A Wesselényi család.* *Ferenc* fiai: 1. *István*; 2. *Pál*; *István* fiai: 1. *Miklós* (megh. 1643); 2. *Ferenc* (1605—67) nádor, neje *Bosnyák Zsófia*, majd *Széchy*

Mária; gyermekei: 1. *László* szendrői kapitány; 2. *Adám* fülégi kapitány. *Pál* fia *István* (megh. 1656) és *Lónyay Anna* fia *Pál* (1657—94) kuruc tábornok és *Béldy Zsuzsanna* fia *István* (megh. 1734) neje *gróf Bánffy Kata*.

487. *A Zrinyi család*. — *György* (1598—1626) horvát bán és neje *Széchy Kata* fiai: 1. *Miklós* (1620—64) horvát bán (1647), neje *gróf Draskovich Eusebie* (1646) és *Löbl Sophie* (1652); 2. *Péter* (1621—71) horvát bán neje *Frangepán Katalin*. *Miklós* fia volt *Ádám* (1662—91), neje *gróf Lamberg Katalin*; *Péter* leánya volt *Ilona*

(1643—1703), *I. Rákóczi Ferenc* (1666), majd *Thököly Imre* neje (1682)

488. *A török szultánok dynastiája*. — *I. Ibrahim* (1615—48) fiai: 1. *IV. Mohamed* (1641—92); 2. *II. Sulejman* (1642—91). *IV. Mohamed* fiai: 1. *II. Mustafa* (1664—1703); 2. *III. Ahmed* (1673—1739).

489. *A Köprili család*. — *Köprili* fiai: 1. *Mohamed* (1656—61); 2. *Hassan. Mohamed* gyermekei: 1. *Ahmad* (1661—76); 2. *Mustafa* (1689—91); 3. egy leány, férje *Kara Mustafa* (1676—83). *Hassan* fia *Hussein* (1697—1702).

III. Függelék.

Chronologiai jegyzetek a nagyhatalmak megalakulásához.

490. *A nagyhatalmak megalakulása.* — 1661. II. Carlos spanyol király születése; Evora; Stuart Elizabeth cseh királyné Angliában; Argyll skót államférfi halála; Butler James Ormonde hercegévé és dublini helytartóvá lesz; portugál-hollandi békekötés; fontaineblau francia-svéd szövetség; Enghien francia herceg lengyel trónjelölt; a lengyel parlament másodszor is elveti a francia parlament tervét; Zerinvár építése; Barcsay Ákos erdélyi fejedelem halála; erdélyi-francia szövetség; a török Zarát ostromolja; angol-persa szövetség; Frangepán Katalin horvát imakönyve, Venezia; More Henry angol jezsuita, Ar-

nauld Angélique port royali apátnő és Fuller Thomas angol theologus halála; az angol és skót püspöki egyházak visszaállítása; az angol biblia indián kiadása, Cambridge, Massachussets; az angol Corporation Act; Zrinyi: Török afium; Lutsch János erdélyi író és államférfi halála; a portugálok Bombayt az angoloknak adják; a londoni East India Company újjászervezése; angol-algiri háboru; Irkutsk alapítása; — jan. Kemény János erdélyi fejedelemmé választása; Bánffy és Kászoni erdélyi követek Wienben; — febr. a romai pápa fegyverre szólítja a keresztény fejedelmeket; angol-dán szövetség; — márc. az or-

léansi herceg nőül veszi Stuart Henriette angol hercegnőt; Mazarin halála; — ápr. Hyde Edward Clarendon grófjává lesz; — máj. angol-porosz szövetség; az angol restauratio I. parlamentjének összehívása; — jun. angol-portugal házassági szerződés; kardisi lengyel-orosz békekötés; Ali sirdar Erdélybe nyomul; Kemény János elhagyja Erdélyt; a Barcsay fivérek megöletése; — aug. Kemény János Szatmár mellett Montecuccolihoz csatlakozik; — szept. Fouquet elfogatása; francia-svéd szövetség; Zeromsk; Litvania orosz kézben; Ali sirdar Erdély fejedelmévé teszi Apaffy Mihályt; Montecuccoli kolozsvári sétája; — okt. Ali elpusztítja a Székelyföldet; — nov. a dauphin születése; Ali beveszi Szebent; a kisselyki országgyűlés beigtatja Apaffy Mihályt.

1661—65. Eustratius moldvai vajda.

1661—66. Le Tellier a francia hadügyek élén.

1661—67. lengyel-orosz háború.

1661—72. Regenskormány Svégországban.

1661—73. Bartoli D.: Storia della compagnia di Gesu, 5. kötet. Roma.

1661—76. Köprili Ahmed török nagyzvezér.

1661—79. Ernest August hannoveri herceg Osnabrück püspöke; az angol restauratio I. parlamentje.

1661—83. Colbert a francia pénzügyek élén.

1661—1715. XIV. Louis francia király.

1661—1722. Kanghi chinai császár.

1662. Este IV. Alfonso modenai herceg halála és II. Francesco trónralépése; II. portugál—hollandi szövetség; francia—hollandi szövetség; Stuart Elizabeth cseh királyné halála; II. Charles angol király nőül veszi Catarina da Portugal iffantát; angol—portugal házassági szerződés; Wesselényi Ferenc nádor az aranygyapjas rend lovagjává lesz; Kemény Simon eljegyzi Wesselényi Borbálát; a török megszállja a váradi kapitányságot; Teleki Mihály kővári kapi-

tánynya lesz; a marokkoi szultán Tangert visszaveszi; a marokkoi spanyolok kiszorítása; francia—marokkoi szövetség; az angol Act of Uniformity; Kocsi Csergő B. Angliai puritanismus. Debrecen; Marquard J.: Tractatus iuridico-politicus de iure mercatorum et commerciorum Frankfurt; Pascal francia bölcselelő halála; a londoni Royal Society alapítása; a magyar nemesi insurrectio reformkisérete; a francia Compagnie d'Orient, a guineai angol társaság és a londoni Morocco Company alapítása; angol—algiri békekötés; Tanger és Bombay angol kézben; — jan. Apaffy Mihály és Kucsuk Mohamed váradi pasa csapatai egyesülnek; nagyszölősi csata; Kemény János elesik; — febr. aranyosmedgyesi értekezet; Kászoni pater első wieni követsége; — márc. a görgényszentimrei országgyűlés számüzi az aranyosmedgyesi liga tagtagjait; Kemény Simon a liga tábornokává lesz; — ápr. a liga szatmári értekezte; — Teleki Mihály a liga nevében Wienbe megy; ápr. — jun. Kolozsvár ostroma; — jun. a liga kolozsvári értekezlete; — okt. az angolok Dunquerquet, Anglia utolsó szárazföldi birtokát eladják XIV. Louisnak.

1662—64. Oeconomies royales, mémoires des sages et oeconomies d'état domestiques et politiques de Henry le Grand. 4 kötet.

1662—94. II. Francesco modenai herceg.

1663. A savoiai anyahercegné halála; Amiegal; francia-schweizi szövetség; lord Bristol angol államférfi visszavonul a politikai életből; II. francia-dán szövetség; Ulfeld Korfits dán államférfi száműzése; Schumacher Peder dán szolgálatba lép; francia-török capitulatio; a perai francia követ kiutasítása; Aford M.: Annales ecclesiae Britannicae. 4 kötet. Liège; Bramhall John armaghi érsek angol theologus halála; Wandal H.: Juris regii libri. Harnia; Bethlen J.: Rerum Transsylvanicarum libri IV. Nagysze-

ben; Nadányi J.; Florus Hungaricus. Amsterdam; Haller Gábor erdélyi naplóíró és Calprenède francia író halála; a lisboai Academia dos singulares alapítása; algiri-hollandi háború és békekötés; guineai angol expedíció: — jan. temesvári magyar-török békekötés; — febr. a liga tagjai elfogadják a szászkézdi országgyűléstől felajánlott amnestiát; — márc. a nagyvezér Belgradban; — máj. Zrinyi Wienben; — jun. a nádor fegyverre hívó I. manifestuma; — jul. a nagyvezér Budán; — aug. Párkány; — szept. Érsekújvár elesik; — okt. nádori manifestum Apaffy magyarországi fejedelemsége ellen; — nov. a nádor fegyverre hívó II. manifestuma.

1663—64. magyar-török háború.

1663—77. Sheldon Gilbert canterburyi érsek.

1663—1701. Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti. 9 kötet. Paris.

1664. Guise Henri herceg rheimsi érsek, sicíliai trónkövetelő halála; Farnese II.

Ranuccio parmai herceg nőül veszi Este Isabella modenai hercegnőt; a mainzi választófejedelem megszerzi Erfurt várost; Ulfeld Korfits dán államférfi halála; francia contingens a magyarországi harctéren; francia és bajor contingensek Kandiában; Hooke R.; Micrographia or philosophical description of minute bodies. London; a trappisták rendjének alapítása; Molière: Tartuffe; Gryphius András német drámaíró halála; Beniczky Péter: Magyar rhythmusok. Nagyszombat; Gyöngyösi J.: Marssal társalkodó murányi Venus; Beniczky Péter költő halála; Nádasdy F.: Mausoleum regum Hungariae; Molière szintársulata udvari szolgálatba lép; a nyugatafrikai és nyugatindiai francia társaságok fusioja; a francia indiai társaság alapítása; Beaufort herceg algiri hadjárata; a nyugatafrikai és északamerikai hollandi telepek (Nieuwe Amsterdam) az angolok kezében; Philadelphia alapítása; a wieni Orientalische Compagnie alapítása;

jan. Zrinyi Miklós horvát bán és Hohenlohe császári tábornok hadtesteinek egyesülése; Berzence, Babocsa, Pécs és az eszéki hidíő megvétele; Székelyhid és Kolozsvár felkél a német garnizonok ellen; — febr. a pisai béke Castrót visszaadja Parmának; Zrinyi felégeti az eszéki hidat; — márc. Lipót király Apaffy Mihályt csatlakozásra hívja a török ellen; — ápr. száz—francia szövetség; Kanizsa ostroma; Teleki II. szatmári követsége; Kucsuk Mehemed pasa Apaffy Mihályt csatlakozásra hívja a király ellen; — máj. Souches császári tábornok beveszi Nyitrát és megveri Kucsuk Mehemed pasát a Garamnál; — jun. Zerinvár eleste; Souches beveszi Lévát; — aug. Szentgotthard; vasvári békekötés; — szept. Teleki III. wieni követsége a békébe foglalás végett; — nov. a spanyol trónörökös és Zrinyi Miklós halála; Teleki IV. wieni követsége; — dec. Hussein pasa határrendező bizottsága Erdélyben.

1664—69. Radu Leon havasalföldi vajda.

1664—70. Zrinyi Péter gróf horvát bán.

1665. Villiaviciosa; IV. Felipe spanyol király halála és II. Carlos trónralépése; I. Leopoldus császár, I. Lipót magyar király nőül veszi Margareta Teresa spanyol infantát; Anne angol királynő születése; Schumacher a dán király titkárává lesz; a dán Kongelov; I. angol—svéd szövetség; Czarniecky lengyel államférfi halála; Lisola Francisco madridi császári követ; az utolsó tiroli herceg halála; Tirol egyesül Austriával; Lipótvár alapkötétele; a német csapatok Kolozsvárt és Székelyhidot kiürítik; a III. francia, a II. bajor és savoiai contingensek Kandiában; a nagy pestis Angliában; a londoni tűzvész; Schal Ádám jezsuita halála; Child J.: A new discourse of trade. London; Molière: Don Juan; Bolland Jean jezsuita történetíró halála; Laroche foucauld: Maximes; a parisi Journal des Savants megindul; a kieli egyetem alapítása; tu-

nisi és algiri francia expedíciók; francia—tunisi békekötés; — márc. Bánffy Dénes wieni követsége; — máj. az erdélyi katolikus rendek szabad vallásgyakorlatot kérnek; — jun. Lowestoft; — nov. Brandenburg a Rheinbundba lép; a kolozsvári végvidék szervezése

1665—66. III. Duka Gheorghe moldvai vajda.

1665—67. II angol-hollandi háború.

1665—68. de Ville marquis francia tábornok veneziai szolgáltságban.

1665-69. Auersperg Johann herceg osztrák államminiszter

1665—77. regenszövetség Spanyolországban.

1665—79. az osztrák párt tulsulya Madridban.

1665—1700. II. Carlos spanyol király.

1666—1708. Gonzaga Nevers IV. Carlo mantovai herceg.

1666. Bourbon Armand, Condé és Conti hercege, Anne Marie francia anyakirályné halála; XIV. Louis hadat izen Angliának; Brandenburg megszerzi Magdeburg birodalmi várost; dán-holland—braunschweigi—po-

rosz szövetség; Margareta da Portugal iffanta I. Leopoldus császár nejevé lesz; Lisola Francisco londoni császári követ; Bánffy Dénes kolozsvári főkapitány; Szelephényi György esztergomi érsek; a jezsuiták Sárospatakon; Kászoni pater királyi követ az erdélyi rendektől a katolikusok sorsának javítását követeli; orosz reformzsinat; a wieni Collegium Commercialium szervezése; Boileau: Satires; Molière: Misanthrope; Lucius: De regno Dalmatiae et Croatiae. Amsterdam; Szalárdi János erdélyi és báró Rattkay György horvát történetíró halála; a francia Académie de Rome alapítása; a zágrábi nyomda alapítása; Monsart François francia építőművész halála; — jan. Lippay György esztergomi érsek halála; — febr. Kászoni Márton királyi követ a fogarasi országgyűlésen; — márc. a mako-vicai esküvő; I. erdélyi követség a portára az érdeksatusok érdekében; — ápr. a nádor és a horvát bán stubnyai értekezlete; az er-

erdélyiek II. portai követsége ;
 — máj. aacheni osztrák—
 francia egyezmény ; Bethlen
 Miklós és Teleki Mihály Kés-
 márkon (Thököly Istvánnál)
 és Murányban (a nádornál) ;
 — jul. az országbíró a nádor
 és a bán mozgalmához csatla-
 kozik ; — aug. magyar—er-
 délyi—török szövetség ; — okt.
 dán — svéd — porosz — angol
 coalitio ; az erdélyiek III. portai
 követsége ; — dec. Lipót ki-
 rály esküvője Wienben ; ér-
 tekezlet a wieni francia kö-
 vetnél ; a nádor, az ország-
 bíró és a horvát bán II és
 III. szövetséglevele, Széchy
 Mária befoglalása.

1666—67. lengyel—török
 háború.

1666—68. Ilias Alexander
 moldvai vajda.

1666—71. Lionne a fran-
 cia külügyek élén.

1666—78. Pryenne W. :
 Our kings' supreme ecelesi-
 astical jurisdiction. 3 kötet.
 London

1666—85. Szelepchényi
 György esztergomi érsek.

1666—91. Louvois a fran-
 cia hadügyek élén.

1667. francia-spanyol de-

volución háború ; Louise Hen-
 riette orániai hercegnő, bran-
 denburgi választófejedelemné
 halála ; a mainzi érsek vá-
 lasztófejedelem megszerzi Er-
 furt birodalmi várost ; An-
 thon Günther oldenbergi gróf
 halála ; Dánia bekebelezi Ol-
 denburgot ; titkos egyezmény
 XIV. Louis és II. Charles
 angol király között ; bredai
 angol—hollandi békekötés ;
 Bonde Gustaf gróf svéd ál-
 lamférfi halála ; Christine ki-
 rályné Svédországban ; Marie
 Louise lengyel királyné és
 Lubomirsky Jerzi lengyel ál-
 lamférfi halála ; Oroszország
 megszerzi Kijevet és Smo-
 lensket ; Cobb Friedrich Wolf-
 gang császári tábornok kas-
 sai kapitány ; Rhédey Ferenc
 erdélyi fejedelem halála ; Zó-
 lyomi Miklós Stambulba szö-
 kik ; savoiai contingens Kan-
 diában ; a parisi observato-
 rium alapítása ; ragusai föld-
 rengés ; Petretics Péter zág-
 rábi püspök, horvát író ka-
 locsai érsekké lesz ; Petre-
 tics halála ; a jogi facultas
 szervezése a nagyszombati
 egyetemen ; Colbert védő-
 vámjai ; Racine : Andro-

maque; Milton J.: Paradise lost; Borromini Francesco olasz építőművész halála; a hollandok megszerzik Celesbes, Surinam és Tobago szigeteket; — jan. a nádor pozsonyi gyűlése; — febr. andrusovoi lengyel—török békekötés; a nádor beszercebányai gyűlése; — márc. a nádor halála; — máj. lord Clarendon angol kormányelnök elbocsátása; a nádori mozgalom I. felfedezése (Nádasdy); — máj.—aug. a franciák megszállják Flandriát; — jun. a nádori mozgalom II. felfedezése (Panagiotis portai tolmács); — szept. cinnai osztrák—szász egyezmény; gróf Tattenbach Erasmus styriai főúr a mozgalomhoz csatlakozik; — nov. a horvát bán és az országbíró a wieni francia követnél; — dec. a horvát bán Murányban és Sárospatakon.

1667—68. I. francia-spanyol és I. francia-hollandi háboru.

1667—69. IX. Clemens romai pápa.

1667—71. Orduin Athanasius orosz főbojár.

1667—73. az angol Cabal kabinet.

1667—81. a Colbert-féle törvények keletkezése; Pedro iffante portugál regens.

1667—83. Szelephényi György esztergomi érsek nádori helytartó.

1668. XIV. Louis megszerzi Franche Comtét; Lille francia kézben; I. szerződés a spanyol birodalom felosztása iránt; VI. Alfonso portugál király letétele; Farnese II. Ranuccio parmai herceg nőül veszi Este Maria modenai hercegnőt; a lengyel király lemondása; Boyle Robert angol természettudós Londonba költözik; Barberini Francesco cardinalis halála; Turenne katolikussá lesz; Brankovics Száva erdélyi oláh püspök Moszkovában; az ausztriai csillagkeresztes női rend alapítása; francia kereskedelmi szerződések; Lafontaine: Fables. Paris; Molière: L'avare; a lundi egyetem alapítása; Montecuccoli a wieni Hofkriegsrath elnöke; — jan. angol—svéd—hollandi szövetség XIV. Louis ellen (Triple

Alliance); osztrák—francia titkos egyezmény; a nádori mozgalom III. felfedezése (Panagiotis); — febr. a franciák Franche Comtéban; lisboai spanyol—portugál békekötés; — máj. aacheni francia—spanyol békekötés; — jul. az országbiró és a horvát bán II. stubnyai értekezlete; — aug. a Rheinbund feloszlása; a kozák felkelés leverése; XIV. Louis megszakítja összeköttetéseit az interessatusokkal; a szept. gyűlés a felkelést javasolja; — szept. az erdélyi államtanács megtagadja az interessatusok támogatását; — okt. az erdélyiek III. portai követsége; — nov. de la Feuillade herceg francia tábornok veneziai szolgálatban Kandiába érkezik; — dec. wieni értekezlet.

1668—69. Villars marquis madridi francia követ.

1668—72. Duka Gheorghe moldvai vajda másodsor.

1668—74. Colbert de Croissy londoni francia követ.

1668-85. Széchenyi György kalocsai érsek

1668—98. Harrach Fer-

dinand Bonaventura gróf madridi császári követ.

1669. Vendôme Louis és François hercegek halála; cölni—francia szövetség; James yorki herceg katolikusává lesz; II. Jan Casimier lengyel király Franciaországba költözik; Enghien francia herceg és Philipp Wilhelm neuburgi herceg lengyel trónjelöltek; Lisola Francisco's gravenhagei császári követ; Porcia herceg osztrák államférfi halála; török—veneziai békekötés; Venezia kiüriti, a török megszerzi Kandiát; a zágrábi jezsuita akadémia alapítása; XIV. Louis kegyelmet ad a jansenistáknak; Coccejus Jan hollandi és Pryenne William angol theologus halála; Colbert a francia kereskedelmi tengerészet államtitkára; az utolsó Hansetag; a török a Levantét elzárja a nyugati forgalom elől; a Simplicissimus; Racine: Britannicus; Molière: Tartufe; Rembrandt hollandi festő halála; Vauuban a francia erődök felügyelőjévé lesz; portugál—hollandi gyarmatszerződés;

South Caroline északamerikai gyarmatalkotmánylevele ; — jan. III. Michail lengyel király megválasztása ; a nádori mozgalom IV. felfedezése (Széchy Mária) ; de la Feuillade herceg elhagyja Kandiát ; — máj. Rottal János királyi biztos és a horvát bán eperjesi értekezlete ; Teleki Mihály az eperjesi gyűlésen ; a nádori mozgalom V. felfedezése (a horvát bán Rottalnak) ; — jul. a nádori mozgalom VI. felfedezése (az országbíró a királynak) ; — okt. az erdélyiek IV. portai követsége ; — nov. a II. eperjesi gyűlés ; — dec. porosz—francia szövetség ; Auersperg herceg osztrák államtitkár bukása ; Lobkovitz Vencel herceg osztrák államminister átveszi a kormányt ; a porta elutasítja Zrinyi Péter szövetségajánlatát ; a nádori mozgalom VII. felfedezése (Panagiotis).

1669—72. Antonius havasalföldi vajda.

1669—73. III. Michael lengyel király ; Anton Ulrich braunschweigi herceg : Die römische Octavia. Nürnberg.

1669—79. osztrák összbirodalmi törekvések.

1669—1702. Mabillon J. : Acta Sanatorium Ordinis S. Benedicti. Paris.

1669—1869. Hudson Bay Company.

1670. a torinói veneziai követ visszahívása ; Medici II. Ferdinando toscanai nagyherceg és Monk angol tábornok halála ; Monmouth herceg az angol hadsereg főparancsnokává lesz ; angol—francia szövetség ; Willem orániai herceg Angliában ; III. Frederik dán király halála ; Schumacher Griffenfeld lovaggá lesz ; Vitnyédy István magyar politikus halála ; a Zrinyi és Frangepán családok birtokainak elkobzása ; a mainai hellének felkelése ; az austriai zsidók kiűzése ; Esterházy Pál herceg : Speculum Immaculatae. Wien ; Parhevich sofiai érsek a bacai kolostort a csiki ferenceseknek adja ; Parker S. : A discourse of ecclesiastical politie. London ; Zrinyi Péter felszabadítja jobbágyait ; az angol Board of Trade szervezése ; Pascal B. : Pen-

sées; Lloyd N.: Dictionarium historicum. Oxford; Miles M.: Siebenbürgischer Würgengel Szeben; Comenius Amos János morvaországi paedagogus halála; Lisola F.: La France démasquée; Nointel perai francia követ szentföldi útja; a francia Compagnie du Levant alapítása; North Caroline északamerikai angol gyarmat alapítása; — jan. angol—svéd—hollandiszövetség az interressatusok kassai és breznóbányai gyűlése; — febr. II. bajor—francia szövetség; III. Michail lengyel király házassága; — márc. az interressatusok II. kassai gyűlése; Lobkowitz és Montecuccoli a fenyítés mellett döntenek; Herberstein Károly városi kapitány lefegyverzi a horvát bánt; Tattenbach gróf elfogatása; — ápr. Zrinyi Péter és Frangepán Wienben; Spankau császári tábornok Horvátországban; sárospataki gyűlés; Rákóczi Ferenc elfogja Starhemberg Rüdiger tokaji császári parancsnokot és Szatmárt ostrom alá veszi; Rákóczi ja-

vainak elkobzása; Kászoni II. erdélyi követsége; — máj. tállyai gyűlés; Rákóczy leteszi a fegyvert; Spork, Heister Gottfried és Charles lorrainei herceg császári tábornokok megszállják a felvidéket; elfogató parancs az interressatusok ellen; az erdélyiek V. portai követsége; — jun. doveri angol—francia szerződés; — aug. a lőcsei vértörvényszék Rottal elnöklete alatt az országbíró elfogatását javasolja; — szept. az országbíró elfogatása; az erdélyiek VI. portai követsége; — okt. a lőcsei vértörvényszék feloszlataása; — dec. osztrák—francia egyezmény; Thököly István halála; fia, Imre Erdélybe menekül; a bujdosók szervekedése; a Muraközt a varazsdi határőrvidékhez kapcsolják.

1670—76. X. Clemens romai pápa.

1670—93. gróf Erdődy Miklós horvát bán.

1670—99. V. Christian dán király.

1670—1723. Medici III. toscanai nagyherceg.

1670—1740. veneziai—savoiai feszültség.

1670—1778. Buccari szabad kikötő.

1671. Lionne francia minister halála; Lisola F.: *Eclaircissements sur les affaires de Lorraine*. Cöln és *La politique désinteressée*. Cöln; a wolfenbütteli herceg megszerzi Braunschweig várost; Fairfax Thomas volt parlamenti fővezér halála; Ashley Shaftesbury grófjává lesz; II. Jan Casimier lengyel király halála; Széchenyi György kalocsai érsek tiltakozik a törvénytelen adók ellen; a császári kormány a vármegyéket a megszálló hadsereg eltartására utasítja; a király Thököly Imrét megfosztja örökségétől; Guericke O.: *Experimenta Magdeburgica de vacuo spatio*. Amsterdam; Newton I.: *Methodus fluxionum*. London; Gronov Jan hollandi philologus halála; Barberini Antonio cardinalis halála; Bossuet I.: *Explication de la doctrine catholique*. Paris; Quesnel P.: *Réflexions morales sur le Nouveau Testament*. Pa-

ris; a dán Danebrog rend alapítása; az első főúri címek és rangok adományozása Dániában; a circalai akadémia alapítása; az eperjesi és sárospataki főiskolák pusztulása; Chamberlain E.: *An Academy*. London; a dán nyugatindiai társaság alapítása; — jan. a pozsonyi vértörvényszék felállítása; — febr. Rákóczi Ferenc megváltása; — márc. Hyde Anne, James yorki herceg nejének halála; Széchy Mária pöre Pozsonyban; — ápr. Zrinyi, Nádasdy és Frangepán pöre és kivégzése; — jul. a császár és a münsteri püspök sassenburgi szövetsége; Drabik Miklós kivégzése; — okt. a gyulafehérvári országgyűlés tiltakozik Kucsuk Mehemed varadi pasa követelései ellen; — nov. osztrák-francia semlegességi szerződés; — dec. doveri angol-francia szerződés; Tattenbach gróf kivégzése; Széchy Mária felmentése.

1671—72. lengyel-török háború.

1671—76. Matvejev Artamon orosz főbojár.

1671—79. Arnauld de Pomponne a francia külügyek élén.

1671—1711. a kuruc költészet kora.

1672. a savoiai herceg megtámadja Genovát; a cölni érsek választófejedelem megszerzi Cöln városát; angol—francia háború Németalföld ellen; hollandi-porosztrák szövetség; 's gravenhagei coalitio; Waldeck Friedrich Georg hollandi szolgálatba lép; De Witt Jan hollandi államférfi és Montagu Edward angol admirális halála; francia—svéd szövetség; budziaki lengyel—török békekötés; nagy Peter cár születése; Lobkowitz herceg osztrák államminister a nádorság eltörlését kérelmezi; Ismail marokkói szultán trónralépése; az örmény telep Erdélyben; a jezsuitáktól szerkesztett Sacrosancta Concilia kiadásának kezdete, Paris; Szelepchényi Gy.: Istenes énekek. Nagyszombat; az angol Declaration of Indulgence; Pufendorf S.: De iure naturae et gentium. Lund; Molière: Femmes

savantes; Racine: Bajazet; Stjernhjelm Georg svéd költő halála; a párisi zeneakadémia (Académie royale) alapítása; francia terv Egyptom elfoglalására; a madagascari francia telepek pusztulása; — jan. francia—cölni szövetség; Kollonich Rudolf gróf a pozsonyi kamara elnöke; az első magyar gályarabok elszállítása; — márc. II. Charles angol király türelmi nyilatkozata; Anglia hadat izen Németalföldnek; — ápr. Franciaország hadat izen Németalföldnek; Svédország a Triple Allianceba lép; Apaffy Mihály jegyzéke a hatalmakhoz; — máj. porosz—hollandi szövetség; a magyarországi 40 forintos telekadó rendelete; — jun. Utrecht a franciák kezében; osztrák-porosz szövetség; — jul. III. Willem oraniai herceg németalföldi helytartóvá lesz; — aug. a magyarországi bujdosók felkelése Petróczy István és Szuhay Mátyás vezérlete alatt; Apaffy Mihály felhatalmazza Teleki Mihályt a beavatkozásra; — szept. dán—osztrák szövetség; Spankau

császári tábornok veresége; Teleki átlépi a határt; az erdélyi államtanács elejti az expedíciót; Teleki veresége Szatmár alatt; — okt. Spork császári tábornok Árva várát visszaveszi; Cobb császári tábornok megszállja a felvidéket; — dec. osztrák—hollandi szövetség.

1672—74. III. angol—hollandi háború; Ghika Gregor havasalföldi vajda másodszer; Petriceicu Stefan moldvai vajda.

1672—76. lengyel—török háború.

1672—77. Essex gróf dublini helytartó.

1672—78. II. francia—spanyol és francia—hollandi háború.

1672—82. Frontenac canadai kormányzó.

1673. Eugenio savoiai herceg, Soissons grófja és Margareta Teresa császárné halála; I. Leopoldus császár, I. Lipót magyar király nőül veszi Claudia Felicitas austriai főhercegnőt; III francia—bajor szövetség; Schönborn Johann Philipp mainzi érsek választófejedelem ha-

lála; Maastricht a franciák kezén; a dán Gehejmerad szervezése; Griffenfeld lovag gróffá és cancellará lesz; I. dán—hollandi szövetség; Lipót király Bánffy Dénest bárói rangra emeli; Wesselényi Pál a bujdosók vezére; Panagiotis portai főtolmács halála, Maurokordatos Alexander portai főtolmács; XIV. Louis a törökellenes szövetség ajánlatát elutasítja; Parchevich sofiai érsek Veneziában; Huyghens Chr: Horologium oscillatorium. Paris; Gladacs István horvát térképe; az angol Test Act; Molière: Le malade imaginaire; Molière halála; Lucius: Memorie storiche di Tragurio. Venezia; Moreri L: Le grand dictionnaire historique. Lyon; az innsbrucki egyetem alapítása; — márc. a magyar alkotmány felfüggesztése; gubernium felállítása; — jun. a királyi censura behozatala; vossemi francia—porosz békekötés; — szept. Sobiesky Jan átlépi a török határt; — okt. Chocim bevétele; — nov. III. Michail lengyel ki-

rály halála; — dec. Apaffy Mihály követe Sobieskynál.

1673—74. osztrák—porosz—spanyol—dán—hollandi szövetség (II. coalitio).

1673—75. Cantacuzenos Dimitrasku moldvai vajda.

1673—78. Osborne Thomas angol kormányelnök.

1674. Messina hódolata XIV. Louis előtt; Braunschweig, Cöln, Mainz és Pfalz a coalitiohoz csatlakoznak; lord Clarendon, Cromwell Henry és Milton John halála; Osborne Thomas angol kormányelnök Danby grófjává lesz; porosz—svéd háboru; Lisola Francisco osztrák diplomata halála; pozsonyi perek; Szegedi Lénárd egri püspök énekeskönyve; Parchevich Péter báró sofiai katolikus érsek és Lebadie Jean francia pietista theologus halála; a magyar protestáns emigratio; La Vallière Louise a karmeliták kolostorába lép; Racine: Iphigénie; Anselme: Histoire générale de la maison royale de la France. 2 kötet. Paris; Carissimi Giacomo olasz zeneművész halála;

a kassai főiskola pusztulása; New-York alapítása; — jan. Dánia a II. coalitiohoz csatlakozik; — febr. londoni angol—hollandi békekötés; — ápr. lengyel királyválasztó országgyűlés; Beaumont francia ezredes erdélyi követsége; — máj. a dán és hollandi flották egyesülése; III. Jan lengyel királylyá választása; — jun. a franciák megszállják Franche Comtét; dán császári és dán—spanyol—hollandi—osztrák szövetség; — jul. a franciák megszállják Flandriát; V. Christian dán király megszállja Skaanet; — aug. Condé Senneffnél; — okt. Lobkowitz herceg osztrák államminister halála; — dec. Ernest August osnabrückeri püspök a coalitiohoz csatlakozik; Lund.

1674—75. a nyugati hatalmak interventiója a magyarországi protestánsok érdekében; Malebranche: Recherche de la verité.

1674—76. Sagredo Niccolò vaneziai doge; lengyel—török háború.

1674—78. Duka havasalföldi vajda.

1675. Turenne francia maréchal, IV. Charles lorrainei herceg és II. Charlo Emanuele savoiai herceg halála; III. Vittorio Amadeo savoiai herceg trónralépése; II. Carlos spanyol király nagykorúvá lesz; Ruyter hollandi admirális halála; Colmar és Fehrbellin; Svédország megszállja Bremet, Verdent és Pomeraniát; VI. (javoroi) francia—lengyel szövetség; Lwów; az utolsó Piast herceg halála; Austria megszerzi Brieg, Liegnitz és Troppau hercegségeket; a magyar gályarabok tömeges deportálása; Kemény Simon erdélyi államférfi halála; Akakia francia ügynök Fogarason; a greenwichi observatorium felállítása; Newton J.; Discourse on light and colours. London; Buonvisi Francesco thessalonikai érsek wieni nuntiussá lesz; Molinos M.: Guida spirital. Roma; Spener Jakob Philipp: Piadesideria. Frankfurt; szultáni berat a Sentsírt az orthodox helléneknek adja; Brankovics Száva erdélyi oláh püspök Moldovában;

Graziani gróf olasz költő és Orlovics Ferenc horvát író halála; Comenius A. J.: Orbis sensualium pictus. Corona; — ápr. fogarasi francia-lengyel-erdélyi szövetség; — máj. a svédek Porosországban; — jun. Turenne Sasbachnál; Fehrbellin; — aug. Créqui francia tábornok veresége; — szept. Dánia hadat izen Svédországnak.

1675—78. Rosetti Antonius moldvai vajda.

1675—79. III. dán—svéd háború.

1675--80. Brankovics György erdélyi portai kapitika.

1675—85. Mabilion J.; Vetera analecta. Paris.

1675—1730. II. Vittorio Amadeo savoiai herceg.

1676. Duquesne francia admirális messinai diadala; I. Leopoldus császár, I. Lipót király nőül veszi Marie Magdalene hercegnőt; Ruyter Hadriaen hollandi admirális halála; III. Willem oraniai herceg nőül veszi Stuart Mary angol hercegnőt; Lund; Griffenfeld gróf dán államminiszter bukása és halála; Béthune François Gaston

warszawai francia követ; Ruyter admiralis kiszabadítja a sicíliai magyar gályarabokat; I. Rákóczi Ferenc halála és II. Rákóczi Ferenc születése; Fogel Martin hamburgi nyelvtudós halála; Kájoni I.: Cationale Hungarico Latinum. Csiksomlyó; Krizsanics György horvát térítő, az első panslav agitator, Basire Isaac angol theologus, Sabbatai Cevi zsidó álmessias és Lucius dalmáciai történetíró halála; az angol kereskedelmi tanács feloszlataása; Cavalli Francesco olasz zeneművész halála; La Salle a Mississippinél; — márc. Griffenfeld elfogatása; — jun. a dán és hollandi flották ölandi győzelme a svédek felett; — jul. V. Christian dán király megszállja Skaanet; I. Rákóczi Ferenc halála; — okt. zurovnoi békekötés; Apaffy Mihály Telekit a II. interventio előkészítésére utasítja; — nov. Apaffy az előkészületeket betiltja; — dec. Lund.

1676—82. III. Fjodor orosz cár.

1676—83. Contarini Lodovico veneziai doge.

1676—89. XI. Innocentius romai pápa; Galicin Vasil herceg orosz főbojár; Kara Mustafa nagyvezér.

1677. Seneff és Montcasel; Wilhelm baden-badeni és VI. Friedrich baden-durjachi őrgróf halála; III. Willem orániai herceg második angol útja és házassága; Landskrona; Rügen megvétele; Auersperg Johann és Lobkowitz Eusebius hercegek osztrák államférfiak és Szuhay Mátyás felkelő vezér halála; Teleki Mihály Erdély főgeneralisa; Barrow Isaac angol matematikus és Sheldon Gilbert canterburyi érsek halála; Racine: Phèdre; Racine és Boileau XIV. Louis udvari történetíróivá lesznek; Baluze: Capitularia regum Francorum. 2 kötet. Paris; Harrington James angol politikai író halála; — máj. warszawai szerződés; — jul. Landskrona; XIV. Louis a warszawai szerződést megerősíti; az erdélyi államtanács az interventio mellett dönt; — szept. Absolon Dá-

niel erdélyi követ Versaillesban; Apaffy Thököly Imrénének felhatalmazást ad a hadjáratra; Thököly és Teleki kövári értekezlete; a francia, lengyel és Wesselényi-féle contingensek csatlakozása; — okt. Bély Pál ligája; — nov. angol-hollandi házassági szerződés; Cobb császári tábornok Hajdúmegyében; az egyesült felkelő hadak Bihar-megyében; — dec. Stettin megvétele.

1677—80. I. orosz—török háború.

1677—87. Ormonde herceg dublini helytartó.

1677—90. Sancroft William canterburyi érsek.

1677—1707. Ludwig Wilhelm baden-badeni őgróf.

1677—1709. Friedrich Magnus baden-durlachi őgróf.

1678. a franciák bombázzák Genovát; IV. Carlo mantovai herceg Versaillesban; Cambray, Franche Comté, Freiburg és Ypres francia kézben; Franciaország elveszti Philippsburgot; Oates Titus denuntians szereplése Angliában; Churchill John nőül veszi Jennings Sarah

udvarhölgyet; Bethlen Farkas erdélyi kancellár; Du Cange Ch: Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis. 3. kötet. Paris; Komáromi Csipkés György magyar nyelvész halála; a nagyszombati papnevelő intézet felállítása; Buryan J.: The pilgrim's progress. London; Butler S.: Hudebras London; a berlini Commerz Collegium felállítása; Lafontaine: Fables; Davenant William angol drámaíró és Bethlen János erdélyi politikus és történetíró halála; a bucuressii oláh nyomda felállítása: Lamothe francia hadmérnök halála; a francia Compagnie du Levant csődje; — jan. nijmegeni francia—hollandi békekötés; Bély Pál menekülése; — febr. kövári erdélyi—francia szövetség; Thököly hadainak eltávolítása Erdélyből; — márc. stambuli lengyel—török békekötés; a bujdosók somkúti gyűlése Thökölyt és Telekit vezérekké választja; Bély a portán; — ápr. wieni tanácskozás; erdélyi követség Versaillesban; Bély a Jedikulában; — máj. Ká-

szoni pater királyi követ kutasítása Erdélyből; Thököly és Teleki hadai Tasnádon egyesülnek; — jun. Teleki Abaujban; Thököly Sárosban; — jul. Leslie császári tábornok előnyomulása; — aug. Teleki visszavonulása; — szept. Rügen megszállása; Thököly felvidéki hadjáratának kezdete; — okt. Stralsund megvétele; Kékkő, Korpona, Zólyom és a bányavárosok Thököly kezén; — nov. a bányavárosok a király kezén; Thököly Barsban; szentkereszti vereség; fegyverszünet.

1678—84. Duka Georghe moldvai vajda.

1678—88. Cantacuzenos Serban havasalföldi vajda.

1679. Retz Cardinalis, Longueville és Rohan Marie (Chevreuse) hercegnők halála; don Juan d'Austria spanyol regens; II. Carlos spanyol király nőül veszi Marie Louise orléansi hercegnőt; Ernest August hannoveri herceg megszerzi Calenberget; Brandenburg bekebelezi a souverain porosz hercegséget; Ferdinand Ma-

rie bajor választófejedelem és Barebone angol politikus halála; Arnauld Antoine menekülése; Sharp James saint andrewsi érsek meggyilkolása; Csernátoni Pál magyar és Hobbes Thomas angol bölcseľ, Bethlen Farkas és Krauss György erdélyi történetirók és Sporck Johann gróf osztrák hadvezér halála; — jan. az angol parlament feloszlatása; Thököly Erdélyben; — febr. I. erdélyi követség Wienben; — márc. lord Danby angol kormányelnök bukása; Monmouth herceg száműzése; a restauratio II. parlamentje; Habeas Corpus Act; Sharp érsek meggyilkolása; — ápr. lord Danby a Towerban; II. erdélyi követség Wienben; Józsa pater Selmecbányán; — jun III. erdélyi követség Wienben; — jul. Wien megszakítja az erdélyi tárgyalásokat; a krásznai gyűlés Thökölyt fővezérré választja; — szept. fontainebleau-i dán—svéd és saint germaini porosz—svéd békekötés; a metzi reunio kamara felállítása; Wesselényi Pál a ku-

ruc mozgalomhoz csatlakozik; — okt. porosz—francia szövetség; lundi dán—svéd békekötés; I. skandináv szövetség; — dec. Bély halála; Zólyomi erdélyi trónkövetelő; a stambuli erdélyi követ elfogatása; a bujdosók hűségget esküdnek Apaffy Mihálynak.

1679—80. az angol restauratio III. parlamentje.

1679—81. Exclusion Bill.

1679—88. a dragonadeok; Balbin B.: *Miscellanea historica regni Bohemiae.* 8 kötet. Prága.

1679—96. Colbert de Croissy a francia külügyek élén.

1679—1714. Burnet G.: *History of the reformation.* 3 kötet. London.

1679—1726. II. Max Emanuel bajor választófejedelem.

1680. Franciaország bekebelezi Elsaszt; Bourbon Louis dauphin nőül veszi Wittelsbach Marianne bajor hercegnőt; a mantovai herceg a császárhoz csatlakozik; II. Johann Georg szász választófejedelem halála; Ernest August herceg osna-brücker püspök Hannoverba

költözik; braunschweig-lüneburgi primogenitura; Poroszország bekebelezi Magdeburgot; X. Karl Ludwig pfalzi választófejedelem halála; Monmouth herceg visszatérése; Gillenstjerna Hans svéd államférfi halála; svéd alkotmányreform; Montecucoli Raimondo gróf osztrák hadvezér halála; a dresdeni horvát testőrség feloszlata; Boyle Robert angol természettudós a royal Society elnökévé lesz; Pitt M.: *English Atlas.* Oxford; az első örmény nemesítés Erdélyben; Talbot Peter dublini érsek halála; B.ankovics Száva erdélyi oláh püspök kivégzése; csehországi parasztmozgalom; porosz hajózási rendelet; Bunyan John angol költő és Moreri Louis francia encyclopaedikus író halála; a modenai akadémia alapítása; Bernini Lorenzo olasz építőművész halála; Friedrichsburg afrikai porosz gyarmat alapítása; Pennsylvania északamerikai angol gyarmat alapítása és alkotmánylevele; — jan. a szoboszlói gyűlés Thökölyt fő-

vezérré teszi; — febr. Thököly II. fegyverszűnete a királlyal; — máj. XI. Karl svéd király nőül veszi Ulrike Eleonora dán hercegnőt; — jun. Báthory Zsófia fejedelemasszony halála; — aug. Késmárk megvétele; erdélyi követség Wienben; — okt. Teleki és Thököly somlyói értekezlete; — nov. Thököly III. fegyverszűnete Caprara császári tábornokkal.

1680—85. IX. Karl pfalzi választófejedelem; Medina Celi herceg a spanyol kormány feje.

1680—91. III. Johann Georg szász választófejedelem.

1681. Waldeck Friedrich Georg birodalmi maréhallá lesz; az angol restauratio IV. parlamentje; Hyde Lawrence Rochester grófjává lesz; Lauderdale herceg skót helytartó bukása; soproni országgyűlés; gróf Esterházy Pál nádorrá és az aranygyapjas rend lovagjává lesz; Forgách Ádám gróf magyar hadvezér halála; I. nagy török hadjárat Magyarországon; Hassan váradi pasa sirdar; II. francia—ma-

rokkói szerződés; Voss Isaac hollandi philologus halála; az iskolatestvérek rendjének alapítása; a lisboai inquisitio újjászervezése; Plunket Oliver armaghi katolikus érsek kivégzése; Buonvisi Francesco wieni nuntius cardinálissá lesz; Minin Nikita moszkvai patriarcha halála; Calderon Pedro spanyol író halála; Bossuet: Discours sur l'histoire universelle. Paris; Mabillon J.: De re diplomatica libri sex. Paris; Filmer: Patriarcha. London; — jan. francia—porosz szövetség; — márc. Thököly Imre a nagyvezér támogatását kéri; — ápr. a szultán Apaffinak engedélyt ad a beavatkozásra; — máj. Thököly visszautasítja a soproni országgyűlés meghívását és felbontja a fegyverszűnetet; Thököly beregszászi értekezlete az erdélyi megbizottakkal; — jun. a diószegi értekezlet Thökölyt fővezérré teszi; gyulafehérvári országgyűlés török biztos jelenlétében; II. Apaffy Mihály fejedelemmé választása; — aug. Thököly Hassan pasához,

Wesselényi Pál az erdélyi hadsereghez csatlakozik; Apaffy II. manifestuma a hatalmakhoz; Teleki az erdélyi hadak fővezére; — szept. a franciák megszállják Strassburgot; svéd-hollandi entente; Thököly, Hassan sirdar és Teleki egyesülése; Böszörmény megvétele; Thököly eltávozik; — okt. Caprara császári tábornok Kállót visszaveszi; — nov. IV. fegyverszünet; Thököly követe a portán.

1681—82. gallican zsinat.

1681—83. francia flotta Algir és Tripolis előtt.

1681—98. Ismail marokkói szultán diadalmas hadjárata Algir és a négerek ellen.

1682. a montferrati őrgróf Casalet eladja XIV. Louisnak; Calenberg és Hannover hercegségek egyesítése; calenbergi primogenitura; Georg Ludwig hannoveri választófejedelem nőül veszi Sophie Dorothea lüneburgi hercegnőt; Waldeck Friedrich Georg birodalmi herceggé, Churchill John angol báróvá, Caprara Alberto gróf perai császári

követté lesz; osztrák—hollandi entente; Wittelsbach Ruprecht pfalzi herceg halála: a II. nagy török hadjárat; Ibrahim budai pasasirdar; a zágrábi papnevelő intézet alapítása; Becker Joachim Johann osztrák nemzetgazdász, Claude Lorrain francia és Murillo spanyol festő halála; Hermann Wilhelm baden-durlachi őrgróf a wieni Hofkriegsrath elnöke; Duquesne francia admiralis algiri hadjárata; a porosz—afrikai társaság és Philadelphia alapítása; — jan. porosz—francia és porosz—dán szövetségek; — febr. osztrák—svéd szövetség; — márc. I. francia—dán szövetség; — ápr. francia—dán—porosz szövetség; Thököly Budán; a szultán elrendeli a nyári hadjáratot; — máj. svéd—spanyol, spanyol—osztrák—hollandi—svéd szövetség (III. coalitio); — jun. laxenburgi liga; a király megengedi a munkácsi esküvőt; — aug. Thököly beveszi Eperjest, Kassát, Lőcsét és Tokajt; Koháry István Füleken; Apaffy követei Budán; Apaffy át-

lépi a magyar határt és beveszi Debreczent: — szept. dán—porosz szövetség; Thököly beveszi Füleket és a török királylyá proclamálja; — okt. II. svéd—osztrák szövetség; Apaffy hazatér; — nov. V. fegyverszünet; Thököly felsőmagyarországi fejedelemsége.

1682—83. Rye house plot.

1682—89. Sophia orosz regensnő.

1682—91. francia—svéd diplomai szakítás.

1682—1725. I Péter orosz cár.

1683. Colbert Marie Thérèse francia királyné és Bourbon Louis, Vermandois grófja halála; Vittorio Amadeo savoiai herceg nőül veszi Marie orléansi hercegnőt; francia—spanyol háború; VI. Alfonso portugál király, Elisabeth portugál királyné, Essex gróf, Lamberth John tábornok, Russel William, lord Shaftesbury és Sidney Algernon angol politikusok halála; Georg dán herceg nőül veszi Anne angol hercegnőt; a III. nagy török háború; Thököly kassai

gyűlése; Thököly követi a portán; a nádor a kassai gyűlést törvénytelennek deklarálja; a magyar cisterciák osztrák vezetés alá kerülnek; Parker S.: The government of the Christian Church for the first six hundred years. London; Williams Roger angol theologus halála; Karanarutics B.: Vazetje Szigeta grada. Venezia; Locke J.: An essay concerning human understanding. London; a modenai egyetem alapítása; — jan. Bajorország elszakad XIV. Louistól; osztrák-bajor szövetség; a nádori tanácskozás támadó hadjáratot javasol a török ellen; a szultán elrendeli a magyarországi hadjáratot; — márc. osztrák-lengyel szövetség; a nádor felkelést hirdet; Thököly követi a lengyel királynál; — ápr. köpcsényi királyi tábor; Charles lorrainei herceg a királyi csapatok fővezére; a török haderő mozgósítása; — máj. a nagyvezér átkel a Száván; a tatárok átvonulnak Erdélyen; erdélyi követség a nádorhoz; a felkelők tállyai gyűlése; — jun.

á nádor felhívja a királyt az ország megvédelmezésére; a nagyvezér átkel a Dráván; Thököly Eszéken; a fegyverszünet fentartása; Brankovics György magyar báróvá lesz; — jul. angol—dán házassági szerződés; Wien ostroma; a király Linzben; a korona Wienben; a wieni kormány feladja Magyarország védelmét; Thököly megszállja Felsőmagyarországot; Apaffy Mihály III. manifestuma a hatalmakhoz; Apaffy Szolnoknál átkel a Tiszán; Thököly beveszi Pozsonyt; Charles herceg fővezér Thökölyt elvágja a nagyvezértől és Pozsonyt visszaveszi; — aug. Apaffy Esztergomnál átkel a Dunán és Wien alatt a török haderőhöz csatlakozik; — szept. Apaffy Győrnél; Wien felmentése; a nagyvezér Győrnél; Charles herceg átlépi a magyar határt; a felszabadító háború kezdete; a király csatlakozásra hívja az ellenzéket; a wieni udvar békeajánlatot tesz a töröknek; Spanyolország hadat izen XIV. Louisnak; Párkány; Apaffy Szol-

noknál átkel a Tiszán; — nov. II. francia—dán szövetség; Szécsény és Késmárk megvétele; Thököly Debrecenben; Thököly követei Sobieskynál; — dec. sikertelen wieni tárgyalások egy törökellenes orosz—osztrák szövetség iránt; a nagyvezér megöletése; Lócse és Kiszeben megvétele.

1683—84. Newton Isaac gravitatio elmélete.

1683—85. Villars marquis kjoebenhavni francia követ; Bourbon François, Conti hercege, spanyol trónjelölt.

1683—88. Charles lorrainei herceg magyarországi fővezér; Giustiniani Marcantonio veneziai doge; III. francia—spanyol háború.

1683—89. Béthune François Gaston warszawai francia követ.

1683—99. magyar—török és lengyel—török háború.

1683—1701. osztrák—bajor entente.

1683—1706. II. Pedro portugál király.

1684. Duquesne francia admiralis Genovát bombázza; Monmouth herceg elhagyja

Angliát; Ampringen Gaspar Johann osztrák politikus halála; a 20 éves vasvári török—magyar béke lejár; osztrák — lengyel — veneziai coalitio a török ellen (szentszövetség); Petriceicu Stefan moldvai vajda másodsor; Santa Maura és Prevesa megvétele; Leibniz értekezései a differentialis és integralis számításról az Acta Lipsicában; Apaffy Mihály kiváltságlevele az erdélyi öröme nyek részére; Dobos Mihály erdélyi püspök és Leighton Robert angol theologus halála; a königsbergi Commerz Collegium felállítása; Corneille francia és Balassa Bálint magyar költő halála; a francia Compagnie d' Occident alapítása; New-York északamerikai gyarmat alkotmánylevele; — jan. a király általános amnestiát ad; Apaffy a lengyel királyt a békébe való befoglalásra kéri; — febr. krakowiei szerződés; Felsőmagyarország meghódol a pozsonyi kegyelmi bizottságnak; — ápr. a király Erdélyt hűségre szólítja fel; Thököly követi a portán;

— máj. Caprara császár tábornok felsőmagyarországi fővezér; Thököly IV. hadjárata; — jun a franciák megszállják Luxemburgot; Pest, Ungvár Vác és Visegrad megvétele; erdélyi követség a portán; — jul. a franciák megszállják Triert; Buda ostroma; Teleki lemond az erdélyi hadak fővezérségéről, — aug. reigensburgi osztrák—francia—spanyol—német fegyverszünet; III. Jan lengyel király Jasiban; Leslie császári tábornok a Dráva mellett; Verőce felmentése; Schulz császári tábornok a felvidéken; — dec. hannoveri—veneziai szövetség; erdélyi követség a portán.

1684—85. Cantacuzenof Dimitri moldvai vajda másodsor.

1684—89. dán—holsteini unio.

1684—90. Bethlen F.; Historiarum Pannonico—Dacicarum libri X. Keresd.

1684—97. Trier a francia csapatok kezében.

1684—99. II. veneziai—török háboru.

1684—1737. Karl Alexander Württemberg hercege.

1685. Bourbon Louis, Condé hercege, Fouquet és Le Tellier francia ministerek és XI. Karl pfalzi választófejedelem halála; II. Maximilian bajor választófejedelem nőül veszi Habsburg Marie Antoinette austriai főhercegnőt; waldecki primogenitura; Monmouth és Argyll hercegek kivégzése; II. Charles angol király halála; Koháry István örökös gróffá lesz; a veneziaiak megszállják Morea félszigetet; az első francia követ Siamban; Szelepchényi György esztergomi érsek halála; Molinos spanyol quietista elfogatása; Quesnel jansenista menekülése; Erzsébetváros alapítása; Cellarius: *Historia antiqua. Zeitz*; Dom Luc d'Achéry francia és Bartoli Daniele olasz történetíró, Ostade hollandi festőművész és Spankau Paris osztrák tábornok halála; a francia Compagnie de Guinée alapítása; — jan. Genova francia kézben; a király Erdélyt csatlakozásra szólítja fel; a nagyvezér bé-

keajánlata; erdélyi követség a portán; Thököly a hatalmak támogatását kéri; — febr. Dunod pater királyi követ Fogarason; erdélyi követség a lengyel királynál; — márc. erdélyi követség Wienben; Ibrahim pasa sirdar; Thököly manifestuma; Thököly erdélyi birtokainak elkobzása: — ápr. kercsesorai szerződés Dunod pater és Teleki között; erdélyi követség a lengyel királynál; — máj. Schulz császári tábornok Ungvárott; erdélyi—havasalföldi szövetség; — jun. Monmouth herceg angol földre lép; hannoveri ezredek Moreában; — jul. Sedgemoor; Monmouth herceg halála; Schulz tábornok Eperjesen; erdélyi követség Berlinben; — aug. angol—hollandi és porosz—hollandi szövetségek; Esztergom; Érsekujvár visszavétele; — szept. Eperjes, Kálló és Tokaj visszavétele; Thököly török területen; — okt. a nantesi edictum visszavonása; a francia hugenották kiűzése; Kassa visszavétele; Thököly elfogatása; Dunod

pater a gyulafehérvári országgyűlésen; ünnepélyes erdélyi követség Wienben — nov. potsdami manifestum a hugenották érdekében; az angol parlament elnapolása; erdélyi szövetség Dunod paterrel; Munkács ostromának kezdete; Thököly Belgradban; — dec. Caraffa császári tábornok a Partiumban; a sirdar megfojtása; erdélyi követség a portán.

1685—86. Haller János wieni erdélyi követ.

1685—88. II. James angol, VII. James skót király; az angol—francia entente cordiale megerősítése; Munkács ostroma.

1685—89. bostoni felkelés.

1685—90. Oropesa Manuel gróf a spanyol kormány feje; Philipp Wilhelm pfalzi választófejedelem.

1685—93. Cantemir Constantin moldvai vajda.

1685-95 Széchenyi György esztergomi érsek.

1685—1803. a Wittelsbach ház neuburgi ága Pfalzban.

1686. porosz—hollandi szövetség; La Gardie Magnus svéd államférfi halála; lwówi

és moszkvai békekötés; Navarino megvétele; a török-ellenes osztrák—persa entente kudarca; egy török-ellenes osztrák—abessyniai szövetség terve; Guericke Otto német, Stensen Nils dán természettudós és Baffin William angol felfedező halála; Leibniz: De geometria recondita. Leipzig; a pomeraniai Commerz Collegium felállítása; Solis A. gróf; Historia de la conquista de Mexico. Madrid; Pufendorf S.: De rebus Suevicis. Utrecht; Lloyd N.: Dictionarium historicum. Oxford; Solis Antonio gróf spanyol és Miles Mátyás erdélyi szász történetíró halála; Starhemberg Rüdiger gróf a wieni Hofkriegsrath elnöke; — jan. hollandi—svéd szövetség a franciák ellen; osztrák—porosz szövetség; Caraffa elnyomulása; Haller wieni követsége; — febr. svéd—porosz szövetség; Gyulay wieni követsége; erdélyi követség Berlinben; Thököly Váradon; — márc. osztrák—porosz szövetség; — ápr. Amhát pasa sirdar; Thököly Szeged-

den; Scherffenberg császári tábornok Kolozsvárott; — jun. Scherffenberg Szebenben; Buda ostromának kezdete; a Haller-féle diploma; Thököly Erdélyben: — jul. augsburgi osztrák—francia—svéd coalitio; Thököly Belgradban; — aug. III. Jan lengyel király Jasiban; a nagyvezér Budánál vereséget szenved; Scherffenberg kiűriti Erdélyt; — szept. Buda megvétele; Caraffa az erdélyi határon vesz téli szállást; Thököly Váradon; — okt. Szeged és Pécs megvétele; Apaffy tiltakozik Caraffa elszállásolása ellen; — nov. Caraffa átkel a Tiszán.

1687. II. Pedro portugál király házassága; Buckingham herceg angol államférfi és Gwynn Eleonore, II. Charles angol király kedvesének halála; az angol parlament feloszlatása; Tyrconnel herceg irlandi alkirály; pozsonyi országgyűlés; József királyi herceg magyar királylyá választása; a fiági örökösödés törvénybe iktatása; Esterházy Pál gróf nádor birodalmi herceggé

lesz; Pozsega megvétele és elvesztése; Bercsényi Miklós lovassági tábornok grófi rangot nyer; XIV. Louis másodszor is elutasítja egy törökellenes orosz szövetség ajánlatát; Athine, Korinthos és Patras megvétele; Newton I.: *Philosophiae naturalis principia mathematica*. London; Petre Edward jezsuita az angol kormány tagja; a jezsuiták Budán; az angol Declaration of Indulgence; Willem oraniai herceg helyteleníti az angol türelmi nyilatkozatot; Hain Gáspár lőcsei krónikáiról halála; Fénelon: *Traité de l'éducation des filles*. Paris; a budai főiskola alapítása; La Salle canadai francia politikus halála; — Jan. Rochester gróf angol kormányelnök elbocsátása; — febr. Thököly Váradon; — ápr. II. angol türelmi nyilatkozat; — máj. III. angol türelmi nyilatkozat; — jun. az angol püspökök pöre; — jul. az angol parlament feloszlatása; — aug. Eszék és Pétervárad megvétele; Nagyharsány; — szept. királyi manifestum

Bosznia keresztényeihez; — okt. Charles lorrainei herceg fővezér Erdélyben; az athinei lutheranus egyház alapítása; — dec. Eger megvétele; a hannoveri ezredek elhagyják a moreai harcteret.

1687—88. az oroszok sikertelen krimi hadjárata; siami francia követség.

1687—90. Sándor Pál az utolsó erdélyi kapitáni.

1687—91. Tyrconnel herceg az irlandi felkelés vezére; II. Szuleiman szultán.

1687—1703. a sárospataki főiskola a jezsuiták kezében.

1688. XIV. Louis a Rajna mellett; francia — portugál szerződés; Friedrich Wilhelm brandenburgi választófejedelem halála; III. Friedrich porosz választófejedelem és III. William angol király trónralépése; Wittelsbach Heinrich cölni érsek választófejedelem és Ormonde gróf angol államférfi halála; Churchill John báró tábornokká lesz; a wieni kormány megbízza Kollonich érseket egy magyarországi kormánytervezet elkészítésével: commissio neoaquistica; Ludwig badeni

herceg fővezér boszniai hadjárata; a királyi csapatok moldvai területen; Veteráni császári tábornok havasalföldi hadjárata; Venezia negropontei hadi vállalata; Morosini leteszi a fővezérséget; Knin Venezia birtokában; Du Cange Ch.; Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis. 2 kötet. Lyon; Du Cange francia philologus halála; szlavoniai szerb—katholikus unio; a horvátországi minorita tartomány a krainiba olvad; XI. Innocentius pápa glagol breviariumot ad ki; Bossuet J.: Histoire des variations des églises protestans. 2 kötet. Paris; Parker S. angol theologus halála; megjelenik az első teljes román biblia Bucuresciban; Cellarius; Historia medii aevi. Zeitz; Balbin Böhoslav cseh történetíró halála; a korlátlan censura behozatala Magyarországon; a francia Compagnie de Chine alapítása; — Jan. Munkács megvétele; — máj. Erdély a portának megtagadja az adófizetést és hűséget esküszik a királynak;

— jun. James Edward angol trónörökös születése ; a IV. türelmi rendelet és az angol püspökök pöre ; az orániai herceg meghívása Angliába ; — aug. a franciábról cölni érsek elűzése ; Maximilian Emanuel királyi fővezér átkel a Száván ; — szept. XIV. Louis hadat izen a német birodalomnak ; Belgrad, Galambóc, Szendrő és Szigetvár megvétele ; — szept. és okt. Heidelberg, Mainz, Philippsburg, Speyer, Stuttgart és Worms a franciák kezében ; — okt. hannoveri—porosz—szász szövetség ; Willem orániai herceg búcsút vesz a hollandi rendektől ; a skót hadsereg Angliába vonul : Zvornik megvétele ; — dec. Willem orániai herceg Londonban ; II. James elhagyja Angliát ; az angol—hollandi entente létrejött.

1688—89. Avignon francia kézben ; Skócia meghódítása ; hugenotta felkelés a Cevenesekben ; III. algiri—francia háború.

1688—93. Morosini Francesco veneziai doge.

1688—97. I. német—francia háboru.

1688—1700. III. Friedrich brandenburgi választófejedelem.

1688—1701. cölni—francia diplomatai szakítás.

1688—1714. Brancovanu Constantin moldvai vajda.

1688—1720. Heinsius Anton államügyész a németalföldi kormány élén.

1688—1723. Wittelsbach Clemens Joseph kölni érsek választófejedelem.

1689. a franciák feldulják Heidelberget és a Rajna mentét ; Marie Louise spanyol királyné halála ; XI. Innocentius, romai pápa halála ; altonai békekötés ; Grande Alliance ; Bentinck Willem hollandi tábornok Portland grófjává, Churchill John angol tábornok Marlborough grófjává, lord Danby Carmarthen viscountjává és Herbert admiralis Torrington grófjává lesz ; Christine svéd királynő halála ; Kollonich : Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn ; Brankovics György gróffá lesz ; a török feldulja Sofiát ; bolgár emig-

ratio; I. Peter cár segélyt ígér Moldvának és Havasalföldnek; az oroszok II. krimi hadjárata; I. nercsinski orosz — chinai szerződés; a cambridgei egyetem Newtont a parlamentbe választja; Chamberlain H.: A proposal for the better securing of health London; Hicks G.: Anglo-saxon and Moeso—Gothic grammar. Oxford; a jezsuiták kitiltása Oroszországból; a magyarországi ruthen egyház uniója; a montenegroi születésű Csernojevics Arsenios ipeki szerb patriarchává lesz; Selden J.: Table talke London; Huet P.: Censura philosophiae Cartesianae Paris; La Rochefoucauld francia bölcselő halála; a romai Arcadia akadémia alapítása; Herberstein császár tábornok halála; — jan. angol parlament; — jan.—jun. III. William angol király első parlamentje; Killiecrankie; — febr. a német birodalom hadat izen XIV. Louisnak; Mary angol királyné Angliában; III. William és Mary megválasztása és megkoronázása; Declaration of Right;

a török III. békeajánlata; — márc. Németalföld hadat izen XIV. Louisnak; a londoni királyválasztó convent parlamentté alakul; a skót convent összehívása; II. James Dublinben; — ápr. francia spanyol háboru; Skócia elismeri III. Williamot és Maryt; Mutiny Act; a londoni parlament hadizenetre kéri a királyt; — máj. osztrák—hollandi entente; III. William leteszi a skót királyi esküt; a dublini parlament megnyitása; angol Toleration Act; — jun. a skót parlament megnyitása; — jul. Derry felmentése; William Gloucester herceg születése; George Cumberland hercegévé lesz; — aug. Buonvisi wieni pápai nuntius távozása; Schomberg hollandi tábornok Irlandban; Ludwig Wilhelm herceg fővezér a Morava mellett; — szept. Mainz visszavétele; I. Peter cár átveszi a kormányt; Nis megvétele; — okt. Bonn visszavétele; III. William második parlamentjének megnyitása; Viddin megvétele; — nov. Brankovics György

gróf elfogatása ; Piccolomini császári vezér Prizrenben ; — dec. Prizren elesik.

1689—90. III. William második parlamentje ; Dampier hollandi utazó Ausztráliában.

1689—91. VIII. Alexander romai pápa ; Köprili Mustafa nagyvezér.

1689—93. Ludwig Wilhelm herceg magyarországi hadak fővezére.

1689—96. angol compromissum-kormány.

1689—97. IV. francia—spanyol háború ; I. Peter és Ivan cárok biarchiája.

1689—98. a francia—spanyol diplomáciai összeköttetés megszakítása ; Frontenac canadai kormányzó másodikban.

1689—1702. III. William angol király.

1690. V. Charles lorrainei herceg halála ; Farnese II. Odoardo parmai herceg nőül veszi Wittelsbach Dorothea Sophie pfalzi hercegnőt ; II. Carlos spanyol király nőül veszi Marie Anne neuburgi hercegnőt ; Philipp Wilhelm pfalzi választófejedelem halála ;

Boyne ; XIV. Louis partraszállási kísérlete angol földön ; Alexej carevics születése ; Rákóczi Ferenc a prágai egyetemen ; Szerbiát a török visszaveszi ; a szerbek Magyarországra költözése ; bolgár emigránsok Magyarországon és Havasalföldön ; Pápai Páriz Ferenc : Pax corporis. Kolozsvár ; szatmári zsinat ; a presbyterianismus skót államvallássá lesz ; Chamberlain H. : Proposal to make England rich and happy. London ; laxenburgai értekezés a magyar kereskedelemről ; Lebrun Charles francia festő halála ; Locke J. : Two treatises of government. London ; a Szentsír francia védelem alatt ; a francia Compagnie d'Afrique alapítása ; a franciák elvesztik a siami piacot ; Calcutta alapítása ; Child John bombayi kormányzó halála ; Phips William canadai hadi vállalkozó ; — jan. Joseph austriai főherceg, József magyar királyi herceg római királylyá választása ; — febr. a német birodalom hadat izen Franciaországnak ; lord Halifax, a

whigek leaderének elbocsátása; — márc. III. William harmadik parlamentjének megnyitása; — ápr. Spanyol ország hadat izen XIV. Louisnak; Charles lorrainei herceg és Apaffy Mihály halála; királyi manifestum a magyar birodalomszerbeihez; — máj. III. William általános amnesztiát ad; Anglia hadat izen XIV. Louisnak; angol hollandi-dán-osztrák-porosz-savoiai szövetség XIV. Louis ellen (Grande Alliance); — jun. a török Thököly Imrét fejedelemmé teszi; — jul Louvois halála; Fleurus, Boyne és Beachy Head; Schomberg hollandi tábornok halála; Thököly Erdélybe indul; Teleki Mihály felkelést hirdet; — aug. Stafarda; III. William lefegyvezezi Skóciát; Thököly átkel a havasokon; Zernyest; Teleki halála és Heissler császári fővezér elfogatása; — szept. a németek Mainzot visszaveszik a franciáktól; Cork megvétele; Ludwi Wilhelm badeni herceg Erdélyben; a török Nist és Szendrőt visszaveszi; — okt. a

németek Bonnt visszaveszik a franciáktól; Kinsale megvétele; Erdély megszállása; Thököly visszavonulása; a török Belgradot visszaveszi; nov a Diploma Leopoldinum megalkotása.

1690—96. III. William harmadik parlamentje.

1690—1716. Johann Wilhelm pfalzi választófejedelem.

1690—1763. északamerikai angol-francia háborúk.

1690—1765. a török kormány görög ipeki patriarchát investál.

1691. a franciák megszállják Piemontet; III. Johann Georg szász választófejedelem és Hermann Wilhelm baden-durlachi őrgróf halála; Irország lecsendesítése; Tyrconnel herceg dublini helytartó halála; I conventio a skandináv államok semlegesítésére; Veterani császári tábornok erdélyi főparancsnok; Rákóczi Julia Aspremonte gróf nejévé lesz; Venetia sikertelen kandiai hadjárata; Boyle Róbert angol természettudós halála; Pococke Edward angol orientalista, Baxter Richard és

Fox George theologusok halála ; Bencsik M. : Conclusio-nes. Kolozsvár ; Esterházy P. : A boldogságos szűz Mária szombatja. Nagyszombat ; Massachussets északamerikai angol gyarmat alkotmánylevele ; — jan. az erdélyi országgyűlés a Diploma Leopoldinumot elfogadja : — márc. III. dán—francia szövetség ; Lika-Korbaviát egykái tekintetben a zengmodrusi püspökséghez csatolják ; — ápr. a török IV. békeajánlata ; — jun. Athlone megvétele ; — jul. Galway megvétele ; — aug. Zalánkemén ; a nagyvezér elesik ; — okt. Limerick megvétele ; — dec. Diploma Leopoldinum.

1691—93. Tillotson John canterburyi érsek.

1691—94. IV. Johann Georg szász választófejedelem.

1691—95. Kollonich Rudolf gróf kalocsai érsek ; II. Ahmed török szultán.

1691—1700. XII. Innocentius romai pápa.

1691—1701. II. Max Emanuel bajor választófejedelem

spanyol Németalföld helytartója.

1691—1710. Barbezieux a francia hadügyek élén.

1691-1713. Bánffy György erdélyi kormányzó.

1692. Béthune François Gaston francia diplomata halála ; Vittorio Amadeo savoiai herceg a Dauphinéban ; a német birodalmi fejedelmek szövetsége (Fürstenverein) a IX. (hannoveri) electoratus felállítására ellen ; Waldeck Friedrich Georg herceg halála ; Várad megvétele ; gróf Bercsényi Miklós Ungvár urává lesz ; Zrinyi Ilona követi férjét a számkivetésbe ; Rákóczi Ferenc Wienbe költözik ; Zabanius János az erdélyi szászok követe Wienben ; az erdélyi katolikusok követsége a királyhoz ; az angol államadósság alapítása ; az első királyi pénz Erdélyben ; L' Estrange R. : The fables of Aesop. London ; a dunai királyi flotta ujjászervezése ; — febr. glencoei vérfürdő Skóciában ; — márc. a hannoveri választófejedelemség alapítása ; — ápr. Bánffy György erdélyi kor-

mányzó beiktatása; — máj. La Hogue; — jun. Namur megvétele; — aug. Steenkerke; — szept. Alvinczy Péter I. emlékirata az erdélyi kérdésről.

1692—1702. Gonzaga Vincenzo guastallai herceg.

1693. a franciák Piemontban; a savoiai herceg Pignerolnál; Farnese II. Odoardo és Alessandro parmai hercegek halála; II. conventio a skandináv államok semlegesítésére; gróf Erdődy Miklós horvát bán halála; Crouy herceg a magyarországi hadak fővezére; Belgrad ostroma; Cantemir Dimitri moldvai vajda; Venezia dalmáciai hadjárata; Morosini átveszi a veneziai hadak fővezényletét; Otrókosi Foris F.: *Origines Hungaricae*; Greissing B.: *Donatus Latino—Germanicus*. Brassó; Zabanius János Harteneck lovaggá lesz; Bourbon Anne Marie Montpensier hercegnője halála; a dán elefántrend alapítása; egy millió font angol államkölcsön felvétele; Gyöngyösi J.: Porából megéledett Phoenix

és Palinodia prosopopoea Hungariae Lőcse; Felvinczy Gy.: *Comico—Tragoedia*; Léonard: *Recueil des traités*. 7 kötet. Paris; Locke J.: *Some thoughts concerning education*. London; az első orosz hadihajók építése; Caraffa Antonio gróf osztrák hadvezér halála; — jan. Alvinczy Péter II. és III. emlékirata; — ápr. angol residens megtelepedése a hannoveri udvarban; a katolikus vallás egyenjogúsítása Erdélyben; — máj. a franciák másodszor is feldulják Heidelberget; az erdélyi cancelláriát Wienbe helyezik át; az északamerikai William and Mary egyetem alapítása; — jun. Saint Vincent; — jul. Neerwinden; Ulrike Eleonore svéd királyné halála; — okt. Marsaglia.

1693—94. Rákóczi Ferenc itáliai utja.

1693—95. Duka Constantin moldvai vajda

1693—1700. Valteri Silvestro veneziai doge.

1693—1702. IV. Friedrich holstein—gottorpi herceg; Paiget William perai angol követ.

1693—1703. gróf Batthyány Ádám horvát bán.

1693—1715. Tenison Thomas canterburyi érsek.

1694. Farnese II. Ranuccio parmai és Christian Albrecht holsteingottorpi herceg, IV. Johann Georg szász választófejedelem és V. Christian dán király halála; lord Carmarthen Leeds hercegévé lesz; Triennial Act; Russell angol admiralis a Földközi tengeren; Russell megvédi Cataloniát a franciáktól; Venezia megveszi és elveszti Ciost; Malpighi olasz anatomus halála; Tournefort: *Éléments de botanique*. Paris; *Dictionnaire de l'Académie française*. 2 kötet Paris; a skót katolikus püspökség felállítása; a jezsuiták Pécssett és Erdélyben; Esterházy nádor kiadja Petretics horvát szentírásának II. kiadását; Arnauld Antoine jansenista halála; Quesnel jansenista szentírásfordítása; az angol bank alapítása; Pufendorf Samuel német politikai és történetíró halála; a hallei egyetem alapítása; — jun. Rákóczi Ferenc vá-

rosi főispán beiktatása; — szept. Pétervárad ostroma; — dec. Mary angol királyné halála.

1694—96. Friedrich August szász választófejedelem a magyarországi hadak fővezére; Russel angol admiralis a Földközi tengeren.

1694—1702. IV. Friedrich Holstein-Gottorp hercege.

1694—1727. Farnese Francesco parmai herceg.

1694—1733. I. Friedrich August szász választófejedelem.

1695. XIV. Louis Casalet visszaadja Montferratnak; II. Maximilian bajor választófejedelem nőül veszi Sobiesky Terézia lengyel hercegnőt; a mecklenburgi hercegek güstrovi ága kihal; Vaudemont herceg császári tábornok erdélyi főparancsnok; Huyghens Christian hollandi és Morland Samuel angol természettudós halála; Fénelon Cambray érsekévé lesz; Bellers I.: *Proposals for a college of industry*. London; Lafontaine halála; Haller: *Hármas Historia*. Kolozsvár; Pufendorf S.:

De rebus gestis Friderici Wilhelmi magni. 2 kötet. Berlin és De rebus gestis Friderici III. Berlin; Derfflinger Georg báró porosz maréchal halála; Phips William északamerikai angol politikus halála; — jan. Gyula megvétele; — febr. II. dán—porosz szövetség; Széchenyi György esztergomi érsek halála; — jun. II. Apaffy Mihály erdélyi fejedelem házassága; — jul. Kollonich esztergomi érsek; — aug. a szultán Pancsovánál átkel a Dunán; II. Apaffy Mihály Wienbe internálása; — szept. Asov első ostroma; Lippa elesik; Veterani császári tábornok és Luxembourg francia maréchal halála; — nov. az Unna—Kulpa vidék Styriához csatolása.

1695—96. Bayle P.: Dictionnaire historique et critique. 2 kötet. Rotterdam; orosz—asovi háború.

1695—97. Danckelmann Eberhard porosz államminiszter.

1695—1700. az oroszok asovi háborúja; Cantemir Antioch moldvai vajda.

1695—1703 II. Mustafa török szultán.

1695—1707. gróf Kollonich Lipót esztergomi érsek.

1695—1729. Schönborn Lothar mainzi érsek választófejedelem.

1696. Vittorio Amadeo herceg II. hadjárata; Savoia viszonyai Pignerolt; wien értekezlet; a bán és a horvát rendek tiltakozása az Unna—Kulpa vidék Styriához csatolása ellen; Bethlen Miklós erdélyi politikus gróffá lesz; Rabutin császári tábornok erdélyi katonai főparancsnok; Boughen E.: Principles of religion, catechism of the Church of England. Oxford; Miskolci Gáspár erdélyi theológus halála; angol Recoinage Act; angol National Land Bank; Frank B.: Breviculus originum nationum in Transylvania. Szeben; Cellarius: Historia nova. Halle; Pufendorf S.: De rebus a Carolo Gustavo gestis. Nürnberg; La Bruyère és Sévigné aszszony francia írók halála; — febr. gróf Bercsényi Miklós emlékirata; — jun. III. Jan lengyel király halála; — jul. az oroszok beveszik Asovot;

— aug. a franciák beveszik Barcelonát; torinói francia—savoiai szövetség; — szept. a király udvari bizottságot alakít a visszafoglalt részek rendezésére; — okt. a magyar urak I. (pozsonyi) értekezlete; — dec. angol—dán—hollandi szövetség; Dánia a koalícióhoz csatlakozik.

1696—97. lengyel királyválasztási mozgalmak.

1696—98. az első angol pártkabinet.

1696—1703. francia—savoiai entente.

1696—1718. Torcy marquis a francia külügyek élén.

1697. Vendôme herceg francia maréchal Cataloniában; Strassburg francia birtokká lesz; Franciaország elveszti Freiburgot és Pignerolt; Otto von Schwerin báró porosz államminister halála; XIV. Louis megvonja támogatását II. James angol királytól; Montagu angol kincstartóvá lesz; Conti Louis francia herceg lengyel trónjelölt; I. Friedrich August lengyel király trónralépése; Oroszország megszerzi Aso-

vot; Eugenio savoiai herceg sarajevoi hadmenete; hegyaljai parasztfelkelés; Thököly utolsó izben Magyarországon; Harteneck lovag az erdélyi szászok ispánjává lesz; Haller János erdélyi politikus halála; Dampier W.: Voyage round the world. London; a szász választófejedelem és lengyel király katolikussá lesz; a lengyelországi pálos rendtartomány szervezése; a magyar prémontrei rend osztrák vezetés alatt; Fénelon: Maximes des saints. Paris; Molinos spanyol quietista theologus halála; Greising B.: De atheismo. Wittenberg; francia kereskedelmi szerződések; Bleyer János bölcselet, Potocky Waslaw lengyel költő és Frank Bálint erdélyi történetíró halála; — jan. Harrach madridi császári követ utasításai; — febr. erdélyi oláh zsinat; — jul. Eugenio savoiai herceg fővezérré lesz és Péterváradnál vesz állást; Bihács sikertelen ostroma; — aug. a szultán Pancsovánál átkel a Dunán; a felsőmagyarországi hadtest Eugenio herceghöz

csatlakozik; — szept. ryswyki békekötés; az erdélyi hadtest csatiakozása; a szultán átkelései és visszavonulásai a Tiszán; Zenta; — okt Eugenio savoiai herceg feldulja Sarajevot; — nov. XII. Karl svéd király trónralépése.

1697—98. I. Peter cár nyugateurópai utazása

1697—99. Montagu Charles az angol kincstár első lordja

1697—1700. Somers John báró angol lord-cancellár; Rákóczi és Bercsényi Eperjesen.

1697—1701. lord Galway dublini helytartó.

1697—1710 Wartenberg Casimir Johann gróf porosz államminister.

1697—1713. Athanasius erdélyi oláh püspök.

1697—1720. XII. Karl svéd király.

1697—1733. II. August lengyel király.

1697—1737. IV. Danilo montenegroi fejedelem.

1698. I. szerződés a spanyol birodalom felosztására; az utolsó portugál cortes;

Ernest August hannoveri választófejedelem halála és Georg Ludwig trónralépése; III. William angol király Celleben; általános választás és tory parlament Angliában; IV. Friedrich holstein-gottorpi herceg nőül veszi XI. Karl svéd király leányát; svéd—holsteini szövetség; udvari mozgalom I. Peter cár ellen; II. wieni értekezlet; gróf Auersperg Karl császári kapitány Zengben; a nagyvezér IV. békeajánlata; Johann Wilhelm pfalzi választófejedelem armeniai tervei; a szerb és oláh határőrvidékek felállítása; Kollonich unióra hívja fel az erdélyi oláhokat; a londoni Society for the propagation of the gospel in foreign parts alapítása; a Sanct Andreas orosz rendjel alapítása; a franciák elvesztik a chinai piacot; Kocsi Csergő Bálint halála; a strelicek felosztása; a francia Compagnie de Saint Domingue alapítása; — jan. lord Portland parisi angol követ; — jul. francia—svéd szövetség; I. Peter cár Wienben; — szept. a magyar urak II.

(wieni) értekezlete; — okt. Harrach madridi császári követ elhagyja Spanyolországot; a karlócai békecongressus megnyitása; Cetin török kézben (Dalmácia); erdélyi oláh zsinat; — nov. Wittelsbach Joseph Ferdinand bajor herceg spanyol trónörökös lesz.

1698-1700. Harcourt Henri marquis madridi francia követ.

1699. Pomponne marquis francia miniszter és Montpensier Marianne francia hercegnő halála; Celle és Hannover egyesítése; a hollandi csapatok elbocsátása az angol szolgálatból; Temple William angol diplomata halála; IV. Frederik trónralépése; Gordon Patrick és Lefort François orosz tábornokok halála; Oettingen gróf perai osztrák követ; Venezia megszerzi Morea félszigetet; a marokkói szultán megkéri Conti hercegnő kezét; Petre Edward angol jezsuita halála; a jezsuiták Nagyváradon és Nagyszebenben; a spalato papnevelő intézet újjászervezése; francia —

hollandi kereskedelmi szerződés; az erdélyi kamarai bizottság megalakítása (commissio cameratica); Fénelon: Telemaque. Paris; Racine halála; Nagyszeben megerősítése; — jan. karlócai békekötés; — febr. Joseph Ferdinand spanyol trónörökös halála; Bács megye lefegyverzi a szabadkai és zombori szerbeket; az erdélyi oláhok I. kiváltságlevele; — márc. a wieni kormány ismét lefegyverzi a szerbeket; pápai breve elítéli a quietismust; — jun. II. szerződés a spanyol birodalom felosztására; a szerémi szerbek kiváltságlevele; — jul. a szerb kiváltságlevelek; — aug. I. dán—orosz szövetség; — szept. III. dán—lengyel szövetség; — okt. az erdélyi katolikusok felterjesztése az oláh unio ellen; — nov. dán—lengyel—orosz coalitio; a szerbek kivétele a megyei kormányzat alól; — dec. Bodrogvármegye visszaállítása.

1699—1715. Verzieresky Oxondius, a magyarországi őrmények első püspöke.

1699—1720. lengyel—svéd háború.

1699—1721. északi háború.

1699—1730. IV. Frederik dán király.

1700. III. szerződés a spanyol birodalom felosztására; hannoveri-porosz foedus perpetuum; angol—ir Act of Resumption; asovi békekötés; Rákóczi József születése; Vitezovics P.: Croatia rediviva. Zágráb; Rancé francia theologus halála; a magyar—horvát pálos tartomány szétszakítása; a moszkvai patriarchatus eltörlése; a francia kereskedelmi tanács felállítása; stambuli orosz—török kereskedelmi szerződés; Butler Samuel angol költő és Dryden John angol drámaíró halála; Gyöngyösi I.: Új életre hozott Chariclia. Lőcse; a lisboai Academia portugueza és a berlini tudományos akadémia alapítása; a moszkvai és az északamerikai yalei egyetem alapítása; — febr. francia—mantovai szövetség; — máj. a magyarországi örömenyek ideiglenes kiváltság-

levele; jul. francia—portugál szövetség; William, Gloucester herceg halála; XII. Karl Kjoebenhavn előtt; — aug. travendali békekötés; I. Peter cár hadat izen Svédországnak; — szept. III. erdélyi oláh zsinat; — okt. lengyel—orosz előnyomulás és Narva ostroma; XII. Karl Ingermanlandban; — nov. II. Carlos spanyol király halála; Philippe duc d' Anjou spanyol király; a porosz királyság alapítása; Narva; Rákóczi Ferenc XIV. Louis támogatását kéri; — dec. V. Felipe spanyol király elhagyja Versaillest; Godolphin angol kormányelnök.

1700—03. Duka Constantin moldvai vajda másodizben.

1700—09. Mocenigo Lodovico veneziai doge.

1700—10. Godolphin Sidney angol kormányelnök; Ferriol gróf perai angol követ.

1700—13. spanyol örökösödési háború.

1700—20. lengyel—svéd háború.

1700—21. XI. Clemens romai pápa.

1700—27. Ferreras I.: *Historia de Espana*. 16 kötet. Madrid.

1701. Catinat francia tábornok Lombardiában; Grande Alliance; Celle és Hannover egyesítése; Sophie hannoveri fejedelemasszony angol trónörökössé lesz; III. William Looban; Schönborn Lothar mainzi érsek választófejedelem birodalmi gróffá lesz; angol Act of Settlement; Marlborough gróf herceggé lesz; Montagu kincstartó lemondása és vád alá helyezése; osztrák—lengyel szövetség; I. Peter cár II. (livlandi) hadjárata; Thököly Nikomediában; II. Apaffy Mihály ünnepélyes lemondása az erdélyi fejedelemségről; Rákóczi György születése; Morea Venezia birtokába kerül; a gyulafehérvári püspökség visszaállítása; az orosz kolostori javak saecularisatiója; a porosz fekete sasrend alapítása; a parisi régészeti társulat alapítása; Caprara Enea Silvio és Starhemberg Rüdiger császári hadvezérek halála; az északamerikai Yale University (New Haven, Con-

necticut) alapítása; — jan. V. Felipe spanyol király átkel a Pyreneusokon; — febr. francia—cölni szövetség; a franciák megszállják a hollandi barriert; V. Felipe Madridban; tory kormány Angliában; — márc. Catinat francia tábornok Lombardiában; francia bajor szövetség; Németalföld Anglia segélyét kéri XIV. Louis ellen; — ápr. francia—savoiiai szövetség; Rákóczi elfogatása; — jun. dán—császári szövetség; a hannoveri successio törvénye Angliában; IV. erdélyi—oláh szövetség; — jul. Carpi; francia—spanyol—portugal szövetség; Dünamünde; Kurland és Livland svéd tartománnyá lesz; — szept. Chiari; Grande Alliance; II. James angol király halála; XIV. Louis elismeri III. James angol királyt; angol—osztrák szerződés; a szebeni görög kereskedelmi compania szabadelomlevele; — nov. Rákóczi Ferenc menekülése; Rákóczi Warszawában; — dec. V. Felipe spanyol király elhagyja Versaillest; Poroszország a coalitíóhoz csatlakozik.

1701—02. Villeroi francia tábornok Lombardiában; Marcin Ferdinande gróf francia tábornok, madridi követ és a spanyol kormány feje.

1701—03. a francia Compagnie de Guinée újjászervezése

1701—11. Tolstoj Peter stambuli orosz követ.

1701—46. V. Felipe spanyol király.

1702. Cremona; V Felipe Italiában; Bart admiralis és Catinat maréchal halála; XIV. Louis szakít Dániával; IV. Friedrich holstein—gottorpi herceg halála; Godolphin és Marlborough angol ministerek; osztrák—lengyel szövetség; I. Peter cár III (livlandi) hadjárata; az oroszok megszállják Inge:manlandot; Newton angol természettudós a Royal Society elnökévé lesz; cári rendelet az idegen bevándorlók támogatására; a Jászkunság eladása a német lovagrendnek; a szerb határőrvidék felállítása; Syv Peder dán philologus halála; a dán parasztság felszabadítása; Baranyai P.: Catechis-

mus Valachicus. Kolozsvár; az erzerumi örmény-jezsuita collegium feloszlatása; magyar dohánymonopolium: a Daily Courant angol napilap megindul; a veneziai horvát nyomda alapítása; első toborzás a cs. és királyi sors-hadsereg részére: — jan. XII. Karl svéd király litván földön; — febr. Villeroi francia tábornok elfogatása; Harley Robert speakerré lesz; — márc. III. William angol király halála; — máj. Vendôme francia tábornok felmenti Mantovát; német és angol hadizenet XIV. Louisnak; XII. Karl Warszawában; XIV. Louis segítséget ígér Rákóczy Ferencnek; a tiszai határőrvidéket szervező királyi rendelet; — jun. Marlborough átveszi a szövetséges hadak fővezérletét; XII. Karl Krakowieban; — jul. Klissow; Krakowie megvétele; — aug. Luzzara; Cadiz ostroma; — szept. Ulm a bajorok kezében; — okt. Friedlingen; Liége Marlborough kezében; Rooke angol admiralis Vigonál; — dec. Marlborough herceggé lesz.

1702 – 03. Estrées César admiralis, madridi francia követ és a spanyol kormány feje.

1702–07. XII. Karl Lengyelországban.

1702–26. dán—francia diplomatai szakítás.

1703. Villars francia tábornok Wien előtt; a bajok Tirolban; Wittelsbach Clemens Joseph cölni érsek Franciaországba menekül; lord Rochester kilépése az angol kabinetből; I. Peter cár IV. (livlandi) hadjárata; az oroszok megszállják Esth—és Livlandot; osztrák pactum mutuae successionis; gróf Schlick Leopold maréchal a magyarországi császári hadak fővezére; a Kollonich-féle kormánytervezet bukása; gróf Batthyány Ádám horvát bán halála; Hooke Robert angol természettudós halála; a petrinjai, slavoniai és varasdi határőrvidékek polgárosítása; a tiszai határőrvidék szervezésének befejezése; Sanct Petersburg alapítása; Dalberg Erich svéd hadmérnök halála; — febr. Zrinyi Ilona halála; — ápr. Pultusk; — máj. angol—portu-

gal szövetség: Marlborough herceg beveszi Bonnt; Rákóczi Ferenc I. manifestuma; — jun. Dolha; Rákóczi átkel a Kárpátokon; — jul. Eugenio savoiai herceg a wieni Hofkriegsrath elnöke; Bercsényi Rákóczihoz csatlakozik; átkelés a Tiszán; Kálló megvétele; a szebeni görög Compania kiváltságlevele; — aug. Debreczen, Huszt, Nagybánya és Nagykároly megvétele; — szept. Höchstädt; III. Carlos spanyol királylyá proclamálása és utrakelése; Limburg megvétele; Szolnok és a bányavárosok Rákóczi kezén; — okt. Rooke angol admiralis III. Carlost s' Gravenhageban hajójára veszi; Lipót király manifestuma; Eger megvétele; — nov. a savoiai herceg III. Carloshoz csatlakozik; osztrák—savoiai szövetség; a király fegyverre hívja a szerbeket; Lőcse, Zólyom, Nyugatmagyarország és a Székelyföld Rákóczi kezén; — dec. III. Carlos Londonban; V. angol—portugal szövetség; Károlyi Morvaországban.

1703—05. Racovica Michai moldvai vajda; Hicks G.: *Linguarum veterum septentrionalium thesaurus*. London.

1703—30. III. Ahmed török szultán.

1704. Harley Robert és Saint John az angol kabinetben; Marlborough herceg a Duna mellett; lord Galway a portugali britt csapatok fővezére; Spanyolország elveszti, az angolok megszállják Gibraltárt; Starhemberg Guido császári tábornok Piemontban; I. Peter cár V. (livlandi) hadjárata; Romanov Sofia orosz regensnő halála; Harteneck lovag erdélyi szász ispán kivégzése; Ráday Pál kuruc követ Berlinben és Warszában; Graevius Johann Georg hollandi philologus és Hyde Thomas angol orientalista, Bossuet és Bourdaloue francia theologusok halála; Bossuet: *Défense de la tradition*; XI. Clemens pápa elismeri a chinai jezsuitákat; Fronius M.: *Tusculanae Heltesdenes*. Brassó; L' *Estrange* Roger angol író, Locke John

angol bölcselelő és Gyöngyösi István halála; Galland A.: *Les mille et une nuits*. 12 kötet. Paris; az első amerikai hirlap megjelenése; az enyedi főiskola pusztulása; Coehorn Menno hollandi hadmérnök és Sidney Henry angol admiralis halála; — jan. a savoiai herceg és Starhemberg Guido Astinál egyesülnek; I. Lipót király megbizza Széchenyi Pál kalocsai érseket a kurucokkal való tárgyalással; Rákóczi II. manifestuma; Tokaj megvétele; Károlyi átkel a Dunán; Károlyi csatlakozásra hívja az örökös tartományokat és horvátokat; — febr. III. Carlos Lisboában; a lengyel király letétele; Rákóczi lemond a lengyel trónra jelöléséről; Leszczynsky Stanislav lengyel királylyá lesz; I. Lipót király elfogadja a tengeri hatalmak közvetítését; — márc. a wieni angol és hollandi követek érintkezésbe lépnek Rákóczival; I. gyöngyösi értekezlet; — máj. Szomolány; — jun. az angol, német és németalföldi csapatok egyesülése; Károlyi

Wien alatt ; Koroncó ; — jul. Lwów és Dorpat megvétele ; Leszczyński megválasztása ; a gyulafehérvári országgyűlés Rákóczit fejedelemmé teszi ; Károlyi Styriában ; — aug. Blenheim—Höchstädt ; Gibraltar, Narva, Torino és Warsawa megvétele ; — aug.—szept. II. gyöngyösi értekezlet ; — szept.—okt. I. fegyverszünet a királyi és kuruc hadak között ; — okt. III. (selmeci) értekezlet ; — nov. Érsekújvár megvétele ; — dec. Nagyszombat.

1704—05. Gramont herceg madridi francia követ és a spanyol kormány feje ; gróf Heister Siegbert császári tábornok magyarországi fővezér.

1704—13. a francia—portugal diplomatai összekötés megszakitása.

1704—32. gróf Pálffy János horvát bán.

1705. Eugenio savoiai herceg Piemontban ; Louise Henriette hannoveri hercegnő, porosz királyné és Otto von Schwerin porosz diplomata halála ; Marlborough birodalmi herceggé lesz ; I. Leo-

poldus császár, I. Lipót magyar király halála és I. Josephus császár, I. József magyar király trónralépése ; angol csapatok Spanyolországban ; Thököly Imre halála ; I. Peter cár VI. (kurlandi) hadjárata ; Herbeville gróf a császári hadak fővezére Magyarországon ; Spener Jakob Philipp német theologus halála ; az angol unitariusok felekezetének alapítása ; a porosz vörös sasrend alapítása ; — márc. Des Alleurs francia tábornok és követ Rákóczi mellett ; — ápr. az angol parlament feloszlatása ; — jun. Villeroi francia tábornok megveszi Lièget ; lord Peterborough Lisboában hajójára veszi III. Carlos spanyol királyt ; — aug. III. Carlos Barcelona előtt ; Rákóczi XIV. Louis közvetítését kéri ; a Vineam Domini pápai bulla elítéli a jansenistákat ; Rákóczi vallásszabadságot hirdet ; — szept. Barcelona megvétele ; az edinburghi parlament megszavazza az angol—skót uniót ; szécsényi convent ; Herbeville átkel a Tiszán ; — okt. III. Carlos Barcelo-

nában; Herbeville megszállja Debrecent és Nagyváradot; — okt.—1706. jul. nagyszombati értekezlet; — nov. Zsibó; vallásszabadság a Pfalzban.

1705—07. Cantemir Antioch moldvai vajda

1705—10. háború a camisardok ellen.

1706. a franciák kiűritik Piemontet; XII. Karl Livlandban; V. Pedro portugál király és Golovin Fjodor gróf orosz külügyminiszter halála; Starhemberg Guido gróf a császári hadak fővezére Magyarországon; báró Vojnics kuruc főúr Horvátországban; Bayle Pierre francia bölcselelő halála; Fleming Hans gróf porosz maréchal halála; — jan. I. francia—hollandi béketárgyalás; Iorg Peterborough Valenciában; — febr. Frau-stadt; — márc. a huszti erdélyi convent a Habsburg családot trónvesztettnek nyilvánítja; a kurucok Austriában és Styriában; — ápr. — máj. Barcelona védelme; birodalmi átok a bajor választófejedelem ellen; — máj. Ramillies, Bruges, Bruxelles,

Gand, Louvain és Malines angol kézben; birodalmi átok a cölni választófejedelem ellen; két havi fegyverszünet a labancok és kurucok között; — jun. Anvers angol kézben; lord Galway Madridban; — jul. Dunquerque és Ostende angol kézben; a két havi fegyverszünet lejár; Rabutin császári tábornok elhagyja Erdélyt; — aug. Lille angol kézben; XII. Karl Svédországban; a kurucok beveszik Esztergomot; — szept. Torino; a pápa elismeri III. Carlost; altranstádti lengyel—svéd békekötés; Rabutin Szolnokon; XII. Karl svéd király a magyarországi protestánsok érdekében interveniál; — okt. Starhemberg Esztergomot visszaveszi; Rabutin Kassa körül; — nov. Győrvár; Rabutin visszatér Erdélybe; — dec. a portugál király halála; a whig Sunderland gróf az angol kabinetben.

1706—07. a svédek Szászországban; gróf Harrach Ferdinánd osztrák államférfi halála.

1706—08. gróf Starhemberg Guido császári tábor

nok a magyarországi hadak fővezére.

1707. XIV. Louis kiűrti Italiát; dunquerquei expedíció; Poroszország bekebelezi Neuchâtel; a milanoi egyezmény Lombardiát a császárnak adja; Ludwig Wilhelm baden-badeni őrgróf és Devonshire gróf angol politikus halála; angol—skót Act of Union; gróf Koháry István maréchal lesz; örmények üldözése a török birodalomban; Montespan marquise, Charleton Walter angol philologus, gróf Kollonich Lipót esztergomi érsek, Dosithei jeruzsalemi patriarcha, román theologus, Montespan marquise, Filicaia olasz költő, Cellarius német és Nadányi János erdélyi történetíró és Vauban francia hadmérnök halála; az első szerb patriarcha választás Magyarország; Vauban: *Projet d'une dîme royale*. Paris; a francia flotta Oran előtt; — jan. Rabutin Pesten; a turóczi labanc megyegyűlés; Kollonich halála, Keresztély Ágost szász herceg primás; — febr. Rabutin az osztrák határon;

— márc. milanoi egyezmény, Eugenia savoiai herceg Milano kormányzója; Milano és Verona megvétele; angol—skót unio; — ápr. Almanza; a császári csapatok megszállják Mantovát; Marlborough Altranstädten; Rákóczit a marosvásárhelyi országgyűlés fejedelmi székbe iktatja; — máj, ónodi convent; — jun. — jul. Napoli megvétele; Daun osztrák tábornok a Patrimoniumban; — aug porosz—svéd szövetség; XII. Karl kiűrti Svédországot; — szept. Gaeta, az utolsó spanyol erőd megvétele; magyar—orosz szövetség; XI. Clemens pápa breveje mindenkit eltilt a kuruc felkelés támogatásától; — okt. Pavia megvétele.

1707—09. Racovica Michai moldvai vajda másodizben.

1707—21. Keresztély Ágost szász herceg esztergomi érsek.

1707—61. Ludwig Georg baden—badeni őrgróf.

1708. Vendôme francia tábornok beveszi Gandot; Mirandola hercegség a császár kezében; Gonzaga IV. Carlo mantovai herceg és George

dán herceg, Anne angol királynő férje halála; gróf Pálffy János maréchal lesz; nádori tiltakozás az ónodi trónfosztás ellen; Heister Siegbert gróf a császári hadak fővezére Magyarországon; Montfaucon B.: *Palaeographia Graeca*. Paris; Pápai Páriz F.: *Dictionarium Latino—Hungaricum*. Lőcse; a horvát—krainai minorita tartomány felállítása; I. szerb egyházi congressus Krusedoban; Kennet W.: *The Christian scholar*. London; Inczedy Pál naplóiíró és Mansart Jules francia építőművész halála; a két angol indiai társaság egyesülése; — jan. XII. Karl átkel a Visztulán; — febr. gróf Starhemberg Guido császári tábornok fővezér Barcelonában; lord Galway Lisboában; George dán herceg halála; Harley és Saint John angol miniszterek kilépése a cabinetből; Somerset lord és Walpole Robert a cabinetben; — jun. XII. Karl átkel a Berezinán; — jul. Oudenaarde; Holoczyn; — aug. Trencsén; — szept. az angolok megszáll-

ják Menorca szigetét; Lyesna; — okt. XII. Karl ukrainai hadjárata; — dec. Gand visszavétele; Bezerédi Imre kuruc huszárezredes lefejezése.

1608—10. gróf Heister Siegbert a császári hadak fővezére Magyarországon.

1708—11. pozsonyi országgyűlés.

1709. Bourbon François Conti herceg és Emanuele Filiberto savoia—carignanoi herceg halála; a madridi cortes don Luis infantet spanyol trónörökösnek ismeri el; II. francia—hollandi béketárgyalás; lord Halifax az angol cabinetbe lép; Friedrich Magnus badendurlachi őrgróf halála; Rákóczi követe a porosz, hollandi, angol udvaroknál; père La Chaise francia jezsuita, lord Portland angol tábornok, Rooke admirális, Botyán János kuruc tábornok és Megerle Ulrich osztrák író halála; Collins A.: *Peerage of England*. London; Tatler; — máj. Poltava ostroma; — jun. IV. dán—lengyel szövetség; — jul. Malplaquet;

Poltava ; XIV. Louis elpusztítja Port Royalt ; — aug. Friedrich August visszatér Lengyelországba ; — szept. Tournay megvétele ; — okt. Mons megvétele ; I. angol—hollandi barrière—szerződés ; dán—lengyel—orosz coalitio ; nov. Sacheverell beszéde a londoni Saint Paul templomban.

1709—10. norvégiai dán hadjárat ; Maurokordatos Nikolaos moldvai vajda.

1709—22. Cornaro Giovanni veneziai doge.

1709—38. Karl Wilhelm baden-durlachi őrgróf.

1710. III. francia—hollandi béketárgyalás ; a császár Mirandola hercegséget az Este családnak adja ; Stanhope britt tábornok Madridban ; Villaviciosa ; a madridi nép királlyá proklamálja V. Felipét ; Harley és Saint John az angol cabinet tagjai ; Römer Olaf dán természet-tudós, La Vallière Louise és Boileau francia költő halála ; a szebeni pénzverő beszüntetése ; a II. szerb egyházi congressus Krusedolban ; Beliers I. : Some reasons for an European state. London ; —

jan. Ocskai elfogatása és kivégzése ; Romhány ; — febr. Lőcse megvétele ; a görög compania kiváltságlevele ; — márc. Sacheverell pöre ; — ápr. Anne angol királyné és lady Marlborough szakítása ; Rákóczi hivei számára menedéket kér a cártól ; — jun. lord Sunderland elbocsátása az angol cabinetből ; Douai angol, Vyborg orosz kézben ; — jul. Riga orosz kézben ; — aug. Zaragoza ; Godolphin elbocsátása az angol cabinetből ; a whigek bukása ; Reval orosz kézben ; Trensén ; — szept. az angol parlament feloszlatása ; III. Carlos és Stanhope angol tábornok Madridban ; Érsekujvár megvétele ; — okt. béri Balog Ádám elfogatása ; Rákóczi hivei számára menedéket kér a porosz királytól ; — nov. Madrid feladása és Vendôme francia tábornok bevonulása ; a tory parlament megnyitása ; Harley kormányelnök ; gróf Pálffy János horvát bán a királyi hadak fővezére ; Pálffy Károlyt hűségre szólítja fel ; — dec. Villaviciosa ; Stanhope angol tábornok francia

fogságba kerül; Rákóczi hívei számára menedéket kér a lengyel királytól.

1710—11. Cantemir Dimitri moldvai vajda másodizben; II. orosz—török háboru; canadai angol hadi vállalat.

1710—12. angol—francia béketárgyalások.

1711. Louis dauphin halála; lord Galway angol tábornok visszavonul Lisboába; Harley Oxford grófjává lesz; lord Rochester halála; az orosz дума felállítása; pruthi orosz—török békeszerződés; Oroszország elveszti, Törökország visszanyeri Asovot; Daun Philipp gróf osztrák tábornok Teano hercegévé lesz; az angol Occasional Conformity Bill; Bentley Richard Horatius-kiadása. London; a Katarina orosz női rendjel alapítása; Jones J.: Characteristics. London; a madridi királyi könyvtár alapítása; Almonde Philip hollandi admiralis halála; — jan. lady Marlborough elbocsátása; Pálffy és Károlyi debreceni, Pálffy és Rákóczi vajai értekezlete; — febr.

Rákóczi manifestumban Károlyit teszi helyettesévé és Lengyelországba távozik; — ápr. I. Josephus császár, I. József magyar király halála és VI. Carolus császár, III. Károly magyar király trónralépése; Eleonora császárné és királyné regens; Pálffy tábornok Debrecenből kegyelmet ígér mindenkinek, ki a királyi zászló alá tér; — márc. Károlyi hűséget esküszik a királynak; — ápr. szatmári békekötés; — máj. majtényi hűségeskü; Ungvár megadása, — jun. II. lengyel—orosz szövetség; Huszt, Kassa és Munkács megadása; — jul. jásii orosz—török békekötés; — jul.—aug. Prior Matthew angol követ Parisban; — szept. III. Carlos elhagyja Barcelonát; angol—francia békepreliminárék; — okt. VI. Carolus császárrá választása; az angol kormány haza rendeli a britt ezredeket; Alexej carevics nőül veszi Sophie Charlotte braunschweigi hercegnőt; — nov. Németalföld elfogadja egy békecongressus tervét; Marlborough elhagyja

Angliát; erdélyi oláh zsinat; — dec. VI. Carolus császár koronázása; Marlborough herceg elbocsátása.

1711—12. Spectator.

1711—15. Charles Joseph lorrainei herceg olmützi püspök, Trier érseke és választófejedelme.

1712. Louis dauphin halála; a britt csapatok elhagyják Cataloniát; Saint John Bolingbroke grófjává lesz; a dánok megszállják Brement és Verdent; Vendôme herceg francia maréchal, Wartenberg Casimir Johann porosz államminiszter Cromwell Richard angol protector, Danby gróf, Godolphin Sidney és Hamilton herceg skót államférfi halála; a lengyel trónörökös katolikussá lesz; I. Peter cár második házassága; stambuli orosz—török békekötés; herceg Esterházy Pál nádor halála; Károlyi Sándor tábornok gróffá lesz; az örmények Szamosujvárra költözése; vilmergeni vallásháború; a mechitaristák rendjének pápai megerősítése; — jan. az utrechti békecongressus

megnyitása; Eugenio savoiai herceg Londonban; — febr. a pozsonyi országgyűlés összehívása; — márc. a horvát rendek elfogadják a leányági örökösödést; — jul. V. Felipe lemond francia trónigényeiről; Saint John Parisban.

1712—13. utrechti békecongressus.

1712—19. a francia Compagnie de Chine ujjászervezése.

1713. utrechti békekötés; Alessandria, Montferrat és Sicilia Savoia birtokában; Spanyolország elveszti Gibraltart, Lombardiát, Menorcát és Siciliát; I. Friedrich porosz király halála és I. Friedrich Wilhelm trónralépése; Golicyn Boris orosz államférfi halála; II. Apaffy Mihály halála; Apor Péter báróvá, gróf Kornis Zsigmond erdélyi kormányzóvá lesz; Compton Henry londoni püspök és Fronius Márk erdélyi szász pap halála; III. szerb egyházi congressus Krusedolban; a lengyel fehér sasrend alapítása; Vitezovics Pál horvát író halála: a madridi

Real Academia Espanola alapítása; az acadiai francia telepek angol kézben; — jan. III. angol—hollandi szerződés; Stenbock svéd tábornok Holsteinban; — márc. Elisabeth spanyol királyné elhagyja Barcelonát; drinápolyi orosz—török békekötés; — ápr. utrechti angol—francia, hollandi—francia, porosz—francia, portugál—francia és savoiai—francia békekötés; — máj. Stenbock tábornok megadja magát; — jul. utrechti angol—spanyol békekötés; Starhemberg Guido császári hadvezér elhagyja Barcelonát; — szept. Berwick herceg francia maréchal Barcelonában; Stettin eleste; az Unigenitus Dei Filius pápai bulla elítéli a jansenismust; — okt. porosz—orosz szövetség; — nov. torinoi koronázás.

1713—14. a császári csapatok megszállják a hollandi barrièret.

1713—18. veneziai—török háború.

1714. Ludovica spanyol királyné és Gonzaga Vincenzo Guastalla elűzött hercegének

halála; V. Felipe nőül veszi Farnese Elisabeth parmai hercegnőt; a bajor választófejedelem visszanyeri országait; osztrák—veneziai szövetség; Morea eleste; az angol Schism Act; a IV. szerb egyházi congressus Krusedolban; a dévai bolgár convent fellálítása; Szamosújvár communalis jogot nyer; osztrák—hollandi kereskedelmi szerződés; Leibniz: Monadologie; Papebroch Daniel anversi történetíró és Andros Edmund északamerikai angol politikus halála; — márc. rastatti német—francia békekötés; — máj. I. orosz—porosz szövetség; — jun. Sophie hannoveri választófejedelemné, angol trónörökös nő halála; spanyol—hollandi békekötés; — jul. Bolingbroke az angol kormány feje; — aug. Anne angol királynő halála; — szept. badeni német—francia békekötés; I. George angol király Greenwichben angol földre lép; XII. Karl elhagyja Törökországot; — okt. I. George angol király koronázása; — nov. XII. Karl Stralsund-

ban; Finnország orosz kézben.

1714—15. Cantacuzenos Stefan havasalföldi vajda.

1715. Montagu Charles angol kincstartó halála; I. Peter cár Lengyelország belügyeibe avatkozik; az osztrák és magyar kiegyezési törvények szentesítése; francia-persa szerződés; Dampier William angol felfedező, Hicks George angol philologus, Fénelon és Burnet Gilbert theologusok halála; az esztergomi érsekek hercegprimásokká lesznek; az V. szerb egyházi congressus Krusedolban; Mancini Maria halála; Mauritius francia

gyarmattá lesz; a delhii császár megengedi az angoloknak a területszerzés jogát; — febr. spanyol—portugal békekötés; a pápa kiátkozza a sicíliai királyt; — máj. III. svédellenes coalitio; — szept. XIV. Louis francia király halála; — okt. Sophie Charlotte orosz trónörökösne halála; — nov. III. angol—hollandi szerződés; Pomerania és Rügen megszállása; — dec. XII. Karl feladja Stralsundot.

1715—16. Maurokordatos Nikolaos havasalföldi és moldvai vajda másodízben.

1715—74. XV. Louis francia király.

IV. Függelék.

A nagyhatalmak megalakulását érdeklő fontosabb szerződések, törvények és rendeletek 1660—1715.

491. *A magyar birodalom.*

1. A vasvári török—magyar békekötés, 1664. augusztus. — Közölve: Katona J.: *Historia critica regum Hungariae* XXXIII. Buda 1804. 565—68. l.

2. Wesselényi Ferenc nádor és gróf Zrinyi Péter horvát bán szövetséglevele, 1666. április. — Közölve: *Acta coniurationem Petri a Zrinio et Francisci de Frankopan nec non Francisci Nádasdy illustrantia* 1663—71. *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*. XIX. Zágráb 1888. 259. l.

3. Az alkotmány felfüggesztése 1673. március. —

Közli Katona i. m. XXXIV. Buda 1804. 103—8. l.

4. Ragusa hódolata, 1684. augusztus. — Közli Gelcich —Thallóczy: *Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára. Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum Regno Hungariae*. Budapest 1887. 686—89. l.

5. Szlavonia ujjaszervezése, 1689. június, 1690. július és 1697. szeptember. — Közli Fermendsin E.: *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica* 925—1752. *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* XXIII. Zágráb 1892. 519. és 543—44. l. és Fiedler J.: *Beiträge zur Union der Völkern in Slavonien und*

Syrmien. Archiv für oesterreichische Geschichte XXXVI. 1862. II. 119—21. l.

6. Királyi manifestum az egykori magyar melléktartományok népeihez, 1690. április. — Közli Katona i. m. XXXV. Buda 1804. 655—58. l. és Szalay L.: A magyarországi szerb telepek jogviszonya az államhoz. Pest 1861. 22—25. l.

7. A szerbek megtelepítése és kiváltságaik, 1690. december, 1691. augusztus, 1695. március, 1706. szeptember és 1713. október. — Közli Hormuzaki: Documente privitoare la istoria Romanilor. V. Bucuresci 1885. 440—42. l. és Szalay i. m. 124—40. l.

8. Diploma Leopoldinum, 1691. december. — Közli Katona i. m. 753—64. l., Marczali H.: Enchiridion fontium historiae Hungarorum. A magyar történet kútforrásainak kézikönyve. Budapest 1902. 577—95. l. és Szász K.: Sylloge tractatum aliorumque actorum publicorum historiam et argumenta B. Diplomatis Leopoldini, resolutionis item quae Alvinciana

vocatur, illustrantium. Kolozsvár 1833. 118—29. l.

9. A ruthen unio, 1692. augusztus és 1708. március. — Közli Fiedler I.: Beiträge zur Geschichte der Union der Ruthenen in Nordungarn. Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften XXXIX. 1862. 510—12. l., Hormuzaki i. m. 417—19. l. és szintén kivonatolva Nillesnél: Kalendarium manuale utriusque ecclesiae orientalis III. Symbolae illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae Sancti Stephani. Innsbruck 1885. 164—65, 376—79. és 848—49. l.

10. A karlócai török—magyar békekötés, 1699. január. — Közli Katona i. m. XXXVI. Buda 1805. 106—25. l.

11. Az oláh unio, 1699. február és 1701. március. — Közli Fiedler I.: Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften 1858. 373—80. l., Katona i. m. XXXVI. Buda 1805. 186—202. l. és Nilles i. m. 224—27. és 292—301. l.

12. Az erdélyi bolgárok és örmények kiváltságlevele, 1700. május. — Közli Katona i. m. 150—54. l.

13. A horvát bánság restaurációja, 1703. június és július. — Közölve u. ott 234—44. l. és Monumenta spectantia stb. XX. Zágráb 1889. 220—25. l.

14. II. Rákóczi Ferenc manifestuma, 1703. június. — Közli Katona i. m. 287—301. l. és Marczali i. m. 601—11. l.

15. A szatmári békekötés, 1711. április. — Közli Katona i. m. XXXVII. Buda 1806. 744—53. l., Marczali i. m. 623—32. és Szilágyi I.: A szatmári békepontok szövegének egybehasonlító vizsgálata. Magyar történelmi tár VII. Pest 1860. 215—23. l.

16. A kiegyezési törvények, 1715. — Közli Katona i. m. XXXVIII. Buda 1806. 84—236. l. és a Corpus Juris Hungarici.

INDEX

492. NÉVMUTATÓ.

Az uralkodók és méltóságok nevei családjaik nevével találhatók.

A névmutató korhatárai 1648—1715.

- II. Abbas 462
 Abdi pasa 379
 Abelli Louis 112
 Absolon Dániel 373
 Acadia 292—3
 Achéry Luc 111 131
 Addison Joseph 279 282
 Akakia Roger 299 303
 Albánia 454
 Alberoni Giulio 68
 Alessandria 72 106
 VIII. Alexander pápa 85 113
 Algir 463—64
 Almonde Philip 183
 Amhat sirdar 380
 Ampringen Gaspar Johann 331
 367—69
 Amsterdam 59 213 311
 Andrásy István 443
 Andros Edmund 293
 Anselme 131
 Anvers 226 233
 I. Apaffy Mihály 354 357—58
 361 363 369—73 376—80 409—11
 416—17 430 438
 II. Apaffy Mihály 388 438
 Apraxin Fjodor gróf 310
 Arad 417
 Aragon 89 94 96 98 136
 Aranyosmedgyes 370
 Arlington lord 210
 Arnauld de Pomponne 56 59 248
 d'Arquien Marie marquise
 300—2
 Árva vára 362
 Asov 313 315 322 456
 Aspremonte gróf 391
 Athanasius vladika 412—13
 Atterbury Francis 265
 Aubigné Francesque, Mme de
 Maintenon 53 62 64 114 119 126
 Auersperg Johann herceg 150
 329
 — Karl gróf 426
 Aurangzeb 461
 Avagour 147
 Avignon 106
 Azzelino cardinalis 245.
 Bácsmegye 418
 Baden 65 159
 Baffin William 258
 Balassa Bálint gróf 367 435
 Balbin Bohuslav 334
 Baluze 131
 Bánffy Dénes 357—58 370—73
 387
 — György gróf 387
 Barakonyi Ferenc 435
 Baranyi Pál 412—13 429
 Barbezieux 56
 Barcelona 90 92 96—7 99 104
 136 222
 Barillon Paul 217
 Barrow Isaac 257
 Bart Jean 56
 Bartoli Daniele 130
 Basel 238
 Basire Isaac 265
 Báthory Zsófia 365 380 390 415
 418
 Batthány Ádám gróf 397 424
 426
 Bayle Pierre 129 133
 Beachy Head 221
 Beaufort herceg 81 464
 — Eustache 111

- Beaumont 373
 Becker Joachim Johann 257
 294 334
 Béli Pál 354 370—71 375
 438
 Belgrad 380—82
 Bellers John 283 285
 Bender 252
 Benicky Gáspár 438
 — Péter 435
 Bentinck Willem, Portland gróf
 222 224
 Bentley Richard 259
 Beresényi Miklós gróf 384 390—
 93 398 442
 Bernini Lorenzo 134
 Besarabia 303
 Beszterce 381 415
 Besztercebánya 442
 Bethlen 371
 — Farkas 370 437
 — János 372 437
 — Miklós 372 381 404 438
 Bèthune François Gaston 249
 301 373
 Bezerédi Imre 442
 Blenheim 159
 Bleyer János 436
 Boileau Nicolas 125—26 132
 Bolland Jean 131
 Bombay 290
 Bonac marquis 161 249—50
 308 389—0 400
 Bonde Gustaf gróf 247
 Bonn 63 65 153 183 226
 Bony Pierre 89
 Borromini Francesco 134
 Borsi 390
 Bossuet Jacques 112—13 125
 127 131 135
 Bosznia 419 423—24 427 448
 Bottyán János 442
 Boughen Edward 265
 Boulogne 217
 Bourbon Charles, Berry hercege
 54 93
 — V. Felipe 76 85 93—100
 103
 — XIV. Louis 48—66 68 71—3
 84—5 90—4 98 102—3 105—6
 111 113—14 116—20 136—87 139
 149—53 156 158 161 166 182 199
 202 211—13 216—17 221 227 232
 239 248 250—52 280 301—3 308
 312 329 333 348 361—63 366
 372—74 381—83 391 396 399
 441 452—53 462
 — Louis, Bourgogne hercege 54
 — Louis dauphin 54 62 64
 — Louis 99
 — Marie Louise 89
 Bourdaloue Louis 112 127
 Boyle Robert 257 281
 Boyne 221
 Braganza VI. Affonso 102
 — V. Joao 104
 — Maria 170
 — II. Pedro 103 110
 Bramhall John 265
 Brandenburg 150—51 153 163—
 66 249 256 262
 Brankovics György 411 447
 — Száva 411
 Brassó 414
 Braunschweig 85 151 161 287
 Breisach 60 65
 Brieg 333
 Bruxelles 114 150 226
 Bruyninx 394 431—32
 Buccari 364
 Bucuresci 412
 Buda 359 378—79 395 417 429
 434 441
 Bulgária 448 454
 Bunyan John 278
 Buonvisi Francesco 375 381 453
 Burnet Gilbert 265
 Butler James, Ormonde hercege
 95 197 201 209 215 227
 — Samuel 278
 Cadix 95 227
 Calcutta 290
 Calderon Pedro 128 134
 Calenberg 162 287
 Cambray 61 90 106 112
 Cambridge 229
 Campbell Archibald, Argyll
 grófja 215
 — John, Argyll herceg 234
 Canada 293
 Cantacuzen Serban 458
 Cantemir Constantin 449 458

- Dimitri 319 449
 Capel Arthur, Essex grófja 213
 215
 Caprara Enea Silvio 153 332
 Caraffa Antonio gróf 332 580—
 81 386—87
 Carissimi Giacomo 134
 H. Carlo Emanuele 71 76
 Carpi 94
 Casale 73—4
 Castel de Saint Pierre 25
 Castilia 98—9
 Catalonia 91 94 96 99 227—28
 Catinat Nicolas 56 63 65 90 94
 Cavalier Jean 116
 — Robert 139
 Cavalli Francesco 134
 Cavendish William, Devonshire
 hercege 218 286
 Celebes 289
 Cellarius (Keller) Christopher
 281
 Celle 161—62
 Chamberlain E. 283—84
 — Hugh 258 276—77
 Chapelain Jean 109
 Charles lorrainei herceg 50 63
 154 300—1 377—82
 Charles Joseph lorrainei her-
 ceg 156
 Charleton Walter 259
 Chateanneuf 454
 Chiari 65 94
 Child Jonn 290
 — Joshua 275
 Chmielnicky Bogdan 297—99
 — Timus 352
 Chocim 301
 Churchill Arabella 99
 — John, Marlborough hercege
 65 94 97 162 184 218 222—27
 229—33 251 271 288 396
 Claude Lorrain 133
 IX Clemens pápa 84 428
 X. Clemens pápa 375
 XI. Clemens pápa 85 114 396
 Clifford Thomas lord 210
 Cobb Friedrich Wolfgang 331
 368 374
 Coblenz 62
 Coccejus (Koch) Johann 269
 Coehorn Menno 288
 Colbert Jean Jacques 55—7 59
 61—3 105 107 116—17 120—24
 137—38 248 301 373 431
 — — — Seignelay marquis 55
 — — — Torey marquis 56 64
 231—32
 — Charles, Croissy marquis 56
 59 61
 Coles Elisha 283
 Cöln 62 151 154—8
 Comenius (Komensky) Amos 135
 335 440
 Compton Henry 218 266
 Condé herceg 57 59—60 144
 183
 Congreve William 279
 Cooper Anthony, Ashley bárója,
 Shaftesbury grófja 212 274 281
 283 292
 Corneille Pierre 125 128 321
 Coronelli Vincenzo 133
 Coruna 125
 Cowper William 228
 Créqui 162
 Cromvell Oliver 193—209
 Crouy herceg 381
 Csernátoni Pál 436
 Csernovics Arsenius 417—18
 423
 Czarniecky Stefan 299
 Dalberg Erich gróf 250 288
 Dalmácia 81 426
 Dalrymple John, Stair bárója
 220
 Dampier William 258 290
 Danckelmann Eberhard 163—64
 Dati Carlo 109
 Daun Philipp gróf 85—6 332
 Dauphiné 71
 Davenant William 279
 Debrecen 395
 Defoe Daniel 278—79 288
 Degenfeld Hannibal 158
 Derfflinger Friedrich báró 164
 — Georg báró 164
 Des Alleurs gróf 399
 Déva 414
 Deventer 175
 De Witt Jan 59 180—82
 Djakovics Izsák 417

- Dobos (Tofaeus) Mihály 430
 Dolgorukij Jakab 310
 Don Juan d' Austria 86 89 103
 172—73
 Dorosenko- (Dorojee) Peter 308
 Dositheus patriarcha 412—13
 449
 Douay 227
 Douglas James, Hamilton her-
 cege 234
 Dover 208 214
 Drábik Miklós 353
 Draskovich Miklós gróf 385
 Dryden John 278—79
 Dublin 221
 Du Cange Charles 109 131
 Duchesne André 131
 Dükér Karl Gustaf gróf 253
 Dunod pater 380
 Dunquerque 65 211 256
 Dupleix 130
 Duquesne Abraham 57 60 76
 464
 Edinburgh 215
 Eger 241 376 392 416—17
 Egyptom 280 453 463
 Eliot John 266
 Elisabeth savoiai hercegnő 103
 Elsass 60—1 63 154 225
 Emlyn Thomas 269
 Eperjes 391
 Epirus 454
 Erdely 340—43 350—60 367
 369—73 379 381—82 393 395
 397—400 403—4 408 411 414 416
 453 455 458
 Erdődy Kristóf gróf 376
 — Miklós gróf 378 424—25
 Erfurt 156 287
 Ersekujvár 360 370 378 404
 Ersebetváros 415
 Esterházy Antal gróf 442
 — Imre gróf 421
 — Julia grófnő 349
 — Pál hercege 375 377 384 386
 401 420 438 435
 Esthland 251 312
 Estrades abbé 71
 Estramadura 96
 Estrées César 74 94
 Esztergom 398 417 428
 Eudoxia császárné 309
 Eugenio savoiai hercege 63 65
 71—2 94 97 226 228 232 251 332
 382 395 398
 Fahrenheit Daniel Gabriel 257
 Fairfax Thomas 210
 Falkenheim Friedrich gróf 387
 — Elisabeth 76 99
 Fehrbellin 60 151 164 249
 Felvinczy György 436 440
 Fénelon François 112 114 127
 135
 Ferreras Juan 130
 Ferriol gróf 389 454
 Filiccia Vincenzo 126
 Filmer Robert 286
 Fitzjames James, Berwick her-
 cege 72 96 99 116 227
 Flamsteed John 257
 Flandria 58—60 90
 Fleming Hans gróf 164
 — Jakob Heinrich gróf 303
 Fleurus 63 154 183
 Fogel Martin 406
 Fontanges Marie 119
 Forbin—Janson Toussain 301
 Forgách Ádám 359 367 442
 — Simon 442
 Fox George 268
 Franche Comte 58 60 91 106
 Francke August Hermann 269
 Frangepán Ferenc 364—66
 — Katalin 361 421
 Frank András és Bálint 408
 Frankfurt 97 143 231 255
 Freiburg 60 65 106
 V. és VI. Friedrich badeni ör-
 gróf 159
 IV. Friedrich gottorpi hercege
 243
 Friedrich Magnus badeni ör-
 gróf 159
 Friedrichsburg 294
 Fronius Márk 408
 Frontenac 140 293
 Gaeta 86
 Galland Antoine 127
 Galway 221
 Gand 61 90 184
 Gennadius vladika 409
 Genova 67 76

- Georg hesseni herceg 95—6 227
 Gibraltar 66 95—6 106 125
 227 256
 Ginkel Godert 291
 Gladacs István 418
 Gloucester 198
 Godolphin Sidney 219 223—25
 229—31
 Golicin Boris és Vasil 308—9
 Golovin Fjodor gróf 310
 Gonzaga Andrea 75
 — IV. Carlo 74 452
 — Vincenzo 75
 Gordon Patrick 309—10
 Görgény 357
 Graevius Johann Georg 259
 Graham James, Montrose grófja
 198 20:
 — John, Dundee bárója 220
 Gramont herceg 94
 s' Gravenhage 95 208
 Graz 425
 Graziani Girolamo gróf 126
 Greissing Bálint 408
 Grémonville 300 347 361—63
 404 438
 Grimaldi Francesco Maria 107
 Grodno 251
 Gronov Jan 259
 Gryphius Andreas 279
 Guastalla 73 75
 Guericke Otto 257
 Gunesch András 408
 Günther Johann Christian 277
 Guyon Jeanne Marie 114
 Gwyn Eleonore 271
 Gyllenstjerna Hans 247—48
 Gyöngyösi István 377 435
 Győr 377
 Gyula 382 417
 Gyulafehérvár 381 387—88
 Habsburg II. Carlos 58 64
 89—93 128 225
 — VI. Carolus, III. Károly 11
 82 86 92—9 159 227—28 332
 335 402
 — I. Josephus, I. József 85 97
 155 332 386 388 394 398 401
 — I. Leopold, I. Lipót 21 58
 74 85 89—91 146—48 154 300
 302 332 345—46 353—56 365
 370 372 377—9 383 388 417 421
 425 427 434 440 459 462
 — Margareta Teresa 91
 — Marianne 89—90 97
 — Maria Teresa 52 58 62 90—1
 — — Antoinette 91 158
 Hadad 374
 Haendel Friedrich Georg 283
 Hain Gáspár 437
 Halberstadt 288
 Haller Gábor 408 438
 — János 370 380 408 436 438
 454
 Hannover 65 161—63 233 454
 Hansa 274
 Harcourt Henri marquis 64 92
 Harley Robert, Oxford grófja
 224—25 229 231—33 277 279
 Harrach Bonaventura gróf 92—3
 — Ferdinand gróf 331
 Havasalföld 448 454
 Hazzi János Kristóf 433
 Hedvig Eleonore gottorpi her-
 cegnő 146
 Heidelberg 62—3 154
 Heinsius Anton 183
 Heisler 382
 Heister Siegbert gróf 332 393
 398—99 401
 Hellenbach János Gottfried 431
 Helsingborg 244
 Herbert Arthur, Torrington grófja
 218—19
 — Thomas 229
 Herbeville gróf 395 398
 Hercegovina 419 459
 Hermann badeni örgróf 159
 — Wilhelm badeni örgróf 159
 Hickes George 269
 Hicks George 259
 Hill Abigail 229 271
 — John 140 293
 Hobbes Thomas 241 281 283
 286—87
 Hoher 330 365
 Höchstädt 154 159
 Hohenlohe 255
 — Wolfgang gróf 149—50
 Hohenzollern III. Friedrich, I.
 Friedrich király 62 164 166 251
 271 311 417

- Friedrich Wilhelm 62 149
 153 163—66 239 247 271 287
 294 299
 — Wilhelm Heinrich 163
 Holland 184
 Holles John, Newcastle hereege
 228
 Holstein 242 250
 Hooke Robert 257
 Horn Bernard Avid gróf 253
 Horvátország 342 349 358 364
 66 418—27 454
 Huet Pierre 129
 Huyghens Christian 257—58
 Hyde Anne 208—9
 — Edvard, Clarendon grófja
 208—11 224 230 261 267 292
 — Lawrence, Rochester grófja
 214 224 267
 Jászberényi Pál 440
 Jennings Sarah 218 224 271
 Illésházy 428
 Inczédi Pál 438
 India 290
 Ingermanland 310 312 316
 XI. Innocentius pápa 84—5 110
 113—14 135 261 266 375 377
 Innsbruck 245
 Jones Inigo 283
 József vladika 411—12
 Irkutsk 323
 Irország 96 201 215 221 234
 256 264
 Ismail marokkói szultán 54
 Jurjevics Péter 421
 Jutland 243
 Juxon William 264
 Kájoni János 439
 Kallinikos metropolita 417
 Kandia 80—1 85 106 301 363
 374 452—53
 Kanea 80 450
 Kang-hi 461
 Kanizsa 357
 Kantakuzenos Michaelos 448
 Kara Mustafa 374 377 445
 Karánsebes 355
 Karnarutics Bernard 434
 Károlyi Sándor gróf 392—93
 438 442
 Kassa 365 442
 Kászoni Márton 357 370 428
 Katarina cárné 309 320
 Kemény János 351—58 371 380
 435 438 442
 — Simon 358 369—71
 Kennett White 266
 Kijev 315
 Kismarton 404
 Kiss Imre 415
 Kjvebenhavn 241 250
 Klissow 250 304
 Klobusicky Ferenc 433
 Kocsi Csörgő Bálint 430 438
 Koháry István gróf 376 394
 435 442
 Kollonich Lipót gróf 367—68
 375—76 384 386—87 391 401
 412—13 415 420 423 428—29
 Kolozsvár 358 370 381
 Komárom 359
 Komáromi Csipkés György 405
 430
 Königsberg 311
 Königsmarck Marie grófnő 271
 — Philipp gróf 162
 Köprili Ahmed 358 445
 — Hussein 445
 — Mohamed 445
 — Mustafa 381 445
 — Numan 445
 — Korfu 419
 Kőszeg 404
 Kővár 357 374
 Krakowie 250 304
 Krauss György 437
 Krizsanics György 419
 Kucsuk Mehemed 358 372
 Kufstein 366
 Kulesiskij Innocens 319
 Kupecky János 439
 Kurland 250—51 312
 La Bruyère Jean 127
 La Chaise 112
 Lacombe 114
 Ladányi Ferenc 424
 La Feuillade hereege 89 453
 Lafontaine Jean 125 127
 Lagardie Magnus 247
 La Hogue 154 183
 Lamothe Francois 137
 Landau 65

- Landskrona 243
 La Rochefoucauld François 129
 --30
 La Salle Jean Baptiste 111 139
 Lauderdale herceg 215
 Lauzun gróf, Gascogne hercege
 119
 La Vallière Louise 119
 Lebadie Jean 114
 Lebrun Charles 133
 Lefort François 309—10
 Leibniz Gottfried Wilhelm 278
 129 151 257 271 280—82 445
 453 463
 Leighton Robert 266
 Leipzig 251
 Lenclos Ninon 120 126
 Léonard 131
 Leopold badeni örgróf 149 159
 Léopold lorrainei herceg 303
 L'Estange Roger 279
 Leszczynszky Stanislaus 304
 Le Tellier Charles Maurice 56
 — François, Louvois hercege
 53—5 61—3 137
 — Michel 55
 Léva 359
 Levakovics Rafael 317 419
 421—22
 Lewenhaupt Ádám 251—53 310
 Liège 65 156 225—26
 Liegnitz 333
 Lika Krbava 426
 Lille 65 106 184 226
 Limburg 61 90 226
 Limerick 221
 Lionne Hugues 52 55—6 75 84
 88 300
 Lipótvár 361
 Lippay György 347 361—62 427
 Lisboa 95—6 101—2
 Lisola Francisco 53 59—60 91
 147—52 163 165 197 212 236
 246—47 302 330—31 368—69
 Litvania 299 315
 Livland 250—51 312 315—16
 Ljubibratics Péter 423
 Lloyd Nicholas 283
 Lobkowitz Eusebius Wenzel
 herceg 150 330—31 364—69 383
 —84
 Löbl Sophie 349
 Locke John 223 281 283 287
 Lőcse 437
 Lombardia 65 67—8 71 73 94
 155
 Loménie—Brienne Henri Au-
 gust 56
 Londonderry 221
 Longueval 391
 Longueville Henri herceg 50
 118
 Lónyai Anna 357 370 435
 Lorraine 92 150 154 255—56
 Louisiana 139
 Lowestoft 211
 Lubomirsky Jerzy 300
 Lucsics (Lucius) János 424
 Ludovica savoiai hercegnő 98
 Ludwig Georg badeni örgróf
 159
 — Wilhelm badeni örgróf 154
 159 332 378 381 427
 Lugos 355
 Lulli Giovanni 134
 Lund 243
 Lüneburg 287
 Lutsch János 407 438
 Luxembourg François Henri
 herceg 57 63
 Luxemburg 62 92 152
 Lwów 210 302
 Maastricht 59—60 152 183
 Mabillon Jean 111 131
 Macedonia 454 463
 Mackay Hugh 220
 Madagascar 138
 Maffei Scipione 136
 Magdeburg 256
 Maine 291 294
 Mainz 62—4 151 153 156
 Majthényi István 267
 Malecsics Gáspár 421
 Malpighi Marcello 107—8
 Malplaquet 65 97
 Mancini leányok 120
 Mansart François 134
 Mantova 73—5 94
 Mányoki Ádám 439
 Marcin Ferdinande gróf 94
 Marianics Marianus 423
 Mariotte Edmonde 107

- Marquard J. 275
 Maryland 291 294
 Massachussets 291—92 294
 Massue Henry, Galway grófja
 94 96—7 99 104 228
 Matvijev André 310
 — Artamon 308 310
 Mauritius, Ile de France 138
 289 464
 Maurokordatos Alexander 448
 458
 — Nikolaos 21 448
 Mazarin Jules 48—58
 — Armand Jacques 120
 Mazepa Ivan 251—52
 Mechtár Peter 463
 Mecklenburg 160
 Medici III. Cosimo 77
 — I. Fernandó 77
 Megerle Ulrich, Abraham a
 Sancta Clara 334
 Mello Manoel 126
 Mensikov Alexander herceg
 309—10
 Menorca 66 95 97 106 256
 Methuen John 103
 Metz 61 150
 Mikulich Sándor báró 349
 Milano 64 73 92 95 106
 Miles Mátyás 438
 Mirandola 75
 Miskolczi Gáspár 430
 Mocenigo Lazaro 80
 Modena 75 94
 Modrus 419
 Molière Jean 125 128 135
 Molinos Miguel 114
 Monaldeschi Giovanni marchese
 245
 Monasterby János 417
 Monk George, Albemarle her-
 cege 201 205 207—9 292
 Monmouth herceg 213—15 217
 —19
 Mons 226
 Montagu Charles, Halifax bárója
 222—23 276
 — Edward, Sandwich grófja
 149 208 210 274
 Montcassel 183
 Montecuccoli Raimondo gróf 58
 60 149—50 166 239 330 348 357
 —59 429 441
 Montespan asszony 119
 Montfaucon Bernard 109 111
 Montferrat 72—3 106
 Mordaunt Charles, Peterborough
 grófja 94 96 219 228 401
 Morca 81 106
 Moreri Louis 133 283
 Morosini Bernardo 80
 — Francesco 80 81
 — Tomaseo 80
 Morsztyn T. 321
 Moskova 238 251 310 316—17
 321 323 419
 München 157—58
 Munkács 365 380 382 390
 Murány 347 365
 Muratori Ludovico 130
 Murillo Bartolomé 133
 Nadányi János 437
 Nádasdy Ferenc gróf 347 349
 352 362—66 428 438
 Nagyszombat 348
 Namur 63
 Napoli 86 309
 Nariskin Natalia 308—9
 Narva 250 106 312 315
 Neerwinden 222
 Negroponte 454
 Neuchâtel 65 256
 New England 291—92
 — Fourland 292
 — Hampshire 291
 — Haven 291 294
 — Jersey 292
 Newton Isaac 107 129 223 257
 New-York 139 292—94
 Nicholson Francis 293
 Nieuwe Amsterdam 139 289 292
 Nikodemia 382 391
 Nizza 65 71
 Noailles herceg 81 85
 Nointel 453
 North Carolina 292
 Norvégia 236 241—43
 Nottingham lord 219 225
 Nye Sverige 294
 Nyitra 359
 Oates Titus 267
 Oeskey László 393 442

- Odescalchi Benedetto 84
 Oettingen Wolfgang 459
 Oldenbarneveldt Jan 175—80
 237 262
 Oldenburg 160
 — Anton Günther 160
 — V. Christian 241—43.
 — III. Frederik 238—41 354
 — IV. Frederik 243—44 284
 — Georg 224
 — William, Gloucester hercege
 224
 Onod 400
 Oran 464
 Oranie III. Willem, III. William
 20 59—60 63—5 95 116 180—84
 212—26 265—67 288 381—83
 392 455
 Orduin Athanasius 308
 Orlovics Ferenc 419
 Oropesa Manuel 89
 Osborne Thomas, Danby grófja
 Carmarthen marquisja és Leeds
 hercege 210—12 218—19 222
 Osnabrück 161
 Ossolinsky Jerzy 297—98 317
 Ostade 283
 Ostende 226
 Otrokocsi Foris Ferenc 405
 Oudenaarde 65 97 226
 Oxenstjerna Benedict gróf 248—49
 Oxford 203 208 241 264
 Paget William 413 455
 Pakrác 423
 Palaiologos Joannes 446
 Pálffy János gróf 397 401 442
 — Pál 347
 Panagiotis 364
 Pápai Páris Ferenc 405 427
 Papebroch Dániel 131
 Parchevich 298
 Párkány 359
 Parker Samuel 266
 Parma 75
 Patacsics Boldizsár 424
 Patterson William 276—77
 Pécs 379 417—18 429
 Pekry Lőrinc 435
 Pennsylvania 268—69 292 294
 Penn William 25 206 368—69
 292
 Persia 462
 Pétervárad 383
 Petőczy Kata Szidonia 435
 Petre Edward 214 217 261
 Petretics Péter 420 422
 Petrovics IV. Danilo 447
 Pfalz 62 64 151 153—54
 156—58.
 — Zweibrücken 349
 Philadelphia 269 294
 Philippsburg 60 62 106 256
 Piccolomini 381
 Pitt Moses 258
 Plunket Oliver 261
 Plymouth 291 294
 Pococke Edward 259
 Podolia 301 303 312
 Poltava 168 252 304 310 312
 Pondichéry 139
 Porcia herceg 329 370
 Port Royal 113—14
 Potocky Waslaw 321
 Pozsony 363 366 377
 Prevesa 81
 Prior Matthew 231—32
 Provence 69
 Providence 294
 Prynne William 268
 Pufendorf Samuel 272 281—82
 Pultusk 250 304
 Quebec 293
 Quesnel Pascale 114
 Rabutin-Bussy 388 395 398
 407
 Racine Jean 128 132
 Ráday Pál 438
 Radvánszky János 435
 Radziwill herceg 302
 Ragusa 378 424
 Rates Longinus 423
 Rákóczy Erzsébet 435
 — I. Ferenc 351 362 364—65
 380
 — II. Ferenc 69 165 173 217
 251 376 383 385 389—401 415
 418 431 438 441—42
 — Julia 391
 — László 435
 — Lipót 391
 Ramillies 65 226 395 398
 Rancé apát 111—12
 Ruttkay György báró 424

- Rembrandt 283 439
 Reniger Simon 360 459
 Renskjöld 252
 Rhédey Ferenc 355 406
 Rhode Island 268 291 294
 Richer Simon 130
 Roma 82—5
 Romanov Alexej 238 298 307—9
 312 318 456
 — III. Fjodor 308 321
 — I. Peter 22 38 252 304 307
 —14 400 417 419 449 456
 Römer Olaf 258
 Rooke George 95 227
 Roxas 294
 Rozsnyai Dávid 436
 Rügen 151
 Rumelia 454
 Russel Edward, Oxford gróf 218
 221—22 224
 Russell William 63 92 213
 Ruyter Hadriaem 60 182—83
 211 368
 Sabbatai Cévi 463
 Sacheverell 230—33 265—66
 286
 Saint André marquis 453
 Saint John Henry, Bolingbroke
 grófja 99 229
 — Simon herceg 132 135
 Sancerroft William 217 264
 Sanct Petersburg 280 312 323
 Sándor Pál 458
 Santa Maura 81
 Sarajevo 427
 Sardinia 86 106
 Sarolta Amália hesseni her-
 cegnő 391
 Sárospatak 355 365 429
 Sasbach 60
 Savile George, Halifax marquis
 219 224
 Savoia 69—74
 Savoye 65 69—71
 Schai Adam 461
 Scherffenberg Friedrich 381
 Schleswig 242 244
 Schlick Leopold gróf 392 459
 Schomberg Friedrich 88 104 221
 — Meinhard herceg 227
 Schönborn Johann Philipp 156
 — Lothar 156
 Schulz Valentin gróf 378—79
 Schumacher Peder, Griffenfeld
 lovag 241—42
 Schwarzenberg Johan Adolph
 herceg 331 424 427 454
 Schwerin 160
 — Otto gróf 164
 Sedgemoor 214
 Sedgwick Zachariás 432
 Segesvári Bálint 439
 Sejdi Ahmed 355
 Seneff 60 183
 Sévigné asszony 120 132
 Sharp James 215 266
 Sheffield John, Buckingham her-
 cege 228
 Sheldon Gilbert 264
 Siam 461
 Siberia 318 323
 Sicilia 86—7
 Sidney Algernon 213 218
 — Henry 218
 Sinzendorf 330—31 334 375
 Skaane 243
 Skócia 215 234
 Slavonia 339 342 349 364 418
 422 424 427 454
 Smolensk 299 307—8 315
 Sobiesky III. Jan 61 300—3
 320 373
 Solis Antonio gróf 130
 Somers John báró 224
 Sopron 418
 Souches Louis 311 359 361
 South Carolina 292—93
 Spankau Paris 331 364
 Spencer Robert, Sunderland
 grófja 214 217
 — Charles, Sunderland grófja
 228 230
 Spener Jakob Philip 269
 Speyer 62
 Spinoza Baruck 129 280 463
 Sporek Johann 331 365
 Staffarda 63
 Stanhope James 95 97 228
 Starhemberg Guido gróf 72 95
 97 99 332 365 381 398
 — Rüdiger gróf 332
 Steele Richard 279 282
 Steenkerke 154 183 222
 Steinville gróf 415

- Steubock Magnus gróf 244 253
 Stensen Nils 258
 Stepney 388 392 395—96
 Steffin 151 310
 Stjernhjelm Georg 278
 Stockholm 59 129
 Stralsund 143 151 244 252
 Strassburg 61—2 106 152 166
 256
 Strozzi 359
 Stuart Anne 20 184 219 224—
 34 265—66 271
 — II. Charles 59 84 102 207—
 15 265 274
 — II. James 94 99 183 208
 216—17 220—21 224 230 264—
 66 269 271 301
 — III. James 64 94 217 225
 233
 — II. Mary 183 185—86 189
 196 212 217 219 224 260 265
 Stuttgart 62
 Sundgau 106 256
 Surinam 289
 Susa 70—1 106
 Sutton Robert 433
 Swift Jonathan 278—79 282
 Syv Peder 259
 Szalárdi János 437
 Szamosujvár 415
 Szászor-zág 250—51
 Szeben 381 387—88 407
 Széchenyi György 367 384—85
 388 404 428 441
 — Pál 392—94 418
 Széchy Mária 347 362—63 428
 435
 Szeged 379 383 417
 Székelyhid 370
 Szelepcshényi György 351 353
 362—63 369 375 384 427—28
 Szentendre 417
 Szentgotthárd 152 359 459
 Szentiványi Márton 439
 Szerbia 454
 Szerémi Tamás 412
 Szolnok 392
 Talbot Charles, Shrewsbury
 grófja 218—19 333
 — Peter 266
 — Richard, Tyrconnel hercege
 215 217 221
 Tallart Camille herceg 57
 Tanger 102
 Tardowsky 321
 Tattenbach Erasmus gróf 363
 —64
 Teleki Mihály 358 368 370—73
 380 382
 Temple William 212 214
 Tenison Thomas 265
 Tessé maréchal 97
 Theophilus vladika 412
 Thököly Imre gróf 61 302 368
 372—77 380 382 391 438 453
 — István 362
 Tillotson John 265
 Tirol 333
 Titel 383
 Tolstoj Péter gróf 313 456
 Torbay 218—19 266
 Torino 65 73 395
 Toulon 85 137 222 453
 Tournefort 108
 Tourville 63
 Tövis 416
 Trenesen 399—400
 Trier 64 150 152 155—56
 Triest 333
 Trondhjem 247 256
 Troppau 333
 Trubétkoj Alexander herceg 308
 Turenne Henri herceg 51 57—9
 144 249
 Ukrajna 297—99 307—8
 Ulfeld Korfíts 238 240 271
 Ulm 154 156
 Ungvár 391
 Ureche Grigor 449
 Utrecht 59
 Valencia 94 96
 Valencienues 90
 Várad 301 355—57 360 382
 391 404 417 429
 Varasd 429
 Vauban Sebastien 60 106 137 288
 Vandemont herceg 388
 Vendome François 50 226 228
 — Louis 57
 Venezia 77—84
 Verdun 61
 Versailles 53
 Veterani tábornok 381 388 429
 Vetési 399

- Verzieresky Oxondius 415
 Vico Giambattista 120
 Viddin 447
 Vigo 95
 Villars 89 116 154
 — Claude marquis 57 65
 — Pierre marquis 71 243
 Ville marquis 452—53
 Villeroi François herceg 57 63
 65 226
 Villiers George, Buckingham
 hercege 208 210
 Vilna 251 299 308
 Vinc 414
 Virginia 290—92 294
 Vitezovics Pál 419 424
 Vitry marquis 302—3 373
 II. Vittorio Amadeo savoiai her-
 ceg 71—2 93 96 99
 Vivonne 86
 Voss Isaac 259
 Waldeck Georg Friedrich gróf
 146 152—53 164—66 183 261
 280—81
 Walker Hovendon 140 293
 Walpole Robert 229 231 233
 Wandal Hans 286
 Warszawa 298—99 300—2 304
 Wartenberg Johann Casimir 164
 Wasa Christine 84 109 120 129
 244—45 261 271
 — Jan Casimier 146—48 247
 298—99
 Watteau Antoine 134
 Welf Anton Ulrich 278
 — Charlotte 209
 — Dorothea 271
 — I. Ernest August 161
 — Georg Ludwig, I. George
 161—62 265 271
 — Georg Wilhelm 161—62
 — Johann Friedrich 261
 — Sophie Charlotte 271
 — — Dorothea 162
 Wesselényi Borbála 369
 — Ferenc 150 347 352—53
 356—63 365 367 372 416 435
 — István 369
 — László 373
 — Pál 373—74
 Wettin Friedrich August 161
 250—51 261 271 303—4 328 381
 — Keresztely Ágost 428
 Wieuer Neustadt 366
 Wilhelm badeni örgróf 159
 Williams Roger 268
 Wisniewecky Michail 300—1
 Wittelsbach Ferdinand Marie
 157—58
 — Heinrich 156
 — Johann Kasimir 245
 — Wilhelm 157
 — Joseph Clemens 156
 — — Ferdinand 64 92 158
 — X. Karl 146—47 157 165
 190 239 243 245—47 298 354
 — XI. Karl 157 247—49 299
 — XII. Karl 243 249—53 271
 304 312—13 455—56
 — — Philipp 303
 — Max Emanuel 91 154 158
 378 381
 — Philipp Wilhelm 62 157 30
 — Ruprecht 102 199 201—2
 — Sophie 161 224
 Worcester 201
 Worms 62
 Wrangel Karl Gustaf gróf 144
 253
 Wren Christopher 283
 Württemberg 159—60
 Ypres 60 90 106
 Zabanius János, Harteneck lo-
 vag 407
 Zágráb 418 426
 Zalánkemén 382
 Zenta 382—83
 Zerinvár 358 360
 Zólyom 392
 Zólyomi Miklós 371
 Zoresics Pál 423
 Zrinyi Flóra 366
 — János Antal 366
 — Ilona 390—91
 — Miklós 217 297 345—49
 351 353 356—61 367 369 384
 388 404—5 424 434—35 438 441
 —42 459
 — Péter 361—66 380 397 421
 423—24 442
 Zsarnóca 359
 Zsolna 362
 Zvoruik 427

